

Μιχαήλο Τσίμαεσβαχίη

Ἱστορία
Ἑσθονίης-Ρυκίης

ΤΟΜ III

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

Т О М ІІІ.

ДО РОКУ 1340.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА”
НЮ-Йорк 1954.

Передрук офсет-друком, з другого розширеного
видання, що вийшло у Львові 1905 року.

MYKHAILO HRUSHEVSKY

**HISTORY
OF UKRAINE-RUS'**

Volume III

Up to Year 1340.

Published by
KNYHO-SILKA
New York 3, N. Y.
1954

I.

Галицько-волинська держава (XIII—XIV в.).

Оглянувши процес розкладу й упадку Київської держави та розвій і відокремлення її українських провінцій, ми переходимо тепер до Галицько-волинської держави, що завязавши ся на порозі XIII ст., протягнула в українських землях іще ціле століття по упадку Київа в повній силі традиції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою.

Всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-волинська держава стати не подужала, обмежила ся західньою Україною, хоч було кілька моментів, коли заносило ся як не на опанованне нею цілої України, то значне розширення сфери впливів на сході. На перешкоді стали різні причини й пригоди, але і без них таке розширення впливів на Подніпрове утрудняло ся тим, що підставою держави стала Галичина — західній край української території. Хоч завязав Галицько-волинську державу князь волинський, але підставою її стала Галичина, що як ми бачили, протягом XII в. розвинула в собі значні матеріальні сили; доперва пізніше в руках галицько-волинських князів збрають ся волинські волости, і тільки з початком XIV в. злучують ся всі галицько-волинські землі в оден одноставний комплекс, в руках Юрія. Центр ваги тоді переносить ся на Волинь, скільки можна судити з незвичайно бідних відомостей; їх бідність не дає можливості сконтролювати, чи з перенесеннем ваги на Волинь не розвинула ся тенденція галицько-волинської політики більше на схід, тим часом як протягом цілого XIII в., поки центр ваги лежав на Галичині, традиції галицької політики звертали політику Галицько-волинської держави на захід. Але з другої половини XIII в. лягла забора,

що вказала розвій галицько-волинської політики на сході — татарська влада, під котру безпосередно переходять громади Київщини; тому і в першій половині XIV в. трудно припускати сильний розвій галицько-волинських впливів на Подніпровю.

Оглянувши історію Галицько-волинської держави, ми потім кинемо оком і на ті обставини, в яких жило українське Подніпрове та збережемо скупі звістки про його жите з другої половини XIII і першої половини XIV в.¹⁾.

Вихідним моментом утворення Галицько-волинської держави було друге запанованне Романа в Галичу, по смерті останнього Ростиславича — Володимира. Але сей — так інтересний з огляду на його дальші наслідки момент лишається дуже темним, з браку свійських джерел до сеї події. Одинокое сучасне джерело, що оповідає про неї — се краківський біскуп Вінцентий Кадлубек, але його звістки, хоч сучасні (він уродився коло 1160 р.), вимагають великої обережності і критики, спеціально — де він оповідає про руські справи. Тому не спускаючи ся на нього, ми мусимо старати ся самостійно розсвітити собі сей момент, користаючи з цілої суми наших відомостей, пізнійших і ранійших, а щоб виробити собі можливо добрий суд про ті обставини, в яких Галичина злучила ся в руках Романа з Володимирською волостію, і критично оцінити між иньшим і Кадлубкове оповіданне, мусимо насамперед глянути на ту політичну ситуацію, в котрій стояв Роман в момент смерті Володимира.

Останні звістки в київській літописи про Романа ми маємо з 1195—6 р., коли інтрига Всеволода суздальського розсварила Романа з тестем — Рюриком київським і привела його до союзу з чернігівськими Ольговичами. Супроти сього союзу Рюрик ужив против Романа Володимира галицького, і той послав військо на Романа. По стороні Рюрика стояли турово-пинські князі. Такі відносини держали ся по всякій правдоподібності і далі, перед переходом Романа в Галич і по нім; треба додати тільки, що після розриву Всеволода суздальського з Рюриком Роман міг числити також на певну піддержку Всеволода, бодай моральну. Сі відносини до чернігівських князів і Суздаля неутралізували Рюрика, і Роман з сього боку міг чути себе зовсім безпечним²⁾. З відно-

¹⁾ Літературу Галицько-волинської держави XIII—XIV в. див. в прим. 1. ²⁾ Про сю ситуацію див. в т. II с. 217—222.

син волинських знаємо, що з Ярославичів луцьких Мстислав пересопницький був приятелем Романа¹⁾, натомість відносини його до брата Всеволода белзького († 1195) і його наступників ледви чи були добрі після конфлікту за Володимир²⁾.

В відносинах до Польщі останній звістний нам факт — се участь Романа в війні синів Казимира Справедливого з їх стрієм Мешком, що закінчила ся битвою на Моззаві (1195). Київська літопись каже, що Роман жадав від Казимировичів помочи для боротьби з Рюриком, але ті просили помогти їм наперед, „аби всі Поляки були за одним щитом з тобою і пімстили ся за твої кривди“, і він пішов їм помагати. Перед тим ми бачили Романа в приязні з Мешком (1188); тепер, видно, наручніші були йому Казимиричі. В кріпкій битві на Моззаві Роман відограв здасть ся чи не найважнішу ролю (таке вражінне робить оповідання про сю битву Кадлубка, що дуже займаєть ся Романом); справа Мешка, що стратив сина і сам був ранений в сій битві, була програна, але Роман заплатив за сей успіх Казимиричів кровию своєю і своєї дружини, що понесла великі страти³⁾. (Спиняю ся на сім епізоді, бо він нам придаєть ся для орієнтовання в оповіданню про запанованне Романа в Галичині).

Відносини Романа до Угорщини ближше не звістні; зрештою по смерті Белі III († 1196) в Угорщині почала ся внутрішня боротьба, між синами Белі Емериком і Андрієм, що вповні опанувала увагу угорських правительственных кругів і відвела їх від активнійшої участи в галицьких справах.

Дуже інтересно знати, в яких відносинах стояв Роман до галицького боярства, що з смертю Володимира мусіло взяти в свої руки зверхню управу Галичини. Пізнійше ми маємо безперечні вказівки на сильне знеохоченне боярства до Романа; питаємо ся отже, від коли з'явило ся воно? З оповідання Кадлубка виходило б, що вже в момент смерти Володимира галицьке боярство було дуже нераде Романови і всякими способами випрошувало ся від нього. Але ся звістка виглядає непевно; ми знаємо, що Роман, зайнявши першим разом галицький стіл за porozуміннем з галицьким боярством, сидів в Галичині дуже коротко (кілька місяців що найдовше), отже не мав часу так сильно зразити собі своїх прихильників; що більше, уже по тім як Угри вигнали Романа

¹⁾ Бъ бо любовь велику имѣя ко отцу его (Давила) — Іпат. с. 497.

²⁾ Іпат. с. 445—6.

³⁾ Іпат. с. 461—2, Кадлубек в Monumenta Pol. hist. II с. 433—6.

з Галича, приходили до нього запросини „від Галичан“, і мова тут іде, очевидно, таки про бояр¹⁾. Супроти цього говорити про неприхильність цілого галицького боярства до Романа в момент смерті Володимира буде передчасно. Що найбільше — число сторонників Романа між галицьким боярством за се десятиліття, що минуло від часу, коли бояре вперше кликали Романа до Галича, могло зменшити ся, симпатії до нього могли пристигнути; хоч з другого боку можна думати, що такий оборотний чоловік як Роман, маючи око на Галичину, вмів і походити коло своєї справи та далі удержувати собі партію між тутешнім боярством.

По сих орієнтаційних замітках перейдім до оповідання Кадлубка. Він каже, що коли вмер Володимир, „не полишивши ніякого законного наступника“, різні руські князі старали ся захопити його спадщину, між ними й Роман. Але що він уважав себе слабшим від інших претендентів, тож звернув ся до Лешка т. зв. Білого, старшого сина Казимира Справедливого, і просив, аби той настановив його не князем, а своїм намісником в Галичині, а йому за те обіцював вічну службу і свою поміч до того, аби Казимир міг і інших руських князів взяти собі під руку. Деякі Лешкові дорадники спротивляли ся цьому, уважаючи користнішим безпосередно прилучити Галичину до Польщі, або вказували на те, що не годить ся Лешкови внести цього васала (таким ніби то мав бути Роман) на рівне з собою становище²⁾. Але інші вказували, що Роман для Поляків не чужий, як свояк їх князя і як вірний помічник і опікун³⁾ їх держави. Супроти цього Лешко рішив ся помочи Роману і рушив на Галичину. Але ще не дійшов він границь Галичини, як стріло його посольство галицьких бояр; вони заявляли, що ліпше хочуть мати своїм воло-

¹⁾ Се видно з контексту: в сій же оповіданню, кілька рядків вище говорить ся, що угорський король, опанувавши Галичину, „даде весь нарядъ Галичанамъ“ — Іпат. с. 445.

²⁾ Тут уже, як бачимо, оповідання само собі противить ся: Роман перед тим просить дати йому Галичину як наміснику — *non principem Galicie, sed procuratorem ibi suum constituat*, а тепер виходить, що Галичину має він дістати як вповні самостійний князь, рівний Лешкови. Нижче Роман знову уважаєт ся тільки польським намісником *in spe* — *in vestri persona nobis impetare velitis an in substituta*, кажуть бояре Лешкови. Васалем Польщі, властиво навіть служебником — *famulus*, по Кадлубку. Роман мав стати, коли дістав від Казимира ту ненавану на імя волость (IV гл. 14), котру, як я доводив (II пр. 11), треба уважати Галичиною — отже коли вперше засів на галицьким столі.

³⁾ *et quasi quidam paedagogus.*

дарем Лешка і обіцяють йому послухність і вірність, аби тільки не віддавав Галичини Романови, та й взагалі заявляють неохоту до руських князів через їх вічні усобиці. Та ся покора бояр була нещира: на ділі вони хотіли боронити ся оружно від Лешка, і тільки битва під Галичом, де Поляки здобувають рішучу перемогу, змушує їх звернути ся уже з щирою покорою до Лешка і просити, аби їм дав князя з своєї руки. Лешко і його дорадники стоять при Романі; даремно бояре, що знавши Романа по сусідству, бояли ся його тиранства, підступности й дразливости, „як блискавиці“, всякими способами пробували відмовити Поляків, обіцяючи їм великі суми грошей і всякі дорожочінности, — Лешко таки посадив їм князем Романа, а той зараз по виході Лешка, розпочав свої страшні переслідування боярства¹⁾.

Се бомбастичне і повне очевидних переборщень оповідання має, з одного боку, дати контраст великих добродійств зроблених Поляками Роману і його пізнійшій невдячності, а з другого боку, як зазначає автор на початку свого оповідання, має воно ілюструвати славу Лешка: як то він, „хоч іще молодший, як яке сонце заблис вище над усіх руських князів“. Щоб представити славу свого героя, автор, видно, не пожалував фарб фантазії, і його образ має тільки досить далекі і непевні відгомони дійсних фактів. Не кажучи вже, що автор тільки за помочю своєї фантазії міг зробити з Романа „слугу“ польського князя, він спустив зовсім з ока, що Роман тоді був далеко сильнішим і імпазантнішим волода-

¹⁾ Кадлубек IV. 24. З інших польських джерел хроніка Великопольська повторяє буквально Кадлубка (Mopum. Pol. hist. II 544—7), Длугош (II с. 149—152) розмальовує його. З додатків Длугоша більш інтересні отсі: на підставі умови зробленої Казимиром Справедливим з Володимиром, коли він вернув його на галицький стіл, Галичина по смерті Володимира мала перейти до Польщі, і галицькі бояре на те зложили присягу (очевидно, се викомбінував Длугош з Кадлубкового оповідання, що Галичину хотіли прилучити до Польщі); друге доповнення (як дальша консеквенція з Кадлубкової історії): Роман, діставши Галичину, складає присягу на вірність Польщі. В руських джерелах Длугошеве оповідання, через Кромера і Бельського, перейшло в Густинську літопис (с. 326). Також і оповідання Татіщева, очевидно, й тут стоїть в залежності від Длугоша (посередній); тільки він дає знов цілий ряд самостійних додатків, по всякій правдоподібности — з власних здогадів: що галицькі бояре звертали ся за порадою до Рюрика, кого їм ваяти князем, і спинили ся гадкою на Ростиславі Рюриквичу; що Роман шукав протекції в галицькій справі у Рюрика, і тільки як тут йому не удадо ся, авернув ся до Поляків; що разом з походом Поляків Угри теж приступили до галицьких границь, і се амусило бояр прийняти Романа.

рем, ніж молодий Лешко, що так слабо сидів на своїм краківським столі і відогравав досить сумну ролю в руках своїх всевластних баронів; що Роман, котрого дійсно можна було назвати „педагогом“ молодих княжат-Казимировичів, мав усяке моральне право не випрошувати собі від Лешка помочи, тільки жадати її за недавно дану їм свою поміч, так важну для них, а з рештою був потрібним польським княжатам і на далі з огляду на їх певне становище. Про прилученне Галичини до Польщі ані мови не могло бути тоді ані в польських ані в галицьких боярських кругах, і се представлення річей у Кадлубка ми що найбільше — можемо толкувати антиципацією подій по смерті Романа, так само як і описаний ним так сильно страх бояр перед Романом і його „тиранством“. Таким чином з просторого й детальнічного оповідання Кадлубка у нас властиво лишається оден тільки голий факт, що Роман, опановуючи вдруге Галичину, мав при собі поміч від Лешка; бо навіть і такі подробиці Кадлубкового оповідання як те, що разом з Романом старали ся здобути галицький стіл й інші руські князі, що бояре пробували боронити ся, що Галич обложено, і тільки битва, нещаслива для бояр, змусила їх до покори — навіть, Кажу, сї подробиці не певні й дуже легко можуть бути фантастичними¹).

З поданого вище огляду політичної ситуації в момент смерті Володимира виходить, що Роман серед руських князів не міг, по всякій правдоподібности, знайти значної помочи, але не міг стрінути й значної перешкоди в своїх плянах на Галичину. Зрештою як найблизший сусід Галичини, що в кілька день міг наспіти з свого Володимира під Галич, Роман мав повну спроможу випередити всякого иньшого конкурента. Угорщина була вповні спаралізована тою внутрішньою війною — короля Ёмерика і його брата Андрія, пізнішого короля, що ярила ся в 1197—8 р.; перемире, що зайшло між ними 1198 р., зовсім не привело до згоди, й обидві партії стояли на поготові, очевидно — зовсім не

¹) Над оповіданням Кадлубка я спинив ся тому, що воно досі не було розібране докладно і знайшло широке довіре, почавши від Карамзіна (III 64—5): з нього користав Зубрицький (I. с.), Шараневич (Історія с. 64), Гловайський (I. с.). Меньше мали щастя екстраваганції Длугоша й Татішева. Навіть Соловійов, взагалі повний довіря до Татішева, не використав їх (I с. 549); тільки Зубрицький (Історія III с. 18) скористав з звістки про угорський похід і здається під її впливом розповів про істнування в Галичу угорської партії, а його погляди повторив Гловайський (II, 39).

маючи часу для якихось заграничних авантур. Говорити про якісь польські пляни на Галичину в сім часі було-б чистим анахронізмом. Серед галицького боярства Роман мусів мати свою партію прихильників, хоч з другого боку той факт, що він уважав потрібним вибрати ся на Галичину з більшими силами і стягнув поміч від Поляків, наводить на гадку, що між боярами була й неприхильна йому партія, яку мусів він коли не поборювати силоміць, то принаймні заїмпонувати її значними силами. Про партизанів польських (як у Кадлубка) або угорських (як припускають декотрі сучасні історики) при тім одначе нема що думати: угорська партія творить ся між галицьким боярством, як знаємо, кільканадцять літ пізнійше, під впливом повного роздражнення на руських князів, а польської там не було зовсім і потім; можна думати хіба про партизанів якихось руських князів.

Пізнійше, за пановання Романа в Галичу, ми знаємо між боярами партію Ігоревичів, на чолі котрої стояли Володислав з братом, близькі покійному Володимиру як сини його „кормильця“ — пістуна¹⁾. В момент смерти Володимира живий ще був їх батько звістний Ігор Сьвятославич († 1202), і кандидатура його як близького свояка покійного Володимира галицького (Ігор був оженений з його сестрою, донькою Ярослава) і взагалі близького йому чоловіка, була зовсім натуральна: у Ігоря довго жив Володимир, ще за життя батька, вигнаний ним з Галича (1182—3), і звязки ближчих бояр Володимира з Ігорем і його двором могли йти ще з тих часів. І коли прихильників Романа ми, по традиції, найскорше можемо припустити між тими боярами, що накладали з ним в 1188 р., або їх синами, то знову й його неприхильниками могли бути „Володимирові приятелі“, що 1188 р. мусіли тікати з ним разом з Галичини, завдяки конспірації бояр з Романом.

Але сі противники Романа мусіли притихнути — він опанував Галич. Чи дійшло при тім до битви з противною партією (як оповідає Кадлубек), чи обійшло ся без конфлікту, сього не можемо сказати, так само як не можемо й означити ближше дату запановання Романа в Галичу (найправдоподібнійше 1199 р.)²⁾.

З якими-б ближшими подробицями не стало ся запанованне Романа в Галичу, очевидно у всякім разі, що він сів тут міцно. Що становище своє уважав він певним і в своїй державі і на зверх, показує розпочата ним суворя боротьба з боярством й його інтензивна загранична політика. Очевидно, партія противна йому,

¹⁾ Пат. с. 481.   ²⁾ Див. т. II с. 454.

в Галичині не була так сильна, коли він так рішучо взяв ся до неї й до боярства взагалі, а той факт, що Роман не вагав ся зірвати слідом відносини з Лешком, котрому ніби то завдячав свій галицький стіл (як представляє Кадлубек), показує, що Роман зовсім не потребував так дуже Лешка і взагалі сторонньої підпори.

Про відносини Романа до руських князів — про його конфлікт з Рюриком, що порозумівши ся з Ольговичами задумав відібрати Галичину від Романа, але натомість стратив Київщину, відібрану Романом, оповів я на пньшій місці¹⁾). Я висловив там гадку, що Роман мабуть сам дав початок до сього конфлікту, завзявши ся від кількох років на Рюрика, і Рюрик супроти його ворожої постави злучив ся з Ольговичами, що мали пляни на Галичину від давна і тепер могли числити на ту партію Ігоря і Ігоревичів, про котру я що йно говорив. Роман упередив їх похід на Галичину, рушивши сам на Київ²⁾, і супроти того, що Київська земля стала по його стороні, від разу опанував Київщину, а хоч не лишив Києва собі, як надіяли ся Кияне, зіставив Київщину в залежності від себе, посадивши тут свого брата в перших, Ингвара Ярославича. Коли Рюрик потім, скориставши з неприсутности Романа, пограбив Київ, на пімсту Киянам, — Роман рушив знову в Київщину, і його короводи з Рюриком скінчили ся на тім, що він постриг Рюрика з родиною в чернці і позаберав і ті київські волости, які лишив був йому по першій кампанії. За прошеннем Всеволода він посадив у Києві Рюрикового сина, а Всеволодового зятя Ростислава, але чи дав йому усі волости його батька, не певно. В кождім разі сам Київ стояв у такій тісній залежності від Романа, що Рюрик не відважав ся аж до смерти Романа скинути свого чернецтва, хоч у Києві (де його пострижено) княжив його син.

З Рюриковими союзниками Ольговичами Роман уставив добрі відносини, правдоподібно — змусивши їх вирікти ся усяких претензій на Галичину, а з Всеволодом суздальським, що претендував на ролю сеніора українських князів, прийшов до близшого порозуміння. Порядкуючи українські справи за порозумінням з ним, Роман дуже зручно віддавав своїх противників під догляд Всеволода і заручав ся його помочию до піддержання порядку усталеного на Україні — своїх впливів там. Як я вже сказав, Роман, мабуть з огляду на Всеволода, на його претензії на старшинство

¹⁾ Т. II с. 224—5.

²⁾ Про хронологію його див. т. II пр. 4.

над Київом, і не лишив Київщини собі: не хочачи ані накликати конфлікту з Всеволодом, ані підпорядкувати себе його претензіям на старшинство, він задоволився ролю фактичного господаря на всій правобічній Україні, а своїми укладами з Всеволодом фактично поставив себе на рівні з ним, так що в політичній системі земель давньої Руської держави над старим, бідним Київом підіймалися тепер два нові політичні центри: полудневий Галич і північний Володимир суздальський, в союзних відносинах між собою. По сьвіжій опанованню Галичини, що відвинуло Романа на перше місце між українськими князями, сі київські війни 1201—4 р. були новим тріумфом Романа, що зробили його не першим між рівними, а зверхником українських земель. Під впливом сих фактів утворився в його титулі, з яким виступав він в літописі — „самодержець всеї Руси“¹⁾.

В зв'язку з сими київськими кампаніями Романа стояли його походи на Половців, що теж дуже причинилися до його престижу (як взагалі всяка війна з Половцями була популярна в українській суспільності). Половці були союзниками Рюрика, отже мотивом Романових походів могло бути украння їх за сей союз і спустошення Київської землі, але також і оборона від них Київщини на далі, бо Роман брав Київщину ніби в фактичну свою опіку. Окрім того тут могли входити в гру дипломатичні зносини Романа з Візантією. Першу звістку про них ми маємо з 1200 р. Не знати, чи вони тоді на ново були навязані, чи почалися ще як Роман сидів у Володимирі; досить, що в маю 1200 р. в Царгороді було посольство від Романа, на чолі котрого стояв Твердята Остромирич; про нього згадує царгородський паломник Новгородець Добриня²⁾. Оповідючи про похід Романа на Половців (перший з ряду), сучасний візантійський письменник Никита Хоніат з великим признанням підносить, що сей похід Романа змусив Половців забратися з візантійських земель, де вони були небезпечні уже й Царгороду; він мотивує сей похід симпатіями Романа до Візантії та жалем за нещасливою її людністю, нищеною сими частими половецькими набігами; сі симпатії він признає по часті самому Роману, „по часті впливам його архипастиря“ — митрополита

¹⁾ Іпат. с. 479.

²⁾ Хождение арх. Антонія вид. Лопарьова с. 15 (Палестинській збірник т. 51). Інші послы Романа окрім Твердяти у Антонія називали такі: Недав, Домажир (імя звістне між галицькими боярами), Дмитрий і Невгар (вар. Несвар).

або може й патріарха, що міг посередничити в сих переговорах¹).

Обидва походи були вчинені зимою (1201/2 чи 1202/3, і 1203/4) і були для Половців дуже шкідливі: було взято багато невідьників і здобичи і визволено з неволі багато Русинів, а „Половецьку землю без перешкод зруйновано і знищено“, як каже Хоніат. Походи зробили сильне вражіння у сучасників, і посмертна похвала Роману в Галицькій літописі спеціально спинається на його походах на „поганих“ — що він, „ідучи слідом діда свого Мономаха, кинув ся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їх землю як орел, бо був хоробрий як тур“. Здається, що були й спеціальні пісні про ці походи Романа на Половців²).

Не знати коди, Роман увійшов також в дуже приязні відносини з новим угорським королем Андрієм. Як я згадував вище, Андрій вів війну з своїм братом королем Емериком, і з кінцем 1204 р., по його смерті, захопив у свої руки владу над Угорщиною, з початку як опікун свого малого братанича Володислава, а по його смерті став королем титулованим³). Які саме звязки вважали його з Романом, не знати; нема нічого неможливого, що ще підчас своєї боротьби з Емериком Андрій навязав зносини з Романом. З пізнішого довідуємо ся, що вони навіть посвоячили ся: вдову Романа Андрій звав „ятрівкою“, отже Роман був йому якимсь кузеном, але ближше про се свояцтво нічого не знаємо⁴). У всякім разі між ними був тісний союз і фамілійна умова: коли котрий з них умре скорше, другий має заопікувати ся його дітьми, і потім Лешко в Галицькій літописі каже Андрію: „тебѣ бо другъ

¹) Бонське вид. с. 691—2. Хоч Никита при тім підносить, що Романова поміч прийшла несподівано (ἀνυπολόγητος καὶ ἀσυνλόγητος), але ці слова можуть розуміти ся в загальнішій значінню — що тяжко було б сподівати ся помочи з Руси, і не противлять ся гадці, що Роман вчинив свій похід за порозумінням з Візантією: хронологічна близькість сього походу до звістки про посольство Романа дуже на се вказує.

²) Лавр. с. 397, 399, Іпат. с. 490, пор. 540 — тут, правдоподібно, маємо ремінісценцію з такої пісні: „имже бѣ иаострил ся на поганья яко левъ, имже Половци дѣти страхаху“. В т. II Полного собрания літописей (с. 187) подано дописку Єрмолаєвського кодексу (очевидно українську), як то Половці ним страшили дітей: „Романъ, Романъ! албо Русь, Русь!“

³) 1205 р., 29/V.

⁴) Проф. Шараневич (Die Hungarion-Chronik с. 42) висловив здогад, що Андрій через свою жінку Гертруду, доньку майсенської княжни, міг бути спорідненим з польською династією, а через неї з Романом; але се було б безконечно далеке свояцтво.

бѣ, кляла ся бо бѣста, яко оставишу в животѣ племенн єго любовь имѣти“¹⁾).

Натомість відносини Романа до Лешка скоро, як я вже згадавав, поспували ся. Галицька літопись каже, що їх розсварив син Мешка Володислав Тонконогий, „льстячи межн ними п завидуючи їх любви“²⁾. Межи Лешком і Володиславом буда емуляція за краківський стіл: Лешко вибив з Кракова Володислава, і Володиславу було нарочно перетягнути на свою сторону такого сильного сусіда як Роман. Хронологія сих років польської історії взагалі дуже слабка: новіші дослідники пересувають вигнання Володислава з Кракова вже на 1202 р.³⁾, отже від тоді можна б датувати й початки розмпря між Романом і Лешком. На яким ґрунті став ся потім конфлікт між Романом і Лешком, не знаємо. Сучасні джерела нічого не кажуть про причини походу Романа на Польщу, що закінчив ся його смертю, аж Длугош доперва оповідає, що Роман хотів здобути Люблинську землю: об'ясненне як з одного боку дуже правдоподібне, супроти пізніших війн XIII—XIV в. за Люблин, так власне тим і підозріле, що могло бути викомбіноване Длугошом по аналогії пізніших подій.

У одного західнього хроніста, маємо звістку, що натикає на участь Романа в сучасній боротьбі в Німеччині; звістка ся говорить про замір Романа іти походом на Саксонію перед смертю, але вона стоить так одиноко й походить з такого далекого джерела, що трудно на ній що небудь далі будувати⁴⁾. Так само неясною зістаєть ся справа Романових зносин з папою, переказаних досить популярним в новішій історіографії пізнішим оповіданнем⁵⁾. Воно оповідає се так: папа, почувши, що Роман переміг Угрів і Ляхів і підбив собі усю Русь, прислав послів до Романа, намовляючи його на латинство та обіцяв йому королівський вінець і поміч меча св. Петра для дальших завойовань. Але Роман повів з посламп діспуту против латинства „отъ писма“, а на обіцянку помочи ввійняв свій меч і запитав: „чи такий меч має папа, що береть ся йому помагати в завойованнях? доки він — Роман — має свій, не хоче купувати володінн пньюшою ціною, як тільки війною

¹⁾ Пат. с. 482.   ²⁾ Пат. с. 481.

³⁾ O. Balzer Walka o tron krakowski w latach 1202 i 1210/11 (Rozprawy wudz. histor.-filozof. XXX) — він відкидає загално прийнятну дату і приймає р. 1202.   ⁴⁾ Про неї див. в прим. 2.

⁵⁾ Библиотека російская историческая, т. I, 1767, с. 300; оповіданне се належить до редакційних додатків, в тексті Радзивілівського кодексу сеї записки нема, див. фототипічне виданне його, 1902 р.

(іровню), „якоже отцы и дѣды наши размножили землю Рускую“. Се оповідання має вже виразні сліди Романової легенди (образ грізного Романа), з другого — сліди пізнійшої емуляції з латинством, і в сій формі його треба трактувати рішучо як легенду¹⁾. Лишаєть ся тільки питання, чи в основі її лежить пам'ять про дійсний факт: посольство папи до Романа і відмовну відповідь Романа, чи на Романа перенесено попросту пам'ять пізніших уніонних пересправ. Треба признати, що панованнє сучасного Романови папи Інокентія III, взагалі дуже рухливого та в роздаванню королівських титулів щедрого, досить відповідає сій звістці про посольство, а сьвіже опанованнє латинниками Візантії, що відкривало римській курії горизонти дальшого здобування східних схизматиків, і голосна слава Романа — все се обставини, що дуже надавали ся до такого посольства до нього; але дальше правдоподібности йти не можемо, не маючи ніяких документальних звісток про се. Легенда в кождім разі має виразний характер пізнього літературного оброблення і висуває фігуру невиміреного Романа в докір пізнішим слабодухам, що йшли на заклик Риму²⁾.

З внутрішньої діяльності Романа по його переході в Галичину сучасники оповіли тільки про його гостру боротьбу з боярством. В галицькій літописі маємо тільки глуху, принагідну згадку, що Роман вигнав з Галичини „Кормильчичів“ — проводирів противної йому партії Игоревичів³⁾. Натомість багато (аж за багато!) оповідає про се сучасник Кадлубек. Ми бачили, що у нього галицькі бояре уже по смерті Володимира страшно боять ся кан-

¹⁾ В історичній літературі, почавши від Карамзіна (III, с. 68) і досі се оповідання часто повторять ся, часом навіть *en toutes lettres* — див. нпр. Іловайский II. 41, Петрушевич — Ист. изв. о церкви св. Пантелеймона с. 47, Філевич Борьба с. 122, Ждановъ Рус. былевой эпосъ с. 430, Абрагам Powstanie с. 98. Але навіть признаючи правдоподібність самого факту посольства, належить відділяти від того його літературне оброблення. Було б інтересно уставити час сього оброблення. Може початки його сягають ще часів Данила, як докір за його унію (хоч нинішня форма значно пізніша).

²⁾ Правдоподібно, на простім тільки непорозумінню компілятора опираєть ся звістка Густинської літописи, що коли Царгород узято (1204 р.), цїсар Олексій Ангел утік „въ Русскую землю, ко Роману Мстиславичу, въ Галичъ“ (с. 327); але я не міг дійти, яким способом з'явила ся така гадка.

³⁾ Иже загналъ Романъ невѣры ради — славяху бо Игоревича, Іпат. с. 481.

дидатурн Романа, значучи його вирафіноване тиранство¹⁾. І Роман дійсно зараз справджує боярські страхи: „скоро тільки Лешко відійшов із своїми, Роман захоплює несподівано (!) визначніших галицьких бояр²⁾ і вбиває: одних живими закопує в землю, других розрубє на кусні, з інших дупить шкіру, інших розстрілює стрілами, інших живих потрошить — всякі способи кари вишукує, тяжким ворогом ставши для своїх підданих, мов для ворогів. Кого не міг він вхопити явно (бо майже всі розбігли ся по чужих краях), — зваблює дарунками, обіцянками, і якими тільки міг способами; приймає їх приязно, засипує гонорами, виспашає, потім видумавши яку небудь вину — увязнює та губить їх нечуваними муками, чи з тим аби забрати собі майно скараних, чи щоб інших нагнати страху, чи щоб безпечнійше панувати, вигубивши найбільше сильних. Звичайними прислів'ями його було: не можна безпечно їсти меду, не винищивши роя; не буде пахнути корінне, поки його не потовчеш“³⁾.

Безперечно Кадлубек, взагалі звістний своїм риторизмом і повною свободою в деталях, дав собі духу і в сім оповіданню Буквально брати його оповідання неможливо (правдоподібно — воно ціле нав'язне якимсь літературним джерелом), але мусимо прийняти основу — остру боротьбу Романа з боярством, хоч певне без тих драстичних крайностей, про які оповідає Кадлубек. Коли б вони були в дійсности ми певне-б почули їх відгомони і в наших джерелах, бодай в пізнійших згадках; тим часом оповідаючи про таких визначних ворогів Романа, як Кормильчичі, літопись каже тільки, що Роман „загнав їх“.

Які мотиви водили Романом у сій боротьбі? Чи нищив він партію своїх противників, чи хотів обломити роги боярським претензіям на широкі впливи, їх охоту правити самим іменем свого князя? Правдоподібно, і одно і друге. Про репресії Романа на політичних противників говорить літописна згадка; само собою зовсім правдоподібно і те, що Роман не вмів помирити ся з широкими претензіями галицьких бояр, тим більше, що мусів привести з собою з Володимиром своїх старих і вірних бояр, котрим

¹⁾ *Ingeniosam tyrannidem.*   ²⁾ *Satrapos et eubagiones.*

³⁾ *Monum. Pol. hist. II. 440—1.* Давно уже зауважено подібність першого з наведених ніби Романових прислів до літописних слів соцького Микули, сказаних з нагоди походу Данила на бояр (1231): „не погнетши пчель, меду не їдять“ (Лпат. с. 509). Міг би Микула згадати при тім Романа, коли б се було таке його клясичне прислів'є, як предствляє Кадлубек.

вірити мав далеко більше причини, ніж галицьким олітархам, і тим мусів подразнити і так дразливих на пункті своїх впливів бояр галицьких.

В народніх масах Роман був безперечно популярний, і його боротьба з боярством, як я зазначив уже, могла хіба ще причинити ся до сеї популярности. Про популярність в Галичині можемо судити з пізнійшої прихильности галицької громади до Данила¹⁾; про популярність Романа на Волини ми маємо цілий ряд виразних вказівок, вичислених в своїм місці²⁾ — тепер пригадаємо тільки одну, цікаву тям, що вона показує популярність Романа і між волинською аристократією (може й земською, але найскорше — таки всякою, земською й служебною): на похоронах його внука Володимира Васильковича літописець так каже плакати ся по нім „ліпшим мужом володимирьским“: „добре було-б нам умерти з тобою, господине! — зробив ти нам таку свободу як дід твій Роман: той був оборонив нас від усяких кривд, а ти пішов був слідом свого діда“³⁾.

Тим вичерпують ся наші відомости про діяльність Романа в ролі фундатора й володаря Галицько-волинської держави. Навіть з сих скупих відомостей імпонує нам ся фігура, його сьмілість, певність. Протягом такого короткого часу, кількома сильними ударами збив він до купи велику, поважну державу і засів у ній певно і міцно, піднявши високо своє ім'я у сучасників. Сучасний новгородський подорожник титулує його „великим князем“, без ніякого на те прецеденту. Польський сучасник Кадлубек, описавши „тиранство“ Романа, каже, що він „за короткий час незмірно підняв ся, так що правив майже всіми землями й князями Русі“⁴⁾. Дійсно, галицький літописець, як ми бачили, зве його „самодержцем всеї Русі“, а з нагоди пізнійшої подорожі Данила в орду, описуючи контраст сили й могутности Романа з тим пониженням Данила, зве Романа царем, означаючи, як звичайно, титулом царя верх сили й власти: „егоже отець бѣ царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны вси“⁵⁾. Коли б Романови з його енергією й зручністю удало ся використати свої сили протягом довшого часу й зміцнити свою державу, — політична й культурна історія України могла-б уложити ся инакше,

¹⁾ Див. т. II с. 475—6.   ²⁾ Ibid. с. 405—6.   ³⁾ Іпат. с. 605.

⁴⁾ Хождение арх. Антонія с. 15, Monum. Pol. hist. II. 441. Для повности сучасних відзивів про Романа наведу ще характеристику Хоніага (с. 692): Роман чоловік сильний і енергічний (властиво — тілом кріпкий і руками діяльний — τὰς χεῖρας δραστήριος).   ⁵⁾ Іпат. с. 479, 536.

ніж уложпла ся наслідком його передчасної смерти і дальшого періоду анархії, та тої обставини, що наступники Романа, видко, не дорівняли йому здібностями.

Подробиці останнього походу Романа звістні з сучасних джерел дуже мало. Суздальська літопись оповідає, не пояснюючи причин сього походу, що Роман пішов на Ляхів і взяв два лядські городи, але підчас коли його військо стояло табором над Впслюю, він відлучив ся з малим окруженнем від табора (ѣха самъ въ малѣ дружинѣ отъ полку своего), і Ляхи, наїхавши на нього несподівано, вбили його разом з тою малою дружиною; довідавши ся про се, його військо забрало труп Романа та вернуло ся з ним у Галич, і його поховано в Галичи в церкві Богородиці¹⁾. Се оповіданне джерела сучасного, в сій часті взагалі багатого дуже докладними звістками про Україну й Галичину, варте повного нашого довіря, і з нього виходить, що Романа вбито підчас якогось більшого походу на Польщу, одначе не в битві, а зовсім припадково, на розвідинах мабуть.

В старших польських річниках не знаходимо ніяких подробиць сього походу, окрім докладного означення дня і місяця Романової смерти: його вбито на св. Гервасія і Протасія, 19 червня 1205 р., в Завихості на Вислі. До сього пізніше прилучають ся різні подробиці — що битва була так страшна, аж Висла почервоніла від крові Русинів; що багато їх потонуло в ріці; що останки Романового війська Поляки гнали аж до Володимира; що Романа поховали Поляки в Сендомпрі і потім видали його тіло Русинам в заміну за невільників. Нарешті Длугош, використавши сі наростки і доповнивши їх з пісень і переказів, дав широке оповіданне, котре тішить ся досить значною популярністю в науковій літературі й досі, але належить, так само як і ті пізнійші наростки польських річників, до Романової легенди, а не історії. Ми мусимо тримати ся вище наведеного літописного оповідання, а з польських джерел можемо виробити собі лише суд про сильне вражінне, яке зробила в Польщі смерть Романа. Про нього свідчать такі факти, як спеціальна фундація, вчинена з сього поводу Лешком в Кракові — він фундував каплицю на честь св. Гервасія і Протасія, в день котрих убито Романа, як широке розповсюдженне звістки про його смерть в польських річниках, і ті різні легендарні наростки. Комбінуючи се все з літописним оповіданнем, знаходимо тут потвердження гадки, що Роман вибрав ся був на

¹⁾ Лавр. с. 404—5.

Польщу з дуже серйозними замірами, і його несподівана смерть увільнила Польщу від великого страху: відти таке сильне вар'янне від смерти сього руського князя в Польщі¹⁾.

Взагалі Роман полишив по собі глибокий слід в народній пам'яті і сильно відбився в народній фантазії: його з сього погляду треба поставити на рівні з Володимиром Вел. і Мономахом, з тим тільки що індивідуальність Романа в народній і книжній традиції зазначила ся далеко визначніше ніж тих двох героїв. При иньшій нагоді²⁾ я навів уже останки пісень про Романа і його дітей (сі останні, очевидно, займали народню фантазію власне як Романові діти) в народній поезії українській і великоросійській, як українська гра „воротар“, великоросійська билина про війну Романа з литовськими королевичами, а може — і про те як Роман карав свою жінку. Мусіли бути спеціальні пісні й про боротьбу Романа з Половцями; здасть ся, їх відгомін маємо в наведеном вище³⁾ місці Галицької літописи, де літописець, згадавши про пісні, які співано з нагоди щасливого походу Данила на Ятвягів, пригадає Романа — що він „був нищив поган як лев, аж Половці страшили ним своїх дітей“: се звучить як ремінісценція пісні. Про якісь пісні про Романа у Поляків згадує Длугош⁴⁾. Нарешті у пізнішого хроніста Стрийковського (XVI в.) знаходимо сліди якихось переказів (або й пісень) про побіди Романа над Литвою: гніваючи ся на їх бунти (так представляє то він), Роман уживав литовських невольників до тяжких робіт, замість худоби: він казав їх скованих запрягати в плуги та орати ними, замість волів, переорювати „старини“, корчувати „ляди“, „і звідти вийшла приказка, як котрийсь (невільник) Литвин, наувивши ся руської мови, сказав, тягнуучи плуг: Ой Романе, Романе, лихим живеш — Литвою ореш!“⁵⁾ Сю приказку пробувано толкувати як перекручений відгомін цивілізаційних заходів Романа коло Литви — що він силоміць змушував їх до хліборобства⁶⁾, але такі заходи досить сумнівні, скорше вже можна припускати тут пам'ять про тяжкі роботи, на які уживано невольників.

¹⁾ Про польські й иньші західні звістки про смерть Романа див. прим. 2.

²⁾ Т. II с. 405—6.   ³⁾ С. 10.

⁴⁾ *carminibus, quae et in hanc diem canora voce in theatris audimus promulgari* — II с. 175.

⁵⁾ Стрийковский I с. 202; се оповідання у нього хибно привязано до Романа Ростиславича, — що се проста похибка, видно з порівняння його повторення на с. 211.   ⁶⁾ Соловйов I с. 554.

Але нам цікавий тут сей традиційний образ Романа — скрізь він виступає сильним, грізним володарем, гострим, часом немилосердним¹⁾.

Смертю Романа розпочинаєть ся в Галицько-волинській державі довгий, сороклітній період замішань, викликаних боротьбою за галицький стіл. Ся боротьба, описана досить детайлічно, але заразом — дуже механічно в Галицькій літописі, на перший погляд робить дуже хаотичне вражіння, так що від неї, на побіжний погляд дійсно може закрутити ся голова, як казав старий історик Галичини²⁾. Аби не згубити ся в її деталях, будемо слідити головні моменти в розвою сеї боротьби, а особливо — напрями боярської політики, що лежали в основі сеї боротьби і коротко вже зазначені вище нами на иньшому місці³⁾.

Конечною точкою сеї боротьби і замішань треба уважати Ярославську битву і подорож Данила до Бату: сі дві події, взяті разом, придушили ворожі елементи і дали Данилові спромогу опанувати свою позицію сильно і певно. Отже сей період боротьби потягнув ся від р. 1205 до р. 1245—6.

Слідячи долю місцевої княжої династії, Романовичів, що опираючи ся на громаду, становили одну сторону в сій боротьбі, сей сороклітній період можна поділити на кілька менших: В першій Романовичі через свою молодість займають зовсім пасивне становище і відірвані зовсім від ґрунту; се тягнеть ся аж до моменту, коли вони дістають в остатнє володимирську волость (коло 1214 р.). Відси іде їх князюваннє в володимирській волости, аж

¹⁾ В биліні про війну Романа з литовськими королевичами його дружина так карає тих королевичів:

большему князю глаза выкопали,
а меньшому брату ноги выломали,
и посадили меньшого на большаго
и послали къ дядюшкѣ.....

Можна порівняти се з оповіданням Кадлубка про Романове тиранство і Стрийковського — про тих литовських невільників: традиція показуєть ся скрізь вірною собі, хоч се не перешкоджає нам бачити в ній побільшеннє — в традиції взагалі дуже часте.

²⁾ „Мы увѣрены, что какъ намъ разсказуютъ, такъ и читателю внимаю, кружится голова при сего рода смѣшаніи и запутанности дѣлъ, происшествій, отношеній и лицъ... Нѣтъ ни какой политической системы, ни какой постоянности, хаотическое только замѣшательство, беспорядочное шатаніе и смутность“. Зубрицькій III с. 107. ³⁾ Т. II с. 480—2.

до смерті Мстислава, що дала початок Данилови до свідомої боротьби за галицький престіл — до 1128 р. Третій період — їх боротьба за галицький стіл, аж до Ярославської битви.

Коли будемо слідити другий місцевий чинник — боярство, то мусимо покласти ще одну граничну точку, з огляду на перемену в боярській політиці, а то боярську різню стинену Ігоревичами (1211 р.); доти бояре ведуть політику династичну, відти — вони свідомо і свobodно переводять свою боярську політику, вирікши ся зовсім всяких традицій князівсько-дружинного укладу.

Вкінці в політиці сусідніх держав, що брали участь в галицько-волинських справах — Угорщини й Польщі поворотну точку становить Спішська умова, 1214 р. (вона припадає на оден майже час з запанованнем Романовичів у Володимирі); від тоді Угорщина вертає ся до своєї давнійшої програми — анексації Галичини.

Маючи на оці сі придорожні стовпці, можемо пустити ся в свою подорож — слідити історію галицько-волинських замішань.

Смерть Романа була для всіх повною несподіванкою. Ворожі елементи, прибиті ним, на разі не дали познаки життя, і по похороні Романа Галичане присягли на вірність його малому сину Данилу, що мав тільки три роки (меньшому брату його Васильку ішов тільки другий рік). Управу держави іменем Данила обняла його мати — молода Романова вдова. Розуміючи непевність свого становища, вона звернула ся до найблизшого Романового союзника і свого свояка угорського короля, удаючи ся під його опіку. Угорський король прибув до неї до Сяноку, і тут мусіли між ними стати ся важні умови, про котрі, на жаль, наші джерела не дають ближших відомостей; галицький літописець хвалить прихильність короля до Романової родини, що він „прийняв Данила як свого милого сина“, але не поясняє політичного підкладу сеї опіки¹⁾. З фактів бачимо, що король бере в свою опіку Романовичів і їх землі, а за те, чи то за згодою їх матери й бояр, чи на власну руку, приймає на себе ролю зверхника сих земель: від тепер він титулує себе все королем Галичини і Володимирії (*Galiciae Lodomeriaeque rex*)²⁾. Для безпечности ухвалено впровадити в Галич

¹⁾ Іпат. с. 480. Пок. Дроба представляв собі так, що Андрій на вість про смерть Романа поспішив ся в Галичину, аби її опанувати, але в Сяноку стріла його вдова Романа і уложила з ним угоду; але з оповідання літописи сього не виходить: в Сяноку був просто з'їзд („снимал ся“).

²⁾ Найдавніші документи з сим титулом маємо до тепер з початку 1206 р. (близша дата 24 І. 1206) — Fejér III. 1 с. 31 і 32. Трапляють ся документи й без сього титулу, але розмірно дуже рідко — нпр. Fejér III. 1 с. 82.

угорську залогу, і король дійсно прислав дуже значну залогу, „Угры многы“. Ся угорська залог, дійсно, послужила гальмом на розвій боярської опозиції, придушеної перед тим Романом. Противна Романовичам партія тільки поволі відживала, спроваджуючи своїх розігнаних і розполошених партизанів; на чолі її стали брати Кормильчичі, сторонники Ігоревичів, по смерті Романа закликані назад в Галичину їх одномишленниками.

Тим часом вість про смерть Романа заворушила його противників між руськими князями. Рухливі Ольговичі, що вже кілька разів виходили з плянами на Галич, зібрали ся на борзі й поспішили ся до Галича, рахуючи мабуть на своїх прихильників між боярами, бо як з усього видно — вибрали ся в похід з невеличкими силами. Рюрик, що скинув з себе своє невільне постриження, відновив свою умову з Ольговичами й прилучив ся до походу. Закликано й Половців, і з ними рушили на Галич. Але противники Романовичів, видно, ще не віджили, та й супроти угорської залогі, поставленої в Галичу, і невеликих сил, приведених Ольговичами, не відважили ся показати свою фарбу. Коли Ольговичі приступили під Галич, місто боронило ся, й бояре теж. По нещасливім приступі, Ольговичі „с срамомъ великим“ мусіли вертати¹⁾.

Але Ольговичі вертали ся тільки з тим, аби вибрати ся на ново з більшими силами; на другий рік вони зібрали всю свою фамілію: пішли Святославичі чернігівські й Ігоревичі новгородські, прилучились смоленські й київські князі з Чорними Клобуками; Половців спроваджено теж велику силу. Разом з їх походом рушив на Володимир також і Лешко, судячи по словам літописи — за порозуміннем з ними²⁾. Романова вдова з своїми прихильниками супроти сеї коаліції кликала собі в поміч угорського короля. Але що й у самім Галичу ворожа боярська партія, не вважаючи на угорську залогу, підіймала голову, княгиня не відважила ся довше віставати тут і не діждавши ся приходу угорського короля, втікла до Володимира, більше певного для Романової родини. Під Володимир потягнув супроти того й король. Тут розпочали ся зносини між ним і Лешком, і прийшло до порозуміння³⁾. Про зміст сеї

¹⁾ Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 404—5 (осінь 1205). В хронологічних питаннях відсилаю до своєї Хронології Гал.-волин. літоп.

²⁾ „оже Ляхове идуть к Володимирю Ольговичемъ в помощь“ — Лавр. с. 406.

³⁾ На се вказують слова літописи: „король же омирив Ляхы“ (* Лавр. с. 406).

умови джерела не кажуть нічого, видно тільки, що король умовив Лешка занехати ворожу акцію супроти Романовичів: прийнявши під свою протекцію Романовичів з їх землями, він тепер якимсь способом втягнув до того й Лешка. Може бути, що за порозумінням з Лешком же король надумав посадити в Галичу якогось зовсім стороннього князя — правдоподібно, в ролі провізора галицького стола, з огляду на безрадість сиріт. По нараді з прихильними Романовичам галицькими боярами рішено взяти до сього Ярослава переяславського, сина Всеволода суздальського, отже князя з впливової родини, що міг би оборонити ся від претензій інших князів, а знову в галицькі справи не був замішаний¹⁾. До нього вислано запросини.

Покінчивши таким чином галицькі справи король і Лешко пішли назад своїми дорогами. Чи зайняли вони яке становище супроти Ольговичів з їх союзниками, Галицька літопись, наше головне джерело, не каже нічого. З оповідання її виходить, що Ольговичі супроти угорського війська не відважили ся іти на Галичину і перестоявши десь на границях Волини, завернули ся назад, але потім, коли король пішов, знову пішли на Галичину. Партія Ігоревичів використала сю хвилю й настрашивши своїх противників, що військо Ольговичів може їх знищити, нім Ярослав приїде, перемогла їх опозицію; вона вислала своїх послів до табору Ольговичів, що стояв тоді за два дні дороги від Галича, й закликала Володимира Ігоревича до Галича. Володимир, діставши сю вістку, потайки викрав ся з табору союзників з своїм полком і женучи день і ніч, дістав ся за добу до Галича. Його оголосили тут князем, десь літом 1206 р.²⁾

¹⁾ Може не без впливу була і та обставина, що він був тіточним братом пок. Володимира галицького. Всеволод був братом жінки Ярослава Осмомисла, котру підтримували бояре в її спорі з чоловіком. Бачимо таким чином боротьбу кандидатур двох свояків старої династії: Ярослава Всеволодовича і Володимира Ігоревича; обидві родини були замішані в боротьбу бояр з Ярославом Осмомислом.

²⁾ Так представлять ся історія сих кампаній 1205—6 рр. з комбінації оповідань Галицької й Суздальської літописи (Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 405—7). Детайлічне, докладне оповідання Сузд. л. варте повного довіря; оповідання Галицької літописи, писане, очевидно, багато літ пізніше, вповні певне щоб так сказати в контурах рисунку, подекуди тратить перспективу, а знову подекуди проминає факти: так другий похід Ольговичів проминено совсім, а Романовичі тут тікають у Володимир аж по тім ніби, як Галичане закликали Ігоревичів. Докладні відомости Суздальської літописи не дають місця сумнівам в сій справі. Так само я не уважаю

Ярослав Всеволодич, діставши про се звістку, вернув ся з дороги, з під Галича, а Ольговичі з своїми союзниками, поміркувавши, теж не видумали нічого ліпшого, як вернути ся. Які були між союзниками умови що до поділу Галичини, не знаємо, але очевидна річ, що не для самих Ігоревичів ішли вони її здобувати, тому й Володимир потайки викрадав ся з їх табору; тому й на далі не міг числити на їх поміч. Одинок сила, на яку він міг покладати ся, була його родина. Він віддав своєму брату Роману Звенигород, а для третього — Святослава хотів здобути Володимир. В тім був інтерес і Володимира і противної Романовичам боярської партії — вибити Романовичів з усіх земель, позбавити всякої опори, „искоренити племя Романово“, як каже галицький літописець. Вони вислали до володимирської громади в посольстві якогось попа, звиваючи її, аби видала Романовичів і прийняла собі князем Святослава, а инакше грозили знищити Володимир.

Се посольство викликало серед Володимирців сильний гнів: вони хотіли забити навіть того попа-посла, але декотрі з володимирських бояр обстали за ним: мовляв, не годить ся забити посла. Літописець закидає їм, що вони „им'яху лєсть во серцїх“, сприяючи Ігоревичам, і які-б не були дійсні мотиви такого виступу сих бояр, дійсно між володимирським боярством мусіла зарисувати ся група, що воліла прийняти князем Ігоревича, ніж зіставати ся з недорослими сиротами-князями і дійсною ретенцією чужих бояр і Романової княгині. Княгиня довідавши ся про епізод з попом, побачила в нім лихий знак і настрашена галицькими боярськими інтригами, по нараді з найближшими своїми боярами постановила тікати з Володимира. Чи дійсно противна партія була значна, чи дійсну небезпечність побільшала настрашена фантазія, не знати; я думаю скорше останнє. В найближшу ніч постановлено утікати в Польщу; щоб не стягнути на себе уваги, дядько (пістун) вивів Данила воротами міста, а другий повірник княгині Юрий піп з „кормилицею“ разом винесли малого Василька через якийсь пролом в стіні, „дїброю градною“, і злучивши ся за містом, утікли до Польщі до Лешка. Се стало ся десь при кінці 1206 чи на початку 1207 р., і тим розпочала ся довга блуканина Романовичів.

Галицький літописець представляє сей крок Романової вдови

можливим покладати ся на слова (а властиво — на стилізацію) Галицької літописи, що Кормильчичів закликали в Галич і вони розпочали агітацію за Ігоревичами аж по першій поході Ольговичів. Дійсний порядок подій і хронологію дає Суздальська літопис; про її хронологію див. т. II с. 230 і Хронологія с. 8.

як дуже відважний, навіть нерозважний: „не знали куди бігти: Романа убито в Польщі, а Лешко потім не уложив згоди“. Тож він особливою божею ласкою уважає, що Лешко пожалував сиріт, і навіть вставив ся за ними перед угорським королем. В дійсності, як я зазначив, мусіла вже перед тим, під Володимиром, стати ся між Андрієм і Лешком якась прихильна для Романовичів умова. Андрій при тім міг виходити з становища зверхника (сюзерена) Романовичів, на яким він, видко, став від Сяніцького з'їзду (иньше питання, чи таке його становище було признане дійсно в землях Романовичів і в їх оточенні). Які користи від піддержування Романовичів міг він показати Лешкови, над тим сушити голови не буду, тільки піднесу, що дальші факти: поклик Лешка до угорського короля і заходи Ігоревичів, аби здержати Андрія й Лешка від вмішання в галицькі справи в інтересах Романовичів, на мій погляд вказують зовсім виразно на істнування такої умови, що хоч, розумієть ся, виходила з становища інтересів Угорщини й Польщі, одначе забезпечувала Романовичам їх батьківщину. Не могу згодити ся і з поглядом, що Лешко й Андрій тільки удавали свою прихильність до Романовичів, а в дійсності дивили ся на них як на своїх невільників-закладнів¹). Не покладаю ся і я на безкористні симпатії їх до Романовичів, але підношу той факт, що аж до Спішського з'їзду 1214 р., коли Андрій і Лешко приходять до нової комбінації: беруть Галичину собі, себто віддають Кольманови — Андрієвому сину й Лешковому зятеві, — вони таки до певної міри займають ся долею Романовичів та піддержують, бодай по трохи, їх права на галицько-волинські землі.

Лешко, як оповідає літописець, прийняв Романову вдову — „ятровь свою“ і її сиріт „з великою честію“, й заявив свою готовість оборонити їх від узурпаторів. Зіставивши княгиню з маленьким Васильком у себе, він післав Данила з своїм посольством до Андрія, пригадуючи його приятель з Романом і визнаючи до спільного походу на Ігоревичів, аби відібрати від них батьківщину Романовичів: „ходім відібрати й вернути їм їх отчество“. Так оповідає се галицький літописець, ігноруючи попереднє порозумінне Андрія з Лешком. Ми, виходячи з нашого погляду, мусимо се розуміти так, що Лешко відкликував ся до сього недавнього порозуміння і звивав короля до спільного походу в інтересах Романовичів. Правдоподібно, таки дійсно заносило ся на такий похід в інтересах Романовичів, бо Володимир Ігоревич занепокоїв

¹) Нпр. Ждановъ — Русскій былевой эпосъ с. 511.

ся й постарався відвернути небезпечність дарунками. Виславши щедрі дарунки в Польщу й Угорщину, він, дійсно, здержав сей похід, і Андрій з Лешком обмежилися плятонічним співчутем для сиріт, що полишилися у них¹⁾.

Але такий лад стояв не довго²⁾. Ігоревичі в своїй непевній позиції, завдячуючи своє становище ласці бояр і не маючи за собою нікого, не мали навіть стільки розваги, аби бодай триматися між собою солідарно. Між Володимиром галицьким і Романом звенигородським розпочалася усобиця. Роман удав ся до угорського короля, і хоч се була визначна неконсеквенція супроти вже зайнятого Андрієм становища в галицьких справах, Романови удадо ся, мабуть знов таки багатими дарунками — притягнути короля на свій бік. Андрій дав Романови помічне військо, і він пішов з ним на Володимира. В битві Володимира побито, Роман узяв Галич і сів тут, а Володимир подав ся у свої сіверські волости³⁾.

Ся усобиця рішучо захитала становище Ігоревичів і той лад, який був уставив ся з ними в галицько-волинських землях.

Насамперед Ігоревичі стратили Володимира. Правдоподібно, використовуючи галицьку усобицю, Олександр белзький, братанич Романа, звернув ся до Лешка і його брата Казимира, що були його близькими свояками⁴⁾: просив, аби помогли йому здобути Володимира, і прихилив їх до сього. З помічним польським полком Олександр прийшов під Володимира, і місто отворило йому ворота, як Романовому братаничу; дуже можливо, що прихильники Романовичів в Володимирі ще перед там мали зносини з Олександром, аби позбути ся Святослава Ігоревича. Місто одначе за се своє довіре було досить сильно покаране: Олександрові союзники Ляхи кинули ся грабувати його і викликали тим нарікання на Олександра: „як би не було з ними їх свояка Олександра, казали Володимирці, не пустили б ми їх і через Буг“. Святослава Поляки забрали з собою в Польщу, а Олександр став княжити в Володимирі. Але се трівало не довго. Ярославичі — Інгвар і Мстислав, задумали

¹⁾ Іпат. с. 481—2; контекст („Володи́меръ же“ — по заклику Лешка) вказує, по моему, зовсім виразно, що дійсно був плян угорсько-польського походу на Галичину.

²⁾ Галицька літопись виравді каже: „долгу времени минувшю“, але в дійсности для „довгого часу“ тут нема місця: і тут маємо, очевидно, знову помилку в перспективі. Найшанійше, боротьба між Володимиром і Романом могла повстати в 1208 р. (дату дає Воскр. л. I с. 116). значить яких два роки по їх посадженню.

³⁾ Іпат. с. 482, Воскр. I с. 116. ⁴⁾ Про се в прим. 3.

собі поживити ся з сих замішань і увійшли теж в ближші зносини з Поляками. Інгвар заприятнив ся з Лешком і видав за нього свою доньку¹⁾. Правдоподібно, Лешко й поміг йому також відібрати Володимир від Олександра. Але володимирські бояре „не любили Інгвара“, і Олександр, користаючи з сього, відібрав собі потім назад Володимир, „совѣтомъ Лестьковимъ“.

Тим часом Берестяне, користаючи з сих володимирських замішань, вислали до Лешка посольство, аби пустив до них Романову вдову з малим Васильком княжити у них. Лешко згодив ся на се, і Василько прїїхав до Берестя. Коли-ж Олександр в друге дістав Володимир, Романа вдова удала ся до Лешка з проханням, аби змусив Олександра бодай до якоїсь уступки для Василька, коли забрав його отчину, і Олександр мусів віддати Васильку полудневу частину Белзько-червенської землі, з Белзом, очевидно — в заміну за Бересте. Тут Василько пробув кілька років, поки Олександр не намовив Лешка, аби відібрав Белз від Василька і віддав йому. Тоді у Василька з братом зістала ся сама маленька Камінецька волость²⁾, і аж потім, мабуть в заміну за Камінь, дістали Романовичі волость в полудневій Волини (Тихомль і Черемиль) та тут „княжили“ з своєю матірью, як каже літопись — „споглядаючи звідси на Володимир та думаючи собі: як там не крути, а Володимир таки в кінці буде наш“. Так воно й стало ся незадовго (року 1214—1215)³⁾.

Поки володимирською волостию так самовільно распоряджав собі Лешко, піддержуючи то того то сього супроти безрадних Романовичів і їх бояр, в Галичині ярили ся боярські партії. Роман, опанувавши Галич за помочию Угрів, підняв на себе бояр. Розпочали ся якісь замішання — „безаконье галичкое и мятежь“, як каже літопись. Маємо не підозрілу звістку, що Роман Ігоревич був вигнаний підчас сих замішань: вигнав його Ростислав Рюрикович, очевидно — спроваджений боярами, але потім Романови удало ся вернути собі Галич⁴⁾. Нарешті король Андрій, не знати

¹⁾ Див. прим. 3. ²⁾ Про неї в т. II с. 380.

³⁾ Іпат. с. 482—3, 487, 488.

⁴⁾ Воскр. I с. 116—7, під 1210 р.: „Ростиславъ Рюриковичъ сѣде въ Галичи, а Романа Игоревича выгнаша; осени тояже выгнаша изъ Галича Ростислава Рюриковича, а Романа Игоревича посадиша съ братомъ“. Звістки Воскресенської збірки про галицькі події в сій частині самостійні, і в інших разах, де ми можемо їх контролювати, все докладні. Тому хоч Галицька літопись зовсім не знає Ростислава, хоч у Воскресенській бачимо Романа з братом (може Святославом?), а Галицька знає тільки самого

— чи з власної ініціативи, чи може намовлений галицьким боярами¹⁾, постановив зробити кінець нездалому князюванню Романа і вислав у Галич воєводу Бенедикта. Той ухопив Романа, заставши його в лазні („в бани мьюща ся“) та вислав на Угорщину, а Галич обсадив знову угорською залогою.

Ся залога і сам Бенедикт одначе дали ся дуже в знаки Галичу: літописець згадує, що якийсь славний галицький книжник Тимотей з Києва доводив „притчею“, що сього Бенедикта треба уважати антихристом, і літописець згоджуєть ся з такою непохвальною характеристикою Бенедикта, признаючи що він був „томитель боярам і горожанам“. Невдоволені ним Галичане звернули ся з початку до Мстислава пересопницького, підбивши його на Угрів, але що Мстислав, видко, вибрав ся з дуже малими силами, тож Галичане не піддержали його й він, осьміяний, мусів ні з чим вернути ся; галицький літописець оповідає, що Іля Щепанович, один з „великих бояр“, мабуть висланий галицьким боярством на зустріч Мстиславу, коли той прийшов під Галич, на глум вивів його на „Галичину могилу“ і з усміхом сказав: „от княже, ти посидів на Галичині могилі, то так як би княжив у Галичи“ — поглузували з нього, додає літописець²⁾. Потім прийшла вість, що Роман утік з Угорщини. Галичане вислали посольство до нього й до Володимира³⁾, перепрошували їх та просили увільнити від угорської окупації. Ігоревичі, котрих нещастя привели знову до згоди, вибрали ся спільно походом на Галичину. Сили їх мусіли бути значні, і супроти загального незадоволення людности угорська залога не відважила ся відсеживати ся в Галичу: Бенедикт забрав ся з своїм полком на Угорщину, й Ігоревичі наново опанували Галичину. Володимир сів на ново в Галичу, Роман у Звенигороді, а Святослав замість утраченого Володимира дістав Черемисьль. Супроти можливої опозиції угорського короля Володимир звернув ся до давнішого, випробованого вже способу: вислав великі дарунки на Угорщину з своїм сином Всеволодом і дійсно тим осягнув бажаний неутралітет Угорщини⁴⁾.

Романа аж до походу Бенедикта, але я думаю, що ми мусимо прийняти ці звістки Воскресенської літописи, бо відомости Галицької літописи зовсім не так повні, аби ми могли відкидати все, ними не обняте.

¹⁾ Цікавіше бояре признають ся Роману і його брату: „согрѣшихомъ к вамъ“ — Іпат. с. 484. ²⁾ Іпат. с. 483.

³⁾ Мабуть Роман з Угорщини подав ся в Сіверщину, а з Польщі прибув туди-ж вигнаний з Володимира Святослав, і туди приїхали галицькі послы. ⁴⁾ Іпат. с. 483—4.

Але бояре, закликаючи Ігоревичів, зовсім не мали наміру капітулювати перед ними в своїх змаганнях; з другого боку Ігоревичі, вже перед тим спробувавши боярської опозиції, тепер, видно, були особливо дражливі на неї. Обопільне роздражненне закінчило ся дуже прикрою подією: Ігоревичі, аби зломити боярську опозицію, задумали вирізати противних собі бояр. Ніяких ближших подробиць літопись не дає, каже тільки, що при нагоді (по прилучаю) сей план виконано, і в різних місцях Галичини убито пятьсот бояр, між ними кілька „великих бояр“; иньші повтікали. Сю цифру пятьсот, розумієть ся, не можна вважати докладною: так кругло рахували сю різню, може й значно побільшаючи число її жертв як то часто буває. Але у всякім разі число побитих мусіло бути дуже значне¹⁾. Майно побитих і утікачів сконфісковано²⁾. Але результат сеї різні був зовсім для Ігоревичів несподіваний. Недобитки боярські завзяли ся відомстити ся Ігоревичам за смерть своїх братів і постановили порушити для того все — навіть виставити кандидатуру Романовичів та постягати їх свояків. І їм се удало ся.

Данило весь сей час, від коли відослав його туди Лешко (1207), перебував на угорським дворі. Король Андрій признавав, очевидно, його законним володарем Галичини; окупація, зроблена Бенедиктом, певно, була вчинена в його імени. Галицький літописець оповідає, що двірські угорські сфери (або як він каже — „король Андрій і боярї угорські, и вся земля“) перед уродженем сина у Андрія мали проєкт на випадок, як би не було у короля сина, оженити Данила з донькою Андрія, очевидно — щоб зробити Данила угорським наслідником³⁾; але що син і наступник Андрія Беля родив ся ще в 1206 р.⁴⁾, то й тут хиба треба ба-

¹⁾ Костомаров (Монографії I. 245), а за ним і Дашкевич (Княженіє Данила с. 26) припускають, що в словах „числомъ 500“ маємо піанійший додаток, але неправдоподібність такого здогаду виказав я в Примітках до тексту Галицько-волинської літописи. I (Записки Н. тов. ім. Шевченка VIII): можна припускати побільшенне, помилку в цифрі, але викидати з тексту сих слів не можна.

Зауважу до річи, що старшу паралю до сього факту маємо у учинку Ярослава, коли за повстанне Новгородців против його варязької дружини, він спросив „нарочитая мужы“ до себе, „и облѣсти ихъ и исѣче“ (Іпат. с. 98).

²⁾ На се вказують слова Володислава до Перемишлян: „иѣти иѣѣниѣ ваше разграбша“ і т. д., як низше (Іпат. с. 485). ³⁾ Іпат. с. 484.

⁴⁾ Є ще й друга трудність в тім, що нам невідісно, аби у Андрія була донька старша від Белі. Шараневич (Die Hupatios-Chronik с. 43—4) пробував вийти з сеї трудности припускаючи, що була у Андрія старша

чити анахроністичну звістку з часів безпосередно по смерті Романа, або ще скорше — просто якийсь відгомін поголосок про пляни на Галичину, які угорське правительство могло звязувати з своєю опікою Романовичам.

Коли тепер, по різні, заданій Ігоревичами боярам, з'явився на угорським дворі відвічний ворог Романового рода Володислав Кормильчич з иньшими боярами і попросив, аби король Андрій вислав з ними малого Данила, „отчича Галичу“, аби відібрати Галичину від Ігоревичів, король Андрій, як каже літописець, прийняв сей проєкт „с великою любовью“. Він зібрав сильне військо і під проводом палятина Пота вислав його з Данилом і Володиславом на Галич. Похід розпочався звичайною дорогою — від Сянока. Коли угорське військо з'явилося під Перемишлем, Володислав звернувся до Перемишлян, властиво — до місцевих боярських родів, умовляючи їх не обставати за Святославом супроти недавнього підступу Ігоревичів: „чого вагаєтеся, братиє! перекажує їх слова літописець; чи не сі (Ігоревичі) побили ваших батьків і братів, а иньші (Ігоревичі ж) пограбили ваше майно, повіддавали ваших доньок за ваших рабів, і батьківщинами вашими заволоділи різні зайди? і ви тепер хочете за них положити душу свою?“ Він дійсно промовив їм до почуття: Перемишляне „сжаливши си о бывшихъ“, отворили перед ним місто і видали князя Святослава. Натомість коли приступили під Звенигород, там не удавалося відвести людей від князя: „Звенигородці люто боролися“, і облога затягнулася на довго.

Тим часом наспіли з Волини князі, змобілізовані, очевидно, також галицькими боярами: прийшли Романові бояре з Белза від Василька з військом, Олександр з Володимира з великим полком, з Луцька від Ингвара полки луцькі й дорогобузькі з його сином, Мстислав з Пересопниці. Се була боротьба волинських Мономахо-

---

донька, нам невідома, котра умерла рано, і літописець помішав її з Елізабетю, що уродилася по Белі. З того, що літописець дає Елізабеті друге ім'я „Кінга“ (Кинка), Шараневич дотепно здогадувався, що та гіпотетична Данилова наречена могла зватися Кінгою. Але се хоч дотепно, та дуже гіпотетично. У всякім разі зовсім вірне пояснення проф. Шараневича, що літописне оповідання, в виданнях перебите вставкою року 1207, треба розуміти так, що той плян оженити Данила з донькою Андрія тому не прийшов до кінця, на гадку літописця, що королівну Елізабетю, призначену ніби Данилові, віддано потім за Людвика, сина ляндріфа („донрабовича“) тірінського, а се літописець знову звязує з історією участі Андрієвого шваг्रा Екберта, єпископа бамберзького, в убийстві короля римського Філіпа (1208 р.).

впчів з приходнями Ольговичами, що влізли їм на ґрунт. Лешко також прислав помічний полк. Сї полки зійшли ся коло Звенигорода. Роману-ж прибула в поміч половецька орда. Хоч в битві

Роману удало ся побити Угрів, але бороти ся з таким переважним ворогом не було що. Роман задумав викрасти ся з Звенигорода, щоб пошукати помочи „в руських князях“ — в Київі, де сидів тоді їх свояк Всеволод Святославич. Але на дорозі, під Шумськом, Романа зловили й привели в табор союзників. Тільки тепер, переконавши ся, що князь їх попав ся в руки ворогів, Звенигородці піддали ся. Союзні війська пішли під Галич. Володимир з їх наближеннем утік звідти, і союзники без перешкоди опанували столицю, в вересні 1211 р. Тут з великою парадкою, в присутности угорських воевод бояре волинські й галицькі посадили Данила на столі в катедрі Богородиці. Взятих в неволю князів Ігоревичів — Святослава й Романа угорські воеводи хотіли відвести на Угорщину, але галицькі бояре задарували їх богатими дарунками і вимогли від них сям, що видали їм сих князів на пімету. Тоді бояре повісили їх — факт в історії давньої Руси нечуваний! Одна записка додає ще, що бояре перед тим ще й „били“ сих князів¹⁾.

На вість про посадженнє Данила в Галичу приїхала до Галича з Белза його мати, аби взяти на себе реґенцію, бо Данило був ще такий малий, як каже літописець, що не пізнав своєї матери. Але її прийшло ся сильно розчаруватись: Володислав Кормільчич, що стояв тепер на чолі боярства, зовсім не на те спроваджував Данила з Угорщини, аби відступити управу Романовій княгині й її боярам; він противно хотів забрати реґенцію собі. Тому між княгинєю й Володиславом дійшло до гострих відносин, і в кінці вона мусіла втікати з Галича — „Галичане вигнаша Данилову матеръ изъ Галича“, як каже літописець. Малий Данило гірко плакав і не хотів пускати матери, а коли оден з бояр попробував силоміць відвести його коня, Данило добув меча й хотів ударити того боярина, але тільки утяв його коня: літописець нотує сей перший „оружний“ виступ князя.

Відіхавши до Белза, княгиня відти, видко, звернула ся з жалями на бояр до угорського короля, і той прийняв дуже до серця кривду своєї своячки. Рішено приборкати бояр; король рушив в військом на Галич, а з Волини прибула княгиня з волинськими

¹⁾ Іпат. с. 484—6, пор. 1 Новг. 195, Воскр. 117. Про спірні питання ввязані з сям епізодом див. прим. 4.

боярам і декотрими князями, що піддержали її. Бояре мусіли покорити ся. Головних проводирів їх — Володислава, Судислава і Филипа арештовано. Судислав і Филип викрутили ся грошевыми контрибуціями, але Володислава король забрав з собою на Угорщину. Княгиня з своїми боярами взяла знову ревенцію. Але скоро тільки виступили війська її союзників з Галичини, бояре взяли ся на ново до неї й закликали князем у Галич Мстислава пересопницького. Хоч раз уже так сильно надутий боярами, Мстислав дійсно пішов на Галич. Княгиня на сю вість вислала Василька до Белза, а сама з Данилом виїхала на Угорщину, шукати знову помочи у Андрія. Король дійсно став ладити ся в похід на Галичину, але в дорозі його задержала страшна катастрофа: смерть його многогрішної жінки Гертруди, забитої угорськими баронами, обуреними її участю в насильстві, що сповнив її брат над жінкою звістного нам Бенедикта. Андрій залишив похід і вернув ся назад. Мстислав пересопницький тимчасом, настрашений угорським походом, утік із Галича. Галицькі бояре разом стали повними паннами ситуації. Володислав, ще перед тим увільнений Андрієм, вернув ся до Галичини й міг зробити те, чого досі не удавало ся ще нікому: „воѣха в Галичь и вокняжи ся и сѣде на столѣ“¹⁾.

Але факт сей був занадто нечуваний, аби сучасники могли з ним легко погодити ся. Насамперед Мстислав пересопницький, утративши так нужденно Галич, попробував рушити князів на Володислава; він спровадив Лешка, а той понудив до походу Романовичів і Олександра. Володислав виступив на зустріч русько-

¹⁾ Пат. с. 486—8. Маємо угорську грамоту, що говорить про замір короля іти *valida manu in exercitum contra Gubatos* — звичайно приймають, зовсім правдоподібно, що під сим попсованим іменем треба розуміти Галичину (*Galatos*). Витяг сеї грамоти у Фейера (III. I. 142), з котрого користано дотепер, має дату 1213 р., але в *Codex Agradianus*, де потім видано її в цілости (I с. 132) вона має вже дату 1214 р. (!). Се одна з тих непевностей, які утрудняють і усталення дати смерті Гертруди і походу Андрія на Галичину. Я досі не стрів грамоти з 1213 р., котра б загадувала про смерть Гертруди, тим часом з 1214 р. є їх кілька. В старшій з угорської хронік *Chronikon pictum* смерть Гертруди датована 1212 р. (*Hist. Hung. fontes* II. 222) — се очевидна похибка. В німецьких і чеських хроніках маємо дату 1213 р.: *Monumenta Germaniae, Ser. IX* с. 592: *Ungari facta concussione regni sui et mota seditione maxima Gertrudem reginam in odium Teutonicorum interfecerunt Andrea rege ibidem consistente (cont. Admuntensis)*; с. 726: *Gertrudis regina Ungarie occiditur campestri tentorio 4 Kalendas Octobris, eo quot*

польському війську з Галичанами і з „своїми“ Уграми і Чехами, очевидно — збірною дружиною, яку він собі сформував, аби мати в ній опору свого князювання. На р. Бібрці стала ся дуже сильна битва, і Володислава розбито. Але коли союзники приступили під Галич, узяти його не udało ся, й вони обмежили ся тим, що повоювали галицьке Поділе і з тим вернули ся. Володислав виграв справу, але дуже не на довго. В політиці приготувляла ся дуже важна зміна супроти галицьких справ, і вона відбила ся передо всім на Володиславі.

Ми бачили, що досі й угорський король і Лешко уважали себе наче-б опікунами малих Романовичів і не раз виступали в обороні їх прав, хоч і не спромогали ся консеквентно й постійно сих прав боронити. Угорський король при тім уважав Романову державу за васальну і з сього становища опікував ся Данилом. Яку користь мав або надіяв ся мати з підтримування Романовичів Лешко, не знаємо, але підтримував теж. Тепер в їх поглядах на сю справу стала ся переміна: замість аби обороняти права малих Романовичів своїм мечем, Андрій і Лешко постановили використати ситуацію безпосередно для себе. Галицька літопись представляє, що безпосереднім мотивом до того послужило запанованне в Галичу Володислава: Лешко, виступаючи з своїм проєктом перед угорським королем, починає в літописи від того: „не естъ лѣпо боярину княжити в Галичи“. Можливо, що сей драстичний факт був остатнею кроплею, що переповнив чашу: могло здавати ся, що Романовичам ніяк не удержати своєї отчини, тож Лешко й Андрій постановили покинути справу Романовичів і взяти Галичину для себе. Автором проєкту, здасть ся, був краківський каштелян Пакослав: він потім переводив переговори в сій справі між Лешком і Андрієм і дістав за комісію волость у Галичині. Дивно тільки, що літописець зве Пакослава приятелем Романовичів, коли проєкт сей був звернений передо всім против них. Можливо зрештою, що як справа Романовичів здавала ся тоді зовсім безнадійною, то й ті охлапи, які вони дістали при

fratri suo carnali patriarche aquilegensi uxorem Bantzi procaverat, qui teutonice Prenger vocatur; с. 780 (хрон. св. Рудберта сольногородського): regina Ungarorum, sponso expeditionem contra Ruthenos movente, a comite quodam Petro truncidatur; ще ibid. с. 170, 507, 595, 603. Дати сих хронік кажуть приймати р. 1213, з рештою і з огляду на галицькі події більш правдоподібний (пор. Хронольоґію с. 12). З істориків нпр. Fessler (Geschichte von Ungarn) і Szalay (Geschichte Ungarns) приймають дату 1214 p., Huber (Geschichte Oesterreichs) — 1213.

переведенню Пакославового проєкту, могли декому здавати ся добродійством.

Плян був такий, що між Лешком і Андрієм мав утворити ся тісний союз, сполучений з поділом Романової спадщини. Маленька донька Лешка Сальомея — його одинока тоді дитина, що мала десь зо два роки, або й меньше в тім часі¹⁾, мала вийти заміж за другого Андрієвого сина Кольмана, старшого від неї о яких 2—3 роки, і Кольман з титулом короля мав дістати Галич. Західня Галичина, з Черемислем, діставала ся Лешкови, що окрім того мабуть тоді-ж забезпечив собі поміч угорського короля і в своїх интересах на Волини: Романовичі, за утрату Галичини мали дістати Володимирську волость, але Лешко лишав собі все північне Побуже — Берестейщину і північну частину Червенської землі — пізнійшу Холмщину.

Проєкт сей остаточно прийнято на з'їзді Андрія і Лешка в Спішу 1214 р. Маленьку Сальомею вислано на двір угорського короля й обвінчано з Кольманом, а в справі коронації Кольмана Андрій звернув ся до папи (звістного Інокентія III): просив позволення угорському прімасу, архієпископу гранському, аби міг помазати Кольмана на „короля Галичини“, і бажав, аби папа прислав від себе корону на його коронацію. Папа вволив його бажання: Андрій вмів його звабити, заповівши унію Галицької Руси з римською церквою. Але ся кореспонденція забрала досить часу, так що коронація наступила не скорше як зимою 1215/6 р. Аби тимчасом прийняти Галичину в фактичне володінне, Андрій вислав на Галич військо, супроти котрого Володислав не міг удержати ся. Його увязнено і вислано в Угорщину, де він і умер, а літописець злобно нотує, що його проба княжити в Галичу принесла нещастє всьому його роду: „нашедѣ зло племени своєму и дѣтемъ своимъ княжения дѣля“ — всі князі (взагалі володарі) були не ласкаві до дітей Володислава за його сьміливий учинок. Малий Кольман засів у Галичи з невеликою угорською залогою, на чолі котрої стояв уже звістний нам Бенедикт, знову в ролі фактичного управителя Галичини. Черемисль віддано Лешкови, а Пакослав, правдоподібний автор цілого сього проєкту, дістав Любачівську волость. Александра Лешко змусив забрати ся з Володимира і віддав Володимирську волость Романовичам, а собі полишив „Бе-

¹⁾ Життє Сальомеї (панійшої черниці, признаної сьвятою) каже, що Сальомея була вислана на Угорщину на третій році свого житя — *Молитв. Pol. hist. IV c. 777.*

рестий и Угровескъ, и Верещинъ, и Столпье, Комовъ и всю украину¹⁾.

Сей поділ Романової спадщини між Угорщиною й Польщю міг би мати дуже далекі й важні наслідки, коли - б завязаний в Спішу союз Лешка й Андрія удержав ся. В дійсности він був зовсім ефемеричним. Король Андрій, що вже від довшого часу займав ся справами Галичини й уважав себе її зверхником, не міг переболіти уступки зробленої Лешкови — поділу Галичини між Кольоманом і ним, і вкінці відібрав від Лешка західню Галичину. Можливо зрештою, що в самій Спішській умові були такі спеціальні точки про передачу західньої Галичини Лешкови, які викликали потім непорозуміння. (Можливо нпр., що сю західню Галичину Лешко брав з тим, аби дати її в посаг Сальомеї, а відтягав ся з передачею її Кольману, або що)²⁾. Досить, що Андрій невдовзі по Спішській умові відібрав від Лешка західню Галичину, і наслідком того Лешко став з союзника його ворогом.

Се було о стільки небезпечно для Андрія, що становище Угрів в Галичині було й без того хистке. Серед галицької людности угорська окупація і давнійше була непопулярна, а сей раз Андрій вмшав ся до того і в галицькі церковні справи, що від тоді стільки разів були каменем преткновения для всяких окупаторів Галичини. Ми маємо, що правда, тільки досить загальні згадки про се, але безперечно, що ся сторона угорської окупації причинила ся теж до її непопулярности. Одна літописна записка посадженне Кольмана в Галичині звязує з латинізацією руської церкви й нагінками за православним духовенством: „єпископа и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе латыньскія на службу“³⁾. Се, очевидно, побільшена поголоска, але що повод для неї був, показують листи Андрія до папи: повідомляючи про свій намір посадити Кольмана королем в Галичині, він заявляє, що галицька людність заявила готовість прилучити ся до римської

¹⁾ Іпат. с. 488—9. Воскр. I. 119 (король угорський посади сына своего въ Галичи, а єпископа и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе латыньскія на службу). Vita b. Salomeae — Monum. Pol. hist. IV. 776 (як приймають — писане в кінці XIII в., але з виразними прикметами агіографічного шаблону). Про кореспонденцію в справі коронації Кольмана й інші справи звязані з Спішською умовою див. в прим. 5.

²⁾ На щось у тім роді можна бачити натяк в пізнійшій: мирячи ся в 1219 р. з Андрієм, Лешко заявляє, що відступає ту частину Галичини, на яку сам мав претензії, Кольманови: „не хочу части в Галичи, но дай его зяти моему“.

³⁾ Воскр. I с. 119.

церкви з захованнем обряду¹). Очевидно, в тім напрямі він щось робив або бодай пробував робити в Галичині, а се не могло не збільшити знеохочення людности до угорської зверхности.

Про дальшу долю тих уніонних заходів ми маємо дуже мало відомостей. Кор. Андрій, очевидно, покладав сю справу на архієпископа ґранського (так виходить з тексту його листу до папи), але папа, видко, дуже заінтересований сею справою, вислав від себе легата в Галичину; в пляні його було стягнути руських єпископів на заповіджений на р. 1215 собор, що мав зайняти ся справою східньої церкви. Та сього легата Андрій до Галичини не пустив, мотивуючи тим, що там підняло ся повстання на Кольомана, натомість обіцяв взяти то на себе, аби руські єпископи прибули на собор²). Але по тім акті про ту участь єпископів ані взагалі про ту унію нічого не чуємо: хто зна чи сам Андрій, зміркувавши, що ся уніонна справа до улекшення галицької ситуації не причинить ся, не постарав ся її зацїтькати³). Але ситуація була вже і так основно попсована.

Серед бояр угорська окупація могла мати деяких прихильників. котрим вона давала добрі посади і впливи в управі. Серед них формуєть ся угорська партія, на чолі котрої став один з визначних проводирів боярства, звістний нам ще з часів боярської різні Судислав. Але ся боярська партія тоді мабуть що йно формувала ся і не мала особливої сили в землі. Коли ж додати до сього, що руські князі, серед котрих не було ані одного заінтересованого в угорських плянах, всі мусїли зкоса дивити ся на сю узурпацію та тільки чекали принагідної пори, аби викинути

¹) Theiner Monumenta Hungariae I c. 1: по словам Андрія Галичане просили королем Кольомана *ipsis... in unitate et obedientia sacrosancte Romane ecclesie perseveraturis, salvo tamen eo quod fas illis sit alias a ritu proprio non recedere*, пор. Codex Arpadianus VI ч. 227: *iidem Gálicienses sicut regi suo super fidelitate, ita eciam super obediendo Romane ecclesie sacramento teneantur adstricti*.

²) Згадавши про повстання в Галичині, Андрій каже: *unde quia non expediebat et maxime propter discrimen belli cursorem uestrum in illum tumultum introduci, ipsum ad vos remisimus, assumentes nobis, si Deus misericordiam nobiscum fecerit, onus transmittendi ad concilium episcopos Ruthenorum* — Cod. Arp. VI ч. 227. Хто зна, чи не крутив уже тоді Андрій, поміркувавши, куди можна зайти з тою унією.

³) На жаль сей епізод не був досі відповідно оцінений в науці, й навіть Дашкевич у своїй цінній праці (про унію Данила) ледво доторкнув ся її. Дещо принесла до сеї справи праця проф. Абрагама (Powstanie, c. 101—2), що появилася по першій виданню сеї книги, де ся справа була порушена.

чужинця, і серед них Лешко кожної хвили міг знайти собі помічників против Угрів, — то зрозуміємо, що нетакт Андрія взагалі, і спеціально його розрив з Лешком мусіли привести до наслідків для угорської окупації дуже некорисних.

Уже в листі Андрія до папи Інокентія, писанім ще перед коронацією Кольмана (Андрій в сім листі просив папу прислати для нього корону), деє під осінь 1215 р.¹⁾, зазначає ся небезпечність для угорської окупації. Король пише, що „останніми часами галицький нарід не тільки відступив від свого короля (себто Кольмана), нарушивши присягу, але й зібравши військо від сусідніх Русинів, обложив Галицький замок, де перебував наш сплн з малою залогою“. Король просить папу вислати свого післанця до Лешка — пригадати його фамілійний союз з Андрієм і подвигнути його, аби зайняв ся обороною Галичини против нападників, тим більше, — пригадує він папі, — що „Галичане присягали не тільки на вірність своему королю але й на послухність римській церкві“²⁾.

З сього листу писаного Андрієм здаєть ся з дороги до Галича³⁾, бачимо, що вже тоді союз Андрія з Лешком був розірваний, хоч Лешко може й не брав активної участі в тім повстанню

¹⁾ Сей дуже цікавий, уже кілька разів цитований мною лист, був незвістний давнішим історикам Галичини, хоч видано його давно: вперше Huillard-Bréholles Examen de chartes de l'Eglise Romaine contenues dans les rouleaux de Cluny, Paris, 1865, 84, звідти в Corpus Arpadianus VI ч. 227 (1867); що правда Codex Arpadianus взагалі зовсім не був використаний для історії Галичини. Про час написання листу див. прим. 5.

²⁾ Ad presens vero rogamus paternitatem vestram, ut cursorem cum litteris vestris ad cognatum nostrum L. ducem Polonie dirigere dignemini, commendantes cognationem, inter nos et ipsum mediante filii nostri et filie sue matrimonio contractam, invitantes enim eundem, ut una nobiscum ad defensionem Galicie contra impugnatores ipsius sit sollicitus, maxime cum iidem Galicienses sicut regi suo super fidelitate, ita etiam super obediendo Romane ecclesie sacramento teneantur adstricti.

³⁾ Подякувавши за палське призовення на коронацію Кольмана, Андрій пише: licet novissime populus Galicie fidelitatis sacramento deposito, a rege suo non solum recesserit, verum etiam collecto circumiacentium Ruthenorum exercitu, castrum Galicie, in quo filius noster cum paucis commorabatur, obsederit; ob quam ad partes illas adeo repente et festinanter compulsi sumus accedere, ut non solum honorandi, sicut decet, paternitatem vestram propositum ad tempus arctaremur obmittere, verum nec exercitum nostrum nobis fas esset expectare.

Галичан, чи може — поході руських князів на Галич (Галицька літопись промовчала його)¹⁾. Андрій, не чекаючи, нім збереться більше військо, поспішився в Галичину й оборонив сина, але по сій пригоді уже забрав Кольмана з Галича, аби не виставляти його на дальші пригоді²⁾. Відносини його з Лешком не поправилися, протинно — дійшло до повного розриву, і Лешко, розжалений на Андрія, завзявся видворити його з Галичини. Він постановив напустити на Угрів, свого свояка Мстислава Мстиславича³⁾, прославленого воєнними успіхами в поході Всеволода в 1212 р. і ще більше недавню голосною битвою на Липиці (1216), та за своєї воєнної здібності й щасте прозваного Удатним. Мстислав, невдоволений своєю позицією в Новгороді, де йому докучала суздальська партія, уже перед тим носився з гадкою взяти собі Галичину від угорського короля, в ролі його васалія, і на початку 1215 р. поїхав був з наміром, як каже літописець, „просити короля, аби дав йому Галич“⁴⁾. Супроти тої ролі, яку Андрій зайняв в відносинах до Галича, в такім пляні Мстислава не було нічого дивного, але він опізнився — Галичину віддано Кольманови. Мстислав однак не вернув ся по сім до Новгорода відразу — може робив якісь дальші заходи в справі Галичичи. Правдоподібно, сї пляни Мстислава на Галич, в звязку з останніми воєнними триумфами Мстислава, й піддали розгніваному Лешкові гадку — звернути ся до нього, як се оповідає літописець: „післав у Новгород го Мстислава, кажучи: ти брат мій, іди — сядь у Галичи“ (поч. 1217 р.). Діставши сї запитання, Мстислав удав ся до своїх свояків на Україну, і ситуація показала ся йому о стільки надійною, що він постановив покинути Новгород і йти добувати Галичину.

Ближших подробиць про перший похід Мстислава на Галич не маємо. Час у всякім разі був придатний до походу. Андрій був вибрав ся в хрестоносний похід до Палестини, і під час його несприятливості (1217—8 р.) Угорщина прийшла в повний розстріл, приготовлений уже попереднім легкодушним поведженнем

¹⁾ Сеї облоги Галича не можна звязати з звістним нам з иньших джерел походом на Галич Мстислава (див. прим. 6).

²⁾ Під час походу Мстислава на Галич королевича там не було вже: галицька літопись згадує тільки Бенедикта — Іпат. с. 489.

³⁾ Як саме свояком був Мстислав Лешку, що зве його братом (як нижше), не знаємо. Про гіпотезу, що Лешко і Мстислав були брати в перших, див. прим. 3.

⁴⁾ Про се і взагалі про заходи Мстислава див. ще т. II с. 236 і далі і прим. 6 до сього (III) тому.

Андрія, так що й вернувши ся з походу він не міг собі дати ради. Угорське правительство Галичини не могло отже надіятися помочи з Угорщини, і коли в Галичину прийшла вістка про похід Мстислава, боярські прихильники Угрів, з Судиславом на чолі, не бачили пншого способу, як зашахувати Мстислава Данилом — післали до Данила заклик, аби прибував до Галича княжити. Але Данило не встиг прибути, як Мстислав уже зближив ся під Галич. Бенедикту нічого не лишило ся як тікати з своєю угорською залогою на Угорщину; разом з ним подали ся на Угорщину й визначніші члени угорської партії як Судислав. Мстислав без перепони опанував Галич (1219)¹).

На короткий час першого князювання Мстислава в Галичі припадає перший активний виступ Данила. В сім моменті йому мусіло бути 18 літ. В клопотах і небезпечностях людина доспіває скоро, і Данило, безперечно, в сі часи був уже вповні духово-дозрілим чоловіком. Як ми вже бачили, його дитинні роки перейшли в неустанній блуканині. Його протектори й опікуни — Андрій угорський і Лешко краківський господарили собі в його батьківщині: Андрій в Галичині, Лешко на Волини, перекидаючи як ляльками самими Романовичами: то їх кликали й саджали на батьківських столах, то казали заберати ся, й вони опиняли ся в маленькій волости, як Камінь, або Тихомль, або мусіли пересиджувати безземельними князями на угорським чи польським дворі. Але скрізь у сих перемінах за малим княжичом слідували „бояре велиции отца его вси“, і се боярське окруженне, сильне своїми засобами і полками, горде памяту про „великого Романа“, повне віри в велику будучність своїх малих княжат, здобувало й піддержувало поважанне у своїх і чужих до малих безземельних княжат. Се ж окруженне, перейняте споминами про славу Романа і вірою в велике покликанне його роду, заціпило й малим сиротам сю горду певність себе, з якою вони, сидючи в малім Тихомлю, з ласки визначенім їм від Олександра, споглядали на Володимир, приказуючи: „се ли ово ли, Володимерь будеть наю“, як малює їх літопись. Відси та їх витривалість, з якою вони змагають до привернення своєї батьківщини, не вважаючи на всі неудачі, пригадуючи того паука, що сім раз спадав до доду, поки зачепив своє павутинне, — і дійсно осягають своє. Але

¹) Іпат. с. 489, 1 Новг. с. 204, 206, 210, повторено в Воскр. I с. 126, Твер. с. 329, Длугош I с. 183—4. Про різні питання звязані з сими епізодом див. в приж. 6.

може сим же вихованнем треба пояснити й те, що вони ніколи не вміли глянути дальше боярських партій і дипломатичних комбінацій, і в політичнім і державнім житю не вміли доглянути иньшого чинника — народу...

Данило підростав — мав уже з 14 літ, коли в останнє дістав Володимир, „свою пів-отчину“. Його опікуни й дорадники почули ґрунт під ногами. Князь підростав — можна було думати про те, аби вийти з довголітньої пасивности. Остатні розпорядження Лешка на Волини Данило з своїми дорадниками, очевидно, зовсім не уважали таким добродійством для себе, як здавали ся вони галицькому літописцеві. Угорсько-польське порозумінне в справі Романової спадщини не могли на дворі Данила, де так добре памятали про династичні права Романовичів, уважати чим иньшим як зрадою інтересам Романовичів. Моральний розрив став ся, хоч на разі двір Романовичів, мабуть, затаїв свої переконання до ліпших часів.

Сі часи настали, коли Лешко розсварив ся з Андрієм. Під час походу Мстислава на Галич Данило, не вжучи ся політикою Лешка, що спровадив на Угрів Мстислава, виступає соперником його. Але він спізнав ся. Зрештою на разі Галич у Данила й його дорадників стояв на дальшій пляні — се була занадто скомплікована справа; передовсім треба було зміцнити своє становище на Волини, де Романова династія мала далеко безпечнійший ґрунт під ногами. Тому коли Мстислав опанував Галич, Данило навязує приятельські відносини з ним і женить ся з його донькою. Можливо, що укладаючи сей шлюб, Данило й його дорадники числили на можливість дістати сею дорогою від Мстислава Галичину — на се потім, як побачимо, дійсно заносило ся. Оперши ся на союзі з Мстиславом, Данило признав можливим почати перші кроки до збирання своєї волинської отчини. Передовсім він мав на оці Лешка, що посваривши ся з Андрієм і ще перед тим — з своїм довголітнім союзником Олександром белзьким, стояв зовсім одиноко, бо й на поміч нового свого союзника Мстислава в своїй боротьбі з Данилом не міг числити. Данило представив Мстиславу, що Лешко має в руках його отчину; Мстислав відповів, що з огляду на попереднє приятельство з Лешком не може помагати Данилу в сій справі, але з свого боку не здержував його, радив тільки пошукати собі иньших союзників. Отже неутральність Мстислава була запевнена. Чи шукав Данило союзників, не знати; можливо, що він знайшов союзника в Олександрі — бо й його отчину держав Лешко. Літопись просто каже, що Данило ходив по-

ходом з братом (десь на початку р. 1219). Похід сей Данилови удав ся: він відібрав забрану Лешком Берестейщину і забужські волости. Поляки вправді відповіли походом, але се, здасть ся, був зовсім маловажний набіг: їх сильно побили й гнали аж до Вепря¹⁾.

Лешка ся пригода дуже роздразнила. Він припускав, що Данило вчинив свій похід за намовою Мстислава, з котрим, видно, відносини у нього тоді й без того були вже не найліпші²⁾. В своїм роздразненню Лешко постановив на ново помирити ся з угорським королем: заявив йому, що відступає від своїх претензій на частину Галичину в користь свого зятя Кольмана й обіцяв йому поміч на Мстислава. Се підбодрило короля Андрія й він з усіх сил потягнув ся, аби чим скорше зібрати військо і вислати його в Галичину. Все се стало ся так швидко, що застало Мстислава зовсім не приготованим — його самого навіть не було під час війни в Галичині — був десь на Україні, і не міг на час наспіти, щоб оборонити Галичину. Угорські й польські війська зійшли ся в західній Галичині й рушили на Черемисьль. Мстислава залага покинула Черемисьль. Городок, де були „Судиславові люде“, забунтував на Мстислава ще на першу вість про угорський похід; вислане туди невелике Мстиславове військо не чуло себе на силах стати проти угорсько-польського війська й подало ся до Мстислава, що стояв тоді вже на Зубрі. Угорсько-польське військо рушило по сім на Галич. Там на прошенне Мстислава засів Данило і стрів Кольмана і Поляків сильним боєм, так що вони відступили і обернули ся на Мстислава та змусили його вийти з Галичини.

По сім Мстислав стратив надію удержати Галичину і казав Данилу полишити Галич. Сам він стояв, здасть ся, на Понизю, і туди удав ся до нього Данило. Ворожий полк гнав ся за ним, але він відбив ся й щасливо прибув до Мстислава, що стрів його похвалами й подяками за показану щирість. Обдарувавши його „великими дарами“ і своїм „борзим синим конем“, Мстислав відслав його до дому, а сам кинув ся зібрати в поміч Половецьку орду.

Союзники тим часом, опанувавши Галичину, мали апетит і на Волинь. Начальний угорський воєвода, „прегордий Филя“, як його

¹⁾ Іпат. с. 489—90.

²⁾ Мстислав відмовляючи помочи Данилови, каже що не може йому допомогти „за первою любовь“ з Лешком — отже ся любовь тоді належала вже до минувности.

називає галицький літописець, пішов на Володимир з великим військом — угорським, польським і галицьких бояр, „надіючи ся обняти землю й висушити море“, як іронізує з нього літописець, пригадуючи його гордовиті похвалки на Русинів: „оден камінь багато горнців побиває!“ і другу, меньше ясну своїм змістом: „острый мечю, борзый коню — многая Русп“¹⁾. Але сей похід не мав результатів: Данило відвернув Лешка, наславши на Польщу своїх ново здобутих союзників — литовських князів, а против війська Фнлі, що посунуло на Волинь, наспів з Половцями Мстислав і змусив вернути ся.

Слідом Мстислав з половецькою ордою і з помічними полками руських князів рушив на Галич. Але угорська залога зачинила ся в Галичу, і Мстислав по кількогадинній битві полишив Галич та пограбивши околиці, вернув ся назад (десь зимою 1220/1 р.). По короткім часі він вибрав ся одначе новим походом, так само з помічними полками руських князів і з Половцями, і на сей раз з більшим успіхом. Коли він приступив під Галич, угорська залога дала йому битву, але була побита. Мстислав кинув ся слідом за утікачами на місто й по короткій битві, що завязала ся при воротах міста, узяв його. Угрь й Ляхи кинули ся до катедрі й замкнули ся в фортифікаціях, збудованих Кольоманом на катедрі, та відти боронили ся, кидаючи камінне й стріляючи до Мстиславового війська. Але довго держати ся тут вони не могли — слідом мусіли піддати ся з браку води; „Пречиста Богородиця не потерпіла споганення свого храму (тими укріпленнями) й віддала Кольомана в руки Мстислава“, каже літописець: Кольоман з своєю нареченою, „величавий Филя“, проводир угорської партії Судислав — всі попали в неволю. Взятих в неволю Угрів й Ляхів побито, з внімком значніших; Кольомана Мстислав відіслав у свій Торчеськ, але з боярами поступив дуже великодушно — дав їм амнестію, а проводиря їх Судислава, що обіймаючи його коліна, обіцяв йому вірність, навіть „честью великою почтивъ“ — дав йому в управу Звенигород²⁾.

Ся неудача підірвала енергію союзників. Угорського короля зрештою займали внутрішні відносини: боротьба з сином і з за-

¹⁾ Іпат. с. 492.

²⁾ Іпат. с. 489—493, 1 Новг. 210, Воскр. 126, Твер. 329, Нікон. II 82, Длугош II с. 183—8. Коротка згадка про те що Русини побили Польків є під 1220 р. в однім чеськім річнику — Monum. Germ. hist. Ser. IX с. 170, пор. Monum. Pol. hist. III 132 (про неї замітка у Дробі с. 417).

гальним невдоволенням в державі, що привело до видання угорської конституційної хартії (т. зв. Золотої булі, 1222). Отже про дальшу боротьбу з Мстиславом не було йому що й думати на разі. Аби увільнити сина з неволі він зараз розпочав переговори. Лешко теж помирился з Романовичами, і ціла справа скропила ся на Олександрі белзькій, що перед тим, відступивши від Мстислава, уложив був союз з Кольоманом і Лешком: Романовичі напали й знищили Белзьку землю нечуваним способом, аж Мстислав обстав за Олександром і упросив Данила дати йому спокій.

Але тим часом як заграничні відносини так добре укладали ся для Волини й Галичини, поспував справу сам Мстислав. Він дав себе розсварити з Данилом, що був, як бачили ми, дуже діяльним і цінним союзником йому в сих літах. Літописець запевняє, що Данило нічим не завинив супроти Мстислава, а юдили його на Данила бояре і Олександр белзький; що Олександр казав, ніби Данило хоче Мстислава убити; що Данило вивів на чисту воду сю брехню, і що Мстислав сам перед смертю жалував, що дав боярам, головно Судиславу, намовити себе на Данила¹⁾. Сьому можна вповні вірити, бо Данило, скільки бачимо, все дуже лояльно поступає супроти Мстислава аж до смерти його, а Мстислав мусів чути себе в Галичу досить ніяково супроти Данила, як отчича галицького стола, і на сім психологічним ґрунті легко було в Мстиславу розбудити всякі підозріння на Данила, тим більше, що Мстислав взагалі показує дуже мало інтелігенції.

Знеохоченне його до Данила показало ся зараз по останній побіді над Уграми. Галицький літописець говорить вправді про се пізнійше, пояснюючи, чому Мстислав віддав Галичину не Данилу, а угорському королевичу. Мстислав, каже він, носив ся з гадкою передати Галич зятеви Данилу, бо переконував ся, що сам не може задержати Галичину, з огляду на боярські інтриги; проводир угорської партії Судислав і його одномишленники теж доводили Мстиславу, що він не може утримати ся в Галичу супроти ворожой боярської партії: „не можеш бо держати (Галич) самь, а бояре не хотять тебе“; але вони прирадили віддати Галич не Данилу, а видати другу доньку за найменьшого угорського королевича Андрія і йому віддати Галичину: „бо коли даси королевичу, то зможеш, коли схочеш, назад від нього відібрати, а як даси Галич Данилу, то вже Галич на віки страчений для тебе, бо Галичане (люде) хочуть Данила“²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 498, 499, 501, 502.   ²⁾ Іпат. с. 501.

Сі мотиви, котрими галицький літописець мотивує останні розпорядження Мстислава в Галичині, зовсім правдоподібні, але вони важні також і для ранішого часу, безпосередно по останній побіді Мстислава над Уграми. Рішення свої Мстислав повзяв уже скоро по тій кампанії; на се виразно вказує зміст умови, заведеної Мстиславом з Андрієм в 1222 р. Він звістний нам з автентичного документа — папського листу (з поч. 1223 р.), писаного у відповідь на реляцію Андрія¹⁾. Звідси довідуємо ся, що для увільнення з неволі Кольмана з Сальомеєю й иньшими значними Уграми Андрій мусів вирікти ся всяких претензій на Галичину для Кольмана, але натомість було умовлено, що Мстислав видасть доньку за третього Андрієвого сина, теж Андрія на імя, і той дістане від Мстислава Галичину.

Очевидно, се зі сторони Мстислава була добровільна уступка, бо він мав усяку можливість диятувати умови Уграм, і ми її не пояснимо инакше, як тільки поданими літописцем мотивами, що знову могли утворити ся тільки на ґрунті подраження Мстислава на Данила. Підюджений на Данила Олександром, по поході на Татар 1223 р., де брали участь і Мстислав і Данило, і де Мстислав через свою амбіцію відіграв досить сумну ролю, він навіть вибрав ся походом на Данила разом з Олександром — воювати Данилову волость. Але Данило, запросивши до помочи Лешка, змусив Мстислава вернути ся, і справа знову скінчила ся на спустошенню Вельзької землі й пограничних околиць Галичини. Мстислав вибрав ся потім новим походом, але Даниду удало ся вияснити Мстиславу несправедливість його підозрінь, і на княжім з'їзді в Перемилі відносини їх, бодай на зверх, приведено до порядку²⁾.

Тим часом в самій Галичині Мстислав грав досить нужденну ролю. В руках боярських політиків сей славний вояк був безрадним зрядом, і вони без кінця плели сітку своїх інтриг, знаходячи собі опору на угорським дворі. Відносини до Угорщини не уста-

¹⁾ Theiner Monum. Ungariae I ч. 65: casu sinistro accidit, regem ipsum (Кольман) cum sponsa sua et pluribus aliis nobilibus a suis hostibus captivari et tamdiu extra regnum ipsum (пога Галичиною) mancipatos custodie detineri, donec necessitate compulsus, cum ipsos aliter liberare non posses, iuramento prestito promissisti (кор. Андрій), quod et (прогалина) filio tuo tertio genito (королевичу Андрію) concessimus (може concessisti?) ipsum regnum prefatum (прогалина) filiam nobilis viri Misozlau (Мстислав) matrimonialiter copulares. Невважаючи на прогалини зміст умови ясний.

²⁾ Пат. с. 498.

вили ся з умовою 1222 р. Андрій, очевидно, не міг переболіти упадку Кольомана і слідом по умові вислав до папи реляцію про неї, стилізовану так, щоб дістати увільнення від своєї присяги Мстиславу. Папа дійсно увільнив Андрія від присяги, признаючи його нову умову з Мстиславом неважною супроти давнішої, уложеної з Лешком (про Кольомана). Але з сього морального права Андрій, зайнятий внутрішніми справами, на разі не мав ніякої спроби скористати. Він вислав свого сина Андрія в Галичину і той заручив ся з донькою Мстислава та дістав від нього Перемишль.

Сей немудрий крок тільки піддив олію в огонь боярської політики. Уже перед тим проводирі боярської політики юдили боярські круги против Мстислава. Один з них — Жирослав цустив поголоску, що Мстислав хоче счинити над боярами різню в стилю Ігоровичів: „хочеть ви предати тестеві своєму Котяну на избытьє“ ; бояре, повіривши в то, почали утікати в гори, але Мстиславу удало ся переконати їх в неправдивости сеї поголоски: висланий ним до настрашених бояр духовник його Тимотей привів їх назад до Мстислава, а Жирослава за єю брехню Мстислав нагнав від себе. Против Мстислава Жирослав здаєть ся уже тоді висував сина покійного київського князя Мстислава Романовича — звістного нам Гзяслава, що відогравав досить визначну роль в пізнійших замішаннях: нагнаний Мстиславом Жирослав удав ся до нього¹⁾.

В таких обставинах скоро в Перемишлі засів з руки Мстислава королевич Андрій, його двір стає огнищем боярської ворохобні. Один з визначних боярських проводирів — Семенко Чермний намовив королевича оружно добивати ся Галича від Мстислава, і королевич удав ся до батька та подвигнув його до походу на Галичину (кінець 1226 чи поч. 1227). Лешко прислав теж поміч на Мстислава, а слідом виберав ся й сам. Небезпечність змусила Мстислава звернути ся до Данила, і той дійсно не відмовив помочи, й сам пішов з братом у похід. Мстислав зачинив ся в Галичу, і угорський полк, що підступив був під Галич, не міг перейти Дністра через велику воду й вернув ся назад. Сам король стояв під Звенигородом; літописець переказує поголоску, що він сам не відважав ся йти під Галич, бо „волхви угорські напроорокували йому, що як побачить Галич, не буде жити, а король вірив тим „волхвам“. Коли не удало ся приступити до Галича, він пройшов на Поділе, взяв Теревовль і пішов на Волинь, аж до Горпнц,

¹⁾ Іпат. ст. 499.

але нещасливо приступивши до Кремінця й багато стративши тут війська, завернув ся назад тою ж дорогою. При повороті ударив з Галича Мстислав і побив угорський полк; се наполошило короля, й він спішно став тікати. Але Мстислав пішов за ним слідом; під Городком злучили ся з ним Романовичі; Лешка, що вибрав ся в поміч Андрію, Данило задержав, наславши військо на польські землі. Король Андрій опинив ся в дуже небезпечній ситуації, і його виратував тільки Судислав, що будучи дуже впливовим доглядником Мстислава, далі вів потайки свою політику: він намовив Мстислава залишити дальший похід¹).

Мало того, Судиславу своїми впливами удало ся привести до того, що неважаючи на таку нелюбовність королевича Андрія, Мстислав незадовго знову вернув ся до плану — віддати Галичину йому. Мотиви Судислава ми знаємо. Мстислав дійсно полишив нав'язану останніми подіями гадку — віддати Галич Данилу і розпочав нові переговори з угорським королем.

Що останній неудачі се для Угорщини була чиста нахідка. Переговори закінчили ся тим, що Мстислав видав доньку за королевича Андрія й віддав йому Галичину, полишивши собі тільки Понизє, а сам виїхав до свого Торчеська. Данило супроти сього дивовижного вчинку Мстислава нічим не заявив свого невдоволення, противно — зазначив ще свої симпатії і покору до Мстислава, віддаючи йому на рішення свою суперечку з пинськими князями за Чорторийськ. Галицький літописець каже, що Мстислав відповідаючи на се, заявив, що жалує свого вчинку з Галичом, признає свою вину перед Данилом і хоче відібрати Галичину від королевича з тим, аби віддати Данилови: „сину, завинив я перед тобою, не давши тобі Галича, а віддавши иноплеміннику; се мене Судислав здурив; але коли буде на те божа воля, я ще виберу ся походом — візьму Половців, а ти з своїми полками підеш: ти візьмеш собі Галич, а я Понизє“.

Мстислав дійсно міг робити такі плани, але їм не судило ся сповнитись: кілька місяців по своїм переході до Торчеська Мстислав розхорував ся й умер, перед смертю казавши себе постригти в схиму (1228). Галицький літописець каже, що він хотів ба-

¹) Ист. с. 499—500. Monumenta Germ. hist. IX с. 627 (Continuatio Sancrucensis I, під р. 1227): Andreas rex Ungariae Rusciam cum exercitu veniens, ab ipsis statim fugatus recessit, interfectis nonnullis de exercitu suo; повторено ib. с. 636 (Cont. Claustroneuburgensis III). Див. ще в приж. 7 звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і иньші угорські походи на Галичину.

чити Данила перед смертю, аби поручити його опіці своїх синів і майно, — „бо мав до нього велику любов в серці своїм“, але Гліб Зеремієвич, оден з виднійших галицьких бояр, що був, видно, при Мстиславі, не сповнив сього бажання навмисно¹⁾.

Як я підносив уже, смерть Мстислава була важною поворотною точкою в політиці Данила і в історії Галицько-волинської держави. Поки жив Мстислав, Данило супроти галицьких подій займав пасивне становище, тримаючи ся з усякою льояльністю супроти Мстислава, чи то з моральних мотивів — шануючи його як свого тестя, чи то з політичних — тримаючи ся його як найбільше сильного й впливового з поміж сучасних князів. Навіть ті досить прикрі вибірки, які позволяв собі Мстислав в відносинах до Данила, не виводили Данила з рівноваги. З рештою він мав тоді на першій пляні свою волинську волость, де мусів передовсім зміцнити своє становище. І він, дійсно, в сім напрямі зробив багато, так що смерть Мстислава, котра розвязувала йому руки на галицькі справи, застала його паном цілої майже Волини, князем сильним і впливовим, що вже не вагаючи ся міг прийняти ся за збирання другої своєї „пів-отчини“²⁾.

Ми полишили волинські справи на тім моменті, коли Данило, опираючи ся на союзі з Мстиславом, забрав ся до збирання володимирських земель (десь в початках 1219 р.). Від Лешка відібрав він тоді Берестейщину і забузькі землі (пізнійшу Холмщину); чи сі остатні задержав він відразу у себе, чи може віддав Олександрю, не знати: перше уважав би я правдоподібнішим, бо Данило супроти Олександра не мав якихось моральних обовязків. По тім в чужих руках з володимирських земель зістала ся ще тільки Дорогичинська волость. Пинські князі були захопили пізніше (коло 1227 р.) Чорторийськ, але Данило відібрав його зараз³⁾.

Коли Василько підріс, Данило віддав йому Берестє, а собі зіставив Володимир⁴⁾; сей поділ одначе нічим не ослабив сил Данила, бо взагалі Романовичі ціле жите визначали ся рідкою солідарністю і, як побачимо ще низше, уважали ся майже співриителями, спільними володарями Галицько-волинської держави.

¹⁾ Іпат. с. 502, Лавр. 428, Воскр. I с. 134 (дата смерти Мстислава), Длугош II с. 207 (подробиці).

²⁾ Так називає потім Галичину Данило — Іпат. с. 535.

³⁾ Іпат. с. 501—2, про Чорторийськ див. т. II с. 301.

⁴⁾ Іпат. с. 501.

Десь коло 1225 р.¹⁾ умер давній приятель Данила Мстислав Німий і перед смертю поручив свого сина Івана й свої волости Данилу. Мстислав Німий мав тоді Луцьк, а мабуть окрім того задержав і давнійшу свою волость — Пересопницю. Син його Іван умер слідом, і Данило, видко, уважав тепер себе правним володарем Мстиславових волостей на підставі його тестаменту²⁾. Син попереднього луцького князя Інгвара Ярослав вправді забрав був Луцьк собі, але Данило зараз вибрав ся походом на нього. (Літописець як характеристику рицарськості чи побожності Данила оповідає, що він мав нагоду вхопити Ярослава, будши в Жидичинськiм монастирі, і так йому радили, але Данило відповів, що приїхав „молитву сотворити сьвятому Миколі“, і не може виступити на Ярослава, аж потім пішов походом). Справа пішла зовсім легко. Передовий полк захопив у битві Ярослава в неволю; Лучане, що були „затворили ся“, тепер піддали ся, коли Данило наспів з головним військом. Данило дав Ярославу з луцьких земель Черемилі, а цілу Луцьку землю з Пересопницькою волостію дав братови Васильку (мабуть — в заміну за Бересте)³⁾.

Таким чином в момент смерті Мстислава до Романовичів належала ціла Волинь з виїмком кількох дрібних волостей в полудневій Волини та Белзької землі, та й то мабуть обкросеної вже. Її князь Олександр ніяк не міг спромогти ся на якусь консеквентну політику: то укладав союзи з Романовичами, то пробував чогось від них добити ся війною. Ся непостійність спривела кілька літ пізнійше до прилучення Белзької землі до Володимира.

Відносини Данила до иньших українських князів з початку нормували ся союзом князів київського, чернігівського й галицького, що уставив ся за Мстислава й тримав ся якийсь час і по його смерті: київський Володимир Рюрикович і чернігівський Михайло стояли в союзі з галицьким королевичом Андрієм і його майордомом Судиславом⁴⁾. З сею літою у Данила на початках

¹⁾ В останнє згадуєть ся Мстислав в битві на Калці, а війна за його спадщину вела ся десь коли р. 1227.

²⁾ Мабуть тим поясняєть ся й досить неясна стилізація Галицької літописи, де говорять ся про сей тестамент: виходить ніби так, що Мстислав віддав свої волости Данилови від разу тестаментом, хоч се неправдоподібно зовсім, і виразно сього літописець сказати не відважив ся (Іпат. с. 497, 501). По тестаменту спадкоємцем був Іван, а Данило, як куратор, взяв його волости по його смерті.

³⁾ Іпат. с. 501—2.

⁴⁾ Про сі відносини і дальшу ситуацію на Україні див. т. II с. 243 і далі.

прийшло до конфлікту, здасться через той Чорторийськ, відібраний від пинських князів: пинські князі рушили проти Данила сю дігу, але Данило, добувши поміч з Польщі й відтягнувши Половців від діги, убив справу¹). Скоро одначе коаліція розбила ся, бо Михайло, зміцнивши своє становище в Чернигівщині, відновляє політику свого батька — пляни на Київ та Галичину, і розпочинає війну з Володимиром. Се змусило Володимира зблизити ся до Данила, що стає його вірним союзником, супроти спільного ворога — Михайла, поруч котрого, як його союзник, виступає згаданий Ізяслав Мстиславич, що претендує головню на Київщину, тим часом як увага Михайла звернена головню на Галичину.

В польсько-українських відносинах мала певне значінне смерть Лешка, убитого 1227 р. Правда, ще за його життя, від коли почала ся самостійна діяльність Данила, скінчили ся впливи Лешка на руські справи, де він грав таку важну ролю перед тим, в ролі опікуна Романовичів всевластно розпоряджаючи ся волинською спадщиною Романа. Але смерть Лешка понижас ще більше престиж польських князів на Україні: боротьба за краківський стіл, війни малопольських і великопольських князів відвернули на довго увагу польських князів від руських справ і поміняли ролі їх і українських князів: українські князі виступають в ролі опікунів певних польських князів і беруть діяльну участь у внутрішніх війнах Польщі, часом не без певної користи й для себе. Довший час союзником Данила був брат Лешка Конрад мазовецький, що старав ся здобути краківський стіл. На його прошення Данило помагав йому в війні його за сей стіл з Володиславом „Старим“, сином Тонкононого, й ходив з ним в далекий похід під Каліш

¹) Пат. с. 502—3, пор. Длугош II с. 207—8. Оповідання Галицької літописи дуже неясне наслідком того, що автор хоче тримати ся тут хронологічного порядку й кілька разів перериває оповідання; до того подекуди воно мабуть перебите пізнішими вставками і дописками укладчика. Очевидно, оповідання про посередництво м. Кирила і союз князів на Данила стоїть в безпосереднім звязку з поданим вище оповіданням про війну за Чорторийськ, а слова: „потомъ же Ростиславъ пинський не престаяше клеветца, бѣша бо дѣти сего изыманы“ — треба звязати з звісткою, що в Чорторийську узято в неволю котрогось з пинських князів: се й понудило Ростислава дивгнути на Данила українських князів якимись існуаціями (не престаяше клеветца); слова „Михаилъ черниговський“ мусять бути теж допискою, що перебуває в середині фразу.

Що до Длугошевого оповідання, то Сажкович (ор. с. с. 53) зачирслив його був до серії звісток, зачирслених з затрачених руських літописей, але се покручене скороченне оповідання Галицької літописи, де тільки імя Володимира заступлене „Мстиславом“.

(коло р. 1229) — ввійшов в землю Лядську так глибоко, як ніхто з руських князів окрім св. Володимира, підносить літописець. О скільки знову Конрад був помічним Данилові, про се не маємо ближших відомостей¹⁾.

В таких відносинах Данило міг дійсно простягнути руку по Галичину, де людність, як ми бачили, спочувала йому, а й між боярами могли бути прихильники. І дійсно з початком 1230 р. розпочинаєть ся боротьба Данила за Галич, що потягнула ся п'ятнадцять літ, рахуючи до її фінала — Ярославської битви.

Боротьба ся розпочала ся досить несподівано. Коли по калішським поході Данило перебував в Угровську, а брат його Василько вибрав ся в гостину до Суздаля, на весіле, наспіли до Данила з Галича, від громади, післанці з зазивом на стіл. Обставини були для того дуже добрі: Судислав вибрав ся на Понизє, очевидно — з військом, і королевич Андрій в Галичу був зовсім безрадним без свого майордома, отже скорим ударом можна було легко захопити Галич. Данило прийняв сі запросини. Виславши полк на Понизє, аби затримати там Судислава, він сам кинув ся на борзі під Галич, а иньшим силам казав за собою поспівати. На третій день він був уже під Галичом. Захопити відразу його не удало ся: угорська залога, чи угорські партизани „зачинили“ Галич; взято тільки передмістя. Між иньшим розграбили двір самого Судислава, де було „вина і овочів і корму і списів і стріл — аж дивно бачити“. Тим часом вислане Данилом військо розбило Судислава, і він тільки з незначними недобитками вночі прокрив ся до Галича. Щоб утруднити приступ, оден з угорських партизанів, „беззаконний лихий Семьонко, подібний до лисиці своєю червоністю“, як його описує літописець, казав запалити міст через Дністер, але міст надгорів тільки, а не спалив ся. Тим часом до Данила наспіли полки, а ще що важнійше — Галицька земля підіймала ся, стаючи по стороні Данила, і багато галицьких бояр прилучило ся до його війська. В таких обставинах, та ще й супроти прихильности до Данила самої людности Галича, малій угорській залозі не було надії удержати ся, і королевич капітулював. Данило пустив його свободно на Угорщину, „пам'ятаючи ласку до нього короля Андрія“, його батька. Угорські прихильники тепер відступили від королевича всі, тільки сам Судислав пішов за ним. Галичане при тім зробили демонстрацію против Судислава: кидали в нього каміннем

¹⁾ Іпат. с. 503—5, пор. 516 — тут помагають Романовичам Ляхи, але не знати чіт (десь 1235—6 р.).

і кричали: „заберай ся з города, ворохобнику (мятежничє земли)“ (!...¹).

Правдоподібно, галицька людність, так рішучо стаючи по стороні Данила, надіяла ся, що тим нарешті буде закінчена чвертьвікова галицька замішанина, що Данило візьме тепер Галичину міцно в свої руки. Але надії сі не справили ся: задержати Галичину й сим разом показало ся тяжше, ніж здобути, й проминуло богато літ, нім Данило поборов ворожі йому елементи.

Насамперед королевич з Судиславом, утікши до Угорщини, пробували вернути собі Галичину оружно. Беля, старший син і соправитель короля Андрія, вибрав ся з значним військом, „в силѣ тяжьцѣ“, але ся кампанія, описана в Галицькій літописи з великою емпазою, в біблійнім стилю, скінчила ся для Угрів на нічим²). Сильно утрудняли похід великі дощі і повени, в яких аж коні топили ся, але Беля все таки приступив під Галич. Побачивши одначе, що місто хоче рішучо боронити ся, а Данило стягнув у поміч Половців Котяневої орди і польські полки, Беля кинув облогу і спішно пішов назад, понієши великі страти в війську, наслідком хороб, що розвинули ся в його війську, і партизанської війни, веденої Галичанами³).

Далеко тяжшою показала ся боротьба в внутрішнім ворогом. Переважна маса „великих бояр“ була Данилови неприхильна, а хоч перейшла до Данила, коли всі шанси були по його стороні, то зараз же шукала способа повбути ся його. Галицький літописець каже, що було кілька змов на жите Данила: раз хотіли западати хату з ним, другий — убити його на пиру, але все викри-

¹) Іпат. с. 506.

²) Що до стилю оповідання, то крім кількох виразних біблійних алюзій: „посла на нь (Белю) Богъ архангела Михаїла — отворити хляби небесныя...“, „Богъ попусти на нѣ рану Фараонову“, маємо в нім і стилістичну імітацію оповідання прор. Ісаї:

И възопи посоль гласомъ великомъ и рече: „слышите словеса великого короля угорьского: да не уставяеть васъ Демьянъ, глаголя: вземля изыметъ ны Богъ, ни да уповаеть вашъ Даниль на Господа глаголя: не имать предати градъ сесь королеви угорьскому. (Іпат. 507).

И ста Рапсакъ, и возопи гласомъ великомъ іудейски и рече: „слышите словеса царя великаго — царя ассирійска — сія глаголетъ царь: да не прельшаеть васъ Езекіа словесы — не можетъ избавити васъ, и да не глаголетъ вамъ Езекіа, яко избавитъ вы Богъ и не предается градъ сей въ руцѣ царя ассирійска (Ісаї гл. 36).

³) Іпат. 507—8, про згадки в угорських грамотах див. прим. 7.

вало ся одначе, й Данило зацілів; що бояре навіть чинно ображали його — нпр. на якімсь пиру котрийсь з тих „безбожних бояр“ линув йому з чаші вином у лице, але Данило терпів і навіть зловлених на горячійм учинку не карав, як характеристично висловляеть ся літописець — „аби над ними Біг з часом пімстив ся“¹⁾.

Бояре против Данила тепер висунули Олександра белзького. З початку вони потайки мали з ним зносини, роблячи ті засідки на житє Данила, а коли Данило, довідавши ся про се, казав Василькови піти війною на Белзьку землю, Олександр утік у Перемишль „до своїх одномишленників“, і тут почав готувати ся до боротьби з Данилом. Ситуація була така, що як каже літописець (мабуть побільшуючи), поміж галицькими боярами не було й одного вірного Данилу, окрім вісімнадцяти отроків й тисяцького Демяна: одні виразно перейшли на сторону Олександра, иньші ніби тримали ся Данила, але зовсім нещиро. Тоді Данило скликав віче в Галичу — факт для нього незвичайний, і запитав ся, чи може числити на поміч людности. Галичане заявили: „вѣрни єсмы Богу и тобѣ, господину нашему!“ . Але в данім разі се була більше моральна поміч, бо з тим усім громада могла підперти Данила тільки „маломъ ратникъ“. Не вважаючи на се Данило рішив іти на Перемишль, забравши з собою й полки бояр, що йшли до нього удаючи вірних, „мняще ся яко вѣрни суть“. Данилів рахунок показав ся добрий: супроти його рішучости сї бояре притаїли ся й не показали фарби; Олександр не відважив ся боронитись, і коли Данило зближив ся до Перемишля, утік на Угорщину²⁾.

На Угорщині Олександр почав понужати на похід короля і старий король, рахуючи на поміч галицького боярства, дійсно постановив зробити остатню пробу здобути Галичину (десь р. 1232).

Він рушив звичайною дорогою — на західню Галичину, і йому пішло на сей раз дуже щасливо. Самого Данила, здасть ся, в Галичині не було³⁾, а Данилові вєводи, чи завдяки значним силам короля, чи наслідком боярської конспірації, що розуміеть ся, чула ся в повітрі, потратили голови й уступали одну позицію по

¹⁾ Іпат. с. 508 і 509. ²⁾ Іпат. с. 509.

³⁾ Сей здогад, що Данила не було в Галичині, висловив Андріяшів (ор. с. с. 164), і я його уважаю зовсім правдоподібним: в оповіданню Галицької літописи ударає в очі, що під час цілої сеї компанії Данила віде не видно. Де він був під час похода, літопис не дає на се ніяких взазівок; Андріяшів думає, що в Київщині, але його побут в Київщині належить до пізнійшого часу, як видно з контексту.

другій. Піддано Ярослав, після того як Угри вже стратили надію його взяти; дуже докладне й не безінтересне з побутового погляду оповідання про се дає галицький літописець. В Ярославі „затворили ся“ за наказом Данила бояре Давид Вишатич і Василь Гаврилович. Угри били ся до самого вечера, і відбито їх. Потім ті Данилові бояре мали военну нараду, і тут Давид, настрашений своєю тещею почав говорити за капітуляцією. Теща його, вдова кормильця Нездила, була партизанкою Судислава й тримала ся угорської партії (чи не був Судислав її сином, братом Володислава Кормильчича?). Вона казала Давиду: „не потрапите удержати города“, і Давид, що дуже її шанував — „матерью бо си нарѣчашеть ю“, „уполошив ся“ від такого її говорення. Даремно Василь чи Василько, „мужь крѣпокъ и храборъ“, протпвив ся йому кажучи: „не погубім чести князя свого! рать не зможе здобути сього города!“ Давид не слухав його і обставав за капітуляцію. Приїхав тоді Чак з угорських полків і теж казав, що Угри не зможуть здобути городу, бо понесли великі страти. І хоч Василько спільно протпвив ся — аби не піддавати города, Давид маючи „ужаси во серце“, все таки піддав ся на капітуляцію (очевидно, як старший воєвода, він мав рішати). Йому полишено свobodно вийти з усім військом з города. Ціле оповідання показує сучасника дуже близького до двірських і боярських кругів.

Без бою, здасть ся, піддав ся і Галич, коли бояре всі перейшли на сторону короля. Опанувавши Галичину, король пішов під Володимир, і давній випробований Васильків воєвода Мирослав, хоч мав з собою велике військо і міг бути зовсім безпечним, „смути ся умоумъ“ і без волі Данила уложив умову з угорським королем: мабуть відступив йому Галич, а Белзьку землю вернув Олександр¹⁾.

Са умова, зрештою навіть не признана Данилом, не уставила, розумієть ся, добрих відносин. Використовуючи неприсутність Данила, що пішов у Київщину — ратувати свого союзника Володи-

¹⁾ Іпат. 509—510. До сеї кампанії — спеціально до облоги Ярослава належить оповідання грамоти Белі Діонисію (зб. Діянши Галицької літописи, с. 313): *Adhinc etiam dum contra Danylam ducem Lodomeriae a debito fidelitatis se abstrahentem et Galliciam nobis iam subiectam capere attemptantem, pariter cum inclito patre nostro exercitum duceremus et iam in expugnatione castris Yarislow essemus constituti, sepe dictus Dionysius dum ante alios, sicut moris erat, se prelis ardentem immiscere, ad capiendum castrum memoratum condescendere se aptaret, duo letalia vulnera per partem recepit aduersam et mortem vix euasit, torrentibus lapidum e castro iaculatorum in ipsum graviter lapidatus — Fejér IV. 1, с. 23—4.*

мира, королевич Андрій десь на другий рік (1232/3) вибрав ся походом на Волинь; але Данило наспів на зустріч йому і в битві недалеко Шумська розбив угорське військо й змусив вернути ся. Так само нічим скінчив ся й новий похід королевича на Волинь (мб. на весну 1233): Данило за помочю Половців, Володимира київського й Олександра, що вже встиг перейти на сторону Данила, відбив Угрів під Перемилем, а слідом перейшов до агресії — рушив під Галич. Причиною було, що серед галицького боярства показав ся користний для Данила рух і роздвоєння: тим часом як одні, під проводом Судислава, стояли далі при Уграх, значна частина бояр відвернула ся від Угрів і почала переходити до Данила. На жаль, літописець не поясняє причин сього цікавого явища; здасть ся, що їх треба шукати в особистих відносинах боярських проводирів: я б висловив здогад, що власне виступленне на перший плян Доброслава, досі не звісного між боярськими проводирами, і його емуляція з Судиславом могли бути причиною сього роздвоєння¹⁾.

Коли Данило зблизив ся під Галич, „більша половина Галича“, як каже літописець, — себто галицьких бояр, вийшла на зустріч Данилу й прилучила ся до нього; на чолі їх стояв Доброслав і Гліб Зеремієвич, давній угорський партизан. Опираючись на них і своє військо Данило перейняв у свої руки Галичину. Тільки в Галичу тримала ся угорська залога з королевичем Андрієм, і Данило взяв Галич в тісну блокаду. На чолі залоги стояли угорський воєвода Діонисий (Діаниш, як його зве літопись) і Судислав; вони постановили тримати ся до останнього, не вважаючи на голод, що запанував скоро в місті. Помочи з Угорщини не було: старий король зайнятий був своїм новим (третім) шлюбом і війною з австрійським герцоґом; в серпні 1233 р. він виправді вибрав ся був походом на Галич, але мабуть щось перебило йому, бо Галицька літопись про сей похід не знає²⁾. Полишений сам собі, Судислав, аби ослабити Данила, навазав знову зносини з Олександром, обіцяючи зробити його галицьким князем, аби лише від-

¹⁾ Іпат. с. 512—4.

²⁾ Про нього маємо за те виразну звістку в угорських документах: з кінця серпня 1233 р. (*die duodecimo (?) exeunte augusto*) ми маємо грамоту, дану Андрієм *in silva quae nominatur Berag*, де він заповідає полагодити солдану справу в церковних маєностях *infra viginti quinque dies, postquam redierimus de Ruscia* (Ғејер III. 2, с. 324 і 326). Напрямі походу на Берег вказує, що король ішов коротшою дорогою на Галич, і як бачимо, надіяв ся за три тижні упорати ся. Що йому перешкодило, не знати.

ступив від Данила. Олександр дійсно дав себе ще раз здурити й покинув Данила. Але йому не udało ся навіть прокрасти ся до міста, і ся остання зрада коштувала його, мабуть, і волости і свободи: кілька місяців пізнійше Данило вхопив його, коли він хотів тікати до свого зятя Володимира, і від тоді Олександр сходить зі сцени. Судиславу сей епізод не поміг нічого, облога Галича тривала дальше, звиш двох місяців. Данилове військо чекало, щоб Дністер замерз і можна було вчинити атаку. Нарешті ситуацію розв'язала несподівана пригода: королевич Андрій умер під час облоги. Тоді решта бояр рішила піддати ся Данилові. Непримирений Судислав виїхав разом з угорською залогою на Угорщину (кінець 1233 р.)¹⁾.

Але й тепер бояре не були щирійші для Данила. Прилучивши ся до Данила під натиском обставин, вони знову почали старати ся зараз же його позбути ся. Така нагода трапила ся дуже скоро: Володимир київський накликав Данила до помочи, бо на нього напали Михайло з Ізяславом. Данило полишив у Галичі брата Василька й кинув ся зараз по галицькій кампанії в Київщину. Ся київська кампанія закінчила ся одначе погромом Данилового війська в битві з Половцями під Торчеськом (галицький літописець і в сій невдачі бачить інтригу галицьких бояр). Данило з остатками свого війська мусів тікати до Галича. Се дало початок новому руху галицьких бояр. Щоб спекати ся Василькового війська, що тримало залогу в Галичу, вони пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями ідуть на Волинь, і Василько дійсно на сю вість пішов з Галича боронити Волини. Тоді бояре підняли повстання — „воздвигоша коромоду“ і против Данила навязали зносини з Михайлом. Данило поручив брату Васильку зібрати потрібні сили для дальшої боротьби, а сам тим часом поїхав на Угорщину²⁾. Галицький літописець поясняє се так, що Данилу з його розбитим військом не радили лишати ся в Галичу довше, і він тому покинув Галич, але мабуть се треба розуміти инакше.

Як раз тоді умер король Андрій (осінь 1235 р.). Його син і наступник Беля не показував такого заінтересованя галицькими справами як його батько й брати, тож Данило міг мати надію уладити свої відносини до Угорщини. Стара угорська хроніка оповідає, що він брав участь в коронації Белі, чи властиво інтронізації (коронований він був перший раз ще за життя батька). Вона відбула ся в угорськім Білгороді (Феєрварі, Штульвайсенбургу) в падолисті

¹⁾ Іпат. с. 514. ²⁾ Іпат. с. 515—6.

того року, і Данило в процесії вів коня, на котрім сидів Беля, тим часом як колишній „галицький король“ Кольоман ніс королівський меч¹). Сеї звістки не маємо ніякої причини відкидати, і сю участь Данила в коронаційній параді, що означала признание певної висшости (коли не зверхности) угорського короля, я ставлю в звязок із висловленим вище здогадом, що Данило їхав на Угорщину з заміром поалагодити свої відносини до Угорщини, і піддавав ся під протекцію короля з тим, аби зробити кінець мішанню Угорщини в галицькі справи²).

Але се йому не удало ся. Чи з того рахунку, що Данило надто сильний, аби вложити ся в ролю угорського підручника, чи наслідком особистих впливів, Беля признав ліпшим для себе піддержати Михайла і його сина Ростислава, котрому признає він титул „галицького князя“ (*dux Galiciae*) і обіцяє видати за нього свою доньку. Супроти сього Данило навязує зносини з ворогом Белі австрійським герцоґом Фридрихом т. зв. Восвничим (*der Streitbare*), остатнім Бабенберґом. Про се можна здогадувати ся з короткої звістки Галицької літописи, що під час походу цїсаря Фридриха II на Австрію (1236—7 р.) Данило з Васильком вибирали ся в поміч герцоґу, але Беля посередничив у сїй справі, запросив їх до себе „на честь“ і дійсно потрапив розлучити сю небезпечну для себе коаліцію³). З свого боку Беля за те мусів

¹) *Chronicon Marci* (янакше *Chr. Pictum*): *Colomano duce fratre eiusdem ense regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele uero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reuerencia ducente* (*Ser. hist. Hung.* II с. 223); хроніка ся опираєть ся на старих пентських аналах, аладжених при кінці XIII в. і пізнійше доповнених (див. *Kaindl Studien* XI). Звістка ся потім буквально повторена у Туроца гл. 74.

²) Наші історики — Зубрицький III с. 124—5, Дашкевич с. 48, Шараневич *Die Huratios-Chr.* с. 123 підозріло приймають сю звістку, признаючи її впливом угорського патріотизма та уважаючи неможливим, аби Данило признав себе васалем Белі. Але не можна так легко збути сеї відірваної звістки, що Данило брав участь в коронації Белі; менше з тим, чи він робив се *summa* чи *mediocri reuerentia*, але факт такий відай був, а він злов безперечно мусів мати своє політичне азначінне (Зубрицький і Шараневич при тім вьжуть сю звістку не з першою, а з другою подорожею Данила в Угорщину, що стоїть в Іпатській кодексі під р. 1235, але се неможливо). Зрештою для Данила не було ніякою особливою нечестію признати угорського короля старшим від себе (чи формально признав він себе васалем — річ иньша, про яку не маємо підстави судити): що старшим від Данила уважав короля й галицький літописець, перебуваєть ся з дальшого його оповідання.

³) Іпат. с. 517. З сям, мабуть, треба звязати звістку, що австрійський герцоґ перехопив у Відні посла якогось *regulus Russiae* до цїсаря

прийняти на себе при тім якісь зобов'язання супроти Данила що до Галичини, і сим може треба пояснити, що він дуже слабо підтримував противників Данила по сім, аж поки татарська катастрофа не змінила його політики, піддавши йому гадку, що з Данилом нема вже що рахувати ся. Перед тим, по тій конференції з Данилом і Васильком Беля був залишив кандидатуру Ростислава; пообіцявши перед тим руку своєї доньки Ростиславу, Беля потім відмовив йому — або як драстично оповідає се галицький літописець: „король не вдасть д'явки своєї Ростиславу, и погна и прочь“. Але з другого боку і з Данилом Беля не хотів вязати ся щиро; Данилові старання — висватати королівну за свого старшого сина Льва не привели на разі до кінця. Данило їздив у сій справі на Угорщину по відмові Белі Ростиславу, „и не бѣ любви межи пма“¹⁾. Очевидно, Беля постановив витягнути ся від галицьких справ, і тільки татарський похід, що здавав ся кінцем сили українських князів, вивів Белю з такої пасивності.

Тим часом не осягнувши ніяких користних результатів на угорськім дворі тою своєю подорожею на коронацію Белі, Данило своїм виїздом на Угорщину 1235 р. дав можливість ворожим елементам зміцнитися в Галичині. Ворожі йому бояре під час тої подорожи вповні опанували Галичину. У Галич прибув Михайло з сином Ростиславом і оголошений князем боярами, дуже зручно уложив цілу коаліцію на Данпла. Навязав зносини з Угорщиною і на разі дістав від Белі значну підмогу, „Угорь множество“; перетягнув на свій бік недавнього союзника Данилового Конрада мазовецького; стягнув до помочи Половецьку орду. Правою рукою у нього був уже звістний нам кн. Ізяслав, що перед тим на якийсь час був захопив Київ, але также скоро його й утратив і був готовий до дальшої боротьби.

Але Данило не тратив духа й не покладав рук. Белю, як ми вже бачили, зашахував він союзом з Австрією й змусив тим полишити Ростислава. Половців відвернув від Михайла: мабуть перекупив. На Конрада ужив випробованого способу: напустив на нього

й відібрав у нього дарунки — *Böhmer Regesta imperii neu herausgegeben von Ficker V. I. ч. 2175*, в цілості документ друкований потім у *Zahn'a Urkundenbuch von Steiermark II. 442*.

Проф. Шараневич не признав вправді можливим прикласти сеї звістки до Данила, тому що він не був іще королем, а до того був союзником герцога, але *regulus* власне добрий титул на князя, а що до другого, то хто зна, які то стадії переходила ся акція Данила.

¹⁾ Іпат. с. 521 і 523.

Литву, кн. Мендовга (тут він вперше виступає союзником Данила). Заразом, скориставши з цього розриву з Конрадом, вернув він собі від протегованих Конрадом хрестоносних рицарів останній кусень своєї волинської отчини — Дорогичинську волость¹⁾.

Так розвинула ся незвичайно рухлива боротьба Данила з Михайлом, чи властиво — його сином Ростиславом, бо Михайло слідом покинув Галичину для Київа (1238) і брав тільки уривково участь в сій війні, що наповняє останнє десятилітє боротьби за галицький стіл. Обидва противники показували незвичайну енергію, брали ся до всяких способів, то воювали ся, то мирились — „бывшю межи има овогда миру овогда рати“, як каже літописець.

Михайло з союзниками хотів з початку знищити Данила і зробив два походи на Волинь, але не осягнув ними ніяких особливих результатів. Два походи на Галич, вчинені Романовичами протягом 1236—7 рр. (перший Васильком, другий обома братами), теж не привели до ніяких здобутків: Ростислав удержав ся в Галичу, і Данило навіть уложив з ним перемирє: признав йому Галич, а собі узяв Перемишль (1237). Але Ростислав слідом відібрав від Данила Перемишль, і війна відновила ся. Тоді Данило, вибориставши похід Ростислава „со всіми бояры“ на Литву, несподівано з'явив ся з військом під Галичом (з Холма під Галич поспів на третій день!²⁾).

Галицька громада, не звязана тепер присутністю бояр, прийняла Данила радо: коли він, каже літописець, підіхавши під місто, звернув ся до горожан з словами: „о мужи градстни, доколѣ хочете терпѣти иноплемєнныхъ князий державу!“ — горожане скрикнули: „се держатель наш, Богом даний“, пустили ся йому на зустріч як бжолі до матки. Єпископ Артемій і дворський Григорій, що тримали місто в неприсутности князя, мусіли удати добру міну й прилучити ся до заяв лояльности, як каже з іронією літописець: „хоч були противні Данилу, але побачивши, що не можуть здержати міста, удали, ніби їм теж лежало на серці передати місто Данилови: вийшли йому на зустріч зі слізьми на очах і з усміхненими лицями, облизуючи собі губи, що втікло від них панованне, — й мусіли казати: „іди, княже Данило, перейми город!“ Данило ж увійшов у свій город, вступив до церкви Бо-

¹⁾ Іпат. с. 517.

²⁾ Іпат. с. 516—7. Замість Литви Зубрицький (III с. 126), а за ним Барсов (Географія Нач. літописи с. 282) в оповіданню про сей похід Ростислава хочуть читати „на Половцы“, тому бо перед тим сказано, що Ростислав пішов „в поле“. За слаба причина для такої рішучої зміни.

городиці й сів на столі свого батька, а на знак побіди поставив свою корогву на Німецькій брамі“. Ростислав, довідавши ся в дорозі про сю несподіванку, спішно втік на Угорщину, а галицькі бояре мусіли йти до Данила на перепросини: „припадаючи до ніг просили його ласки, кажучи: завинили ми, що тримали ниньшого князя“. Данило, чуючи ще силу боярства, відповів великодушною амнестиєю¹⁾.

Се діяло ся вже під час великого татарського походу на руські землі, але він не перервав дальшої розкошеної боротьби українських князів. Прикре і комічне вражіння роблять ці руські полки, що розполошують ся, натрапивши серед своїх воєнних акцій з Русинами на татарські орди²⁾. Очевидно, і сей другий татарський похід князі уважали чимсь ефемеричним, як перший, закінчений катастрофою на Калці, тож і не брали собі його в політичні рахунки.

Коли Михайло, настрашений першою появою Татар під Київом, покинув його й подав ся за Ростиславом на Угорщину, Данило опанував Київ на себе й посадив там свого воеводу Дмитра. Але він Кієва не цінив і коли слідом Михайло й Ростислав, не знайшовши привіту у Белі (що мав по словам літописи „погнати від себе Ростислава“) і стративши на хвилю всякий ґрунт під ногами, удали ся до Данила з перепросинами, Данило уложив з ними згоду, признав Київ Михайлови, а Ростиславу в заміну за Галичину дав Луцьк, і прийняв їх обох до себе на час татарського походу³⁾. Сам же він подав ся на Угорщину із згаданим уже пляном уложити шлюб Льва з королівною.

Се було під час кнївської облоги. Коли татарське військо посунуло на Волинь, князі розбігли ся куди видко — Михайло з сином до Шлезку, Данило на Мазовше, а сина Льва полишив на Угорщині. Коли Татари перейшли на Угорщину, Данило вернув ся на Волинь, по дорозі мавши немилий епізод з Дорогичином, де місто, забунтувавши, не прийняло його до себе⁴⁾, а Михайло з Ростиславом подали ся на українські попілиця: Михайло до Кнїва, Ростислав до Чернигова. Але слідом Ростислав відновляє свої зносини з галицьким боярством і заходи коло Галича. Разом з болоховськими князями і „останьом Галичан“ іде він походом на галицьке Понизє. Його відбито, й він вернув ся „за Дніпро“, а Данило пімстив ся на болоховських князях: „городи їх віддав огневи, а греблі їх розкопав“. Та по короткім часі Ростислав іде

¹⁾ Іпат. с. 517—9 (1238). ²⁾ Іпат. с. 527 і 528.

³⁾ Пор. т. II с. 250—2. ⁴⁾ Див. V с. 398—9.

новим походом, і на сей раз несподіваним нападом удало ся йому захопити Галич. Але тільки на хвилю. Коли Данило з Васильком, довідавши ся про се, рушили з значним військом на Галич, Ростислав утік з Галича разом з єпископом Артемієм і виднійшими боярами. Рух в Перемишлі, піднятий висланим туди від Ростислава кн. Константином рязанським і місцевим єпископом, також утих, коли Данило вислав туди військо. Ростислав, здасть ся, забрав ся зараз до нового походу, але наскочив на татарську орду, що вертала ся з Угорщини, й утік сам на Угорщину¹⁾.

Підчас усіх тих завірушень сього десятиліття, неустанної зміни князів, їх подорожей і втікачок, фактичне панованне в Галичині було, розумієть ся, в руках боярства. Вони правили не тільки іменем свого ставленика Ростислава, котрого батько мав виправдувати ся перед Данилом такими характеристичними словами: „коли хотів я бути з тобою в любови, невірні Галичане не позволяли мині“²⁾. Навіть коли Данилу удавало ся взяти Галич, його власть була властиво номінальна, як прекрасно характеризує се літописець, оповідаючи про час між походом Бату й його поворотом:

„Галицькі бояре називали Данила своїм князем, а самі держали всю землю. Доброслав Судіч, попів внуць, розпанував ся був як князь³⁾ і грабував усю землю; без волі князя він прийшов у Бакоту й перейняв ціле Понизе. Григорий же Василевич хотів забрати собі гірську країну Перемишльську. І було у землі велике замшанне й грабованне від них. Данило, довідавши ся про се, з великим жалем прислав свого стольника Якова до Доброслава — сказати боярам: „я ваш князь, а ви мене не слухаєте ся, грабуєте землю; я тобі, Доброславе, заборонив приймати в службу чернігівських бояр, а казав роздавати волости галицьким, Коломиїсько ж сіль задержіть для мене“. Доброслав сказав на се: „добре“. Але тим часом як Яков сидів у нього, прийшли Лазор Домажирич та Івор Молибожич — два беззаконники з смердього роду, і поклонили ся Доброславу в землю. Коли Яков, здивувавши ся, запитав, чого вони так кланяють ся, Доброслав пояснив: „я дав їм Коломию“. Яков сказав: „як же ти міг без княжого дозволу дати її їм? прецінь наші великі князі (Данило і Василько) мають Коломию для удержання уружників, а сі не варті мати й своєї батьківщини!?“ Але Доброслав на се тільки засьміяв ся й сказав:

¹⁾ Іпат. с. 521—2, 523—4, 526—8, Лавр. с. 446 (звістєа про Ярослава попала сюди помилкою).

²⁾ Іпат. с. 521. ³⁾ вокняжилъ ся бѣ.

„щож уже скажу на се?“ Яков приїхавши оповів усе отсе Даниловц, й той затужив, що ті поганці держать його отчину й розпоряджують нею, та молив ся за неї Богу“.

Данило чув ще себе не досить сильним, аби взяти за роги сю боярську олігархію, і йому дійсно поки що лишало ся хіба молити ся Богу. Але самі олігархи підривали свою силу інтригами та суперечками.

„По короткім часі, оповідає літописець, почав потому Доброслав обмовляти Григория перед Данилом, що він йому не вірний — він рив під Григорием, бо хотів сам оден взяти в свої руки цілу Галичину. Потім вони пересварили ся й приїхали до Данила, дуже пишні: Доброслав їхав у одній сорочці, запишаний, що ані на землю не дивив ся, а Галичане бігли коло його стремени. Данило з Васильком, бачучи його пиху, ще більше зненавиділи його; тож коли Доброслав і Григорій почали себе обопільно обмовляти, Данило, слухаючи їх говоренне й бачучи, що то все не щире, і що вони не хочуть його слухати ся, а землю раді б иньшому князю віддати, подумав з братом і таки мусів, видячи їх беззаконне, казати їх увязнити“¹⁾.

Отже тільки заїла суперечка між двома проводирями боярства осьмілила Данила до такого рішучого кроку. Дійсно, боярство, хоч уже значно ослаблене довгою боротьбою, все ще було досить сильне і не тратило духу й відваги до боротьби з княжою власттю.

Що кількох нещасливих пробах заволодіти Галичом, зроблених спільно з боярством й вищим духовенством в 1242 р., Ростислав, як уже сказано, втік на Угорщину. На дворі Белі тепер стала ся користна для нього зміна. Беля, що останніми часами, як ми бачили, тримав ся дуже здержливо, а навіть і неприязно супроти Ростислава, постановив рішучо підперти його. Він видає нарешті за нього свою доньку²⁾ й рішаєть ся помогти йому в планах на Галичину. Джерела наші не подають мотивів сеї переміни, і ми самі мусимо їх відгадувати. Найбільше правдоподібне об'яснення, яке подав я вже вище — се те, що погром Руси Татарами давав Белі надію легко приборкати Данила і взяти Галичину під свою зверхність, посадивши там Ростислава; могли бути й иньші причини, нам незвістні, що могли лежати в політиці Данила.

Досить, що скоро по своїм весілю Ростислав випросив від тестя „Угорь много“ і з ними рушив на Черемисьль. Тут він, очевидно — за помочию місцевого боярства, зібрав військо з селян

¹⁾ Іпат. с. 526. ²⁾ Іпат. с. 528 (десь в р. 1243—4).

— „смерды многы п'шыцьѣ“. Данило, зачувши, вислав на нього військо під проводом свого братанича Всеволода, та Ростислав побив його над Січнпцею, „бо мав багато пішого війська“ — з тих смердів. Але коли Данило потім рушив на нього сам з великим військом, Ростислав уступив ся на Угорщину¹⁾.

По році Ростислав зібрав ся до нового походу, і на сей раз окрім угорського війська вистарав ся собі поміч і з Польщі, від вдови Лешка, регентки малого Болеслава (т. зв. Стидливого). Літом 1245 р. він знову рушив на Перемищину, маючи війська угорські, польські й руські — правдоподібно полки бояр, своїх прихильників. На сей раз, обминувши Перемишль, він приступив під Ярослав і почав ладити ся до облоги. На сю вість Данило вислав наперед полк з Андрієм дворським для скріплення ярославської залоги, а сам з Васильком поспішив ся слідом; післав також за помічю до Мендовга і до Конрада мазовецького, але їх помічні полки прийшли вже по скінченню кампанії, що перейшла дуже скоро.

Коли військо Романовичів зблизило ся до Ярослава, Ростислав полишив піше військо під містом: „аби звідти не вийшли в поміч Данилови та не порубали пороків“ (таранів), а сам з рештою війська пішов на зустріч Данилови. Тут стала ся сильна битва²⁾, широко і місцями роскішно, пишною риторикою описана галицьким літописцем. Сей епізод має чималий інтерес для характеристики і сучасного життя і літературної манери галицького літописця, і я виберу з нього дещо.

Літописець взагалі неохочий до зарозумілості й похвалок, і тут подає насамперед антитезу пишного Ростислава і смирних Романовичів. Ростислав хвалить ся перед своїм військом: „як би я довідав ся, де Данило і Василько, поїхав би зараз на них: хоч би з десятьма вояками а поїхав би на них!“ Данило ж і Василько, довідавши ся, про його похід, молять ся покійно Богу. І Бог являє їм свою поміч — помічні полки не наспівають до них, а вони все таки побивають Ростислава, бо „побіда не від людської помочи, а від Бога“. Знамення віщують їм успіх. Ростислав урядив перед Ярославом турнір, „игру“, з якимсь Воршем, і в тім турнірі упав під ним кінь, і він вивихнув собі плече — „не на добро трапило ся йому се знаменне“. Коли ж військо Романовичів зблизило ся до Яну і вояки позлавили з коней, щоб узяти на себе зброю, було таке знаменне над полком: „налетіло багато орлів

¹⁾ Іпат. с. 529—30. ²⁾ 17 серпня 1245 р.

і багато круків, як велика хмара — птиці грали, орли клекотіли і плавали на крилах своїх і кидали ся в повітрі, як ніколи иньшим разом не трапляєть ся, і се знамення було на добре,“ і т. д.

Наперед Данилового війська ішли Цоловці і вони застали були стада Ростиславового війська без охорони, але не відважили ся узяти їх без княжого слова. За ними ішли з військом Данило і Василько. Малий Лев також був у війську: „дѣтску сущу“ (тому що він був ще дитина), поручив його Данило Василькови, храброму боярину, аби його стеріг під час битви. Ростислав, побачивши військо Данила, поставив перед ворітьми своє піше військо, аби не дозволити залозі Ярослава вийти з міста й знищити його машин (праковъ), сам же з рештою війська — Русинами, Уграми й Ляхами пішов на Данила. Дворський Данилів Андрій, аби не допустити Ростиславового війська до Данилового полку, поспішив ся наперед і ударив на Ростиславів полк: „зломил ся списи, і був гук як від грома; з обох сторін багато упало з коней і вмерло, а иньші були ранені від кріпости копійного удару“. Данило поспішав післати в поміч дворському двадцять вибраних мужів, і він устояв ся. Ляхи тим часом ішли сильно на Васильків полк, співаючи „керльгъшь“ (кіріе елеісон), — сильно ревіли голоси в полку їх. Філя, звістний уже нам угорський воєвода, стояв в заднім полку з хоругвою і казав: „Русь скорі на битву, але треба лише стерпіти їх натиск, бо вони не витривали на довгу битву“¹⁾. „Але Бог не послухав похвалки його“, додає літописець, що ще при давніх похвалках Філі припімнув, що „Бог не потерпів йому того, і иньшим разом убив Данило Романович колісь то прегордого Філю“²⁾. Ся хвиля наспіла в Ярославській битві.

Данило ударив на полк Філі і сам замішав ся в горячу битву — його ухопили вже вороги, але він вимкнув з їх рук і виїхавши з бійки, ударив на якогось Угрину, що спішив ся на поміч Філі — сбив його списом з коня і ударив його списом так сильно, що той зломив ся, і Угрин згинув на місці. А Лев, хоч малий, зломив о самого Філю свій спис. Данило тим часом ударив знову на полк Філі, розбив його і його корогву роздер. Побачивши се, Ростислав кинув ся тікати, і Угри побігли. Данило погнав ся за ними через глибокий яр, і Русь біла їх. Він був тільки неспокойний за Васильків полк, на котрого ударили Ляхи. Ляхи „лаляли ся, кажучи: поженемо великі бороди!“ Василько ж сказав на

¹⁾ Русь тчиви суть на брань, да стерпимъ устремления ихъ, не стерпимъ бо суть на долго время на сѣчу*.

²⁾ Іпат. с. 492.

те: „даремне ваше слово! Бог наш помічник!“ Він погнав коня на них, і Ляхи не витримавши побігли від лиця його. Данило в своїй нагінці побачив, що корогва Василькова жене Ляхів і дуже утішився. Він став на могилі против міста і Василько приїхав до нього. Данило хотів гнати ся за ворогами, але Василько стримав його. Богато побито Угрів і Ляхів, багато взято в неволю. Андрій дворський зловив гордого Філю і привів до Данила, і убив його Данило. Жирослав привів Володислава, злого мятежника землі, і його теж „убито“ того ж дня, і богато Угрів побито „за гнѣвъ“. Подібне роз'яренне було теж і по другій стороні; одна угорська грамота згадує, що коли під час битви Угри зловили й привели перед Ростислава якогось галицького боярина, Ростислав казав на місці відрубати йому голову¹⁾.

„Данило і Василько і Лев не поїхали до міста, а стали на місці битви, серед трупів, на знак своєї побіди для війська; ще о полуночі приганяли й приїздили вояки, ведучи з собою ріжну здобичу, і цілу ніч не пореставав крик — одні одніх шукали“. Спалено укріплення, що поставив під містом Ростислав, і Данило пішов до Холма з численними невільниками. Ростислав утік до Польщі, де була його жінка, й звідти на Угорщину. „Мышляше

¹⁾ Про се оповідає грамота кор. Белі магістру Ляврентію, участнику сеї битви (Fejér Codex dipl. IV. 3, с. 197—8), що містить в собі й иньші подробиці про Ярославську битву. Тут сказано, що коли під час битви під Ростиславом забито коня і він був у крайній небезпечности, сей Ляврентій віддав йому свого коня: Cum ipsum cum charissimo genero nostro Ratislao duce Galliciae in partibus Russiae cum ceteris regni nostri magnatibus duximus transmittendum, qui sub castro Iroszlo Ruthenis quam plurimis in perniciem ipsius generi nostri exeuntibus de eodem et armatam in expeditionem nostram dirigentibus aciem, zelo deuotae fidelitatis armatus, volens potius post mortem viuere per famae gloriam, quam tergum hostilitati huiusmodi vertere, se obiecit; ubi transosso hostili lancea crure suo exstitit laetaliter vulneratus; deinde cicatrice sui vulneris nondum obducta cum Daniel Ruthenorum rex ad campestre praelium contra ipsum nostrum generum prodiisset, strenuitas eiusdem magistri Laurentii, desidiae obscuritatem abhorens, in lucem prodiit prohibitatis, et singulariter hostili se immiscens aciem quamdam de Rusciae baronibus impulsu deiecit lanceali, quem supradictus gener noster fecit capite detruncari. In quo conflictu cum equus saepedicti ducis, generi nostri praedicti, fuisset interfectus, idem magister Laurentius solitae fidelitatis insistens feruori, vitamque iam dicti ducis praeferens vitae suae, equum, quo vehebatur, eidem duci tradidit et se inter hostes confertissimos posuit, variis periculorum fluctibus inuolutum, sicut praemissa supradicti ducis et multorum fidelium ac fide dignorum nobis relatio patefecit.

во умѣ своємъ взяти Галичъ и обладати имъ, Богъ же за высокомыслие его не створи того, еже ть мысляше“, моралістично кінчить літописецъ своє оповідання про сю славу в історію Галичини битву¹⁾.

Учасники битви, розходячи ся з під Ярослава, мабуть не уявляли собі, що вона буде остатньою в історії галицьких заворушень по смерті Романа. В дійсности так стало ся. О ярославські мури розбили ся змагання противників — видерти з рук Романовичів їх отчину, а кров „злого мятежника землі“, пролита на ярославських полях, запечатала собою історію боярської олігархії, на котру сі змагання опирали ся. Розумієть ся, сього не досягнула сама по собі ані ярославська перемога над Ростиславом — хоч як важна, ані скарання одного з боярських олігархів — хоч сей факт супроти давнійшої незвичайної впрозумілости Данила для боярських верховодів мав важне значіння, показуючи, що галицький отчик почув себе вже о стільки сильним, що позволив собі відкинути свою повздержливість супроти боярства. Зробили з Ярославської битви фінал сороклітньої галицької замішанини ті важні політичні зміни, які пішли слідом за Ярославською битвою, а передовсім відносини князів Галичини й Волини до Татар²⁾. У всякім разі від Ярославської битви датуєть ся вже певне пановання Данила в Галичині.

Внутрішні відносини уложили ся так, що Василько, мавши перед тим Луцьк, дістав Володимир. З волинських земель Данило

¹⁾ Іпат. с. 531—5. Окрім нашої літописи про Ярославську битву оповідає грамота Белі, з котрої уривки я що йно подав. Про смерть Філі каже грамота його сину, що він in quodam exercitu nostro in Ruscia ab hostibus captus et diuersis cruciatibus interemptus — Fejér IV. 2. 66. Окрім того Венцель (Die Regierung Béla's des IV. с. 363) висловив здогад що до Ярославської битви можна прикласти агадку грамоти кор. Марії з р. 1266 про довголітню неволю на Русі графа Михайла Hunt-rasznan: idem pluribus plagis exceptis pluribus annis in terra Ruthenorum captus extitit et detentus cum graui iactura rerum et periculis personarum in expedicione regni, que tunc temporis emergebat — Codex dipl. patrius Hungaricus VI с. 139. Але з літописи виходить, що угорські невільники були видані за рік по Ярославській битві, при уложенню угоди 1247 р.

²⁾ Се відчували і сучасники; галицький літописецъ так мотивує переміну в відносинах Белі до Данила: „боьше бо ся его, яко былъ бѣ в Татарѣхъ, побѣдою побѣди Ростислава и Угры его“, Іпат. с. 537. Про се говорю ще нижше.

задержав в своїх руках далі Белзько-Холмську й Дорогичинську землю. Зрештою поділ земель не мав важного значіння за життя обох Романовичів завдяки їх особливій солідарності: відносини їх скорше були відносинами соправителів, вони заступали один другого у всяких справах і уважалися обома мов би спільними князями Галичини й Волини¹⁾.

Я сказав що йно, що на перелом в галицьких відносинах вплинула передовсім Татарщина. Під час походу Бату на Руси по всякій правдоподібності надіялися, як я вже зазначив вище, що й сей другий татарський прихід буде таким же ефемеричним явищем, як і перший, коли Татари по битві над Калкою також нагло зникли, як несподівано з'явилися. Тим можна собі пояснити, що руські князі в першій хвилі зовсім не числилися з Татарами як чинником політичного укладу. Правда, ми знаємо, що декотрі українські громади піддавалися Татарам і опираючись на них, пробували відломитися з князівсько-дружинного устрою (про се будемо ще говорити далі), та ледви чи й вони бачили в Татарах якийсь чинник будучности. Але Татари, вернувшись через руські землі з Угорщини, не відходили назад в Азію, а отаборилися на нижній Волзі, з виразним заміром панувати над усею східньою Європою.

Папський післанець Пляно-Карпінї, що звідав Татарську державу в перших роках по поході Бату, оповідає, що під час його побуту на Україні прибули від ханів Куюка і Бату відпоручники, що мали счислити людність і оподаткувати її, а князі дістали візване ставити ся перед ханом²⁾. В його звістках про Татарську державу приходить ся одначе не в однім бачити неоправдану генералізацію фактів, що могли трапляти ся хиба одинично і спорадично, і не знати, о скільки загальний характер мало те завізанне князів. Правда, й инше джерело — життя Михайла чернігівського, зложене невдовзі по його смерті, представляє так, що князі були візвані Татарами: „Начаша ихъ звати нужею, глаголюще: не подобаетъ жити на земли ханови и Батысѣвъ не поклонивше ся има“³⁾; але й тут не виключений сумнів, що

---

¹⁾ Див. нпр. в Іпат. с. 525—6: стольник Яков доворяючи Доброславу говорить про Данила і Василька нероздільно: „велици князи держать сяю Коломью на раздаване оружьникомъ“; печатник Курил зве Данила і Василька „господина моя“, і т. и.

²⁾ Resueil IV с. 699—704, до звісток сих іще верну ся низше.

³⁾ Макарій Історія р. церкви V с. 417.

агіографічний шаблон міг з'єнералізувати або підкрасити ті мотиви, з яких почалися подорожі князів до Орду.

Перший князь, про котрого знаємо, що він їздив в Орду, був Ярослав суздальський. Він поїхав до Бату безпосередно по повороті його з Угорщини (мабуть іще 1242, або на початку 1243 р.), і одна з сучасних літописей каже, що його візвано до того. Інша додає, що Бату настановив його старшим над всіми князями „в Русскомъ языцѣ“¹⁾. Тяжко сказати, о скільки реальна є остання звістка, але коли щось подібне сталося дійсно, то інші князі, зачувши про се, і без татарських візвань мусіли поспішити в Орду, щоб не стати підручниками Ярослава.

Як би там не було, у всякім разі з р. 1244—5 маємо звістки про цілий ряд суздальських князів, що вони їздили „в Татари про свою отчину“ і діставали потвердження, а в 1245—6 р., майже в однім часі, чуємо про подорожі в татарську орду, до Бату двох визначніших українських князів — Михайла і Данила. Про Михайла Галицька літопись каже, що він перед поворотом Бату з Угорщини сидів у Києві, потім — при повороті його — утік на Угорщину, а вернувшися звідти, сів у Чернигові (Київ Бату признав уже Ярославу) і відси виїхав до Бату, „прося волости своєю отъ него“; не знати — чи маємо розуміти тут Чернигівську волость, чи може Михайло їхав головно з тим, аби відібрати Київ від Ярослава. Про мотиви подорожі Данила Галицька літопись оповідає не менше ляконічно: „Коли Данило і Василько були в Дороговську (зараз по Ярославській битві), прислав до них Могучій свого посла з жаданнем: „дай Галич“. Данило дуже тим зажурився, бо не укріпив своєї землі городами, і порадившися з своїм братом, постановив: не дам половини своєї отчини, але поїду сам до Батия“. З сього виходить, що мова була тільки про Галич, отже не про признание Романовичами татарської зверхности, а про щось інше. Найбільше правдоподібним буде пояснення, що на Галич випросив собі право від Бату якийсь з руських князів, і тепер Могучій жадав, аби Данило з Галича уступився для того обдарованого²⁾. Правда, західні українські

¹⁾ І Новг. с. 262, 447.

²⁾ В такім більш менш значінню розумів ці слова уже Палаузов у своїй монографії про Ростислава (с. 15—6). Але він при тім думав що Галича Бату жадав для Михайла, і його погляд перейняв і Дашкевич, Первая унія с. 157, де Данило іде „для умилостивленія хана, потребовавшого у него Галича по навѣстамъ Михаила Черниговскаго“. Обидва дослідники при тім не звернули уваги на те, що якісь такі „інтриги“ Михайла

землі трудно було уважати за підвласні Орді, й Шляно Карпіні оповідає, що Татари в 1246 р. ладили ся до великого походу на західню Русь, Польщу, Угорщину, й далі; але в тім власне могла лежати політична інтрига — напустити на Данила якогось руського претендента, і його руками загорнути західні українські землі під зверхність Орди, або змусити Данила до віддання під сю зверхність.

У Данила не було ніякого виходу, тільки або боронити ся від Татар, або піддатися зі своїми землями, галицькими й волинськими, під татарську зверхність і тим поспробувати привернути Бату до себе. Про боротьбу з Татарами не було що й думати, маючи против себе й Ростислава з Угорщиною, і боярську опозицію, тож Данило спішно збирається в дорогу до Бату. 26/X 1245 він уже виїхав у сю путь і за кілька день був у Кіїві, де в Видубицьким монастирі казав відправити службу божу за себе — „видя бѣду страшну и грозну“. Але Бату прийняв Данила як на свої звичай дуже ласкаво; літописець так переказує слова його: „Данило! чому ти скорше не прийшов? але то добре, що тепер бодай прийшов! чи пеш ти чорне молоко, наше пите, кобилячий кумуз (кумис)?“ Данило відповів: „досі не пив, а нині як кажеш мині, то пю“. Хан сказав: „Ти вже тепер наш Татарин, пий наше пите!“; але потім прислав вина: „не звикли ви пити молока, пий вино!“

Але ціла ся візита гірким соромом налягла на душу Данила і його прихильників. Показана йому честь в Орді галицьким літописцем була відчута як тяжка обіда: „О злѣе зла честь татарская!“ кличе він, „Данило Романович, великий князь, що володів з своїм братом Кіївом, Володимиром, Галпчом і ныншними краями, — тепер сидить на колінах, зветь ся холопом, дані від нього хочуть, життя він не надієть ся, погрози мусить слухати“... З гірким чутьем повторяє він слова Бату, сказані Данилові, коли частував його кумисом: „ти вже тепер наш, Татарин, ний же наше пите!“

Данило пробув у Бату три тижні й дістав потвердження своїх прав на всі свої землі, але за те мусів признати себе „холопом татарським“, підручником татарського хана. „І прийшов він у свою

на дворі Бату не можна припустити скорше як в його подорожі до Бату, а ті дати, які ми про неї маємо, вказували-б, що Михайло їздив туди вже *по* Данилі. Та і з того що ми знаємо про побут Михайла у Бату, взагалі досить тяжко думати про якісь успішні інтриги його на дворі Бату.

землю, і стрів його брат і сини: плакали ся з його обиди, але й ще більше тішили ся, що вернув ся цілий“¹⁾).

Гірке почуте „обиди“ дійсно мусіло наповнити серце Данила, коли він, осягнувши мету свого життя: злучивши нарешті в своїх (з братом) руках свою отчину, як раз мусів схилити ся перед „поганином“, признати себе „холопом“ татарського хана. З сею ролею він не міг помирити ся і користаючи з тимчасової згоди з Татарами, постановляє приготувити ся до боротьби, „будує городи против безбожних Татар“²⁾, а з другого боку надієть ся знайти оперте против Татар в західній Европі.

Та хоч як тяжко було для Данила понижати ся перед Татарами, але ся покора, як то часто буває на сьвітї, принесла для нього ріжні матеріальні користи. Його подорож до Бату і признана йому протекція Татар незмірно підняла значінне Данила в очах західно-європейських володарів, що тремтіли, чекаючи нового татарського походу на захід, заповідженого уже на ліонський соборі устами загадкового „руського єпископа Петра“. Сам галицький літописець зовсім правдоподібно толкує наглу зміну в відносинах угорського короля до Данила його подорожею до Бату. Він каже, що скоро по повороті Данила Беля прислав свого посла до нього й сам тепер запропонував йому, аби Лев оженив ся з його донькою, котрої відмовив, як ми бачили, пять літ тому; „він бояв ся Данила, поясняє літописець, бо той був у Татар, побідив Ростислава і його Угрів“³⁾. Перший мотив, безперечно, був рішучим,

¹⁾ Іпат. с. 537.

²⁾ Іпат. с. 559—60: літопись дає се поясненне принагідно, толкуючи, чому Данило не відбудував холмської вежі, так що ся звістка належала-б до кінця 50-х і початку 60-х рр. Але безперечно, що Данило заходив ся будувати городи скорше: на се вказує поясненне літописця, чому Данило мусів покорити ся Бату в 1245 р.: „зане не утвердилъ землѣ своєя городы“ (Іпат. с. 535). З сього-б виходило, що Данило зараз по повороті в Орди забрав ся до ставлення городів.

³⁾ Іпат. с. 537. Вже перед тим Беля удавав ся до Данила за відомостями про Татар. Так в грамоті його з 22/IV. 1244 в оповіданню про заслуги Миколая de Zyud читаємо: *Ad partes Ruscie et ad partes Bulgarie in nostra legacione profectus, ab illustrissimo duce Danela, qui Tartarorum principe visitato ad propria rediens, vniuersum statum Tartarorum, prout viderat et cognouerat, edisserendum nobis promiserat, stili officio conditum reportauit.* — *Codex Arpad. VII c. 164, теж Codex patrius IV. c. 29.* Невпевність викликає тільки ся звістка Данила до того принцера Tartarorum; як показує дата, до подорожі його в орду се не може належати. Чи не бачив ся перед тим Данило з котримсь з темників, шпр. з тим Могутичем? Чи дата фальшива?

хоч можна навести ще й пнйший: увага Белі звернула ся в иньший бік — на боротьбу з Австрією, з котрою розпочав він війну весною 1246 р. Під впливом сих обставин Беля залишив свій плян — посадити Ростислава в Галичу, зробив його баном Славонії, потім Мачви, утворивши для нього особний банат тут, між рр. Дунаєм, Дриною, Савою й Моравою, й на сім скінчила ся політична кар'єра Ростислава. Тільки титул „князя Галичини“ лишив він собі на пам'ятку минулого¹⁾.

Але Данило, як оповідає Галицька літопись, сим разом стрінув пропозицію Белі дуже здержливо. Літописець каже, що він не вірив Белі, бо той не додержав уже перед тим слова: „порадивши ся з братом, не повірив його словам, бо він уже перед тим обіцяв видати свою доньку (за Льва) й зрадив“. Се обясненне і взагалі гадка літописця, що переговори Белі з Данилом крутили ся коло самої справи шлюбу Льва, здають ся трохи поверховними, але за браком всяких иньших звісток і ми не можемо йти далі простих здогадів. Можемо нпр. здогадувати ся, чи війна Угорщини з Австрією не насувала Данилові пнакших, некористних для Угорщини плянів, як то було вже в 30-х рр., або чи не утрудняли переговори претензії Белі, аби Данило став його васалем, яким був Ростислав, і т. н. Треба запримитити, що Беля й по згоді з Данилом носив титул короля *Galiciae et Lodomeriae*, хоч з сього ще не можна виводити, що він задержав якісь дійсні права над Галичиною. Взагалі ми не можемо нічого певного сказати про те, на яке стяновпще став до Белі Данило, уложивши з ним згоду.

Вкінці знаємо тільки, що Данило отягав ся з відповідею на пропозиції Белі, але з другого боку гадці помирити ся з Угорщиною не противив ся. Літопись оповідає, що в сій справі посередничив Кирило, вибраний Данилом на митрополита й висланий на посвященне до Царгорода через Угорщину (може бути — власне з порученнем по дорозі навязати дальші переговори з Белею).

---

¹⁾ На документі 1247 р.: *Ratislao illustri duce Galliciae et bano totius Sclauoniae* — Fejér IV. 1 с. 454; баном Мачви зветь ся він уперше 1254 р. — *ibid.* IV. 2 с. 218. По його смерті (+ 1263) банат перейшов до його вдови Анни і снів Михайла й Белі (+ 1272); дві доньки Ростислава вийшли за визначних словянських князів: Кунегунда — за Пржемыслава II Отокара короля чеського, а Грифіна за Лешка Чорного князя краківського. Про нього й його дітей окрім названих (с. 524) статей Палаузона і Паляцкогго ще Wertner *Ungarns Palatine und Bane im Zeitalter der Arpaden* — *Ung. Revue*, 1894 с. 160, про Грифіну — Вальцер *op. c. c.* 333.

Кирило мав переговори з Белею і довів їх до кінця: Данило після того поїхав на з'їзд з Белею й уложив з ним згоду. Льва при тім ожено з королівною Констанцією, а Данило вернув Белі угорських панів взятих в неволю під Ярославом (1247¹).

Так здобув Данило уже одного союзника для евентуальної боротьби з Татарами. Але незмірно ширші перспективи відкривали перед ним тодіж розпочаті зносини з папою²).

Першу гадку про них піддали Романовичам папські послани до Татар — Пляно-Карпінні з товаришами, що їдучи до Татар стріли Василька в Ленчиці у Конрада мазовецького, потім на запрошення Василька гостили у нього десь в перших днях 1246 р. і при тім намовляли самого Василька й руських єпископів до унії, читаючи їм якусь папську булю про здуку церков.³) Василько відповів одначе, що без Данила не може сеї справи рішати. Тому можна з усякою правдоподібністю думати, що стрівиши Данила в його

¹) Іпат. с. 537. Про шлюб королівни з Львом згадки в документах — Codex Arpadianus IV. 13 і VIII. 97 (Constancia ducissa Galliciae et Lodomeriae — karissime filie nostre).

Того ж 1247 р., в літописних звістках про битву Угрів з Австрійцями на Лейті, де наложив головою Фридрих австрійський, згадується в угорськїм війську і „король руський“ Monum. Germ. hist. IX. scr. с. 559 (Continuatio Lambacensis): cum tribus regibus — cum rege Ungariae rege Comanorum et rege Rusciae, теж і в Соьногородськїй хронїці св. Рудберта с. 789), але се ще не Данило, а, очевидно, Ростислав — порівняти звістку про шлюб Ростиславни ibid. с. 560 (під 1261). Про сей епізод див. ще Ficker Herzog Friedrich II (1884) s. 127.

²) Зносини Данила з папою від давна інтересували дослідників і при дуже скуких звістках сучасних джерел ріжними способами толкували ся. Окрім монографічної літератури, вказаної вище, вони обговорюють ся в загальних курсах, що згадують про Данила, і в працях про церковні відносини тих часів (особливо Макарія т. V с. 315 і далі, Пелеша Geschichte der Union I с. 277, 318 і далі, Абрагама с. 117 і далі. Перший хто з'увів прояснити ліпше сю справу був проф. Дашкевич у своїй цитованій в прим. 1 статі: положивши в основу хронологічні студії, він відтворив той порядок, в якім наступали події, а з тим з'увів вияснити мотиви, які водили Данилом у сих зносинах. Деякі поправки до його поглядів зробив я в першїм виданню своєї праці. Іншу літературу див. в прим. 1. З новїйшого, що появило ся про се — Голубїнського в Історії рус. церкви II с. 82 sq. — безвартостне, у Абрагама кілька роз'яснень деталей, взагалі основнїйше; про деякі погляди його див. нижше.

³) Rescuel IV с. 734—6. Проф. Абрагам пробував недавно довести (с. 123) що перший навязав зносини з папською курією сам Данило, вклавши якісь листи до неї перед своєю подорожжю в Орду; відповіддю на сі листи уважає він папську булю з 3/V 1247 (у Тургенєва ч. 62). Одначе у Карпінні ми не знаходимо ніякого натяку на такі листи до папи, і зга-

повороті з Орди в марті місяці, деь на Подоню¹⁾, Карпіні й з ним мав переговори. Заінтересованне, яке збудили в обох князях сї розмови, каже нам здогадувати ся, що мова йшла не про саму лише унію, про котру згадує Карпіні. Ся стара історія ніякого заінтересовання не могла викликати, натомість оповідання його про те, що папа хоче організувати союз європейських народів против Татар і з тим зберав собор в Ліоні, що він наміряєть ся двигнути иротив них хрестоносний похід, — мусіли зробити сильне вражінне на Романовичів, перейнятих гірким почутем „облди“ від татарської кормиги. Прилучити ся до сього європейського союзу проти Татар, дістати собі з заходу поміч за ціну унії було дуже привабно, а признати над собою церковне старшинство римського папи не було страшно при тім близькім пожитю з католицькими народами, при тім браку всякої релігійної виключности, який я підносив як прикмету особливо характеристичну для наших західніх земель²⁾.

Коли Шляно-Карпіні, вертаючи з Орди, знову пробував у Романовичів (літом 1247 р.), він довідав ся, що вони навязали зносини з папою — вислали до нього свого посла³⁾. Маємо серію

дана була, коли не була відповідею на посольство Данила по повороті з Орди, могла бути результатом реляції Карпіні про свої конференції з Васильком; в реґесті булі не маємо імени князя, й вона могла бути адресована не до Данила, а до Василька, але могла бути адресована й до Данила, на підставі того що доніс Карпіні; менше правдоподібне, що Василько, не чекаючи Данила, написав щось папі від себе. Вповні гіпотетичним лишаєть ся також здогад того ж автора (с. 105), що до Данила була адресована папська була в 1231 р., де папа тішить ся з причини заявленого тим неназваним на імя гех *Russiae* (в виданню Тургенева він названий Юрєм — ч. 33) бажання піддати ся під зверхність римського папи. Ми могли б в такім разі надїяти ся якихось спеціальніших інструкцій Карпіні до Романовичів, тим часом не видко, аби він їх мав.

¹⁾ Проф. Дашкевич (Первая унія с. 158), користаючи з лихого видання Язикова, не міг блишше означити, де і коли Карпіні бачив Данила; з видання Авезака видно се зовсім ясно: Карпіні бачив Данила у шваґра Бату, що кочував на Дону, а час видко з того, що у Куреґси Карпіні був при кінці лютого, а у Бату на початку цвітня; значить, на Дону був він деь в середині марта.

²⁾ Див. т. II с. 483—5.

³⁾ *Confirmantes etiam omnia quae de hac materia prius per suum abbatem transmiserant* (Шляно-Карпіні говорять про готовість Романовичів до унії з римською церквою) — *Recueil* с. 769. В пізнійшій булі (у Тургенева ч. 75) папа згадує послів Данила *Gregorii abbatis de monte sancti Danielis et frat(um) N. et A. de ordine fratrum praedicatorum*. Проф. Абраґам не без правдоподібности здогадуєть ся, що той Григорій міг бути

напських буль з 3 мая 1246 р.¹⁾, що були мабуть результатом реляцій Пляно-Карпіні про його конференції з Васильком і руськими князями, або того посольства, коли воно встигло вже прибути²⁾. Папа заявляє тут „руському королеви“, що приймає його самого і його державу під протекцію св. Петра і всякому, хто б хотів його скривдити, грозить гнівом божим і своїм, зрештою про висловлені до нього „прошення“ говорить він загально, обіцюючи їх скільки зможе сповнити, а з своїм легатом поручає порозумівати ся в справах релігійних і висловити йому свою гадку що до Татар³⁾.

Чи наслідком отсих буль вислали Романовичі свого посла до папи, чи ще перед ним, але потім заходить малий застій в сих зносинах і тільки та друга гостина Карпіні, літом 1247 р., відіграла їх. Мусимо здогадувати ся, що відповіді прислані папою й ті устні пояснення, які могли дати Данилови його власні послы, розчарували Романовичів і проходили їх запал. Инакше воно й не могло бути: в головній справі, що займала Данила й піпхнула його до сих зносин, — про боротьбу з Татарами, вони не могли сказати йому нічого реального, натомість папа дуже горячо забрав ся до реформовання руської церкви, до викорінювання грецьких „звичаїв і обрядів“ (лист папи до легата), чого собі ані Романовичі ані їх єпископи не бажали. Відгомін незадоволення в сій

ігуменом монастиря св. Данпла в Угровську; але чи був се той „абат“, про якого згадує Карпіні, як то думає Абрагам (с. 122), чи пізнійший носел, годі сказати. Проф. Дашкевич (ор. с. с. 159) вагає ся, чи не прийняти звістки Длугоша (II с. 309), що Данило распочав зносини з папою через його легата в Пруссії Опізо; але Длугош се мабуть викожбивував з літописної звістки, що Опізо висланий був потім для коронації Данила.

¹⁾ *Historica Russiae Monumenta* ed. a Turgenewio I N 61—5; в титулі останньої з сих буль тут читаєть ся: *Ioanni illustri regi Russiae*; в оригінальній рефесті імени князя нема — *Berger Les registres d'Innocent IV* т. I ч. 1817. Зауважу, що кореспонденція папи з Романовичами, видана у Тургенєва, передрукована відси в *Codex Agrađianus* т. VII.

²⁾ Абрагам доводить, що рахуючи на дорогу 50 днів, посел висланий Данилом по повороті не міг бути у папи перед видачею буль з 3/V (с. 124). Се трудно сказати категорічно. Данило міг бути дома уже перед кінцем марта, а їда бувала скорша і повільніша. В кождім разі непотрібно припускає в такім разі той же автор, що папа вислав свої булі з 3/V на вість про поворот Данила з Орди (с. 124): коли не було часу на посольство, то не було часу й на вість, і *vice versa*.

³⁾ Така сила буль, виданих одного дня в справі Данила, потверджує гадку, що се був перший крок папи в зносинах з ним: папа на перший голос поспішив ся відозвати ся аж трома булями, а трома иньшими уставляє посередників для дальших відносин.

справі знаходимо і в пізнійших папських листах (нпр. в дозволі правити службу на просфорах) і в замітці літописця, що згадуючи про коронацію Данила, підносить прихильність папи до руського обряду: „Некенти бо кленяше хуляцимъ вѣру грѣцкую правовѣрную“¹⁾; тут маємо, мабуть, відгомін пізнійших пояснень папи, що мусів відступити від перших, занадто великих вимагань своїх в справах обряду.

Зносини були урвали ся, і тільки Карпіні, що з поворотом знову загостив у Данила, своїми винесеними з подорожі до самого великого хана гадками про потребу спільної боротьби з Татарами, про їх близький і грізний похід на захід, що мав розпочати ся в найближшій часі, потрапив знову розбудити давніші надії й пляни Данила: він вислав разом з Карпіні своїх послів і грамоти до папи²⁾.

На се посольство папа відповів знову цілою пачкою буль: з серпня і з дальших місяців 1247 р. та перших місяців 1248 р. маємо аж шість буль до Данила і Василька, де папа знову приймає їх в опіку св. Петра, дозволяє їм здобувати собі назад відібрані від них землі, дає діспензу Васильку за його шлюб (уже давнійший), дозволяє в руських землях правити службу на просфорах і т. н. В головній же справі — татарській маємо в них тільки бажання, щоб на випадок як Татари рушать ся на християнські краї, Данило повідомив про се пруських рицарів, а ті повідомлять папу, аби він міг ліпше роздумати, як би тим Татарам з божною помочю сильно противстати³⁾. Такий був зміст останньої булі; Данило міг з неї як найліпше переконатися, що реальної помочи против Татар йому нема що надіяти ся від папи — й залишити дальшу кореспонденцію в сім напрямі⁴⁾.

Чотири роки пізнійше маємо лист угорського короля до папи, де він хвалить ся, що не пожадував труду й встиг прихилити Данила на ново до зносин, і від нього мають прибути до папи послы⁵⁾. Не знаємо вправді, чи дійсно Данило тих послів вислав,

¹⁾ Инар. с. 548.

²⁾ Recueil IV с. 769 (десь кінець червня — початок липня 1247 р.).

³⁾ Hist. Russiae mon. I ч. 67—77.

⁴⁾ Такого розчаровання дізнав тоді ж в своїх заходах коло організації боротьби з Татарами і угорський король, в своїх стараннях у курії і у західних володарів не добувши, як він писав, *nichil consolacionis vel subsidii — nisi verba* (Theineri Mon. Hung. I ч. 440 — про дату Вергнер op. с. с. 376).

⁵⁾ Manifestum est de sollicitudine nostra ac diligentia in revocatione Ruthenorum ad obedientiam sedis apostolicae, quorum nuncii vel

але зносини таки були відновлені, і може бути, що в с'їм напрямі дійсно вплинув на Данила Беля. Папа хотів заохотити Данила до справи унії королівським титулом. Але Данилови хотіло ся не титула, а реальної помочи: галицький літописець оповідає, що коли папа прислав до Данила свого легата з пропозицією коронувати ся на короля, Данило відповів, що з Татарами його відносини лихі, і він, не маючи помочи від папи, не може коронувати ся; (очевидно, він сподівався, що така коронація роздражнить Татар іще більше).

Мабуть в відповідь на нові обіцянки помочи від папи, Данило повідомив його на початку 1253 р., що Татари рушають на нього, і очевидно — накликав до помочи. Папа пробував притягнути до сеї справи різних володарів, видав булю до християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії й Померанії, звиваючи їх до хрестоносного походу на Татар, і иоручив його провідувати легату Опізо¹⁾.

В звязку з сим очевидно стояло нове посольство до Данила в коронаційній справі: Опізо прибув до нього з королівським вінцем і порученням коронувати ним Данила, і привіз запевнення помочи від папи. Він з'їхав ся з Данилом у Кракові. Данило, як каже літописець, таки не хотів прийняти вінця, та впливи Данилової матери, котрій, як католицькій принцесі, не могла не бути приємна ся перспектива королівського титулу, і намови польських князів, що обіцяли Данилови також поміч на Татар (мабуть Опізо таки й звернув ся до них, аби впливали на Данила), — перемогли неохоту Данила. Він згодив ся, і казав Опізови їхати з собою з тим на Русь. Але коронація пройшла зовсім тихо, на краю Данилової держави — в Дрогогичині (правдоподібно, Данило навмисно вибрав сей найдальше від Татар положений город), без особливої паради, без з'їзду князів, серед походу Данила на Ятвягів. Про саму коронаційну церемонію не знаходимо ніяких подробиць в нашій літописи; вона каже тільки, що Данило „прийняв вінець від Бога, від церкви св. апостолів, від стола св. Петра, від отця свого папи Інокентія і від усіх його єпископів“²⁾.

iam accesserunt vel sunt ad vos proxime reuerenter accessuri — дата 5 idus maji a. 1252 — Péterffy *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae*, I (1742) с. 71, відтн Fejér IV. 1 с. 144.

¹⁾ Theineri *Mon. Pol.* I ч. 107, *Hist. Rus. mon.* I ч. 88, пор. Potthast *Reg.* ч. 11106 і 11109.

²⁾ Іпат. с. 548—9. Дату коронації Данила — р. 1253 має оден польський річник (Kraśińskich) — *Monum. Pol. hist.* III с. 132, і вона по-

Але обіцянки Опізо були даремні. Проповідь хрестоносного похода зістала ся безплідною. Ані папа, ані князі, до котрих він звертав ся з зазивом, ніякої помочи против Татар не прислали. З огляду на се Данило не мав охоти робити якісь уступки римській курії в релігійних справах. Папа скоро переконав ся, що в сім напрямі нема що числити на Данила. Зносини ще тягли ся¹⁾, але обопільне розчарованне проступало все сильнійше. Буля 1255 р., де папа дозволяв Мендовігу воювати руські землі і їх людність, яко невірну, служить уже проявом розчаровання римської курії. На початку 1257 р. папа Олександр II вислав Данилові булю, де вже рішучо докоряє йому, що він відступив від послухності римській церкві, забурши її духовні й світські добродійства — дану йому корону; папа взиває його вернути ся до римської церкви, инакше загрожує йому клятвою, а в листах, виданих до єпископів оломунецького, вроцлавського й інших, поручає, аби вони клятвами й „зброєю вірних“ змусили Данила до його обовязку²⁾.

Але з сих візвань і погроз не вийшло нічого. Данило залишив усякі відносини до римської курії, і його королівський титул зістав ся одинокою пам'яткою сеї першої — ефемеричної руської унії. Цікаво одначе, що хоч сам Данило, як ми бачили, королівському титулу не надавав особливого значіння, його окруженне, видко, цінило досить високо сю відзнаку: галицькі літописці почавши від коронації все титулують Данила „королем“.

Не знайшов Данило в своїх плянах боротьби з Татарами по-

тверджує ся грамотою з 24/XI. 1254 р., де Данило зветь ся уже першим королем руським (*excellenti viro Danieli primo regi Ruthenorum* — *Codex dipl. Poloniae* III ч. 63). Насуваєть ся питання, чи коронація стала ся ще перед тими вістями Данила до папи про рух Татар (що вислави були десь в лютім—жарті 1253 і привели до видання папської булі про хрестоносний похід на Татар), чи по ній? Коли ми поміркуюємо, що коронація Данила відбула ся серед походу на Ятвягів, а до такого походу Данило ледво чи забрав ся б разом з братом серед татарської грози, то з усякою правдоподібністю мусимо покласти коронацію на пізнійше — на середину або другу половину 1253 р.: Данило мав час переконатися, що в тій хвилі від Татар нема чого бояти ся, й забрати ся до походу на Ятвягів. З сим виводом, зробленим мною в першій виданню книги на підставі галицьких подій, сходиться ся ігнерарій Опіза, зібраний Абрагамом (с. 134); з нього виходить, що Опізо міг бути на Руси або в серпні-вересні, або в грудні 1253 р.

¹⁾ Про якийсь посольство Данила до папи з весни 1254 р. маємо згадку у Тайнера *Mon. Hung.* I ч. 442.

²⁾ *Hist. Rus. mon.* I ч. 93 і 95.

мочи і в інших зв'язках з заграничними державами, на котрі тепер кинемо оком.

В відносинах Данила до Угорщини ми спинилися на помірному й союзі Белі з Данилом, уложенім в 1246 р. Беля тоді носився з плянами здобути собі Австрію, що по безпото́мній смерті остатнього Бабенберга Фридриха II Воєвничого, як порожній лен, перейшла в управу цісаря Фридриха II. Наслідком роз'яреної боротьби між сим цісарем і папами, папа, що мав сильну партію і в Австрії, змагався не допустити, аби такий важний здобуток зістався в руках ворога. Коли Беля заявив йому свою охоту здобувати Австрію, папа відізвався з найбільшою готовістю на сей плян¹⁾, але Беля не мав під рукою потрібних сил, аби зараз забрати ся до війни з цісарською партією, й поки він зберався, папа, перебравши кількох можливих претендентів, спинився на Гертруді, братаниці покійного герцога, й її чоловіку — маркграфі баденським Германі. Завдяки помочи папи й династичній прихильності до Гертруди в Австрії, Герман встиг незабаром зайняти тут досить сильне становище. Пропустивши таким чином момент, Беля зробив кілька нападів на австрійські землі²⁾, але без всяких важніших результатів. Наша літопись оповідає, що він кликав до помочи також і Данила, й той їздив до нього з своїми полками, але вже застав у Белі послів з Австрії³⁾. До походу не прийшло, і Данило, здивувавши Угрів й Німців своїм невиданим убранням і узброєнням своїх вояків, вернув ся до дому. Повне

¹⁾ Поч. 1247.   ²⁾ 1248—1250.

³⁾ Про подорож Данила на Угорщину, до Белі — Іпат. с. 540. Ся звістка широко інтерпретується у Шараневича *Die Hunat.-Chr.* с. 57 і далі і в новітній студії одного з моїх слухачів Б. Барвінського Пресбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах (*Записки Н. т. ім. Ш. ЛП*). Шараневич, помиляючися в даті Ярославської битви (1249 замість 1245), мусів і звістку про похід Данила перенести на пізніші часи, і тому опинився на хибній дорозі. Барвінський пробував супроти дати 1248, виведеної для сей події Дашкевичем і мною, оборонити р. 1250. Свої замітки з приводу його аргументації я подав при його статі, п. т. До справи хронологічної зв'язи в Гал.-волин. літописи. Оповідання Галицької літописи вказує на літо р. 1248, і факти австрійської історії відповідають вповні такому датованню: сей похід Данила став ся ще тоді, як цісар „тримав Відень, землю Австрійську й Штирську“, значить не пізніше першої половини 1249 р., бо в другій половині сього року бачимо Відень уже в руках чоловіка Гертруди (*Huber Geschichte Oesterreichs I* с. 523). Що воно діяло ся не вдоваї по смерті Фридриха Бабенберга, показують і слова літописи: „герцюкь бо уже убьєнь бысть“. На пору року вказує подробиця, що під час з'їзду Данила з Белею було дуже горячо.

мовчанне джерел дає здогадувати ся, що Данило взагалі не брав участі в походах Белі на Австрію сих років, і воно зовсім правдоподібно, що маючи далеко реальніші справи під носом, Данило не охотив ся до участі в такій далекій і для нього неінтересній справі.

Тим часом маркграф Герман умер¹⁾, і барони Австрії вкінці, знеохочені анархією, вибрали собі герцогом чеського королевича Отокара, що без усяких перешкод опанував Австрією²⁾. Беля, переконавши ся, що власними силами нічого досягнути не зможе, задумав втягнути Данила й уложити широку коаліцію проти Отокара. Він виступив з проєктом оженити Ґертруду з другим Даниловим сином, Романом, з тим що Роман дістане спадщину Бабенбертів. Сей проєкт прийнято прихильно обома сторонами — і у Ґертруди і у Данила. Роман прибув в Австрію, й тут десь весною 1252 р. в замку Німберг³⁾ під Віднем відбув ся шлюб Романа з Ґертрудою та уложено трактат, де Беля зобов'язав ся помагати Роману здобути собі Австрію.

Втягнувши таким чином в австрійську справу Данила, Беля, в попереднім році спустошивши Австрію й Моравію, на 1253 р. уложив плян великої союзної кампанії на Отокара. Сам Беля мав напасти на Моравію; Данило разом з Болеславом краківським, що за посередництвом своєї жінки Кінти, доньки Белі, теж був втягнений до коаліції, мали йти на Шлезк; з заходу на Австрію мав напасти инший союзник — герцог баварський, тим часом як зі сходу, очевидно, мали піддержати Романа Угри. Але сей широкий плян скінчив ся на спустошенню Моравії і Шлезка, де руські й польські війська взяли Опаву (Тгоррау). В Австрії акція союзників була зовсім слабка: Баварців відбито, а в якій мірі підтримало Романа угорське військо, зістаєть ся зовсім неясним.

Галицький літописець гірко нарікає на Белю, що він надавав Романови обіцянок і потім зовсім не піддержав його. Він каже, що Роману приходило ся тим часом видержувати тяжку боротьбу з Отокаром; Отокар радив йому розірвати свій союз з Белею й поділити з ним — Отокаром, австрійську спадщину, але Роман не хотів зрадити Белі. Беля ж не тільки не поміг Романови, але використовуючи його прикре становище, запропонував, аби він передав йому ті замки, які тримали ся Ґертруди, а натомість обіцяв йому дати городи в Угорщині. Ґертруда одначе на се рішучо не

¹⁾ При кінці 1250 р.   ²⁾ Кінець 1251 р.

³⁾ Imping, Іненерк нашої літопися.

пристала, хоч тоді вони були в дуже труднім становищу, обложеної в Гімбургу військом Отокара: в замку настав голод, і для Ґертруди й Романа приносила якась баба потайки поживу з Відня, прокрадаючись серед війська Отокара.

Скінчило ся тим, що Роман, як каже наша літопись — за радою Ґертруди, викрав ся з замку й подав ся до батька (в 1253 р.). Правдоподібно, Ґертруда, коли справді так Роману порадила, надіяла ся, що йому удасть ся подвигнути батька до більш активної участи в австрійській справі. Але Данилови, після того як показало ся, що на поміч Белі нема що числити, розумієть ся, було трудно брати на себе сю справу, й він Романови не поміг. Не знати, чи Роман потім вертав ся до Ґертруди: нема про се ніякої звістки. Для нього не було виглядів в Австрії, Ґертруді ж, видко, не хотіло ся кидати те, що мала вона в Австрії, й їхати за чоловіком на Русь, й вони розійшли ся. Австрійські хроніки закидають Романови, що він кинув свою жінку на глум; літопись галицька підносить, що він виїхав з Австрії за порадою самої Ґертруди, але мовчить про їх дальші відносини. Бачимо тільки, що Романа, по повороті, заангажував Войшелк в литовські справи, й він оженив ся на ново з донькою одного з русько-литовських князів — Гліба волковийського. В Австрії ж скоро по відході Романа прийшло до порозуміння між Белею й Отокаром, і вони поділили між собою спадщину Бабенбертів (Беля дістав більшу частину Штирії, Отокар решту). Ґертруді полишено значні маєтности в Штирії, де вона й жила потім довший час: від Романа вона мала доньку Марію, що вийшла потім за сина загребського бана Стефана IV¹⁾.

Двозначна роля, яку Беля відогравав у сім епізоді з Романом, здаєть ся, переконала Данила, що йому нема що числити на угорського короля, і відносини між ними, видко, ослабли, але були спокійні. Літопись наша оповідає, що Данило під час Бурандаєвого походу (1260 р.) був утік в Польщу, а відти на Угорщину²⁾; супроти звісток австрійських джерел, що він брав участь в поході Белі на Австрію сього року (літом), дуже правдоподібним здаєть ся здогад, що в сей похід він попав випадково, під час сеї своєї втікачки. Оден хроніст каже, що він був і на з'їзді у Відні Белі з Отокаром³⁾, — сей з'їзд закінчив їх війну⁴⁾. По тому літопись згадує ще подорож Данила на Угорщину (десь 1262 р.), але не

¹⁾ Про сей австрійський епізод політики Данила див. прим. 8.

²⁾ Іпат. с. 562. ³⁾ В марті 1261 р. ⁴⁾ Див. прим. 8.

пояснює мотивів; можливо, що се була просто сусідська візита¹⁾. Не знаємо нічого, яке становище займав Данило супроти внутрішніх замішань Угорщини в остатні роки Белі та його боротьби з сином Стефаном. Аж з часів Стефана²⁾ маємо лист, що свідчить про добрі відносини між Угорщиною й галицько-волинськими князями, але се хронологічно вже виходить по за часи Данила.

В русько-польських відносинах ми спинили ся на союзі Романовичів з Конрадом³⁾. Ми бачили потім, що Михайлу удало ся перетягнути Конрада до себе під час боротьби за Галич, і в війнах 1236—7 р. він виступає противником Данила. Але сей розрив Данилови не пошкодив: він скористав з нього для того, аби відібрати собі Дорогичин, а самого Конрада зашахував Литвою⁴⁾. Одначе потім між ними, видко, прийшло знову до порозуміння, і в 1240-х рр. Романовичі яко союзники Конрада увійшли навіть в конфлікт з Болеславом Лешковичом (т. зв. Сидливим), з котрим Конрад вів боротьбу за Краків⁵⁾.

Ся війна, розпочавши ся пограничними спустошеннями⁶⁾, привела вкінці до досить важного факту — окупації Русинами Люблїна. Галицька літопись вправді оповідає тільки, що в сю війну Данило з Васильком, обложивши Люблін, змусили Люблінців до

¹⁾ Іпат. с. 566—7. ²⁾ 1271, липень, про лист писане.

³⁾ Вище с. 46—7.

⁴⁾ Про відібраннє Дорогичина наша літопись говорить, не називаючи його імени, під р. 1235 (в дійсности се була весна 1238 р.) — „Данилови же рекше: „не льпо есть держати наше отчины крижевникомъ Тепличемъ, рекомымъ Соломоничемъ“, и поидоста на нѣ в силѣ тяжьцѣ, приаста градъ мѣсяца марта, старѣйшину ихъ Бруна яша и вои изоимаша и возврати ся Володимѣрь“. Уже Дашкевич (Княженіе Данила с. 14) справедливо відгадав, що тут іде мова про Дорогичин, відданий Конрадом мазовецьким на початку 1237 р. добжинським рицарям (грамота Конрада датована 8.III. 1237 р. — Voigt Geschichte Preussens II с. 277). 1241 р. Дорогичин належав уже Данилу (Іпат. с. 524), отже мусів він його відібрати між сими роками. Вправді Данилович (Skarbies I с. 63) переказує звістку про ніби знайдену в 1785 р. в Дорогичині гробову плиту рицаря Генриха з Жегоїна з датою 1248 р., але в сім році Дорогичин не міг уже бути в руках рицарів. Про се, коли Дорогичин був відібраний від Данила див. т. II с. 371—2.

⁵⁾ Іпат. с. 516—7, пор. 521, 524, 527. Що конфлікт з Конрадом не тривав довго й не був прикрий, видко з слів літописи про смерть Конрада: літопись його дуже похваляє й каже, що Данило „сожали си по немь“. Що конфлікт Романовичів з Болеславом став ся в звязку з їх союзом з Конрадом, кажутъ виразно самі Романовичі: „яко тебѣ дѣля извѣдоша на наю Ляхы, яко помощника ти есѣвѣ“ — Іпат. с. 532.

⁶⁾ Коло р. 1243.

того, що вони пообіцяли на далі „не помагати князю своєму“, але в польських річниках маємо виразну згадку, що Русини (чи тоді чи зараз потім) зовсім освоїли Люблин, для оборони його виставили тут кам'яну вежу, відновили замок, і володіли ним якийсь час¹⁾. Чи відібрали його потім Поляки силоміць, чи звернув Данило його сам, не знати, але сю другу можливість вважаю супроти тодішньої ситуації правдоподібнішою.

По смерті Конрада²⁾ бачимо Данила в згоді з обома лініями — краківською й мазовецькою. З мазовецькими князями Романовичі стояли в ближших відносинах. Галицький літописець каже, що Данило мав вплив на Болеслава Конрадовича, бо він був ожениний з його своячкою, донькою Олександра белзького; по його словам впливу Данила на Болеслава Конрадовича завдячує Земовит, його брат, що дістав спадщину по браті³⁾ — до того мав його намовити Данило, і взагалі Данило й Василько вважають Земовита своїм протегованцем. Нпр. закликаючи його в похід на Ятвягів, вони в літописи кажуть йому: „бачив ти від нас добро, іди ж тепер з нами на Ятвягів“. Земовит теж оженив ся з якоюсь своячкою Романовичів Переяславою, котрої рід одначе ближше не зв'язаний (недавно висловлено здогад, що то була донька Данила, але се тільки здогад). Він був діяльним помічником Данила в його заходах коло підбивання Ятвягів (при кінці 1240-х і на початку 50-х рр.), але в сих походах помагав Данилу також і Болеслав краківський. Вимушена участь Русинів в поході Бурандая на Малопольщу (1259) не посповала сих відносин, і перед смертю Данила вони були унормовані на з'їзді його з Болеславом у Тернаві⁴⁾.

Та сі відносини до Польщі не грали особливої ролі. Далеко важнійше значінне мали відносини литовські.

Вище була мова про завзяту боротьбу, яку провадив з Литвою Роман. Його смерть широко відтворила ворота литовським нападам на Волинську землю. Літопись, зайнята історією спадщини Романа, не вчисляє ближше сих нападів, тільки принагідно згадує при подіях 1209—10 рр., що в ті часи „бѣда бѣ в землѣ Володимирьскѣй отъ воеванья литовьского и ятвяжьского“⁵⁾. Розумієть ся, волин-

¹⁾ Іпат. с. 529, пор. Monumenta Pol. hist. II с. 804, III с. 72, 307, Длугош II с. 299.

²⁾ Умер 1247 р. ³⁾ Болеслав умер 1248 р.

⁴⁾ Іпат. с. 531—5, 538—9, 541, 551, 562, 567. Про шлюбні відносини мазовецької й галицько-волинської династії див. у Бальцера Genealogia с. 314 і далі. ⁵⁾ Іпат. с. 483.

ські князі не залишали віддячувати ся Литві, але в сих часах політичних замішань про якусь сильнішу боротьбу з їх боку не можна думати, аж поки на Волини не осіли ся міцно Романовичі. Отся важна переміна в політичнім житю Волини була мабуть причиною зміни в відносинах русько-литовських: при кінці 1219 р. литовські й жомоїтські князі уложили згоду з Романовича, приєднавши своїх послів у Володимир¹⁾. Се зменьшило литовські напади — „бѣ земля спокойна“, каже літописець, але не так дуже, бо не всі литовські племена обіймала ся княжа організація, й ятвязькі племена, що не входили до сеї організації, далі вели свої напади²⁾. Все ж таки по угоді 1219 р. литовські напади стали рідші, а окрім того вона дала Романовичам цінних союзників, котрих вони уживали в потребі против Польщі³⁾.

Потім ми довший час не знаходимо докладніших відомостей про відносини до Литви. З одної згадки бачимо, що при кінці 1220-х рр. Литва уважала ся союзною, але Володимир пинський, що мав порученне стерегти Волинь від Ятвятив, побив Литву, коли вона вибрала ся на Польщу. Може бути, що се було причиною розрива: в 30-х і 40-х рр. бачимо одних литовських князів союзниками Данила, иньші знову воюють його землю⁴⁾.

На тридцяті роки припадає сформованне серед Литви першої більшої держави в руках Мендовга. Підбиваючи собі дрібніших литовських династів і сусідніх дрібних руських князів в басейні Німана, Мендовгу було наручно бути в союзі з сильнішими руськими князями — Романовичами, аби вони йому не перешкаждали в сих заходах. Він служив Романовичам своїми помічними полками; окрім того нищив тих дрібних литовських династів, що давали ся в знаки волинським і пинським землям (пинські тоді стояли під протекцією Романовичів); сього виставало, аби оправдати такий союз в очах Романовичів, зайнятих тоді передовсім заходами коло привернення своєї батьківщини.

Набіги литовських кунігасів і ятвязьких ватажків на руські землі тоді дійсно були дуже часті. Се бачимо з літописних записок, а ще більше — з замітки Карпіні, навіяної очевидно місцевими оповіданнями: він каже, що переїздячи полудневою Волинею й Київщиною, дуже бояв ся Литовців, „бо вони часто нападають на руські землі вповні несподівано“⁵⁾. Се привело вкінці

¹⁾ Іпат. с. 492. ²⁾ Див. Іпат. с. 503. ³⁾ Іпат. с. 492.

⁴⁾ Іпат. с. 503, 517, 530.

⁵⁾ Recueil des voyages IV с. 736, пор. с. 741, Іпат. с. 530—1.

Данила до плану систематичної боротьби з Ятвягами, найменше дисциплінованими й найбільше прикрими з сих нападників, на повне їх знищення. Сю боротьбу Данило розпочинає, покінчивши галицьку справу, в союзі з мазовецькими князями — Конрадом і його синами, і рядом сильних і немилосердних спустошень, з паленням сел, нищенням майна, вирізуванням або забиранням в полон осадників Ятвяжської землі, змусив частину Ятвягів до покорності¹⁾. Вони, як оповідає літописець, прирікли давати дань і обіцяли ся бути послухними: „работѣ быти ему и города рубити в земли своей“ (себто замки для Данилових залог) і дали на те закладнів (дѣти своя). Данило дійсно зібрав дань з них через свого воеводу і частину її післав в дар Полякам: „на свѣдоцтво власти — аби знала земля Лядська, що Ятвяги платили дань королеви Данилу“²⁾. Супроти німецьких рицарів Данило застеріг собі права на частину Ятвяжської території дипломатично: при кінці 1254 р. він уложив трактат з пруськими рицарями, в котрім ті признавали Данилови й його союзнику Земовитови права на третину Ятвяжської землі³⁾. А та галантна посилка ятвяжської дани до Польщі, оповіджена літописцем, мала на меті застерегти здобуту територію від претензій польських. Данило, видко, заміряв стати міцною ногою на Ятвяжській землі.

Ще важніші перспективи відкривали зносини Данила з Мендовгом. В наших звістках він виступає союзником Данила вперше в подіях 1237 р. і з'являється таким і в 40-х роках. Данило навіть оженив ся з його братаницею⁴⁾. Але він мусів з часом спостерегти, що Мендовг занадто виростає й стає небезпечним сусідом. Поводом до розриву стало ся те, що Данило прийняв до себе братаничів Мендовга, своїх швагрів, Товтивпла й Вікинта, коли Мендовг їх вигнав з їх володінь. Літописець поясняє се родинними мотивами, що Данило пожалував їх як своїх свояків, але те, що він далі про Данила оповідає, вказує на істнування у Данила певного плану: Данило, ухопивши ся за сю подію, задумав плян широкі коаліції на Мендовга. Він післав до польських князів, закликаючи їх на війну: „прийшов час християнам ударити на поган, коли вони почали самі між собою воювати ся“. Вікинта він післав до пруських рицарів, аби притягнути їх до коаліції, та поручив йому підняти на Мендовга Ятвягів і Жмудь (Викинт і Товтивпл самі були жмудьськими династами). Се Вікинту удало ся. Тільки

¹⁾ Іпат. с. 537, 538—40, 548—9.   ²⁾ Іпат. с. 554 (коло року 1254).

³⁾ Codex dipl. Poloniae III с. 30.   ⁴⁾ Іпат. с. 517, 532, 541.

Поляки Данила не підтримали. У всякім разі на Мендовга підняла ся дуже грізна сила. Романовичі, здасть ся, при тім надіяли ся забрати собі німанську Русь (т. зв. Чорну), — війна почала ся власне походом Романовичів на руські городи Німанського басейна: Здітов, Волковийськ, Вслоним. Про результат сього походу літопись досить невизначно каже, що Романовичі „поймаша грады многы и взвратишася в домы“¹⁾. В дальшій пляні Романовичів було — здобути Новгородок.

Але коаліція розбила ся: Мендовг відтягнув пруських рицарів, заявивши їм охоту охрестити ся. Спекавши ся Німців, він встиг відтягнути також від Романовичів Ятвягів і Жмудь. Лишили ся Романовичі. Новгородка їм здобути не удало ся, спустошили тільки Новгородську землю; за те взяли Городно на Німані²⁾. Мендовгу дуже хотіло ся помирити ся з ними, бо його союз з Німцями, за котрий він мусів дорого заплатити, був тільки дипломатичною штукаю, а союз Романовичів з його братаничами відкривав дуже небезпечну стежку для иньших литовських династій, невдоволених монархичними змаганнями Мендовга. Вже по кампанії 1252 р. Мендовг прислав послів до Данила, „хотя мира“ і пропонуючи якийсь новий шлюб. За посередництвом Мендовгового сина Войшелка, чоловіка перейнятого впливами руської культури, згода десь при кінці 1254 р. дійсно прийшла до кінця: найменьшого з Даниловичів — Шварна, ще малого, заручено з Мендовговою донькою; старшому його брату Роману, що вернув ся тоді з своєї австрійської авантури, Мендовг дав Новгородок, давнішу волость Войшелка, а Войшелк передав йому ще й свою волость: Вслоним, Волковийськ і всі иньші городи, бо сам він постановив постригти ся в черці на Атосі. Він туди й подав ся був, та не мігши дійти, вернув ся з дороги, й став жити недалеко Новгородка, засновавши тут собі монастир³⁾.

Ся угода 1254 р., разом з довершеним коло того-ж часу завойованнею Ятвяжської землі далеко розсували границі Данилової держави на північ. Турово-пинська земля була тепер защеплена між волостями Романовичів, і пинські князі фактично сходили на їх підручників.

Ще важнійша була перспектива дальшого розширення політичного впливу галицьких князів на литовські племена через тих

¹⁾ Іпат. с. 542 (1250). ²⁾ Походи 1251—2 р.

³⁾ Іпат. с. 541—4, 551, 567—8, 1 Новг. 283—4; коментар до сих звісток в монографії Лятковського Mendog (Rozprawy wydz. hist.-filozof. XXVIII) розд. IV і далі.

посаджених в литовських аннексах Даниловичів. Але сі успіхи (властиво одинокий серйозніший успіх заграничної політики Данила) були дуже не трівкі. Мендовг слідом розсварив ся з Романом, відібрав від нього волости, ухопив його самого (десь в р. 1258), і в сій боротьбі Роман потім, здасть ся, наложив головою¹). Причиною була мабуть участь Василька в поході Бурундая на Литву; принаймні тим фактом мотивує Волинська літопись напад Мендовгових Литвинів на волинські землі в 1262 р.²). Хоч недобробільна в дійсности, ся участь Василька в татарським поході могла послужити добрим приводом до розриву. Неприязні відносини тривали, здасть ся, до самої смерти Мендовга, і вже по смерти Данила наступила зміна і нова блискуча комбінація: князюванне Шварна Даниловича на столі Мендовга, на жаль тільки — таке-ж ефемеричне, як і князюванне Романа в волостях Войшелка.

Різнородні, широкі політичні пляни й зносини Данила мають взагалі ту хибу, що не тримають ся купи: бракує їм консеквенції й енергії в переведенню, і тому його заходи виходять такими уривковими, а результати зовсім ілюзоричними. Поясняти се в значній мірі треба впливом татарських відносин: татарська сила все виїла дамклевим мечем над Даниловими заходами, вона параліжувала його сили, підтинала його енергію, й широкий розмах його політики упадав безсилно. Очевидно, супроти сього нового політичного чинника можливі були два виходи: або за всяку ціну устави в ним якісь добрі відносини і забезпечивши собі його неутральність або навіть і прихильність, будувати собі всякі инші політичні пляни — так зробили потім московські князі, так поступали до певної міри й Даниловичі, — або відложити всякі инші пляни і віддати ся цілком організації сил для боротьби з ордою. Не підлягає сумніву, що Данило тримав ся сеї другої гадки. Його покора перед Татарами була вимушеною, як ми бачили, і він, очевидно, тільки чекав принагідної хвилі та хапав ся різних політичних комбінацій для збільшення своїх сил до боротьби з Ордою. Але з сих комбінацій не виходило нічого, сили Данила для такої боротьби зіставали ся за малі, а тим часом відносини до Орди зіставали ся неупорядкованими, і се підтинала Данила. Через се його політика від татарського приходу має такий

¹) Іпат. с. 560—1; по звістці, що Войшелк ухопив Романа, не маємо більше ніяких звісток про нього, і пізніше довідуємо ся тільки, що його поховано в Холмі (Іпат. с. 600).

²) Іпат. с. 565.

хаотичний і при всіх своїх рицарських принадах і шумних часах розмахах — досить анемічний характер.

Ми спинили ся в татарських відносинах на тім моменті, коли Данило вернув ся з своєї подорожі в Орду, весною 1246 р., признавши себе татарським васалом, з гирьким почутом обиди від сього несподіваного пониження. Але се пониженне уважав і він і його люде тільки хвилевим. Літописець поясняє покору Данила тим, що тоді він ще „не утвердилъ бѣ землѣ своєя городы“. Коли й припустити в сих словах певну антиципацію пізніших фактів, то в усякім разі пізніша політика Данила показує, що він не мав наміру зіставати ся послупним слугою татарського хана. Під впливом оповідань легата про заходи папи коло організації християнського союзу на Татар, і тих поголосок про новий похід Татар на західню Европу, що справді робили такий союз потрібним для цілої Европи, Данило фантазує про можливість оперти ся Татарам за допомогою того християнського союзу; але що саму гадку про боротьбу з Ордою не піддала йому сама тільки перспектива сього союзу, видно з того, що й розчарувавши ся слідом у своїх надіях на Европу, Данило веде далі до конфлікту з Ордою.

Конфлікт сей зарисував ся досить скоро по подорожі Данила до Орди. Оповідючи про прихід Бурандая на місце давнішого пограничного татарського воеводи Куремси, літописець каже, що Данило „держаше рать с Куремсою и николиже не боя ся Куремсы“¹⁾. Отже перед приходом Бурандая була вже якась досить довга стадія воєнна. Про два походи Куремси на Галичину й Волинь літописець агадує в р. 1253—4, але сі походи мусіли бути попереджені якимись конфліктами, не згаданими в літописи; з рештою й ті слова літописи про рать держану Данилом з Куремсою до самих лише сих походів тяжко прикласти, так що початки конфлікту треба мабуть покласти на початок 1250-х рр.

На жаль, літопись нічого не каже про причини сього конфлікту²⁾. Я б шукав їх в руху, що прокинув ся серед людности

¹⁾ Іпат. с. 560.

²⁾ Деякі дослідники (пор. Дашкевич Князєніє Данила с. 140) думають, що причиною конфлікту була коронація Данила, а розпочав ся він походом Куремси на Познє. Я думаю, що слова літописи про рать держані Данилом з Куремсою вказують на якусь іще попередню війну між ними, бо ніякіші походи Куремси Данило досить ігнорує. Думаю, що й самий стиль літописного оповідання про похід Куремси на Познє — єх

в Київщині і змагав до того, аби скинувши з себе князівську власть, стати в безпосередні зносини до Татар. Про нього буду ширше говорити в дальшій розділі, тепер же зазначу тільки, що безпосередно тримаючи ся літописного оповідання виходило б, що сей рух прокинув ся в області Случи вже по першій поході Бату, а в 1250-х рр. уже обіймав велику територію на пограничних частинах Київщини й Волини (в області Случи, Тетерева й Бога), а по всякій правдоподібности обхопив тоді уже й подніпрянську Київщину. Для руських князів, особливо сусідніх, як галицько-волинські та сіверські, се був дуже небезпечний рух: підтримуючи його, Татари могли б коли не зовсім видворити князів з їх волостей, то дуже сильно ослабити. Описані в літописи походи Куремси на галицьке Понизє й полудневу Волинь — землі сусідні з Побожем, що прийшло вже в безпосередню залежність від Татар, могли мати на меті розширення безпосередно підвласної Татарам території того против-князівського руху, і я підозріваю, що на сім ґрунті й прийшло до конфлікту між Данилом і Куремсою.

Як я вже сказав, про початки сього конфлікту Галицька літопись нам нічого не каже. Доперва приступаючи до оповідання про пізнійший похід Куремси на Волинь, літописець згадує, що ще перед тим Татари Куремси приходили на Понизє, під час коли Данило пішов походом на Литву¹⁾. Вони приступили під Бакоту. Якийсь Милій — бакотський намістник, або правдоподібніше — якийсь місцевий старшина, „старець градеський“, що стояв на чолі Бакоти, пристав до них, і Куремса там посадив свого баскака²⁾.

abrupto, без всякого пояснення, вказує, що конфлікт Данила з Татарами став ся перед тим іще. У всякім разі напад Куремси на Понизє, хоч стоїть в літописі по коронації, мусів стати ся перед нею, див. аналізу літописного оповідання в моїй Хронології с. 37.

¹⁾ Се була пізня осінь (бывшу роскалью) найправдоподібніше 1252 р. — Хронологію с. 38.

²⁾ В виданню Галицько-волинської літописи 1871 р. стоїть „яша Милґя баскака“, без означення всяких варіантів, так як би у всіх кодексах однаково читало ся. Тим часом у виданню 1843 р. читаєть ся: „яша Милґя и баскака“ і в примітках означено, що сього *и* бракує в Іпатським кодексі, так як би в Хлебніковським і списанім з нього Єрмолаївським було се *и*. Дійсно, Карамзін, що мав Галицько-волинську літопись в Хлебніковським кодексі, цитуючи сей уривок літописи, пише „Милґя и баскака“ (IV прим. 102). Очевидно, в Хлебніковським кодексі дійсно так стоїть, і ся історія показує тільки, як виданне 1871 р., з котрого мусимо користати, далеке від певности. З новіших дослідників боронить сей лекції (з *и*) Молчановський (Очеркь навѣстій о Подольской землѣ с. 151—2), широко обговорюючи взагалі сей епізод. Я теж вважаю сю лекцію правдоподіб-

Можливо, що й самий похід був зроблений на поклик сього Милія, що хотів піти слідом побожських громад. Данило, що вернув ся тим часом з Литви, довідавши ся про Татар, пістав до Бакоти сина Льва, і той несподіваним нападом застав Милія не пригтованим. Милія увязнено й завезено до Данила, та Лев поручив ся за ним перед батьком, і Милій вернув ся назад в Бакоту. Але що йно Львове військо забрало ся, Милій знову піддав ся Татарам, і що літопись нічого не згадує по тім про відібранне Бакоти, можна з того здогадувати ся, що явльийсь час Бакота була під татарською зверхністю. По сім Куремса рушив на полудневу Волнь і почав пустошити околиці Кремінця, хочачи змусити його теж до підданства. Кремінецький посадник Андрій вагав ся, „раз казав: я королів, другий раз: я татарський“. Літописець підозріває, що він був нещирим для Данила, й злорадно оповідає, що се двозначне становище Андрія вкінці не вийшло йому на добро: Куремса, розгніваний його крутіством, казав його вхопити й забити. Даремно Андрій відкликував ся, що має у себе якусь „Батисву грамоту (дуже інтересний натяк на можливість якихось попередніх зносин його з Ордою) — Татари тим же сильніше роззлостили ся, убили його і вирізали серце. Але Кремінця підбити собі Куремсі не удало ся, і він ні з чим вернув ся.

Як я сказав, сі походи Куремси мабуть мали на меті розширення безпосередно залежної від Татар території. На звичайні грабівничі напади вони зовсім не подобають, і коли звістний уже нам претендент Іаяслав Метпславич по тім слідом просив Куремсу допомогти йому в поході на Галич, Куремса відмовив участи в такій привабній, з добичного становища, експедиції. Літописець каже, що Татари мали великий страх перед Данилом: „як тобі йти на Галич? казав Іаяславу Куремса, Данило князь лютий, як схоче позавити тебе жита, хто тебе вратує?“ Не відкидаючи можливости подібних відряджувань, я б бачив в сім поводженню Куремси добре обдуманій плян — пильнувати пограничних земель, що могли бути переведені під безпосередню власть Орди, й не заривати ся за далеко.

Для Данила така татарська політика — підтримувати противкнязівський, автономічний рух та за його помічю переводити

війшою, але тільки з стилістичних причин, тому що за словами: „яша Милтя (и) баскака“ в літописи читаємо: и приведе Левъ Милтя къ отцю си“, а дальше про Милія говорить ся заіменником (яму). Повторення імені Милія було б безпотрібним тут, коли б мова все йшла тільки про нього, і баскаком був такий ж він.

руську людність в безпосередню залежність від Орди, була особливо небезпечна. Тож він проти сього руху уважав потрібним виступати з особливим зав'язем. Оповідючи про війну Данила з болоховськими князями, що підтримували Ростислава, а були такими добровільними підданцями Татар, літописець каже, що Данило тим більше зав'язе мав на них („болшую вражду держа“) що вони операли ся на союз з Татарами (яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху); тому він взяв приступом болоховські городи, попалив їх, розкопав укріплення, знищив землю й забрав невільників¹⁾. Отже по тім поході Куремси на Понизє Данило постановив з цілою рішучістю виступити проти Татар, і заалармував папу вістями про татарські замисли, накликаючи до оружної помочи²⁾. А коли від папи і взагалі з заходу ніякої помочи не прийшло, постановив розпочати боротьбу власними силами і вдарити на татарських підданців, аби знищити до кореня небезпечний рух.

Момент був для того досить відповідний. Куремса нещасливо вибрав час: вся увага Орди була звернена на грандіозні війни в Азії, розпочаті тодішнім великим ханом Менке, й Куремсині пляни на Руси не були піддержані з відповідною енергією татарським правительством. Данило таким чином мав добрі обставини для своїх плянів. Війна розпочала ся походом на Побожє: тут взято Межибоже й полки Льва Даниловича повосевали „Побожье и люди Татарьскыя“, тим часом як полки Данила і Василька руйнували область над Горинєю (Болохово)³⁾.

Потім на весну Данило вислав сина Шварна на громади Тетерева й середньої Случи, і він „взя всѣ городы сѣдация за Татари“ по Случи й Тетереву. Сей другий похід змусив до покори громади, що ще тримали ся по попереднім: „Білобережці, Чернятинці і всі Болоховці“ прислали свої посольства до Данила. Але скільки щирости було в сій покорі, показав приклад громади Возвягля, що піддала ся Шварну й прийняла від нього його урядника — тивуна, але коли Шварно відійшов, не дала сьому тивуну правити.

¹⁾ Іпат. с. 526—7, 1241 рік.

²⁾ Sane nuper carissimo in Christo filio nostro rege Ruscie illustri, quem loci vicinitas suorum secretorum plerumque reddit participem, per litteras suas accepimus referente, prefatos Tartaros fore paratos ad delendas reliquias, quos divina benignitas... ab ipsorum manibus liberavit, et ipsius vicinia christinitatis vesano spirititu, nisi Deus restiterit, conculcanda — Theiner Mon. Pol. I ч. 107. Буді видані 14/V, значить Данило алярмував папу скоро по поході Куремси на Понизє.

³⁾ Іпат. с. 555 (1254 р.).

Данило хотів вести війну в сім напрямі далі, до кінця; він приготував великі сили для походу на громади наддніпрянські, на Київ. Окрім полків своїх і Василькових він закликав до участі Мендовга, що обіцяв прислати помічні полки литовські й Романа з його полками. Збірним місцем визначено Возягель — укаранем сеї громади Данило хотів розпочати похід. Коли під Возягель прийшов передній полк Данила під проводом Шварна, Возягеляне взяли се військо на сміх: „бачучи мало вояків з князем, сміяли ся, стоячи на городі“. Але коли прийшов Данило з усім військом, вони настрашили ся й піддали ся, та вже не було їм помилування. Данило забрав ціле місто в неволю й похпив людей між учасниками походу: одних Васильку, иньших Льву, иньших Шварнови, а саме місто спалив до решти, так що коли по кількох днях наспіло литовське військо, воно, як оповідає літописець, застало тільки головешки та псів, що лазили по городищу¹⁾. Ся незвичайна немилосердність виразно показує, який завзяток мав Данило на сі против-князівські громади.

Не діждавши ся під Возяглем, як було умовлено, Мендовгових і Романових полків, Данило по зруйнуванню Возягеля не пішов на Київ, а вернув ся назад. Плян боротьби з татарськими підданцями був відложений, але обставини скоро змінили ся так, що його прийшло закинути зовсім.

Куремса за сі походи на татарських клієнтів пімстив ся походом на Волинь. Він застав Романовичів неприготованими. Одначе його полк, несподівано приступивши під Володимир, стрів ся з сильним опором горожан. Сам Куремса приступив під Лучеськ, але й тут йому не повело ся, і він відступив „в страны своя, рекше в поле“²⁾. Сили Куремси, „найменьшого з воєвод Бату“, як його називає Нляно-Карпіні, показали ся за слабі для боротьби з державою Романовичів.

Але утіха Романовичів була недовга. На місце Куремси ординське правительство прислало воєводу Бурандая, з далеко більшими силами — „в силъ тяжцѣ, со множествомъ полковъ татарскихъ“. Безперечно, його вислано власне для піддержання татарського пресіжу, захитаного останніми невдачами Куремси, і то головно в відносинах до Галицько-волинської держави. Але хоч останнім походом Куремси була виповіджена вітверта війна Данилу, Орда не хотіла ризикувати війною. Бурандай поставив себе так, ніби між Татарали й Данилом нічого не стало ся, й Данило далі

¹⁾ Іпат. с. 556. ²⁾ Іпат. с. 557.

вістаєть ся вірним союзником Орди, її „мирником“ (союзником, приятелем: сього делікатного виразу уживають Татари супроти Данила), і дуже зручно вмів зашахувати Романовичів. Незадовго по приході він прислав послів до Данила з вістею, що вибираєть ся походом на Литву й закликає його до участі: „иду на Литву: оже еси миренъ, поиди со мною“. Романовичі опинили ся в дуже трудній ситуації: щирости Бурандая вони не вірили ані трошки, бояли ся якогось підступа, союзна Литву воювати їм теж було дуже ненаручно, але з другого боку не відважили ся зірвати з Бурандаєм, супроти його великих сил. Вкінці нарадили, що в поміч до Бурандая піде Василько; Данило ж не показував ся Татарам, боячи ся, що вони його вхоплять. Василько злучив ся на Литві з Татарським військом, брав участь в погромі Литві й заслужив від Бурандая похвалу за свої воєнні успіхи, але з многозначним додатком: „хоч брат твій і не приїхав!“

На другий рік Бурандай виступив знову. Своєю метою він голосив похід на Польщу, але в дійсности, правдоподібно, мав на меті головно покінчити з Романовичами. Приславши їх увагу попереднього року, на сей раз він уважав можливим відкрити свою гру й поступати з ними рішучо й остро. Він приступив до волинської границі й післав посла у Володимир, жадаючи, аби волинські князі стріли його — як свого старшого, а инакше буде уважати їх своїми ворогами.

Ся вість застала князів зібраних у Володимирі на родиннім съвяті: Василько віддавав свою доньку за чернігівського князя Андрія. Від разу перемінила вона в смуток радість зібраних. Данило знову ухилив ся від подорожи й вислав від себе тільки сина Льва і холмського єпископа з Васильком. Василько стрінув Бурандая з по корою, з ріжними дарунками і питем, коло Шумська. Але не вважаючи на всі знаки покори зі сторони князів, стріча вийшла таки дуже прикра: давнійших компліментів не було вже чути, Бурандай стрів князів докорами і криком (велику опалу створшу), а маючи тепер їх в руках, зажадав, аби вони знищили укріплення своїх городів — зробили свою землю безборонною супроти Татар. Князі мусіли послухати ся: Василько вислав своїх людей розкидати укріплення Кремінця й Лучська, а Лев теж саме зробив із Даниловим, Стожком і Львовом.

Самих князів Бурандай забрав з собою в похід на Польщу, але його програма ще не була виконана. По дорозі Бурандай з Васильком приступив під Володимир і зажадав знищення також володимирських укріплень. Василько для скорости казав запалити

укріплення, бо роскидати їх прийшло ся б занадто довго через їх великість. Бурандай сам поїхав переконати ся, чи укріплення спалено, але тим не задоволив ся і на другий день післав своїх Татар розкопати міські вали — на знак свого тріумфу, „назначенуя образ побѣды“, як поясняє літописець. Відти Бурандай пішов на Холм, але застав його добре приготованим до оборони і не відважив ся приступати, а зажадав від Василька, аби той казав залозі піддати ся. Василько разом з Татарами мусів їхати під місто — намовляти залозу; тому що між Татарами був післанний і товмач, що вмів по руськи, для контролі Василькових слів, то він лише знаком — кидаючи камінне, дав холмським воєводам до пізнання, аби вони не брали його слів поважно і не піддавали ся. Посадник Константин з огляду на присутних Татар навмисне видавав Василька, мовляв за його зраду брату, і піддати ся не згодив ся: „Ідь геть, бо дістанеш камінем по голові! ти вже не брат князеви, а ворог!“ На тім і скінчило ся: товмач посьвідчив Бурандаєви, що Василько дійсно казав піддати ся, але його не послухали. Татарське військо з руськими князями пішли на Польщу: на Люблин, Завихвост під Сендомир, взяли його й страшно знищили. Відти пішли на Лисець (Лису Гору), на Краків і тудою вернули ся¹⁾.

По сім поході Бурандай дав спокій Романовичам. Свою мету він осягнув: міські укріплення знищено, способи боротьби з Татарами відібрано, князів стероризовано (Данило, діставши від Василька відомість, як його прийняв Бурандай, „убояв ся побѣже в Ляхы, а изъ Ляховъ побѣже во Угры“) й приведено в ролю покірних підручників татарських. Доводити їх до розпуки й змушувати до війни з Ордою не було в плянах Бурандая. Громади, що стояли в безпосередній залежності від Татар, вернули ся в сю залежність знову, але й розвивати далі сей против-князівський рух по Куремсиних пробах Орда не відважала ся. Зрештою Орду заняли слідом иньші справи: напружені від довшого часу відносини між ханом Золотої орди Берке і Гулату, татарським ханом Персії,

---

¹⁾ Іпат. с. 560—5, Воскр. I. 162. Про похід на Польщу — річні записки польські в Monumenta Poloniae hist. II. 839, III, 73, 133, 307 й ин. і Великопольська хроніка *ibid.* II с. 585—6 (тут між учасниками похода хибно названо й самого Данила; руські князі підступом видають Сандомир Татарам). Спеціальна розвідка Уляновського — *Drugí napad Tatarów na Polskę* (Rozpr. hist.-fil. wyd. XVIII), також *Semkowicz Kryt. rozbiór* с. 279 (хронологія).

переходять в 1262 р. в завязту війну, що заповняє останні роки панування Берке († 1266).

Моральний вплив Бурандаєвого походу був незвичайно сильний і прикрий. Недурно літописець обкидає Бурандая такими компліментами як „безбожный, алый, оканный, проклятый“; я думаю, що вражінне від нього на Волини було чи не сильніше від першого татарського походу — Бату. На Романовичів, особливо на Данила він мусів зробити страшне вражінне: його найдорожша мрія про боротьбу з Татарами розвіяла ся як дим. Коли перший раз опинив ся він в ролі татарського підручника, був він в повнім розцьвіті сил, міг будувати пляни на будуще, міг надіяти ся бодай умерти свобідним, сильним, як його батько; тепер старий, шістьдесятьлітній майже — був він знову в тій прикрий ролі. Становище знову непевне — висіти на ласці й не ласці татарського воєводи, тікати від нього по чужих краях і ніколи не бути певним спокою... Робота довгих років розвіяла ся ні на що.

Данило не довго пережив се тяжке розчаруванне. Десь в 1264 р. він розхорував ся й умер, переживши лише кількома місяцями свого славного сучасника Мендовга¹⁾. Перед смертю він, мабуть, перебував у своїм улюбленім Холмі, бо тут його й поховано, в катедрі Богородиці. Літописець присвятив йому коротку записку, серед оповідання про литовські події по смерти Мендовга: „король тоді впав у велику хоробу, від котрої скінчив своє жите; положили його в церкві св. Богородиці в Холмі, ним збудованій. Сей король Данило був князь добрий, хоробрий і мудрий, він по будував багато городів і поставив церкви, прикрасивши їх ріжними окрасами. Він світив ся своїм братолюбством із братом своїм Васильком. Сей Данило був другим по Соломоні“²⁾.

Данило мав те рідке щасте, що мав дуже прихильного йому й досить зручного біографа в укладчику першої частини Галицько-волинської літописи. Повний щирої симпатії й поважання до свого „короля“, сей літописець з замилованнем слідить за подвигами свого героя, не упускає нічого, що могло-б піднести його славу й чесноти, та досить зручно налягає на ясні фарби, малюючи Данила, і на темні — в образах його противників. В результаті, хоч факти

¹⁾ Див. мою Хронологію с. 44—5. Польські записки датують смерть Данила 1266 роком — Monumenta Poloniae II 840, III с. 48, 171, але мабуть через атракцію: звістка про смерть Данила була звязана в походом Шварна на Польщу, що став ся 1266 р. В декотрих річниках потім її відділено і навіть поставлено по поході Шварна.

²⁾ Іпат. с. 570.

маємо ми не перекручені, правдиві, але фігура Данила рисується значно ідеалізованою, і в сій ідеалізації перейшла вона й до пізнійшої історичної традиції, аж до найновіших часів. Авреола, якою оповив його прихильний йому літописець, сьвітить наоколо його особи й нині, по шістьох століттях, і новочасні біографи Данила йдуть за його прихильником XIII в. та переповідають його похвали. Тим часом історична правда вимагає більш критичної і більше об'єктивної оцінки.

Безперечно, Данило був князем визначним і досить талановитим. Ми справді мусимо дивувати ся його витривалости, з якою він виборює собі свою вітчину, ріжносторонности й рухливости його діяльности. Але при тім усім він був тільки князем, — продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймав ся ані трохи. В хвилях, коли зарисовував ся й ломив ся в усіх напрямках суспільно-політичний устрій, вироблений на основі князівсько-дружинній, Данило обертав тільки на всі боки заїзженого князівського коника, даремно силкуючи ся в дипломатії знайти опору серед тих потрясень, які переживала сучасна Русь, та простим терором приглушити ворожі князівсько-дружинному устрою сили, що серед сих потрясень підіймали ся. Його дипломатія хаотична. Його політика супроти Татар короткозора, непевна, уривочна. Він не вмів ані з'організувати якогось ширшого союзу руських князів, ані оперти ся на народніх масах. Вибранець народній, підпираний громадою в боротьбі з боярством, він не сміє зблизити ся до сих мас — вони зістають ся йому чужими; з боярством чує він себе далеко ближше — по традиції. Його боротьба з народнім автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, на скільки він був сином минушого, а не чоловіком будуччини.

Його особисті прикмети мають багато привабливого, але також і його чесноти не в однім побільшені в традиції. Його ославлена добродушність і виrozumілість, безперечно, були дуже часто тільки вирахованнем: він не мстив ся на своїх ворогах тоді, коли уважав се ризиковним для себе, але не здержував своєї пімсти, коли чув за собою силу (шир. побиванне невірників в Ярославській битві). Його немилосердне поступованне з репрезентантами против-князівського руху (з болоховськими городами, з Возвяглянами) змушує історика бути дуже здержливим в похвалах його добродушности, хоч зробити закиду якоїсь спеціальної нелюдськости йому також не можна. Його хвалене „братолюбне“ дійсно могло дивувати сучасників, але тільки супроти звичайних княжих усабиць. Була

в нїм рицарськість — відвага, певне понятє чести, відраза до нечесного підступу, але сей рицарський дух взагалї був широко розвинений між українськими князями.

Головою Галицько-володимирської держави по смерті Данила став Василько, але обміну волостей, практикованого давнїйше, при тїм не було: в династїї Мстислава принцип дїдичности від давна мав перевагу над патріархальним старшинством. Василько й далї зїстає на Волини, хоч уважав ся тепер головою династїї. Така роля старїйшини ясно виступає в літописи: Василька називає Войшелк своїм „отцем и господином“; Болеслав Соромливий по своїй війнї з Шварном, де брав участь і Василько, до Василька посилає посла, бажаючи помирити ся й запрошуючи до з'їзду.

З синів Данила Лев дістає по батькови Галичину — землі Галицьку й Черемиську. Волость другого Даниловича — Мстислава нам невістна, хоч безперечно він мав якусь волость — може Теревовельщину. Третїй — Шварно дістає Холмську і Белзьку землю, в додаток до своїх литовських волостей¹⁾. Романа не було вже на сьвітї.

Родинна гармонїя Романової родини очевидно ослабла з смертю Данила. Хоч до явного конфлікту не доходило, але зарисували ся двї партїї: Василько й Шварно стояли в ближшїм союзї з собою, тим часом як Лев тримав ся осторонь. На сїм ґрунті приїшло до крївавої подїї, що сплямила особу Льва: з'їхавши ся в Володимирї з Войшелком, що перебував на Русї по своїй абдікацїї, Лев, розгорячений вином, забив Войшелка, і се літописець толкує завистю Льва, що Войшелк віддав своє князівство (землю Литовську) не йому, а Шварну. Пізнїйше, за Володимира Васильковича роздїл між родиною Льва і родиною Василька зазначив ся ще більшє разно.

Ця особлива особистої ініціативи Василько й по смерті брата, і за його житя, в нічим не показує, і час його старшинуваня в нічим не визначний. Що правда, він і не був довгий, бо десь коло 1270 р. Василько вмер, передавши Волинь своєму

¹⁾ Іпат. с. 571 і 574: а Левъ нача княжити в Галичѣ, и в Холмѣ, по братѣ по своемъ Шварнѣ. Се місце літописи давало привід до хибної гадки, що в Галичу по Данилї княжив Шварно, аж по нїм Лев (Ан. Левіцький *Ruthenische Theilfürstenthümer — Die Oesterr. Monarchie* с. 171); але тут мова лише про наступство в Холмі.

одинокому сину Володимру. Ще перед ним зійшов зі світа Шварно, не лишивши, здасть ся, ніякого нащадку, і його волости забрав Лев¹). Таким чином уже в 1270-х рр. Романова спадщина звела ся до двох головних князівств: Галицького, князя Льва, й Волинського, кн. Володимира; по при них було менше, нам невідоме князівство Мстислава. Коли-ж Володимир, не маючи синів, по смерті своїй (1288) передав своє князівство Мстиславу, таки дійсно стало лише два князівства, більше менше з таким поділом земель, який існував між Данилом і Васильком (Мстислав міг вправді мати й далі щось із галицьких земель, але ми про них не чуємо нічого). Тільки та важна ріжниця була, що сей поділ дійсно був поділом тепер; не було тієї одноцільности Галицько-волинської держави, яка існувала за перших Романовичів: відносини між Львом і Володимиром, потім Мстиславом зовсім не були щирі, так що поділ сей мав зовсім реальне значінне, і се, розумість ся, ослабляло державу.

Інтерес сих десятиліть, або властиво — тих звісток, які ми маємо про сі десятиліть, бо на повність їх спустити ся ніяк не можна, особливо що до Галичини, — лежить головню в відносинах литовських і польських. В литовських відносинах ми спинили ся на смерті Мендовга. Тоді його вороги — братаничі Тренята (Стройнат) і Товтивил поділили землі Мендовга, а Войшелк, котрого становища супроти останніх неприязних відносин між його батьком і Романовичами ближше не знаємо, втік у Пинщину. З сього, що він втік туди, а не на Волинь, не в Галичину, можна б виводити, що й він не помирился з своїми руськими свояками. Але незадовго оден по другім були убиті Товтивил і Тренята, і Войшелк з пинськими полками вернув ся на свою батьківщину. Він бажав пімстити ся над противниками свого батька, й шукаючи против них опори, знову зближаєть ся до Романовичів. Літописець каже, що Войшелк „нарекль башеть Василка отца собѣ и годѣ чина“ (се вже було по смерті Данила), і Василько прийняв його до своєю опіку: він і Шварно помагали Войшелку в його боротьбі з ворогами. Вкінці закінчивши криваву свою нагінку над ворогами батьковими й своїми, Войшелк захотів вернути ся назад до свого нашого життя і передав своє князівство Шварну (коло р. 1267)²).

Світла перспектива заблисла Романовичам і Руси; князівство Литовське переходило на становище аннекса Галицько-волин-

¹) Іпат. с. 574.   ²) Іпат. с. 569—70, 573.

ської держави, його землі — під впливи українського права й культури. Але і сей успіх був нетривалий. Комбінація простояла не довго — вона опирала ся лише на розпорядженню Войшелка, і мало що пережила його. Літописець каже, що Шварно просив, аби Войшелк княжив з ним разом, але той не згодив ся й удав ся до монастира св. Данила в Угровську, а слідом — на другий чи на третій рік по тій абдикації забив його Лев. Оповідання літописця про сю подію о стільки характеристичне, що я наведу його в цілости.

„Під той час (коли Войшелк пішов знову в черці) прислав Лев до Василька з такими словами: „хотів би я зійти ся з тобою, аби при тім був і Войшелк“. Василько післав по Войшелка, на страстнім тижні, так кажучи: „прислав до мене Лев, аби сьмо зіхали ся — а ти не бій ся нічого.“¹⁾ Войшелк бояв ся Льва і не хотів їхати, але на Василькову поруку поїхав і приїхав на світлім тижні до Володимира; пристав у монастирі св. Михайла Великого. Марколт Німець запросив до себе на обід усіх князів: Василька, Льва і Войшелка. Почали обідати, пити й веселити ся; Василько напивши ся поїхав до дому спати, а Войшелк поїхав до монастиря, де заїхав. Потім Лев приїхав до нього до монастиря і почав говорити Войшелкови: „куме, напиймо ся по чаші вина!“ І почали пити. Диявол же, ніколи не хотючи доброго чоловічому роду, вложив то в серце Львови, що він убив Войшелка з зависти, що він дав Литовську землю його брату Шварну“¹⁾.

Для Шварна смерть Войшелка, що був його моральною опорою на Литві, була сильним ударом, а ще гірше було, що й сам Шварно пішов за ним слідом, „княживъ лѣтъ не много“. Всі блискучі перспективи Романової династії на литовське князівство упали. Не знати, які заходи робила вона, щоб задержати в своїх руках Литовські землі, але се в усякім разі її не удало ся. Великокнязівську владу в Литві перейняв Тройден, і супроти Романовичів і взагалі супроти руського елементу зайняв становище досить неприязне. Волинський літописець згадує його дуже неприязно за привязанне до поганства, й каже, що він з Володимиром Васильковичом не мав приязни, бо його три брати полягли в війнах з Володимиром батьком Васильком. З початку він увійшов за те у „велику любов“ зі Львом, одначе слідом почала ся у нього дрібна погранична війна і з Володимиром і зі Львом. Лев за те всадив на Тройдена Татар, закликавши їх в 1275 р.,

¹⁾ Іпат. с. 573; про дату див. Хронологію с. 47.

а в друге вже Ногай сам запропонував Романовичам похід на Литву, і вони знову ходили туди з Татарами¹⁾.

Окрім того Володимир і Лев далі вели війну з Ятвягами; короткі літописні записки не дають добре виврозуміти, чи робилися ці походи для відстрашення від нападів, чи для дальшого розширення руської території, розпочатого Данилом. Оповідючи про похід зимою 1273/4 р. літописець каже, що Ятвяги не відважалися бити ся й просили згоди. Потім голод 1279 р. також сильно підірвав Ятвягів, так що вони, як оповідає літописець, вислали посольство до Володимира просячи прислати до них хліба на продаж: „прислали своїх послів до Володимира кажучи так: „Господине княже Володимире! приїхали ми до тебе від усіх Ятвягів, надіючися на Бога і на твоє здоров'я! Господине, не помори нас, а перекорми, пішли до нас, господине, жито на продаж, а ми купимо радо: чого схочеш — чи воску, чи біли, чи бобрів, чи чорних кун, чи сребра, дамо тобі радо“. Володимир вислав хліб до них човнами, Бугом і Наровою, але його пограбили на дорозі Поляки, і з того потім вийшла війна у Володимира з Мазовшем. Про війну ж з Ятвягами більше не чуємо — очевидно, вони були зовсім приборкані²⁾.

Спокійні відносини з польськими князями, уставлені в останні часи Данила, були порушені скоро по його смерті зовсім без причини. Деякі слуги Шварна пристали були до походу Литви на землі Болеслава краківського, і з сього вийшла погранична війна 1266 р., де брав участь окрім Шварна ще й Василько з сином. Щоб покінчити її, Болеслав запросив Василька на з'їзд, і Василько був поїхав, але на дорозі довідав ся, „що Ляхи учинили лєсть“ — як раз на той час впали до Белзької землі й почали палити села. Василько звернув ся на них, і сильно понищив їх, але слідом Шварно погнавши ся за ними, з великим полком, напав на них в дуже не вигіднім, тіснім місці (нар'їчачуть ся Ворота т'їсною своєю), де не міг ввести до бою цілого свого війська, й сильно потерпів. По сій нещасливій для Руси битві відновлено згоду, і вона стояла до самої смерті Болеслава³⁾. Романовичі навіть помагали йому в боротьбі з шлезькими князями, в 1273 р. Припадковий і спорадичний характер мав похід Володимира на Мазовше, на землі Конрада — за той пограбований хліб, бо вза-

¹⁾ Іпат. с. 574, 575—579, 1 Нов. с. 284—5.

²⁾ Іпат. с. 574—5, 580. ³⁾ Ушер 1279 р.

галі Василько стояв з Конрадом в приятних відносинах, і вони слідом відновили ся і по сім конфлікті¹⁾.

Важнійший характер прибрали відносини по смерті Болеслава. З ним скінчила ся старша, краківська лінія потомства Казимира Справедливого. Властолюбний й енергічний Лев задумав здобути собі краківське князівство й виступив перед краківськими панами з своєю кандидатурою, але вона не була прийнята: „по смерти в. кн. Болеслава, оповідає літописець, не було князя в Лядській землі (розумій — в Малій Польщі), і захотів собі сеї землі Лев, але бояре були сильні — вони не дали йому землі“²⁾. Краківським князем вибрано старшого репрезентанта молодшої (мазовецької) лінії Лешка Чорного.

Не встигнувши засісти на краківськїм столї, Лев бажав здобути собі при сїй нагодї „городи на україни“, правдоподїбно — Люблинську землю, що вже раз належала до Русї за його батька, й звернув ся до всесильного тоді верховода в орді Ногая, просячи помочи. Ногай дїйсно прислав поміч, а окрім того участь Татар, як поясняє літописець, змусила до участї в походї і Василька та Мстислава, що самі по собі не мали, видко, великої охоти помагати Льву в його плянах. Одначе з сеї великої хмари вийшов малий дощ. Лев пішов з своїми союзниками на Краків, але його військо розійшло ся загонами й почало грабувати землю, а Поляки скориставши з сього, несподіваним нападом винищили під Гюслицями богато Русї й Татар, і Лев вернув ся „с великимъ безчестьемъ“³⁾.

З того вивязала ся між Львом і Лешком погранична війна, що потягнула ся майже ціле князюваннє Лешка. Лешко вирізав і спалив Переворськ, пізнійше повоював околицї Шекарева: „взяв десять сіл і так ішов назад з великою гордостю, пишав ся немов би всю Русь взяв“ іронїзує з нього літописець, — знову иньшим разом попустошив околицї р. Кросни (знову десять сіл), і т. и. Правдоподїбно, користаючи з сього розмиря між Лешком і Львом, а може навіть і за ініціативою Льва (хоч літописець оповідає так,

¹⁾ Іпат. с. 571—2, 574, 580. Про війну 1266 р. див. польські записки в Monumenta Poloniae II, 808, III, 48, 206, 308, 363.

²⁾ Іпат. с. 581—2. Відгомін кандидатури Льва маємо в польських звістках, що Лев ходив з Ногаєм на Польщу, аби здобути землю Краківську й Сандомирську — Monum. Poloniae III. 50, див. про сей похід іще ibid. Н. 847, 878, III. 180—1, 364. Длугошевє оповіданнє (II с. 455) тільки риторичним божбастом розволікає звістку хронїк.

³⁾ Іпат. с. 581—2, битва була 23 лютого 1280 р.

що ініціатива вийшла від самих Татар), ходили Ногай і Тула-Буга в 1286 р., з участю руських князів на Польщу й спустошили землю Краківську й Сендомирську, але по дорозі своїм перебуванням спустошили також околиці Володимира та Львова¹⁾.

Смерть Лешка Чорного (1288) дала руським князям нагоду до нових заходів коло польської України — Люблинської землі. На сей раз, на вість про смерть Лешка рушив син Льва Юрій на Люблин — „хотяшеть бо собѣ Люблина и землѣ Люблинскои“. Однакже Люблинці не піддали ся йому, а він, на борзі вибравши ся, не мав стільки сили, аби силоміць його здобути, і мусів вернути ся ні з чим²⁾. Але трохи згодом Льву таки удало си здобути собі Люблин.

В боротьбі за краківський стіл, що розпочала ся по смерті Лешка і потягнула ся на кількадесять літ, Лев брав діяльну участь, підтримуючи вибраного малопольською шляхтою Болеслава Земовитовича кн. плочького (з мазовецької лінії) в його боротьбі з Генрихом вроцлавським (т. зв. Честним, Probus), підтримуваного німецькими міщанами Малополющі³⁾. В интересах Болеслава Лев ходив походом на Краків (1289), а коли облога не повела ся, і Болеслав, що в сій кампанії досить слабо підтримував Льва, зовсім вирік ся претензій на краківський стіл, Лев з під Кракова рушив на Шлезк і пограблв землі Генриха та з величезною здобичею вернув ся на Русь⁴⁾.

Під час сього похода на Шлезк Лев мав з'їзд з чеським королем Вацлавом, що слідом, по смерті Генриха⁵⁾ виступив претендентом на Польщу. Літописець каже, що Лев з Вацлавом „любовь держаше велику“, і на з'їзді „докончавъ с нимъ миръ до своего живота“, але яке становище зайняв Лев супроти його заходів коло польського стола, того вже не довідуємо ся від нього, бо на подіях 1289 р. уриваєть ся оповідання Волинської літописи. Судячи з того, що з 1299 р. маємо знову випадкову звістку про гостину Льва у кор. Вацлава, в Берні моравській⁶⁾, можна думати, що Лев зайняв супроти заходів Вацлава у Польщі становище досить прихильне. По всякій правдоподібности, власне під

¹⁾ Іпат. с. 585, 586—7, 588—9. ²⁾ Іпат. с. 599.

³⁾ Про сі події розвідка Семковича Walka o monarchią 1288—1294 — *Kwartalnik historyczny*, 1891, IV.

⁴⁾ Іпат. с. 614—6, про похід Льва на Шлезк — записка в *Monumenta Poloniae III*. 702 (1289 р.). ⁵⁾ Умер 1290 р.

⁶⁾ *Rex Ruscie venit ad regem Wenceslaum in Brunnam* — *Monum. Germ. Ser. XVII* с. 718. Трудно думати тут на когось окрім Льва.

час заходів Вацлава коло польського стола Лев забрав собі Люблинську землю. Волинська літопись не згадує про се мабуть власне тому, що се стало ся по 1289 р., під час боротьби за Краків між Вацлавом і Володиславом Локотком. Польські записки, згадуючи про відібрання Люблинської землі від Руси (1302), кажуть, що він „був під Русию багато літ“¹⁾, так що се не дозволяє нам посувати окупації Люблина значно пізніше від 1290 р. Се був останній факт переваги Руси на Польщею, в тодішніх відносинах, і тому я трохи довше коло нього затримав ся.

З иньших західніх відносин знаємо дещо (дуже небогато) про Угорщину. Як я вже згадував, по смерті Данила застаємо руських князів в добрих відносинах з нею. Новий король угорський Стефан, укладаючи в 1271 р. згоду з Отокаром та включаючи в сю угоду також своїх союзників, вчисляє між ними також і тодішніх галицько-волинських князів: „зятя нашого Льва руського князя, брата його Мстислава, і Василька (помилка — замість Володимира) сина Василька, князів руських“²⁾. Згодом одначе відносини сі попеували ся. З одної грамоти нового короля Володислава Шоловця з 1281 р. припадково довідуємо ся, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі³⁾. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка так загальна, що з неї не можна догадати ся, чи то був

¹⁾ pluribus annis — див. више.

²⁾ Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem, Mitizlaum fratrem eiusdem et Wazulem filium Wazule duces Ruthenorum — Theiner Monum. Hungariae I с. 393, передр. в Codex Arpad. III. 255.

Єсть звістка, що Русини були в угорськїм війську підчас війни, котра випередила сю угоду — Monum. Germ. hist. Ser. IX с. 743; але сі Русини виступають в такїй компанії, що дуже легко могли бути якимись абірними дружинами, не помічними полками з Галичини (Comanorum, Ruthenorum, Graecorum, Bulgarorum, Belachorum, Ungarorum) — се справдливо зауважив уже Шараневич Die Hunpations-Chr. с. 87.

³⁾ Грамота — Fejér V. 3. 87: власники села Вишкова (Visk) над Тисою в теп. полудн. Мармароші (в грамоті вона зачисляєть ся до Угочської столиці) випрошують собі від короля нову грамоту, замість даної їм кор. Стефаном suo privilegio mediante, sed ipsum privilegium receptum fuisset per Ruthenos ducis Leonis, qui tunc comitatum de Ugocha hostiliter devastarunt. З текста грамоти виходило б, що сей руський похід не став ся безпосередно перед виданнем грамоти, а трохи давніше. Напад аж на Вишк, від границі положений досить далеко, виключає гадку про якийсь пограничний набіг самих Львових людей — мусів то бути таки похід.

ворожий похід, чи приятельська подорож¹⁾. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що став ся скоро по тім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросив ся до дому з сього походу йно перейшовши угорську границу²⁾, — треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагождені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (остатнього з Арнадів) з герцоґом австрійським помагали йому „Русини“, разом з Татарами³⁾.

Чи принесла та угорська кампанія Льва якісь позитивні результати? На се єсть одна вказівка, але вона стоїть так одиноко, при тім несвобідна від деяких сумнівів, що якихось сильніших виводів на ній ніяк не можна оперти. Факт такий: в одній грамоті, з 1299 р., Григорій наджупан бережської столиці, називає себе „урядником Льва князя руського“⁴⁾. Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочський комітат, сам собою просить ся вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було — годі сказати; так само не зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж наджупана Григорія уже без того титулу⁵⁾, що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчила ся.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо в одній пізнійшій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідуємо ся про якийсь замок *Machk*, захоплений

¹⁾ В записці Холмського евангелія: „коли ся женило Георгий князе, а отець ему в Угры ходило — тогда скончаша ся книги сия“ (15/X. 1283) (Отчеть Румянцевскаго музея за р. 1892—4 і Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV, бібліогр. с. 40). ²⁾ Іпат. с. 585.

³⁾ *Monumenta Germ. hist.* IX с. 716, 745. Шараневич (ор. с. с. 87—8) і тут справедливо припускає можливість, що мова йде не про галицьких Русинів, хоч стилізація другої з сих двох звісток (*Continuatio Floriacensis: Andreas exercitum ducens in Austriam, in quo habuit Tartaros et Ruthenos et alias barbaras nationes*) скорше б промовляла за якуюсь поважнішою ролю Русинів у сім поході.

⁴⁾ *Nos Gregorius comes de Beregh officialis Leu ducis Ruthenorum et quatuor iudices nobilium de eodem damus pro memoria* — потверджують угоду партій в процесі, а. D. 1299 — Fejér VI, II с. 216—7. Сей документ, з того ж ориґіналу був перед тим публікований у Катони VII с. 1200, але видавець читав: *officialis seu ducis*. І і з пишуть ся подібно, але *genetivus: ducis* не годить ся з *seu*.

⁵⁾ *Codex diplomaticus comitum Zichy* I ч. 129.

руськими князями за останніх Арпадовичів¹⁾: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи²⁾. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою.

В вище поданих подіях я кілька разів згадував про Татар; тепер випадає сказати спеціально про відносини до них галицько-волинських князів.

По страшнім поході Бурандая (1259/60) Татари на якийсь час зникають з подій Галицько-волинської літописі³⁾. Золота орда в тих десятиліттях підупадає; по смерті Берке все більше повновласним, справдешнім головою її стає емір Ногай, що задержує сю власть аж до кінця XIII в., то правляючи іменем номінальних ханів, то скидаючи й забиваючи ненаручних собі (як було з ханом Тула-Бугою, Телебугою нашої літописи), аж поки сам не наложив головою в боротьбі з ханом Токтою (1300). Відносини між галицько-волинськими князями й Ордою, чи тим її майордомом, Ногаєм, як бачимо з оповідань літописи про події 1270—80-х рр., усталили ся такі:

Князі признавали татарських ханів, чи їх властивого заступника Ногая, своїми зверхниками; літописець кілька разів з притиском підносить, що „тоді були всі князі руські в волі татарській“, або як иньшим разом висловлюєть ся — „в неволі татарській гнівом божим покорені“⁴⁾. Ся залежність від Татар виявляла ся передовсім в тім, що князі показували зверхню честь ханам, як своїм зверхникам. Напр. як хан Телебуга прийшов по дорозі на Польщу на Волинь, — „коли він прийшов над Горинь, стрів його Мстислав з напитком і з дарунками; відти пройшов він поуз Кіємінець під Черемисьль, і тут, на р. Липі стрів його князь

¹⁾ dum obsederamus castrum Machk occupatum a progenitoribus nostris per regem Galliciae — Fejér VIII. 2 с. 326 і VIII. 6 с. 60.

²⁾ Про сей епізод нижше; імя Machk, чи Magh (варіант) трохи нагадує замок Magyoros, котрого руїни лишили ся коло села Magyorósa (по словацьки Страбске) над р. Топлею.

³⁾ У Длугоша (II. 397) Татари беруть участь в поході Шварна на Польщу 1266 р., але се додаток його власної фантазії: польські записки ніде про Татар не згадують. ⁴⁾ Іпат. с. 575, 585, 588, 591.

Володимир з напнтком і дарунками; нарешті під Бужковичами на-здогнав його князь Лев з напнтком і дарунками¹⁾.

По друге — князі мусіли на поклик татарський ставити ся з своїми полками в їх походах. З літописного оповідання одначе видко, що Татари закликали їх до участі в походах тільки на сусідні землі — на Литву (1277 р.), на Угорщину (1285), на Польщу (1286²⁾), і то часом навіть мотивували се так, ніби роблять сі походи або закликають до участі в них руських князів в інтересах їх самих. Нпр. закликаючи руських князів до походу на Литву, Ногай переказує до них через своїх послів: „ви все скаржите ся минї на Литву, отже я посилаю вам військо з воеводою Мамшієм — підїть собі з ним на своїх ворогів“³⁾. З літописного оповідання зовсім не видко, аби руські князі дійсно просили сей раз Ногаю про те, так що правдоподібніше — се мотивованне було з його боку певною ігредною формою зазиву до походу. Але часом руські князі просили самі військової помочи від Татар: так походи Татар на Литву 1275 р. і на Польщу 1280/1 р. стали ся за прошеннем Льва⁴⁾. Але робив се тільки Лев, і здасть ся, що Русини дивили ся на сю практику скоса, і похід на Польщу Льва з Татарами волинський літописець описує з виразною неприхильністю до сеї Львової забаганки⁵⁾.

Ввінці Татарам платили ся контрибуції. Чи мали вони характер постійної дани, чи надзвичайних оплат, се не зовсім ясно. Деякі чужосторонні джерела говорять про постійну дань; особливо виразну звістку маємо в листї Локєтка до папи з 1323 р., де говорить ся, що Русь платила Татарам річну данину⁶⁾. Але дивно,

¹⁾ Іпат. с. 588.   ²⁾ Іпат. с. 578—9, 585, 587—9.

³⁾ Іпат. с. 578.

⁴⁾ Іпат. с. 575—6, 581—2, Воскр. I. 172, Monumenta Poloniae II. 847, 878, III. 364. Можливо, що й татарський напад на Сендомирську землю, записаний в декотрих польських річниках під р. 1293 (Monum. Pol. h. III. 185), стояв у якимсь звязку з заходами Льва коло прилучення Люблинщини.

⁵⁾ Левь... еха к Ногаєви оканьному, проклятому, помочи собѣ прося оть него на Ляхы... а Мьстиславъ и Володимерь, сынь Мьстиславль Давило поидоша неволею татарьскою — Іпат. с. 581.

⁶⁾ Див. текст в прим. 14 (в сих словах є одначе ваганне в варіантах: *annua tributa* і *omnia tributa*). Менше вартна звістка Івана Віктринського, в оповіданню про події 1341 р., що татарський хан уважав Галичину своєю *tanquam cibi et suis progenitoribus censuale* (Fontes rerum Germanicarum I с. 438): тяжко покладати ся на докладність відомостей такого далекого хроніста, і сі слова можуть просто означати залеж-

що в досить докладнім оповіданню Галицько-волинської літописи з другої половини XIII в. ми ніде не знаходимо згадок про сю данну практику. Маємо згадку літописця в описи подорожи Данила до Орди, що Татари „хотіли дани від нього“¹⁾; маємо потім в тестаменті Володимира Васильковича згадку про обовязок селян давати князеві „тотарьщину“²⁾. Але при істнованню правильної річної данини ми надіяли ся б мати докладніші звістки про її побирання Татарами, і се змушує нас приймати з певною резервою навіть таку виразну звістку Локетка. Може бути, що дійсно, часами платила ся Татарам річна данина, але може бути, що давали ся тільки контрибуції в певних надзвичайних обставинах³⁾, коли нпр. вони переходили через руські землі, або щось иньше, і в звістках тих західніх джерел містять ся недокладна генералізація.

Що за се залежність галицько-волинських князів від Татар, здасть ся, не сягала. У внутрішні їх відносини й справи Татари не мішали ся, хіба самі князі звертали ся до них. Так нпр. Володимир Василькович, передаючи по собі володимирський стіл Мстиславу, навмисне робить свій тестамент „при царяхъ и при его рядьцахъ“⁴⁾ — при татарських ханах Телебузі й Алгую (соправителях), під час їх походу на Польщу, — аби поставити свій тестамент під татарську оборону супроти аспірацій Льва, котрих Володимир бояв ся⁵⁾. Коли по смерті Володимира син Льва Юрій захопив Берестейщину, Мстислав зараз заповів йому, що буде „правити Татары“, і після свого гінця „возводить Татаръ“, а разом дав знати про се Юрию й його батьку; перспектива татарського посередництва так вплинула на Льва, що він зараз звелів синові полишити Берестейщину, инакше грозив ся виректи ся його⁶⁾.

ність Руси від Орди. Так само ще загальніший вираз: *tributarii reges Litwinorum et Ruthenorum* — Voigt Codex dipl. Prussiae III ч. 21.

¹⁾ Іпат. с. 536; опсуючи контраст Данилової слави з пониженням його в Орді, літописець каже: „нынѣ сѣдять на колѣну и холопомъ называють ся, и дани хотять, живота не часть, и грозы приходять“. Як бачимо, риторична опись, з котрої заведенне дани на практиці годі вивести.

²⁾ Іпат. с. 595.

³⁾ Таку практику знаємо докладно в пізнійших часах на Поділю, за Коріатовичів: гроші на контрибуцію Татарам зберали ся тільки часами, а не регулярно, були явищем надзвичайним: див. грам. 1375 і 1392, Акты Зап. Рос. I ч. 4 і *Źródła* V с. 21.

⁴⁾ Іпат. с. 591 (чи не читати: замість „его“ „сю рядьцахъ“ ?).

⁵⁾ Не було тут, як бачимо, затвердження ханом передачі володимирського стола, як думає Линиченко (див. дальше нотку на с. 103).

⁶⁾ Іпат. с. 591, 611—2.

Таким чином залежність Галицько-волинської землі від Орди була ще розмірно легка: її ані порівняти не можна з становищем нпр. поволянських князівств, тяжко оподаткованих на Орду, обсаджених татарськими резидентами-баскаками, де князі при всяких перемінах в розкладі княжих столів мусіли добувати собі потвердження від ханів, ставити ся в Орді, коли скаржив ся хто на них, та брати участь в усяких далеких походах¹). Не було сього в Галицько-волинських землях, хоч тут і така розмірно легка залежність Татар викликала, очевидно — наслідком більше розвиненого горожанського почуття, сильне роздраження, хто зна — чи не більше як на Півночі. Як я вище зазначив, літописець з притиском підносить „неволю“ своїх князів, та не жадує при кожній нагоді таких епітетів для ханів і Ногай як „оканьний, безаконний“ і т. и.

Таке огірчення не повинно нас дивувати, бо наслідком дикости і взагалі руйнівних інстинктів татарських всяка близша стичність з ними дуже дорого коштувала кожній культурнійшій землі. Волинський літописець оповідає, що під час походу на Польщу 1286 р. Татари страшно винищили Волинь і Галичину: ідучи поуз Володимир, вони „насилъе велико творяху в городѣ и пограбиша товара бесчисленно множество и коний“; Володимирці вже чекали, що Татари пограблять ціле місто, і літописець славить ласку Божу, що Татари „не взяша города“. Але й проминувши його, Татари частину своїх людей лишили під Володимиром году-

¹) В сучасній літературі залежність Галицько-волинських земель від Татар часом занадто побільшуєть ся. Так нпр. Леонтович (Очерки історії рус. литов. права I с. 215) думає, що від часів Льва відносили Татар до галицько-волинських князів арівняли ся з загальною нормою залежності від Орди, в якій тоді були князі великоросійських земель. Линниченко (Замѣчания на статью Ржезубка с. 95), виступаючи против поглядів Ржезубка, приймає також значну залежність Галицько-волинської держави від Орди — нпр. що князі затверджували ся ханом. Полемізуючи ж з моїми поглядами, висловленими в першій виданню сеї книги, він іде ще далі в тім напрямі і стає майже на тій становищу, що й Леонтович (про се його реферат в одеській істор. товаристві і Дополненія къ замѣчаніямъ, с. 109—112). Але при сім йому приходить ся пускати ся на різні способи; він каже, що з правного становища відносили до Орди були ті ж самі в Галицько-волинській державі, що й земля великоросійських, тільки фактична залежність була слабша (наче б тут противставляв ся дипломатичний акт його переведенню в практиці, а не говорило ся взагалі про фактичні відносини); ігноруючи різниці в формах військової помочи у нас і в землях північних, толкує він сю відміну тим, що наші землі залежали „від полудневих Татар“ (sic) і т. и.

вати коней, і ті „учиниша пусту землю Володимерскую“ : били людей, кого запопали, відбєрали коней, так що люде не відважали ся виходити з міста. Теж стало ся в Галичині, коли Телебуга, вертаючи ся, стояв два тижні під Львовом : „стояли на Львовій землі, кормлячи ся, не воюючи (не грабляче), але не давали і з города вийти за жите (по збіже і фураж) : хто виїхав з міста, тих забивали або брали в неволю, а иньших пускали обдерши на голо, і ті гинули від мороза, бо була зима дуже люта, і так спустошили ціду околицю“. Літописець додає, що як Лев порахував потім, скільки в його землі загинуло людей від Татар під сеї напасти, показало ся їх на півтринадцять тисяч!')

В меньших розмірах такі спустошення, певно, повторяли ся при кождім переході Татар через Русь. Самі князі не чули себе безпечними, і оповідаючи про стрічі, уряджені князями ханови під час похода 1286 р., літописець каже, що „князи надбяхуть ся ся избитья собѣ п городомъ ваятъ“²⁾. Розумієть ся, таке становище зовсім не було миле. Стільки про відносини до Татар.

Найбільше визначну ролю з поміж галицько-волинських князів, як видко вже з оповіджених фактів, від смерти Данила грав Лев, хоч, очевидно, не одно про нього упушено в оповіданню волинського літописця, а не одно мабуть представлено неприхильно й стороничо. Був се князь здібний, дуже енергічний, властолюбний, і неповздержний в своїм запалі й змаганнях. Характеристика його при закінченню Галицько-волинської літописи, писана, очевидно, рукою пньшою, вже прихильною до нього, досить відповідає фактам : „був Лев князь мудрий, хоробрий, і кріпкий на війни : не малу відвагу показав він в численних війнах“³⁾.

Натомість Володимир Василькович, як і його батько, або ще й більше, займав у політиці переважно пасивну ролю. Се залежало по части від його особистих уподобань, по части від того, що він тяжко хорував, уже від 1276 р., і завчасу ладив ся до смерти — судячи з оповідання, у нього був рак нижньої щоки (щелепа). Як оповідає волинський літописець, він милував ся в книжности, в штуці, з великим замидуваннем будуючи церкви й иньші будови, та споряджуючи для них ікони, книги, й ріжні богати, артистично зроблені окраси. Літописець дає довгий, на кілька сторін, реєстр побудованого, спорядженого, подарованого ним (сей реєстр служить дуже важним джерелом для історії нашої культури, й значні ви-

¹⁾ Пат. с. 588—9.

²⁾ Пат. с. 588, 589. ³⁾ Пат. с. 615.

їмки з нього подав я вже¹⁾, а ще верну ся в останній главі). Між иньшим тут згадують ся й церковні книги, списані самим князем. Для особистих чеснот його літописець не знаходить слів, і навіть відкинувши дещо на рахунок особливої прихильности його до свого героя, таки треба признати в Володимирі визначну своєю культурністю й гарним характером фігуру. „Він вмів ясно (зрозуміло) говорити про книжні річі, бо був філософ великий“, — або як на иньшій місці сказано: „був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у цілій землі, ані по нім не буде“, „він розумів що було й що котре значить (разумѣа древняя и задняя)“; „був він також зручний ловець, хоробрий, тихий, смирний, незлобний, правдивий, не хапчивий, не брехливий, ненавидів злодійство, пити не пив від молодих літ, любов мав до всіх, а особливо до своєї братії, і присяги (хрестного ціловання) пильнував з усякою щирою правдою“; „мужність і розум жили в нім, правда й істина водили ним, иньших чеснот багато в нім було, а гордості не було“. Широко хвалить літописець, в душі свого часу, ласку й прихильність Володимира до монашого стану, його милосерде й побожність, а при тім дає інтересний портрет його: він був „високий на зріст, широкий в плечах, гарний з лица, волосє мав ясне, кучеряве, а бороду стриг; руки й ноги мав гарні, але говорив грубо й спідню губу мав грубу“. Мав тішити ся незвичайною популярністю в своїй землі: на його похоронах „плакали ся Володимирці, чоловіки, жінки й діти“, бояре й прості люде, свої й чужі: „Німці, і Сурожці, і Новгородці, і Жиди — плакали ся так, як по упадку Єрусалима, як їх вели в вавилонську неволю“²⁾.

Володимир не мав дітей³⁾. Предчуваючи близький кінець, він заповів завчасу, в присутности Льва і ханів Телебуги й Алгюя, що по своїй смерті передає свою волость Мстиславу⁴⁾. Очевидно, се було проявом неохоти, яка, видно, від довшого часу була між Володимиром і Львом. Сам Володимир поясняв, що „за гордість брата свого (Льва) и синовця свого (Юрія) не дав їм нічого з своєї спадщини“⁵⁾. Після того й писаним тестаментом Володимир передав Мстиславу „землю свою всю и города и столный свой городь Володимеръ“, а своїй жінці знов осібним тестаментом призначив город Кобринь і деякі села⁶⁾. (Сі Володимирові тестаменти, втяг-

¹⁾ Т. II с. 378 і далі, *passim*, і с. 403.

²⁾ Іпат. с. 605. ³⁾ Іпат. с. 593. ⁴⁾ Іпат. с. 591.

⁵⁾ Іпат. с. 593. ⁶⁾ Іпат. 594—5.

нені в літопись, зістали ся найдавнішими документами того рода з українських земель).

Лев і Юрий, розумієть ся, нічого не могли сказати проти такої волі Володимира. Коли Володимир повідомив їх про свою волю, Лев удав повну індиференцію: „от і добре що дав (Мстиславу)! певно не буду того відбрати від нього по твоім животі! всі ми ходимо під Богом, а мині дай Боже і з своїм дати раду в теперішніх часах!“ Але в дійсности распорядженне Володимира діткнуло їх дуже прикро, і вони не могли його переболіти. Юрий незадовго перед смертю прислав до Володимира свого посла, пригадуючи „свою службу“ і просячи собі Берестейщини. Для більшого вражіння він казав, що батько Лев відбирає від нього волости, але Володимир тому не повірив, і не дав, покликуючи ся на те, що він „не двою рѣчью“, не може відкликати свого распорядження супроти Мстислава, але зараз же виявив своє властиве завязєте, піславши заразом упередити Мстислава, аби й він від себе не давав свого слугу Юрию: „послав свого слугу доброго і вірного, на імя Ратшу, до брата свого Мстислава, і так сказав: перекажи моему брату: „прислав до мене мій синовець Юрий, просив від мене Берестя, а ж йому не дав ні города ні села, і ти йому не давай нічого!“ При тім взяв він в руку соломю з своєї постіли й сказав: „хоч би я тобі, брате мій, оцей віхоть соломю дав, то ти його по моім животі нікому не давай.“ Але Юрий і його батько того не поміркували, і незадовго прислав до Володимира Лев уже від себе перемишльського єпископа з тим самим: просити Берестейщини, аби то була „Володимирова сьвічка“ над гробом його стрия Данила й його синів, похованих у Холмі. Володимир відтяв йому на те досить злобно: „брате Льве, княже! чи ти мене уважаш за дурня (без ума мя творишь), що б я не розумів сеї хитрости? чи мала тобі своя земля, що хочеш Берестя? сам ти держиш три князівства: Галицьке, Черемиське і Белзьке, і того тобі не досить? мій батько, а твій стрий лежить в єпископії у св. Богородиці в Володимирі — чи багато ти над ним сьвічок поставив? чи дав який город, аби то була сьвічка? просив ти живим, а тепер уже і мертвим просиш? не дам не то що города, а й села не візьмеш від мене! розумію я твою хитрість — не дам!“¹⁾

Коли не вдало ся добути Берестейщину від Володимира по доброму, Юрий навязав зносини з Берестянами, й вони обіцяли піддати йому місто на першу вість про смерть Володимира, і дійсно-

¹⁾ Іпат. с. 599—601.

так учинили¹⁾. Але Мстислав так настрашив Татарами Юрія й його батька, що мусіли вирікти ся всяких аспірацій на Волинь, і Володимирові землі по його смерті (вмер він 10 жовтня 1289) в цілости перейшли до Мстислава.

Новий волинський князь до тепер грав зовсім другорядну роль, і його особисті прикмети дуже слабо виступають в оповіданню літописи. Здасть ся, що се був нічим не визначний князь. Принаймні дуже прихильний йому літописець, шумно описуючи початок його княжування на Волині²⁾, не вміє сказати йому ніякого особливого компліменту і тільки прикладає до Мстислава літопису (може таки свою) характеристику Володимира, що він „правдолюбим сьвітив ся“ в відносинах до своєї братії, до бояр і до простих людей³⁾. А хоч в своїй льобляности до покійного і до нового свого князя силкуєть ся представити їх відносини між собою як найліпшими, але таки і з його оповідання виходить, що Мстислав, уже признаний наступником Володимира, не показав особливого такту в відносинах до свого добродія й виявив досить неприємну хапчивість, що вразила й самого Володимира. Зараз по тім, як Володимир оголосив своїм спадкоємцем Мстислава, донесли йому, що Мстислав почав уже распоряджати його майном: роздає його маєтности боярам. „Володимиру було дуже гірко на його брата, і він так говорив: „лежу в болісти, а брат мій додав мині болісти ще більшої: я ще живий, а він роздає мої городи і села мої! ніг би принаймні по моїм животі роздавати!“ І післав Володимир посла свого до брата свого Мстислава з жалями, кажучи: „брате! ти мене ані на війні не зловив, ані списом не здобув, ані вигнав мене з моїх городів, прийшовши на мене війною, а так зо мною поступаєш! Ти мині брат, але є в мене й другий брат Лев, і синовець Юрій, а я з вас трох вибрав тебе одного і дав тобі землю свою всі й городи, але по моїм животі, а за мого живота не маєш ти мішати ся ні до чого!“⁴⁾

Але й незалежно від того волинський філософ з його знанням попереднього й заднього не дуже мудро поступив, давши себе повести своїм особистим антипатіям до талановитого й енергічного Льва і через сі антипатії подарувавши своє князівство, наче окрасу з своєї гардероби, невдарному Мстиславу, замість аби злучити своїм тестаментом Волинь з Галичиною і тим привернути давню силу й

¹⁾ Про сей епізод говорив я в т. II с. 399—400.

²⁾ Іпат. с. 613. ³⁾ Іпат. с. 613, пор. 574.

⁴⁾ Іпат. с. 592—3.

значінне Галицько-волинській державі. Лев і Юрий потрапили б ту силу й значінне репрезентувати!

Але як би там не було, все ж таки Мстислав Данилович, завдяки своєму великому й важному князівству й престижу своїх попередників на столі — Василька й Володимира, зайняв з смертю Володимира поважне становище. Літописець оповідає, що литовські князі „Бурдпкид і Будивид“ відступили Мстиславу добровільно Волковийськ, аби лише „с ними миръ держаль“, а Конрад мазовецький, протегований Володимиром за його життя, дуже старався, аби придбати собі союз і його наступника, і за помочю Мстислава дійсно здобув собі Сендомирську землю під час польської усобиці¹⁾. Здасться однак, що й Мстислав, як і Володимир, мав більше нахилу до „цивільної“ діяльності, ніж до воєнної й взагалі політичної; принаймні в сей похід на Польщу він сам не пішов, а натомість літописець записує кілька його вступних справ в будівництві: він поставив кам'яну каплицю над гробом своїй бабці в Володимирі, кам'яну вежу в Черторийську²⁾.

На вступних розпорядженнях Мстислава та на звістці про з'їзд Льва з Вацлавом уривається Галицько-волинська літопись. З тим „кімерійська пігма“ спадає на історію Галицько-волинських земель, бо якої небудь української літописи з сих часів не маємо, а північні літописи давно перестали подавати які небудь звістки про українські справи: політичне й суспільне життя колишніх складових частин Руської держави розійшлося зовсім далеко. Скупих звісток, які можна вибрати в чужих джерелах, та грамот галицько-волинських князів, що переховалися в чужих архівах (таких грамот до тепер звістно вісім з р. 1316—1339)³⁾, ледви вистає на те, аби лише устатити ряд галицько-волинських князів та бодай якось в приближенню означити часи їх князювання. Тільки про останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава знаємо трошечки більше.

Галицько-волинська літопись полишає нас в р. 1290, коли на Волині сидів Мстислав, в Галичині Лев, а син Льва Юрій мав Белзько-холмське князівство. Як довго ще потім княжив старий Лев, ми не знаємо. В науковій літературі XIX в. широко розпо-

¹⁾ Іпат. с. 596—7, 613—4; про поміч, дану Володимиром разом з Юриєм Конрадови — Іпат. с. 587, пор. Monumenta Poloniae III с. 185.

²⁾ Іпат. с. 616. ³⁾ Вони вчислені в прим. 11.

всюднена дата 1301 р., як рік його смерті, але доказів автентичності її нема ніяких, хоч треба признати, що сама по собі вона можлива: Лев мусів мати сімдесят літ уже десь коло 1295 р. і не міг далеко перетягнути за границю XIII в. З поміж написаних його іменем грамот декотрі датовані останніми роками XIII і першими XIV в., але з сих „Львових грамот“ нема ані одної певної (хоч звістно їх in extenso кільканадцять¹⁾). Одинока документальна звістка про нього з сих часів, яку досі удало ся видобути — се той документ Григорія наджупана бережського, що називає себе урядником Льва в 1299 р.²⁾ Подробиць про останні літа життя Льва взагалі не маємо ніяких, окрім дуже пізньої і нічим не задокументованої традиції, що перед смертю він постриг ся в монахи і дуже змінив свій суворий давніший характер³⁾.

Не знаємо, чи пережив Льва Мстислав, про котрого з кінцем Волинської літописи нічого не чуємо, і навіть пізніших традицій не маємо ніяких⁴⁾. Не знаємо також, чи лишив він по собі наступників. В волинській літописи ще 1280/1 р. згадуєть ся його син Данило, тоді вже, видно, дорослий, але більше ми про сього Даніла не знаємо нічого — чи пережив він батька, чи мав потомство.

До недавна була гадка, що потомки Мстислава княжили ще в 2-ій половині XIV в. в Холмській землі. Ся гадка вийшла з одної записи на євангелію з датою 1376 р., де якийсь князь Юрій холмський, „син Даниліа холмского“ надає чотири села холмської катедрі⁵⁾. Сього Данила признано тим Данилом Мстислави-

¹⁾ Про сі Львові грамоти моя розвідка: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? в т. XLV Записок Наук. тов. ім. Ш.; критика моїх поглядів у Ляницька Грамоты галицкаго князя Льва, в Ізвѣстіях отд. рус. языка 1904, I і тамже (1904, IV) моя відповідь п. т.: Еще о грамотахъ кн. Льва Галицкаго.

²⁾ Див. вище с. 99.

³⁾ Про сю традицію й дату смерті Льва див. прим. 9.

⁴⁾ В кінцевих дописках Гал.-волинської літописи в Ермолаєвським кодексі під р. 1300 читаємо: „Князь руськіє Левъ, Мстиславъ Даниловичъ и иніє княжата собрали войско великое“ і т. д., але ся звістка опереть ся на Длугошу (III с. 4), а там сказано взагалі principes Ruthenorum, так що імена Льва й Мстислава — здогад пізнішого компілятора. Так що коли впр. Іловайскій каже (II с. 512), що Мстислав умер „коло тогож часу, що й Юрій“, то се може бути хиба прикладом довільности в трактуванню сього періода.

⁵⁾ Запись надрукована була в Описаніі рукописей Румянцевскаго музеума, 1842, потім хромолітографоване факсиміле її дано в VIII т. Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ. Перший звернув увагу на сю

чом, хоч при тїм зіставало ся невиясненнєм, як опинив ся він у Холмі. Але в дійсности не можна припустити, аби в другій чверті XIV в. або пізнійше були які небудь мужеські потомки Романової династії, й тепер в науці загально запановало переконаннє, що той Юрій Холмський, хоч би навіть признати ту грамоту автентичною (против автентичности її теж піднесено закиди), у всякім разі не може уважати ся потомком Мстислава¹⁾.

Треба думати, що коли по смерти Мстислава й зістали ся якісь мужеські потомки, вони недовго пережили його; бо колишні Романові землі всі зібрали ся в руках Юрія Львовича, і він переніс свою столицю до Володимира. Се, що Юрій здучив в своїх руках і спадщину свого батька, і спадщину Володимира Васильковича, знаємо зовсім певно: свідчить про се захована до наших часів Юриєва печатка, де він титулує себе rex Russie principis Ladimerie, а потверджує се і той факт, що сини його таки дійсно володіли Волинєю. Припустити, що Юрій здобув її силоміць, тяжко, бо при тодішніх відносинах Мстислав чи його потомки могли найти поміч і у Татар, і у Литви, так що неминуче розгоріла ся б велика війна, яка б не проминула безслідно в наших джерелах. Як зараз побачимо, захована для нас характеристика Юриєвого князювання підносить спокій, в яким жила за його часів Руська земля, отже якусь усобицю за Волинь і з огляду на те тяжко припустити. Тому треба таки думати, що Волинь дістала ся спадщиною Юриєви, або може й його батькови ще, коли вимерла

запис і зв'язав її з династією Мстислава Даниловича Зубрицький (Історія III с. 266—7); за ним пішли Шараневич, Стадніцький, Смірнов, Андріяшів.

¹⁾ Для об'яснення, яким способом Юрій міг опинити ся в Холмі, Зубрицький (с. 267) виставив здогад, що сей Юрій зістав ся малолітнім сиротою по смерти діда і батька, в перших роках XIV в., і таким чином замість Волини, захопленої родиною Льва, дістав потім тільки Холм. Але се об'ясненнє не помагає нічого, бо з записи 1376 р. виходить, що вже Данило був князем холмським, а він прецінь на початку XIV в. був давно повнолітнім (Смірнов уже зовсім необережно здогадував ся, що Данило лишив ся по батьку малолітнім — укр. перекладу с. 22). Ржезбек у своїй розвідці виставив ще цілий ряд аргументів против гіпотези про холмських князів-Романовичів, а zároveň признав і саму запись фальсифікатом, що хотів говорити про Юрія Наримунтовича і тільки помилкою назвав його Даниловичом (Сазоріс с. 126 і далі). Доводи Ржезбека против автентичности записи не були прийняті всіма (вони, дійсно, слабші), але аргументацію против гіпотези про холмських князів-Мстиславичів приймають всі дослідники, що писали по нїм — Линиченко (Журнал Мин. Нар. Просв. 1891, V с. 152, в „Дополненіях“ теж признає запись фальсифікатом), Лонгінов (Грамоты Юрія II с. 38—9), Іванов (ор. с. с. 189).

родина Мстислава. З тим — чи зараз, чи згодом, Володимир стає столицею цілої держави, і зістаєть ся такою потім при наступниках Юрія. Для його часів на таке перенесенне центра ваги з Галичини на Волинь дає натяки знову таки його печатка, де Юрій титулуєть ся спеціально *princeps Ladimerie*, і на печатці виднієть ся герб, що був заравом гербом м. Володимира — уружьний іздець. Обставини й мотиви такого піднесення Волини й Володимира лишають ся нам невідстими.

Не можучи поставити докладної границі між князюваннем Льва й його сина, згадаємо звістні нам події з початку XIV в., не привязуючи їх до котрогось із сих князів спеціально. На жаль тільки, звістно тих самих фактів дуже мало.

Одним була втрата Люблинської землі. Факт сей стояв у звязку з тодішніми польсько-руськими відносинами взагалі.

Ми бачили вище, що Лев в боротьбі за краківський стіл був союзником польських князів з молодшої лінії: Болеслава мазовецького (Земовитовича) і Володислава Локетка (куявського), але заравом був також приятелем Вацлава чеського (Другого). Коли слідом по уступленню Болеслава Вацлав виступив претендентом на Краків і опановав Малопольщу, Лев, здаєть ся, зістав ся його приятелем, і як здогадуємо ся, під час його боротьби за краківський стіл здобув собі Люблинщину. Потім, в перших роках XIV в. бачимо ми Русинів союзниками Локетка против Вацлава; здаєть ся, таке значінне має вже звістка польських записок під 1300 р., що по тім як Вацлав опанував „усю Польщу“, Русини напали на Сендомирську землю і попустошили місто Новий Корчин. Виразнійшу звістку маємо з 1302 р., коли Локетек пустошив Сендомирську землю Вацлава „з Татарями й Русинами“¹⁾. Може смерть Льва вплинула на певну зміну в політиці супроти Польщі.

Правдоподібно, в звязку з сим політичним союзом галицької династії з куйавською був шлюб Юрія Львовича з донькою Казимира куйавського Евфемією, внучкою Конрада мазовецького, сестрою Локетка²⁾.

Але сей союз не приніс з собою особливого щастя Галицько-волинській державі. Володислав більше сам потребував їх, аніж ім міг бути помічним, і може бути, що як раз се перехиленне галицько-волинських князів в сторону Володислава коштувало ім Люблинщини: того ж 1302 року, як оповідають польські записки, шляхта краківська й сендомирська — мабуть зачувши про той напад

¹⁾ Monum. Pol. hist. III с. 186—7. ²⁾ Про сей шлюб див. прил. 10.

Русинів на Сендомирську землю, вирушила їм на зустріч, а заразом напала на Люблин; русько-татарські війська прогнано, і після того руська залога уступила ся з Люблина¹⁾. Але союз галицьких князів з Локетком трівав і дальше, й по смерті Юрія бачимо в союзі з Локетком його синів²⁾.

З політики сих часів окрім згаданого вже союзу з Локетком можемо піднести ще союз Галицько-волинської держави з пруським хрестоносним рицарством. В пізнійших грамотах галицько-волинських князів сї князі, відновляючи союз з пруським рицарством, згадують, що сей союз держали Данило, Лев і Юрій. Обчислений він був передовсім, як то ми бачили вже за Данила, головно против в. кн. Литовського, що по чвертьвіковім підупаді по смерті Мендовга починає незвичайно зміцняти ся з кінцем XIII в. під новою династією і стає дуже небезпечним сусідом для Галицько-волинської держави; пізнійше звертаєть ся він також і проти Польщі. Поважнійші конфлікти Галицько-волинської держави з Литвою, що як побачимо — з певною правдоподібністю припускають ся в сучасній науковій літературі, одначе треба мабуть класти вже по князюванню Юрія.

Про натяки на участь в угорських справах говорю трохи низше.

З внутрішньої історії Галицько-волинської держави маємо занотувати передовсім: уставленне осібного митрополита в галицько-волинських землях, що стало ся коло 1303 р. Про сю подію я буду говорити ще низше³⁾, а тут тільки зазначу, що при візантійським консерватизмі в церковних справах такий факт мусів для

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. II. с. 853 і 879, III с. 188—9, 309, Длугош III с. 39. Бельский, оповідаючи про сю війну на підставі Длугоша, додає одну подробицю: він каже, що руським воєводою був Петро Галько, „jako tego Ioannes Birgierus dokłada“. Сеї цитати я не міг досі розв'язати; проф. Нерінг в своїй розвідці про Бельського між його джерелами не зауважив сього. Бельский додає, що потомки того Галька досі живуть на Русі й мають герб „Салава“: три золоті хрести в блакитнім полію (вид. 1597 р. с. 205, вид. Туровского с. 353). Густинська літопись переповідаючи сю звістку зве того воєводу Петром Галкою. (с. 348).

²⁾ Пор. згадку Kod. Małop. II ч. 547, що Володислав в 1308 р. навів paganos et scismaticos. Абрагам, опираючи ся на звістці, що в 1308 р., коли пруські рицарі захопили Гданськ, Локетек воював з схизматиками: *rege, tunc duce, in remotis agente et contra scismaticos pugnante (Lites et res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum I² с. 19)*, ставить навіть здогад, що по смерті Юрія Локетек ходив на Русь і взяв її в свою фактичну опіку (с. 172). Здогад, як бачимо, досить довільний.

³⁾ В гл. III.

свого довершення вимагати довших попередніх переговорів, так що трактування в сій справі мусіли почати ся значно скорше.

Цікавим і досі загадковим явищем з князювання Юрия зістаєть ся його королівський титул: „король руський“, *rex Russie*, як титулуєть ся він на своїй печатці, тим часом як його наступники: Андрій, Лев, Юрий, всі титулуют себе в своїх грамотах тільки князями, *dux*. Чи не зістала ся отся печатка, що потім, як інсігнія, уживала ся його наступниками на володимирським столі (Андрієм і Юриєм-Болеславом) одиноким слідом коронації Юрия на короля, прикладом його діда? Юрий представлений на ній „в маєстаті“, на троні, в зубчатій короні і з скиптром в руках; він має довгу бороду й волосє. На околу напись: *s(igillum) domini georgi regis russie*; на другім боці печатки оружний їздець зі щитом і наоколо напись: *s. domini georgi principis ladimerie*¹⁾. Завважу, що ся печатка Юрия (звістна нам з грамот його наступників, що тої печатки уживали), становить найраніший документальний слід західноєвропейських культурних впливів на княжій дворі, в княжій канцелярії Галицько-волинської держави, — впливів, задокументованих ще докладнійше грамотами наступників Юрия.

Королівський титул в Галичині появляв ся дотепер в звязку з церковною унією: в такій ситуації став „королем руським“ Кольоман, потім Данило. Маємо і з часів Юрия звістку про уніонні переговори: Длугош переказує зміст папської булі, близше нам не звістної — папа пригадував якомусь *rex Ruthenorum* його обіцянку, переказану папі в листах і через послів — прийняти унію в Римом і признати власть папи; Длугош додає, мабуть уже з власної комбінації, що сі намови папи не зробили вражіння на того „руського короля“ і він зістав ся при грецькій вірі²⁾. Чи

¹⁾ Печатка ся заховала ся в фрагментах на грамоті 1316 р. і 1325 р., майже ціла на грамоті 1327, зовсім ціла на грамотах 1334 і 1335 (про сі грамоти див. прим. 11). Фотографічне факсиміле всіх їх, разом з грамотами, має вийти в збірнику петерб. академії. Печатка з грам. 1335 р. була видана в *Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, i u Pекосіньского Pieczęcie polskie wieków średnich (Sprawozdania komisji do hist. sztuki t. V)* jako печатка Юрия-Болеслава. Було б пожадано, аби на підставі тих кількох відтисків, більше або меньше збитих, хтось задав собі труду з можливою докладністю відреставрувати так сказати б ідеальний рисунок Юрия та вказаав його залежність від західних вірців і індивідуальні відміни; се могло б дати нам цікавий культурний документ.

²⁾ Длугош III с. 43; Длугош умістив сю звістку під р. 1309, а смерть Юрия у нього стоїть під р. 1308. Се одначе ще не перешкода: в сій

був то дійсно Юрій, і чи стояли сі переговори в папоу в якімсь звязку з його королівським титулом, годі сказати напевно.

Як довго княжив Юрій, не знаємо, бо не тільки не знаємо року смерти його батька, але й дата смерти його самого не зовсім певна. Записка, перехована у Длугоша, каже, що він умер 1308 р., в день св. Юрія, так само як в день Юрія родився і був охрещений, і пережив лише кількома тижнями свою жінку¹⁾. Хоч ніщо не противить ся сій даті, але дати руських подій у Длугоша так часто бувають непевні, що й сю його дату належить приймати з певною обережністю.

Таж записка, зачерпнена певно з якоїсь руської літописи, подає інтересну характеристику Юрія: „був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його управи Руська земля тішила ся спокоєм і славила ся своїм богатством“. Сі остатні слова сходять ся з иньшим, пізнійшим жерелом — життєм Петра митрополита, Юрієвого вибранця, писаним митрополитом Кипріяном при кінці XIV в. Оповідуючи про часи Юрія, се життє каже: „тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волынская (так зветь ся тут взагалі держава Юрія), всякимъ обиліємъ и славою преимуца, аще нынѣ по многихъ ратяхъ и не такова“²⁾. Очевидно, князуваннє Юрія було часами розцвіту і сили Галицько-волинської держави, так що про упадок „блискучої“ Данилової держави не було ще й мови, і територіальні страти її, про котрі будемо говорити слідом, наступили, мабуть, уже по смерті Юрія.

Юрій полишив двох синів: Андрія і Льва, що перейняли на себе батьківщину. Першу звістку про них ми маємо в грамоті Володислава Локєтка з 27 червня 1315 р.³⁾ Укладаючи сею гра-

---

другій, а так само і в першій даті могла бути помилка; могла була бути вислана й за пізно — коли Юрій уже вмер, а папа ще того не знав. Імя адресата упущено — так могло бути і в копії тої булі, яку мав Длугош.

¹⁾ Про сю записку в прим. 10.

²⁾ Життє Петра митрополита в Степенній Книзі I. 410. На сю характеристику звертаю особливу увагу читача супроти досить розповсюдненого в польській літературі погляду, що Казимир вивів Галичину з тяжкої кормиги й занепаду під татарською зверхністю та „podniósł jej znaczenie do tego stanowiska, na jakim się na długie wieki przed tym, nawet za największego blasku swej samoistności nie znajdowała (Прохаска).

³⁾ Грамота ся теж не використана відповідно в дотеперішній науковій літературі Галичини; оригінальний текст її видрукований був в Codex diplomaticus Brandenburgensis, ed. Riedel, I (1838), потім в Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski II ч. 976; перєста її подана була ще в Описанію рукописей Румянцевскаго музеума с. 801.

мотою союз з скандинавськими і поморськими князями против бранденбурзьких маркграфів, Локетек ростигає його на своїх свояків — князів польських, на угорського короля й на „своїх племенників, руських князів“¹⁾, що й вони будуть тримати ся сього союзу. Після всього сказаного вище про відносини, які були між династією Льва й Локетком, не може бути непевности, що мова тут іде про Юриєвих синів. З 9 серпня 1316 р. маємо грамоту видану вже самими Юриєвичамп, що називають в ній себе *Dei gracia duces totius terre Russie — Galicie et Lademirie*, й відновляють союз з пруськими рнцарями.

Судячи по літам Юрия й звістці про шлюб Юриєвої доньки (про сей шлюб нязше), Юриєвичі могли зістати ся по смерти батька вже дорослими і від разу свідомо й самостійно правити землею. Що в 1316 р. вони були такими самостійними, дійсними правителями, се не підлягає сумніву з огляду на те, що в тій їх грамоті нема ані натяку на якусь опіку, реїтентську раду, або що небудь таке (навіть взагалі нема згадки про раду бояр, як нпр. в пізнійших грамотах Андрія). Але як правили вони батьківськими землями — чи спільно, чи поділивши, і як саме поділили, се дуже трудне питання, на котре пробовано ріжним способом відповісти²⁾.

Як бачимо, в грамоті 1316 р. брати виступають спільно під одним спільним титулом. Се могло б насувати гадку про нероздільне князюванне, хоч такі факти в нашій історії незвичайно рідкі. Потім, з 1320 р. ми маємо дві грамоти самого Андрія, видані в Володимирі, і він зве себе *dux ladimirie et dominus Russie* (в другій — *dux ladomiriensis et dominus terre Russie*), отже Галичини в титулі нема, як в грамоті братів 1316 р.; з сього б найбільше простий був вивід, що Андрій як старший дістав Волинь, а Лев — Галичину³⁾. Ся, як я кажу, найбільше проста і природна гадка, стрічаєть ся одначе з традицією про „Льва луцького“ в ширшій русько-литовській літописи (XVI віка), і вона, разом з деякими другорядними обставинами, піддала гадку (досить росповсюднену в літературі), що Лев був князем луцьким⁴⁾.

¹⁾ *pro nostrisque nepotibus Russie principibus.*

²⁾ Літературу див. в прим. 12.

³⁾ Ся ріжниця в титулі має своє значінне — так Юрий-Болеслав титулуєть ся все або князем Руси або і волинським і галицьким, ніколи — самим волинським. Що правда, на печатці Юрия Львовича ми читали титули короля Руси і князя волинського, але в сій ріжниці титулів короля і князя мабуть і лежить причина такого титуловання.

⁴⁾ В новійшій науковій літературі уважали Льва луцьким князем нпр. Стадніцкий (*Synowie Gedymina II*, таблиця до с. 5), Андріяшів (с. 201),

Але традиція ся, як побачимо ще низше, взагалі дуже баламутна, а такий поділ, що Луцьке князівство дістало ся одному брату, а решта Водини й ціла Галичина другому, виглядає не дуже правдоподібно. Тому таки правдоподібнішою зістаєть ся перша гадка.

Дві згадані грамоти — Володислава Локетка 1315 і Андрія та Льва 1316 р. — кидають сьвітло на політику Юриєвих синів. Бачимо, що вони, як і їх батько, стояли з одного боку в союзі з Локетком (котрого становище значно поправило ся, особливо від коли він здусив краківське повстаннє 1312 р.), з другого боку — з Прусією. В грамоті 1316 р. Юриєвичі згадують, що зі сторони Прусії переговори з ними вів їх свояк комтур гравденцький граф Зітегард Шварцбург¹⁾, і вони постановили відновити давній союз своїх попередників на умовах ширше списаних в інструкціях і паперах того Зітегарда, на котрі вони й покликають ся; в самій же грамоті вони тільки обіцяють рицарям боронити їх від Татар, скоро йно довідають ся про їх ворожі замисли²⁾, і „від всякого ворожого напастника“. Сей остатній, занадто загальний вираз будить певні підозріння, що тут щось замовчано, і що Татар, котрих напади не були так дуже страшні пруським рицарям, висунено в сім договорі навмисно наперед. В тім часі пруські рицарі як раз вели завязту боротьбу з Литвою і дуже правдоподібно, що

Дашкевич (Замѣткп с. 46), Голубінский II с. 154; сей погляд підпирано тим, що мовляв Луцьк був пізнійше ніби спеціальною волостію Любарта (а Любарт, по сьому погляду, оженив ся з донькою Льва й дістав Луцьк у спадщину — так думає й Антонович, с. 77). Одначе виразних вказівок на те, аби Любарт мав спеціальні спадщинні права на якусь волинську волость нема, а давнійша русько-литовська літопись противно — підносить спадщинні права його на цілу Галицько-волинську державу. Зрештою, як побачимо низше, Любарт міг бути в дійсности зятем Юрія-Болеслава.

¹⁾ Яким способом граф Шварцбург був свояком наших князів, зістаєть ся неясним. Ще Данилович вказав (Skarbies I ч. 281), що Зітегардового брата Гунтера так само зве свояком Земовит добринський в 1306 р. Бальцер, ширше застановляючи ся над сею справою (Genealogia с. 345—6), висловляє оправдану гадку, що з огляду на докладніші відомости про шлюбні відносини, які є для киявської династії, легше припустити, що з графами Шварцбургами були споріднені галицькі князі, а тільки посередно через них — киявські. Що до Шварцбургів Бальцер висловляє здогад, цілком гіпотетично тільки, що може бабка сих Гунтера і Зітегарда, Олена, невідомого роду, була руською княжною. Самого Земовита Бальцер уважає зятем Льва, але й поза тим він був свояком волинських князів, через сестру Евфемію, жінку Юрія Львовича.

²⁾ Ся фраза, повторена і в грамоті Юрія-Белеслава 1327 р. — *premiūne curabimus pre Tataris, dummodo nobis constiterit* — толкуєть

властиво умова була уложена против сього „ворожого напастника“, небезпечного й для Галицько-волинської держави, та що гроза з сторони Литви змушувала галицько-волинських князів шукати опори в союзі з ворогами її.

Як я вже згадував, в новітній науковій літературі широко розповсюднений погляд, що в другім десятиліттю XIV в. прийшло до поважних конфліктів між Галицько-волинською державою й Литвою, і вони закінчилися перемогами Литви й відірванням значної частини галицько-волинської території — Дорогичинської й Берестейської землі. Сей погляд опирається на одні дійсно важні факти, що Дорогичинсько-Берестейська земля не входила в склад Волинської волости Любарта Гедиминовича, а увійшла в склад волостей Кейстута, очевидно — була відірвана від Волини ще перше, ніж вона дістала ся Любартові (ближше час того відірвання годі означити). З сим зв'язується кілька вже менше важних переказів пізніших хронік (XVI в.): вони говорять про боротьбу Гедимина з галицько-волинськими князями, що закінчилася смертю обох князів (вони звать ся тут Володимиром володимирським і Львом луцьким) та прилученням Волини до Литви. Відкидаючи, розуміється, сю звістку про прилучення цілої Волини, дослідники часто приймають (з різними відмінами в своїх виводах), що обидва Юриєвичі дійсно наложили голову в боротьбі з Гедиминою, чи разом, чи оден по другім, на початку 1320-х рр., і понесли певні територіальні втрати на користь Литви¹⁾.

Я думаю, що оповідання про боротьбу волинських князів з Гедиминою о стільки баламутне, що на ній трудно будувати які небудь висновки і брати з них не оперті на иньших, певніших джерелах звістки (така звістка про смерть обох волинських князів у боротьбі з Гедиминою). Натомість здогад, що Гедимин десь в другім чи третім десятиліттю XIV в. відірвав Берестейсько-дорогичинську землю від Галицько-волинської держави, можна прийняти; але се могло так само добре стати ся за життя Юриєвичів, як і по смерті, під час галицько-волинського *interregnum*, тоді навіть ще й легше²⁾.

ся хибно: „скільки буде нашої сили“, і з того роблять ся часом безпідставні висновки — нпр. Линиченко *Замічання* с. 95.

¹⁾ Про се див. прим. 13.

²⁾ На часи Юрія-Болеслава класти се вже тяжше супроти його добрих відносин до Литви (шлюб з Гедиминовою). Брак берестейсько-дорогичинських воєвод між свідками Юриєвих грамот 1334 і 1335 р. теж до певної міри може підперати здогад, що вже перед тим Берестейщину відірвано.

Таж умова 1316 р. дає деяку підставу судити про відносини Галицько-волинської держави до Татар. Як бачимо, в ній Юриєвичі беруться боронити від них пруських рицарів; з сим треба порівняти слова Локетка в листі 1323 р., де він, жадуючи смерти Юриєвичів, каже, що вони служили для Польщі „за необорний щит“ (*pro scuto inexhugnabili*) против Татар. Очевидно, хоч галицько-волинські князі далі уважалися підручниками Орди, але становище їх супроти неї було досить самостійне. Що вони уживали часом Татар в своїх інтересах, остатній факт того рода бачили сьмо в війні з Вацлавом 1302 р.

Деякі, дуже побіжні й неясні, загадкові звістки маємо ще про відносини до Угорщини. Вони досі не звертали на себе уваги дослідників нашої історії, і в них багато лишається до прояснення. Те, що маємо дотепер, походить з часів пізніших і кидає лише деякі ретроспективні вказівки на властиві події, а їх початок і розвій лишається ся незвістним.

Річ іде про участь галицьких князів в угорських замішаннях, що наступили з кінцем старої династії. Угорщина перейшла довгий період розкладу й внутрішньої боротьби, поки одному з кандидатів на корону Каролеви Анжу удалося взяти державу в свої руки; поконавши иньших претендентів, він довго ще мусів бороти ся з ріжними магнатами, що користаючи з замішання займали майже незалежне становище в державі, відмовляючи Каролеви послушности, або виставляючи против нього ріжних претендентів. В таких обставинах навіть не можна собі припустити, щоб галицькі князі, при загально екстензивній політиці, по недавніх пробах Льва до окупації угорських земель, зісталися пасивними сьвідками угорських замішань і не пробували їх використати для себе.

Перший, дуже легенький натяк маємо в згадці про утечу одного з претендентів на угорську корону, Отона баварського, до дому з Семигорода, де були його, зловивши, держали у вязниці. Тікав він через Русь¹⁾ і по словам деяких хронік можливість утечи дав йому Юрий, „король руський“, котрому передав Отона воєвода семигородський²⁾. Було се в р. 1308.

¹⁾ Böhmer *Fontes rerum germanicarum* I с. 137—8, IV с. 173 (замість *Russiam* — *Prussiam*), *Monum. Germ. hist. ser. IX* с. 672 і 734, XVII с. 555 (тут *Prusciam* et *Rusciam*).

²⁾ *Cont. Sancti. III* (*Monum. Germ. ser. IX* с. 734): *dimissus a rege Ruscie cui antea a duce transilvano commissus fuerat*. Ширше описує сей епізод римована хроніка Отокара (*Deutsche Chroniken V* 2 с. 1154), називаючи Юрия по імені Kunig Goörg або Geor von Riuzen (Отокар уважає його вусм Отона).

Як бачимо вказівка сама по собі досить пуста, і тільки в зв'язку з давнішим і пізнішим наберає деякого значіння. Ліпші відомості маємо з рр. 1315—1322. Оден з угорських маґнатів-ворохобників Петро син Петне, що брав участь в рухах против кор. Кароля иньших маґнатів, як палатин Капос, Мойс, Матій Чак й ин., задумав втягнути в сю боротьбу галицького князя й противставити його Каролеви, окликавши угорським королем. Сам він володів великими маґностями в західній часті Угорської Русь, при галицькій границі, заразом був наджупаном землинським, якийсь час також і наджупаном ужським¹⁾, мав в сих сторонах великі впливи й засоби, і по тих недавніх пробах галицьких князів до розширення своєї держави за угорську границу такий зворот до галицького князя був з його сторони вповні природним. Першу звістку про се знаходимо в грамоті Кароля з перших днів 1317 р.; в ній читаємо, що згаданий Петро, піднявши повстанне разом з палат. Капосом (отже десь коло р. 1315), шукав помочи „заграничного володаря і чужого пана, хочаби лукавими намовами і хитрими способами навести на нас і нашу державу чужосторонню сиду“²⁾. Що то був за заграничний володар, довідуюмо ся з пізнішої грамоти Кароля (1321); між ріжними провинями Петра він згадає особливо той, що він їздив на Русь і пробував подвигнути руського князя на Кароля — аби він прийняв угорську корону і виступив против Кароля³⁾. З сього великого хісна для Петра одначе не вийшло, і документи говорять про сей його замисел як пробу невдачу. Не ясно, чи галицький князь таки не схотів мішати ся в угорські справи, чи поміч, яку він дав Петрови, не була досить значна. Петро держав ся одначе кілька років, і в 1320 р. поновив повстанне, скликаючи своїх партизанів до повстання на Кароля⁴⁾. Доперва десь 1321 р. удало ся вибити його з замків і маґностей його при руській границі⁵⁾. Можливо, що він зна-

¹⁾ Наджупаном землинським і ужським (comes de Zemlyn et de Ungh) зветь ся він в своїм зазивнім листі з 1320 р. у Сірмая Not. hist. comitatus Zemplén. с. 13.

²⁾ Codex Andegavensis I с. 412 (2/I 1317), пор. III с. 154.

³⁾ in hoc presertim, quod in regnum nostrum Rutenorum ad detrimentum regii honoris nostri et serenissimi culminis de possessione (у Катони : derpressionem) proficiscens, ducem, qui nobis viventibus nostro regio diademate insigniretur, in nos superducere, quamvis minime valuerit (у Катони : voluerit), nitebatur — Fejer VIII с. 293, вперше у Катони VIII с. 431.

⁴⁾ Уривок зазивного листу його з 1320 р. у Сірмая ор. с. с. 13.

⁵⁾ Конфіскація маґностей Петра була проголошена королем уже в р.

ходив певну опору в пограничних галицьких замках; так Кароль в иньшій грамоті того часу (1322) згадує, що з того звісного вже нам замку *Machk*, володіння галицького князя, чинили ся на угорські землі немилосердні напади й спустошення, так що він вкінці був змушений йти походом відібрати сей замок¹⁾. Виразнійших вказівок на роль галицького князя в сім епізоді не маємо, і він взагалі лишаєть ся, як бачимо, дуже неясним²⁾.

В 1323 р. обох Юриєвичів уже не було на світі: з місяця мая того року маємо лист Володислава Локетка до папи, де він „з жалем доносить папі, що два остатні руські князі-схизматики, котрі були йому за необорний щит від Татар, зійшли з світа, і з їх смертю приходить явна небезпечність для нього й його земель від близькості Татар: вони певно загорнуть тепер сусідню з ним землю Руську, бо з неї звичайно поберали всякі дани“³⁾. Близшої дати їх смерті не маємо, мусимо її уміщати в р. 1321—3, бо ще в серпні 1320 р. обидва брати жили, як можна то бачити з грамот Андрія тієї дати для краківських і торунських купців, де він титулує себе тільки волинським князем⁴⁾.

В слові *interitus*, що ужив про Юриєвичів Локетек, добачають декотрі натяк, що князі загинули не своєю смертю. Але середовічна латина занадто непевна, аби на її стилізацію можна було спускати ся, а до того можна надіяти ся, що Локетек не

1316/7 — *Codex Andegav.* I с. 412, але вибити його відти, здаєть ся, не годні були: він, як каже півнійша грамота (*ib.* IV с. 264, з 1342 року), *in quibusdam castris tamquam insaciabilis bestia in irrogacione malorum factorum et indicibilium spoliacionum ac devastacionum possessionum bonorum regnicolarum regni Hungarie non cessavit*, і лише пізнійше *de castris predictis contra voluntatem dicti patris nostri* (себто кор. Кароля) *per ipsum servatis* вибив його наджупан шариський *Muchk*, котрому Кароль наперед дав ті сковфісковані землі: *Strachunna, Keekmezey, Nogdamasa, Kyusdamasa et Geregunne*. По тім фактичній упадку Петра були забрані иньші його землі — замок *Purusthian, Gál-szécs*, і ряд сіл (*Sceech, Bocskow, Kereplye, Vysnou, Polyanka* й ин.) — *Fejér VIII.* 2 с. 294.

¹⁾ *de quo castro in regnum tyrannicae et hostiles incessanter fiebant vastitates* — *Fejér VIII.* 2 с. 325. Облога цього замку, як видно з цього документу, входила в склад кампанії з наджупаном Петром — *пор. ibid.* с. 293 і *Cod. Andegav.* I с. 412.

²⁾ Епізод сей дуже мало оброблений. Див. *Engel Geschichte des ungarischen Reichs* II с. 15—6, *Szalay Geschichte Ungarns* II с. 185, *Fessler-Klein Geschichte von Ungarn* II с. 37, і т. и.; новіше: *Pör Magyar-ruthén-erintkezések* с. 939. ³⁾ Про сей лист див. *прим.* 14.

⁴⁾ Декотрі історики як Репель (*Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts* с. 260), за ним Каро, Шараневич з того, що грамоту 1320 р. видає сам

позбув би свої звістки сухим: „зійшли зі світа“ (decesserunt ex hac luce), коли б у смерті останніх галицько-волинських князів було щось трагічне. Правда, швейцарський хроніст Іван Вінтертурський каже про них, що їх одного по другим струїли Русини¹⁾, але се по всій очевидності фальшива чутка, нав'яна пізнішим фактом — отроєнням Юрія-Болеслава; спокійна згадка Локетка дає більше право припускати, що Юрієвичі умерли собі звичайною смертю, один по другім в тих роках.

Володислав, як ми бачили, каже про них, що вони були останніми, отже мужеського потомства не лишили. Незвістно взагалі, чи полишили яке небудь потомство²⁾. Династія Данила урвала ся, й якийсь час Галицько-волинська держава зіставала ся без князя. Очевидно про такий безкняжий стан держави й говорить Володислав, побоюючи ся, що Татари заберуть сю відумерщину в свою безпосередню владу, та просячи папу оголосити хрестоносний похід на Татар. Не знати, чи се побоювання було тільки теоретичне, основане на тім, що татарська орда, як зверхник, може опанувати безкняжу Русь, чи дійсно щось фактично стало ся в напрямі ближшого мішання Татар в галицькі справи. Та обставина, що літом 1325 р., папа дійсно голосив на прошенне Володислава (і то аж кількома грамотами) хрестоносний похід против Татар і схизматиків³⁾, підсуває гадку, що Володислав і потім далі алярмував папу, та що дійсно показувало ся якесь зближенне між „схизматиками“, себто Русинами, й Татарами; але дуже обставати при тім здогаді не можна, бо тоді як папа оголошував свої грамоти про похід на Татар, в Галицько-волинських землях мабуть уже був новий князь⁴⁾. Само по собі можна без

оден Андрій, виводили, що Льва вже тоді не було на світі; але вже Зубрицький (III с. 250) дав йому справедливе об'ясненне — що Андрій був волинським, а Лев галицьким князем (сей погляд потім прийняли Ржежабек, Филевич, Іванів). Линниченко (Дополненія с. 108) хоче бачити в титулі Андрія доказ того, що він був паном цілої Галицько-волинської держави, а Льва вже не було. Пор. сказане вище про титули — с. 115.

¹⁾ Див. прим. 15.

²⁾ Припускають здавна, що донькою котрогось з Юрієвичів була жінка Любарта, але се тільки комбінація, і може скорше її треба уважати донькою Юрія-Болеслава (див. прим. 17 і прим. до генеалог. таблиці). Що мужеського потомства по руських князях не лишило ся, каже й Каміньєр в листі до патріарха 1370 р. — Acta patriarchatus I с. 577.

³⁾ Theiner Monumenta Poloniae I ч. 316, 334, 338.

⁴⁾ Можливо з рештою й таке, що ці „схизматики“ були зовсім не з галицько-волинських земель; можна нпр. гадати, що то якийсь претен-

великих натягань припустити (хоч виразних вказівок на се не має), що коли перервала ся династія, між галицько-волинським боярством зарисувала ся партія чи напрям людей, що хотіли задержати землі в руках боярської управи, опираючи ся на татарських силах у безпосередній залежності від Орди¹). Але сей напрям не устояв ся, перемогли більш консервативні елементи, що привели до покликання на галицько-волинський престіл одного з свояків старої династії, мазовецького князя Болеслава.

Претендентів на галицько-волинську відумерщину було, певно, багато. Припадком довідуємо ся нпр., що Генрих глоговський (на Шлезку) і його брат Ян титулували себе в 1324—5 р. князями Галичини і Лодомерії, і сі титули признавав за ними папа²). Можливо, що і з різних руських династій, посвячених з династисю Данила, заявляли ся кандидатури (нам незвісні). Але те, що бояре поминули руську династію (не залежно від того навіть, чи виступали з неї які кандидати) й узали собі на стіл мазовецького княжича — факт дуже характеристичний: він вказує на глибоке відокремленне, відчуженне Галицько-волинської Русі від решти земель колишньої Київської держави, — відчуженне, сотворене

дент з руських князів за помічю Татар забрав ся до походу — але се вже буде гіпотеза чистої води.

¹) Підношу сей брак виразних вказівок особливо супроти здогадів Прохаски (*W sprawie* с. 9), що галицько-волинське боярство стояло в союзі з Татарами і на нім операючи ся, старало ся тримати в своїх руках Юрія-Болеслава. Линниченко знов припускає, що Галичиною й Волинею перед приходом Болеслава правили якийсь час татарські баскаки з боярською думою, „як то бачимо пізнійше, по смерті Болеслава і перед опанованнем Русі Казимиром“. Та власне як раз тоді не бачимо ми сліду якогось татарського намітника на Русі, й се саме промовляє дуже против гіпотези про баскаків перед Болеславом.

²) Raynaldi *Annales ecclesiastici ab anno quo desinit Baronius* XV с. 295 (*Henricus dux Haliciae, haeres rex regni Poloniae, dux Glogoviae et Poshnaniae* — лист до папи в справі денарія св. Петра) і с. 299 (замітки, що против Людвика баварського папа звертав ся з листами до *Slaviae, Glogoviae, Longomeriae duces*). Каро (*Geschichte Polens* II. 225) на сій підставі припускав, що по смерті Юривичів бояре покликали на князів сих шлезьких княжат, але для такої гіпотези нема ніякої підстави; з рештою сам Каро реального панування їх на Русі не припускав.

Дуже штучне об'ясненне дав недавно Абрагам (ор. с. 174): що Локтек по смерті Юривичів задумав захопити їх спадщину (для того й накликав палу до хрестоносного походу) і розпочав сю окупацію, а наслідком того князі глоговські, будши претендентами на Польщу, прибрали й титул князів галицьких.

годовно клином литовських анексів і безпосередно залежних від Татар територій: сі литовські анекси й татарські території в ті часи могли майже зовсім стикати ся з собою й відтинати Галицько-волинську державу від східніх земель.

Як виразно говорить польський хроніст Ян з Чарньова, і як воно само собою правдоподібно, бояре самі вибрали собі князем княжича Болеслава, він не був їм накинений якоюсь сторонньою силою¹⁾. Він був сином Марії, сестри Юриєвичів, виданої за князя мазовецького Тройдена, одним з старших, а мабуть таки й найстаршим з його синів²⁾. Як великий був він тоді, не знати, але той факт, що в грамоті 1325 р. виданій ним уже мабуть в Володимирі, нема вказівок на якусь опіку, міг би вказувати на те, що князь дуже молодим тоді не був³⁾. Хрещений на католика, з іменем Болеслава, він потім, очевидно — в звязку з своєю кандидатурою на галицько-волинський стіл, перейшов на православну віру і прийняв імя Юрія, з котрим потім усе виступає як руський князь. Прав-

¹⁾ Янко каже про Юрія-Болеслава: quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt (Monumenta Poloniae II с. 629). Супроти сього неправдоподібно здають ся здогади нпр. Линниченка, що Болеслава накинуди Русинам Татари і він операючи ся на них, старав ся укоротити боярські впливи (Замітчанія с. 90). Прохаска (W sprawie с. 6) думає, що Болеслав мав галицький стіл завдячати підпорі Володислава. Таку підпору припускає й Линниченко (с. 90—1), і вона можлива, але теж дуже на сю можливість налягати не можна супроти двозначного становища Болеслава супроти Локєтка й його сина, яке показують нам пізніші Болеславові грамоти.

²⁾ Сам Юрій-Болеслав аве Юрія своїм дідом (avus, в грамоті 1325 р.), очевидно — по матери. Янко з Чарньова аве його попередника на галицько-волинськїм столі, остатнього Юриєвича, його вуєм (avunculus — с. 621); очевидно, Болеславова мати була донькою Юрія Львовича (natione Ruthena аве її Длугош III с. 202). Імя її — Марія, подають записки познанські — Monumenta Poloniae V с. 681, див. також иньші джерела вказані у Бальцера Genealogia с. 438. В літературі авуть її часом хибно внукою Юрія Львовича (нпр. Антонович Монографія I с. 51, Линниченко Замітчанія с. 85).

³⁾ Здогади що до часу уродження Юрія-Болеслава Balzer с. 453. З його виводів виходило б, що Юрій-Болеслав міг мати тоді не менше 12 і не більше 19 літ, але сі виводи досить гіпотетичні. Линниченко зовсім безпідставно (опираючи ся на термінах non post Бальцера) твердить, що в момент смерти Юрій-Болеслав не міг мати й 30 літ (Дополненія с. 112). В звязку з його літми стоїть питання — як розуміти призвище проводира галицького боярства Дмитра Дедька. Почавши від Карамзіна (IV с. 130) і кінчаючи Линниченком (Критическій обзор с. 158), його часто толкують як „дядько“ — Болеслава б то. До сеї справи я ще верну ся (в т. IV гл. 1), тепер зазначу тільки, що се толкування не уважаю добрим.

доподібно, сей перехід став ся вже по смерті його вуйв, чи з власної його охоти, чи на жаданне галицько-волинських бояр — не знати¹). Подвійне його імя — Болеслава-Юрія наробило баламуцтва в наущі: до недавна відрізняли Юрія II, уважаючи його останнім Даниловичом — сином Андрія чи Льва, від Болеслава Тройденовича, що ніби то вже по смерті його зайняв галицько-волинський стіл. Ся помилка тепер вже висвітлена вповні — в Юрію ми маємо друге, руське імя Болеслава Тройденовича, що став галицько-волинським князем, по короткім безкоролівю, по своїх вуйх Андрію й Льві²).

В 1325 р. Юрій-Болеслав видає вже грамоту, титулюючи себе *dux Russie*. Означення місця на ній бракує. Привішена до грамоти маєстатична печатка Юрія Львовича, котрої й пізнійше уживає Юрій-Болеслав, показує, що Юрій-Болеслав тоді мав в руках інсігнії галицько-волинських князів. Скромний його титул на сій грамоті, в порівнянню з грамотою 1327 р. де він титулує себе *dux terre Russie, Galicie et Ladimerie*, може піддавати здогад, що він тоді ставив свої перші кроки як галицько-волинський князь³). З рештою ніяких подробиць про його прихід на галицько-волинський стіл не маємо⁴). Звістний уже нам Іван Вінтертурський говорить про Юрія-Болеслава, що його поставив

¹) Що до релігії Болеслава, то припустити, як то зробив Лонгінус (Грамоти Юрія II с. 13), що його від дитинства виховано православним, дуже тяжко особливо коли він (а се правдоподібно) був старшим сином Тройдена; зрештою предвидіти тоді, що вуйки Болеслава повмерають безпотошно, і він буде кандидувати на їх стіл, було трудно. Можна вказати ще на вираз палського листу про замір Болеслава перейти на католіцизм: *ad unitatem ipsius ecclesie redeundi* (Theiner Monumenta Poloniae I с. 383), але покладати ся на докладність сього слова *redeundi* небезпечно.

²) Див. прим. 16.

³) Може й не вступив іще на галицько-волинську землю — впр. інсігнії могли бути йому прислані сторонниками. Висловляю се одначе, яко просту можливість.

⁴) Зиморович в своїй Хроніці Львова дає таке оповідання: по смерті Льва (Даниловича!) Литвини забрали Волинь, Мазовшане — Поділе й Покуте без перешкоди. „Оден тільки Львів, мужно оборонюваний дружиною Льва, Татарами, Сараценами, Вірменами й иньшими князями (розум. Львовими) войками, замкнув ворота перед узурпаторами і відчинив їх (1327 р.) тільки на таких умовах: що Болеслав, прийнявши титул руського князя, позволить міській громаді спокійно й свобідно жити по своїм законам і авичаям; князівського скарба, яко річи сьвятої, він не рушить і нічого в публічних справах не буде робити без загальних аборів (*sine comitibus sen-*

руським князем татарський хан¹), і се б можна розуміти як відгомон затвердження його татарським ханом, але що хроніст сей виходить взагалі від погляду про дуже тісну залежність Галицько-волинської держави від Татар (так що у нього й остатні Юриєвичі виступають татарськими намістниками), тож і на се покладати ся не можна, тим більше, що практика затвердження князів Татарами в Галицько-волинській Русі нам невідома²). Згодом декотрих новіших дослідників, що Юрій-Болеслав з початку опанував тільки якусь частину Галицько-волинської держави і тільки згодом розширив свою власть на цілу³), не має ніякої підстави в джерелах.

Для часів сього цікавого руського князя з польської династії ми маємо троха більше відомостей ніж за його попередників — і що до заграничної політики і що до внутрішніх відносин.

В заграничній політиці передовсім звертають до себе нашу увагу численні, аж чотири, трактати Юрія-Болеслава з пруськими рицарями⁴). Що до першої грамоти, 1325 р., як я що йно зазначив, є можливість, що він видав її ще як пів-претендент на галицько-волинський стіл. Грамота 1327 р. містить у собі буквально повторення грамоти Андрія й Льва з 1316 р. — по просту відписана з неї⁵); вона могла бути виставлена як потвердження гра-

---

turiatis) — Zimorowicz Opera с. 59. На жаль се оповідання по всякій правдоподібності піде було тільки фантазією львівського патриція XVII в., що переносив і на XIV в. обставини *reipublicae Leopoliensis*.

¹) Текст в прим. 15. ²) Див. вище с. 103.

³) Таку гадку висловив Лонгінов (Грамоты с. 10—1): він думає, що по смерті Юриєвичів зіставали ся в галицько-волинській землі дрібніші князі, і з початку Юрій опанував тільки Володимирську волость. Його погляд приймає й Линниченко з тою різницею, що припускає боротьбу Юрія не з руськими князями, а з сепаратистичними змаганнями поодиноких округів (Критическій обзоръ с. 153). Але сі гіпотези не мають опертя в джерелах; Лонгінов шукає підпори для свого погляду в ріжниці титулу Юрія в його грамотах, але нестійність його аргументації абив уже Линниченко (l. c.). Оповідання Зиморовича про Львовян, на котре покликається ся також Лонгінов, не має ніякої певности, як я вже сказав.

⁴) Про них див. в прим. 11.

⁵) Тут повторено також і фразу про посередництво „своєка“ Зіґегарда Шварцбурґа та його *instrumenta et rationes*: се мабуть зовсім безпотрібно відписано з грамоти 1316 р. Так само відписана і для того не має ніякого значіння фраза про оборону від Татар, котрій надає в своїх міркованнях велику вагу Прохаска (*W sprawie* с. 9), згадаючи ся, що сі слова в пізніших грамотах Юрій мусів улустити під пресією бояр, що тримали ся Орди.

моти 1325 р., після того як Юрій-Болеслав засів уже міцно „в своїм стольнім місті Володимирі“, як називає він його тут¹⁾. Але при тім інтересне те, що виданне сеї грамоти припадає як раз на час, коли між Прусією й Локетком зачинала ся завзята війна. Прусія в сій війні мала по своїй стороні Шлезк, Мазовію, Литву, тим часом як князі киявські тримали ся більш нейтрально; грамота Юрія-Болеслава 1327 р. має значінне забезпечення нейтральности і з його боку супроти війни Прусії з Локетком, а може й більш прихильного для Прусії становища.

На такім становищу Юрій зістав ся протягом усеї національної польської боротьби з Німцями за Локетка, бо в грамоті 1334 р. він згадує про приязнь з Прусією, що зіставала ся ненарушеною від часів Романа. На причину дипломатарного відновлення сеї приязни в 1334 р. мабуть вказує кінцева фраза її, де Юрій каже, що уважав потрібним відновити її для того, аби „замкнути роти тим, що вкують і брешуть на сей союз та силкують ся його розірвати“. Найправдоподібніше, такі старання до розірвання союзу Юрія з Прусією виходили зі сторони молодого польського короля Казимира, і з сього погляду замітне знову те, що ся грамота була видана тоді, коли зближав ся кінець перемиря Прусії й Польщі (кінчило ся на зелені свята 1334 р.), і обидві сторони мусіли оглядати ся за союзниками до можливої нової боротьби. Юрій зістав ся союзником Прусії, й півтора року пізніше, правдоподібно — з нагоди перемири на уряді великого маїстра, видав нову грамоту, де потверджував давній союз з пруськими рицарями.

Безперечно, в сих частих відновленнях союзу ініціатива мусіла виходити від пруських рицарів, котрим дуже важно було під час своєї боротьби з Польщею задержати в нейтральности такого сильного князя як Юрій-Болеслав. Юрій, як бачимо, супроти польського короля вповні задержав собі політику вільної руки. Здасть ся навіть, що потім відносини між Юриєм-Болеславом і польським королем ще погіршили ся, судячи зі звістки (на жаль дуже скупі), що 1337 р. Татари разом з Русинами напали на Люблинську землю і спустошили її, а самий Люблин тримали в облозі 12 днів і тільки як татарського воєводу забито стрілою, покинули облогу²⁾. Той факт, що виступає тут Люблин, предмет давніх аспі-

¹⁾ in *Ladimiria nostra civitate capitali*.

²⁾ *Monumenta Poloniae* III с. 78 — *rocznik Świętokrzyski*, і в иньшій версії, не знати звідки взятій, — *Poczet królów polskich* *ibid.* с. 295.

рацій галицьких князів, піддає гадку, що сей похід міг бути ділом Юрія-Болеслава.

Натомість наступило очевидне зближення між Галицько-волинською державою й Литвою. Окрім того, що не маємо в джерелах ніякого сліду конфліктів між ними, маємо вказівку на се зближення у шлюбі Юрія з донькою Гедимина: 1331 р. він оженив ся з нею в Плоцьку, вихрестивши її наперед; при хресті вона дістала імя Евфемії, а в генеальогіях зветь ся скорочено Офкою¹⁾. Я уважав би правдоподібним, що сей шлюб був тільки початком ще тіснішого зближення Юрія-Болеслава до Литви; жінка Любарта — котру звичайно вважають донькою котрогось з Юривичів, в дійсности була може донькою Юрія-Болеслава²⁾, і що не маючи синів Юрій в якійсь мірі признав Любарта своїм евентуальним спадкоємцем, як оповідає найдавніша русько-литовська літопись: „а Любарта принялъ володимерский князь к дотце во Володимерь и в Луческъ и во всю землю Волинскую“³⁾.

Так виросувала ся поволі та ситуація, яка потім з цілою виразністю зазначила ся по смерті Юрія-Болеслава. Особливо політика Юрія-Болеслава супроти Польщі дуже інтерна: в ній можуть крити ся завязки пізніших епохальних подій — походу Польщі на Русь. Вступом до нього послужила польсько-угорська угода в справі Руси, викликана мабуть сею політикою Юрія-Болеслава.

¹⁾ Длугош II с. 155; його звістка має дуже правдоподібний вигляд і потверджує ся словами Івана Вінтертурського, що жінки Болеслава й короля Казимира (теж жонатого з Гедиминівною) були сестри. Імя її дає невидана мазовецька генеальогія — про неї див. Бальцер Genealogia с. 488. Нарбут, покликаючи ся на напис на гробі Офки, зве її Офкою, в християнстві Марією, але се друге імя додав він сам хибно, як добре вяснив Бальцер I. с.

²⁾ Див. в прим. 17.

³⁾ Русько-литовська літопись в I т. Учених Записок II отд. академіи с. 27. Звістку сю декотрі дослідники приймають скептично, вважаючи її тенденційною (япр. Дашкевич Загѣтки с. 46, пор. Линниченко Загѣтчанія с. 85). Я думаю, що се оповідання уклало ся тоді, коли вже Волинь не була *objectum litis*, а й окрім того не припускаю такого отвертого відумання факта; той факт, що Любарт так легко дістав Волинь і Галичину по смерті Юрія, до певної міри потверджує, що він дійсно уважав ся спадкоємцем ще за його життя.

Линниченко в своїх Дополненіях по поводу сеї замітки моєї зазначає, що не розуміє її, бо спір за Волинь почав ся ще в XIV в. (с. 112). Ну, я думаю, що читач догадаєт ся, що я говорю про спір за Волинь (а не Галицько-волинські землі), що розгорів ся між Литвою й Польщею в 1440—1450-х рр.

Справа се дуже темна, і для її зрозуміння ми мусимо кинути погляд на становище інтересованих держав.

Польща тоді що йно виходила з страшного розбиття й занепаду, що не минув безслідно потім для всеї її пізнійшої історії, не вважаючи на періоди могутности й блиску. Державна криза, приготовлена уже попереднім, розвинула ся в усій страшній своїй силі з кінцем XIII в.: Польща розбита на кілька нічим не звязаних груп князівств; на великокняжім престолі чеський король; міста в руках чужого, німецького міщанства, що творило державу в державі з своєю осібною організацією; поруч нього також друга небезпечна держава — церква; а на півночі, засівши дорогу до моря, закоренило ся пруське рицарське брацтво, вдраючи ся в польські землі. В такім стані, розумієть ся, пішли в непамять старі традиції Польщі про боротьбу з Русію за пограничні — побужські й карпатські землі. Перевага рішучо лежала по стороні Руси, й Польщі приходило ся тримати ся на оборонній стопі (боротьба за Люблин, пляни Льва на краківський стіл).

Подвигнення Польщі з сього занепаду з незвичайною зручністю й енергією розпочав Володислав Локетек; але смерть забрала його в половині роботи, коли перед ним заблесли тільки перші прояви ліпшого (приборканне німецького міщанства та духовенства, перемога над пруськими рицарями). Син його Казимир, що заступив місце батька 1333 р., різко розірвав з батьківською політикою збирання польських земель. 1336 р. укладає він угоду з Чехією і за виречення чеського короля з претензій на польську корону вирікаєть ся на користь Чехії всяких прав на Шлезк. Разом з тим уложено провізоричну угоду з пруськими рицарями (остаточно потверджену в р. 1343): Казимир відступав їм Поморє (Померанію), землю Хелмінську й Михаловську з сусідніми польськими округами, і таким чином вповні відгоружував Польщу від моря.

Сі трактати вповні зрозумілі — їх диктувало бажання спокою, чим би не толкували сього бажання: чи глибокими плянами внутрішніх реформ Польщі, чи легкодушним змаганням позбути ся за всяку ціну тяжких клопотів. Та слідом за ними пішов трактат далеко більше загадковий: на з'їзді в Вишгороді в 1339 р. Казимир укладає з своїм зятем Каролом Робертом королем угорським угоду, і в ній було постановлено, що як Казимир не буде мати синів, то по смерті його польська корона, поминаючи Пястовичів, має перейти до угорського королевича Людовика, сина Кароля й Казими-

мирової сестри Єлисавети, угорського престолонаслідника¹).

На жаль, самого трактату ми не маємо, й не знаємо, чим в нім мотивував Казимир таке своє рішення, що стає справдешньою загадкою для сучасних дослідників. Що правда, угорський король був старинним і дуже важним союзником Локетка й Казимира в їх загроженій позиції, а нинішня ідея національної держави, що виключає подібні династичні дарунки, була в тодішніх часах незнана. Але все таки сей дарунок анжуйській (андегавенській) династії Кароля зі сторони Казимира виглядає дуже дивно, особливо після того як Казимир такими тяжкими жертвами забезпечив уже Польщі спокій від сусідів, отже потребував угорського союзу менше ніж перед тим.

Різними способами, дуже хитрими й далекими об'ясненнями пробувано пояснити сю резігнацію Казимира, але одиноким можливе об'яснення те, що Казимир ціною сеї резігнації діставав якісь уступки чи приречення від угорського короля, отже що се не був дарунок з його боку. Таку уступку з угорської сторони мусимо шукати власне в руській справі.

Ми маємо натяки (як побачимо потім), що вже в 1340 р. угорський король супроти Галичини поступав солідарно з польським; виразно ж бачимо їх союзниками в пізнійшій акції, в р. 1349—50. В умові кор. Людовика з Казимиром з 1350 р. знаходимо виразний відклик до якоїсь угоди в руській справі: уложеної з Казимиром за кор. Кароля, що вмер р. 1342; оружні виступи Польщі й Угорщини зараз на першу вість про смерть Юрія-Болеслава, коли ще не було часу їм порозуміти ся в сій справі, дають дорозумівати ся, що таке порозуміння наступило ще за життя Юрія-Болеслава. Дуже правдоподібно отже, що вже під час пертрактацій за престолонаслідство наступила угода в руській справі між угорським і польським королем, і що зроблені в ній уступки в руській справі з угорського боку були власне компенсацією за спадщинне право на польську корону, признане угорському королевичу²).

Ся угорсько-польська угода 1339 р. в таким разі була повторенням, з певними змінами, звістної Спішської умови 1214 р., що так само робила компроміс претензій Угорщини й Польщі до Га-

¹) Chronicon Budense c. 254, Дубницька хроніка Hist. Hung. scr. II c. 129, Турову II гл. 98, Янко з Чарньова — Monum. Pol. hist. II c. 637—8.

²) Літературу й перегляд різних поглядів див. в прим. 18.

личини. Як тоді, так мабуть і тепер, початок до сього компромісу вийшов від польської сторони. Угорщина числила за собою традиційні права на Галицько-володимирську державу й не мала причини кликати Польщу, аби з нею ділити ся тими правами.

Ми знаємо, що Угорщина вже при кінці XI в. почала простягати руку по галицькі землі. Катастрофа 1099 р. вправді перебила сі аспірації, й угорські пляни на Галичину відновляють аж століте пізнійше — в 80-х рр. XII в., підчас галицьких замішань. Угорщина вперше приходить тоді до окупації Галичини, хоч і не довгої. З смертю Романа угорський король бере на себе з ролю опікуна його сиріт і ролю зверхника Галицько-волинської держави. Від тоді „король Галичини й Волини“, *Galiciae Lodomeriaeque rex* — стає постійним титулом угорських королів, і вони задержують його й тоді, коли по кількох, досить ефемеричних пробах окупації Галичини траять всякий реальний вплив на неї — зі зміцненнем становища Данила¹⁾. Вправді не знаємо, о скільки якісь зверхничі права чи сеніорат угорського короля признавав ся коли небудь галицькими князями; коли з кінцем XIII в. ми бачимо сліди агресивної політики галицьких князів супроти Угорщини, розумієть ся, трудно думати про яке небудь признанне старшинства угорського короля. Але зі зміцненнем становища угорського короля в дальших десятиліттях XIV в. могли віджити старі традиції про права Угорщини на галицьку Русь, і польський король мусів числити ся з ними претензіями Угорщини: коли він ставив якісь пляни на Русь, то щоб не попусувати приязних відносин з Угорщиною, не наклікати конфлікту з нею, мусів постарати ся про компроміс. Обидві держави мусіли вже при сім першим пактованню стояти на тих самих становищах, на яких бачимо їх в угоді 1350 р.: угорський король признавав Галицьку державу власністю угорських королів, своїх попередників, отже і своєю (*regnum Russie predecessorum nostrorum regum Hungarie fore dignoscatur et per consequens nostrum fore dignoscitur*), так що коли ділив ся правами на неї з польським королем, то робив се з ласки, як уступку²⁾. Такою уступкою і заплатив мабуть кор. Кароль за право спадку в Польщі для свого сина, а що Польща шукала тут його згоди на компроміс, се відбило ся й на їх умовах. Як то звичайно буває, що хто чогось добиваєть ся, то при компромісі робить і більші уступки, так і Казимир

¹⁾ Див. т. II² с. 413—5, 449—452, і т. III с. 18 і далі.

²⁾ Текст умови в 1350 р., в урядовій копії 1357 р., видав Прохаска ор. с. дод. II.

мусів прийняти всякі застереження дальших прав угорського короля на Галичину. Пізнійша умова 1350 р., що регулювала відносини обох держав до Галичини після того, як її здобуто, мабуть і тут стояла на тім же становищі, що й пактовання 1330-х рр. По умові 1350 р. Галичина мала зіставати ся й далі принадлежністю угорської корони, і Казимир тільки за свого життя міг її уживати. Так воно, кажу, було мабуть і в умові з Каролем. Коли може стилізація умови була инакша, принцип мусів бути той самий.

Ставлячи такі згоди (бо за браком докладніших сучасних відомостей для непевностей зістаєть ся тут багато місця, і більше як згодом я сього й сам не назву), мусимо відповісти на питання: що могли викликати такі пляни Польщі на Галицьку Русь? На се питання зовсім певної відповіді, розумієть ся, не може бути. Сучасні письменники підсуюють далекосяглі пляни Казимира — що він тратячи одно море для Польщі, хотів пробити її дорогу до другого; але при трезвійшим погляді на обставини XIV в. таких згодів ніяк не можна ставити. Ліпше зістати ся при далеко простійших мотивах, і власне неприхильне становище Юрія-Болеслава супроти Казимира, що з кінцем 1330-х рр. могло ще погіршити ся й перейти просто в вороже (пор. звістку про той похід Татар і Русинів в 1337 р. на Люблинську землю) могло послужити першим імпульсом до того. Заразом показували ся все виразнійші симптоми непевного становища Юрія-Болеслава на галицько-волинським столі в його відносинах до боярства, може ще які иньші користні для Польщі обставини, і у Казимира легко могла виникнути гадка — зігнати з галицького стола свого кузена, або користаючи з замішань забрати собі його землі. (Могла тут вплинути память про політику Лешка Білого, з початків XIII в., супроти Романової спадщини, й традиції про давнішу боротьбу за західню Русь, але то вже менше правдоподібно). Треба була лише порозуміти ся з Угорщиною, і се було зроблене.

Супроти такого значіння сього моменту в пізнійшій історії України було б дуже интересно здати собі справу з відносин Юрія-Болеслава до Угорщини. На жаль, джерела тут не дають зовсім нічого позитивного. По тих натяках про участь галицьких князів у внутрішніх війнах Угорщини, про які я згадував, маємо згоди про пляни походу кор. Кароля на Русинів в 1330-х рр. — згоди оперті одначе лише на досить неправдоподібнім толкованню одної булі¹⁾, і потім одну літописну звістку, досить стару, але змістом своїм

¹⁾ Див. прим. 18.

зовсім загадково. „Року божого 1338 коло свята Петра і Павла, читаємо в угорських хроніках, прийшов князь руський Лотка (вар. : Лочка) з вибраним полком своїх вояків до Вишгороду, до короля угорського Кароля, обіцяючи йому всяку приязнь“¹⁾. Стилізація звістки вказувала б, що тут іде мова не про якогось галицького боярина, як думали часом, а таки князя. Чому він називається „Лотка“, Аллах знає, але коли се руський князь, то найприродніше приходить ся бачити тут Юрія-Болеслава²⁾. В таких разі ся звістка говорила б нам, що разом з тим як уклалося порозуміння між Польщею й Угорщиною в справі Галицької Русі, Юрій-Болеслав — може прочувши про сі звернені против нього переговори, попробував перебити їх й перетягнути на свій бік угорського короля, зложивши йому парадну візиту, але сей маневр йому не удав ся, й угорський король зівстав ся союзником Польщі й став по її стороні в справі Галицької Русі.

З внутрішніх відносин часів Юрія-Болеслава особливо важне значіння мав конфлікт, що вийшов між Юрієм і його боярами і мав великий вплив на політичну ситуацію того часу, остаточно закінчивши ся трагічною смертю сього князя. Ті об'яснення, які дають сьому конфлікту джерела, кидають де що світла на внутрішні відносини взагалі. Іван Вінтертурський, переказуючи поголоски, які дійшли до нього, каже, що Юрія-Болеслава струїли „по довгих літах доброї управи за те, що він став розмножати число латинників і їх віру“. Ширше оповідає про се пнший сучасник — пражський крилошанин Франтішок: „сей князь, ревний до правої віри, спроваджував з ріжних країв католицьких св'ящеників і богословів, бажаючи защепити правдиву віру у Русинів і викоренити їх схизму, ті ж, жадуючи своєї віри, струїли князя і богатых католиків позабивали ріжними способами“. Подібне каже й

¹⁾ d. Lothka dux Ruthenorum venit in Wisegrad cum electo populo militum suorum ad regem Karolum Hungariae, promittens ei omnis amicitie incrementum — Дубницька хроніка у Floriani Hungariae fontes domestici III с. 128, Туровц гл. 98 (у нього імя читають ся: Lochka); звістка ся походить з старої, сучасної угорської хроніки, доведеної до р. 1342 -- див. Кайндля в Archiv für öst. Gesch. т. 88 с. 455.

²⁾ Галицьким боярином уважав Лотку Шараневич (Історія Гал.-волод. Русі с. 150), Ржезбек (ор. с. с. 217), Линниченко (Замѣчанія с. 102), і сей погляд приймав і я в першій виданню сеї книги, бачучи в сій звістці симптом боротьби Юрія-Болеслава з галицьким боярством. Але тепер думаю, що вірніші стилізації звістки були погляди угорських письменників, що бачили тут галицького князя (як іще Прай — див. прим. 19, новіше Повр — Magyar-ruten érintkezések с. 940).

півнійший дещо Ян з Чарнкова: вбили Юрія за те, що він „хотів перемінити їх закон і віру“. Інакші поголоски переказують записки т. зв. Траски: що Юрій „був дуже неповздержний в відносинах до своїх підданих: в'язнив їх і вимагав від них грошей, відбрав у них доньок і жінок та безчестив, й наводив на них иньші народности — Чехів і Німців; здасть ся, що через такі кривди вони йому й смерть заподіяли“¹⁾. Отже сї поголоски, записані незалежно від себе кількома авторами, підносять такі причини незадоволення на Юрія-Болеслава: він протегував латинство; він старав ся змінити порядки (legem) землі; він протегував чужинців, Чехів і Німців, запрудивши ними землю; нарешті — він чинив насильства над людьми й жив розпустно.

Полишивши на боці сю остатню поголоску, підозрілу своєю банальністю, та й не піддержану иньшими джерелами (Іван Вінтертурський як раз противно каже, що Юрій правив добре) — ми властиво можемо звести иньші поголоски до одної характеристики: Юрій-Болеслав роздражнив своїх підданих тим, що будши по свому вихованню латинником і прихильником польсько-німецького укладу, занадто необережно став накидати латинство і німецькі порядки Русинам, і се привело до конспірації. Се було-б вповні правдоподібно, а натяки на щось таке ми знаходимо і в сучасних урядових актах. Папа згадує в однім своїм листі з 1341 р. про реляцію Казимира, де той писав йому, що „схизматицький нарід руський отруїв князя руського Болеслава, сина католицьких батьків, і немилосердно позабивав иньших католиків, які були прихильні до того князя за його життя“. Як бачимо, і тут повстанню на Болеслава надасть ся релігійна закрутка, а окрім самого Болеслава рух сей звертає ся й на його прихильників-католиків, по всякій очевидности — чужинців.

Що Юрій-Болеслав, перейшовши на православну віру, зіставав ся прихильником католицизму, в тім трудно сумнівати ся. Чутки про його прихильність до латинства були причиною, що вже дуже скоро по його приході на володимирський стіл папа заходив ся наvertати його на католицизм. Ми маємо папські листи з червня 1327 р., де він пише, що з великою утіхою довідав ся про замір Болеслава, руського князя, перейти від схизматицького грецького обряду до римської церкви, і намовляє Болеслава, аби таки дійсно „звернув ся спасенно до світа правди“, а в особнім листі до Ло-

¹⁾ Івана Вінтертурського оповідання див. в прим. 15, иньші тексти в прим. 20.

кетка просить його, аби впливав на Болеслава своїми батьківськими намовами в с'єм напрямі¹⁾. Часто висловлювано гадку, що сі листи папи були відповіддю на висловлене Юрієм-Болеславом на адресу папи бажання перейти на латинство; але зміст папських листів на се нічим не вказує. Так само загально прийнятний погляд, що Юрій дійсно слідом таки вернув ся до католициста, уважаю безпідставним: в зацитованім вище листі 1341 р. папа, говорячи про побитих Русинами латинників²⁾ — слуг Юрія, його самого зве тільки сином батьків-католиків³⁾: з сього очевидно, що Юрій умер таки православним, на латинство сам не перейшов. Але звістки про його прихильність латинству через те свої ваги не втрачуть⁴⁾. Інтересна з сього погляду звістка, що Юрій женячи ся з донькою Гедиміна, охрестив її й весіле справив в Плоцьку, на Мазовшу⁵⁾; очевидно, він зробив се не у себе, в Володимирі, хіба з якихось спеціальних причин, і справедливо здогадують ся, що се зроблено було для того, аби вихрестити жінку не на грецьку, а на латинську віру.

В чім могли проявляти ся змагання Юрія-Болеслава „вконтринути схизму“⁶⁾, „змінити віру“⁷⁾, своїх підданих, тяжко сказати, і се обвинувачення мабуть скорше треба вважати агітаційним мо-

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae I ч. 383 і 384. Один з новіших дослідників др. Прохаска добачає в тім великий політичний план Юрія: Русь могла зайняти самостійне становище, тільки здобувши санкцію одної з władz państwowych świata — а то папи: тільки се могло увільнити її від претензій сусідів, від татарської неволі, отже Bolesław Jerzy II rozpoznał akt przyjęcia wiary katolickiej od siebie, liczył na ludność katolicką w wielkich centrach, na kolonistów zachodu w miastach zaludnionych przeważnie Czechami i Niemcami, na których jako na trwałej podstawie opierał i dodrobił kraju — W sprawie с. 11. Проф. Линиченку сі здогади Прохаски здають ся „дуже імовірними“ (Суспільні верстви Гал. Руся с. 2), мінї навпаки — дуже штучними.

²⁾ Christi fideles. ³⁾ de fidelibus procreatus parentibus.

⁴⁾ Ржежабек, за ним Філевич, з переходом Юрія на латинство й заходами коло ширення латинства звязували часті приїзди м. Теогноста на Волинь; в з'їздах єпископів до Теогноста Філевич бачить (с. 136) православної собори ad hoc. В дійсности частий побут Теогноста на Волині пояснюєть ся справою галицької митрополії, що тягнула ся від часів Юрія Львовича, а собори єпископів, практиковані за Теогноста при сьвященню нових єпископів скрізь, були тільки загальною реформою церковних порядків руської митрополії — див. про се в гл. 3.

⁵⁾ Вона переказана тільки у Длугоша III. 155, але має всякі вигляди правдоподібности.

⁶⁾ extirpare schismaticum errorem. ⁷⁾ fidem immutare.

тивом¹⁾. Колп сам Юрій, як ми бачимо, зістав ся при православної вірі, тим менше міг брати ся до якихось острих способів шпрення латинства; та й за слабе його становище було на се. В дійсности мабуть се шпрення латинства обмежало ся тим, що Юрій давав легкий приступ на Русь латинському духовенству й латинникам; з його прихильности могли користати католицькі місії, сьвященники й монахи, і католицькі кольоністи Руси, а можливо — що він і сам спроваджував їх.

Що до протегування чужоземної, латинської кольонізації на Руси, то памятюю заходів Юрія коло неї зістала ся його грамота м. Сяноку на німецьке право, видана в Володимирі 1339 р.²⁾. В ній надає він вийтвство в Сяноку своему слугі Бартку з Сендомира, з правом на третину податків з міщан, з юрисдикцією і з иньшими вигодами звичаєм подібних надань (грамота взагалі уложена в формі звичайного надання мадебурського права); міщанам сеї нової громади даєть ся 15 літ свободи від податків, а ті національности, з котрих Юрій сподівав ся осадників новій громаді, вичислені так: „чи то буде Німець, чи Поляк, чи Угрин, чи Русин“.

В сих словах часом добачали доказ того погорджування Русинами, на котре натякають звістки про Юрія, але властиво сї слова тільки показують, що ті осадки з німецьким правом були передовсім обчислені на заграничних кольоністів. Що сьвідками на грамоті бачимо двох вийтів німецького права — з Бохні і de Warsov³⁾, та ще одного або двох Німців — се також зовсім природне явище при наданню грамоти на німецьке право⁴⁾. Може бути, що Юрій показував особливу прихильність до німецької кольонізації та до організації громад німецького права, і се дало

---

¹⁾ Ржежабек (с. 215), Іванів (с. 224) приймають *en toutes lettres* звістку про утиск православія Юриєм, але вже Линиченко (Замічання с. 94, 102) висловив гадку, що звістки про прозелитизм Юрія могли бути побільшені його ворогами, хоч і прийняв гадку про новий перехід Юрія на латинство. ²⁾ Див. в прим. 11.

³⁾ *Adalberti aduocati de Bochna* (давнійше читано: *de Bahna*, але фототипічне видання не лишає сумніву) — в Бохні дійсно був тоді такий — *Kodeks Małop. I s. 208, 262. Warssou* — декотрі уважають за Варшаву, але се не дуже правдоподібно.

⁴⁾ В підписах сьвідків сеї грамоти добачає Іванов доказ того, що Болеслав окружав себе Німцями (с. 224). Але такого виводу з того не можна робити: справедливо зауважено вже давнійше, що сьвідками на сій грамоті виступають Німці, і особливо вийти — як знавці річи. Прибічної своєї ради Юрій певно не складав би з вийтів, і то чужих громад (Бохня).

потім причину до того обвинувачення, що він „понаводив“ на Русь чужинців. Але німецьку колонізацію й організацію на німецькій праві бачимо ми на Волини й Галичині ще в XIII і початках XIV в., і прихильність та зажидість з німецькими осадниками показують старші князі, як Василько, Лев й ин. (пор. вищенаведений епізод обіда у Маркольта Німчина¹).

В складі вищих урядників Юрія-Болеслава, як він представляє ся свідками його грамот 1334 і 1335 р., пробувано теж знайти доказ, що він обсаджував вищі уряди чужинцями²). Але імена сих свідків говорять противне — в переважній масі се імена чисто руські, не-русських не можна на певно вказати, німецьких або польських рішучо нема ані одного. На чолі їх стоїть єпископ, між боярством перше місце займає Дмитро Дедько, голова боярства і управитель Галичини по смерті Юрія-Болеслава: його вже певно ніяк не можна уважати креатурою Юрія.

Таким чином звістки, які нам удало ся зібрати про Юрія з фактів його князювання, вказують, що коли поводи до тих закидів против нього, переказаних поголосками, і дійсно були, то якихось крайностей в його поступованню ми не можемо сконстатувати. Чи треба се пояснити скупим запасом сих відомостей, чи тим, що в поступованню Юрія були дійсно тільки поводи, які були ужиті до агітації против нього його противниками серед боярства, так що в тих посмертних поголосках ми маємо відгомін лише сих агітацій, які побільшали факти й надавали їм хибне освітлення? Сього питання не розв'яже нам тепер мабуть ніхто.

Той факт, що на перших грамотах Юрія ми не стрічаємо

¹) Див. вище с. 94.

²) Ливниченко (Замічання с. 98, Сусп. верстви с. 62, пор. 15) з поміж Юрєвих бояр уважає Михайла Єлизаровича, Бориса Кракуду і Олександра Молдаовича Волохами, а Ходора Отека і здасть ся — Ходка Яромировича — Чехами, напевно за Русина має тільки Дмитра Дедька. Я думаю, що Михайло Єлизарович не може будити ніяких підозрінь, так само як і Григорій Косачович й Грицько Кудринович. Імя Кракуди — Борис, думаю, теж досить документує в нім Русина, або що найбільше арушеного Волоха. Зрештою присутність численних Волохів на дворі руського князя в ті часи була б фактом, котрий ледво чи хто потрапив би витолкувати (окрім хіба о. Петрушевича з його все-волоською теорією). Олександр Молдаович міг бути так само Русином з Подунав'я як і Волохом, або ще й скорше. Імя Ходка Яромировича дійсно звучить по чеськи, хоч не можна сказати, щоб і воно не могло бути руське, як і імя Ходора Отека. Georgius Calvus не має ніяких познак, з котрих можна б знавати його національність.

згадки про боярську раду, тим часом як грамоти 1334 і 1335 р. видають ся з участю боярства, дав деяким новітнішим дослідникам підставу до здогаду, що Юрій в перших роках правив незалежно від боярства, але пізніше боярство його опанувало, і на ґрунті напружених відносин між ним і Юриєм прийшло потім до традиційного конфлікту¹⁾.

Сей погляд вимагає у всякім разі деяких поправок. На відмінах тих грамот від попередніх взагалі тяжко будувати які небудь виводи, бо як було вказано, грамота 1325 р. не знати ще в яких обставинах видана була, а грамота 1327 р. буквально і невільничо відписана з грамоти 1316 р., отже має дуже малу вартість для нас. Через те й говорити про відмінне становище Юрія на початках і при кінці його князювання ми не маємо ніякої підстави.

Приймаючи на підставі жерел, що Юрій не був накинений галицькому боярству, а закликаний самим боярством, або певною (переважною) партією серед нього, ми мусимо припускати, що боярство мало велику силу й великий вплив на управу протягом всього його панування. Грамоти 1334 і 1335 р., де вищі двірські урядники і вєводи виступають не як прості свідки, а учасники княжої умови й поруч княжої печати вішають свої печатки, служать виразним проявом такого великого впливу. Дуже правдоподібно, що сей вплив, ся боярська опіка докучала Юрию; його титул на грамотах 1334—9 р.: „з Божої ласки прирощений князь“²⁾ міг бути протестом князя против сеї опіки: він хотів уважати себе князем прирощеним, а не з ласки боярської посадженим. З рештою ж не можемо сказати, чи брав ся Юрій на якісь способи боротьби з боярством. В його становищу се було дуже небезпечне; що найбільше — опираючи ся на сильнішу партію, міг він якийсь час поборювати слабші.

При напружених відносинах між Юриєм і боярством, при істнованню між боярами сильних противників, прихильність Юрія

¹⁾ Ржежабек с. 216—7, Линниченко Загґачанія с. 101, Сусп. вер. с. 62, Прохаска с. 8—10. О скілько хисткі всі здогади про переміну в становищу Юрія супроти боярства, показує порівнянне поглядів дд. Линниченка й Прохаски: перший думає, що своє сильне становище в початках князювання завдячав Юрій підпорі Татар, другий — що боярство опирало ся на Татарах против нього.

²⁾ ex dono Dei natus dux et dominus Russie; Dei gratia natus dux totius Russie Mynoris; Dei gratia dux et heres Russie.

до латинства, до латинсько-німецьких культурних і суспільних форм легко могла послужити агітаційним мотивом, хоч Галичина й Волинь зовсім не визначалися якоюсь відчуженістю від заходу, а й Юрій, судячи по його самостійній політиці супроти Польщі, ледво чи був простим невільником тих взірців, на яких сам був вихований¹⁾.

Опираючись на незадоволення народа, може бути — в значній мірі приготоване самою їх агітацією, вороги Юрія відважилися позбутися його. Утворилася конспірація, і вона привела до його убийства. Його отроєно 7 цвітня 1340 р., як каже одна генеалогічна записка — в Володимирі²⁾. Іван Вінтертурський переповідає поголоску, що отрута була така сильна, аж тіло розлетілося на кусні (sic!). Франтішок пражський називає се виразно ділом бояр. Разом з тим по різних містах держави побивано головніших, найбільше зненавиджених прихильників Юрія — чужинців, котрими він себе окружав, і взагалі латинників³⁾.

Се дає понятє, під якими окликами ведає агітація против Юрія-Болеслава. Про властиві мотиви провідників конспірації мо-

¹⁾ Сама собою насуваєсь аналогія Юрія-Болеслава з другим пізнішим вихованцем західної культури в ролі православного володаря — Дмитром, чи т. зв. Лжедимитриєм московським. Новіші досліді показали виразно, що західне виховання Дмитра не перешкоджало йому бути вірним опікуном своєї держави та орієнтувати ся її інтересами. Між Москвою XVII в. і Галицько-волинською державою XIV в., що сама від віків зближала ся до заходу й не була ані трошки скандалізована унією Данила кількадесять літ перед тим була, розуміється, велика різниця, але при всім тим дуже можливо, що католицькі й польсько-німецькі симпатії Юрія лише *per nefas* відіграли таку ж трагічну роллю в його житю, послуживши лише підставою агітації против нього, як то було з Дмитром.

²⁾ Ми маємо дві дати смерті Юрія. З записках Траски і в Мало-польських записках маємо *circa festum annunciacionis beate Marie* (l. c.), отже дата приблизна, але Длугошом повторена в категоричній формі — *in die annuntiationis Sanctae Mariae, alias nono calendis Aprilis* (III. 196). В сій категоричній формі перейшла вона переважно в новішу літературу. Докладну дату дають вище згадані познанські записки (*Monumenta Poloniae V. 880*) — *VII idus Aprilis* (7 цвітня). Ся дата, як бачимо, не противить ся даті Траски й має повне право на наше довіре. Що до того, де отроєно Юрія, то одинокую вказівку дає генеалогія польських князів з XV в. (*Monum. Poloniae III. 284*) — на Володимир. Декотрі думали на Львів, на підставі згадки про рух у Львові против німецьких купців по смерті Юрія (див. нижше), але такий рух міг мати місце не тільки там де убито Юрія, а й по інших більших містах.

³⁾ Про се побивання слуг і прихильників Юрія згадує цитований в прим. 20 лист папи 1341 р., а в листі Дедька до м. Торуня зга-

жемо лише здогадувати ся. Укладаючи її, провідники мусіли водити ся, судячи з цілої обстанови, чимсь більшим ніж простою злобою до Юрія. Кільковікова історія галицько-волинського боярства каже шукати і в сій події прояву боярських змагань до влади і впливів.

Урядити боярську олігархічну республіку воно не відважало ся кільканадцять літ перед тим, перед покликаннєм Болєслава Тройденевича, коли мало управу фактично в своїх руках, не відважало ся й тепер. Ні в самім собі, ні в інших чинниках воно не знаходило на те опєртя. Народні маси воно може й потрапило підняти на Юрія, але шукати в народі опори — було не в традиціях боярства. Бачимо слїдом його союзниками Татар, але ціловікова історія татарської зверхности мусіла научити, що на Татар, як на якийсь постійний помічний чинник не можна числити в політиці: сею елементарною силою ніколи не можна було правити, ані докладно на неї числити. Треба було щось більше конкретне.

Увага боярства спинила ся на Любарті. Член могутної династії, репрезентант держави, що й тоді вже була руською більше як литовською, чоловік молодий і в галицько-волинських справах новик, без усяких традицій, надавав ся він дуже добре для княжої фірми, під котрою боярство могло надїяти ся правити землею. Ще лєкше насувала ся його кандидатура, коли припустити (а се зовсім можливо¹⁾), що Юрій прийняв молодого князя „на ґрунт“, давши йому до управи котрусь з волинських волостей. В такім разі кандидат був під рукою, й кандидатура його була так природною, як тільки взагалі могла бути.

Та незвичайна легкість, з якою по смерті Юрія Любарт опанував Галицько-волинські землі й значна сила й витривалість, з котрими сі землі потім його тримали ся, піддають здогад, що мабуть уже за житя Юрія була сильна партія Любарта між га-

---

дують ся шкоди починені Львовянами торунським купцям post obitum domini nostris felicis memoriae ducis Russie — у Фойґта III ч. 61.

З сим рухом зв'язуєть ся й звістка про смерть Юрєвої жінки Офки: Нарбут, покликаючи ся на напись її гроба в Завихості, пише: *życ przestała 1342 lutego 5 dnia, wrzucona przez Rusinów pod lód na Wiśle pod Zawichostem (Pomniejsze piśma s. 296)*, і сю звістку приймають девотні дослідники — Прохаска с. 11, Бальцер с. 457. Але вона дуже підозріла (чому аж у Завихості, й чому Русини?). Провірити її вже не можна, бо того Офчиного гроба в завихостьськїм костелі нема тепер.

¹⁾ Одначе тільки можливо, бо коли більш категоричні виводи роблять ся на підставі Любартової грамоти луцькій катедрі, то роблять ся неоправдано (див. прим. 17).

лицько-волнським боярством, і вороги Юрія, зводячи його до сьвіта, вперед оглядали ся на Любарта, як на будущего його наступника.

Припускати одначе, що Любарт особисто був вмішаний в боярську революцію, нема підстави. Пізнійша пів-урядова чи урядова традиція, переказана давнішою русько-литовською літописею, що Любарт дістав галицько-волнські землі спадщиною, з рукою доньки остатнього волнського князя¹⁾, не годить ся з таким припущенням, особливо коли прийняти, що тестем Любарта був сам Юрій-Болеслав. З рештою і в численних оповіданнях сучасників, які ми маємо про смерть Юрія, тоді не була б промовчана роля Любарта, тим більше, що се давало зовсім инакше освітленне пізнійшій боротьбі Казимира з Литвою.

Се припущення, що в боярських кругах Любарт був вперед признаним наступником по Юрію-Болеславі, і боярська революція мала в пляні висадити Любарта на княжий стіл, потверджуєть ся дальшим всім, що знаємо про становище Любарта в галицько-волнських землях.

Передовсім очевидно, що Галицько-волнські землі, себ то галицько-волнське боярство (бо воно стояло на чолі їх і фактично держало в своїх руках) добровільно признало Любарта своїм князем і тримало ся його далі, не вважаючи на ту боротьбу, яку прихотило ся витримувати з иншими претендентами, і досить слабку й доривочну поміч з боку литовських князів. Сотні нагоди мало воно позбутися сього князя, коли б він був накинений йому силоміць, особливо в перших роках, коли з смертю Гедимина (1341) розділила ся його держава й стратила всяку одність і силу. Вистало б напустити на Любарта Татар з кінцем 1340 р., як напустили їх бояре на Польщу й Угорщину, і було б відразу по нім. Але боярство сього не зробило, противно — міцно його тримало ся. Очевидно, Любарт був висаджений на галицько-волнський стіл самими боярами, вперед ними назначений собі князь.

При тім його признало наступником Юрія-Болеслава боярство всіх земель, які до Галицько-волнської держави в момент смерті Юрія належали, безпосередно зараз по смерті Юрія.

Що Любарт по смерті Юрія-Болеслава уважав ся князем не тільки на Волині, але і в Галичині, на се є кілька вказівок. На першім місці я так поставлю звисний святоюрський дзвін, дарма що в новійшій історіографії його мало гоноровано. Дзвін сей має

¹⁾ Вище с. 127.

напис: „въ лѣт. 6849 солянь бы(сть) колоко(о)ль снѣ стоу Юрю при князи Дмитрии игуменомъ Свъѣфимьемъ“¹⁾. Імя Дмитра мав Любарт і тільки про нього й можна тут думати (на Дмитра Дедька, управителя Галичини, думати не можна, бо ані в своїй власній грамоті, ані в иньших звістках він князем не титудується). Припускати, що давн сей був звідкись инде (нпр. з Волини) до Львова принесений²⁾, трудно з огляду на те, що в написи він таки призначається для св. Юра: дуже дивного треба б на се вимагати припадку, аби первісно призначений для якогось монастиря св. Юрія на Волини, давн сей трапив до монастиря св. Юрія ж у Львові. Очевидно, у Львові в 1341 р. князем признавали Любарта-Дмитра.

З сим згоджують ся й иньші вказівки. Так Ян з Чарнкова каже, що по смерти Болеслава Тройденовича володів його Руським князівством Любарт Гедиминович аж до 1349 р., коли Казимир відібрав те князівство від нього³⁾. Давнійша русько-литовська літопись каже, що Любарт дістав у спадщину по володимирським князю „всю землю Вольнскую“, що по термінології XIII—XIV в. означало всю Галицько-волинську державу⁴⁾. (Так Волинська літопись зве волинськими князями й галицьких, а реєстр „руських городів“ з початку XV в. зве волинськими городами й Галичину)⁵⁾. Длудюш, парафразаючи оповідання русько-литовської літописи, теж каже без всякої поправки, що Любарт не дістав від батька ніякої волости, бо з рукою жінки йому дістали ся „князівства Львівське й Володимирське“⁶⁾. Нарешті з 1347 р. ми маємо грамоту візантійського цісаря, адресовану „володимирському королеви Дмитрию Любарту“, в справі галицької митрополії, де імператор поручає Любарту відставити „галицького архієрея“ на патріарший суд в Цар-

¹⁾ Про сей давн у Зубрицького Повѣсть врем. лѣт с. 78, і новійше в збірнику петерб. акад. с. 79; Дедькови признавав його недавно Ляниченко — Крит. обзор с. 160.

²⁾ Як припускав нпр. Філевіч Борьба с. 82.

³⁾ Boleslao filio Troyden. . interempto, Lubardus filius Gedimini ducis Litwanorum eundem ducatum Russiae possidebat, quem Kazimirus anno D. 1349 obtinuit ex integro — Monum. Poloniae II с. 629.

⁴⁾ Ученя записки II отд. с. 27.

⁵⁾ Іпат. с. 588 — тут розрізняють з українських князів тільки „зидьпрѣйских“ й волинських“, Кипріанове житиє м. Петра — див. цитату на с. 114, реєстр городів — Воскрес. л. I с. 420.

⁶⁾ III с. 404 — звідси взяте, очевидно, й пояснення в генеалогічних примітках в збірці *Historia Polonicae historiae corpus* III с. 166 — тому воно й не має самостійного значіння, яке йому надає Філевіч Борьба с. 43.

город¹⁾; очевидно галицька катедра була в тодішніх Любартових волостях²⁾.

З сих звісток оповідання Яна інтересне і тим, бо дає розуміти, що Любарт запанував над Волинею й Галичиною зараз таки, безпосередно по смерті Юрія Болеслава. Се зрештою само собою треба б припустити, але як потвердження такого виводу а ргіогі, звістка Яна має свій інтерес.

Сам по собі вибір на галицько-волинський стіл боярами такого вповні зрушеного князя як Дмитро-Любарт так само мало або й ще меньше міг би робити перелом в житю сеї землі як і попередній вибір — Юрія-Болеслава. Але він був zarazом лише одним епізодом в широкій окупаційній політиці литовських князів, зверненій на збирання земель давньої Руської держави і вводив галицько-волинські землі в еволюцію нової Литовсько-руської держави, а се вело за собою важні переміни в політичнім становищі і у внутрішніх відносинах землі. З другого боку смерть Юрія і посадження Любарта послужило вихідною точкою до ряду польських походів, які відкривають собою той процес окупації Польщею українсько-руських земель, що потягнувши ся на кілька століть, закінчив ся інкорпорацією Польщею майже всеї українсько-руської території.

Замикаючи собою ряд галицько-волинських князів, Любарт відкриває отже собою нову добу — переходу українсько-руських земель під владу Литви й Польщі, боротьби Литви й Польщі за галицько-волинські землі й інкорпорації українських земель Польщею. Історія сього процесу буде предметом уже дальшого тому.

¹⁾ Acta patriarchatus constantinopolitani, ed. Miklosich et Müller I с. 265 = Руск. истор. библ. VI дод. 6.

²⁾ Заслуга вияснення того факта, що Любарт признавав ся князем і в Галичині, не тільки на Волини, належить Філевічу (Борьба с. 48, 81—2, Къ вопросу с. 326), хоч він і не розпоряджав всіми фактами, які маємо. Перед тим ся обставина не звертала на себе близької уваги. Против виводів Філевіча виступали Линниченко (Крит. обзорь с. 164), Терлецький (Політичні події на Гал. Руси в 1340 р. — Записки Наук. Тов. ім. Ш. т. XII с. 25), але підстав для погляду про владу Любарта в Галичині вони не збили (в оцінці сих підстав я одначе з Філевічом не зовсім годжу ся). Що Галичина в тім часі не належала ані до Польщі ані до Угорщини, на се будуть дані докази в т. IV.

II.

Подніпрове в другій половині XIII і на початках XIV в.

Оглянувши політичні обставини, в яких жили українсько-руські землі Галицько-волинської держави до 1340-х рр., мусимо звернути ся тепер до східніх українсько-руських земель, що не входили в склад тої держави. Ми полишили Подніпрове під час татарської грози, в момент, коли переходило воно під татарську зверхність. Мусимо тепер адати собі справу, які зміни в жите сих земель внїс татарський катаклїзм, як уложили ся відносини під татарською зверхністю, як розвивало ся жите в сих землях?

На сі запитання наші джерела дають дуже і дуже неповні відповіді. Бідність відомостей про Подніпрове, що дає себе відчувати уже зараз, скоро йно уриваєть ся Київська літопись, доходить до крайности в другій половині XIII в. Часто минають десятиліття за десятиліттями, не приносячи для цілої землі ніякої, навіть найелементарнійшої відомости; витворяють ся страшенні прогалини, трохи не в цілі столїтя завбільшки, прогалини, котрих не годні ми часом ніяк заповнити, мов би то в яких початках історичного житя... Поясняєть ся отся крайня бідність звісток передовсім упадком політичних і культурних звязків між давнійшими частями давної Руської держави, що розвиваєть ся поволі вже від XII в. і приводить до значного відчуження їх в другій половині XIII і першій половині XIV в., а се відчуженне проявляєть ся в заниканню в тих літописних памятках, що для нас заховали ся, звісток про иньші землі, які виходили поза льокальні інтереси. Але відбило ся тут також і иньше явище: повний упадок державного й культурного житя на середнім Подніпровю — в його давнійшій головній огнищу.

Сею незвичайною бідністю відомостей пояснюють ся повна неясність деяких основних питань в історії Подніпров'я за півтора століття по татарській погромі, та суперечні погляди, які існують на них в літературі, і з якими в дальшій своїм огляді ми мусимо числити ся.

Перше питання, на котре мусимо дати відповідь — як відбив ся татарський погром на землях середнього Подніпров'я?

Оглядаючи історію Галичини й Волини, ми бачили, що сей погром приніс зруйнування міст, що лежали на татарській дорозі в їх поході до Угорщини, бачили, що й пізнійші переходи татарської Орди через руські землі були звязані з значними спустошеннями (звістки про похід Тула-буги й Ногая через Волинь і Галичину 1286 р.). В джерелах наших не бракує дуже сильних образів спустошення сих земель. Володимир в 1241 р. нпр. описує ся як одно велике цвинтарище: в місті не зістало ся живої душі, катедральна церква повна трупів, иньші церкви „повні трупів і мертвих тіл“¹⁾. Пляно-Карпіні переїздячи Волинею до Київщини на поч. 1246 р., каже, що Русини не можуть відбивати ся від Литвинів (мова, очевидно, йде про Волинь), бо більша частина людности вирізана або забрана в неволю Татарами²⁾. Описуючи похід Тула-буги й Ногая, волинський літописець каже, що вони випустили (учиниша пусту) землю Володимирську й Галицьку³⁾.

Але маючи ближші відомости про ці землі, переконуємо ся, що так страшно в дійсности не було, як можна-б подумати з слів літописця. Були спустошення й великі страти в людях, економічне й культурне житє терпіло від сих погромів, зріст людности задержував ся; але таки землі не пустіли, міста поправляли ся по тих пополохах, і свідки пізнійших литовсько-польських воєн казали, що за татарських часів, на початку XIV в. Волинь і Галичина були „в своїй чести и времени, всякимъ обиліємъ и славою преимуца“⁴⁾. Очевидно, в вище наведених звістках джерел про спустошення мусимо числити ся з звичайним у подібних описах гіперболізмом. Зрештою літописець, описавши дуже сильними красками спустошення Волини й Галичини 1286 р., сам дав нам дійсну міру, як треба се спустошення розуміти: він каже, що по обчисленню кн. Льва всього загинуло тоді в його землях — „што поимано, избито, и што ихъ божиею волею изъмерло“, разом півтринадцятої тисячі людей. Число, розумієть ся, велике, але не дорівнює далеко тому вражінню, яке дає оповідання самого літописця про татарське спустошення; як би

¹⁾ Іпат. с. 524. ²⁾ Recueil IV с. 376.

³⁾ Іпат. с. 588. ⁴⁾ Див. вище с. 114.

не мали ми того обчислення, не мали інших відомостей і схотіли буквально цього оповідання тримати ся, — могли б прийти до переконання, що Галичина, спеціально — східня, по тій татарській візиті стала зовсім пустинею (учиниша землю пусту всю, каже зовсім категорично літописець).

Подібне бачимо ми і в північних, поволзьких землях. І там під час походу Бату гинуть цілі міста, літописи повні страшних описей, перейнятих розпукою й плачем. Татарські погроми повторяють ся й пізніше то тут то там, коли князі „наводять Татар“ оден на одного, але сі пополюхи минали, й усе розвивало ся на ново, — нове жите цвільо на руїнах...

А ргіогі того ж більше-меньше ми могли би надіяти ся й на Подніпровю, і дійсно в джерелах наших не знаходимо підстави, аби инакше припускати. Але в літературі утворив ся з давна погляд, що має й тепер своїх досить визначних заступників, ніби Подніпрове по татарській погромі спустіло вповні, стало зовсім пустинею, так що пізніше, десь в XVI в. колонізувало ся зовсім наново, прихожою людністю. Над сим поглядом мусимо спинити ся, аби оцінити його наукову стійність.

Гадки про повне спустошення й упадок Подніпровя сягають далеких часів. Уже в першій друкованій підручнику руської історії — київській Синописі ми бачимо такий погляд, а заразом можемо слідити, під якими впливами він виробив ся. Не знайшовши в своїх джерелах ніяких звісток про київських князів по татарській погромі, хиба яких титулярних, автор приходить до переконання, що Татари тоді „государство Киевское ни во что обратиша“, і опираючи ся на династичних звязках, перекидає нитку історичного оповідання на державу Московську, як дальше продовження Київської. Реальні сліди або традиції про татарське спустошення, що стрічали ся на кождім кроці в Київщині й взагалі на Україні, а йшли від різних татарських спустошень, котрим підпадала вона — як нпр. спустошення Ідики 1416, а особливо — страшні спустошення Менглі Герая при кінці XV в. і дальші набіги в першій половині XVI в. — сі сліди й традиції в пізніших поглядах, коли затратила ся історична перспектива, сконцентрували ся коло погрома Бату, так що його руїнні наслідки розростали ся in infinitum, і утворив ся погляд, що тоді Подніпрове запустило зовсім і тільки по століттях почало відживати¹⁾.

¹⁾ Таке оповідання Синопися про Печерську лавру, як серед загального спустошення, коли церква лаврська „чрезь многим лѣта пребываше

Сі погляди потім даліше розвивають ся в російській і польській історіографії, в ріжних напрямках. В поглядах польських письменників Україна представляла ся безлюдною пустиннею, котру аж Поляки наново колонізували, організувавши місцеву людність, а ще більше залюднивши пусті простори України польським селянством, й стали не тільки володарями а й твірцями нової України¹⁾. В поглядах російських, наслідком ідеї, що Московська держава — се продовження Київської, ідеї що перейшла, щоб так сказати, в кости і плоть російської суспільности (Ярослав, Мономах для неї стали такими ж своїми як московські князі XIII—XIV в., Нестор або Слово о п. Ігоревім стали поруч московських письменників XVI—XVII в.) впроблюсть переконання, що Київська Русь була далеко ближша етнографічно й всіяко до неї, ніж до козацької України XVI—XVII в. З початку несвідомі, несформувані, сі погляди згодом, в другій половині XIX в. починають укладати ся в скінчені теорії, згадані вже мною. Вони доводять, що давнє Подніпрове було залюднене Великоросіянами, отже староруська держава, її суспільно-політичний уклад і культура були витвором великоруського народа; що сі дніпрові Великороси по татарським погроми внемігровали в поволзькі краї, зміцнивши там давнійшу великоросійську колонізацію, а подніпрянські землі

въ запустѣніи“, служба божа правила ся лише „въ нѣкоємъ предѣльцѣ, уцѣльвшемъ, отъ поганыхъ“ потайки, „страха ради“, і особливим давоном скликали ся на богослуженне монахи, що крили ся по ріжних „далекихъ и подзаемныхъ мѣстахъ“ (с. 89 вид. 1823 р.).

¹⁾ Ся теорія про відреставрованне Русі Поляками стала locus communis від середини XIX столітя, коле в польській історіографії й письменстві почали класти натиск на польську культурну місію й її заслуги для вселюдської культури: не через що мовляв як через виселення для сих високих цілей й упала Польща. Першим серіозним виступом против неї, з нагоди статі Мих. Грабовского в Записках о Южной Руси Куліша, т. II, 1857, що між иньшим (говорючи про причини козацько-польських воєн) повторив сей загально тоді росповсюднений в польській історіографії погляд (відібраний від азійських дикунів і увільнений від них пустині Поляки поволі заселили, забезпечивши Русичів), — була статя Максимовича, написана у відповідь, по горячим слідам (Русская Беседа, IV: О причинахъ взаимнаго ожесточенія Поляковъ и Малороссіянь бывшаго въ XVII вѣкѣ — се парафраза титулу згаданої статі Грабовского). Максимович, не застановляючи ся довше над сею теорією, на кількох сторонах висловив багато дуже справедливих і важних заміток против неї, але не спиняв ся ширше над питанням про спустінє України по погроми Бату тому, бо в тій же книжці часописи безпосередно перед сею статьею подав статю спеціально про спустінє України (О мниможъ запустѣніи Украины въ нашествіе Ба-

пізнійше колонізували Українці, прийшовши з Волини й Галичини¹⁾.

Чималою заслугою учених, переважно українських, з 60 — 80-х рр., було те, що безосновність обох сих теорій — польської й російської, та їх помилки против дійсности вказано докладно²⁾. Досліди й ново видобуті матеріали вияснили, що татарський погром Бату не зробив українського Подніпров'я пустинню, що між ним і колонізацією XVI в. були посередні періоди зміцнення й ослаблення колонізації, та що головна роля в сій колонізаційній роботі все належала не прихожій, а місцевій людности, котра ніколи не вигнала до останку, а тільки хвилювала — то відступаючи в більше забезпечені лісові пояси під татарським напором, то вертала ся на свої попільща, отже нема й причин припускати якоїсь радикальної зміни в етнічнім складі й характері тутешньої людности, заміни одного етнографічного елемента другим, хоч безперечно сї хвилювання не лишили ся без впливу на етнографічну фізіономію тутешньої української людности³⁾.

Від перегляду й оцінки тих фактів і звісток, які уживали ся або можуть бути ужиті для оцінення впливів татарського погрому Бату на колонізацію українського Подніпров'я мусимо ми почати свій огляд життя східньої України в татарських часах. Ми переглянемо ті звістки, які були притягнені на доказ незвичайно руйніного впливу татарського погрому на українську колонізацію й постараємо ся оцінити їх вказівки.

Перше місце займає тут оповідання Галицько-волинської літописи про погром Бату на Україні; ми навели вже його на своїм місці⁴⁾ і тепер лише виберемо з нього найбільше інтересне для нашого питання. Літописць оповідає, що Бату взяв Переяслав і винищив цілий, „ізби весь“; навіть убито єпископа⁵⁾; катедру зруйновано і пограблено. Чернігів взято і спалено; про масове побивання людей тут не сказано; піднесено тільки, що єпископа полишено цілим. Про Київ не сказано нічого, тільки що тисяцького Дмитра Бату помилував „мужьства его ради“. В Суздальській літописи натомість

тьєво и населені ея новопрішлымъ народомъ, — обидві статі передруковані потім в I т. його Собранія сочиненій), де відповідав на теорію Погодіна про міграцію київських Великоросів на північ і повне спустіння України по татарським погромі. ¹⁾ Див. т. I с. 173 і прим. 34.

²⁾ Історію спору і його літературу див. в I т. с. 512—5. Додати нову статю Соболевського: Древне-кіевскій говоръ (Извѣстія отд. рус. яз. 1905, I) — перегляд питань з становища його теорії.

³⁾ Пор. т. I с. 11. ⁴⁾ Т. II с. 251.

⁵⁾ Правдоподібно недоглядом, бо то не було в звичаї Татар.

маємо коротку згадку, що Татари пограбили в Київі св. Софію й інші церкви, „а люди отъ мала и до велика вся убиша мечемъ“¹⁾. Пляно-Карпіні, що був у Київі п'ять літ пізніше, також оповідає, що Татари, взявши Київ, „побили горожан“²⁾. В дорозі Бату від Києва на Волинь літопись згадує, що Татари підманили людей з Колодажна їм піддати ся, а коли ті піддали ся — їх побили. Далі згадано без всяких пояснень, що Татари взяли Камінець і Ізяславль, але не могли взяти Кремінця й Данилова, і се кінчить ся такою загальною фразою: Батий, прийшовши під Володимир, „взя ѝ копьемъ и изби не щадя, такоже и градъ Галичь, инны грады многы, имже нѣсть числа“³⁾.

Як бачимо, оповідання не визначаєть ся особливою докладністю — загальні фрази або голі звістки про взятє. Очевидно мовчаннє літописи при таких звістках не означає ще, що нічого злого від Татар людям не стало ся, як з другого боку і сї страшні слова „изби“, „изби весь“ не випадає приймати так дуже буквально.

Видко, що Татари в сїм своїм поході дійсно не жалували краю: які міста брали, то нищили сильно, й народу при тїм загинуло багато (при повороті вони спішили ся, й здаєть ся — так страшно не нищили, принаймні не маємо на се вказівок). Припускаю, що як Переяслав і Чернігів, так і Київ мусів сильно потерпіти в пригоді 1240 р., хоч загальній фразі далекої Суздальської літописи не можна надавати особливого значіння. Але було б помилкою думати, що сї взяті й погромлені Татарами городи по тїм запустили. Се й а ргіогі неправдоподібно: неможливо подумати, аби Татари мали таку міцну постанову вирізувати „до ноги“ всіх, кого в місті знаходили. Сам Карпіні, що так багато оповідає про страшну немилосердність Татар, головний натиск кладе на те, що вони не милують значних: „коли иньших милують, то визначних і старших ніколи не милують“⁴⁾. Як побачимо низше, в тїм часі Бату мусів мати вже вповні сьвідомий плян зробити з українсько-руських земель провінції Орди, тим самим не мав ніякого інтересу перетворити їх в пустиню, і його страшні побивання мусимо уважати тільки заходом для закорінення „спасительного страху“ по монгольській політичній методі. З другого боку очевидно, що не всі горожане замикали ся в городах перед Татарами; чутка про взяті ними й винищені міста далеко випередила похід Татар

¹⁾ Лавр. с. 447. ²⁾ occiderunt homines civitatis — Recueil IV с. 675.

³⁾ Іпат. с. 522—3. ⁴⁾ Recueil IV с. 697.

на українські землі, і коли українські князі не мали охоти засідати по містах, а тікали від Татар, куди видно, то нема причин думати, що сього не робили й інші горожане — не тікали куди видно, з тим щоб по татарським пополоху знову вернути ся на свої осаді й відкопати закопані в землю скарби. Спеціально що до Києва знаємо, що Татари навідували ся туди завчасу й потім довгий час вичікували переходу через Дніпро, отже був час тікати.

І дійсно, городи не пустіли по тім татарським погромі. Не тільки Володимир і Галич, так страшенно знищені по словам місцевої літописи Татарами, відживають зараз по татарським погромі, зістають ся далі княжими столицями й показують інтензивно жите. І спалений Татарами Чернігів слідом знову бачимо княжим столем: там сів зараз по татарським поході Ростислав Михайлович, а потім його батько Михайло, коли Київ випросив собі Ярослав¹⁾. Що місто не було зовсім знищене, доказують то й кілька церков захованих з передтатарських часів.

Не пропав і Київ, про знищення котрого стільки говорило ся потім. Слідом по татарським погромі перебуває там Михайло, випрошує його собі Ярослав і садить там свого боярина — „обдержати“ Київ. Карпіні вправді каже, що Київ по погромі „зійшов на ні що“²⁾ — „ледви лишило ся в нїм двіста домів, та й ті люде живуть в тяжкій неволі“. Але сі нарікання, певно записані з слів Киян, що мали всяку підставу нарікати на татарську пригоду — представляли річ далеко гірше, ніж вона в дійсности була: з інших оповідань Карпіні бачимо, що в Києві він бачив тисяцького й бояр³⁾, а що ще важніше — приїздили туди тягом цілими компаніями купці з різних країв. Так Карпіні згадує, що з ним разом приїхали до Києва купці з Вроцлава (і видно, там лишили ся, далі з ним не поїхали), далі — купці з Польщі й Австрії, компанія левантських купців з Царгороду, де були купці з Іенуї, Венеції, Пізи, Акри, Франції⁴⁾. Отже Київ вів далі заграничну торгівлю, певно — не попілом від татарських згарич.

Супроти того й слова Карпіні про повний упадок Києва і тих двіста домів треба уважати або сильно переселеними, або опертими на якісь непорозумінню⁵⁾. Зрештою і в Києві полишало ся досить

¹⁾ Іпат. с. 524, 528.

²⁾ fuerat civitas valde magna et populosa et nunc quasi in nichilum reducta est. с. 675.

³⁾ millenario et aliis nobilibus qui erant ibidem.

⁴⁾ Recueil des voyages IV с. 736 і 772.

⁵⁾ Треба зауважити, що слова Карпіні про повний упадок Києва —

пам'яток з перед татарських часів, а й літописець, опісуючи подоріж Данила в 1245 р. через Київ, не каже нічого за якимсь повне спустошення Києва. Переяслав також, видно, не зник з землі, бо теж згадується в сій Даніловій подорожж, хоч і без всяких ближших подробиць¹⁾.

Коли таким чином навіть найбільше поруйновані Татарами городи повставали слідом з попелу, тим менше можливості говорити про спустинне Українн, чи Подніпровя взагалі під татарською бурею²⁾.

Повторяю, татарський похід зовсім не був несподіванкою. Коли людність більших, міцніших міст могла собі ставляти ділему — чи замкати ся в замку чи тікати, людність менших міст і сіл не могла вагати ся, тільки на вість про зближенне Татар мусіла тікати та ховати ся в безпечні місця. Наша староруська погранична людність взагалі була дуже рухлива, до таких пополохів при звичаєна й мобілізувала ся дуже швидко (порівняти нпр. епізод з Юривцями, що вибравши час серед Половецької блякади, цілим містом дремнули під Київ³⁾, і навіть про татарські страхи могла завчасу поховати ся. Літописець, оповідаючи про подоріж Данила на Угорщину під час похода Бату, каже, що ідучи звідти в Галичину, він стрів у горах, коло Синевідська, маси народа, що тікали в гори від Татар⁴⁾). Подібна масова втічка на вість про Татар мусіла мати місце й по иньшій Українн

се дописка, котрої в більшій часті кодексів бракує (див. прим. 14 на с. 675); підозрівати її автентичности нема причини, але можливо і те, що слова сі належать не до Києва, а до чогось пньшого.

¹⁾ Іпат. с. 535.

²⁾ Оборонці теорії про спустинне Подніпровя вказують в жерелах на звістки Пляно-Карпінн і життя ки. Михайла Чернігівського. Але Карпінн, котрого звістку наведено вище на с. 144, говорить властиво про Волинь, а тим самим очевидно, що звістка його сильно пересолена. Життя Михайла (Історія рус. церкви Макарія V с. 417) в сім місці дає риторичний образ, котрого реальність дуже непевна, тим більше що писане воно мабуть не на Українн: „овии убо затвораху ся въ градѣхъ, Михаилу же бѣжавшию во Угры, инии же бѣжаша въ земли далнии, инии же крыяху ся въ пещерахъ и въ пропастьѣхъ земныхъ; а иже въ градѣхъ затвориша ся, ти исповѣда-ниємъ и со слезами Богу моляще ся тако отъ поганыхъ немилосердно изъбени быша; а инии же крыяху ся въ горахъ и въ пещерахъ и въ пропастьехъ и въ лѣсѣхъ — мало отъ тѣхъ оста ся“. З рештою се оповіданне говорить про руські землі взагалі, не про Подніпрове спеціально, і про повне спустинне не каже, противно — говорить про останки людности. Див. про се ще мою Історію Київщини с. 436—8.

³⁾ Т. II с. 88. ⁴⁾ Іпат. с. 523.

— тікали в ліс, болота, в ярн й печери. Всяких таких схованок було подостатку й у полудневій Україні, а лісовий пояс, українське полісе давало не меньше певний захист в небезпечних часах, як карпатські нетра.

Не треба забувати, що людність полудневої України, середнього Подніпров'я, більше нараженого на татарську небезпечність, цілими віками жила „в грозі“, була до подібних пополохів привичасна, пережила кілька масових переходів з степової України в Полісе й назад. Се були люде „подь трубами повити, подь шеломи възледляни“, котрим і татарський погром по давнійших прецедентах не здавав ся мабуть таким трагічним. Що найбільше відступали вони в лісн й задержували ся там довше, поки мине пополох. Тож і не диво, що про масовий перехід людности з Подніпров'я на північ, до Суздальщини, як то припускають, не можна знайти ані якихось звісток, ані слідів або вказівок — для такого переходу не було причин у української людности¹).

Правда, в генеалогіях московських боярських родів знаходять ся згадки про перехід предка тої чи иньшої боярської фамилії до Москви з України: з Чернігівщини, або з Кієва, з Волини²). Але такі переходи української аристократії, котрих нема причин не припускати (хоч самі по собі звістки генеалогії не дуже певні), явище зовсім иньше, котрого з масовою колонізацією нема що ані звязувати ані мішати. Міграція українського боярства толкуеть ся упадком державного руського життя на Україні, роскладом старого князівсько-дружинного устрою. Вона почала ся ще в XII в., з утвореннем нових політичних центрів на місце

¹) Недавно Ключевский в своїм Курсі русской истории (т. I, 1904, с. 346 і далі), приймаючи погляд, що українське Подніпров'я по погромі 1239—40 р. „на довгі часи стало пустинею з бідними останками давньої людности“, зберає вказівки на відплив людности відси на захід (в Галичину) і на північ, в суздальські краї. Вказівки ці, крім того що досить слабкі взагалі, нічого не говорять про еміграцію в Подніпров'я по татарським погромі — вони говорять про колонізацію давнішу, XI—XII вв. (і навіть часом не про колонізацію навіть — нпр. уставленне безпосередньої комунікації українського Подніпров'я з Поволжем, будованне князями городів з іменами запозиченими з України, або захованне кїївського билинного цикла на півночи — все се факти, що мають й иньше об'ясненне, не тільки міграцію).

²) Особливо часто фігурує генеалогічна звістка про перехід в Москву при кінци XIII або на поч. XIV в. боярина Родіона Нестеровича, предка бояр Квашніних, разом з 1700 дружини (Карамаїн IV пр. 324). Та ся фавульозна подробиця про таку велику дружину виразно показує, з яким невпевним і побільшеним переказом маємо тут до діла.

старого Київа, розвивала ся далі в XIII в. і могла ще більше прискорити своє темпо з татарським погромом. З упадком двірського життя емігрувало духовенство, емігрували артисти й промисловці, емігрували негоціанти з упадком торгівлі, але се не свідчить про те, що край тратив також в масах свою сільську й маломіщанську робучу людність, ставав пустинею.

Що стара, передтатарська людність задержала ся в цілості в лісовім поясі України — в полянсько-деревлянським і сіверянським полісю, в тім не може бути непевности. Вже само по собі зовсім неправдоподібно було б припускати, що тутешня людність, зовсім безпечна в своїх пралісах, схотіла б емігрувати, а діалектологічні факти не зіставляють місця сумніву: в сім полісю, зараз за Київом і в поріччю Десни заховали ся ненарушені архаїчні діалектичні прикмети, що остро відріжняють ці говори від язових новотворів степової України й служать виразним доказом, що місцева людність сидить тут з передтатарських часів.

Сей лісовий пояс, як я вже казав, служив резервуаром для степової української людности, що відступала сюди в особливо тяжких часах і потім в легших обставинах колонізувала наново поглинені простори. Що такий був нормальний напрям колонізації — в поліся на полудень, доводять нам найстарші переписи української людности, з середини XVI в.: в них того руху з заходу на схід, котрим ніби то мала бути наново залюднена Україна по спустошенню Бату, ще зовсім не видно — він витворив ся пізнійше, під впливом спеціальних, соціально-економічних причин. Натомість на напрям колонізації з Поліся в сих переписах маємо багаті вказівки в іменних призвищах осадників¹⁾.

¹⁾ Спостереження над напрямом колонізації Подніпров'я XVI в. у Антоновича — Чтенія київ. П с. 225—6, Владімірського-Буданова — Населеніе Югозападной Россіи отъ 2-ой пол. XV в. до Люблинской уни Архивъ Югозападной Россіи VII. II), Яблоновского Украина, т. III гл. 3 *Źródła dziejowe* т. XXII). Всі три дослідники сходять ся на тім, що основним колонізаційним елементом був місцевий, а чужих найсильнішим був білоруський, напрям колонізації був з півночі на полудень. На доказ того, що виразного типового руху з заходу на схід в тім часі ще не було, я навіть де в своїй Історії Київщини нарікання волинських шляхтичів, що їх піддані тікають за польську границу, на захід (*Źródła dziejowe* VI с. 24, 116); тепер можу вказати ще на іменні призвища селян в галицьких королівцях, де в значнім числі стрічаємо „Волянців“ і особливо „Литвинів“. Див. Гокачак в III т. Жерел до Історії України-Руси, sub voceibus: Волянців 8, Литвинів близько 60, більше як „Мааурів“ або „Ляхів“; при тім треба уважати, що етнографічні й топічні призвища тут взагалі досить рідкі.

Що в залюдненню полудневої України, за лінією лісів, не було значніших перерв, періодів спустіння, на се ми маємо також виразні вказівки. Давно вже піднесено ту обставину, що при таких значніших перервах, при ціловікових періодах повного спустіння, яке припускало ся для Подніпров'я, не могли б захопати ся до наших часів топографічні й хорографічні назви з перед-татарських часів. А тим часом ми маємо велику масу топо- і хорографічних назв з полудневих частин Полянської й Сіверянської території, з Київщини, Чернігівщини й Переяславщини (й мали б, певно, без порівняння більше, як би не зміни назв, які заходили серед самої кольонізації, при її тяглости). Сей факт свідчить, що людність і за лінією ліса держала ся постійно, або з такими невеликими перервами, що певна тяглість все задержувала ся від перед-татарських аж до найновіших часів. Для Задніпров'я ми маємо ще иньший аналогічний факт — се традиція про етнографічну сіверську територію протягом всього переходового часу: в описах надніпрянських замків з середини XVI в. і в иньших памятках осадники старої Сіверянської території звать ся Севруками, а переяславські уходи — „сіверськими“; сіверські уходи сягають на полудень до поріччя Ворскли — границі сіверянської кольонізації в княжі часи, і сей факт виразно вказує на захованне неперерваної традиції, а значить і кольонізації з княжих часів¹⁾.

Коли порівнювати взагалі сі обставини, в яких жило Подніпров'я, в обставинами, в яких жили иньші українські й неукраїнські землі під татарською зверхністю, то можна б піднести одну обставину на некористь Подніпров'я — що воно жило в безпосередній близькості Татарів. Але ся близькість сама по собі не була ще такою страшною для тодішніх людей. Ми маємо незвичайно цікавий з сього погляду епізод, перехований в північних літописних збірниках — про слободи татарського баскака Ахмата на Посемю. Він осадив був дві осади („слободи“) на землях кн. Олега рильського, і там зібрало ся дуже багато людей — „умножиша ся люди во свободахъ тѣхъ, со всѣхъ сторонъ сошедше ся“. Опові-

¹⁾ Дяв. Архивъ Югозапад. Россіи VII. I с. 87—8 (тут кілька Севруків), с. 90 (Сквере — чит. Сивере), с. 103 (уходи і річки сіверські, в басейні Сули, Псла і Ворскли) (про територіальне розповсюдження сих назв Л. Падалки О времени основанія г. Полтавы в X т. київських Чтеній, с. 25). Матеріали по ист. землевлад. Вишневецкихъ ч. 5 (Чтенія тиж т. XIV). Про севруків в 1-ій пол. XVII в. *ibid.* с. 315—6. Акты Московскаго государственна I с. 5 і 8 (Севруки путивльські), Соловйов II с. 641, 760 й ин.

данне, писане зі становища князів, нарікає на кривди від тих слобожан князям людям, але що ті слобожане не були якимись розбійниками, а спокійними господарями, до бійок не охочими, показує та подробиця, що коли сусідній кн. Святослав лпповецький, відомщаючи ся за ті кривди, напав на слобожан, що йшли собі з слободи до слободи, й позабивав їх, слободи з переляку розбігли ся¹⁾.

З сього оповідання бачимо, що для нижших верств людности татарська зверхність сама по собі не була страшна: говорить ся, що до Ахматових слобід тікали люде і з княжих осад. Сим нижшим верствам не жило ся дуже солодко і під князівсько-дружнним режимом, і татарський режим міг не дати ся їм дуже в знаки, по звістній приповідці, що голій розбою не боїть ся, тим більше що Татари мали охоту опікувати ся в своїх інтересах сею людністю. І так воно власне й було на Подніпровю, бо тут Татари, змагаючи до ослаблення сили князів, підтримували рух громад проти князівської власти та переводили їх в непосредно залежність від себе. Очевидно, ся політика наказувала Татарам можливо толерувати, навіть опікувати ся такою непосредно залежною від себе людністю, аби розширяти той пожаданий для них против-князівський рух. Таким чином до початків анархії в Орді, до останньої чверти XIII в. обставини життя на Подніпровю для людности селянської, ба й маломіської, під татарською зверхністю могли бути в дечім ще ліпші ніж де инде²⁾. Вони давали себе відчувати верствам заможнішим, вибагливішим, що привикли жити під покровом князівсько-дружннього режиму, й впливали на їх перехід до таких земель, де сей режим держав ся спільніше, але народні маси самі йшли против нього й раді були його позбути ся хоч би ціною непосредного підданства Орді.

¹⁾ Сей епіод маємо в фрагментах в Лаврентієвській літописи с. 457—9, в цілості (буквально подібне) в Воскресенській І с. 176—8; в Никонівській X с. 162 маємо деякі додатки, слободи описують ся так: „и быша тамо торгы и мастеры всякия, и быша тѣ велики двѣ свободы якоже грады великия“. Як я зазначив уже, вперше вказуючи на сей епіод (Громадський рух на Україні-Руси в XIII в. — Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. I, с. 25), сі ампліфікації Никонівської копіяції мають свою вартість: вони у всякім разі належать до тих часів, коли відносини Татар до словянської людности були добре звістні.

²⁾ Щоб се не здало ся кому парадоксальним, вкажу нпр. на жалі дунайських емігрантів за давнішим життям „під Турком“, в противстваленню до нинішніх порядків конституційної Румунії, або жалі за турецькими часами серед селянства Босни.

Я вже вище мав не раз нагоду згадувати про той против-князівський рух на Україні¹⁾, а тепер мушу поговорити про нього спеціально, як про явище викликане або підтримане безпосередньо татарським погромом і злучене з підданнем під безпосередню владу Орди значної частини української території. На жаль лише, наші відомости про нього дуже бідні, особливо як рівняти їх до того визначного інтересу, який має сей рух з становища суспільної еволюції й суспільно-політичних відносин. Якись хоч трохи докладніші звістки про нього маємо тільки в Галицькій літописі, а й вона згадує про нього лише принагідно, говорячи про боротьбу з ним Данила. По за тим маємо тільки деякі натяки та широке поле для здогадів.

На сім полі перед усім виступають славнозвістні Болоховці, над котрими прийшло ся багато „утерти поту“ новітній генерації істориків України²⁾. Вперше назва Болохова виступає в XII в. без ближшого означення, десь в сусідстві Побожа³⁾; правдоподібно — се Болохово, звістне нам під сим іменем ще в XVI в. — більша територія на верхівю Случи. В XIII в. звали ся Болоховцями осадники з над верхньої Случи і Бога⁴⁾. Літопись вичисляє сім болоховських городів: Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божський і Дядьків; з них місця кількох звістні нам на певно⁵⁾, і вони вказують на територію верхнього Нобожа і горішньої Случи. Разом взявши маємо пограничну територію трох земель — Київської, Волинської й Галицької, котрої етнографічний підклад нам неясний, але по всякій правдоподібности — се мусіла бути стара словянська (українська) людність, може з деякою чорноклобуцькою домішкою на Побожу⁶⁾. Вправді був висловлений здогад, що Болоховці волоські кольоністи, але він властиво не має за собою нічого окрім певної созвучности Болохова з Волохами⁷⁾. В усякім разі справа етнографічної приналежности Болоховців не

¹⁾ Див. вище особливо с. 83—7. ²⁾ Літературу див. в прим. 21.

³⁾ Іпат. с. 278 і ще с. 376, але в остатнім варіант: Борохова.

⁴⁾ Літописні звістки про Болоховців XIII в. — Іпат. с. 511, 516, 526—7.

⁵⁾ Див. Історію Київщини с. 44.

⁶⁾ Про се див. т. II с. 548; на істнованне чорноклобуцьких осад на Побожу вказують топографічні назви від слів Торки, Куниани — див. *ibid.* с. 585.

⁷⁾ Інтересна з сього погляду згадка Болохового поля на галицько-волоськім пограниччю, на Покутю, десь недалеко Городенки — в грамоті кор. Володислава 1434 р. — Чтенія московські 1887, III, с. 39—40, про нього див. Записки XXX бібл. с. 6.

має тут особливого значіння, бо в против-князівськiм руху (котрим Болоховці й інтересні) виступають поруч них місцевости, в котрих сиділа споконвічна українсько-руська людність — як поріче Тетерева.

До другої чверти XIII в. про болоховські городи ми нічого не чуємо; зрештою відомости про сю територію взагалі незвичайно бідні. Вперше в подіях 1232/3 р. виступають „болоховські князі“ як союзники галицьких бояр в їх боротьбі з Данилом. Вдруге в такій ролі бачимо їх в подіях 1236 р.: тоді Данилові бояре забрали їх „усіх“ і відвезли до Володимира, але вони, видно, перепросили ся з Романовичами, бо як слідом потім болоховські князі були „вошли“ в мазовецькі землі, і Болеслав мазовецький хотів їх „розграбити“, то Романовичі за ними обстали, і Василько упростав Болеслава пустити їх. Очевидно, вони мусіли піддати ся під зверхність Романовичів, стали їх підручниками. З другого боку Болеслав каже, що вони не були простими боярами Данила, але самостійними князями: „не суть вои твои, но суть особни князи“.

Хто були ці князі — про се висловляли ся ріжні здогади. Трудно їх уважати князями з династії Володимира, так само — і Даниловими боярами; такі здогади робили ся на підставі стилізації літописних згадок, але в дійсности підстави для того нема. Дуже приваблива аналогія їх з князями громад волоського права, але коли тепер вказано, що ці волоські князі від початку означали тільки сільських старшин, старців¹⁾, то для такого толковання не лишають місця наведені з Галицької літописи слова Болеслава, де болоховські князі виступають якими не якими, а все таки князями в значінню володарів, а не простих сільських старців. Зрештою ніяких звязків сих болоховських громад чи з волоською кольонізацією, чи з організацією волоського права не можемо вказати. Хоч певні аналогії є: болоховські князівства були невеликі — виступають ці князі цілою, чималою видно купою, і літописець мабуть не знав їх імен близше; становище князя супроти громади особливим авторитетом не вивначало ся: літописець пізнійше підданство Татарам вважає ділом самих громад, і в дальшiм оповіданню князів зовсім ігнорує. Ці обставини й не звичайне стано-

¹⁾ Див. розвідку Богдана (I. Bogdan) *Über die rumänischen Knesen*, Archiv für Sl. Phil., XXV—VI (по румунськи: *Despre cneji români — Annele Acad. Romane, sect. istorice*, 1902—4) — виказує аналогію документального матеріалу, що ці князі були сільськими начальниками, і слово „князь“ тут відповідає румунському терміну *jude, judec (judex, Dorfrichter)*.

вище болоховських князів супроти Татар дає розуміти, що репрезентантами князівсько-дружинного устрою вони не були, — були князями в значінню перед-дружиннім.

Під час походу Бату, коли руські князі розтікалися куди видко, сі болоховські князі, чи їх городи пішли на зустріч сій татарській грозі: піддалися добровільно Татарам і за те були ними помилувані, а опираючи на татарську протекцію по тім з іще більшим зав'язем виступали против Данила. Се дуже обурило Данила по тій недавній покорі болоховських князів, а ще більше — дразнило його як дуже небезпечний політичний прояв, і коли болоховські князі ще перед поворотом Татар з Угорщини (1241 р.) взяли участь в поході Ростислава Михайловича на Бакоту, Данило з усіма силами кинувся на болоховські городи: „городи їх дав огневи і греблі¹⁾ їх розкопав, взявши багато невідників і розграбивши їх городи: Деревич, Губин і Кобудь, Кудин, Городець, Божський, Дядьков; прийшов на те Курил печатник князя Данила з трома тисячами піших і трома стами кінних (відбивши від Бакоти Ростислава) і дав їм Данило розграбити Дядьков город і від нього зачавши полонив і попалив землю Болоховську: їх Татаре полипили (помилували), аби для них оралі пшеницю й просо, а Данило тим більше ворогував на них, що вони покладалися на Татар“²⁾. Як я вже сказав, таке незвичайне зав'язе у Данила, взагалі дуже повздержного, і се напруженне сил, з яким напосівся він знищити маленьку Болоховську землю (він навіть у брата Василька забрав військо до сього походу) не можна витолкувати инакше, як страхом перед перспективою, яку відкрило перед його очима се добровільне підданство Татарам болоховських громад — „тим більше ворогував на них, що вони покладалися на Татар“, як дуже бистро помітив літописець.

Але рух тим зломаний не був. З оповідання літописи про кампанії Данила 1254—5 рр. против „татарських людей“ бачимо, що в безпосередній залежності від Татар тоді стояли: Болохово (правдоподібно те Болохово над Горинєю) і „всі Болоховці“ (треба мабуть розуміти громади побожські і послучські), Побоже, громади по середній Случи (Білобереже, Возвягль, Сімоць і Городок) і ціле поріччя Тетерева. Що більше — літописне оповідання дає натяк,

¹⁾ „Гребля“ — думають про вали міст, але можуть бути і греблі.

²⁾ Оттуда же плівнив землю Болоховскую и пожегъ: оставили бо ихъ Татарове, да имъ орютъ пшеницю и просо, Даниль же на ня болшую вражью держа, яко отъ Татаръ болшую надежду имъбаху“ — Плат. с. 527.

що в аналогічних відносинах до Татар стояв і сам Київ: Данило підбивши „татарських людей“ в західній Київщині, в порічках Случи й Тетерева, слідом вибираєть ся походом і на Київ, та тільки обставини перебили йому¹⁾.

Низше я ще верну ся до питання, на яку територію розпросторила ся в другій половині XIII в. непосредна власть Татар, тепер же ще приглянемо ся ближше тому, що оповідає нам літопись з нагоди тих війн Данила про „татарських людей“; оповідання її так важні, що при загальній бідности наших звісток в сій справі, мусимо кожде її слово розважати.

Літописець зве сі непосредно залежні від Татар громади „людьми Татарськимп“, або „людьми сѣдящими за Татары“, себто під татарською протекцією; тому сі люде мають „надію на Татар“. Залежність їх від Татар, очевидно, була добровільна: неважаючи на страшний погром болоховських городів 1241 р., ся і сусідні територія тримають ся Татар далі і тільки по нових спустошеннях 1254/5 р. громади на галицько-волинським пограниччю піддають ся Данилу. Але й се підданство їх було вимушене й не щире: найліпший доказ дало місто Звягель, що взявши від Шварна княжого управителя (тивуна), не дало йому правити у себе, а коли на другий рік прийшов під місто Шварно з полком з п'ятсот мужа, Звягляне, надіючи ся, що з сим полком він їх міста здобути не потрапить, стріли князя глузуваннями, стоючи на стінах свого города.

Ся політика супроти Татар і князів була, видко, ділом цілих громад, а не самих тільки якихось їх провідників або бояр. Се

¹⁾ По рати же Кремянецкой Куремьсинѣ Даниль воздвиже рать противу Татаромъ: сгадавъ с братомъ и со сыномъ посла Деонизия Павловича — взя Межибожье; потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а люди Львови Побожье и люди татарьския (на Побожу або в його сусідстві). Веснѣ же бывши (1255) посла (Данило) сына своего Шварна на Городокъ и на Сѣмоць и на вси городы, и взя Городокъ и Сѣмоць и всѣ городы сѣдящи за Татары, Городецк и по Тетереви до Жедечева (вар. Жедъчевьева). Възвягляни же солгаша Шварномъ: поемше тивуна, не вдаша ему тивунити. Шварно же приде (до батька) поймавъ городы вся, и по немъ придоша Вѣлобережцѣ (Білобереже — мб. побеереже Случи, див. Іпат. с. 511) и Чариятинци (осада незвістна) и вси Болоховци к Данилу. Присла же Миндовгъ к Данилу: „пришло к тобѣ Романа и Новгородцѣ, абы пошелъ ко Возвяглю, оттуда и къ Кысву“ — Іпат. с. 555.

Про сей похід в звязку з відносинами Данила до Татарів говорив я вище — с. 86—7.

вразно показує отсей епізод з Звяглем, показують і літописні оповідання, що нічого не згадуючи про князів або посадників, говорять все про громади: вони то „мали на Татар надію“, і на них мав завзяте Данило; тому нищив не самих провідників, а цілі городи, цілі землі. Самим страхом від Татар їх політики ніяк не можна витолкувати: кількаразові спустошення аж надто вразно показали сим громадам, що Данило їм далеко небезпечніший, ніж Татари. Татарська протекція надій не оправдала: за „людьми татарськими“ ніхто не обстав¹⁾, а проте вони таки тримали ся Татар та всякими способами викручували ся від Данила — видно таки воліли татарську зверхність як Данила.

Таке становище їх не можна пнакше пояснити як змаганням вполюнти ся з під князівсько-дружинного режіму, що важким тягарем лежав на народній масі й наприкрив ся їй. Під татарською зверхністю громади могли шукати більшої своєї громадської самоуправи, легшого оподаткування (такі факти звістні і з часів арабських або турецьких завойовань у візантійських землях). Під татарською зверхністю громади виступають зовсім свobodно й автономно, нема ані сліду татарських залог, наставників-баскаків, або чогось такого. Обовязок давати хлібну даннну („орати пшеницю й просо“, як каже літописець) мабуть не був дуже обтяжливий. З рештою треба пам'ятати, що сей громадський рух розвинув ся, як бачимо, в найбільше глухих, пограничних краях, що все бокували від політичного вічового й князівсько-дружинного життя земських центрів (Київа, Володимпра, Луцька) й могли від давна задержати певний пасивний сепаратизм, що й виявив ся тепер у сїм против-князівськїм руху²⁾.

Наслідком сього руху було відновлення тих більше-менше суспільно політичних відносин, які істнували перед київською княжою окупацією. Земля розсипаєть ся на дрібні городські громади, не злучені між собою ніякою тривкішою організацією

1) Правдоподібну причину того я вказав вище на с. 86.

2) Підкладу сього руху деякі шукали в відмінній етнографічній основі — поминаючи турецьку й волоську теорію — такж словянській; нпр. Шахматов в своїй статі Къ вопросу объ образ. нарѣчій (с. 37) думає, що болоховський рух був народнім рухом Уличів. Але беручи на око цілу територію руху — поріччя Бога, Гориня, Случи, Тетерева, не можна припустити тут однотайну етнографічну масу. Се був рух громад, що не були притягнені земськими центрами, рух центріфугальний, громадсько-автономічний, на котрий в рештою й етнографічна гетерогенність (ріжна) могла мати свій вплив.

(скільки можна судити з скупих оповідань літописи), окрім спільности й солідарности інтересів певної хвилі; з дуже слабою політичною власттю, з повною перевагою самої самої правної громади¹⁾). Та обставина, що сї автономні громади тепер стояли під татарською зверхністю має аналогію в становищу старих громад, переддружинних часів, під зверхність Хозарської орди.

Літописець не дає ніяких пояснень про початки сього руху. Бачимо тільки, що вже під час першого походу Бату через Русь, на Угорщину, болоховські громади перейшли під безпосередню зверхність Татар. Се каже здогадувати ся, що ініціатива таких відносин вийшла не від Татар, що йшли спішно, розглядати ся в руських відносинах не мали часу, і взагалі ще дуже мало були в них орієнтовані, — пішла вона від самих громад. Чи тоді ж рух сей обняв сусідні поріччя Случи й Тетерева, чи пізнійше доперва — на се не маємо вказівок; тутешні громади виступають, вперше і в остатнє, тільки в р. 1254—5. Можна б думати, що вони піддали ся Татарам разом з Болоховцями²⁾; але та обставина, що Данило в своїм погромі Болоховців 1241 р. полишив послучські й потетеревські краї в спокою, скорше б промовляла за тим, що вони вже по повероті Татар прийшли в безпосередню залежність від них.

Розумієть ся, сей рух був дуже на руку Татарам. Він давав ліпшу безпеку їх влади, ослаблючи противну їм князівсько-дружинну силу. Задержати в своїй зверхности такі громади, що жили зовсім або майже зовсім відокремленим житєм, не лучачи ся в ніякі ширші організації, Татарам було легше, ніж землі з княжою власттю, з дружинною силою. Тому дуже правдоподібно, що захочені сими проявами, Татари пробували й від себе розширяти сей рух та переводити поодинокі городи й округи в безпосередню залежність від себе, усуваючи княжу власть. Вище я висловив здогад, що походи Куремси 1253—4 рр. на Понизє й полудневу

¹⁾ На підставі того, що в кампанії 1254 р. болоховських князів уже не видно, був висловлений здогад, що болоховські громади стали за той час безкняжими (Молчановській Очерк с. 114). Але літописець міг і з'їгнорувати тих князів у своїм оповіданню.

²⁾ Під час першого походу Бату послучські городи Колодяжен і Кашнець згадують ся між тими, що боронили ся від Татар, але се ще нічого не доказує: тут могли бути Данилові залози. Можливо, що мовчання літописи про які небудь спустошення в Київщині при повероті Бату з Угорщини треба толкувати тим, що за Горинєю Татари стріли прихильний для них рух громад.

Волинь мали на меті розширення далі на захід території, залежною безпосередньо від Татар, і що тут теж були прихильні до того елемента, як показує історія підданства Татарам Бакоти і та згадка про Батієву грамоту у кременецького посадника Андрія¹⁾. Але опір Данила і його походи на татарських людей мали наслідком те, що Татари постановили дати спокій Галицько-волинській державі й більше розширяти на захід свою територію не важили ся: Горинь і пізніше зістала ся границею сеї території, як дає розуміти літописне оповідання з часів Мстислава Даниловича²⁾. Натомість, здаєть ся, вони дуже широко розвинули сей лад далі на схід — на Подніпров'ю. При повнім майже браку звісток про жите Подніпров'я в другій половині ХІІ в. ми, розумієть ся, безпосередніх звісток про се не знайдемо; але розглянувши ся в тутешній політичній ситуації, зможемо дещо, бодай з деякою правдоподібністю, звідти викомбінувати.

Ми спинили ся в княжих відносинах Подніпров'я на тім моменті, коли Ярослав Всеволодич дістав в 1243 р. потвердження своїх прав на Київ, а незадовго потім вибрав ся до Бату Михайло Всеволодич, „прося волости свои отъ него“³⁾. Сю подорож Михайла можна розуміти або так, що він поїхав в Орду випросити собі Київ, замість Ярослава, або хотів затвердити за собою бодай чернігівський стіл супроти того, що иньші князі почали їздити й випрошувати собі волости, отже могли й Чернігівщину під ним випросити. При кінці 1245 р. Київ належав до Ярослава: як Данило переїздив тоді Київ, застав там намістника Ярослава (очевидно — Ярослава Всеволодича) Дмитра Ейковича. Судячи по сумній долі, яка спітвала Михайла в Орді, Київ а він, коли й хотів, то

¹⁾ Про бакотський епізод і Куржсині походи див. вище с. 83—5.

²⁾ Мстислав стрічає над Горинею Телебугу в 1286 р. (Іпат. с. 588). Коли се порівняти з звістками про Болохово за Горинею, то стає ясным, що тут мусла бути волинська границя. А що за волинською границею безпосередно йшла татарська, себто безпосередно залежна від Татар територія, каже літописець описуючи границі Мстиславового князівства: він одержав землю величеством „олны по Тотары, а сѣмо по Ляхы и по Литву“ — Іпат. с. 613.

³⁾ Див. т. II с. 253. Про Київщину по татарським погромі спеціальніше говорять агадані вище с. 146 і в т. I прим. 34 статі Максимовича *О иномъ запустѣніи Украины, Антоновича — Киевъ, его судьба и значеніе до Любл. унціи, Соболевского Къ вопросу объ истор. судьбахъ Кіева, моя Історія Київщини* с. 443 і далі.

не дістав, і зівстав ся він далі при Ярославі. Та сї подорожж до Орди й підданне під татарську зверхність Ярослава в ролі київського князя й Михайла в ролі чернігівського князя, які б не були перші мотиви їх подорожей, мали характер формального признання татарської зверхности над східньою Україною. Зараз по тім чуємо (від Пляно-Карпінї) про подорожж в Орду пньших чернігівських князів: Андрія чернігівського (de Cherneglove), що був обвинувачений перед ханом в якійсь не зовсім ясній справі і забитий, далі — його брата, що їздив просити собі його волость, і якогось Олега¹). Не підлягає сумніву, що підвластною Татарам областю (улусом) тоді уважала ся також і Переяславщина.

Ми не знаємо, о скільки вироблену ідею зверхности над землями давньої Київської держави міг мати Бату, чи ординське правительство взагалі в своїм поході на захід в 1236—7 рр., але вона мусіла виробити ся дуже скоро. Незвичайна екстензивність, нечуваній розмах монгольських завоювань без кінця розширяли перспективи їх політичних планів, і контакт з кождою новою територією вів за собою ідею завоювання — аж поки не ослабла ся сила екстензивности. Пляно-Карпінї, що побував в Орді ще в сїм часі монгольської сили, чув сю енергію безграничної екстензивности і віддав се почуте в своїм оповіданню, що Татари не знають ніяких відносин супроти иньших народів окрім завоювання, пановання, і не входять в угоди з ніяким народом, доки він їм не піддасть ся, бо мають заповіт від Чингізхана, аби по змозі підбити собі всі народи²). Коли Татари уже в своїм поході на Угорщину приймали під свою зверхність і опіку громади полудневої Київщини й Волини, коли підчас свого побуту на Угорщині вони беруть ся до певних організаційних розпоряджень, що вказують на їх замір запанувати тут на будуще³), се може служити ілюстрацією сього безконечного розсування сфери пановання й завоювань. Завернувши ся з Угорщини на хвилю, Бату заміряв вернути ся в найближшій часі до свого походу на захід, і коли вибрано нового великого хана та упорядковано відносини в Орді, на дневний порядок зараз виступив плян походу на захід — Польщу й Угорщину називає Пляно-Карпінї як близші цілі його⁴). Землі східно-європейські, очевидно, в тім моменті (1246) уважали ся вже за підбиті. Київщина і Чернігівщина (з Переяславщиною) запечатали своє підданство подорожею Ярослава й Михайла. Слідом,

¹) Recueil IV с. 623, 771. ²) Ibid. IV с. 699.

³) Пор. т. II с. 543. ⁴) І. с. с. 718 і 762.

страхом якогось претендента, змушено до такої ж подорожі й признання татарської зверхности Данила — Волинь і Галичина признали також власть хана. Виходячи з того становища, називає Пляно-Карпіні близькими етапами будущего татарського походу Польщу й Угорщину.

До походу того не прийшло, й Галичиною та Волинею, і то поставленими в розмірно лекші відносини залежности, кінчили ся татарські „улуси“ (підвласні землі); на Угорщину, Польщу й Литву робили ся тільки від часу до часу грабівничі походи, як ми бачили вище. Орда, розложена відділами в степах Кіпчака, творила обсерваційний корпус, що пильнував залежности й послушности земель східньої Європи. Пляно-Карпіні, переїхавши весною 1246 р. наші степи, оповідає, що Бату з головною ордою кочував на Волзі, на Подоню кочував його шватер¹⁾; на лівім боці Дніпра кочував Могуцій, як його звать наші літописи, другий син Темуджінового сина Джагатая; на правім — темник Согенза, Куремса наших літописей, „найменьший з воєвод Бату“; його орда, що стояла десь в степах нижнього Дніпра і Богу, тиждень дороги від Києва, була сторожовим полком Бату на заході; на сході два „темника“ стояли по обох боках Урала²⁾.

З пізнійших часів таких докладних звісток ми вже не маємо; звістки Карпіні можна уважати за типові взагалі, тільки тої звязлості, спружистості організації, яку бачив Пляно-Карпіні, пізнійше не було — вона слабла й розвалювала ся поволі. Тоді ж Орда ціла була одним воєнним табором, з гори до долини з'організована по військовому, в десяточній організації, й піддана військовій карности. „Їх імператор, каже Пляно-Карпіні, має дивну власть над усіми; ніхто не може перебувати в певній місцевості без його веління: він сам визначає місце пробування для вождів (темників), вожди визначають місця тисяцьким, тисяцькі сотникам, сотники десятникам; і взагалі який буде їм наказ, в який небудь час, в кождім місці, чи на війну, чи вмерти, чи жити — вони виконують все без усякої винівки“³⁾.

Становище Орди супроти народів підвласних описує він в таких рисах:

„Треба знати, що Татари не годять ся з ніяким народом, хиба він їм піддасть ся, бо вони мають заповіт Чингізхана, аби

¹⁾ Рукописи називають його Carton, Carbon, Turbon.

²⁾ Рукописи Пляно-Карпіні називають його Monti, Mancı, Mauci; d' Avezas, видавець Пляно-Карпіні, здогадуєть ся (с. 587), що се Maoutchy, син Джагатая, а я додаю, що се мусить бути Могуцій, згаданий в Галицько-волинській літописі — Іпат. с. 535. ³⁾ Recueil IV с. 668—9.

підбили собі, коли зможуть, усі народи. А жадають Татари від тих, що їм піддали ся, от чого: аби вони йшли з ними походом на кожного, на кого скажуть; аби давали десятину від усього — від людей і від річей: вони рахують десять хлопців і одного з них беруть, і теж роблять з дівчатами; забирають їх у свою землю і роблять їх своїми слугами. Решту счисляють і зіставляють їм їх устрій, але при тім мають над ними повну власть. Обіцяного не додержують ніколи, але шукають до них причини на кождім кроці. Так, коли ми були на Русі, післано якогось Сарацина від хана Куюка і Бату, і він, як потім нам казали, від кожного хто мав трох синів забрав одного сина, і хто не мав жінки, тих теж заберали, і теж робили з жінками що не мали шлюбних чоловіків; заберали також старців, що жили ся прошеним хлібом. Решту счисляли своїм звичаєм і кождому, чи був то великий чи малий, хоч би то була дитина що мала оден день життя, чи бідний чи багатий — казали платити такий податок: аби дав одну шкіру білого медвіда, одну чорного бобра, одну чорного соболя, одну чорну шкірку якогось звірка, що робить нори в землі (по латині його назвати не вміємо, а по німецьки він зветь ся *iltis*, а Поляки й Русини звать сього звірка *тхорем*) і одного чорного лиса. І хто сього не зможе дати, того теж Татари забирають у неволю.

„До князів земель Татари посилають, аби ставили ся зараз, і коли вони прийдуть, не мають там ніякої відповідної чести, але поводять ся там з ними як з людьми простими; мусять вони давати великі дарунки ханам, їх жінкам і урядникам, тисяцьким і сотникам, і всі Татари взагалі, навіть слуги дуже нахабно вимагають дарунків, та не тільки від князів самих, але й від їх послів, яких посилають. До декотрих (князів) шукають причини, аби їх забити, як стало ся з Михайлом (Всеволодовичом) і з иньшими; декотрим дозволяють вернути ся, аби звабити до себе натомість иньших; декотрих зводять зі сьвіта отрутою, бо вони змагають до того, аби самим володіти землею, для того шукають нагоди забивати старшину. Пускаючи якихось князів до дому, жадають, аби прибули натомість їх сини або брати, і тих уже не пускають назад, як то стало ся з сином Ярослава, або з одним аланським князем, і иньшими багатьма. А як умере безпотомно батько або син, сина або брата його не пускають ніколи, але забирають на себе його князівство, як то — ми самі бачили — стало ся з одним князем Солянтів (півн. Корея).

„В землях тих, котрих пускають назад, уставляють баскаків

або начальників¹⁾, їх мусять у всім слухати ся і князі і всі инші. А як люде якогось міста або землі не чинять їх волі, сі баскаки доносять на них, що вони Татарам не вірні, і таке місто або землю потім руйнують, а людей побивають силою татарською, що несподівано приходить з наказу дотичного начальника і нападає на них; так стало ся, поки ми були в Татарській землі, з одним містом, що вони самі зложили з Русинів в землі Команській²⁾.

В сім оповіданню, як зрештою і в иньших оповіданнях Карпінці про татарські порядки, оповідають ся безперечно факти реальні, тільки занадто генералізовані, себто явища льокальні, поодинокі зібрані до купи й представлені в виді загальної системи. Таким льокальним, виїмковим явищем, безперечно, було оте, описане ним, забиранне в неволю частини людности; не було системою і вбиванне або задержуванне в орді князів, як представляє Карпінці. Не знати навіть, чи дійсно такою загальною вимогою було, аби князі земель, які Татари уважали за підбиті, приїздили в орду за потвердженням, і чи не виробилась отся практика тільки пізнійше.

Безперечно, в відносинах до поодиноких земель, що прийшли під татарську зверхність, були дуже значні відмінні, степенуванне більшої або меншої залежности і різні форми самої сеї залежности. Вище бачили ми, які відносини супроти татарської зверхности уставили ся в західній Україні, на Волни і в Галичині. Навели також звістки літописця про становище „татарських людей“ волинсько-київського пограниччя. Звернемо ся тепер до київщини Нодніпрянської.

Затвердений за Ярославом, Київ зіставав ся якийсь час за суздальською династиею, бодай номінально. По за впливами Галицько-волинської держави він зістав ся вповні. Данило бувши в Орді, Київа собі не жадав: його спонукала до подорожи мабуть тільки та обставина, що хтось із князів випросив собі від Бату галицький стіл; не маючи заміру держати ся вірно татарської зверхности, Данило ледви чи міг мати охоту залазити в тіснійшу залежність від Татар, випрошуючи від них київський стіл. Зрештою літописне оповіданне не дає на те найменьшого натяку³⁾. Тому

¹⁾ „Баскак“ — „відпоручник“, намістник (по турецьки), теж саме що по монгольски значить „даруга“, різниця була тільки та, що баскаками авали ся ханські відпоручники в землях підвластних, а даруги — у властивій державі хана (див. Березина Ханские ярласки II с. 43—5).

²⁾ Recueil des voyages IV с. 699—704.

³⁾ Літопись, оповідаючи про пониження, якого дізнав Данило в Орді, каже: „Данилу Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою

з усякою правдоподібністю можна прийняти, що Ярослав Всеволодич до своєї смерті, що правда — дуже скорої¹⁾, уважав ся київським князем.

Але залежність Київа від Ярослава, очевидно, була зовсім ілюзоричною, номінальною. Найліпший доказ тому буде се, що Карпіні, двічі переїздивши через Київ, мавши зносини і з самим мабуть Дмитром²⁾ і з київськими боярами, ані підозривав, що Київ належав до Ярослава, котрого бачив у Татар і про котрого кілька разів говорить, називаючи його князем суздальським³⁾. З рештою се само собою зрозуміло: Ярослав, що по давнішій традиції цікавив ся київським столом, по татарським погромі так був зайнятий місцевими своїми суздальськими справами, що йому зовсім не до Київа було, і Київ жив під номінальною його зверхністю своїм житєм, а Ярославів намісник фактично ставав київським старшим під безпосередньою зверхністю Татар. Що київська громада стояла в безпосередніх зносинах з Татарами, видко з оповідання Карпіні: у Куремси застав він київського сотника (зве його Mongrot-ом), він з товаришами їхав відти до Бату і якийсь час подорожував разом з Карпіні⁴⁾.

По смерті Ярослава його сини Олександр і Андрій подали ся в Орду, відти до великого хана і в 1249 р. вернули ся з ханськими грамотами: Олександр дістав „Київ і всю Руську (розум. Київську) землю“, а Андрій — Володимир. Але Олександр, діставши Київ, ані показав ся туди, а поїхав у Новгород, де княжив і перед тим: очевидно, надання Київа його зовсім не потішило,

землю: Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ, со братомъ си, ияъми странами — ны нѣ сѣдѣтъ на колѣну и холопомъ называеът ся“ (Плат. с. 536). Тут літописець противставляє давнійшу славу Данила з його нинішнім становищем татарського холопа; отже слова про володінне Київом належать теж до минулих часів. Зубрицький (III с. 153 і 157) і Шараневич (с. 92--3 і 104) уважали Дмитра Гйковича намісником Ярослава Інгваревича, а сього остатнього — васалом Данила. Але сей здогад добре збив уже Дашкевич (Княженіе Данила с. 63), вказавши на те, що факт надання Київа по Ярославі Всеволодичу його сину Данилу вказує на володінне його батька Київом до смерті, а також і на неправдоподібність, аби Ярослав Інгваревич, маючи Київ, сам там не сидів.

¹⁾ 30/IX, 1246.

²⁾ Се його мабуть називає Карпіні тисяцьким, millenarius.

³⁾ Jeroslaus dux magnus in quadam parte Rusciae que Susdal nominatur — с. 761: Карпіні певно назвав би його тут князем київським, коли б знав, що Київ до нього належав.

⁴⁾ Ор. с. с. 770.

й слідом він починає копати під Андрієм. Можливо, що Андрій якимись спеціальними заходами в Орді привів до такого — як на той час дуже некорисного для його старшого брата поділу волостей, і Олександр почав старати ся висадити його з володимирської волости¹⁾. Скінчила ся справа походом татарського війська на Андрія в 1252 р.: воно вигнало Андрія з Володимира, і володимирський стіл і „старбйшинство во всей братья“ дістав Олександр²⁾.

Сей епізод досить виразно показує, що суздальські князі по Ярославі таки не були в реальнім володінню Києва: на се в цілій сій історії нема ані сліду ані натяку; також і під час дальшого князювання Олександра. По нім же нема вже ніде в літописи звістки, аби котрі суздальські князі діставали від Татар грамоту на Київ, як то було з Ярославом та Олександром. Що правда, пізня (XVII в.) літописна компіляція (т. зв. Густинська літопись) називає київським князем ще Олександрового брата Ярослава і внука — Івана Калиту, і сі звістки мають довіре у декотрих дослідників³⁾. Але редактор компіляції для сих подій не розпоряджав ніяким нам незвістним джерелом, і сі його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі — нічого не варті. Нема сумніву, що від середини XIII в. почавши Київ зовсім виїшов за обрій суздальської політики: в північних компіляціях, взагалі досить богатих звістками, ми не знаходимо найменшого сліду залежності Києва від суздальських князів — аби тут сидів з руки їх якийсь князь або намістник вислав ся; не бачимо навіть якихось зносин з ним.

З рештою се буде зовсім зрозуміло: татарський погром зовсім обтяв крила політиці північних, суздальських князів і замкнув їх

¹⁾ Татіщев (IV с. 20—22) каже, що той поділ волостей зроблено на підставі заповіта Ярослава, і сю звістку прийняв Соловійов (I с. 838), але слова Лавр. (с. 448), що брат Ярослава Святослав, узявши собі володимирський стіл, роздав городи своїм братанцям „якоже бѣ отецъ имъ урядилъ Ярославъ“ дає зроуміти, що тестамент Ярослава не розтягав ся на володимирський стіл; тому слова Татіщева скорше треба уважати його власним (недалим) поясненнєм. Те становище, яке Київ займав перед смертю Ярослава, зовсім не робило його привабною волостію, котру б то Ярослав мав надати своему старшому сину.

²⁾ Лавр. с. 448—9, Воскр. I. 156—160, Нікон. II. 136—9.

³⁾ Полное собр. лѣт. II с. 343, 344; сі звістки повторяє й далі розвиває Синописис (1823, с. 134); а дослідників їх прийняли напр. Антонович Монографія I с. 226, Дашкевич Замѣтки по ист. литов. рус. госуд. с. 59, Квашинь-Самаринъ ор. с. с. 222, Экземплярскій Князья Сѣверной Руси I с. 39.

в границях північних інтересів на довгі віки — аж до XVI століття.

Не належав Київ і до Галицько-волинської держави. В 50-х рр., як ми знаємо, Данило вибрався на Київ, але сей похід не прийшов до кінця, і потім ми не маємо сліду ані якихось заходів галицько-волинських князів до прилучення Київщини ані якихось слідів її приналежності до Галицько-волинської держави: мовчання Волинської літописи забезпечує в сій справі нас вповні до кінця XIII в. Бачили ми й більш позитивні вказівки — що при кінці XIII в. на поріччю Горини кінчила ся Галицько-волинська держава, й далі лежали землі „татарські“¹⁾. Що правда, ми маємо в иньшій пізнійшій копіяції (у Стрийковського, з XVI в.) звістку, що Київ належав до Данила, потім до Льва²⁾, але і тут ми маємо тільки здогад, і здогад нездалий, що суперечить розмірно досить добре звісткам нам політичним відносинам Галицько-волинської держави за Данила і Льва³⁾. В теорії можна б припустити залежність Києва від Галицько-волинської держави хіба в 1-й пол. XIV в., але підстав для того нема ніяких, і вся галицько-волинська політика тих часів, скільки можемо мати про неї понятя, звернена фронтом на захід.

Була піднесена ще иньша гадка: що в Києві між погромом

¹⁾ Див. с. 161.

²⁾ Strzykowski I с. 286, 287, 291, 303, 306, 311. Сї звістки повторені й у Синописі с. 134: автор його не журився суперечністю, в якій стоїть залежність Києва від Галича з призначеною ним залежністю від суздальських князів; що правда він стилізує свої слова досить обережно, не говорячи — котрі властиво князі реально володіли Києвом. З дослідників залежність Києва від Галицько-волинської держави приймали Шараневич (с. 102), Анат. Левіцький (ор. с. с. 168). Владимирській-Будановъ (Населеніе Ю.-З. Россіи до пол. XV в. с. 24 і 32), до певної міри також Молчановський ор. с. с. 147.

³⁾ В Галицько-волинській літописи можна тільки в однім місці добачати натяк на залежність Києва від Данила: в оповіданні про холмську катедру св. Івана (с. 559) сказано, що Данило позабрав туди різні церковні річі з Київщини (з Києва, з Овруча): „украси же иконы, еже принесе ис Києва, каменемъ драгымъ и бисером и алатомъ: Спаса и пречистое Богородице, иже сестра Федора вда; иже монастыря Федора иконы же принесе, иже Овручю Устрътень — отъ отца его... и колоколы привесе ис Києва, другия ту сольа“. Але будова сеї катебри припадає на часи, коли Київ зовсім певно Данилу не належав (сорокові й початок 50-х рр.), тож тут почасти треба розуміти річі давніше забрані з Київщини (як нпр. той образ його батька з Овруча), почасти може відступлені Данилу князями (чи київськими князями, припустім), коли сам Київ до нього не належав.

Бату і прилученням Київщини до Литви за Ольгерда, цілий час або по часті, княжили князі з чернігівської династії, спеціальніше — з галузі князів путивльських. Підставою для сеї гадки послужила та обставина, що в одній з поминальних записок (т. зв. синодиків) Новгороду сіверського між пізнійшими чернігівськими князями поруч імені кн. Івана путивльського читають ся імена: „князя Івана-Володимира Івановича київського і сестри його Єлени, князя Андрія вруцького і сина його князя Василя, забитого в Путівлі“¹⁾.

Хоч згаданий синодик досі ані був ближше простудіований, ані навіть виданий, але до сеї записки його можна мати довіре; тільки-ж, як то роблять — згенералізувати сю звістку і з неї вивести, що Київщину опанувала путивльська династія й передавала з роду в рід протягом довшого часу, — зовсім не можна. Путивльські князі занадто були слабкі, аби могли держати Київ і Київщину в своїй династії, а і в чернігівських синодиках могли б ми надіятися в такім разі більше звісток про київських князів, не тільки ті два відірвані імена. Князюванне тих двох путивльських князів у Києві й Овручі треба мабуть толкувати собі инакше — як то зараз побачимо.

Ми поступали до тепер методом виключення різних можливостей: Київом по татарським погромі не володіла ані династія суздальська, ані галицько-волинська, ані нарешті старші лінії чернігівські, котрих князі в поминальних записках ніде не мають титуда київського князя — він не належав до всіх тих династій, про котрі можна думати. Тепер вкажу ще на деякі обставини, що посередно промовляють таки за тим, що він від татарського погрому і до кінця XIII в. не належав, принаймні якось більш постійно і реально, до ніякої княжої династії.

¹⁾ Деякі записки того новгородського синодика були подані пок. чернігівським архієпископом Філяретом в примітках до синодика Любецького — вперше в 1863 р. в Чернігівських епарх. звістях ч. 10, а потім в Историко-статистическом описаніи Черниговской епархіи, т. IV с. 36 і далі; видавець при тім не дав ніяких пояснень що до того новгородського синодика, згадує тільки, що до нього подібні ще два — монастирів Ілїнського й Гамалієвського (ibid. с. 35). Сам Філярет, друкуючи записку синодика (на с. 43), не робив з неї ніяких дальших виводів. Квашнін-Самарін в своїй розвідці: По поводу Любецкаго синодика (московські Чтенія 1873, IV с. 122—3), за ним Дашкевич Болоховская земля — в Трудах с. 105, Зотов О черниговских князьях с. 116, опираючи ся на ній, висловляли гадку, що Київщина по татарським погромі перейшла до чернігівських князів.

Я вище сказав, що в 1245 р., номінально належачи до Ярослава Всеволодовича, Київ по всякій правдоподібності в дійсності стояв в безпосередній залежності від Татар, не маючи у себе ніякого князя. В такім же стані був він, по всякій правдоподібності, і в середині 50-х рр., коли Данило розпочав був свою кампанію против „людей татарських“. Ми бачили вище, що він тоді був задумав похід на Київщину, і умовив ся з Мендовгом, що зйдуть ся собі під стінами бунтівників-Звяглян (від покарання їх сей похід мав почати ся) і відти підуть далі — аж до Києва¹). Уже ся обставина, що Київ вложено в план кампанії на татарських людей, в „рать противу Татаромъ“, без всяких ближших пояснень, насуває гадку, що мабуть і Київ, і землі між Тетеревом і Дніпром стояли в аналогічних відносинах до Татар, як поріччя Случи та Тетерева, себ то безпосередно залежали від Орди: тому за опанованнем тих поріч літописець, нічого не пояснюючи, говорить про план кампанії в східній Київщині. Але ся гадка наша набуває сили переконання, коли зміркуємо, що розпочинаючи таку тяжку боротьбу з Татарами, Данило хіба був би божевільним, як би схотів підіймати на себе ще й руських князів, відбираючи Київ від якогось князя — припустім Олександра Ярославича або котрогось з Ольговичів²). Очевидно, в Києві тоді не було ніякого руського князя — він був *bonum nullius* для князів і стояв під безпосередньою зверхністю Татар, як громади Цобожа або Тетерева.

В такім стані Київ по всякій правдоподібності був і в остатній чверті XIII в. Волинська літопись оповідає в тих часах кілька татарських походів на Литву й Польщу, каже, що в них мусіли брати участь всі руські князі, але при тім ніде не згадують ся князі київські. Особливо з сього погляду інтересні оповідання про походи 1275 і 1286 рр., де на участь всіх князів положено особливий натиск. І так у першій похід Татари послали „всіх задніпрянських князів, Романа брянського з сином Олегом, Гліба князя смоленського, й иньших князів багато — бо тоді всі були князі в волі Татар“. Ще виразніше сказано про другий: „елебуга післав до князів задніпрянських і волинських — до Льва, Мстислава й Володимира, кажучи їм іти з ним на війну, бо тоді всі

¹) абы пошелъ ко Возвяглю, оттуда и къ Киеву — Іпат. с. 555, про сю кампанію див. вище с. 87.

²) Неможливо припустити й того, що київський князь був союзником Данила в його боротьбі з Татарами: а ргіогі така відвага зі сторони київського князя зовсім не правдоподібна, та й літописець, говорячи про той похід, мабуть пояснив би се в такім разі.

князі були в татарській неволі“. Очевидно, що між Волинею й задніпрянською Сіверщиною тоді не було князів, інакше літописець би про них згадав: певно б не поминув таких близьких сусідів у тій сумаричній фразі „про інших князів“¹⁾. Бєть і інші звістки, в яких ми б конче надіяли ся згадки про київського князя, як би він був — от у оповіданню 1299—1300 р. про київський пополох (про нього будемо говорити ще низше): що тоді митрополит, не можучи зносити татарського насильства, втік з Києва до Брянська, а відти в Суздальщину, „і весь Київ розбіг ся“²⁾. Знов про князя нічого, а міг би літописець згадати при тім про нього — як би він був³⁾...

Отже від татарського погрому Київщина довго — до початків ХІV в., а може й довше не була князівством в давнішій значінню, а стояла під безпосередньою зверхністю Татар. Чи був тут сьвідомий від початку плян Татар, чи такі відносини уложили ся самим житєм, а потім лише були протеговані Татарамп, котрим вони були наручні? Судячи по татарським грамотам Ярославу й Олександрю, остатнє здаєть ся нам правдоподібнішим.

Київщина перетворила ся в такім разі в ірпу миських громад, що стояли лише в слабшій звязку між собою, під безпосередньою зверхністю Татар. Від часу до часу в сих громадах могли появляти ся князі, особливо коли з кінцем ХІІІ в. почала ся розвивати ся анархія в Орді, й татарська політика не могла визначати

¹⁾ Іпат. с. 575, 588.

²⁾ Лавр. с. 461, Воскр. І с. 182.

³⁾ Гадка, що в Київщині в другій половині ХІІІ в. не було князів, прохоплювала ся й давніше у деяких дослідників. Так неб. Малішевский у своїй розвідці Яцекъ Одровонъжъ мнимый апостоль земли Русской (Труды Киев. дух. акад. 1867, VI с. 467), не висловляючи ся виразно, виходить з гадки, що по погромі Бату не було в Києві князів аж до Станислава (згаданого у Стрийковського). Дашкевич у своїй розвідці про Болоховську землю (Труды II с. 105) між різними можливостями припускає й таку, що в Київщині в середині ХІІІ в. не було князів. Пишучи свою історію Київщини в 1890 р., незалежно від таких попередніх гадок (як бачимо — досить невизначних), котрі я вже пізніше запримітив, як інтересні для мене натяки на те, що й у давніших дослідників були такі гадки, — прийшов я до переконання, що князів у Києві не було аж до початків ХІІІ в. і ширше розвинув та уаргументував сю теорію (Очеркъ истории Киев. земли с. 443). З рецензентів виступав против неї проф. Филевич (Славянское обозрѣніе, 1892), але тільки аргіогі — уважаючи неможливим, аби руська земля могла жити без князів; проф. Голубовский (К. Старина 1892, VI) більш адержливо висловив ся, що „на його погляд ся гіпотеза ще не вповні підперта фактами“ Інші рецензенти не реконстрували, але чи знайшла моя

ся постійністю й консеквентністю. Княжичі в різних династій могли купувати або дорогою яких небудь протекцій здобувати собі ярлики на Київ, чи на котрийсь київський пригород. Такими могли бути князі записані в новгородськiм синодику: Іван-Володимир київський і Андрій овруцький — правдоподібно з путивльських князів, що могли княжити при кінці XIII або на початку XIV в. Таким був князь Федір київський, з невідомої нам династії, що сидів у Києві 1331 р. і припадком згаданий в новгородських джерелах¹⁾. Було їх, певно, і більше, і в самих Києві, і в інших городах²⁾. Але ці князі мусіли грати зовсім незначну роль і супроти татарських воевод і супроти місцевих громад, що привикли самі собі радити та стояли в безпосередніх відносинах до татарських агентів; їх князювання, правдоподібно, мали більш-менш ефемерний характер і ледви аби котрому удалося опанувати Київ для своєї династії.

Міру сили й поваги таких князів дає нам щасливим припадком переказане в північних літописях оповідання за київського князя Федора. В 1331 р. поїхав в Володимир (волинський) на посвященне вибраний на новгородського архієпископа Василь. При тій нагоді псковська громада хотіла виломити ся з-під зверхности новгородського архієпископа й вислала до митрополита свого

теорія прихильників — тяжко визнати ся, бо не появляють ся праці, які б ближше займали ся сею справою. Я сам роблячи далі над сими часами не стрів нічого, що могло б проти моєї теорії промовляти. В своїй розвідці про громадський рух я про Київ тільки повторив в скороченню, сказане в Історії Київщини. Перероблюючи сю справу по десяти літах, для першого видання сього тому, я змінив деякі другорядні гадки, але в головнім зівстав ся при тім самім.

¹⁾ Про Володимира й Андрія див. вище; що вони були, мабуть, з путивльської династії — на се вказує те, що вони записані між путивльськими князями в синодику. Про Федора зараз нижче.

²⁾ Арх. Філярет, виписуючи з новгородського синодика ту записку про Івана-Володимира, додає: Вь кievскомъ послѣ кн. Іоанна и Маріа — „Терентій, Андрей, Феодоръ, Іоантъ“ (ор. с. с. 43). Зотов (с. 118) здогадуєть ся, що сей Феодоръ — то Федір київський 1331 р., що він був брат Володимира-Іоанна, і що Терентій і Андрій теж були київськими князями. Як я означив ще в своїй Історії Київщини (с. 466), в київських синодиках мусить бути й більше київських князів з сих часів, але щоб шукати їх, треба насамперед, щоб ці синодики були видані. Поки ж що, та записка арх. Філярета така, що її ані пришити ані прилатати (він каже: „Вь кievскомъ послѣ Іоанна и Маріа“..., а що то за Іоанн і Марія — з його попередніх записок не можна доміркувати ся). Отже і всякі гіпотези з неї робити на ні що не придасть ся.

кандидата на псковського єпископа; се прошенне підперав перед митрополитом, з політичних причин, Гедимин з іншими литовськими князями. Але митрополит, очевидно — завдяки заходам Василя й інших Новгородців, не згодився висвятити Арсенія, й той поїхав собі „посрамлен“ до дому, на Київ. Разом з ним вибрався з Володимира до дому й Василь, але по своїй побіді боячи ся Арсенієвих прихильників, утікав „уходом“ „меже Литвы и Києва“, бо й сам митрополит прислав в дорозі йому звістку, що когрийсь литовський князь вислав за ним погоню. Щасливо проїхав Василь за Дніпро, але під Черниговом нагнав їх „разбоєм“ київський князь Федір з баскаком і п'ятдесят'ю люда. Обидві сторони почали ладити ся до бійки, але скінчило ся на тім, що Василь дав за себе викуп і князь Федір пустив його далі¹⁾.

Як бачимо, київський князь в сім інтереснім епізоді виступав собі дрібним Raubritter-ом, гідним товаришом татарського баскака — свого спільника в сім нападі на єпископа. Компанія з п'ятдесяти люда, яку він зібрав разом з баскаком, виразно показує нам, о скільки се був незначний князєць. Дуже неправдоподібно, аби княжив він над цілою Київщиною: був се мабуть татарський підручник для самого Києва тільки. Хто зна, чи ще й був він князем з роду, а не простим татарським намісником...²⁾

Сказане про Київ можна повторити взагалі про київські городи: і тут могли з'являти ся часом князі, як той Андрій овруцький,

¹⁾ Оповідання маємо в двох версіях, коротшій і ширшій. Коротша в 1 Новг. с. 326—7. Ширша в Супрасльській с. 55, Авраамки с. 68 (в сій часті ся компіляція однакова з Супрасльською) і 4 Новг. с. 52 (в сих трох компіляціях епізод оповідаєть ся майже буквально однаково, ближше до коротшої версії), Софійск. времен. I. 320 і Воскр. I с. 203 — з деякими дрібними варіантами; трохи більше відмін в Никонівській II с. 205, але вони не дуже авторитетні; по за тим подробиці ширшої версії варті такого ж довіря, як і коротшої, і я в тексті комбіную обидві версії.

²⁾ По аналогії з Володимиром і Андрієм Федора в науковій літературі також часто уважали Ольговичом (Квашнін-Самарін по поводу Любеч. синодика с. 224, Дашкевич — Болохов. з с. 136, Зотов. ор. с. с. 119, здаєть ся Соболевский Къ вопросу с. 289). Декотрі як Квашнін-Самарін і Дашкевич, здогадували ся, що сей Федір — одна особа з Станіславом київським, в ширшій русько-литовській літописи (Pomniki do dziejów litewskich с. 15—6), що мав воювати з Гедимином; перше імя мало б бути церковним, друге світським, і Дашкевич поправляє його на Святослава — Замѣтки по ист. литов.-рус. госуд. с. 59. Але чи був дійсно на світї той Станіслав київський — річ дуже непевна: на джерело тяжко спустити ся. Так само зовсім гіпотетичний згогад Дашкевича (Замѣтки с. 61) й Лловайского (Ист. Россіи II пр. 16), що сей Федір київський —

але переважно мабуть обходило ся без них, і міські громади правили ся своїми „градськимп старцями“ під безпосередню зверхністью Татар.

На безкняже жите квітських волостей ми маємо дві вказівки — спеціально для Порося, з другої половини XIII в., і їх тепер наведемо. Одну знаходимо у Карпіні — він каже про Канів, що він erat immediate sub Tartaris¹⁾ і ці слова тяжко розуміти про географічну близькість, бо за Каневом Карпіні ще переїздив руське село і за ним вже гень гень — по п'яти днях дороги стрів першу татарську сторожу; правдоподібно слова його треба толкувати так, що Канів був під безпосередньою власттю Татар. Другу вказівку знаходимо в Волинській літописи: вона згадує в службі Мстислава Даниловича князя Юрія Пороського, „що служив тоді Мстиславу, а перед тим Володиміру“²⁾. Очевидно, се був князь без князівства, а той факт, що він задержав собі титул пороського князя, дає нам розуміти, що на Поросю тоді руських князів не було. Зрештою про Поросе й а ргіогі треба найскорше таки думати, що тут, на татарськїм пограничу, уставив ся такий суспільно-політичний лад, який ми бачили на сусіднім Побожу. Карпіні зве місцевих старшин — з Канева й якогось другого города (за Росію) „грагесті“; каже, що в тім другім городі таким префектом був якийсь Алянн (?), на імя Міхей; але Татар, видко з того оповідання, в сих громадах не було, як не бачили ми їх в громадах західніх.

Правдоподібно, в аналогічних обставинах з Київщиною жила й Переяславщина. Але ся взагалі покривджена в історіографії земля так мало про себе дає знати, що говорити про неї треба з особливою обережністю³⁾. Коли Данило їхав до Татар при кінці

то „князь Феодоръ Святъславичъ“, звістний як посол Гедимина в Новгород 1326 р. (1 Новг. с. 73—4 і в інших), тим більше що й не знати, чи Федір квітський був залежним від Гедимина. Справедливо підніс уже Соловйов (I. 923), що навіть князем з руської династії квітського Федора напевно уважати не можна.

В Густинській літоп. (с. 350) потім під 1361 р. читаєть ся: „въ Кіевѣ на княженіи Феодоръ“, а під 1362 р. сказано, що Ольгерд відібрав Київ від Федора. Самий факт сей належить до дальших розділів сеї праці, тут тільки згадую тому, що сього Федора 1361—2 р. можна б уважати одною особою з Федором 1331 р., хоч з того може було б ще за скоро виводити, що він цілих тих 30 літ сидів у Києві. Зрештою й записка Густинської літописи не така й дуже авторитетна.

¹⁾ I. с. с. 737. ²⁾ Іпат. с. 612.

³⁾ За повним браком відомостей про Переяслав дотепер ніхто ані пробував здати справу з її становища в татарські часи. Монографії про

1245 р., він з Київа поїхав на Переяслав, „і тут стріли його Татарн“¹⁾. Ся обставина, як і те, що літописець не згадав (як зробив про Київ), до котрого князя Переяслав належав — піддають гадку, що Переяслав і Переяславщина тоді князя не мали і залежали безпосередно від Татар. Пограничність сеї землі знов за сям би теж промовляла. Переяславських князів по тім також не чувати, і можна думати, що й тут, як і в Київщині, тільки часами появляли ся князі. Так в любецькім синодику перед тими путнвельськими князями, про яких була вище мова, читаємо імена: „князя Іоана Дмитріевича переяславскаго и княгиню его Марію“²⁾. Правда, був кн. Іван Дмитрович в Переяславі суздальським (остатній князь на сім столі, умер 1302), але що суздальських князів в сім синодику взагалі не видно, то насуваєть ся гадка, що може то був князь Переяслава руського?

Отже в Київщині й Переяславщині князівсько-дружинний устрій по татарським погромі упав зовсім, і землі по всякій правдоподібності роспали ся на поодинокі міські громади, де тільки часами з'являли ся князі в ролі татарських підручників. В Чернигівщині було инакше: княжі династії заціїли тут скрізь під татарською грозою й множили ся далі, ділячи свої — і так уже дрібні волости³⁾.

Сіверщину Голубовского й Багалія промовчують Переяславщину від татарських часів зовсім, а новіша книжка Ляскоронского про Переяславщину кінчать татарський погромом.

¹⁾ Іпат. с. 535.

²⁾ Любецький синодик в вид. Зотова (ор. с.) с. 27 (у Філарета сі імена пропущені). Здогад, що маємо тут князя Переяслава руського, висловив Зотов (с. 113), але в обережній формі, вказавши заразом і на Івана Дмитровича з Переяслава суздальського (про нього — Экземплярській Великіе и удѣльные князья Сѣверной Руси, II с. 6). Тому що перед тим Іваном Дмитровичом переяславським в синодику записаний кн. Дмитрій новгородський, можна б припускати, що той Іван Дмитрович переяславський міг бути його сином, отже походив з лінії князів Новгород-сіверського. Але се все тільки здогади. В згаданім уже оповіданню ширшої русько-литовської літописи (с. 15) ще є кн. переяславський Олег, але він такий же невпевний, як і Станислав кївський, що з ним разом виступає.

³⁾ Про Чернигівщину в татарські часи головна праця Зотова — О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время, 1893 (з IX т. Лѣтописи занятой археографической комиссіей). Хоч його генеалогічні елюкубрації часом досить карколомні, і взагалі що до наукового методу праці можна багато закинути

Причину сеї різниці в устрою легко зміркувати. Київщина й Переяславщина не мали своїх місцевих княжих династій: тутешні столи займали князі приходні, з різних династій чужих. Під час похода Бату які були тут князі — по части наложили головою, по части розбігли ся; татарський погром, і ще більше ті відносини, які тут устали ся, відстрашили князів — вони перестали сюди тиснути ся, та й тільки. Тим часом в Чернигівщині була свійська династія, що пустила в землі своє корінне глибоко. Подіти ся сій великій, розмноженій династії не було де, й вона міцно держить ся далі за свої волости та тримаєть ся на своїх столах і під татарською грозою, хоч ся гроза з князями дійсно не жартувала, як показують численні записки про чернигівських князів побитих Татарами. Князівсько-дружинний устрій, що правда, й тут виродин ся, але з інших причин ніж в Київщині та Переяславщині: через розмноженнь й крайне роздробленне волостей. Через нього князі старої Чернигівщини стратили всяке значінне і в кінці зблизили ся до становища великих власників земель, дідичів.

Процес сей в загальних рисах можемо слідити, бо звістки про чернигівських князів, хоч спорадичні, таки переходили ся в синодиках, генеальогіях і в північних літописних збірниках¹⁾.

Чернигів мабуть зістав ся й далі старшим столом. Любецький синодик титулує чернигівських князів великими князями; можна вказати також на таку подробицю, що не тільки Михайло Всеволодич, оден з великих руських князів, як його зве Пліано-Карпіні, сів у Чернигові по татарським поході, але й пізнійший чернигівський князь, з 1250-х рр., Андрій Всеволодич уважав ся

(див. мою рецензію в Записках т. V), але поданий тут Краткій очерк історії Черниговскаго князства въ Татарское время — се найліпше, що ми досі маємо. Монографії Годубовского й Багалія хоч своєю границею ставлять середину XIV в., для остатнього столітя дають лише кілька загальних уваг.

Джерелами для історії чернигівських княжих родів окрім синодиків (власиво поки що тільки Любецького, бо інші не видані) й літописей та літописних збірників, служать ще генеальогії потомків чернигівських князів — видані в X т. Временника московського історичного товариства. На жаль, для сих князів досі не зроблено чогось подібного до цитованого мною вище каталога північних князів Екземплярского.

¹⁾ Ся остатня обставина мусять піднести в наших очах *argumentum a silentio*, яким служать брак звісток про князів київських і переяславських для виводів про упадок княжої влади: як би там держала ся княжа власть, звістки про неї хоч би зрідка трапляли ся в літописних збірниках.

одним з впазначнійших князів: доньку за нього видав такий поважний князь як Василько волинський. Але пізніше в Чернигівщині мабуть уже не практикувалося „лѣствичное восхождение“, таке як в передтатарські часи, коли князь, дістаючи чернигівський стіл, відступав свій дотеперішній безпосередно молодшому по собі свояку. На це вказує історія Романа брянського: в Любецькім синодіку він зветься вел. князем чернигівським, те саме кажуть про нього й генеалогії, і про всякій правдоподібності він дійсно був чернигівським князем, але в літописних звістках зветься увесь час князем брянським: очевидно, будиши князем брянським перед тим, ніж дістав чернигівський стіл, Роман і пізніше задержав Брянську волость, не передав її молодшим своякам.

Ряд чернигівських князів XIII—XIV в. дає нам Любецький синодик, але ряд сей, очевидно, не повний: за мало тут як на стілький час тих чернигівських князів, а деякі прогалини можемо так виразно сконстатувати: так не знаходимо тут згаданого уже Андрія Всеволодича, Василькового зятя. Ряд сих князів представляєть ся так: по Михайлу Всеволодичу згаданий тільки в любецькім синодіку Всеволод-Лаврентій Ярополчич, стріпчний брат Михайла Всеволодича (внук чернигівського князя з к. XII в. Ярослава Всеволодича). Проминений в синодіку Андрій Всеволодович, найскорше — молодший брат Михайла, а може й син згаданого що йно Всеволода, згадується в Волинській літописи, коли женив ся 1259 р. з Васпльківною¹⁾. В Любецькім синодіку по тім Всеволоді є ще другий: Всеволод-Семен чернигівський (не титулований вел. князем, а тільки князем), про котрого нічого більше й не можна сказати²⁾. По нім наступає „Роман Старий“ — син Михайла Всеволодича, в літописях звістний в рр. 1263—1285, все з титулом князя брянського; осідком його в 1263 р. був Брянськ, але не знати, чи був уже тоді він чернигівським князем. Се одинокий чернигівський князь, про котрого щось трохи більше знаємо — завдяки його родинним звязкам з волинськими кня-

¹⁾ Іпат. с. 561—2: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андрія князя Всеволодича Чернигову. Зотов на тій підставі, що в Любецькім синодіку його нема між в. князями, міркує, що Андрій під час свого весіля не був чернигівським князем, а тільки жив у Чернигові при батьку; але біда в тім, що в Любецькім синодіку нема сього Андрія й зовсім, бо той Андрій, на котрого міркує Зотов, стоїть занадто далеко.

²⁾ Филарет, за ним К.-Сажарін і Зотов уважають його сином Володимира Ігоревича, згаданим у Галицькій літоп. під р. 1206.

зими¹⁾. Його син Олег, згаданий в літописи в подіях 1275 р., мабуть був теж вел. князем чернігівським; його ототожнюють з в. кн. чернігівським Леонтієм синодика, що потім постриг ся в черці з іменем Василя²⁾; синодик додає при тім замітку, що він, приймаючи чернецтво, полишив дванадцять тем (120 тис.) людей — очевидно своїх підданих; чи мало б се означати приблизне число людности в тодішнім Чернігівським князівстві? По нім синодик вчисляє з титулом чернігівського князя ще чотири особи: кн. Дмитра, вел. кн. Михайла Дмитровича, в. кн. Михайла Олександровича і в. кн. Романа Михайловича († 1401).

Про иньші волости Сіверщини, окрім Чернигова, ми маємо відомости переважно в самих лише Любецьким синодику. Збираючи разом звістки наших джерел, знаємо в Чернігівщині другої половини XIII і початку XIV в. такі князівства: Новгородське, Трубецьке, Брянське, Глухівське, Путивльське, Рильське, Курське, Липовецьке³⁾. Уставити династичні відносини тих князівств зовсім не можливо — так припадкові й бідні наші відомости. З князівств сих найбільший розголос в 2-ій пол. XIII в. дістало князівство Брянське завдяки своєму князю Роману, що був потім також і князем чернігівським. Галицько-волинська літопись описує Романа як воєничого рицаря, звістного своїми воєнними здібностями, й дбавого князя. Нпр. під час весіля його доньки напала на його землю Литва; він зараз серед весільних приготувань виступив против неї, й прогнав, але сам при тім дістав рану; незважаючи

¹⁾ Іпат. с. 568—9, 575—7, Лавр. с. 459 (в Воскр. І. 179 він хибно назвавши „пронським“). Пізнійша історія Свинського монастиря (на Десні) оповідає, що його заснував Роман в 1288 р. — Древняя російская виллююика² XIX с. 284—5.

²⁾ Записка синодика звучить так „и сына его князя Олга Романовича; вел. князя чер. Леонтия, оставившаго дванадцять темъ людей и приѣмшаго ангельскій образъ; во иноцех Василя“ (с. 26). Філярет (Русские святые, 1865, вересень с. 121) покликаєть ся на якийсь „рукописний календар“ (рукописные святцы), де Олег Романович має в чернецтві імя Леонтия. Се давало б можливість дійсно звязати ті дві записки синодика до купи (тім більше, що сам Філярет далі зве вже Олега в чернецтві Василем — отже міг помилитися в тім, що Леонтий було чернече, а не хрестне імя). Біда тільки в тім, що про той „рукописний календар“ нічого більше не знаємо; ануж автор того „календаря“ скомбінував се все як раз а Любецького синодика? (пор. ще Описаніє Чернигов. еп. IV с. 41).

³⁾ Для каталогу чернігівських волостей в синодику маємо: кн. Федора Мстиславіча (поправляють на „Мстислава“) новгородського, Константина Давидовича новгородського і кн. Дмитра новгородського, кн. Михайла Андрієвича трубецького, кн. Михайла глухівського, кн. Івана Романовича

на те він вернув ся до Брянську, „не помня раны на тѣлеси за радость“, і докінчив весіле. Під час похода Льва з Татарами на Литву 1275 р. перед рішучою битвою Татари конче чекали, аби наспів Роман, і без нього не хотіли приступати під Новгородок. Коли з того походу його зять Володимир запрошував його до себе в гостину, Роман не згодив ся: „сину мій Володимире, не могу полишити свого війська: ходжу по землі ворожій, хто ж доведе моє військо до дому? нехай уже замість мене поїде з тобою мій син Олег!“ (На сина свого війська Роман видко не хотів полишити)¹). З усього видко, що він мав чимале поважання і значінне між князями; літописець каже його зятеви Володимиру кликати Романа: „господине отче“. Потім одначе Брянське князівство підупало, й на початку XIV в. його забрали смоленські князі²).

Про князівства в басейні Оки, в землі Вятчів маємо відомости в московських генеалогіях, завдяки тому, що в XV—XVI вв. сі князівства увійшли в склад Московської держави, а їх князі — в склад московського боярства. Тутешні князі династії виводять ся злими генеалогіями від трох молодших синів Михайла Всеволодича. Хоч повні на докладність виводів сих генеалогій тяжко спустити ся (подекуди є очевидні неправдоподібности), але в своїй основі вивід сей можливий: як ми бачили, в перед-татарські часи земля Вятчів була спеціальним доменом чернігівських князів і дуже правдоподібно могла належати Михайлу перед його смертю, а його сини, випросивши собі потвердження в Орді, могли посісти

путивльського, кн. Івана путивльського, кн. Андрія рильського, кн. Василя рильського, кн. Георгія курського, кн. Дмитра курського (виписую тільки тих, котрих князівство означає сам синодик, — а се робить він не завжди). В літописях маємо: Романа брянського (див. вище прим. 1), а в звістнім епізоді про баскака Ахмата — Олега кн. рильського і воргольського та його свояка кн. Святослава липовецького.

¹) Іпат. с. 569, 575—7. Пізнійша генеалогія каже, що Роман наложив головою в Орді (Временникъ X. 68), але що літопис того не каже, і синодик такої смерті його не ноує (як робить при інших), то я думаю, що Зотов (с. 197) мав право, не приймаючи сеї звістки генеалогії.

²) Війшкове становище, яке займає між тодішніми сіверськими князями Роман, завдяки звісткам про нього Волинської літописи, було причиною, що в історіографії дуже перецінювано значінне брянського стола в ті часи. Так Антонович (Монографія I с. 113) думав, що Брянськ став взагалі новим центром Вятчійської землі; сей погляд знаходимо потім і у Багалія (с. 308—9) і у Зотова (с. 191). Зотов думає, що в другій половині XIII в. брянські князі були разом чернігівськими (eo ipso?). Для сих здогадів властиво нема ніякої основи. Уже та обставина, що Брянськ захопили в 1-ій пол. XIV в. смоленські князі, не дозволяє його уважати політичним

й задержати сю землю в своїх руках і далі. В такім разі чернігівський стіл зівстав ся без сього головного свого ресурса, і се дійсно таки фактично стало ся безперечно; ся обставина мабуть і вплинула на ослабленне чернігівського стола й занехання старої практики переходу князів, яке я вище зазначив для другої половини XIII в.

По генеалогіям Вятицька земля мала бути так поділена між Михайловими синами. Кн. Мстислав Михайлович дістав Карачев і землі між Десною й Окою — пізніші князівства Козельське, Мосальське, Волховське — волости князів Козельських, Мосальських, Болхівських; окрім того від нього вели свій початок княжі роди кн. Звенигородських і Блещьких, але сі волости ледво чи належали коли до Чернігівського князівства, отже звязь була хіба династична, а не територіальна. Кн. Семен Михайлович дістав, окрім Гдухова в Сіверщині, землі на верхній Оці, з городом Новосилем, і з них потім вийшли волости Новосильська й Білевська, з князями тих же імен — Новосильськими, Білевськими, Одоєвськими; від нього ж виводили свій рід князі Воротинські, хоч ся волость лежить уже в иньшій комплексі земель. Найбільше мали роздробити ся землі найменшого з Михайловичів — Юрія, що мав дістати землі середньої Оки з городом Торусою; з них сформували ся князівства: Торуське, Мезецьке (або Мещовське), Борятинське, Конинське, Мишецьке (Мишега), Волконське й Оболенське, — волости князів Торуських, Мезецьких, Борятинських, Мишецьких, Волконських і Оболенських¹⁾

Таким чином в другій половині XIII в. Чернігівське князівство роздробило ся на превелике число дрібних князівств, і дробило ся потім неустанно далі. Се дробленне зводило силу князів чернігівських волостей, вони трагали всяке значінне й не могли опирати ся не тільки Татарам, але й сусіднім руським князям: протягом XIII і XIV в. давнє Чернігівське князівство поносить

центром Чернігівщини. Але то факт, що Брянськ був тоді одним з визначніших міст, й там, може від часів Романа, перебував а части чернігівський єпископ, так що в 1-ій пол. XIV в. він часом навіть титудуєть ся без різниці то чернігівським то брянським — див. Теогностові протоколи у Fedea Analecta Byzantina с. 56 (1335), нор. 55.

¹⁾ Временник т. X -- Родословная книга с. 46, 68—72, 155—7, 240—5. В літописях стрічаємо: кн. Святослава Мстиславича карачевського (1310), Олександра новосильського (1326), Андрія Мстиславича козельського (1339), Константина Юрьевича оболенського (1368), Федора торуського (1380): Воскр. I с. 200, 205, II с. 16, 39, Никон. II с. 178, 190.

ріжні страти на користь сусідніх земель. Так в Брянську під 1309 р. стрічаємо ми смоленських князів: цього року князь брянський Василь Олександрович, з смоленської династії, мусів утікати з Брянська від свого стрія Святослава Глібовича. Святослав засів Брянськ, але на другий рік вернув ся Василь з Татарами, і пішов відібрати свою волость. Митрополит Петро, що був тоді в Брянську, радив Святославу або поділити ся з Василем, або тікати від Татар; але Святослав покладав ся на силу й прихильність Брянців і відповів митрополиту: „Брянці, господине, мене не пустять, хочуть за мене голови свої положити“. Та коли прийшло до битви з Василем, Брянці „видали князя Святослава, будши коромольниками: кинули стяги (корогви) свої й утікли“. Святослав наложив головою, і Василь знову опанував Брянськ, а потім ще з Татарами напав на сусіднє князівство Карачевське, й „убив“ карачевського князя Святослава Мстиславича¹). Коли Карачевське князівство було потім прилучено до Брянська, то се було б новою утратою чернігівських князів на користь смоленських.

Були утрати й на інших границях — рязанській і московській. На рязанській нпр. можемо вказати Лопасну, звістку нам як чернігівську волость XII в.: її забрали рязанські князі, а від них московські (звістки про Рязанське князівство взагалі бідні, тому й не можна докладнійше сконстатувати чернігівських утрат на сій границі). Між московськими волостями XIV в. знаходимо нпр. такі чернігівські волости як Черемнишь, Тростна, Серпухов²).

Славна колись династія Ольговичів маліла і сходила на ніщо.

Таким чином подніпровська Україна по татарським погромі пішла в розклад: в Київщині й Переславщині розложила ся вона на дрібні міські громади, що переважно жили мабуть зовсім без князів, під безпосередньою зверхністю Татар, в Чернігівщині — на масу дрібних князівств, що на маленьких територіях повторяли в мініятурі давній князівсько-дружинний устрій, з боярами і їх радою, з маленькими дружинами і т. и. З такою ріжницею й жите в краях безкняжих і краях княжих мусіло розвивати ся в ріжних напрямках.

На територіях безкняжих жите вертало ся до форм переддружинних; громадська самоуправа вертала собі своє автономне

---

¹) Воскр. I с. 185, Никон. II с. 177—8.

²) Собрание государственныхъ грамотъ т. I с. 31—2.

значинне; віче й місцеві „ліпші мужі“, що колись „держали землю“, знову брали в свої руки функції, перед тим перейняті від них в часті або в цілости княжими агентами. У внутрішні відносини громад Татари мабуть не мішали ся — хіба на поклик самих громадян. Ми можемо з правдоподібністю прикласти до тодішніх відносин образок русько-татарських відносин на Поділю, перед литовською окупацією, змальований нам найдавнішою русько-литовською літописею: громадами правили отамани, очевидно з місцевих „ліпших людей“, з котрими пізнійше Коріатовичі, усуваючи татарську зверхність, „входять у приязнь“ і наново організують землю; татарські ж баскаки приїздили тільки зберати дань від сих атаманів¹⁾.

В 1250-х рр. бачимо баскака в Бакоті, коли вона піддала ся Татарам²⁾; ролі його близше не видно. Потім під 1331 р. стрічаємо татарського баскака в Києві: може бути, що він резидував тут, як у головнім центрі Подніпров'я, для загального нагляду, можливо — що й був приданий кн. Федору, коли йому дано було в державу Київ. Зрештою Татар ніде не бачимо; Карпіні, переїхавши цілу правобічну Україну, ніде не стрів ані татарських залог, ані татарських агентів, і виразно каже, що перша татарська застава, яку він стрів, була на сім день дороги від Києва³⁾. Про те, яка була дань, одинокую звістку, яку дають нам джерела, ми вже бачили: що болоховські громади давали Татарам дань хлібом (пшеницею й просом). Але бувала певно й грошева дань, особливо по більших містах. Що оповідає Карпіні про татарську дань не можна брати на віру в цілости, я казав уже вище. Не знати, чи висилали безкняжі громади своїх вояків у татарські походи, як се мусіли робити й робили князі.

Супроти татарської зверхности безкняжі громади, розумієть ся, були безборонні, але так само фактично безборонними були й дрібні князівства з своїми маленькими князями.

Ріжниця була тільки та, що до безкняжих громад Татари мусіли у власнім інтересі, аби не забивати охоти до непосреднього підданства Орді, старати ся бути можливо ласкавими, тим часом як до князів фактично бачимо якесь ніби злобне зав'язте, що пригадує нам оповіданне Карпіні про татарський умисел — всякими способами викорінювати князів (хоч такого пляну, з гори уложеного, ми не можемо припустити). Розумієть ся, непорозуміння з татарською зверхністю могли бути скрізь, отже і в громадах; але надужи-

¹⁾ Найд. русько-лит. літопись в I т. Ученыхъ Записокъ по II отд. с. 44.

²⁾ Ипат. с. 550. ³⁾ Recueil IV с. 769.

ванне сили над безборонними громадами можна припустити хиба в періодах татарської анархії. Зрештою певну відправу дрібним утискачам могли давати й самі сі самоуправні й обставинами жптя привичаєні до всяких трівог і неспокоїв громади.

О скільки безрадні були дрібні князі супроти татарської верхности й її агентів, дуже сильну ілюстрацію дає нераз уже згадуване мною оповідання про курського баскака Ахмата; воно записано було в північних літописях як особливо драстична і жалібна з сього погляду історія, але малює тільки сильнішими фарбами те, що в меньш виразних формах діяло ся тоді дуже часто.

Баскак Ахмат, держачи „баскачество Курського княженія“ і збираючи дани, дуже наприкрыв ся місцевим князем і їх людям. Він заснував свої слободи на порожніх землях князя рпльського Олега; сюди почали з усіх боків сходити ся люде, передовсім з осад сусідніх князів, і маючи міцну оборону в своїм осадчім, теж наприкрал ся сусідам. Кн. Олег удав ся до Телебуги скаржити ся на Ахмата. Його свояк, сусідній князь Святослав липовецький тим часом напав в ночи на одну з сих слобід „разбоєм“, а потім поїхав також до Телебуги. Телебуга дозволив князям позабирати своїх людей з Ахматових слобід, а самі слободи розігнати, і дав їм на знак сеї повновласти своїх людей. Князі з тими Татарами напали на слободи, позаберали своїх людей, а самі слободи розграбили й слобожан позаберали в неволю. Але Ахмат, що був тоді у Ногає, обмовив князів, закинувши їм, що вони напали на його слободи як розбійники, і представив їх бунтівниками. Очевидно, прилучила ся до того певна емуляція між Телебугою і його майордомом Ногаєм¹). Намовлений Ахматом Ногає, висилаючи своїх сокольників на лови лебедів у волость Олега, поручив їм закликати Олега до себе. Той, знаючи про розбійничий напад Святослава, не відважив ся їхати до Ногає, і се вистало за доказ справедливости Ахматових обмовлянь. Ногає вислав військо знищити волости Олега і Святослава, а самих їх зловити. Коли Татари підійшли під Воргод, Олег кинув ся тікати до Телебуги, а Святослав сховав ся в Воронізькі ліси. Татари винищили їх князівства, протягом трох тижнів грабуючи й збираючи в неволю людей; забрану здобичу і робочих людей вони дозволили в Ахматові слободи, а старших бояр“ числом 13, закованих по

¹) Пор. слова Волинської літоп. про незгоду між Телебугою й Ногаєм — Іпат. с. 589 (з 1286 р.); події з Ахматом стоять в літописях під 1283—4 рр.

двоє в „німецькі зеліза“, й иньших невільників, „паломників і гостей“, забраних при тім, відвели до Ахмата. Той на пострах казав тих бояр забити, а одежу їх віддати тим паломникам і гостям, аби вони переходячи оповідали сю історію в науку, що то значить зачіпати ся з баскаком. Трупы забитих бояр розвішано по деревах, відрубавши голови й праві руки: ті голови й руки мали бути розвезені для постраху по волостях, але показало ся, що й страхати нема кого: всі люде розбігли ся, й багато їх загинуло від морозу, бо діяло ся се зимою.

Але Ахмат, пострашивши людей, і сам не відважив ся лишити ся на Руси, боячи ся пімсти князів. Лишивши своїх братів господарити в слободах, сам він забрав ся з Руси з татарським військом, ведучи з собою невільників і для постраху забиваючи по одному невільнику на кождім пристановищі. Тоді Святослав задумав пімстити ся і зробивши з своєю дружиною засідку, напав на Ахматових братів у дорозі, коли вони йшли з одної слободи в другу з людьми. Ахматових братів йому зловити не удало ся, тільки людей він побив, але се навело такий пострах, що Ахматові брати, покинувши слободи, втікли до Курська, а люде з слобід розбігли ся.

Олег, що хотів вести справу легальною дорогою — „Богомъ и правдою своєю потягати бесерменина“, був дуже нагніваний на Святослава, що той своїми розбійничими нападами його компромітує, й жадав він нього, щоб ішов або до Телебуги або до Ногаля оправдати ся. Розумієть ся, Святославу по тих його вчинках було небезпечно показувати ся Татарам, і він не згодив ся. Тоді Олег, аби показати, що не солідаризуєть ся з Святославом, поїхав уже сам в Орду зі скаргою на Святослава і прийшов звідти з Татарами і з порученнем укарати свого свояка і присяжника. Святослава убито, але се не минуло так: за нього помстив ся його брат — забив Олега і його двох малих синів¹⁾.

Ся сумна історія, від котрої сучасникам „хлѣбъ во уста не идашь отъ страха“, дуже докладно характеризує становище дрібних князів під татарською зверхністю. Розумієть ся, відважні авантюристи як Святослав стрічали ся рідко — ім не спочував, видко, й автор сеї повісти. Загал князів, як Олег, старали ся покорою та улеглістю прихилити до себе ласку зверхників. Але й при найліпшій волі трудно бувало вийти з Татарами на добре, коли починала ся боротьба партій в самій Орді (як тут між Телебугою

¹⁾ Цитати до сеї повісти див. вище с. 154.

і Ногаєм). Тоді особливо небезпечним ставали всякі вороговання князів між собою, на котрі гірко відказує й автор наведеної повісти¹⁾, та конфлікти їх з татарськими агентами. А для таких конфліктів особливо давав широке поле практикованій у Татар звичай — винаймати збір дани за певну з гори заплачену суму. Такий підприємець, розумієть ся, старав ся з можливо більшою надвишкою вернути свої гроші, а татарське правительство прижмурювало очі на його надужитя, аби не відібрати у нього й інших подібних охоти до таких винаймів на далі.

Сі винайми взагалі були одною з найбільше прикрих сторін в татарськїм (взагалі орієнтальнім) оподаткованію. Повість про Ахмата називає й його таким підприємцем, і тим поясняє прикrostи, які від нього діяли ся людям: „откупаше у Татаръ дани всякія п тѣмъ данми велику досаду творяше княземъ и всѣмъ людемъ въ Курскомъ княженіи“. Никонівсьєа компіляція при тім так поясняє загальну практику: „часом самі князі в своїх княженіях збирали дани і відвозили в Орду, часом же татарськї ординськї купці для зиску відкупали дани в руських княженіях і на на тім робили зиски“²⁾. Так воно було, очевидно, і в українських землях. Збиранне дани самими князями вимагало від них певних впливів в урядових сферах, певних готових грошових запасів, і не для кожного з них було можливе, особливо з дрібних князів: тому по дрібнійших князівствах збирали дани ті татарськї купці-підприємці з своїми надужитями³⁾.

З родами даней, оплат і робіт, що вимагали ся татарським правительством і його агентами, можуть нас знайомити привилеї, видавані ханами митрополитам: вони, вичисляючи, від яких обовязків свободне духовенство, тим самим дають зрозуміти, що вимогало се від иньшої, не упривілеїюваної людности (хоч не все те було законним, тим менше — постійним обовязком людности) Навожу сі дати з грамоти Менгутимура (1270-х рр.) й Узбека (коло р. 1313)⁴⁾; тут маємо: дань, тамга (мито), поплужне (позе-

¹⁾ „Тако наведе Богъ сего бесурьенина алого за неправду нашу, мню бо — и князя ради, зане живяху в которахъ межи собою“ — Лавр. 458.

²⁾ Воскр. I с. 176, Никон. II с. 162.

³⁾ Про практику Монгольсько-татарської держави, крім загальних курсів, вчислених в т. II с. 584 спеціальніші монографії: Березинъ Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева (Труды вост. отд. арх. общ. т. VIII), Сабдуковъ Очеркъ внутренняго состоянія Кипчакскаго царства (Извѣстія общества археол. ист. и этногр. при казан. унив. т. XIII вып. 3), Бѣляевъ О монгольскихъ чиновникахъ на Руси (Архивъ ист.-юрид. свѣдѣній т. I).

⁴⁾ Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ II с. 5 і 9

мельний податок, від плуга), ям і подводи (обовязок возити своїми кіньми ханських агентів), корм (обовязок їх годувати), війна, ловитва (обовязок вислати своїх людей в ханський военний похід або на лови). Оплати могли бути на самого царя, на його двір, на агентів: „царева, царицына, князей, рядцевъ“, на даругів — управителів, послів і всяких „пошлинників“ (поборців).

Князі були обовязані ставити ся з військом на заклик хана. Ми бачили вже сіверських князів учасниками в походах Татар 1275 і 1286 рр. на Литву й Польщу¹⁾. Безперечно брали вони участь і в інших татарських походах. Нпр. під 1278 р. читаємо, що всі князі ходили того року в похід з ханом Менгу-теміром на Кавказ, на Ясів²⁾: очевидно, мусіли ходити й східно-українські князі, бодай більші й значніші³⁾.

Князі затверджували ся ханами на своїх столах, і для того їздили в Орду. В Орді ж ставили ся при всяких спорах між собою, шукаючи підпори Татар для себе, та в скаргах, які на них заносили ся. Орда стає тепер першорядним чинником в відносинах князів між собою, але вплив її зовсім не був добродійним. Поява нової сили, яку можна було собі позискати інтригами, перекупством, сервілізмом, деморалізувала ще більше князівські відносини, деморалізувала й княжі характери: треба було пильнувати ласки хана, його впливових дорадників, різних всесильних емірів, а тоді все собі можна було дозволити. Коло того все обертало ся. Як я вже казав, не знати нпр., чи Татари жадали від князів, аби вони являли ся за потвердженням до хана, посідаючи якийсь стіл, — чи се було тільки способом забезпечити ся від претенсій інших кандидатів, що могли собі випросити від хана сей стіл без всяких прав, інтригами й підкупством, а потім татарською силою се наданне виконати. Сей мотив у всякім разі мусів впливати дуже сильно.

О скільки трудне й небезпечне було становище князів під

¹⁾ Іпат. с. 575, 588, пор. вище с. 170. ²⁾ Воскр. I с. 175.

³⁾ Не зовсім ясно, звідки брали ся руські вояки, яких стрічаємо в службі Монгольської держави. В хинських джерелах з 1330-х рр. агадують ся такі руські (і аланські) відділи, що належали до ханської гвардії, мали свої оселі коло Пекіна і доповняли ся новими контінгентами, присиланими туди від часу до часу (див. Бретшнайдера *Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia* с. 180—1, витяг з заміткою в тій же справі арх. Паллядія в Живій Старині, 1895: *Русь и Асы въ Китаѣ*). З текстів виходило б, що се були военні бранці, присилані Татарами. Чи поза тим підвластні князі не мусіли давати такі контінгенти в татарську службу, і частина їх попадала аж в Монголію, звідти не знати; про рід такого побору в людях бачили ми звістку у Карпіні вище с. 164.

татарською зверхністю, та як мало числило ся з ними татарське правительство, показують часті звістки про убийство того чи иншого князя Татарами. В Любецькім синодику нпр. не рахуючи Михайла Всеволодича ми маємо ще кілька таких дяконічних записок: „кн. Дмитрія черниг. убієннаго отъ Татаръ за православную вѣру“, „князя Олександра новосильскаго убитаго отъ Татаръ“, „кн. Сергія Александровича убієннаго отъ Татаръ“, „князя Іоанна нутимльскаго страстотерпца и чудотворца, убитаго отъ Татаръ за христіани“¹⁾. Розуміть ся, се тільки декотрі з далеко більшого числа, що потерпіли в дійсности. Нпр. не знаходимо тут кн. Андрія чернигівського, про котрого оповідає Карпінї, що його обвинувачено в тім, ніби він татарських коней продає в чужі землі, і убито, хоч вини не доведено²⁾. Пояснення синодика, що того чи сього князя убито „за православну віру“, „за христіани“, розуміть ся, нічого не поясняють; причинами і тут мусіли бути доноси татарських агентів або й самих князів. Тяжкі обставини, в котрих жили чернигівські князі, правдоподібно були також причиною, що між ними в сі часи сильно розвиваєть ся звичай стригти ся в чернці: в синодику маємо кілька таких записок.

Моральне здичинне проявляєть ся в фактах, нечуваних уже від давна, — таких звістках що той чи инший князь убив свого свояка або соперника; бачили ми се в повісти про Ахмата, а стрічаємо такі факти і по за тим в літописях: нпр. під 1339 р. читаємо записку, що князя козельського Андрія Мстиславича забив його братанич Василь³⁾.

Деморалізаційний вплив Орди давав себе відчувати не тільки в межикнязівських відносинах — він мусів давати себе знати і в відносинах князя до своєї землі. Забезпечивши собі ласку Орди, князь не потребував тепер дбати ані про що, отже не мав чого оглядати ся й на відносини до себе землі, на її бажання, симпатії й антипатії. Політичне значінне громади через се сходило на ніщо, і тільки якісь спеціальні обставини давали громаді можливість проявляти якусь активність. Так було нпр. в Брянську, де завзята боротьба князів за стіл давала можливість громаді грати активну ролю в політичнім житю. Ми бачили, що під час боротьби князя Василя з стрієм Святославом брянська громада підтримала Святослава; потім маємо самі уривкові звістки про Брянськ, але серед них під 1340 р. читаємо, що Брянці того року підняли

¹⁾ З них у літописях записана смерть тільки одного — Олександра кн. новосильського, але теж без пояснення причини — Воскр. I с. 200 (р. 1326). ²⁾ I. с. с. 623. ³⁾ Воскр. I с. 205, пор. 206.

повстаннє проти князя Гліба Святославича: він втік від них до церкви, але люде витягнули його звідти, не вважаючи на умовляння митр. Теогноста, що тоді був у Брянську, й убили. Потім під р. 1356 читаємо, що по смерті кн. Василя настав у Брянську „мятежь отъ лихихъ людей, и заматня велія“¹⁾.

Але громада мусіла йти на другий плян не тільки під впливом татарської сили в політиці, а й наслідком дроблення князівств. В міру того як князівсько-дружинна організація, вироблена на більших масштабах, переводила ся на все менших і менших територіях здрібнілих князівств, в них по при сю князівсько-дружинну машину все менше зіставало ся місця для громади й її самоуправи. На території маленького князівства, великоти теперішнього повіту, або і меншої, появляли ся бояре старші й менші, дружина, двірські урядники, без котрих не міг існувати княжий двір, і для них треба було творити посади, функції, з котрих би вони могли „кормити ся“. В повісті про Ахмата ми бачили, що в землях Олега рильського й Святослава липовецького — землях, що разом становили тільки частину Посемя, Татари зловили самих іно „старших бояр“ тринадцять, хоч то, очевидно, були ще не всі, а всі вони мусіли чимсь правити.

З другого боку разом з тим здрібненнєм князівств управа їх все більше затрачувала свій публічний характер, наберала більше приватноправности, і горожанин держави все більше зближав ся до ролі підданого великого пана.

Удержуваннє з невеликої території всього досить скомплікованого апарату князівства князя з його двором, дружиною, княжих бояр і слуг, — все се мусіло вкладати на плечі нечисленної людности дуже значні тягарі, що прилучали ся до нелегкої татарської данини. Безкняжі громади не знали бодай сього подвійного оподаткування.

Взагалі збираючи все разом до купи, приходиться ся признати, що людям дрібних сіверянських князівств жило ся чи не гірше під подвійним тягарем княжої й татарської власти, ніж безкняжим громадам під безпосередньою татарською зверхністю, тим більше що княжа власть зовсім не забезпечала їм спокою від татарських і свійських пополохів.

¹⁾ Воскр. I с. 206, Никон. II с. 212, 228. Повстаннє на кн. Гліба (може сина звістного вже Святослава Глібовича) могло стояти в звязку з претензіями на стіл кн. Дмитра, що згадують ся в Брянську перед тим (1334 р. — Никон. II с. 206) і знову по тим (під 1341 р. — Никон. II с. 209).

Лихо мусіли себе чути в безкняжих громадах ті верстви, що досі як раз на княжу власть опирали ся — урядничо-капіталістична і властительська боярська верства та духовенство. Вище я згадав, що ми можемо припустити в певних розмірах еміграцію боярства в княжі краї з Київщини: відгомон того можна бачити в генеалогіях деяких північних боярських фамілій. Але так само емігрували боярські роди і з дрібних чернігівських князівств, шукаючи сильніших князівств, де вони могли зробити ліпшу кар'єру. Повної еміграції боярства, певно, не було і в Київщині — на се вказує численна верства дрібного боярства в київськiм Подісся, котрого початки виходять за границі литовських часів і котре в собі мусіло містити чимало перед-татарських боярських родів, що перетворили ся в просту властительську верству за татарських часів¹⁾.

Проста селянська людність мусіла визначати ся більшою витривалістю. Серед неї дрібна еміграція могла розвивати ся під час острих катастроф, але головна маса людности держала ся. Доказ тому знайдемо в стільки раз цитованій повісті про Ахмата; на що вже страшно спустошене було Рильське князівство через ті пригоди: повість каже, що Татари простих людей забрали в слободи, а значніших повели до Ахмата, так що не було куди післати для постраху тих голів і рук боярських — „нікуди послати, зане вся волость изимана“. А таки бачимо, що за кілька місяців вертаєть ся Олег і над чимсь княжить далі, і в синодику знаходимо пізніших рильських князів: отже волость зараз по погромі залюднида ся знову, і то певно своїми давнішими людьми, що скоро йно гроза проминула, повертали ся назад — нпр. з „воронізьких лісів“, де Татари не могли знайти ніяк кн. Святослава липовецького з його дружиною, хоч як шукали, і з інших захистків. Чужі люди, з далеких, спокійніших країв, певно-б у таку халепу не полізли.

Найбільше визначним проявом відливу духовенства і взагалі церковного життя з Подніпров'я, особливо з безкняжої Київщини, було перенесенне митрополичого престола з Києва. Уже від самого татарського погрому митрополити чули себе непривітно в безкняжій Київі й переїздили з столиці до столиці — річ перед тим небувала. Так м. Кирил, приїхавши по посвященню в Київ (1250), звиджує потім Чернігів, Рязань, Володимир на Клязмі, потім ба-

¹⁾ Декотрі боярські роди дійсно покликували ся на традицію з часів „руських князів“, див. Архивъ Югозап. Россіи ч. IV т. I с. 175, 167, 194.

чимо його в Новгороді (1251), знов в Володимирі (1252); при кінці жита живе він якийсь час у Києві, потім знов у Володимирі, і нарешті вмирає в Переяславі суздальським (1281). Хоч резиденцією уважав ся далі Київ, але митрополита найбільше тягне в новий політичний центр — Володимир на Клязмі: тут митрополит резидував найчастійше, і довший час тому навіть не поставляв для сеї епархії єпископа (аж до р. 1274)¹). Теж саме бачимо й за його наступника — Максима. По кількох переїздах він переносить ся вже на постійний пробуток до Володимира. Поводом був якийсь пополох у Києві під час, коли там пробував митрополит, — під р. 1300 читаємо в Суздальській літописи: „тогоже лѣта митрополитъ Максимъ, не терпя татарьского насилья, оставя митрополью и збѣжа ис Кіева, и весь Киевъ розбѣжалъ ся, а митрополитъ иде ко Бряньску, и оттолѣ иде в Суздальскую землю и со вѣмъ своимъ житьемъ“²).

Ся літописна записка очевидно служить за рієсе justificative перенесенню митрополічोї резиденції, тому й сю звістку про незносне татарське насильство і сиустїнне цілого Києва ми мусимо прийняти з певною обережністю³). Те саме треба сказати й про патріарші акти, що потім деталізували перенесенне митрополічого осідку до Володимира (в дійсности до Москви, куди переходять митрополити, від коли вона починає брати перевагу над Володимиром). Сі акти, списані на підставі відомостей тодішнього митрополита Алексія, Москвича з роду й симпатій, так мотивують се перенесенне: „з огляду що Київ дуже потерпів від замішань та непорядків теперішніх часів і тяжкого натиску сусідніх Аляманів (!),

¹) Лавр. 449, 1 Новг. 272, 277, 282, 294, 298, Воскр. I с. 172, 174, 175, Никон. II. 137, 157, 158, Густ. 342.

²) Лавр. с. 461, пор. 500, Воскр. I. 182, Никон. II. 172. В даті переходу м. Максима з Києва в Володимир є ріжниця: в одних літописях маємо рік 1300, як в Суздальській, в інших — 1299. Се треба пояснити так, що митрополит з Києва поїхав ще 1299 р., але задержавши ся по дорозі в Брянську (як каже Суздальська літоп.), приїхав у Володимир уже на початку 1300 р. (мартівського числення): Воскресенська літоп. каже, що прийшов він у Володимир 18 цвітня. Пополох в Києві супроти того міг стати ся при кінці 1299 (нашого, січневого) або на початку 1300 року.

³) Що в митрополічних кругах уважали потрібним чимсь оправдати переїзд м. Максима, показує напись одної ікони в володимирській катедрі: на образі Богородиця подає омофор м. Максима, а напись поясняє, що ся ікона написана 1299 р. (!) і представляє візію Максима, яку він мав приїхавши в Володимир: Богородиця явила ся йому й казала зістати ся в Володимирі (Доброхотовъ Памятники древности во Владимирѣ: клязескомъ с. 74, Голубинскій II с. 96).

так що прийшов до нужденного упадку, тому зверхні пастирі Руси, не маючи такої єпархії, яка-б їм належала, а далеко незначнійшу, ніж давнійше, аж їм не ставало засобів удержання, перенесли ся звідси до підвласної їм володимирської єпископії, що могла дати їм постійні й певні джерела доходів¹⁾. Тут, як бачимо, виступає й власливий мотив: що доходи митрополита зменшили ся. А причиною сьому був передовсім політичний упадок Київа.

Підношу се все тому, що сі звістки з митрополитальних джерел про повний упадок Київа уживали ся оборонцями теорії про повне спустіння Подніпров'я на доказ своєї теорії²⁾. Таким доказом вони бути не можуть, бо митрополитам бракувало не вірних, а державної влади, на котру вони опирали ся, від котрої живили ся, — тому переходили вони туди, де ся державна власть була в данім часі найсильніша.

Разом взявши, упадок князівсько-дружинного устрою, еміграція вищої єрархії й взагалі упадок церковного життя, вкінці часткова еміграція боярсько-патриціанської верстви — все се мусіло але відбити ся на культурнім житю Київщини. Ослабили або й зникли суспільні елементи, що своїм розкішним життям та ритуальними вимогами підтримували артистичний промисел, що плекали й опікували ся штуркою й письменством, на котрі ще не було попиту в народніх масах. Се мусіло повести за собою пониження культурних і взагалі духових інтересів в Київщині. Теж саме, хоч і в меньшій мірі, мусіло стати ся і в Чернігівщині наслідком з'убожіння краю через татарські спустошення й тяжку дань, та наслідком ослаблення сили й засобів князівських і боярських через політичне роздроблення. Історичне огнище українського культурного життя — середнє Подніпров'є упадає, й українська культурна традиція живе далі й розвиваєть ся ще якийсь час тільки на заході, в Галицько-волинській державі, поки й тут не спадає на неї нагла катастрофа, з кінцем самостійного державного життя сеї частини України-Руси.

---

¹⁾ Acta patriarchatus Constantinopolitani ed. Miklosich et Müller I. 351 і Russкая историческая библиотека VI дод. с. 63.

²⁾ Соболевскій Къ вопросу с. 287.

III.

Політичний і суспільний устрій українсько- руських земель в XI—XIII в.

Переглянувши історію політичного життя українсько-руських земель та характерніші, більш індивідуальні прикмети внутрішніх відносин кожної з окрема, оглянемо тепер політичний і суспільний устрій та культурне життя цих земель за часів державної самостійності, в їх загальніших прикметах. Сей огляд наш буде безпосереднім продовженням, а де в чім — доповненням огляду культури і побуту українсько-руських земель з часів утворення Руської держави, поданого передше¹⁾.

В оглядах внутрішніх відносин поодиноких українсько-руських земель я, як сказав, підносив спеціальні, індивідуальні прикмети відносин і життя кожної землі. В дальшій огляді протилежно зберати му найбільш загальне, спільне, що може служити для характеризовання українсько-руських земель взагалі. Такого спільного, загального було в них безперечно дуже багато — хоч подекуди ми можемо тільки з більшою або з меншою правдоподібністю догадувати ся про сю загальність з пізніших подібностей, що виходили з цих часів. Проте суспільне й культурне життя цих часів розвивало ся в них на тій самій більш менш етнографічній і культурній основі, під тими самими, з дебільшого, культурними впливами; політичний і суспільний устрій укладав ся під впливами одної династії, одного політичного центра, одної дружинної верстви, одного права. Тому про всіх, часом і дуже значних, місцевих спеціальностях, з повним правом можемо говорити про „устрій і культуру українсько-руських земель“ сього часу. При тім, розу-

¹⁾ В т. I гл. 4 (в першій вид. гл. 3).

мість ся, будуть нотувати ся й характеристичні спеціальні явища поодиноких земель, що можуть служити для доповнення суспільно-політичного й культурного образу українсько-руських земель. З більшою обережністю й застереженнями, але все-ж можемо, й повинні ми в недостачі користати зі вказівок і аналогій інших славянських, не-українських земель, що входили в склад давньої Руської держави, — бо й тут розпросторював ся той самий державний устрій, те ж право, та ж культура, хоч і на відмінній етнографічній або культурній основі, отже з деякими більшими модифікаціями. На чужім ґрунті — на фінській півночі, новій словянській займанщині, такі модифікації мусіли бути особливо значними, тому аналогій сих земель можемо уживати лише з дуже великими застереженнями.

В своїм часі бачили ми¹⁾, як різнородна була управа земель в часах сформовання Руської держави: в одніх землях сиділи члени київської династії, в других київські бояре в ролі намісників, в третіх теж бояре, але в ролі більш менш самостійних володарів, в четвертих князі місцевого роду, в п'ятих — могли зіставати ся непорушними дрібні громади з своїми старійшими та „ліпшими людьми“. Ся різнородна маса була приведена до певної однородности заходами Володимира, докінченими його потомками. По всіх важніших центрах Руської держави розсіли ся члени київської династії, витиснувши всяких інших володарів. Руська держава перетворюєть ся в систему хоч не рівнорядних, але рівноправних князівств, зайнятих членами одного роду. З тим утворюєть ся переконанне, що тільки члени сього роду — династії св. Володимира мають княжити в землях Руської держави, в своїй отчпні, що се їх виїмкове право, монополія, і друге переконанне — що кождий князь сеї династії має право на якусь частину, на якусь волость в сій отчпні.

Дійсно, протягом двох століть, аж до повного упадку руського державного життя на Подніпрову, неважаючи на сильне розмноження князівської династії ми майже не стрічаємо безземельних князів, хіба виїмково. З другого боку, князі руської династії взагалі не шукають волостей поза границями Володимирової держави. Розширення границь дорогою колонізації або окупації чужих ґрунтів, в напрямках вказаних попередньою еволюцією, особливо

¹⁾ Т. I с. 377 і далі.

в фінських землях — тут не йде в рахунок, а по за тим навіть і винятків майже не можна вказати¹⁾.

Разом з тим утворюєся неперехідна безодня між князівською верствою, покликаною до князювання в землях Руської держави, і всякою иншою підданською, нпр. між князями й боярством — хоч би й найвищим. З другого боку — виникала ідея рівності князів і їх не-служебности. Характеристично висловили сей погляд київські Ростиславичі в своїм звістнім конфлікті з Андрієм: „ми досі уважали тебе мов би батьком з любови; коли ж ти з такими річами (роспорядженнями) прислав єси до нас, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби собі, що хочеш, а ми складаємося на божу волю“²⁾. Таким чином князі відрізняють послухність з власної волі, з моральних мотивів, від служебної залежности. Князь не може бути нічим слугою, бодай в теорії; категорія служебних князів витворюєся вже в часах упадку руського державного життя, в 2-ій пол. XIII в., хоч на практиці менші, дрібні князі й перед тим стоять часом в дуже тісній залежности від „старших“. З другого боку боярин хоч би й найславніший все зістаєся лише „підручним“, слугою князя. Коли декотрі з галицьких бояр хотіли за часів галицьких замішань переломити сю границю й засісти на княжій столі, се викликало великий скандал і обурення серед князів: боярина Володислава, що був „воняжив ся й сів на столі“ в Галичу, дуже скоро скинено й увязнено, „бо не гаразд боярину княжити в Галичу“³⁾, „а й дітям своїм і роду своєму він пошкодив, по словам літописи, своїм князюванням, бо всі князі через те не хотіли його дітей“⁴⁾.

Рівноправні в теорії, князі одначе не були рівнорядними. Значне степенування між них вносило з одного боку — родинне старшинство, з другого — старшинство і взагалі неоднакове значіння й вартість їх столів-волостей. Ідея родового старшинства і взагалі родових відносин дуже широко й радо уживала ся князями для характеризовання сього степенування й взагалі своїх

¹⁾ Борис Кольоманович нпр. не може йти в рахунок, бо шукав спадщини по батьку; внук Юрія — Юрій Андрієвич подав ся в Грузію, оженивши ся з спадкоємицею Грузинської держави; Ростислав, син Михайла Всеволодовича належить до часів упадку.

²⁾ Іпат. с. 390.

³⁾ Речником сього погляду виступає в літописи Лешко, князь краківський, але він тут, правдоподібно, стає речником поглядів руських кругів.

⁴⁾ Іпат. с. 489.

відносин; тим акцентував ся чисто моральний (в теорії бодай) характер залежності князів менших від старших і їх рівноправність при тій степенюванню. Князі мали представляти членів родини, де можуть бути старші й менші, сильніші й слабші, але нема місця для панів і слуг, володарів і підручних. Тому кожного старшого князя залюбки звать вони батьком, а себе все — „братисю“. Патріархальні відносини батька і сина мали покривати й осоложувати відносини залежності, що укладали ся самим життям, або й вимагали ся свідомо ствршими князями в інтересах державного ладу. Ми бачили, як Ярослав каже своему старшому сину Ізяславу бути „в отця мѣсто“ для молодших братів і сваяків; Ізяслав Мстиславич, пояснюючи свою покірність Всеволоду Ольговичу, каже, що він мав його за батька, яко старшого зятя¹⁾; Ярослав галицький, обіцяючи послухність Ізяславу Мстиславичу, називає його своїм батьком; рязанські князі „нимяхуть отцемъ собѣ“ Ростислава Мстиславича, і т. и.²⁾.

Але сі патріархальні родові відносини були властиво вже в XI—XIII в. фікцією, і в дійсности та родова термінологія покривала собою степенюванне політичної сили — відносини більших і менших столів, або політичних впливів і могутности. Родове старшинство в княжих рахунках давало права на більші столи, але хто сих своїх прав не потрапив відповідно підперти й зреалізувати, для того вони зіставали ся „марним звуком“, бо хоч би по родовим рахункам такий князь був „старѣй в племені“, нічого з того старшинства не виходило, і сей „старійшина“ мусів собі мовчки сидіти між „моложьшими князями“.

Нпр. Судислав по смерти Ярослава був „старѣйшим в Володимери племені“, але се не перешкодило його братаничам тримати його у вязниці, поки не постриг ся в чернці. Старші лінії поміж Ярославичами — Володимирічі й Ізяславічі в другім-третім поколінню зійшли на третій плян, бо не вміли задержати ся на відповіднім рівени сили й значіння, і репрезентат старшої лінії Володимирічів галицький Ярослав, як що йно бачили сьмо, називав своїм батьком та обіцяв їздити з усіма своїми подками „коло стремени“ Ізяслава Мстиславича, репрезентанта молодшої лінії Всеволодовичів. Сам Ізяслав так казав про свого стрія Юрія його сину: „з поміж усіх нас найстарший твій батько,

¹⁾ „Всеволода есми имѣлъ въправду брата старѣшаго, занеже ми братъ и зять старѣй мене яко отецъ“.

²⁾ Іпат с. 230, 320, 332.

але з нами не вміє жити¹⁾, і, як ми бачили в своїм місці, він таки перебив у сього стрія київський стіл. Його син Мстислав зайняв київський стіл і перед своїм рідним стрієм Володимиром, і перед нерідним — Юриєвичом Андрієм, а в „волі його“ були й Ольговичі²⁾, хоч вони були старшою лінією. За те, коли той Андрій Юриєвич вибив ся на першу політичну силу, Ростиславичі, Мстиславові брати в перших, уже його „нарекли собѣ отцемъ“³⁾, а й його молодшого брата Всеволода, одного з „молодших стріїв“, уважали старшиною — „положили на ньмъ старѣйшинство во Володимирѣ племени“⁴⁾, бо він був сильніший.

Одним словом, родове старшинство, як кожде моральне право, саме собою, не підперте більш реальними прерогативами, було марницею, а властиве старшинство, становище „отця“ і „старійшого“ давала позиція на старійшим столі. Тим пояснюєть ся, що нпр. сказаніє про Калкську битву, перечисляючи „старѣйшини в Руской землі“, називає насамперед Мстислава київського, далі Мстислава чернігівського і Мстислава галицького, хоч чернігівський Мстислав був стрієм тим двом иньшим, отже з родового погляду рівнею їм зовсім не був.

Уже наведені тут факти показують, що на патріархальну термінологію наших літописей не можна спускати ся без застережень. Тому т. зв. родова теорія князівських відносин, хоч має в собі багато справедливого, вимагає чимало поправок і доповнень.

Ся теорія представляє, що родове старшинство лежало в основі княжих відносин: за старшим братом на стіл ішов другий, далі третій, а по найменшій браті наступав найстарший братанич — найстарший син старшого брата. По смерті кожного київського князя переміняв місце не тільки його безпосередній спадкоємець, але й ціла родина пересувала ся — кождий переходив на одну ступінь вище, з низшого стола на безпосередно вищий, наближаючи ся до найстаршого — київського стола. Супроти збочинь від сього порядку в дійсних княжих відносинах поправкою до сеї теорії мала служити теорія ізгойства: діти князя, що вмрав передчасно, тратили права на ті вищі ступні князівської єрархії, яких не займав їх батько, — отже взагалі упускали місце в тім княжій колесі, і се мало бути причиною, чому деякі княжі лінії тратили своє старшинство, занепадали⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 257. ²⁾ Іпат. с. 368. ³⁾ Іпат. с. 387, 388. ⁴⁾ Іпат. с. 461.

⁵⁾ Літературу сеї теорії дав. в I² прим. 47, також в прим. 22 сього тому.

Таке колесо, чи „дѣствичное восхожденіє“, як описано вище, могло б існувати в дійсности тільки там, де б була вповні вироблена й переведена на практиці ідея родового старшинства, і де б сі родові права реалізували ся свобідно. На Русі воно мало місце тільки виїмково: лише в Чернігівській землі, де члени родини енергічно боронили своїх родових прав і з певними виїмками й замішаннями, але все ж таки обертали се колесо, бачили ми до певної міри сей порядок¹⁾; під впливом тутешніх порядків і утворила ся згадана теорія, та й свій термін „дѣствичного восхожденія“ взяла вона звідси. Але се, Кажу, було виїмкове явище, а по інших землях відносини родового старшинства, хоч безперечно мали своє значіння й брали ся в рахунок, неутралізували ся іншими впливами й фактами й ніколи не кермували так абсолютно переходом і спадщиною столів, як представлять ся в сій теорії. А вже на скрізь хибна була проба — зробити з ізгойства якийсь правний інститут, коли воно було тільки надужитєм своїх сил і переваги зі сторони сильніших князів.

Слабі сторони родової теорії, властиво — її задалеко посунена абсолютність, були занадто ясні й викликали ряд нових теорій²⁾. Як то часто буває, сі теорії задалеко йшли в своїй полеміці супроти родової, викидаючи зовсім принцип родового старшинства з княжих відносин, але мали ту позитивну сторону, що поставили ряд поправок, одна по другій вказавши на ті чинники, що неутралізували принцип родового старшинства в відносинах князів; такими чинниками треба признати особливо отчинність у спадщині, впливи землі-громади, умови князів між собою і з громадою.

Що ідея родового старшинства займала перше місце між тими чинниками, які нормували відносини князів між собою, не підлягає сумніву. Як найбільш примітивна і проста ідея, вона сама собою найлегше могла лягти в основу княжих відносин, що не мали ніяких інших вироблених норм, а навіть і прецедентів, бо поділ Руської держави між членами рода й унормованне відносин між князями-своєями, що уложили ся в потомстві Володимира Сьв., були справами зовсім новими. Але окрім того ідея родових, патріархальних відносин між князями сьвідомо акцентувала ся й самими князями й руською суспільністю, коли зарисувала ся перспектива розкладу Руської держави в XI в., і ні в чім іншому ані князі ані суспільність не могли знайти якогось способу, якоїсь ідеї, що могла-б задержати в цілости чи бодай в якійсь одности сю державну систему.

¹⁾ Т. II, с. 292.   ²⁾ Див. прим. 22.

Ми бачили, як у Ярославів тестаменті висуваєть ся мотив, що князі — рідні брати, тому між ними повинні бути братські відносини любови й „послушания“. В повістях про Бориса і Гліба виставляєть ся перед князями ідеал братської любови й покірности молодших братів старшому. Ідея братської згоди й лагідности акцентуєть ся з особливим натиском у звістнім слові на перенесенне мощей Бориса і Гліба. Мотив братства князів підносить ся скрізь, де йно заходить справа про спільні інтереси або заносило ся на розділ між князями: нпр. в сказанію Василя про волинську війну, в оповіданнях про походи на Половців на початку, XII в. і в другій половині того-ж столітя.

Сею ідеєю братства князів, одности рода, приодягнено ідею неподільности земель Руської держави, як спільного майна княжого роду, котрого сей рід мусить у власних інтересах пильнувати. „Се чужі забрали вашу отчину, варто-б вам її постарати ся вернути“, казав митрополит київським князям, коли Угри зайняли були Галичину за Володимира Ярославича¹⁾. Нею-ж мотивовано, чи теж приодягано спільні акції князів. Так братський характер надаєть ся вмішанню князів у справу осліплення Василька і суду над Давидом 1100 р., дарма що сама справа зовсім не мала братського характеру. Так же мотивує Мономах у 1096 р. потребу полагодження справи ізгоїв: „добра хочю братья и Русьскѣй земли“. Характер братської акції, як сказано, надаєть ся Мономаховим походам на Половців і пізнійшим — Ростислава і Мстислава. Подібно як Мономах потребу полагодження відносин між князями мотивував своєю любовію до братії, так пізнійший літописець, боронячи льояльности Мстислава Ізяславича в князівських відносинах, каже, що він „истинною любовью обуем ся с братьєю хожаше“²⁾. Таким чином до братства, родової спільности, як до чогось реальнійшого, апелювано там, де властиво йшла мова про спільність інтересів, „добро Руської землі“, з другого боку там — де вимагало ся властиво етики, справедливости в відносинах.

Ідея „Руської землі“ при тім виступає теж дуже часто³⁾. Вона, безперечно, жила, і з свого боку неутралізувала ровклад княжого

¹⁾ Іпат. с. 446.   ²⁾ Іпат. с. 371.

³⁾ Що Мономах покликуєть ся разом на свою любов і до братії й до Руської землі, ми вже бачили; додам кілька иньших прикладів. Уряджуючи братський з'їзд 1096 р., князі аргументують се потребою „соблюсти Рускую землю“ (Іп. с. 167); запрошуючи братію до похода на Сьвятополка, Мономах страхає їх тим, „що „начнет брат брата закалати, и погибнет земля Руская“ (Іп. с. 171); заохочуючи Сьвятополка до походу

роду на дрібніші роди, але, видно, на імперативну силу сеї ідеї не дуже покладалися в суспільности, і в поміч її, для покріплення, відкликувалися все до княжого братства, до спільности роду¹⁾.

Підсичуваний з політично-публіцистичних мотивів, а й сам по собі живучий, родовий принцип, як я сказав, безперечно займав перше місце між чинниками, що нормували відносини князів між собою. Але він неутралізувався й ослаблявся, стрічаючи ся з рядом інших принципів, інших чинників, про які я згадав уже.

Насамперед сама ідея родового старшинства далеко не була вироблена. Права молодших стріїв усе стрічалися з претензіями старших братаничів і не завсіди виходили з цих конфліктів побідно. Я мав уже нагоду згадати, що пізніша московська боярська практика виробила собі принцип, що права старшого братанича рівні з правами молодших братів його батька; початки цього погляду мусять сягати давніших часів. Правдоподібно, принцип дідичности в простій лінії зміцнявся з часом. В XI—XII в. старші братаничі, хоч не раз щасливо побивають претензії своїх стріїв, ще не відмовляють їм старшинства: ми бачили вище, що Ізяслав Мстиславич признавав Юрія старшим, хоч і перебив у нього Київ; старшинство стрія Вячеслава він признав ще більш реально, віддавши йому номінально київський стіл. Але молодші стрії й тоді вже мусяли сильно підковувати ся, щоб зреалізувати свої права на старшинство; інакше ніхто на нього не зважав, як не зважали нпр. на старшинство Володимира Мстиславича. Се все показує, що вже тоді супроти зросту принципу дідичности в простій лінії, принцип родового старшинства (щоб так сказати — в горизонтальнім напрямі) вже значно ослаб.

Безперечно під впливом того-ж нового принципу дідичности робили князі між собою умови, ограничуючи родові права. Вже любецькі постанови (о скільки можемо про них судити) виключили

на Половців, він каже йому: „то ти, брате, велико добро створиши Руської землі“ (Іпат. 183). Мстислав, збираючи князів у похід на Половців, каже: „братъе, пожалте ся о Руской землі и о своєй отчинѣ и дѣдинѣ“ (Іпат. 368) — себто відкликається до династичних інтересів цілого княжого роду.

¹⁾ Цікаво нпр. як представляється суд над Давидом: „Ты еси прислалъ к намъ река, кажутъ Давиду: хощю, братъе, прияти к вамъ и пожаловати своєю обиды, — да се еси пришесть и сѣдиши съ своєю братьєю на единомъ коврѣ и чему не жалуети, до кого ти обиди“? — Іпат. с. 180. Порівняти розмови в Іпат. с. 183 ряд. 10, 11, 16, або: „и посемъ братья вся“ — Іпат. с. 184, теж с. 191, 361 (посла къ братья своєй), 366 (сѣзва братью своєю).

перехід князів з волости на волость, закріпивши в простій лінії за кожною родиною її волость, і від тепер „дѣствичное восхождение“ могло практикувати ся тільки в середині кожної волости з окрема; тільки київська революція 1113 р. зробила в сѣм вилом, обернувши Київщину, а дальшим наслідком і Переяславщину в *bonum nullius*, приступне для всіх ліній. Але і в середині поодиноких земель родове колесо, чи пак те „дѣствичное восхождение“, обмежувало ся княжими умовами. Так Мстислав, як каже літопись — з ініціативи самого Мономаха, уложив з своїм меньшим братом Ярополком таку умову, що він по собі передасть Київ Мстиславовим синам, а не своїм молодшим братам¹⁾; таким чином Київ мав перейти властиво в спадщину в простій лінії. Так Мстиславів внук, Мстислав, з'обов'язав свого меньшого брата Ярослава, що він не буде мати по його смерті претензій до його володимирського стола й полишить його Мстиславовому сину, Романови, і т. и.

Землі-громади також часом стають по стороні сього новішого принципа. Так київська громада обстає за Ізяславом Мстиславичом, потім за його сином Мстиславом і внуком Романом, поминаючи їх стрійв. Так Галичани звертають ся до Івана Ростиславича супроти Володимирка, і т. и.

Але й князі в своїх умовах, а ще частійше — землі в своїх виборах часом розминали ся зовсім з усякою спадщинністю, чи родовою чи в простій лінії. Так, як ми бачили, Кияни, скинувши Ізяслава Ярославича, настановили Всеслава, а по смерті Сьвятополка закликали Мономаха і сій молодшій лінії хотіли забезпечити дідичне володіння в своїй землі. Що до княжих умов, то вистане згадати, як перекидали ся князі волостями за часів Ярополка або Всеволода Ольговича, зовсім довільно укладаючи собі різні комбінації трохи не що року, або пригадати компроміси Рюрика Ростиславича з Ольговичами.

Княжі умови таки найчастійше мали характер компромісів для поладження конфліктів. Укладаючи їх, князі пильнували головню не стратити своїх прав на старшинство — на ліпші волости в будучности, а по за тим брали волость з чисто матеріального становища. Роман Мстиславич, згоджуючи ся відступити свою волость, котрої забав собі Всеволод суздальський, казав Рюрику: „а мині натомість даси иньшу волость, або заплатиш за нею грошима, скільки буде вартя“²⁾. Подібно було з Ізяславом Мстисла-

¹⁾ Див. пояснення сього епізоду в т. II² с. 131—2.

²⁾ „А мнѣ любо инюю волость в тоѣ мѣсто даси, любо кунами даси за неѣ, во что будетъ была“ — Іпат. с. 460.

вичом: винагороджуючи його за Переяславську волость, передану його стрію Вячеславу, Ярополк дав Ізяславу контрибуцію з волостей Мономаховичів: „дани печерських и отъ Смольинська даръ“¹⁾, як доплату до лихшої волости, яку він діставав тепер.

Громади, вибираючи князів і умовляючи ся з ними, зовсім не зважали на княжі рахунки старшинства та їх умови, маючи на меті здобути собі певну симпатичну особу, або надати виключне володіння в своїй землі певній лінії. Князі певно з коса дивили ся на се мішанне громади, що псувало їх рахунки. Коли громада скидала готового вже князя, такий князь не раз, при спроможности, трактував громаду як бунтівників різними репресіями. Але таки се право громади — закликати до себе князя, до певної міри признавало ся серед князів. Нпр. виправдуючись перед Юриєм в тім, що був закликав його на київський стіл, а натомість сам сів у Київі, Ізяслав Давидович казав: „хиза я сам сів у Київі? посадили мене Кияни!“²⁾.

Нарешті родові рахунки нарушували ся й силоміць, оружною війною, самими князями, хоч то треба сказати, що переважна більшість тих війн і „котор“ власне була наслідком конфліктів різних родових рахунків та всяких „історичних прав“. Так боротьба Мономаховичів і Ольговичів, що наповнює собою історію сих часів, була наслідком бажання Мономаховичів виключити Ольговичів від київського стола і задержати його виключно в своїм володінню, як отчину Мономаха по його виборі 1113 р., тим часом як Ольговичі не признають такого отчинного характеру за київським столом. Менш довга, але ще тяжша боротьба Мстиславичів з суздальськими стріями виходила з бажання Мстиславових потомків виключити сих стріїв від київської волости наслідком Мономахового тестаменту, тим часом як суздальська лінія ніяк не хоче вирікти ся своїх прав родового старшинства, і т. и.

Ограничений і порушуваний усіми отсими чинниками і моментами, родовий принцип, очевидно, тільки по часті міг нормувати поділ столів, і тому то реальне старшинство не завсіди стояло в згоді з дійсним родовим старшинством. Але я ще раз мушу піднести, що при всім тім родовий принцип признавав ся князями, навіть тоді, як вони розминали ся з ним (пор. нпр. вище подані слова Ізяслава Мстиславича про Юрія), і в значній мірі він усе таки кермував розкладом столів, переважно перед усяким иньшим принципом. З сього погляду — як родовий принцип комбінував ся

¹⁾ Лавр. с. 287.   ²⁾ Іпат. с. 329.

з іншими чинниками в відносинах князів між собою, ми в українсько-руських землях бачимо кілька відмінних типів.

Найбільше чистий тип родових відносин держав ся, як то вже підносили-сьмо, в Чернігівщині. Хоч тут була виключена молодша лінія Святославичів, а були проби зробити теж і з старшою лінією, та й поодиноких конфліктів не бракувало¹⁾, але в усякім разі в XII в. виробила ся тут система „дѣствичного восхожденія“, що й переводила ся досить ще докладно: брати в міру свого старшинства переходили з стола на стіл, а за ними в тім же порядку переходили на другорядних столах їх сини.

В Київщині громада стояла за спадщиною в простій лінії, але князі з родини Мстислава Мономаховича в своїй лінії тримали ся до певної міри родового порядку, хоч і виключали з початку (на підставі Мономахового тестаменту) суздальських стрійв. І так по Ізяславу наступає його брат Ростислав; третій — Володимир дістав теж стіл, хоч і не зараз. В другім поколіню йшли Ізяславичі (по Мстиславу, з перервою, Ярослав), потім Ростиславичі (Роман і Рюрик). Отже було й тут „дѣствичное восхожденіє“, хоч і з великими замішаннями й збочіннями.

На Волині й у Галичині, скільки можемо зміркувати, переважала спадщина в простій лінії, хоч в середині деяких родин (можемо се напевно сказати про родину Ярослава луцького) бачимо переходи братів з стола на стіл.

Переяславщина служила експозитурою чужоземських династій, і тут ніякого порядку не можна шукати.

Що до Турово-пинської землі, то тут при кінці XII в. ми бачимо родовий порядок; але сям коротким моментом наші відомости й кінчать ся.

Старшинство „у всій Руській землі“ в XI—XII вв. давав київський стіл, незалежно від того, чи київський князь був дійсно старшим в роді чи ні. Тільки в 70-х рр. XII в. (кілька років) Андрій, а в 80-х і аж до смерти своєї Всеволод уважали ся старійшинами, хоч сиділи не в Києві, а в Суздальщині. З смертю Всеволода і аж до 1230-х рр., коли на Україні першу ролю здобув Данило, — Київ, хоч і ослаблений, бодай для українського Подніпров'я був знову найстаршим столом. Розуміть ся, надати сьому старійшинству більш або менш реальне значінне — се залежало від особистих здібностей і сил князя: чи мав він загальне признание, чи міг чимсь заімпонувати іншим князям.

¹⁾ Див. т. II² с. 327.

В такім лише разі міг він користати з тих прерогатив, які йому надавало становище старійшини.

Такий старійшина мав уважати ся „в отца мѣсто“ всіми князями, і на сій підставі він мав право жадати від них не тільки поважання, але й послушности. Розумієть ся, степенъ сього поважання й послушности залежали від того, якими реальнішими аргументами міг сей старійшина підперти своє моральне право. При тім, як вище було зазначено, відносини меньших князів до старійшини мали опирати ся на моральних почутях, „любоби“, не на якімсь служебнім обовязку, без ображення братських відносин. В своїй науці дітям Ярослав, поручаючи синам слухати ся старшого брата як батька, zarazом поручає їм всім взагалі (значить і старшому в відносинах до меньших) „послушати брату брата“ — себто бути взагалі виrozumілими й згідними в своїх відносинах. Але коли в руках якогось мало здібного й мало авторитетного князя се моральне право на поважання й послушність сходило ні на що, то в руках сильного а авторитетного князя воно переходило на зовсім реальну власть, супроти котрої становище молодших князів дуже наближало ся до становища „підручних“. Мономах нпр. обовязує молодших князів „во всемъ послушати“ його, „приходити когда ты позову“, й за занедбанне або спротивленне він карає непослушних відбираючи волости. Подібні жадання ставляв і туж езекутиву переводив над непослушними князями й його син Мстислав. При тім сі жадання вони ставляли не тільки до членів Ярославового рода, але й до полоцьких князів, що становили цілком відокремлену династію і в усякі „братські“ справи і акції Ярославичів не входили — нове потвердження того, що старійшинство тих київських князів операло ся не на родових правах (тим більше, що і в родині Ярослава вони зовсім не були старійшими), а на політичній традиції найстаршого стола — Києва.

Старійшині належало першинство в ініціативі до спільної акції князів. Звичайним предметом її бувала спільна війна або оборона від Половців, як найбільш реальна потреба всіх українських земель. Він покликував тоді иньших князів до участі, і ті мусіли хіба вказати якісь важні причини, чому не могли взяти участі в поході: проста відмова була-б незвичайною. Як імперативним уважав ся такий заклик від загально признаного старійшини, можемо зрозуміти з сього коротенького оповідання літописи (під 1168 р.): „посла Ростиславъ къ братья своей і к сыномъ своимъ, веля имъ всемъ съвѣкупитися у себе съ

в семи полкы своими (для оборони торговельних ватаг від Половців), и приде Мстиславъ из Володимеря, Ярославъ братъ его из Лучьска, Ярополкъ из Бужьска, Володимиръ Андреевичъ, Володимиръ Мъстиславичъ, Глѣбъ Гюргевичъ, Рюрикъ, Давыдъ, Мстиславъ, Глѣбъ городеньскый, Ивапъ Ярославичъ сынъ, и галичская помочъ¹⁾. В поході Мстислава на Половців 1167 р. (під 1170 р. в літописи) бере участь і Ярополк Ізяславич, хоч він „дуже хорував в дорозі, але не хотів відстати від своєї братії“ — і таки вмер в поході²⁾.

Старійшина мав орікати про провини князів і їх карати. Так Мономах покарав Гліба минського за ненослушність, відібравши волость; так Мстислав арештував полоцьких князів, що не йшли йому в поміч на Половців. Що се не була проста самоволя сильного, а була в тім дійсно певна признана норма, показує пізнійший епізод: коли Давид Ростиславич не поспів на час брату Рюрику в поміч на Половців, Святослав чернігівський виступив з обвинуваченнями на Давида, жадаючи відібрання від нього волости, і при тім покликував ся на якусь норму: „порядок (властиво — умова) у нас такий: коли завинить князь, то волостію (має бути караний), а чоловік (боярин) головою, ну а Давид виноват“³⁾. Святослав тут виступив правдоподібно в ролі старійшини, бо на неї претендував, і дійсно був старішим між Ярославичами⁴⁾, але нам інтєресна тут норма, на яку він покликує ся: хоч би то була якась і новіша умова, вона, очевидно, операла ся на якімсь давнійшим звичаю. На її підставі можна було судити князя і відібрати у нього волость за провину, а боярина (очевидно — хоч би і в чужій волости) карати смертю за переступ. Орікати в того рода справах, очевидно, перше право мало належати старійшому князю.

Маючи в своїй столиці митрополита, київський старійшина міг впливати на церковні справи не тільки своїх волостей, а й чужих, нпр. в ставленню єпископів, про що будемо ще говорити.

¹⁾ Іпат. с. 361.   ²⁾ Іпат. с. 369.

³⁾ „Рядъ нашъ такъ есть: оже ся князь извинить, то въ волость, а мужъ у голову; а Давидъ виноватъ“ — Іпат. с. 409.

⁴⁾ Се була аналогічна претензія з претензіями суздальських князів — уважати ся старішими, хоч би й не сиділи у Києві; тільки коли Андрию, а потім Всеволоду удало ся досягнути признання сього права за ними, завдяки їх силам, з таких же претензій Святослава нічого не вийшло, бо не мав сили їх підперти.

Чи мав він які спеціальні матеріальні користи з свого становища, не знати. На се маємо тільки оден натяк в згаданім вище епізоді: коли треба було винагородити Ізяслава за утрату переяславського стола, київський Ярополк післав його до Новгороду, і там дали йому де що з печерської данини, і „отъ Смолінська даръ“¹⁾. Никонівська компіляція се коментує так: „да дадять дань на Кієвъ по старинѣ“²⁾, але й не приймаючи сеї — не дуже певної парафрази, очевидно тут право київського князя визначати контрибуції иньшим князям, хоч би в виімкових обставинах і при особливих впливах на певних князів.

Спеціального титула сеї старійшина не мав. Титул великого князя прибрав технічне значіннє лише в Суздальській землі, на Україні-ж сеї титул аж до кінця державного життя уживаєть ся тільки зрідка, як почесна назва, в третій особі, з початку тільки про померших князів, від 2-ої пол. XII в. — і про живих, але вона майже ніколи не стрічаєть ся в словах, звернених до самого князя, в другій особі³⁾. Подібно уживав ся зрідка, як почесна назва, титул „цар“ (стягнена форма від цесар — імператор)⁴⁾. В Галицько-волинській літописи обидва титули прикладають ся й до місцевих галицько-волинських князів, але теж в значінню лише почесних назв, не урядових титулів.

Ті самі відносини, які існували між старійшиною „всеї Руської землі“ — київським князем, і князями иньших земель, повторяли ся в відносинах князів кожної осібної землі або династії, де існували родові порядки. Князь, що сидів на „большом княжені“⁵⁾, займав супроти меньших князів своєї землі подібне ста-

¹⁾ Лавр. с. 287.   ²⁾ І с. 158.

³⁾ Титул великого князя про київських князів див. Іпат. с. 90 (св. Володимир), 110 (Ярослав), 208 (Мономах), 217 (Мстислав), 323 (Ізяслав), 352 (Ростислав), 426 (Рюрик), 427 (Святослав Всеволодич); подекуди сього титула нема в Іпатським кодексі, а тільки в пізніших Хлебніковським і Погодінським — 109, 113, 151; очевидно пізніше дописаний і заголовок на с. 268, де названо великим князем Юрія (Шахматов уважає його суздальським додатком). Про галицько-волинських князів див. Іпат. с. 479 (Роман), 574 (Василько), 604 (Володимир). Титул сеї в другій особі уживає, здаєть ся мині, тільки Слово о полку Ігоревім (про Всеволода — гл. X).

⁴⁾ Див. Іпат. с. 249, 266, 303, 323, 479, 604. Оден раз — в похвальнім слові Рюрику (Іпат. с. 476) ужито грецьке „кюръ“ (κῆρ); додам, що сеї титул служив призвищем одного рязанського князя.

⁵⁾ Вираз Слова на перен. мощей Бориса і Гліба про Давида чернігівського: княжаше в Чернигове в болшемъ княженіи, повеже бо (бѣ) старій братья своєї — Пам. др. писъм. ХCVIII с. 16.

новище старійшини, як київський князь у відносинах до нього самого. Він міг ставляти подібні претензії впливу і влади супроти „молодших“ князів своєї землі, розуміється — в тих же обставинах і з тими-ж умовами що й київський, себто коли мав авторитет і сили, аби зайняти дійсно впливове становище супроти них. В великоруських землях, де ся еволюція земель мала час піти далі ніж на Україні, сей процес дав знати себе на зверх тим, що тут князі поодиноких „більших князівств“ приймають титул великого князя, так що в XIV—V в. поруч старійшого великого князя — володимирського, бачимо великого князя тверського, рязанського. На Україні подібні відносини старшинства і залежності молодших князів від старших могли існувати в землі Чернігівській та ще в Турово-пінській, але матеріали про князівські відносини сих земель такі убогі, що ми не можемо ілюстровати сього апіорного виводу фактами, окрім звістного чернігівського слова „О князяхъ“, що оповідаючи про чернігівського князя Давида Святославича, князя „більшого княження“, каже, що „братяя его“, себто иньші князі Чернігівщини, „слушахуть его яко отца и покоряхут ся ему яко господину“¹⁾.

В браку авторитету старійшини, або в справах занадто важних і загальних, аби їх можна було рішити простим розпорядженням старійшини, помагано княжими з'їздами і умовами. Особливо на переломі XI і XII в., на протягу яких п'ятнадцять літ княжі з'їзди мали особливо важне значіння, збираючи головніших тодішніх володарів в системі земель давньої Руської держави и порядкуючи спільною радою їх не раз дуже важні справи княжих відносин, поділу земель і спільної боротьби з Половцями²⁾. Вони одначе не виробили ся в якусь постійну інституцію з виробленими формами й компетенціями — князі далеко не правильно брали в них участь і не все піддавали ся їх рішенням, а й самі учасники з'їздів не все були солідарні в їх екекутиві (класичний приклад — ухвала з'їзду в Ветичах на відібране волости у Василька, котрої Василько не послухав, а Мономах, хоч брав участь в рішенню, не згодив іти в похід на Василька, й рішенне лишило ся несповненим). Потім сі з'їзди втрачють своє значіння; вилинула на се перерва за часів великих впливів старійшини: Мономаха і Мстислава, потім розмноженне рода й роздробленне

¹⁾ Ibid. с. 16 і 25.

²⁾ З'їзди — в Любчу 1097 р., в Городку 1098, в Ветичах 1100 на Золоті 1101, на Долобську 1103 і янову 1111 р.

земель. Ми вправді стрічаємо часом грандіозні з'їзди князів, де безперечно порядкувалися й різні справи, але вони все таки не мали такого універсального значіння. Поруч них бачимо з'їзди фамілійні — ближших свояків, або князів з певної землі, що порядкували справи своєї родини чи землі. Так нпр. Святослав скликає „братю свою“, чернігівських князів, „и поча с ними думати“, плянуючи боротьбу з рязанськими князями в інтересах чернігівських волостей; так Рюрик з Давидом, як „старші в Руській землі“, з'їздяться порадкувати справи родинні й державні — „о Руськой землѣ и о братъи своей — о Володимерѣ племени“¹). Одначе такіж справи полагоджують ся й через дипломатичні зносини, і самі з'їзди, так само як нинішні дипломатичні конгреси, тільки заступали особистими переговорами переговори через відпоручників.

Супроти сказаного вище система земель давньої Руської держави від половини XI в. представляється як група автономних, незалежних земель-князівств, звязаних одностю династії (до певної міри також й одностю дружини) й традицією давнішої приналежності до одної, Руської держави (що полишила незатерті сліди в правнім устрою й культурі земель), під сеніоратом, більше або меньше реальним, київського князя, котрого сеніорат в теорії мав відповідати родовому старійшинству династії. З розростом династії й роздробленням земель (в XII в.) ся група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожда земля, під сеніоратом свого старійшини, що знов признає над собою старійшинство київського князя.

Ся автономність князівств при свідомості певного спільного звязку дає певну аналогію з федерацією, й се давало повід говорити про федеративний устрій, або бодай — федеративний принцип в системі земель давньої Руської держави²). В дійсности — більше моральний характер звязків сеї системи, брак органів федеративного устрою і якоїсь участи членів сеї системи в спільній управі не позволяють говорити про федеративний устрій, а тільки певні елементи, з котрих міг би виробити ся федеративний устрій, одначе не виробив ся — як і взагалі вся політична система давньої Руси не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формовання і боротьби ріжнородних чинників політичних відносин.

---

¹) Іпат. с. 456 і 459.   ²) Див. прим. 22.

Ми знаємо, що творчим елементом сеї державної системи були, по всякій правдоподібности, багаті патриціанські верстви її старого огнища — Київщини. І пізнійше державна організація і тут і взагалі, по всіх землях, опирала ся на тіж вищі, багаті верстви властителів і капіталістів, служачи їх інтересам, і в них находячи свою опору. Розуміть ся, першим інтересом — були в ній інтереси самої влади, — тих сфер і чинників, що безпосередно держали в своїх руках власть і для власної користі мусіли піддержувати державну організацію, з котрої тягнули доходи, з котрої жили, — князя і дружини. Але, безперечно, їм і тогочасній суспільности не були чужі гадки про певне оправданне сеї влади мотивами ідеальної чи суспільної натури. „Вам Бог казав правду діяти на сім світі, правдою суд судити“, казав печерський ігумен київському князю¹⁾, і безперечно, що се було загальне переконання: удержання справедливости взагалі і спеціально через суд („оправлюванне“ людей, як казали) то перша задача влади й рація її істновання. Друга — се оборона землі („соблюденне“) від напастників, — та перша причина, що мусіла взагалі вплинути на утворенне сильної й сконцентрованої влади. Сі справи громада, чи її властиві проводирі й речники — знов ті „ліпші“, маючі верстви, що не тільки як проводирі й репрезентанти громади, що „держать землю“, кажучи старим виразом, дбають про охорону спокою, а й ближше заінтересовані в ній з огляду на свої масткові інтереси, — повіряють князеві, дозволяючи йому на сі цілі, чи з огляду на осягненне сих цілей зібрати ріжні доходи з землі, організувати й правити нею. Собі ж полишають вони тільки загальний нагляд, контролю діяльности сього функціонера землі — бо не вважаючи на свій високий авторитет і становище, князь ніяк не може уважати ся паном чи власником землі, як пробували його представити часом, а властиво, кажучи словами Фридриха Вел., являеть ся „первим слугою“ землі чи громади.

Так в формі ідеалізованої, себто більш усвідомленої, виглядає схема політичного устрою землі-волости — кожної з тих держав, з яких складала ся політична система земель давньої Руської держави. В менш лишенє свідомих, не так льогічно й консеквентно продуманих формах, вона мусіла представляти ся і самій тодішній суспільности, тодішнім людям, коли вони застановляли ся над відносинами й пробували мотивувати свої вчинки й становище супроти них.

¹⁾ Іпат. с. 369.

Відповідно до того організація землі-князівства полягала на двох самостійних чинниках, в певній мірі — на діархії. Перший чинник — громада з суверенними правами, чинник найвисший, але без постійної діяльності, з характером проявів надзвичайним; її орган — віче. Другий — князь з його дружиною й агентами, що хоч принципіально стояв під контролею громади і віча, однак в своїх руках мав усю звичайну, щоденну політичну й адміністративну владу і на практиці дуже часто був повновладним господарем в своїй волості.

З історичного становища, з цих двох чинників віче було елементом і давнім і новим — властиво давнішим, але з деяких поглядів можна сказати — і новішим від князівсько-дружинного. Політична самоуправа була безперечно рід дуже давня — про племінну самоуправу говорить іще Прокопій¹⁾, але з другого боку сформованне землі-волости, як замкненого політичного організму, і перетворенне гетемонії города в формальну владу, з залежністю від нього пригородів, з рішучим голосом города в справах всеї землі, обов'язковим для пригородів — всі ці моменти, на котрих полягала пізніша діяльність віча, сформувавши по всякій правдоподібності вже під впливом князівсько-дружинного устрою²⁾.

При тім в період примучування земель киявськими князями політична самоуправа була пригнетена, атрофована, і вона починає прокидатися наново тільки з упадком киявської централізації. У нас на Україні першим проявом такої пробудженої діяльності громади була доперва киявська революція 1068 р.

Але се пробудженне сталося по різних землях далеко не в однакових розмірах. Коли нпр. в північній Новгороді громада з часом (в першій пол. XII в.) зовсім зводиться на другий план киявську владу сильним розвитком своїх політичних функцій, в інших землях вона й по відокремленню землі показує своє житє дуже слабо й рідко. Се залежало від того, чи обставини складалися так, що покликували віче до участі в політичному житю землі рідше чи частійше, і чи громада мала відповідну енергію й сили, щоб відповідно реагувати на такі поклики. Але в усякім разі політична діяльність громади в цих часах, XI—XIII в., уважалася загальним принципом земського житя. Се вразно висловила Суздальська літопись з нагоди боротьби города з пригородами в Ростовсько-суздальській землі: „Новгородці бо,

¹⁾ Див. т. I² с. 386.   ²⁾ Див. тамже с. 325, пор. 335–8.

і Смольняне, і Києане, і Полочане і всі волости (землі) з поконвіку збирають ся на віча для наради, і що постановлять старші (старше місто, город), то приймають і пригороди“¹⁾.

На Україні ніде віче не дійшло такого значіння, як у Новгороді. Найбільший розвій його бачимо в Київщині, ало й тут воно зіставало ся в ролі надзвичайного орґану, тим час як князь зістаєть ся властивим господарем в управі землі; в інших українсько-руських землях діяльність віча ще слабша. Ми тепер приглянемо ся діяльності київського віча, як максимальним проявам громадського елементу в політиці на Україні, а поруч з київськими фактами будемо наводити аналогічні явища з життя інших земель; образ діяльності київського віча дасть нам зрозуміти, як виглядала вона, в зменшених і ослаблених формах, по інших українсько-руських землях, про котрі ми маємо так мало відомостей²⁾.

На першім місці серед ріжних проявів політичної діяльності громади треба поставити вибори або запросини князя, його потвердження або знов усунення. Сюди належить революція 1068 р., коли Києани скинули кн. Ізяслава й вибрали Всеслава³⁾. Революція 1113 р., коли вони вибрали Мономаха. Виступ київської громади 1132 р.,

¹⁾ Лавр. с. 358: „Новгородци бо изначала, и Смольняне, и Києане, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходят ся, на чтоже старѣйшии судуають, на томъ же и пригороды стануть“. Сеї звістки не можна иначе розуміти, як тільки про віча в справах політичних, бо якихось вічевих зборів в адміністраційних чи економічних справах усеї землі, з поручення князя, як то хочуть деякі дослідники (Самоквасов і за ним Лімберт — як вище), ми ані не знаємо, ані навіть припустити їх не можемо.

²⁾ Факти діяльності київського віча зібрані в розвідці Линниченка Вѣче въ Киевской области, 1881 і в мойї Історії Київщини с. 301 і далі; факти діяльності віча по ріжних землях у Погодіна Исслѣдованія VII, 153 і далі, Сергѣевича Вѣче и князь, 1867, в зміненій і скороченій формі в т. II його Юридических древностей с. 3 і далі. Політичне значіння віча на Україні пробував заперечити Самоквасов у своїй розвідці Забѣтки по исторіи русскаго государственнаго устройства и управления (Ж. М. Н. П. 1869, XI і XII); сеї погляд повторив потім його ученик Лімберт в розвідці Предметы вѣдомства вѣча въ княжескій періодъ древней Россіи, Варшава, 1873; але ся проба потягнути рішучу ріжницю між устроєм українсько-руських земель як чисто монархічним, і вічевим устроєм північних републік — не прийняла ся в науці. Огляди компетенцій віча ще у В.-Буданова Обзоръ* с. 56 і далі, В. Дьячанъ Участіе народа въ верховной власти славянскихъ государствъ, Варш., 1882.

³⁾ Для фактів ширше описаних в попередніх розділах сеї праці (т. II, гл. 2 і 3) я не вказую тут джерел.

коли вона закликала на князівство Ярополка¹⁾, та 1146 р., коли потвердила на князівстві пропонованого їй від Всеволода Ігоря, але потім закликала замість нього Ізяслава. 1150 р. Кияни, по всякій правдоподібності, закликали Ізяслава вдруге, а коли тим часом засів був у Києві Вячеслав, вони виріклися його й признали князем Ізяслава („а мы его не хотимъ, ты нашъ князь“). Коли Ізяслав мусів забрати ся з Києва, Кияне „уведоша князя Дюргя въ Киевъ“, але потім знову — в третє закликали Ізяслава. По смерті Ізяслава Кияни потвердили на князівстві Ростислава; коли він утік, побитий Ізяславом Давидовичом, і сей останній зголосив до Киян свою кандидатуру на київській стіл, вони закликали його до Києва; про друге князівство Ізяслава Давидовича (1157) Новгородська літопись теж пише: „посадиша Ізяслава Давидовця Кияне на столѣ“²⁾). По смерті Ростислава Кияни і Чорні Клобуки закликали на стіл Мстислава Ізяславича. Нарешті під час походу Романа на Київ на Рюрика, Кияни прийняли Романа князем: „скільки є руських городів, люди з них їхали до Романа, і Кияни відчинили йому ворота на Подолі“³⁾).

Закликаючи князя або приймаючи (акцептуючи) кандидатуру якогось князя на стіл, київська громада часом укладала з ним прим тим умову — „ряд“. Зміст такого ряду поданий в літописи два рази. Один ряд 1146 року з Ігорем, коли Кияни ждали, аби він особисто судив усякі справи, і діставши в тим запевненне, наново присягнули йому, отже признавали його князем з тою умовою. Другий ряд 1154 р., коли Кияни поставили умовою Ростиславу, приймаючи його князем, щоб він заховував ті-ж відносини до Вячеслава, які устали ся за його попередника — Ізяслава, і з тою умовою обіцяли київський стіл Ростиславу до віку його⁴⁾). Окрім того маємо ще дві звістки про ряд громади з князем, обидва про Мстислава Ізяславича, один з 1167, другий з 1170 року, але без усякого пояснення їх змісту. Нарешті сюди-ж правдоподібно належить звістка, що по смерті Вячеслава (1154) бояри радили Ростиславу вернути ся в Київ і „утвердить ся съ людьми“⁵⁾).

Як бачимо з поданого тут повного реєстру дотичних фактів, функція громади — вибирати собі князя, або бодай акцептувати певним активним проявом певну кандидатуру, та укладати з новим князем умову виконувала ся київською громадою тільки зрідка. За

¹⁾ Лавр. с. 286.   ²⁾ Новг. с. 142.   ³⁾ Лавр. с. 397.

⁴⁾ Аналізу рядів 1146 і 1154 р. див. в т. II с. 147—8 і 176.

⁵⁾ Іпат. с. 326, 365, 375.

часи від Ярослава до монгольського знаходу ми маємо коло п'ятдесяті переїми князів на київській столі, а від 1068 до 1200 (чи 1201) року, себто від першого до останнього звісного нам прояву політичної діяльності громади — близько сорок; з того, по наших звісткам, громада взяла в переїми князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київській столі з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше пять разів¹⁾; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або заакцептувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував столі на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом.

Таке говорять наші джерела, і прийнявши навіть, що вони дещо могли промовчати, проминути якісь менш визначні акти вічевої участі²⁾, ми в усяким разі мусимо прийняти як факт, що в більшості переїми князів громада не брала якоїсь активнішої участі, — особливо коли виключити звідси такі акти чисто церемоніального характеру, як те що Кияни післали послів до Ярополка, давно признаного вже наступником Мстиславу, вийшли на зустріч Юрию, коли він підійшов уже під Київ, або „посадили на столі Ізяслава Давидовича“ в 1158 р. Їх умови з князями, судячи з поданого в літописи змісту радів 1146 і 1154 р., не йшли далі найзагальніших питань, ні в чім з рештою не ограничуючи княжих прав у політичній і адміністративній управі, так що і в порівнянне не можуть іти з пізнішими (XIII в.) новгородськими р'ядами, що містять в собі справдешні конституційні хартії.

Се не тяжко зрозуміти. Аби громада взяла якусь активнішу участь в обсаді стола, треба було з одного боку — щоб вона мала до того відповідну причину, себто — аби мала милого її кандидата, який вимагав би її помочи против якогось непопулярного кандидата, з другого боку — аби чула в собі відповідні сили для такої акції. Инакше вона зіставала в своїй пасивній ролі, яку взагалі займала супроти княжої управі, привчена до того періодом сформування Руської держави. Звістну заяву Киян: „Ольговичевъ не хочемъ быти акы в задничы“ (не хочемо переходити спадком в рдині

¹⁾ 1068, 1113, 1146 і 1150 — ваганне в численню залежить від того, чи рахувати сюди і другий і третій похід Ізяслава на Київ, коли він діставав заклики від Киян.

²⁾ Як то ми бачимо в двох разях, що Київська літопись не згадує про участь громади, а згадують инші — Суздальська та Новгородська (про Ярополка й друге князюванне Ізяслава Давидовича).

Ольговичів¹⁾, зовсім не можна толкувати як доказ, що Кияни були дражливі на пункті свого права — вибрати кождий раз собі князя, як то роблять деякі дослідники²⁾. В дійсности вони не хотіли тільки дати закріпити ся дідичности Ольговичів — несимпатичної їм династії, супроти дуже популярної династії Мстислава. В сій остатній династії, як ми бачили, вони підтримували дідичні права князів на стіл і для оборони їх претензій київська громада активно виступала в середині XII в. Але не встигнувши свого досягнуття — забезпечити дідичні права сеї династії на київський стіл, вона вернула ся знову до своєї пасивности.

В иньших землях громада бере ще рідше участь в обсаді стола й переміні князів, і сього не можна витолкувати самою тільки бідністю наших звісток. Ми знаємо, що землі взагалі (і Київська між ними) змагали до того, аби зробити з своєї землі замкнене політичне тіло, з осібною династиею, і тим забезпечити ся від політичних пертурбацій. В наших звістках землі або виступають в обороні таких своїх династій против заходів їх ворогів, в ролі більш пасивній, що вимагала одначе від громади часом великих жертв, а значить — і рішучої свідомости справи: так було в Чернігівщині і на Волини при кінці XI в., в Турово-Пинській землі в 50-х рр. XII в. Або — вони запрошують до себе князів з вибраної династії, як се ми бачимо в Київщині, і як було також і в Переяславщині, де громада закликала кілька разів Гліба Юрійевича, а потім перейшла на сторону самого Юрія в його битві з Ізяславом. Так само і Куряни своїм князем признали Гліба Юрійевича (чи властиво Юрія) і взяли від нього собі посадника, відкинувши ся від Ізяслава³⁾. Пізнійше — в XIII в. — Переяславці висилають до тієї-ж суздальської династії послів, просячи князя, і Всеволод суздальський дає їм князем свого сина Ярослава⁴⁾.

Коли династія була знайдена, її становище зміцнене, й стіл переходив у межах сеї династії спокійно на основі родових рахунків або княжих умов, громада віставала ся пасивним і спокійним свідком, бо зовсім не обставала за своїм правом вибору й не змагала проявляти його кожного разу. Тільки як вивязувала ся боротьба між ріжними лініями або особами сеї династії, для громади не індіферентними, вона виходила з своєї пасивної ролі. Так Галиччани закликали до себе репрезентанта лінії Ростислава — Івана Берлад-

¹⁾ Іпат. с. 230.

²⁾ Соловйов I с. 494, Сергѣевичъ — Юридическія древности II с. 76.

³⁾ Іпат. с. 251.   ⁴⁾ Лавр. с. 395.

ника супроти свого несимпатичного князя Володимирка, й пізнійше посилали до Івана запросини в Київ¹⁾. Так Стародубці під час боротьби Святослава Всеволодича й Олега Святославича перейшли на сторону Олега²⁾.

Як я сказав — хоч князі часом за такі виступи, коли вони спротивляли ся їх інтересам, і мали охоту карати громадян як бунтівників (так зробив Ізяслав з Киянами 1069 р., Володимирко з Галичанами 1144), — але право громади вибирати князя признавало ся і в їх кругах. Льояльний Мономах, хоч і по довгих церемоніях, таки прийняв вибір від київської громади, в противність недавнім любецьким постановам, а Ізяслав Давидович, як ми бачили, покликавав ся перед Юриєм на свій вибір. Таким же проявом признання прав участі громади в обсаді стола треба уважати рекомендацію Всеволодом свого брата Ігоря Киянам: „я дуже хорий, а от вам брат мій Ігор — візьміть його“³⁾; ся рекомендація, очевидно, признає за громадою право акцептувати або не акцептувати князя. Додам, що подібні рекомендації у князів, що жили в добрих відносинах з громадою, мусіли повторятися й частійше.

Далі, громада на запитанні князя висловляла свій погляд в ріжних важнійших політичних справах. Запитуючи громаду, князь бажав знати, чи може він числити в сім разі на моральну, а з тим — і матеріальну поміч громади. Особливо се практикувало ся, коли князь, розпочинаючи війну, хотів довідатися, чи може числити на участь в ній громади в формі загального походу. Наведемо такі факти з історії Київщини:

Святополк, настрашений Давидом Ігоревичом, що радив йому арештувати Василька, скликав віче — „боаре й Кыяне“, й оповів, що йому казав Давид, очевидно — бажуючи знати гадку громади, властиво — скільки може він на неї числити. Віче ухлило ся від виразої гадки, хоч і признало за Святополком право боронити ся від Василька: „щож, мусиш, княже, стеретти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати, коли-ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом“.

1147 р. Ізяслав, вибираючи ся походом на Юрия, скликав віче й оповівши свій плян, завізвав Киян, аби й собі вняли участь в поході (а вы доспѣвайте). Але Кыяне заявили, що на Ольговичів підуть радо, а на Юрия — ні, й Ізяслав, діставши сю від-

¹⁾ Іпат. с. 342.   ²⁾ Іпат. с. 360.

³⁾ а се вы братъ мой Игорьъ, ииѣтесь по нь.

мову, кликнув тільки охочих: „а тотъ добръ, кто по мнѣ поидеть“¹⁾. Коли одначе плян змінив ся, і наслідком зради „Ольговичів“ Ізяслав постановив замість Юрія воювати з чернігівськими князями, він пригадав Киянам їх обіцянку: скликавши на нове віче й оповівши їм про зраду чернігівських князів, закликав їх до походу на Ольговичів: „нынѣ же братъє Кияне, чего есте хотѣли, чимъ ми ся есте обѣчали, поидите по мнѣ к Чернигову на Ольговичь, доспѣвайте отъ мала и до велика: кто имѣеть конь, кто ли не имѣеть коня — то в лоды, ти бо суть не мене одного хотѣли убити, но и васъ искоренити“²⁾. Кияне заявили згоду йти на Ольговичів: обіцяли йти всі „і з дѣтьми“.

1149 р. Ізяслав знову закликав київську громаду до участі в поході на Юрія, що йшов на Київ. Кияни заявили знову, що не підуть, і радили Ізяславу мирити ся з Юриєм. Але Ізяслав, запевнивши, що до війни не прийде, а йому потрібні сили, щоб лише заїмпонувати ворогови, прихилив їх нарешті до участі³⁾. Коли не вважаючи на се (з його боку то була нещира обіцянка) прийшло до битви, й Ізяслава побито, він, вернувши ся до Київа, знову скликав громаду й запитав: чи буде вона його боронити від Юрія (се стрый наю пришель, а вѣ вамъ являєвѣ: можете ли ся за наю бити?). Кияни випросили ся від участі в сій війні, вказуючи на неможливість для них дальшої війни по остатній катастрофі, й умовили Ізяслава на якийсь час уступити ся з Київа, обіцяючи при ліпших обставинах знову стати по стороні його⁴⁾.

Аналогічне явище оповідаєть ся в Курську: коли Святослав Ольгович з Глібом Юриєвичом підступали під Курськ, Мстислав Ізяславич, що був там тоді, повідомив про се громаду, очевидно — бажаючи знати, чи може числити на неї. Куряни вислухавши заявили, що могли-б бити ся з Ольговичами, але не з Юриєвичом; супроти такої заяви Мстислав мусів виступити задалегідь з Курська⁵⁾.

Але громада і з власної ініціативи, коли обставини складали ся грізно, або коли управа звичайних органів — князя й його агентів рішучо її не задовляла, — скликала віче й постановляла своє рішення, та переводила його сама або поручала до сповнення князю. Такі факти можемо вказати в історії і Київщини й иньших земель.

1068 р., коли Половці побили вперше руських князів, Кияни, вернувши ся з нещасливого походу, скликали віче й ухвалили йти новим походом на Половців, а до князя післали, жадаючи, аби

¹⁾ Іпат. с. 243.   ²⁾ Іпат. с. 246.   ³⁾ Іпат. с. 265.   ⁴⁾ Іпат. с. 268.   ⁵⁾ Іпат. с. 250.

дав їм для того коней і зброї. Відмова князя привела до звісного повстання, що закінчило ся вибором нового князя.

Коли 1098 р., з поводу осліплення Василька, Мономах з чернігівськими князями зібрали ся походом на Святиполка й збирались перейти Дніпро, а Святиполк хотів тікати з Київа, Кияне задержали його, а розпочавши від себе переговори з князями, привели нарешті до порозуміння їх з Святиполком.

1146 р. київська громада, роздражнена надужиттями княжих урядників, при переході київського стола від Всеволода до Ігоря Ольговича, зійшовши ся на вічу, поставила Ігорю певні бажання до організації суду й тільки під тою умовою прийняла його князем¹⁾.

1151 р., коли боротьба Ізяслава з Юриєм дійшла своєї найвищої точки, Кияне, підбодрені щасливою обороною Київа, здасть ся — з власної ініціативи ухвалили взяти участь цілою громадою в поході, загрозивши смертю тому, хто не пішов би в похід.

Аналогічні факти маємо з історії иньших земель. Коли 1098 р. Ростиславичі приступили під Володимир і післали до володимирської громади жадання, аби видала бояр-ініціаторів осліплення Василька, грозячи инакше війною, громада скликала віче й зажадала від князя, щоб він видав тих бояр Ростиславичам, инакше грозили ся, що відчинять ворота Ростиславичам, „а самъ промышляй о собѣ“. Давид хотів був якось викрутити ся, але громада обставала при своїм, грозила, що піддасть місто, й на решті вимогла, що Давид видав сих бояр.

1138 р., коли Ярополк з великими силами обложив Чернігів, і князь Всеволод налагодив ся тікати „в Половці“, чернігівська громада змусила його покорити ся перед Ярополком, досить недвозначно грозячи, що инакше не хоче його мати князем на далі. й Всеволод супроти сього мусів просити згоди від Мстислава.

Само собою, віче розпоряджало долею землі в часи, коли в землі не було князя. Так 1069 р., коли Ізяслав з польським військом ішов на Київ, київська громада веде зносини з задніпрянськими князями, а потім постановляє піддати ся Ізяславу. Також розпоряджає вона в моменті по смерті Святиполка, потім Юрія.

Що віче займало ся справами не самого тільки міста, де зберало ся, не самого тільки „города“, але й пригородів, цілої землі, доказує епізод 1146 р., коли Кияне, скаржачи ся на княжих агентів, підносили не тільки се, що якийсь Ратша „погубив“ своїми

¹⁾ Ширше про се т. II с. 147—8.

кривдами Київ, але згадували й иньшого — Тудора, що подібним способом знищив Вишгород. Віче було речником цілої землі й інтереси цілої землі повинно було мати на оці, хоч переважно, розумієть ся, водило ся ближшими інтересами города.

Як бачимо з наведених прикладів, віче, коли обставини покликували його до того, могло постановити своє рішення в якій небудь сфері політичного життя й управи, й перевести, або поручити до переведення князю, — чи то в зверхній політиці, чи у внутрішній управі. Тільки сі функції віча були завжди надзвичайними: віче не мало ніяких постійних, спеціальних функцій. Що найбільше можна б думати з наведених прикладів, що князь не міг покликати громади до участі в поході без згоди віча, але й тут не підлягає сумніву, що князь міг і не питаючи ся громади, закликати її до участі в поході, коли був певний, що вона не спротивить ся тому, бо причина для походу дуже важна (нпр. при половецьких нападах), або тому, що авторитет князя надто був значний. Запитання Ізяслава поясняють ся тим власне, що він був не певний, яке становище займе громада супроти задуманих ним походів.

Повторяю — громада не мала своїх спеціальних функцій і її участь в політиці й управі не мала нічого постійного, організованого; вона все зіставала ся лише органом надзвичайним, корективом звичайної князівсько-дружинної управи. Вмішавши ся в яку небудь галузь її й зробивши в ній поправку, якої на її погляд конче вимагали обставини, громада по тім звертала знову управу в руки її звичайних хазяїв, чи властиво хазяїна — князя, бо на нього одного складає громада всю власть і провід землі, на його рахунок і одвічальність. Українські громади не мають самоуправи й не змагають ся до неї, змагання до обмеження князівсько-дружинної управи й боротьби з нею за права вони зовсім не знають, противно, їх ідеал — уставити такий лад, де б князівсько-дружинна управа розвивала ся як найбільше правильно, не змушуючи громади до вмішування, до поправок. Запоруку того вони бачать в особі князя — аби був добрий і дбалий для землі, і на се звернені головнo жадання землі.

Що суверенні права громади — распоряджати ся в землі без князя чи при князю та ставити йому певні жадання, признавали ся в княжих кругах, в тім не може бути непевности. Се бачимо виразно з таких фактів, як зносини Святослава й Всеволода 1069 р. з київською громадою, коли вона не хотіла приймати свого „законного“ князя Ізяслава, а вони обіцяли її посередниц-

тво та забезпечали її від репресій Ізяслава; ще виразніше виходить се з фактів, де князі входили в зносини з громадою, поминаючи князя. Так 1098 р., коли київська громада входить в зносини з задніпрянськими князями, що прийшли на Святиополка, сі князі ведуть зносини з громадою, поминаючи її князя Святиополка: вони, вислухавши „молбу Киян яко сотворити миръ, и блюсти земли Рускои и брань имѣти с погаными“, запевняють депутатів громади, що закінчать справу згодою, і після того тільки відновлюють зносини з Святиополком. Ще інтересніший факт маємо в зносинах Ростиславичів з володимирською громадою 1098 р., коли вони самі, з власної ініціативи зовсім поминають князя Давида і звертають ся просто до громади, бажаючи, аби вона зробила пресію на свого князя — Давида.

Оглянувши таким чином діяльність віча, приглянемо ся його складу і формам діяльності.

Насамперед що до складу віча. Літописи ніде не говорять про нього спеціально, та з натяків їх видно, що в вічу брала участь вся свобідна людність землі — города й пригородів, але тільки самі господарі, голови родин. На се вказує термін „люди“ для учасників віча, не „ліпші люде“, а таки люде взагалі: „людє киевстии“ (1068), „людє Черниговци“ (1138), або „гражани“ (в Володимирі 1099), „Кияне“ (1098), „Галичане“ (1144)¹). Розуміть ся, в дійсности задавали тон дуже часто ті „ліпші люде“, „иже держать землю“, як казали в X в.; але трапляли ся й такі віча, де брав гору демос і змушував замовкати тих звичайних проводирів віча.

Що молодші члени родини не мали голосу при тім, на се вказують вирази, де вічевики приймають рішення за себе й за „дітей“. Так говорять на вічу Кияне в 1147 р.: „на Ольговичів підем радо і з дїтьми“ (на Ольговичи хотя и с дїтми), і на новім вічу знову: „идемъ по тобѣ и с дїтми“. Так кажуть Куряне: „оже се Ольговичъ, ради ся за тя бѣсмъ и с дїтьми“²). Такі вислови не могли б мати місце, як би й сі „дїти“ були тут же на вічу з правом голосу.

Люде з пригородів могли брати участь і мали голос на вічу, але їх присутність не була конче потрібною для того, аби рішення віча було важним і для пригородів; се ми знаємо добре з новгородської практики, і нема ніяких перешкод прикласти се й до

¹) Іпат. с. 120, 169, 175, 216, 226.

²) Іпат. с. 242, 246, 250.

українських віч. Справа Вишгорода, піднесена на київським вічу 1146 р., дуже правдоподібно, була наслідком того, що на вічу були й Вишгородці. А що рішення віча города було обов'язкове в усякім разі й для пригородів, се дає зрозуміти наведена вище максима суздальського літописця, що говорить про обов'язковість таких рішень для пригородів, зовсім не згадуючи про потребу для того участі пригородів — зрештою в таких разі ціла та максима не мала б значіння.

На існування репрезентації, відпоручників пригородів чи частин міста, не маємо ніяких натяків, і можемо прийняти зовсім на певно, що її наші громади не знали, як не знали й більш розвинені північні.

Форми скликання, місце або час вічевих нарад не були зовсім регламентовані — не тільки у нас, але й у Новгороді. При надзвичайнім характері вічевих зібрань не може бути й мови про якусь їх періодичність або певні усталені часи. Скликав віче, як ми вже бачили, або князь або самі громадяне; в останнім разі, розумієть ся, віче міг скликати кождий, хто потрапив заінтересувати та згурмувати людей. Коже місце було добре для сього; рівно ж порядок вічевих нарад залежав від хвилевих обставин. Дорогоцінний, бо зовсім одинокий образок віча, скликаного з ініціативи князя¹⁾, дають нам оповідання про київське віче 1147 р., що закінчило ся смертю кн. Ігоря²⁾:

Ізяслав, бажаючи притягнути до участі в війні з Ольговичами київську громаду, висилає двох з своєї дружини до Київа з порученнями в сій справі. Сі післанці, приїхавши до Київа, мали удати ся до полишеного для нагляду в Київі Ізяславого брата Володимира, щоб він за порозуміннем з митрополитом і тисяцьким скликав Киян на віче на подвірє св. Софії. Володимир скликав Киян, і вони зібрали ся в великім числі й посідали³⁾ на площі коло св. Софії. Нредсідателем зборів був митрополит, як найповажнійша особа в місті, хоч властивим господарем у Київі, в не-присутности князя, був тисяцький. Звернувшись до митрополита,

¹⁾ Навіть в богатших новгородських джерелах, через їх лякоїзм, ми не маємо подібних подробиць.

²⁾ Оповідать про нього Київська літопись (с. 244 і далі) й Суздальська (с. 300), в дечім незалежно, доповняючи одна одну. Новіший коментар (в дечім довільний) Д.-Запольского — Книга для чтенія по рус. ист. I.

³⁾ Так у Сузд.: „сѣдоша у святоє Софѣи“; в Київ.: „въставши же ивъ въ вѣчи“. Сі два вислови можна б скомбінувати так: зійшли ся й посідали, чекаючи віча, а коли воно почало ся — повставали. Але слова

Володимир представив послів Ізяслава й попросив для них слова: „и рече Володимерь к митрополиту: „се прислалъ братъ мой 2 мужа Кыянина, ать молвятъ братѣъ своей“. Посли переказали привіт від Ізяслава Володиміру, митрополиту, тисяцькому й усій громаді: „цѣловаль ты братъ, а митрополиту ся покланялъ, и Лазаря цѣловаль и Кыяны всѣ“¹⁾. Присутні громадяне („Кыяне“) запитали, з чим прислав їх князь — „молвита, с чимъ вась князь прислалъ“. Посли переказали поручене Ізяславом: про зраду Ольговичів, і що через неї Ізяслав розпочинає з ними війну, а до участі закликає й київську громаду. Кыяне вислухавши, заявили, що радо підуть в похід. Тоді оден з присутних звернув увагу на небезпечність від того, що в самім Києві сидить оден з Ольговичів — Ігор, і радив перше забити його, а тоді вже йти на Чернігів, „кіччати“ з иньшми Ольговичами. Сі слова незвичайно вплинули на зібрану громаду. Даремно Володимир, потім митрополит, тисяцький київський і другий тисяцький — Володимирів (правдоподібно — волинський) умовляли людей, аби залишили сей замір, неприємний самому Ізяславу. Кыяне відповідали, що з Ольговичами не можна дійти до доброго кінця. Нарешті підняв ся великий крик („кликнуша“), і нарід кинув ся з віча до монастиря св. Федора — забивати Ігоря.

Таким чином, і на таких вічах, скликаних князем, де була певна президія, як бачимо — дискусію дуже легко опановувала зібрана маса, і коли вона приходила до афекту, всякий порядок пропадав, і починав ся „клик“, серед котрого вже не мали нічого робити дальші аргументи. Подібний образок дає нам і революція 1068 р.: громада, прийшовши перед княжий двір, попереду розмовляє ся з князем, що виглядає до них з вікна своїх сіней: але дискусія починає приберати все більше горячий характер („людѣ възвыли“, як казали бояре), нарешті підняв ся крик — „кликнуша“, й люде кинули ся розбивати вязницю Всеслава.

Але не завсіди віче виходило таке неспокійне й непорядне. Инакший образок дає віче 1146 р.: після віча, скликаного Ігорем на Ярославів дворі, вічевики збирають ся самі, з власної

Київ. літописи можуть мати і загальніше значінне: „коли вони зібрали ся на віче“, слова ж Суздальської мусять мати реальне значінне. Нічого нема неможливого, що люде під св. Софією сиділи підчас віча — на сходах під церквою, і т. и. Припускають спеціально зроблені сидження для віча — се можливе, як гіпотеза.

¹⁾ Інтересна етикета в порядку сих привітів і в їх стилізації — князь витає Кыян по товариськи, зарівно з своїм братом.

ініціативи на нове віче на Подолі, коло Турової божниці. Вони сидять верхи на конях — може й не всі, иньші може й пішки. По нараді вони закликають до себе Ігоря, щоб вислухав їх бажанья. Ігорь виражає до них брата Святослава, і Кияне ставлять свої вимоги, жадаючи від князя присяги, що вони будуть сповнені. Святослав, злізши з коня, присягає; тоді злазять з коней Кияне й присягають. Ціле віче отже переходить, судячи по оповідданню літописи, зовсім спокійно, аж пізнійше розпочинають ся розрухи, викликані мабуть словами Святослава, що він видає тих тивунів, що завинили, на волю громади.

Зберало ся віче, як скавано, на різних місцях: в наведених прикладах ми бачимо київське віче зібране на Ярославовім дворі, коло св. Софії; правдоподібно — тут зберали ся головно віча з княжої ініціативи. З власної ініціативи збирають ся Кияне на Подолі коло Турової божниці, або на торговищі (1068 р.). Ізяслав Ярославич по своїм вигнанню навіть перевів був торговище на гору, в ближше сусідство княжого двора; очевидно, торговище було особливо наручним місцем для самовільних віч громади, склика-них без княжої ініціативи, й тому князь хотів його мати ближше під оком.

Скликáли на віче ріжним способом: дзвоном „созвониша вѣче“ володимирські „гражане“ (се був звичайний спосіб в північних республіках); трубами скликав Ізяслав: „ударяй у трубы, созва Кияны“, — може й тому, що се було зроблено перед походом; правдоподібно скликали й через герольдів, як скликає тойже Ізяслав в Новгороді в 1148 р. людей до себе на обід¹⁾. Терміном було: „сотворити вѣче“, „совѣтъ сотворити“, „совѣтъ совѣщати“, „думати“. Констатовання більшости, раховання голосів не знала, та й не могла знати тодішня вічева практика. Цевне рішення уважало ся прийнятим, коли за ним зголошувала ся така сильна більшість, що вона собі могла зовсім ігнорувати меньшість. Свої рішення тоді ся більшість уважала можливим накидати меньшости й силоміць: київське віче 1151 р., ухваливши взяти всім народом участь в поході Ізяслава, додає: „а хто не піде, дай його (княже) нам, ми його самі забемо“²⁾.

Відносини городів до пригородів у нас не дають нічого особливо інтересного, такого що пригадувало б боротьбу города з пригородом в Новгородській або Ростово-Суздальській землі. Одинокa земля, де можемо щось сказати про сі відносини — се Київщина,

¹⁾ Іпат. с. 259. ²⁾ Іпат. с. 300.

і те що можна було сказати про них, сказано в главі про Київщину: відносини між городом і пригородом згідні, і тільки у Вишгородців можна запримітити деякі, і то не дуже виразні сліди емуляції з своєю митрополією.

Перейдїм до другого елемента земського устрою — до князя.

Як ми вже бачили, хоч за громадою признавало ся право вибору князя, але переважно князь здобував стіл не на підставі вибору, а спадщиною або по умові з князями. При тїм громада приймала його або активно або пасивно. Найлекшим способом акцептовання громадою князя була участь громади в парадних уводинах князя або в церемонї посаження на столї; для означення рїзничї в відносинах громади — чи брала вона в тїй парадї участь чи нї — існували два терміни: князя „посадиша на столѣ“, або „сѣде на столѣ“¹⁾. Близших подробиць про сю церемонїю не маємо; правдоподібно, князь дійсно з нарадою засїдав на княжїм столї на княжїм дворї, з більшою або меньшою участію суспільности. Здасть ся, з розповсюдненнем християнства отсю саму по собі зовсім свѣтську церемонїю злучено з церковною, і митрополит (в иньших мїстах очевидно — єпископ) благословляв нового князя: духовенство брало участь в уводинах князя, потїм князь ішов „поклонити ся“ в катедральну церкву, і тут правдоподібно його благословляно, а по тїм наступила церемонїя „настолюваня“ — такий образ можна собі уложити на основі згадок Київської літописи²⁾. По тїм складали князєви присягу — на хрестї; таке оповїдаєть ся про Ігоря — „сѣзва Кияне вси, они же вси цѣловаша к нему

¹⁾ „Посадиша Кияне“ — Іпат. с. 324, 329, Лавр. с. 291, 1 Новг. с. 142; „сѣде“ — Іпат. с. 128, 233, 276, 290. Сей останній вираз одначе уживав ся й ширше — навіть про князїв, що були акцептованї громадою. 1068 р. Кияне, вигнавши Ізяслава, а на його мїсце вибравши Всеслава, — „поставиша й средѣ двора княжа“.

²⁾ „Ізяславъ... с великою славою и чєстью вѣѣха вѣ Киевѣ, и выишоша противу єму множество народа, игумени сѣ черноризци и попове всего города Киева вѣ ризах (митрополита в Київї тодї не було), и приѣѣха кѣ святой Софїи и поклони сѣ святой Богородици (обом катедрам — старїй і новїй), и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего“ — Іпат. с. 233. Такий самий образ, в тїм же порядку дає Київська літопись про уводини в Новгородї Мстислава Ростиславича — Іпат. с. 411. Про участь єпископа в уводинах — Іпат. с. 198 (Мономаха); про благословенство митрополита дає вказівку єпаод з митр. Константином: коли він прибув (1158) на мїсце поставленого Ізяславом Климента, „створивше божественную службу и благословиша князя Дюргя Володимєрича“ (Іпат. с. 333).

хрест“. Але чи завсіди складала присягу громада, не знати, і я скорше б думав протівно: коли громада зіставала ся пасивною супроти нового князя, ледви чи її кликали до присяги. В такім разі й сам князь мусів розуміти, що громада тільки терпить його та не кидає перспективи „вчинити під ним леств“ при нагоді, не в'язучись і присягою.

В відносинах межикнязівських князь стрічав певне обмеженне, більш або менш реальне, в правах старійшини, у внутрішній же управі мусів числити ся з вічем. Але хоч громада мала над ним суверенні права і могла контролювати його управу, ся контрола і директиви віча були явищем надзвичайним, звичайна ж управа вся лежала в руках князів. Зрештою від нього залежало поставити себе незалежним і від суверенних прав і від контролі віча. До того були дві дороги: або стояти в добрих відносинах з громадою, потрапляючи під її найбільш популярні бажання, так щоб громада не чула потреби мішати ся в княжу управу, або поставити себе о стільки сильно, щоб не бояти ся повстання і „лести“ громади, а тоді собі ігнорувати всі її бажання.

Змагань до обмеження княжої власти, як я вже згадував, у тодішньої суспільности не було: земля не мала ані охоти ані спромоги до самоуправи; тому ж то, коли почав ся рух (в XIII в.) протів князівсько-дружинного устрою, земля, виломлюючись з під сього режіму, розпадала ся на дрібні автономні громади. Для управи землі в її цілості в тодішніх обставинах конче потрібний був князь, тому ми й не стрічаємо спеціальної ворожнечі до сеї інституції зі сторони тих, хто інтересував ся політичною цілістю землі, протівно — стрічаємо виразні вказівки, якою безрадною почувала себе земля без князя.

Так, 1069 р., саме після революції, коли київська громада як раз показала свою політичну активність, Кияне не відважили ся самі стати до бою, як кн. Всеслав утік з під Білгорода, перед битвою з Ізяславом — вони вернули ся до міста й почали шукати иншого князя, а не знайшовши, покорили ся Ізяславу. Коли підняли ся розрухи в 1113 р., по смерті Святослава, „ліпші мужі“, сі колишні правителі Київа, не бачили иншого способа покінчити сі розрухи, як тільки що найскорше закликати нового князя. Коли 1155 р. умер Юрий, не полишивши нікого, як оповідає літопись — „тяжко б'яше Кияномъ, не осталъ бо ся б'яше у нихъ ни единый князь у Киевѣ“, і щоб вийти з такого безкняжого становища, вони закликали до себе ноздатного і непопулярного Ізяслава Давидовича. Таке-ж значінне мало відай і те, як по смерті Ізяслава, нім приїхав

Ростислав, Вячеслав, князь номінальний, що в дійсну управу не мішав ся, закликав у Київ, „блжости волости“ Святослава Всеволодича: очевидно, громада сама себе „соблжости“ не могла. І у війську без князя не надіяли ся доброго порядку: коли 1151 р. Юрій прохопив ся на сей бік Дніпра під Зарубом, се поясняли тим, що Ізяслав відіслав свого сина, і при тім броді не було князя, „а боярина не всякий слушає“¹⁾.

Коли так безрадною почувала себе без князя громада київська, найбільш розвинена політично, найбільш активна, то тим більше князь мусів уважати ся неминучо потрібним у житю иньших українських земель, де політичне значінне віча - громади ніколи не дорівнювало Київщині.

Як уже сказано було, діяльність князя обіймала собою всі сфери тодішньої політики й управи.

Почати з того, що князь міг свобідно распоряджати своєю волостію: він міг її відступити або промінати, або й продати, він міг в ній роздавати дрібніші волости, міг передати в спадщину своїм спадкоємцям, і се все без участі громади²⁾. Громада могла спротивити ся його распорядженню, з другого боку — сам князь, щоб забезпечити своє распорядженне від опозиції громади, міг зробити його за порозуміннем з громадою, але се зовсім не було для князя обовязковим, і участь у таких справах громади, як ми бачили, була скорше виїмком ніж правилом.

Князь міг своєю властію распочати війну, визначити похід, уложити союз, прийняти згоду. Участь в сих справах громади знову була можлива, але не обовязкова: все залежало від відносин князя до громади і від того — о скільки князь потребував її помочи — моральної чи матеріальної. Я вище зауважив, що князь, в певних обставинах, без сумніву міг навіть закликати до участі в поході громаду, не питаючи ся її, хоч ми й бачили такі факти, що князь питає згоди на се громади, а громада її відмовляє.

Воєнні справи — організація оборони, утриманне дружини, укріпленє, іменованне воєвод — були річю князя. Громада, розумієть ся, могла вмшати ся й сюди, але в сій сфері потреба князя, його распоряджень, правдоподібно, відчувала як найбільше, бо князь — передовсім воєнний проводир землі (сі компетенції він задержує навіть у північних републіках).

¹⁾ Іпат. с. 295.

²⁾ Порівняти тестамент Володимира Васильковича: „даю землю свою всю и города, по своємъ животѣ, брату своєму Мстиславу и столный свой городъ Володимерь“.

Князь видавав закони. В тих кількох випадках, де в законі гадані подробиці його видання, виступає як законодавець князь — або один, або кількох, часом з радою бояр, але про участь громади не згадується нічим. Так закон про заміну грошевику викупом кари смерті за убийство видали „зібравши ся Ізяслав, Святослав, Всеволод і їх мужі: Коснячко (мабуть київський тисяцький), Переніг, Микифор“¹⁾. Закони Мономаха, по словам Руської Правди, видані були так: він по смерті Святяполка „скликав дружину свою на Берестовім: київського тисяцького Ратибора, білгородського тисяцького Прокопия, переяславського тисяцького Станислава, Нажира, Мирослава і Ольгового мужа Іванка Чудиновича, і постановили...“²⁾.

Князь в своїх руках мав усю адміністрацію в землі, і провадив її безпосередно — сам особисто, і посередно, через різних урядників, котрих сам іменував. Про громаду ми не знаємо нічого, аби вона іменувала адміністраційних або яких інших урядників, або їх скидала. Розуміється, в дрібних — сільських громадах мусіли бути виборні „старці“, „старости“, чи як би вони не називалися, але вся адміністрація, що виходила за границі дрібної льокальної самоуправи, була княжою, і до неї громада не мішала ся. Віддаючи всю управу князеві, громада полишала йому до волі заступати себе ким хоче — до кого має довіре, хоч би й своїми слугами і невільниками, як у своїм підприємстві, на свій страх і відповідальність.

Князь іменує тисяцьких, соцьких, посадників. „Держи ти тисячу, як держав за мого брата“, каже київський князь Ігорь тисяцькому Улібу³⁾; зрештою самий звичай називати тисяцьких іменами князів доводить виразно, що вони були княжими урядниками. Що соцькі були княжими, не виборними урядниками, показує київська революція 1113 року, коли громада розбивала їх доми, зарівно з різними княжими прогетованцями. Про іменованне посадників — управителів менших мійських округів маємо багато виразних звісток: Святослав Всеволодич в Чернігівщині, по смерті стрія, „посадники посла по городомъ, а самъ хотѣ поѣхати к Чернигову“⁴⁾; в Київщині Всеволод Чермний „сѣде в Киевѣ и посла посадники по всѣмъ городомъ киевскимъ“⁵⁾ і т. и.

Князь судить суд сам, або через своїх відпоручників-урядників і заступників, котрих сам іменував. Віче не судить само, і навіть

¹⁾ Рус. Правда, Караж. 2.   ²⁾ Р. Правда, Караж. 66.

³⁾ Іпат. с. 231, пор. с. 527; Володислав „прия тысячу“ від кн. Ростислава.   ⁴⁾ Іпат. с. 358.   ⁵⁾ Лавр. с. 406.

скаржачи ся на непорядки в суді, тільки поручає князю на дальше, аби судив сам особисто в скаргах на його агентів. Про особистий суд князя — „люди оправливати“, згадує Мономах у своїй науці, між щоденними звичайними заняттями князя¹⁾. В Руській Правді між иньшим маємо одно судове рішення, постановлене Ізяславом Ярославичом в справі Дорогобужців, що забили його конюха („яко уставилъ Изяславъ въ своємъ конюсѣ, егоже убили Дорогобудьци“²⁾).

Про суд княжих урядників каже літопись, оповідаючи за Всеволода Ярославича, що його тивуни „почали людеи грабити, обтяжати продажами (судовими карами)“; на такі-ж надужитя княжих тивунів скаржило ся київське віче 1146 р.

Князь розпоряджав доходами землі й визначав висоту податків, які мала платити людність до його скарбу, а міг навіть завести й новий податок. Знаємо з літописи, як князі X віку уставляли податки в підвласних землях, заміняючи дань легку на дань тяжку. З пізніших часів маємо приклад, як князь волинський Мстислав Данилович, бажаючи укарати Берестян за зраду, наложив на них своєю власттю новий податок — „ловчес“: „спитав своїх бояр: „чи є тут ловче“, вони-ж сказали: „нема тут, пане, з поконвіку“; тоді Мстислав сказав: „я-ж уставляю у них ловче, за їх „коромоли“, аби не бачити їх крови (не карати смертю)“, і сказав свому писцю писати грамоту: „Се азъ князь Мстиславъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ, уставляю ловчес на Берестьяны и в вѣкы, за ихъ кромоу: со ста по двѣ лукнѣ меду, а по двѣ овцы“, і т. д. Що до права розпоряджати доходами волости, то досить вказати на десятину, що визначали князі з доходів свого князівства на церкву: на десятину, визначену Володимиром на київську катедру, на десятину визначену Ярославом з вишегородської дани для місцевої церкви Бориса і Гліба³⁾, і т. и. Документальний текст такого на дання маємо в фундації смоленської катедрі, де князь надає єпископу „десятину отъ всѣхъ даней смоленскихъ“⁴⁾).

Нарешті князь брав дуже значну участь у церковній управі: в виборі церковних достойників, твореню нових кафедр, у внутрішній організації церкви, як побачимо низше.

Особа князя мала велике поважання; в тяжких політичних завірюхах, так частих у сі часи, серед завятих уособиць особа князя звичайно все зістає ся негикальною. Розумієть ся, не раз

¹⁾ Лавр. с. 238.   ²⁾ Акад. 21.

³⁾ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневскаго с. 29.

⁴⁾ Христоматія В.-Буданова I⁴ с. 241.

трапляло ся князям накладати головою в бою, але такі факти, що Кияни забили Ігоря, або що галицькі бояри повісили Ігоревичів, аїставали ся виїмковими явищами, викликаними спеціальним роздражненем.

Та з другого боку не закоренила ся на руськім ґрунті й принесена з Візантії теорія богоустановленого, священного характеру власти. На Руси в духовних кругах стрічаємо сей погляд, нпр. в літописи ми читаємо таке міркуванне, навіяне святим письмом: „поставляеть царя и князя Вышний, емуже хочеть — дасть; аще бо кая земля управит ся передь Богомъ — поставляеть царя и князя праведна, любяща судъ и правду, и властеля устраяеть и судью правяща судъ“¹⁾. Митроп. Никифор у своїм слові до Мономаха каже між иньшим про нього: „Бгоже Богъ издалеча проразумѣ и прѣдповелѣ, егоже изъ утробы освати и помазавъ, отъ царское и княжеское крови смѣсивъ“²⁾. Але в українській суспільности сей погляд не пустив кореня, як в пізнійшій московській: старий погляд на князя, як на громадського чоловіка, котрого громада завсѣди може перемінити, на Україні сидів, видко, міцнійше.

Урядовим титулом для князя було „князь“; в другій особі, для більшого поважання уживали слово „господин“: „господина наю князя!“, „нетуть, господине!“. Як почесне прізвисьце уживали також, як знаємо вже, слово „цар“.

Невідмінним учасником княжої управи була прибічна рада бояр, або, як її звичайно звать пізнійшим московським терміном — боярська „дума“³⁾. Моральним обовязком князя було радити ся в усіх важнійших справах із своїми боярами, які були під рукою. Инакше дружина могла зразити ся тим, що князь її поминає, і добрі відносини між князем і дружиною могли поцувати ся — на шкѳду самого князя: по тім йому не можна буде числити на свою дружину. Бо хоч відносини дружини до князя були служебні, але з другого боку дружина з князем були ніби спілники: дружина ділить успіх і неуспіх князя, тому мусить знати, що замишляє й розпочинає князь; инакше вона може відмовити своєї помочи,

¹⁾ Іпат. с. 98.   ²⁾ Русскія достопамятности I, 63.

³⁾ „Дума“ в наших джерелах уживаєть ся тільки як *nomen actionis*: кн. Володимир „думы не любяшь с мужи своими“ (Іпат. с. 445), „бояре думающа“ — Іпат. с. 434, „сѣдше думати с дружиною“ — звичайне княже зайняте в Мономаховій науці — Лавр. с. 238.

покинути князя в рішучий момент, а дружина — головна підпора княжої влади, і йому окрім дружини властиво нема на кого покластись. Тому радити ся з дружиною, держати її в курсі своїх плянів — сього вимагає не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя.

Але ся боярська рада зовсім не сформувала ся в якусь правильну, регламентовану інституцію: князь радив ся принагідно, з тими боярами, які були під рукою; від нього залежало — чи дати якусь справу під нараду, чи ні, чи закликати того чи іншого боярина на раду, чи ні. Такий характер сеї ради був причиною, що на неї існують досить відмінні погляди в літературі: одні, назираючи на обовязок князя думати з дружиною, бачать в ній правильно сформований інститут, другі, назираючи на її принагідний характер — відмовляють її сього характеру¹⁾. В дійсности хоч боярська рада не мала регламентації, як не мав його взагалі тодішній політичний і адміністраційний устрій, але безперечно була інститутом, і князь був обовязаний радити ся в усіх важніших справах з усіма старшими боярами, які були в даній місцевости, при князю, нікого не поминаючи, бо поминений боярин, очевидно, маракував би зараз собі. Розуміть ся, князь міг не сповняти сього свого обовязку, але се вже було надужите, яке могло увійти, а могло й не увійти, а викликати конфлікт, як то й бувало часом. Я поясню се фактами.

На звичайний, правильний, постійний характер наради князя з боярами вказує наука Мономаха: вислухавши „заутреню“, князь з рана, на сході сонця має або „сѣдше думати съ дружиною, или

¹⁾ Про боярську думу спеціальна праця Ключевского Боярская дума древней Руси, 3 вид. 1902 (до давньої Руси належать гл. 1 і 2), Сергієвича Русскія древности т. II в. 2 — дві глави спеціально присвячені думі (одна має характер догматичний, друга — огляд літератури), В.-Буданова Обзорь³ с. 48, Загоскіна Історія права московскаго государства, т. II вип. 1. Погляд Буданова о стільки оригінальний, що він уважає „думу“ одним з основних елементів устрою землі на рівні з вічем і князем; але в дійсности дума без князя не може існувати, се його прибічна рада, а не самостійний елемент. Протівно, Сергієвіч виступає проти погляду, що княжа дума була постійною, сталою інституцією, з більш менш докладно означеним складом і компетенцією, і бачить у ній тільки „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить“ (с. 337). Критику сього погляду дав я в Записках т. XVIII (Н. Хроніка с. 9—10): дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елемент княжої управи, і нарада вела ся не з тим кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важніших княжих плянах.

люди оправливати, или на ловъ їхати, или поїздити, или лечи спати“¹⁾. Сю науку старого князя ілюструє оден епізод з Життя Теодосія: він, вертаючи ся від князя раннім ранком, стрічав бояр (вельможи), що їхали до князя, хоч князь тоді навіть не був у свої резиденції, а десь „далече отъ града“.

На сю раду князь повинен був брати важніших бояр — всіх, хто лише був у тій місцевості, а не самих своїх улюбленців, і брати під обрану всі важніші справи. Про чернігівського князя Святослава Всеволодича літопись з докором підносить, що він свій плян війни з Ростиславичами не обміркував в боярській раді, а тільки в приватній нараді з жінкою й своїм улюбленцем: „сдумавъ с княгинею своею и с Кочкаремъ милостынякомъ своимъ, и не поведѣ сего мужемъ своимъ лѣпшимъ думы своея“²⁾. На Всеволода Ярославича підносить ся докір, що він в старості своїй „любяше совѣтъ уныхъ, и свѣтъ (совѣтъ) творяше с ними“, поминаючи старших, важніших київських бояр. Такий самий докір стрічає й Святополка, що він, прийшовши до Києва, „не дума с болшею дружиною отнею и стрыя своего“, себто київського, а порадив ся тільки з своїми Туровцями, й наслідком того занепастив руську справу в боротьбі з Половцями³⁾. Тут, як бачимо, з справою про обовязок думи вязала ся й вимога, щоб князь своїми приходнями не відтісняв місцевої дружини від політичних впливів, но поминав „більшої дружини“.

Занедбанне князем звичаю чи обовязку „думати з дружиною“ старшою могло викликати проти нього незадоволенне серед бояр і навіть конфлікт. Коли галицьке боярство повстало проти Володимира Ярославича, властивою причиною того було се, що він „думы не любяшетъ с мужми своими“⁴⁾, і до сього тільки вже рго fero externo були приплетені иньші обвинувачення. Коли Володимир Мстиславич, не порадивши ся з своїми боярами, розпочав зносини з Чорними Клобуками проти Мстислава Ізяславича, і тільки пізнійше дав про се знати боярам, коли вже треба було йти в похід, бояре спротивили ся сьому, кажучи, що князь се зробив на власну руку, й тому вони не поїдуть з ним: „о собѣ еси, княже, замыслил, а не їдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“. А що Володимир і після того остереження не залишив походу, виїшов розрив: Володимир сказав, що в таким разі місця сих бояр обсадять дітськими (молодшею дружиною), а бояре, очевидно.

¹⁾ Лавр. с. 238.   ²⁾ Іпат. с. 416.   ³⁾ Іпат. с. 151—2.

⁴⁾ Іпат. с. 444.

покинули його, виповівши службу¹⁾. Така перспектива — повстання або частійше — перехід бояр до иньшого князя — стояла й перед усяким князем, що схотів би помітувати нарадою з боярами.

Склад боярської ради міняв ся, розумієть ся, відповідно до місцевости, де відбувала ся нарада — чи було то в резиденції, чи десь в переїзді. Міняло ся й число учасників, бо в нараді брали участь бояре з поблизької околиці (в згаданім епізоді життя бояре їдуть до князя кілька верст, а може й миль). В звичайних обставинах старших бояр при князю бувало не багато — порівняти лист єпископа чернігівського Антона в момент смерті кн. Святослава Ольговича: „дружина ти по городомъ далече, а княгини сидить въ изумѣньи с дѣтьми“²⁾. Тож і звичайна княжа рада не була численна. В важнійших справах закликали важнійших бояр, особливо тисяцьких з дальших міст — так нпр. закон Мономаха, як ми бачили, виданий з участю тисяцьких кіївського, білгородського, переяславського; але й тут число присутних бояр не велике: п'ятох Мономахових бояр, а шестий Олегів. На звичайних нарадах ледви чи бувало їх і стільки.

Що до змісту нарад боярської ради, то його добре характеризує літописна повість про Володимира, кажучи, що він з дружиною „дума о строеньи землинемъ, и о уставѣхъ землинемъ, и о ратѣхъ“, инакше сказавши — про всякі справи воєнної й цивільної управи. Приходили під нараду і справи більш особистої натури; нпр. коли Ростиславичі, під впливом боярських наговорвань, зажадали, аби Мстислав присягнув їм, що нічого злого на них не задумує, — „Мстислав дуже збентежив ся і сказав своїй дружині: брати кажуть мені цілувати їм хрест, а я не знаю за собою до того причини“; бояре взяли сю справу під нараду й порадили Мстиславу, як має відповісти Ростиславичам, і Мстислав післав своїх послів з такою відповідею³⁾. Се не повинно нас дивувати: бояре передовсім були звязані з особою князя, більше як в його столі.

Вони брали також більш або меньш визначну участь в княжих конференціях і з'їздах. На з'їзді в Ветичах князі стоять осібно, кождий на конях, з своєю дружиною і дають засуд на Давида Ігоревича. На з'їзді в Долобську Святотполк засідає з своєю дружиною, Мономах з своєю дружиною, — в однім шатрі, отже під дружиною треба розуміти старших бояр. Бояре забирають тут голос

¹⁾ Іпат. с. 367.

²⁾ Іпат. с. 358.

³⁾ Іпат. с. 371.

в дискусії, і становище Святотолкових бояр рішає справу й для Святотолка.

Як значний вплив був сеї боярської ради на князів і їх політику, показує звичай заприсягати бояр, аби вони не сварили своїх князів¹⁾. Досить часто різні переміни в княжій політиці поясняли впливом бояр — нпр. розірвання союзу Ростислава київського з Святославом Ольговичом, конфлікт Ростиславичів з Мстиславом Ізяславичом і т. и.²⁾.

Окрім бояр в княжу раду запрошували ся часом вищі духовні особи й видніші репрезентанти громади. Літописна повість про Володимира, малюючи наради князя в важних справах, поруч княжих бояр згадує „старців“ або „старців градських“ — видніших міських аристократів³⁾. Безперечно така участь важніших громадян в княжій раді могла і пізніше практикувати ся, хоч ми й не знаходимо в пізніших джерелах виразних звісток про се. Про участь духовенства в княжих нарадах згадує й літописна повість про Володимира (участь єпископів в Володимирових законах про виру), і пізніші літописи⁴⁾. Але і духовні особи, і земські патриції на засіданнях ради являли ся більш або менш випадковими гістьми, постійний же, обовязковий континент її складав ся з старшого боярства.

Окрім князя й його боярської ради до органів центральної управи належав ще й княжий двір, бо й на Руси, як і в інших примітивних державних організаціях, в організації двора, в функціях двірських урядників нерозлучно вязали ся функції державні в приватним характером княжих господарських агентів.

¹⁾ Нпр. при компромісі Ізяслава з Вячеславом — Іпат. с. 278.

²⁾ Пор. звістку літописи, що Всеволод Ольгович подарював бояр Мстислава і тим відтягав війну — Іпат. с. 209, також с. 275 — про Юрия.

³⁾ Іпат. с. 54, 73, 74. Про участь земських людей в княжій раді в літературі погляди різняться ть. Ключевский бачив кардинальну різницю княжої ради X в. від пізнішої в тім, що в пізнішій не було вже репрезентантів громади; се одначе не дуже правдоподбно, та й літописна повість про Володимира належить до кінця XI або початку XII в. і брати її як документ відносин як раз X віку — не безпечно. Про інші погляди учених в сій справі див. мою Історію Київщини с. 331—2.

⁴⁾ Про участь духовенства в княжій раді — окрім Іпат. с. 87 іще 459—60; правда, тут не говорять ся виразно, що духовні особи подавали свої гадки на засіданнях боярської ради, але політична нарада князя з митрополитом à part не так правдоподбно виглядає; порівняти з рештою склад ради галицьких князів XIV в.

На чолі двора стояв „дворський“, або „дворецький“. Сим словом галицька літопись толкує західній уряд *palatinus, comes palatii*¹⁾, і досить можливо, що сформованне сього уряду у нас на Україні стало ся не без впливу того західнього уряду. З XII в. маємо про нього тільки одну голу згадку²⁾. Близше знайомимо ся з сим урядом на дворі Данила: тут дворський грає першу ролю між боярами, звичайно виступає на чолі княжого війська і в не-присутности князя має головний провід в місті³⁾. Безперечно, що дворського треба розуміти і в галицько-волинських грамотах XIV в. під титулом *iudex curiae nostrae*⁴⁾. Отже дворський XIII—XIV в. став найважнішою особою по князю в світській адміністрації, являючи ся шефом княжої дружини, заступником князя в суді й адміністрації. Його компетенції розвинули ся таким чином коштом давнішого уряду тисяцького. З початку-ж його уряд мусів мати більш приватний, господарський характер, як то бачимо у московських дворецьких, що й пізнійше заховують свій переважно господарський характер в ролі управителів поодиноких княжих дворів⁵⁾.

Раз тільки згадуєть ся канцлер — „печатник“, і то в обставинах, які показують, що сей важний урядник не обмежував ся прибаваннем печатки до княжих грамот: печатник Данилів Курил виступає на чолі війська, висланий з порученням зробити

¹⁾ Іпат. с. 484: „король (угорський) посла великого дворського Пота, поручивъ ему воеводство надо всеми вои“. Дійсно, Пот (Poth або Poch — Поч) був у тім часі палатином угорським: з снм титулом він стрічаєть ся в документах 1209 до 1211 р., див. індекси до угорських дипломатарів — *Czinár Index alphabeticus codicis dipl. Hungariae* с. 525, *Kovács Index alph. cod. Árpadiani continuati* с. 819.

²⁾ Іпат. с. 372: „яша... Олексу дворського“, у Мстислава Ізяславича, 1169 р. Висловляла ся гадка, що в старших пам'ятках тому відповідає княжий „тивун огнищный“, але се дуже гіпотетично.

³⁾ Іпат. с. 518, 527, 535 — дворський (дворський, дворський) Григорий, Андрій. Дворський Андрій взагалі відігравав дуже важну ролю на дворі Данила; дворський Яків, агаданий за його часів в Іпат. с. 530, мабуть був Васильків, як і дворський Олекса с. 556; що дворський був у Данила оден, на се вказує те, що часом літописець не зве його по імени, а тільки титулом — нпр. с. 527, 552 — 3. Про уряд дворського див. Сергєєвіча Юрид. древности I 393 і далі (але тут дуже мало про дворських українських) і дещо у Линниченка Суспільні верстви Гал. Руси с. 14.

⁴⁾ *Chotkone iudice nostre curie* — на грам. 1334, *Wascone Kuchnowicz iudice curie nostre* — на грам. 1335 (про видання грамот в прим. 11).

⁵⁾ Про московських дворецьких у Сергєєвіча I. с.

слідство над боярами — „исписати грабительства нечестивыхъ бояръ“, другим разом висилаєть ся просто походом на болоховських князів¹⁾. Також рідко, але і з такими-ж різнородними функціями виступають княжі „стольники“: ми стрічаємо їх з дипломатичними і адміністративними порученнями від свого князя²⁾.

Раз тільки згадуєть ся княжий „покладник“ — спальник³⁾.

Княжого двірського господарства доглядали „ключники“ і „тіуни“⁴⁾ — слуги чисто приватного характера, що часто вибирали ся з рабів; се був звичай так загальний, що хто наймав ся ключником не застерігши ся, тим самим ставав „холопом“. Але тіж тіуни за порученнями князя сповняли й служби публичного характера: судові й адміністративні.

Для різних поручень і посилань служили „биричі“, „дітські“ і „отроки“; останні імена заразом означають взагалі низшу княжу дружину в противність боярам.

Адміністрація місцева не була докладно відграничена від центральної. Княжі двірські тивуни сповняли функції провінційо-нальних урядників, а сам князь, куди приїздив, заступав місцевих урядників. Мономах у своїх вічних подорожах „на посаднику не зря, нѣ на биричи, самъ твориль что было надобѣ“. Певно, що взагалі під час своїх полюдій князь сам чинив суд і розпоряджав на місці; зрештою се впливало з загального в примітивних державних організаціях погляду на князя, як на одинокий орган адміністрації й суду, що тільки в неприсутности заступає себе через своїх відпоручників. І в уряді тисяцьких можна теж помітити сполученне елементів місцевої й центральної адміністрації.

Уряд „тисяцького“ входив в десяточну систему земської організації, вироблену по всякій правдоподібности ще в часах перед розвитком князівсько-дружинної системи адміністрації⁵⁾. Ся деся-

¹⁾ Іпат. с. 527.

²⁾ Іпат. с. 525 (в Галичині), Лавр. с. 433 (в Київщині) — оба рази в XIII в. ³⁾ Іпат. с. 304.

⁴⁾ Іпат. с. 326: Ростислав: по смерти Вячеслава „сѣзва мужи отца своего Вячеслави и тивуны („и казначѣи“ додає Воскр. I. 62) и ключники, каза нести ииѣные отца своего передъ ся, и порты, и волото, и серебро“.

⁵⁾ Див. т. I с. 347—9. Линниченко поставив був здогад, що десяточна організація обіймала лиш замкових слуг (Сусп. верстки с. 116), але се об'яснення не годить ся з нашими відомостями з староруських часів.

точна організація, очевидно, мала з початку характер воєнний, але в міру того як в воєнній організації вага переходила з громадського походу на княжу дружину, десяточна організація прибрала адміністративний характер, і в XI—XIII в. вона уже виступає з таким мішаним характером. Окрім того, в період розвою князівської влисти сі десяточні урядники, що, як я сказав, з'явилися ще в перед-княжі часи і залежали з початку від громади, від ліпших людей, стають урядниками княжими, входять в систему князівсько-дружинної управи.

Тисяцький з початку був воєнним начальником в цілій околиці, що тягнув до головного города. З огляду, що пізніші землі могли сформуватися вже за князівських часів, а в давніші часи політичні округи могли бути менші, і земських центрів могло бути більше, то й число тисяцьких могло бути більше (розуміється там, де ся організація існувала, бо загальною вона, мабуть, не була). В XI—XIII в. ми стрічаємо тисяцьких переважно тільки в центрах цілих земель: в Києві, Чернітові, Переяславі, Володимирі, Турові, Перемишлі, Галичу. Але поруч того, мабуть як пережиток давнього, стрічаємо ми їх в київських пригородах Вишгороді і Білгороді, а в Чернігівщині — в Сновську (Сновская тысяча¹⁾). Округ тисяцького називається „тисяча“, так само і уряд.

Іменує тепер тисяцького вже князь, як ми вже бачили²⁾; близькість сього уряду до князя показується і в тім, що тисяцькі залюбки звуться іменем свого князя, замість сказати: тисяцький вишгородський, кажуть: тисяцький Давидів (вишгородського князя)³⁾. По князю се найбільша сьвітська особа, найбіль-

¹⁾ Чернігівський тисяцький — Іпат. с. 357, володимирський і туровський (Андріїв і Вячеславів) — с. 211, перемишльський — с. 490, галицький — с. 527, про переяславського й білгородського див. вище с. 225, вишгородський — Іпат. с. 365—6 (Радило, Давидів тисяцький), сновський — Іпат. с. 268. Не знати, чи агаданий в поході Ігоря на Половців „тисячкого сынь и конюшый его“ (Іпат. с. 437) був сином тисяцького чернігівського, чи може новгородсьверського; але в Новгороді сіверським тисяцького зрештою не знаємо.

²⁾ Див. с. 225.

³⁾ Деякі як Бестужев-Рюмін Рус. Ист. I. 210, В.-Буданов Обзорь³ с. 84, хотіли відрізняти тисяцьких княжих від тисяцьких земських, але се похибка: звичайно тільки ті князі мають тисяцьких, що сидять в більших земських центрах, де були тисяцькі. Погодін, кажучи, що „у всякого князя був тисяцький“ (Иаслѣд. VII с. 190), зробив скороспішний вивід з тих фактів, які мав у літопис. Підозрінне може будити хлба тисяцький

ший урядник в землі; в неприсутности князя він заступає його, мов би його намісник: так в 1146 р. під час походу Іяяслава в Києві найстаршою особою, по волинським князю Володимирю, що тим часом перебував там, і митрополиті, виступає тисяцький київський Лазар¹⁾. Тим же значінням тисяцького в княжій управі поясняють ся, чому при народніх повстаннях на князів, в першій лівії по князю нарід звертаєть ся на тисяцьких (київські повстання 1068 і 1113 р.).

Воєнний характер власті тисяцького видко з його другого титула: „воевода“; уряд його нааиваєть ся також „воеводством“: „воеводство держашю Киевской тысящи Яневи“²⁾; титул воеводи одначе ширше ніж титул тисяцького, і не кождий воевода був тисяцьким. В принципі тисяцький був начальником „воів“ — народнього війська, хоч не раз проводив і княжою дружиною³⁾. Але що він був не тільки воєнним урядником, а уряд його мав і загально-адміністратійний характер, видко з таких виразів як „держати тисячу“, „тысящю предержашю и весь рядь“⁴⁾; те-ж видко з вище вказаного значіння тисяцького як княжою намісника, нарешті — з того характеру, який прибрали низші урядники тієї десяточної організації — соцькі і десятники.

Тисяча обіймала собою, очевидно, город і городську околицю, що тягнула до нього. Тутешня людність поділяла ся на сотні й десятки. Звістки про сю організацію з часів давньої Руської держави дуже скупі, так що для доповнення їх приходиться ся звертати ся до пізніших часів. Соцьких було в Києві кілька, і в XII в. вони були вже княжими урядниками, як видко з повстання 1113 р. З контрибуції, наложеної на Берестян 1289 р. видко, що сотня — „сто“ тут була адміністратійно-фіскальним поділом підгородніх людей: їх оподатковують „со ста“, натурадіями, тим часом як „горожане“ платять осібно грошеву дань⁵⁾. І пізнійше

городенський — кн. Мстислава Всеволодовича (Іпат. с. 375). Хоч нема нічого неможливого, що в Городні тисяцькі були й перед тим, ніж він став осібною княжою волостію, але можливо, що на ваір иньших земель князі, часом бодай, творили собі сю посаду і в таких своїх столицях, які сього уряду давнійше не мали.

¹⁾ Іпат. с. 245—7, Лавр. 300—1, див. вище с. 220.

²⁾ Іпат. с. 146.

³⁾ Нпр. у поході Мстислава на Кривичів князі волинський і турово-пинський висплатюють своїх тисяцьких (Іпат. с. 211), певно — не з „воями“, а з дружинними полками.

⁴⁾ Лавр. с. 450 — про тисяцького в Володимирі суздальським.

⁵⁾ Іпат. с. 613.

в Галичині й на Підляшшу до сотень належала підміська, замкова, переважно реміснича, але також і хліборобська людність¹⁾. Одначе таке видлученне міської людности з сотного поділу було, по всякій імовірности, фактом пізнішим, судячи по тому, що в Новгороді і Ростово-суздальських краях сотна орґанізація обіймала як раз міську людність, в противність сільській²⁾.

Сотня складала ся з десятків. Десятники згадують ся тільки раз — в літописній повісти про Володимира, разом з соцькими³⁾. Пізнійше на Україні стрічаємо поділ на десятки і по містах і по селах: в сільських громадах поруч отаманів бачимо десятників, як урядників в порівнанню з ними низших, а часом вони заступають місце отамана або вїйта⁴⁾.

Всі отї урядники в XI—XIII в. мали характер военно-адміністраційний, а по части й фінансовий, юрисдикцію мали хіба спеціальну, а суд переважно не належав до них: анї до тисяцьких, тим меньше до соцьких і десятників. Бачимо, що в Київі і Вишгороді, де сиділи тисяцькі, суд належить до тивунів як особистих заступників князів, що сиділи в тих містах і правили суд — як не самі то через своїх тивунів, а не тисяцькі⁵⁾.

Тисяцькі, як бачимо, існували тільки в декотрих міських округах. В тих міських округах, де їх не було, военно-адміністратційні функції сповняли іменовані князем „посадники“. Близших подробиць про їх управу ми маємо дуже мало. В одній статі Руської Правди згадуєть ся посадник з поліційно-адміністраційними функціями: він дає свого отрока, коли хто знайшов утікача-холопа і хоче його арештувати⁶⁾. З одного літописного тексту виходить, що посадники правили суд⁷⁾.

¹⁾ Див. про се В.-Буданова Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи — Чтенія київські VII с. 26, Любавскій Областное дѣленіе с. 428, Линиченка Сусп. верстви с. 111 і д.

²⁾ Умова Новгородців з Казимиром § 21 — Хрестолатія В.-Буданова I⁴ с. 208, Обаоръ В.-Буданова³ с. 140—1.

³⁾ Іпат. с. 86.

⁴⁾ Див. т. V с. 365 і 367, і моє ж Барское староство с. 303, Линиченко ор. с. с. 113 і далі.

⁵⁾ Звістна історія з тивунами київським і вишгородським 1146 р. — Іпат. с. 229.

⁶⁾ Карама. 125: в сїм кодексі виступає вже новий термін: намістник, але в иньших кодексах маємо посадника.

⁷⁾ Див. нязше с. 241.

Як судові агенти, звістні нам з літописей княжі тивуни і посадники; „судии“, „судящии“, згадувані в иньших памятках¹⁾, в наших літописах не звістні з сим іменем, і воно очевидно не було їх технічною назвою, а загальною — взагалі для урядників з правом суда. Як низших агентів при суді знаємо „вирників“, „метальників“, „мечників“, „дітських“, „отроків“.

З спеціально-поліційними компетенціями знаємо „осмників“. В давній Русі осмник згадуєть ся тільки раз, в Київі, і з сеї звістки бачимо, що то був урядник важний, бо приймав у себе самого князя (Юрій захорював в останнє, попивши на пиру у осмника Петрила²⁾), але про його уряд нічого не знаємо. В старій новгородській уставі про мости осмник доглядає сих мостів і бере за те „поплату“³⁾, в Київі XV в. осмник зберав торговельні оплати, доглядав порядку й моральности в місті й засідав в подібних справах в мішанім церковно-цивільнім суді⁴⁾.

Міських укріплень і мостів, їх будови й напрями доглядають осібні „городники“ й „мостники“ (пізнійші городничі й мостовничі) — вони пильнують обовязків людности супроти сих будов і при контролі поберають з них оплати, які князі старали ся упорядувати своїми таксами, аби не здирали людей⁵⁾.

Як фінансові агенти звістні „митники“; вони зберали поплати на мостах і торговельних шляхах та на торгах, де заразом сповняли маждерську функцію — санкціонували купно-продажу, як урядові свідки⁶⁾.

По за сією адміністраційною схемою зіставав ся ще широкий простір, де княжі агенти з'являли ся дуже рідко й взагалі мали дуже невелику інтеренцію, особливо в перших віках — се самоуправа сільських і міських громад.

Справедливо зауважив оден з дослідників історії руського права, що тільки тому княжа адміністрація могла задовольати ся такою слабо розгалуженою організацією, бо в руках міських і особливо — сільських громад зіставала ся більшість адміністрацій-

¹⁾ Руська Правда — Карамз. 70, анонімна повість про чуда Бориса і Гліба. Сказаанія о Борисѣ и Глібѣ в вид. Срезневского с. 78.

²⁾ Іпат. с. 336. ³⁾ Р. Правда — Кар. 134.

⁴⁾ Київські уставы 1494 і 1499 р. — Акты Зап. Рос. I. 145, 194—5, пор. Литов. Метрика вид. Арх. Кож. с. 578.

⁵⁾ Р. Правда Ак. 43, Карамз. 108—9.

⁶⁾ Іпат. с. 288, Руська Правда Карамз, код. 33, 36, також грамота Андрія Юрьевича 1320 р. в Kodeks diplom. m. Krakowa с. 14 (theolonatores, sic!).

них функцій. В сільських (а певно і дрібних міських) округах княжі урядники з'являли ся тільки наїздом. Княже полюдіє — періодичні об'їзди підвласної території заступило полюдіє княжих урядників; се відко з того значіння, яке сей термін задержав в ліпше законсервованих місцевостях України ще в XVI в.: селяне „полюде з давніх часів дають на поклін підстарості в певних часах, як він приїздить до них на ґрунт“¹⁾. Що вирник, себто княжий судовий агент, що зберав вири, тільки періодично приїздив у громаду, відко з Ярославової устави, що ограничус його побут в громаді тижнем²⁾. Пізнійше, в XII—XIII в., з дальшим розвоєм княжої адміністрації, її розгалуженнем та помноженем числа княжих урядників, їх участь в житю громади мусіла збільшати ся (в сім напрямі ішла суспільна еволюція). Але і далі управа, збір податків, поліція, суд в певних розмірах зіставали ся при громадах поодиноких і збірних — т. зв. пізнійше копах. Тільки сліди сеї діяльності громади в джерелах тих часів дуже слабі і стають зрозумілими лише в порівнянню з пізнішими — що правда — теж не дуже богатими, бо діяльність громади взагалі рідко дає себе знати в документах вищих урядових і судових інстанцій.

В Руській Правді ми маємо постанови про відповідальність громади за злочин, що став ся на її території³⁾; в інституції дванадцяти сьвідків бачать звичайно суд громади в цивільних справах⁴⁾. Що дани громада платила певною сумою, потім роскладаючи між громадян від себе, про се сьвідчить хоч би згадана устава вирника, де уставляєть ся певна норма натуралій, яку громада має виплатити вирнику, або устава Мстислава про ловче, де теж уставляєть ся певна великість ловчого „со ста“ і з міста, незалежно від числа господарств. Теж саме бачимо і в уставі смоленської катедрі, де означаєть ся великість дани, яку постійно дають деякі громади. Ся-ж устава дає підстави думати, що громади викупали від князя певною сумою всякі судові оплати, і таким чином зовсім увільняли ся від судової інтеренції князя й його

¹⁾ Люстрація Ратенського староства — Архивъ Югозап. Россіи VII. 2 с. 280.

²⁾ Р. Правда, Ак. 42.   ³⁾ Ак. 3—5.

⁴⁾ Ак. 14. В.-Будановъ Обзор³ с. 510, 630—2, Сергѣевичъ Лекціи и изслѣдованія² с. 229; Собѣстіанскій Круговая порука у Славянъ по древнихъ памятникамъ ихъ законодательства, 2 вид. 1888, Грыцко — Уставіе общины въ судѣ по Русской Правдѣ, Архивъ истор. и практ. сьвѣдѣній 1863, V.

урядників та переймали суд в цілості на себе. З рештою про суд громади будемо говорити зараз нижше.

Про організацію суду знаємо ми дуже мало: наші правні джерела надзвичайно бідні такими відомостями¹⁾.

Суд в сі часи, очевидно, був чотирох родів: суд громадський, суд княжий, суд церковний і суд домініяльний. Про церковний буде мова в огляді церковного устрою, про домініяльний можемо тільки сказати, що княжий суд не мішав ся зовсім у відносини „господина“ до його холопів, значить — не обмежував його суду над своїми невідільними підданими нічим, а над наймитом давав дисциплінарну владу, звязану з обов'язками наймита: признавав за паном право „бити“ закупа „про д'бло“, за провинну, але зіставляв за закупом право скаржити ся в княжий суд²⁾.

Про громадські суди наші правні збірки — Руска Правда — не кажуть нічого, як не кажуть з рештою нічого й про духовні суди, займаючись тільки княжим судом. Але громадський суд безперечно існував: суд сільської громади в меньш важних справах і суд старців з більшого округа в важнійших справах — пізнійший копний; на се вказує існування таких судів в пізнійших часах, а натяк маємо і в самій Р. Правді, бо з неї виходить, що громада може видати або не видати провинника, себто прийняти на себе сплату викупу або ні: таке чи иньше рішення громади, очевидно, могло стати ся тільки після оцінки нею вчинка свого громадянина, а се вже й буде властиво судом.

Щоб зміркувати відносини громадського суду до княжого, не треба спускати з очей історичної перспективи; княжа адміністрація, а з нею й княжий суд розгалужував ся поволі: на початках княжі суди були дуже рідкі, в більших тільки центрах, і поволі з'являли ся в меньших. При такій рідкості княжих судів очевидно, що переважна маса справ мусіла рішати ся й кінчати ся в громадських судах; в княжий суд могли переносити ся тільки деякі більш круті справи, де сторони не задовольали ся громадським присудом. Такі справи могли приносити ся княжим урядникам при їх об'їздах, як приносять скаргу Яну Вишатичу Білозерці.

¹⁾ Літературу див. в прим. 28, де подана взагалі література давнього руського права. Тут про судівництво я говорю, як про частину організації землі.

²⁾ Р. Правда Кар. 73.

По за тим князь полишав громадським судам, мабуть, повну свободу і тільки вислав від часу до часу своїх агентів — „вирників“ або „сміців“ (від „имати“ — збірщиків) зберати вири й продажі, які мали йти до княжого скарбу з провинників. Такий збірщик в своїх об'їздах з'їздив на ґрунт до громади з своїм „отроком“ та з писарем — „метальником“ і зіставав ся тут на кілька день, збираючи вири; за сей час громада мусіла його годувати з кіньми і з цілою компанією, й се було не малим стимулом для неї — спішити ся з збираннем грошей. Щоб одначе ограничити надужитя, вже Ярослав обмежив побут збірщика найбільше до тижня і визначив таксу, чого міг він жадати від громади¹⁾. Окрім удержання під час свого побуту в громаді, збірщик діставав певний процент з зібраних грошей від князя (від вири показано в таксі 20%, але правдоподібно процент міняв і залежав від ранги особи того урядника, що їздив збирати) та певні грошеві плати від громади: „ссадная гривна“, 10 кун „перекладної“ вирнику, а писарю — метальнику осібно.

З того що в фундаційній грамоті смоленської катедри дохід від вир князь рахує на певні з гори звістні цифри, висловлений був здогад, що громади, мабуть, відкупали ся певною постійною платою від обовязка давати вири (й продажі)²⁾, й се дуже можливо, що така практика дійсно завела ся пізнійше: нею можна пояснити, що пізнійші громадські суди (литовсько-польських часів) були вільні від усякого мішання правительства.

Розгалуженне княжої адміністрації в ширшім значінню того слова злучене було з обмеженнем території громадських судів, хоч завсїди їм іще лишили ся значні простори. Де осідав княжий агент з правами суду, очевидно — переставали функціонувати зовсім або майже зовсім суди громадські: суджу з того, що в Руській Правді ми не знаходимо ніяких натяків на координацію або конкуренцію суда княжого з судом громадським; з рештою се зовсім зрозуміло: того вимагав і матеріальний інтерес княжих судів — не мати конкуренції з иньшими судами, та й люде, як то буває звичайно, мабуть воліли звертати ся по суд до зовсім стороннього чоловіка.

Княжий суд правив ся або самим князем — такий суд Іяслава про забитого Дорогобужцями конюха, згаданий в Р. Правді³⁾,

1) Р. Правда Ак. 41 (смець) і 42 (вирник), Кар. 7, 8, 85.

2) Христоматія В.-Будагова I⁴ с. 244, примітка 25.

3) Р. Правда Ак. 20.

або його агентами. Але ці агенти уважали ся тільки заступниками князя і самостійного значіння не мали: Руська Правда майже не говорить про княжих судів яко таких, тільки скрізь про князя яко судию, про суд на княжій дворі і т. и.¹⁾. Одинокий раз про „князя і судіїв“ іде мова в постанові про права закупа скаржити ся на „господина“²⁾, натомість в иньших разах очевидно те, що говорить ся про князя, належить розуміти про всякого княжого судию взагалі.

Сьому відповідає брак апеляції: всякий суд був княжим, хоч би й не правив ся самим князем, тому на нього й не можна апелювати. Се не виключає одначе можливости скаржити ся князеві на надужитя княжих агентів у суді як і в адміністрації.

Можливо, що через таке слабе відокремленне княжого судії як самостійної інстанції ми й не маємо якоїсь технічної назви для провінціональних судіїв: „судии“ Р. Правди (в згаданім параграфі) — се такаж загальна, не-технічна назва, як і „судящии“ в чудах Бориса і Гліба. Одинока конкретна згадка про „судию“, яку маємо — се привище „Судіч“ галицького боярина Доброслава з середини XIII в., але й тут питання — чи дійсно ми маємо тут технічну назву, титул. Хто сидів в даний момент на „княжій дворі“, в його стольнім місті чи в провінціональнім, той і правив суд.

З оповідань літописи виходить, що княжий суд правили „тивунн“, собто частноправни агенти князя³⁾. Але вони, певно, не були одинокими особами, що правили княжий суд. З усякою правдоподібністю можна прийняти нпр., що княжий суд мали посадники; маємо таку принагідну звістку в Суздальської землі, і вона має загальніше значінне⁴⁾.

Роля княжого судії на суді в богатях точках не ясна, за браком відомостей. Правдоподібно, в рішенню справи брали участь поважані громадяне — „старці“, знавці звичайового права, як то бачимо в праві германським і в деяких словянських, але не маємо вказівок на те, аби участь репрезентантів громади мала якийсь

¹⁾ Ак. 38, Кар. 37, 89, 117. ²⁾ Кар. 70.

³⁾ Спеціальні розвідки про тивунів і мечників у Мрочек-Дроздовского Исслѣд. о Р. Правдѣ, II дод. XI і XV.

⁴⁾ Про тивунів — Іпат. с. 151, пор. 229 і варіанти в т. II с. 147, про посадників — Іпат. с. 407: Ростиславичі, прийшовши в „Руси“ (Чернігівщини) в Суздальщину, „роздала бѣста посадничества рускымъ дѣцькымъ, они же многу тяготу людемъ сямъ створиша продажами и вкрати“, — отже судили.

організований і обов'язковий характер. Бачимо, що процес був публичний, діяв се „перед князем і перед людьми“¹⁾, і в душі тогочасного життя сю присутність людей мусимо уважати не зовсім пасивною — вона мусіла, прошена чи не прошена, висловляти також свої гадки про шанси сторін й брати певну участь в рішенню, „винаході права“, як характеристично називало ся се в пізнійших віках, але далі таких здогадів ми йти не можемо.

Окрім самого судні Руська Правда згадує ще низших судових агентів. „Отроки“ або „дїтські“ висилали ся на ґрунт, нпр. для поділу спадку (пізнійше, в русько-литовських судах „дїтський“ стає урядником, що відповідав возному польського права), а при суді сповняли різні обов'язки — нпр. при ордалях²⁾. „Мечників“ в одній згадці висилають збирати продажі, в другій звістці вони разом з дїтськими переводять доказ ордалями³⁾. І ті й сі помагали істцю в виконанню засуду⁴⁾, а певно — і в иньших потребах, та мусіли пильнувати порядку на судах, що не зовсім було легко: характеристику пізнійшої Псковської грамоти, де сторони ідуть у суд з купою приятелів та силою лізуть до судового покою, бючи „подверників“, — ми з усякою правдоподібністю можемо перенести й на давнішу українську практику. Неясне значінне „ябетника“, звістного нам з одної лише згадки старшої Р. Правди — дослідники уважають його чимсь в роді нинішнього прокуратора⁴⁾. Нарешті і на суді, як при подорожах вирників, грав певну роль „метальник“ або „писець“.

Усі такі низші судові агенти були в службі судні, належали до „боярської дружини“ його, або вибирали ся з молодшої княжої дружини. Вони діставали на свою користь деякі спеціальні оплати від сторін за свої функції, а окрім того плату чи удержанне або від самого судні, коли були його дружиною, або з судових доходів, коли були княжими.

Судні, себто урядники з юрисдикцією різних категорій, мусіли діставати певну частину з судових оплат, а мабуть де що й від сторін. Той процент з вир, що Р. Правда вказує для вирників, дає певне поняття про участь судей в судових доходах (самі терміни вирника і емця мають такий же загальний характер як і „судия“, і можуть себе з ним посполу покривати).

¹⁾ Вопрошание Кириково — Рус. ист. библи. VI с. 46. ²⁾ Кар. 100, 117.

³⁾ Ак. 41, 100, пор. Іпат. с. 230, 402. ⁴⁾ Кар. 118.

⁴⁾ Христоматія В. Будагова I³ с. 23, Мрочекъ-Дроздовскій О древнерусскихъ ябетникахъ (Чтенія московські 1884, I). Слово зв'язують з норманським *embæetti* (нім. Amt з *ambt*) — уряд, служба. ⁵⁾ Кар. 118.

Далеко більше ніж про організацію суда дає нам відомостей Руська Правда про організацію й порядок процесу; хоч і тут де що зостаєть ся неясним або й зовсім не відомим.

Що мусимо піднести на вступі як загальну прикмету — се більша пасивність, далеко меньша роля судії в процесі взагалі, в порівнянню з теперішнім.

І так слідство переводила інтересована сторона сама, своїми силами: покривджений збирав свідків¹⁾, сам шукав провинника або покрадених річей, сам провадив такі правні процеси, як „заклич на торгу“, „гоненне сліда“, і „свод“. Правительственні агенти й громади повинні були тільки давати йому певну поміч: посадник був обовязаний дати своїх отроків у поміч господину, що „сочив“ або „гнав“ свого холопа-утікача²⁾; громада (вервь) обовязана була помагати гнати слід на її території, коли не хотіла приймати вини на себе, і шукати злодія або убийцю, коли сліди злочинця вели на її територію³⁾.

„Слід гнали“ тоді, коли в обставинах злочину були такі подробиці, що по ним можна було зараз таки „сочити“ злочинця. „Гонить слід“ інтересований разом з свідками — „съ чюжими людьми и съ послухы“. Коли слід губив ся на порожнім місці, „де нема ані села, ані людей“, справа пропадала; коли ж слід провадив до оселі (села) або табору чи становища (товару), то вже сі люди, до котрих підійшов слід, були обовязані взяти участь в розсліді: або знайти злочинця, або відвести від себе слід (отсочать отъ себя слѣду). Коли ж би вони не взяли участі в розсліді, або силоміць прогнали від себе покривдженого, то вина спадала на них: вони мусіли дати відшкодованне покривдженому і заплатити кару (продажу). Сей процес описаний в Правді XII в.⁴⁾ в головних основах практикував ся на Україні ще в XVI—XVII в.

Коли щось було згублено або вкрадено так, що властитель не мав сліду злодія, він „закликав“ або „заповідав“ про свою страту на торгу „города“. Коли його страта не була вернена до трох днів, той у кого страчена річ буде знайдена пізнійше — хоч би він її купив, або виміняв, — не тільки був обовязаний її віддати, але платив кару 3 гривни (як за крадіж). Одначе заповідь мала силу тільки в границях округа того „города“, де вона була зроблена⁵⁾.

¹⁾ „Видока ему (собто покривдженому) не искати“, говорить Руська Правда, коли свідків не вимагало ся — Ак. 2, Кар. 24.

²⁾ Кар. 125. ³⁾ Кар. 3, 78, 88. ⁴⁾ Кар. 88. ⁵⁾ Кар. 27, 29, 123.

Коли властитель украденої або згубленої річи знаходив її у кого небудь, не зробивши заповіді, тоді наступав „сводъ“ : „коли хто небудь пізнає загублене або украдене у нього : коня, одежу або худобу“, каже Р. Правда¹, „то не кажи : „се мое“, але : „поди на сводъ, гдѣ еси взялъ“, себто покажи, від кого ти се маєш. Коли таким чином дійдуть до винуватого, то той має відповісти й за інші річи, що були покрадені або загублені разом з знайденими. Але таке слідство аж до провинника вимагає ся тільки в самім місті; коли „свод“ введе слідство за місто, „по землям“, то покривджений обовязаний вести його тільки „до трехъ сводовъ“ : дійшовши до третього посідача своєї річи, він має право зажадати від нього відшкодування за неї, а той третій має право вести слідство до кінця, і тоді віднайдений провинник платить покривдженому за інші страчені річи, третьому — заплачене відшкодування, а власти — кару. Коли шукають украденого челядина, то таке ограниченне слідства третім сводом має місце однаково чи поза городом, чи в городі. Очевидно, що провинником признавав ся всякий, хто не міг повести свода далі — вказати від кого він здобув річ. Але як би такий, не знаючи від кого купив, мав сьвідків, що він купив то явно, „на торгу“ — вивів митника або двох свобідних сьвідків, то він не уважає ся „татем“, не відповідає за инше украдене, а тільки тратить гроші, заплачені за річ. За границі землі свод не переходив : коли свод доходив до границі землі, тут повторяло ся теж саме, як коли чоловік, довівши законність купна, не міг назвати продавця²).

Ся процедура своду й різнородні казуси його, вяснені в Р. Правді, служать характерним прикладом дуже значного розвою правної практики в ті часи.

Так само як покривджений сам переводив слідство, його ж річею було умовити ся з противною стороною про форум і речінець суду, або відставити на суд свого противника силоміць. Правдоподібно, й тут він мав право жадати від власти помочи : в смоленській умові з Німцями інтересований має право взяти від тивуна дїтського для відставлення до суду обжалованого силоміць³). Але завсіди се арештованне противника віставало ся на відповідальности інтересованого і мало в собі значне ризико : коли він не довів справи, мусів платити значну кару — 3 грив. за арештованне „смерда“, 12 грив. за княжого боярина⁴). Правдопо-

¹) Кар. 30. ²) Ак. 15, Кар. 30, 32, 33, 36. ³) § 21.

⁴) „Оже мучить смердъ смерда безъ княжа слова“ — Кар. 89, по-

дібно, що вже тоді арешт можна було заступити порукою, що вгадується одначе тільки в смоленській умові¹⁾.

Чи розпочинала коли процес в карних справах і переводила слідство сама власть, се не зовсім ясно, але деякі факти вказують, що так дійсно бувало. Так у звістній історії з волхвами княжий боярин сам розпочинає справу, змушує громаду видати провинників-волхвів, переводить допит і навіть при тім каже їх мучити (каже бити, потім дерти їм бороду, потім вложити „рубля в уста“ і привязати в човні „ко упругам“) — бо вони противили ся його суду і жадали суду княжого; потім, засудивши, він видає їх покривдженем на пімсту²⁾. Другий епізод маємо в Печерському Патернику: коли Григорій печерський, знайшовши у себе злодіїв, пустив їх, „градскій властелинъ“ якийсь (се було в Києві, але стиль Патерника, подібно до візантійських проповворів, не любить докладности в деталях), довідавши ся про се, казав зловити тих злодіїв і почав їх „мучити“, так що св. Григорій продав книги, аби їх викупити (епізод представляє се, як прояв користоловности „властелинна“³⁾).

В звичайних процесах судия і в самій процедурі мав досить пасивну роль: проводили перед ним процес самі сторони (обидві вони звуть ся в Правді „истцами“ й спеціальних означень для сторін нема, що вказує на їх рівноправність в процесі). Процес має сильно виражений формальний характер. Кари були означені докладно в самих праві, так що суб'єктивній оцінці судії лишав ся дуже незначний простір, і він мав властиво лише сконстатувати докази, які вимагали ся правом в певній справі. Справедливо піднесено, що сей формалізм, виражений між иньшого й численними формулами, переказаними Руською Правдою⁴⁾, мав служити проти надужити судії силою й властиво, дуже легких в тодішній, іще

рівнянне сього параграфа з 135 і з умовою Новгородців з Німцями (§ 4: А оже мужа свяжуть безъ вины, то 12 гривенъ за сорогъ старыхъ кунъ) дає розуміти, що тут іде мова про самовільний і неоправданий арешт і всяке насильство взагалі.

¹⁾ І. с. ²⁾ Іпат. с. 123—5. ³⁾ Патерик с. 137.

⁴⁾ Нпр. при сводах: „Поиди на своде, гдѣ еси взялъ“, „вдай ты мѣй свой челядинъ, а ты своего скота ищи при видоцѣ“ — Ак. 15, 30; при процесі на підставі заяви холопа: „по сего рѣчи азъ емлю тя, а не холопъ“ — Ак. 15, Кар. 30, 100. Такий же формалістичний характер мало докладне означенне числа свідків, вимога, щоб їх посвідчення сходили ся буквально, або такі формальні жадання як нпр., щоб при продажі холопа гроші дано при ній самим, і т. и.

слабо (розмірно) організованій суспільності¹⁾ Крім того не треба було забувати, що судили суд дуже часто приватні заступники князя чи його намістника, слуги, навіть несвобідні, отже особи, що самі по собі не мали ваги в очах сторін, так що їм і не можна було дати якоїсь самостійної ролі.

Судовими доказами були: признання обвинуваченого, знаки на тілі покривдженого, свідки (ріжних категорій), присяга й різні форми божого суду. Про акти як судовий доказ Р. Правда не згадує ніде: очевидно, в тім часі (кінчаючи першою половиною XII в.) писання актів ще не практикувалося ширше, а всякого рода умови стверджувалися свідками.

Признання обвинуваченого, розуміється, відразу рішало в усякого рода справах, а в справах про побите або скаліченне — так само знаки на покривдженім. В процесах про побите й скаліченне не жадалося в такім разі свідків; обжалований міг увільпити ся, тільки вивівши свідків на доказ, що не він, а його противник розпочав бійку²⁾.

В иньших справах покривджений доказував свідками. Для них є дві назви в Р. Правді: „видоки“ і „послухи“. „Видоки“, очевидно, були свідками, що на власні очі бачили: або бачили обставини злочина, або брали участь в слідстві: закличи, гоненню сліду, своді. Не так ясно, що означають „послухи“; часом вони, безперечно, означають теж саме що видоки — свідків, як нпр. послухи при гоненню сліду³⁾; але часом вони виступають в иньшій значінню: свідків доброї слави і чести обжалованого (як германські conjuratores) — нпр. в покленнім процесі; таке толковання, хоч не всіма признане, вдається міні вповні правдоподібним.

В звичайних справах виставало двох свідків-видоків; тільки в процесах проти чужинців вимагалося їх більше („повне число“, але яке — не знати⁴⁾). Свідки мусіли бути свободними людьми; тільки з біді могло бити прийняте свідокство вищих категорій холопів — тивунів, а в меньших справах — свідокство закупів⁵⁾ Заяви свідків мусіли вповні згоджувати ся з заявою сторонам: „слово противу слова“, инакше не мали значіння⁶⁾.

Коли покривджений не міг відповідно підперти своєї справи свідками: нпр. як свідки були холопи, а не свободні, або вони

¹⁾ Про формалізм у Руській Правді див. особливо П. Беляєва Очерки права и процесса къ эпоху Р. Правди; він справедливо поясняє й причину його. ²⁾ Ак. 2, 28, Кар. 24. ³⁾ Кар. 88. ⁴⁾ Ак. 9, Кар. 26, 33.

⁵⁾ Кар. 77. ⁶⁾ Кар. 24.

не свідчили безпосередно, а підносили тільки підозрінне („запа“) або підозрілі другорядні обставини, як „прохоженіє ноцное“, — покривджений міг обвинуватити противника „в поклепі“, себто виставивши свої докази чи підозріння, він мав право жадати, аби той очистив себе з них. Обвинувачений міг очистити себе, поставивши сімох „послухів“ своїй доброї слави (а чужоземець — тільки двох), а коли сього не міг зробити, мусів оправдати себе божим судом (ордаліями). Рід доказу залежав від цінности процесу — в справах менше двох гривен обжалований виправдував себе присягою, в справах від двох гривен срібла до пів гривни золота (коло 6 гривен срібла) обвинувачений підпадав пробі водою, в справах вище пів гривни золота — „ісправі“ зелізом¹⁾.

Як робила ся проба водою, описує нам проповідник XIII в. Серапіон (київський монах, потім єпископ Володимира суздальського). З його оповідання видно, що обвинуваченого кидали в воду, і коли він потопав, уважав ся неповинним, коли плив — винним (се опирало ся, очевидно, на погляді на воду, як на чисту стихию, що не хоче приймати нечистого — винуватого). Отже се той самий спосіб, що заховав ся у нас в процесях про чарівництво до кінця XVIII в. (Серапіон теж говорить спеціально про розсліди „волхвовання“). Що до суду зелізом, то ми не знаємо ближше способу його (у иньших народів ходили по розпеченому зелізу, або несли його в руках); очевидно тільки, що тут справа обертала ся коло того — чи будуть по сій пробі у обвинуваченого по якімсь часі знаки від зеліза чи ні — „оже не ожет ся“: в сім разі він признавав ся неповинним. За сю процедуру божого суду платив покривджений, а також і обжалований — коли очищав ся; обжалованому істець платив за муку гривну тільки в тім разі, коли „ял“ його на підставі свідощтва холопа і не довів свого.

Невиясненим зістаєть ся, чи були в уживанню у нас в XI—XII в. судові поєдинки, як форма божого суду. З X в. маємо про них свідощтва ібн-Даста; потім смоленська умова з Німцями²⁾ згадує, як про звичайну процесову форму поєдинок „мечем а любо деревом“; в літературі найранійша згадка про поєдинок („поле“) — в т. зв. Поученію м. Петра, непевним що до свого часу (XIV або XV в.)³⁾. По анальоїї широкого росповсюднення поєдинку на

¹⁾ Кар. 15—17, 100—1.   ²⁾ § 15—16.

³⁾ Поученіє м. Петра — Памятники стар. рус. литературы IV с. 187: „аще который человекъ позоветъ ся на поле, приидеть коему попу да восхощеть причастити ся, а вы ему причастья не дайте“ і т. д. Ся частина

заході, припускають його існування і у нас під назвою „роти“, що означає „битву“ по перекладу Беринди (XVII в.), але справа ся зістає ся, кажу, непевною¹⁾.

Присяга окрім поклепного процесу служила судовим доказом в таких справах при позичках, де не вимагало ся свідків, і про покляжу (депозит). Покривджені чужоземці („Варяги і Колбяги“) присягою підпирали, замість „видоків“, свої скарги на побите²⁾. Вагалі полекші, які право робить чужоземцям в процесі, з огляду на їх трудне становище в чужій землі, уважати треба дуже цікавою культурною прикметою.

Влизиших подробиць, як оголошував ся засуд, Р. Правда й інші джерела нам не дають. Переводила засуд сама інтересована сторона: кредитори самі ведуть довжника на торг і продають його; ударений холопом сам бє його. І тут сторона тільки в разі потреби звертає ся за „помічю“ до власті³⁾. Тільки „потокъ и розграбленіє“ — засланне й конфіскація майна, найвища кара за деякі вчинки, мусіла переводити ся властію самою.

Організація воєнних сил в державнім житю давньої Руси відогравала не меньшу роль ніж в сучасних мілітарних державах⁴⁾. Основу її становило постійне княже військо, що своєю появою дало й початок сформованню Руської держави. Технічною назвою його

поучення зовсім однакова з поученням м. Фотія, так що, можливо, маємо тут контамінацію, зроблену якимсь пізнішим книжником. Див. про се Голубінскій II с. 119.

¹⁾ Про се нпр. Будапов Обаор² 526, Сергєєвич Лекція³ с. 579—80. Ключевскій (Курь I с. 282—3) уважає се свідомим пропущенням в Рус. Правді, і в поминенню сього неспмпатичного духовенству інституту бачить доказ того, що Р. Правда уклала ся в духовних кругах.

²⁾ Акад. 9. ³⁾ Карама. 68, 76, 118.

⁴⁾ Тексти з літописей про військовість зібрані у Погодіна Исследованія VII с. 234 і далі, спеціальні розділи у Сергєєвича Лекції и исследованія (не багато) і В.-Буданова Обзор ист. рус. права (зовсім мало); розвідки давніші: Устряловъ Русское войско до Петра В. (Библиотека для чтенія 1856, VI), Исторія военнаго искусства въ Россіи отъ начала Руси до царств. Алексѣя Мпх. (Военный Журналъ 1856, I—IV), Лохвицкій О плѣнныхъ по древне русскому праву, 1855. Ще Никитскій — Военный бытъ В. Новгорода (Р. Стар. 1870, III); Гудимъ-Левковичъ Очеркъ историческаго развитія вооруженныхъ силъ Россіи (Военн. Сборникъ 187. I—III); Русская военная сила — очеркъ развитія выдающихся военныхъ событийъ въ Россіи, Мва, 1888—1892.

була „дружина“¹⁾. Це слово має різне значіння: воно значить товаришів, далі — товаришів воєнних, військо взагалі, вкінці в тіснійшій значінню — постійне військо на службі князя²⁾. Вояки земські, до дружини не приналежні, ввали ся „воями“, хоч ся назва в ширшій значінню теж означала військо взагалі всяке³⁾. Для помічних полків — чорнокобубецьких, половецьких і т. и. не знаходимо спеціальної назви⁴⁾. Відділ війська звав ся „полком“, хоч се слово теж мало дуже різнородні значіння: похід, битва (дати полкъ — дати битву), а також і територію, з котрої збирало ся військо — „відемо в сильний полкъ київський“, то значить — в Київщину⁵⁾.

Дружина становила одиноку певну опору князя, бо безпосередно з ним була звязана і від нього залежала. Тому дружинники инакше звуть ся „княжими мужами“. Удержанне своє вони діставали від князя; на жаль докладніших відомостей про великість платні ми не знаємо, коли не рахувати сюди вступну статтю до Софійської літописи (XIII в.), де літописець, жалуючи за добрими старими часами каже, що тоді дружинники не казали: „мало ми єсть, княже, двѣсти гривень“⁶⁾; але ся цифра 200 гр. — очевидно фабульована⁷⁾. В дійсности, дружина тільки незначну частину своєї платні мала грошима, в рештою діставала своє удержанне в натураліях, чи то по княжих дворах, де для того збирали ся в таких великих масах запаси (порівняти п'ятьсот берковців, себто тисячу метр. сотнарів меду на хуторі Святослава Ольговича), чи то в провінціанальних

¹⁾ Приютую нову гіпотезу Ю. Кулаковського (див. в Читеніях київських т. XV), що се слово може походити від візантійського *δρούγγος*, *drungos*, воєнний відділ (проти давнійших виводів сього слова, що виводили його, противно, з славянського: дружина). Гіпотеза, розуміть ся, мало правдоподібна супроти широкого розповсюдження в Словянщині слів: друг, дружба, з котрими вяжуть ся наше: дружина.

²⁾ В сім останнім значінню слово уживаєть ся так часто, що нема потреби наводити приклади; в значінню „товариші“ слово се ужито нпр. в Іпат. с. 120 ряд. 19 (в історії повстання 1068 р.), 207 ряд. 13; в значінню війська взагалі нпр. с. 106 р. 3: „исполчи дружину, и постави Варягы посредѣ, а на правѣй странѣ Кыяны, а на лѣвѣй крылѣ Новгородци“.

³⁾ Нпр. Іпат. с. 92: „се дружина у тебе отня и вои“, також с. 108 ряд. 17; в ширшій значінню нпр. с. 152: „мало имаши вой, овъ же рече имъ: итѣю отрокъ своихъ 8 сотъ“.

⁴⁾ Як не числяти „поганыхъ“. ⁵⁾ Іпат. с. 287.

⁶⁾ Полное собр. лѣтоп. V с. 87.

⁷⁾ Серіовно бере її проф. Ключевский, пробуючи пояснити упадком курса гривни (Боярская дума с. 102, пор. Курсь рус. ист. I с. 236—7).

містах, куди в спокійні часи розсилала ся дружина. Старші дружинники, „боаре“ сповняли там різні адміністраційні функції, молодша дружина, инакше дїтські, отроки були їх помічниками, їх штабом. В княжій резиденції дружини в звичайних обставинах бувало не багато, скільки вимагало ся для служби на дворі, для центральної управи, решта-ж собі перебувала „по городамъ далече“¹⁾ й мобілізувала ся тільки як заносило ся на війну.

Як багато бувало сеї дружини, на се ми маємо кілька вказівок. Святополк, прибувши з Турова в Київ, рахував свою дружину на 800²⁾; Ізяслав Давидович, взявши дружину у київського Ізяслава і чернігівського Володимира, мав війська 3.000 коний³⁾. З того виходить, що значнійші князі мали по кілька сот дружини, до тисячі, рідко більше, менші-ж князі могли мати яку сотку або кількадесят. Але окрім властивих дружинників військо в поході збільшало ся слугами, „кощеями“⁴⁾, обозною службою, так що властиве число голів могло далеко переходити число дружини. Судячи по всьому, дружина вся була військом кінним.

„Люде“, себто не дружинники, брали участь у княжих походах або як охочі, або обовязково — коли оголошував ся загальний похід. Загальний похід оголошувало віче, а часами, як ми вище здогадували ся — і сам князь. Але князь і без загального походу, коли був у добрих відносинах з землею, міг зібрати скільки хотів охочих. Коли 1147 р. київське віче відмовило походу на Юрія, Ізяслав кликнув охочих, і зібрав їх множество: „Ізяславъ же рече имъ: а то тотъ добръ, кто по мнѣ поидеть, и то рекъ, съвъкупи множество вои“⁵⁾.

Сі „вої“ споряжали ся на війну своїм коштом, хто як міг, як казав Ізяслав Киянам: „хто має коня, ідїть кінні, хто не має — най ідуть човнами (Дніпром, на Чернігів)“, або як вибрали ся в похід Кияни 1151 р.: „пішли і на конях, і піші, велике множество“⁶⁾. Але незасібним воякам давали ся, мабуть, часом коні й зброя і з княжих арсеналів, судячи по епізоду 1068 р.,

¹⁾ Іпат. с. 358, пор. 350: братъ ти Святославъ боленъ, а сыновець отъ него шель Новугороду, а дружино свою пустить отъ себе прочь.

²⁾ Іпат. с. 152 (имѣю отрокъ своихъ 8 сотъ). ³⁾ Ibid., с. 238.

⁴⁾ Съдельники и кощѣи — Іпат. с. 369, 370, 376. Значінне слова не ясне (перекладають: отрок, раб, див. словар Срезневского sub voce); найправдоподібніше здасть ся мнї, що так звали ся слуги турецького племени — Чорноклобуки, Половці і т. п.

⁵⁾ Іпат. с. 243.

⁶⁾ Іпат. с. 246, 300; порівняти ще слова Киян по переяславській битві, що у них і зброї нема — ib. с. 268.

коли Кияни, постановивши йти новим походом на Половців, звернулися до князя, аби дав їм зброї і коней¹⁾. В противність дружині (кінній) сі „вої“ часто виступали в похід пішо²⁾.

Полки Чорних Клобуків були важною складовою частиною княжих військ, особливо в Київщині, бо тут сі полки бували дуже значні, рахуючись на тисячі, а може навіть і на десятки тисяч³⁾.

Організація військових операцій під час війни була досить примітивна. Коли військо належало до одного князя, він був, очевидно, головним начальником; коли брали участь кілька самостійних князів, кождий вів свій полк, заховуючи свої права на нього й розпоряджаючи ся незалежно від иньших князів. Спільні виступи рішали ся за порозуміннем князів-участників; то вже залежало від особистих відносин, особистого авторитету, коли иньші князі добровільно віддавали комусь одному головний провід, бо й старшинство князя само по собі не забезпечало ще йому права розпоряджати полками своїх союзників. Під час нпр. спільного походу на Половців 1187 р. Ярослав чернігівський захотів вернути ся назад, і ніякі умовляння иньших князів, між ними й його старійшини — Святослава нічого не осягнули⁴⁾. Сей брак субординації не раз був причиною неудач; згадати хоч би битву на Калці, де Мстислав галицький розпочав битву на власну руку, не повідомивши иньших князів, і через те руські полки розбито.

В трудній ситуації відбувала ся воєнна рада — чи самих лише головних проводирів⁵⁾, чи з ширшою участію дружини, що в такім разі часом і рішала ся остаточно справу⁶⁾. Часом земське військо, коли брало участь в поході, підносило свій голос, імпрівізувало ся свого рода віче на театрі війни й змушувало князя прийняти свою гадку, а як *ultima ratio* — відмовляло йому послуху. Під час походу Ізяслава на Володимирка Чорні Клобуки і Кияне (земське військо) почали радити Ізяславу уступити ся з огляду на великі сили Володимирка, Ізяслав противив ся й намовляв до битви, промовляючи до їх почутя чести: „ліпше, братия, умремо тут, аніж узати на себе сей сором“, але Кияне так „стужали“ йому, а коли він не послухав, вняли ся тікати, й змусили князя до повороту⁷⁾.

Звичайно князь сам виходив в похід на чолі свого війська, хіба була се якась другорядна експедиція, або помічний полк —

¹⁾ Іпат. с. 120.

²⁾ Іпат. с. 526 і особливо 529: *собразше смерды многы пшьдѣ*.

³⁾ Див. про се т. II с. 548. ⁴⁾ Іпат. с. 440. ⁵⁾ Нпр. Іпат. с. 510. ⁶⁾ Нпр. с. 284, 286. ⁷⁾ Іпат. с. 279, пор. с. 153.

тоді посилав він військо з воєводою. Як ми знаємо вже, се було так прийнято, що присутність князя уважала ся навіть конче потрібною у війську, — бо боярина у війську „не всі слухають ся“¹⁾. Ярослав галицький тим власне вирізняв ся з поміж князів, що сам звичайно не ходив у походи, і літописець в посмертній характеристиці підносить се, що він був славен своїми полками, але, против звичаю, „самъ не ходящеть полкы своїми“²⁾.

В поході головне військо ішло разом з обозом — „товари“³⁾. Важку зброю вояки брали на себе тільки готуючи ся до бою, а иньшим часом її везли на возах або на санях³⁾. Вперед, для відомостей про ворога, висилали ся „наворопниці“; также називали ся дрібні відділи, що йшли „на воронь“ — зводити зачіпну битву на чолі головного війська. Щоб добути поживи для війська, висилали „в зажите“ „зажитників“ (від жито)⁴⁾. Перед битвою ставили військо звичайно трома відділами — середній полк, праве крило і ліве крило, окрім того передовий полк, куди ставили котрогось з молодших князів, звістного своєю відвагою; тому се місце уважало ся дуже почесним, і через нього нераз бували між князями суперечки; на переді-ж ставили стрільців. Для зачіпки висилали тих наворопників⁵⁾.

З одної згадки бачимо, що на Україні уживали уже в сім часі т. зв. табор, то значить оборонну лінію, чи укріпленне з обозних возів, при обороні⁶⁾: Сей спосіб широко звістний у азійських орд (Гунів, Угрів, Половців) і очевидно, дуже рано мусів бути перейнятий нашими предками, а потім широкого розвитку, популярности й значіння дійшов в тактиці козацькій, коли маємо й близші відомости про нього.

¹⁾ Іпат. с. 295.   ²⁾ Іпат. с. 442.

³⁾ Лавр. с. 240: срътоша ны вназапу половечьскыгъ князи и хотъхомъ с ними ради бити ся, по оружъе бяхомъ услали напередъ на повозъхъ.

⁴⁾ Іпат. с. 369, 429. „На воропъ“ в битві — 178, 334, 335 і т. п. Зажитие — Іпат. с. 338, 343.

⁵⁾ Типовий розклад війська, нпр. Іпат. с. 431: „изрядиша полковъ 6: Игоревъ полкъ середъ, а по праву брата его Всеволожъ, а по лъву Святославль сыновця его, напередъ ему его сынъ Володимиръ и другий полкъ — Ярославль, иже бяху с Ольстиномъ Коусевъ, а третий полкъ напереди же стръльци, иже бяху отъ всехъ князей выведени“. Термін крило див. нпр. с. 106. Судячи по с. 452 (а стръльци своя молодья пусти к нимъ), можна думати, що стрільцями їздила молодіж. Суперечку про те, хто буде їздити в передовім полку, див. Іпат. с. 439.

⁶⁾ Див. т. II с. 242, там і література. Проф. Антонович хибно думав, що „табор“ Українці перейняли від чеських таборитів в XV в. — Монографія I с. 263.

Міста брали або приступом — „копієм“, „на щит“, або облогою. Коли місто взято було приступом, уважали все дозволеним супроти його людности — пограбувати, побити, взяти в неволю. Літописець вкладає в уста звістного Ігоря Святославича таку опись взяття на щит міста (взятого нимже): „тоді не мало біди прийняли безневинні християни: батька відлучали від дітей, брата від брата, друга від друга свого, жінок від своїх чоловіків, доньок від матерей їх, товаришку від товаришки, неволя і туга все покрила, живі завидували мерцям, а мерці тішили ся, що вони наче мученики очистили огнем своє житє; старих забирали, молодим задавали нелюдські рани, мужів били й ростинали, жінок знечешували“¹⁾. З рештою звістні описи кївських катастроф можуть ілюструвати се воєнне „право“, що зовсім не визначало ся людськістю і у нас на Руси. Що правда, стрічаємо проби ограничити його. Так Галицька літопись згадує про умову галицько-волинських князїв з польськими, що малп з собою безконечні пограничні війни, — „не воєвати (себо не брати в неволю) Ляхомъ руское челяди, ни Руси лядської“²⁾, але се була тільки часткова умова. Характеристична назва для невільників — „колодники“, показує, що їх забивали в колодки, аби не тікали — так само як арештантів.

Загально прийятою була нетикальність посла³⁾. Також княжі особи, як я згадував, були, скільки можна судити, нетикальними в війнах; але майно княже і боярське не було забезпечене від конфіскації і грабовання: навпаки, то була найперша добыча в війні — захопити й заграбити князївське та боярське майно; навіть родини княжі брали в неволю, і потім треба було їх викупляти⁴⁾. Заходи коло добычи взагалі були центром тодішніх війн, і на неї звертали особливу увагу, вибираючи такі місцевости, де можна більше дістати добычи⁵⁾.

Давню руську зброю описано вже поперед⁶⁾. В сїм часі важну роль грають воєнні корогви — „стяги“ князїв. По них вояки пізнають своїх (літопись описує таку пригоду, як військо піднесло здобутий ворожий стяг, і помилені тим вояки в ворожого

¹⁾ Іпат. с. 435.

²⁾ Іпат. с. 505, пор. с. 582: „законь же быше в Ляхохъ таковъ — челяди нѣ имати ни бити, но дупяхуть“ (грабували тільки). Що до практики — пор. Іпат. с. 586. ³⁾ Іпат. с. 481.

⁴⁾ Ярослав Іагславич каже Киянам: „промышляйте, чимъ выкупати княгиню и дѣта“, Іпат. с. 393.

⁵⁾ В поході на литовські землі князі міркують: „оже пойдѣмъ к Новогородку, а тамо уже Татарове извостали все, пойдѣмъ вде к цѣлому мѣсту, и тако здумавше поидоша к Городку“. — Іпат. с. 579. ⁶⁾ Т. I с. 166.

війська йшли до нього, і попадали в неволю¹⁾. По стягах орієнтують ся в ході битви — ноки стяг стоїть „добре“, значить військо держить ся; „понизити свої стяги“ значить признати свою неудачу; кинути стяги — значить відступити від князя; так Кияне змовляють ся серед битви кинути свої стяги й перейти на сторону Івяслава²⁾.

З кінцем сього періоду починають стрічатися в наших джерелах відомости про машини уживані при облозі й обороні міст. Звістки про них ми маємо тільки від XIII століття, й супроти сього можна думати, що вони в попередніх століттях не мали більшого розповсюдження. Сі машини звуть ся таранами, пороками, самострілами, пращами (інакше — сосуды ратные и градные). Тараном і пороком (від прати — бити) звала ся, очевидно, та сама машина — вона кидала камінне й уживала ся однаково і для оборони і для облоги міст. В оповіданню про облогу Чернигова Данилом літописець описує таран, що кидав камінне на „півтора перестріли“, а камінне було таке велике, „що мусіли чотири кріпкі мужі підіймати“. Здасть ся, иньші машини кидали стріли; описуючи „утвержение“ Холма, літописець каже, що він мав приладжені „пороки и самострѣлы“. При облозі міст сі машини привозили з собою або ладили на місці³⁾. Всі звістки про них ідуть з Галичини, але се не багато значить: з иньших українських земель в сих часах ми взагалі не маємо докладніших оповідань.

Так само тільки з Галичини йдуть звістки про рицарські турніри — „игри“: Василько робить таку „игру“ з якимось угорським боярином, „обнажившу мѣчь свой играя на слугу королева, иному (оному?) похвативши щитъ играючи“. Під мурами Ярослава Ростислав робить „игру“ з Угрином Воршем, на конях, „и сразивъшу ся ему со Воршемъ и паде ся подъ нимъ конь, и вырази собѣ плече“⁴⁾. В сих турнірах з значною правдоподібністю можна бачити західній вплив.

¹⁾ Іпат. с. 214. ²⁾ Іпат. с. 153, 230—2, 512, Слово о полку Іг. XI.

³⁾ Іпат. с. 515, 524, 532, 563, пор. 519, 558.

⁴⁾ Іпат. с. 508, 532. Декотрі (впр. Буданов Обзоръ³ с. 66, Дашкевич в спеціальній, небогатій одначе змістом статі Рыцарство на Руси — въ жизни и поэзиі, кїївські Чтенія т. XV і XVI с. 139) добачають перенесення на Волинь західніх рицарських звичаїв також в оповіданню Іпат. с. 270, що Болеслав під час свого побуту на Волини з Івяславом Мстиславичом в Луцьку „пасаше сыны боярскы мечемъ многы“, себто надавав їм рицарську гідність; але тут непевно, чи йде мова про „синів боярських“ руських чи польських; про польських можна думати скорше як про руських.

В організації фінансів в староруських князівствах, як звичайно в таких формах державних організацій, державний скарб і приватна каса князя не відрізняли ся: і державні і приватні доходи однаково йшли до рук князя, і він однаково розпоряджав ними, видаючи з них гроші без різниці на державні потреби й на свої особисті¹⁾.

Державні доходи складали ся головню з податків (безпосередніх і посередніх) і побічних оплат; державних маєностей, коли не рахувати княжих дворів з їх приналежностями, і натуральних реалій, у нас не було, принаймні не звістно²⁾. Що до податків, то тут стрічаємо деякі неясности. Так нпр. слово дань має часом ширше значіння, обіймаючи різні — посередні й безпосередні податки³⁾. Особливо се ясно з уставу смоленської катедри, де поруч загального означення дани з иньших округів, в деяких ся дань, очевидно, розкладаєть ся на свої складові частини: полюде, перевіз, торгове, корчмита⁴⁾. Але воно має й спеціальне, тісніше значіння, означаючи загальний податок. Ми знаємо, що в період сформування держави племена платили „дань“ загальну, від господарства (від „дима“ або від „рала“), грошима або натураліями: по чорній куніці від Деревлян, по шелягу від рала від Вятчів⁵⁾. Сі звістки літописця опирають ся, правдоподібно, на споминах і практиці другої половини X і початків XI в., і вони потверджують ся пізнішою практикою — XIV—XV, навіть XVI в.⁶⁾ Ми бачимо й тоді загальну дань, розложену на тодішні господарські одиниці (що були часом більшими комплексами господарств), під назвою дани, подимщини, посощини, плачену або медом (тому „дань“ означає часом спеціально медову дань), або шкірами чи різними продук-

¹⁾ Про організацію фінансів Обзор Буданова³ с. 89 і далі, Сергєвич Лекції² с. 325, спеціальні розвідки тільки старі: Гагемейстеръ — Розысканіе о финансахъ древней Россіи, 1830; Толстой Історія финансовъ учрежденийъ древней Россіи, 1848; Кури О прямиыхъ налогахъ въ древней Руси (Сборникъ Мейера, 1855).

²⁾ Останніми часами порушив справу державних маєностей в давній Руси Сергєвич у своїх Древностиахъ русскаго землевладѣнія, що увійшли потім в Древ. русскаго права, III. По аналогії з Новгородом він припускає і в иньших землях, в перед-татарські часи істнування таких маєностей (Древности с. 22). Але власне на сій точці нема ніякої підстави для аналогії їх з Новгородом.

³⁾ Див. про се Сергєвич I. с., с. 185 і далі.

⁴⁾ Нпр. м. Копиць — Хрестоматія Буданова I^o 244.

⁵⁾ Іпат. с. 13—14, пор. 11 (ховарська дань), 37 (ради дасть и медогъ и скорою), 56 (радимичька дань).

⁶⁾ Див. в т. V, особливо с. 131—2 (резюме).

тами господарства¹⁾, чи вкінці грошима. Більше менше в тих формах можна собі представляти сей загальний податок і в XI—XIII в. (з сих віків не маємо докладніших відомостей про нього з України).

Другим видом податку було „полюде“, що істнувало мабуть теж скрізь, хиба окрім Полянської землі, та й то ледво. Воно означало з початку обов'язок годувати князя з дружиною при його обіздах земель, але пізніше перейшло на певну більше або менше постійну данину чи платню, що не виключала одначе певних дарів і натуральних данин, даваних при переїзді князя і обіздах княжих урядників. Так у Смоленській землі XII в. полюде платили постійно певною грошевою сумою²⁾; в такому виді постійної грошевої чи натуральної данини полюде знаємо в українських землях місцями ще в XV—XVI в.³⁾ З другого боку задержують ся ті дари (часом маємо їх виразно поруч постійної плати полюдя) в різних продуктах на приїзд власти — під характеристичними назвами „поклон“, „почести“, „стану“, в виді певних штук худоби (болкуновщина, поволощина, яловиця стаційна) і різної иншої поживи. Ся практика другим кінцем вяжесть ся з обов'язком людности удержувати різних княжих агентів, з їх кінями і слугами, коли вони з'їздили на територію громади, як її бачимо з такси вирників, городників, мостників в Руській Правді⁴⁾. Окрім того істнували, може й не скрізь, а в певних місцевостях такі обов'язкові спеціальні податки, як нпр. волинське „ловчес“, що платило ся, очевидно, на удержання княжих ловчих, натураліями з сіл, грошима з городів⁵⁾.

Терміни-ж „урок“ і „оброк“, що стрічаємо в літописи⁶⁾, не означають спеціальних податків, а тільки певну, умовлену суму.

Вся людність мусіла брати участь в будові „города“, мостів, гробель, доріг. Се не підлягає сумніву, хоч з сих часів маємо тільки такси мостникам і городникам, себто означенне, скільки мають платити люде княжому городнику і мостнику, що доглядали будови, та давати на удержання його. Очевидно, що коли люде мусіли се давати, то мусіли також достачити і будовляного матеріала і робітника (або власноручно взяти участь в роботі). Дуже можливо, що вже в сі часи, як пізніше на Україні (в XVI в.),

¹⁾ Дань шкірами — куницями, білками, місцями заціліла на Україні ще в XV—XVI вв. (див. тамже).

²⁾ Устава смоленської катедрі — в Хрестоматії Буданова I⁴ с. 244. Таке грошеве полюде значить мабуть і „полюдіє державное“ Мстиславової грамоти (тамже с. 116). ³⁾ Див. т. V с. 121 і далі

⁴⁾ Ак. 42, Карамз. 7, 85, 108, 109. ⁵⁾ Іпат. с. 613.

⁶⁾ Іпат. с. 38, 89, загальне значіння сих термінів ясно нпр. в Р. Правди, Кар. 39.

певні громади мали розложені між собою певні частини укріпленя, мостів і т. и.: така громада мала будувати таку „городню“ (частину укріплення), иньша — иньшу¹⁾; такий порядок бачимо ми в старій новгородській уставі про будову мостів і уличних хідників (що зачисляеться деякими до Ярославових часів)²⁾, і зовсім правдоподібно, що він практикувався й на тодішній Україні.

Городники по такій мали поберати від городні по куні й по ногаті, мостники — від 10 локтів мосту нового по ногаті, а від поправлювання старого — по куні від городні, окрім того мали удержанне від громади. Як переводила ся будова нових замків, описує Волинська літопись³⁾: князь Володимир, задумавши поставити замок на північній границі, і більше менше призначивши для сього певну місцевість, посилав свого городника — „мужа хытра именовъ Алексу, иже быше при отцѣ его многи городы рубя“, на ґрунт, разом з місцевими людьми (с тозѣмьци) вибрати ближше місце. Олекса, вибравши місце, доносить князю, і той виїздить з своїм двором на місце, і „улюбивши його“, „отереби“ — вирубає ліс, „и потомъ сруби городъ“. „Срублено“ його, правдоподібно знов таки силами тих „тозѣмьць“, але може й не без участі робітників, поставлених князем. Обовязок людности „рубити город“ об'ясняє нам і заяви Ятвятив Данилови, при своїй покорі: „работѣ быти ему и городы рубити в землѣ своей“⁴⁾.

Згадується раз „повоз“⁵⁾, але неясно, чи був се обовязок перевозити людей і предмети для урядової потреби (як звичайно приймають), чи тільки — відвозити свою дань в певне місце (в противність дани даваній при полюді на місці).

Нарешті, судячи з пізнішого, уже в сих часах могли появи́ти ся практики притягання селянської людности до сільських робіт на сусідніх княжих дворах (пізнійший характеристичний термін: „пригон“), розуміється ся лише в формах легких, як кількаденна толока — робота на княжій хлібі, з частованнем робітників, або обовязок взяти участь в кошенню сіна, й т. и.⁶⁾.

З спеціальних оплат маємо близші відомости про судові. Князь дістав при убийствах вири, дуже великі: 40 гривен, себ то до 20 фунтів сребра⁷⁾ за голову звичайного свобідного, і 80 гривен за голову „княжого мужа“, а при иньших карних справах „продажі“ — грошеві кари. Значна частина сих кар ішла кня-

¹⁾ Див. про се мою розвідку Южнорусскіє господарскіє замки в пол. XVI в. ²⁾ Караж. 134.

³⁾ Пат. с. 578. ⁴⁾ Пат. с. 553. ⁵⁾ Пат. с. 56, про Радимичів XI в.

⁶⁾ Див. в т. V с. 133. ⁷⁾ Див. нижче про монетну систему.

жим агентам, решта князю; так знаємо, що вирник, збираючи вири, діставав з 80 гривен собі 16 гривен, 10 кун і 12 білок, значить коло 20%. Окрім того платили ся різні оплати судовим урядникам — мечникам при ордалях, „метальнику“ (писарю) і самому вирнику при виплаті вири. Судові оплати взагалі були дуже високі. В Київщині 1093 р. скаржили ся, що земля „збідніла від ратей і продаж“. Безперечно ці судові оплати давали князям значний дохід.

Мито збирало ся на торгах, правдоподібно взагалі при купні-продажі, що вимагала присутности митника (або свідків)¹⁾ і на торговельних шляхах та мостах: митник сидить на зводнім мості в Білгороді, збираючи оплати при переїзді через нього; мито збирають в с. Городі на мості або на перевозі через Буг. Грамота Андрія Юриевича з 1320 р. чужоземним купцям (торунським і краківським) знижає давнішу оплату трех грошей, що брали ся в Володимирі від кожної худобини (козя чи вола), до одного гроша і забороняє митникам брати від купців які небудь тканини і взагалі товари²⁾.

Доходи з корчом — „корчмита“, себто від продажу меду, звістні в Смоленщині XII в.³⁾, і нема нічого неправдоподібного, що вони були тоді й на Україні.

Осібною категорією княжих доходів, дуже важною в воєнничі часи X—XI в., менш значною в пізнійших часах (окрім таких земель, як Волинь і Галичина, що вели часту пограничну війну), була воєнна добича і воєнні контрибуції. Війна часто переходила в лови за добичкою, як ми бачили; вона ділила ся між князем і дружиною, і князю діставала ся львина пайка.

Приватний характер мали доходи князя з його мастностей — хуторів, стад. Ці мастности були приватною власністю князів, що самі розробляли ґрунти або купували готові села; тож вони розпоряджались ними і передавали в спадщину незалежно від своїх волостей. Тому трапляло ся князям мати такі ґрунти і в чужих волостях. Так Ярополк Івяславич, кн. волинський і туровський, окрім „волостей“ — більших мастностей в своїм князівстві, мав іще села в околиці Києва, й всі свої мастности віддав Печерському монастирю. Його донька, вдова по Глібу минському, князю без князівства, мала пять сел і їх по смерті віддала на тойже монастир. Володимир Василькович, передаючи своє князівство Мстиславу Даниловичу, а місто Кобринь своїй жінці, осібно розпоря-

¹⁾ Р. Правда Кар. 33, 36, і в церковній уставі Володимира (ис торгу десятую ведѣлю). ²⁾ Дяв. прим. 11. ³⁾ Дяв. вище с. 255.

джає „своїми селами“ : три дає княгині, а четверте — що він „купив від Ходорка за 50 гривень кун, 5 локтів скорлата та дощаті броні“, дає монастирю св. Апостолів¹⁾.

В сих мастностях вело ся господарство на широку міру ; з ним знайомить нас оповідання літописи про села чернігівських князів, пограбовані під час війни 1146 р. : на р. Рахні в стадах Ігоря і Святослава було 3.000 кобил стадних і 1.000 коней, в однім Ігоровім „сельці“ на гумні було 900 стогів збіжа, на иньшій — Святославовім дворі було в пивницях 500 берковців (тисяча метр. сотнарів) меду і 80 корчаг (посудин) вина²⁾.

Осібну категорію доходів в княжій господарстві давали лови — їм залюбки віддавали ся князі, але вони окрім потіхи давали й більш реальні користи — м'ясо і шкіри ; Данило нпр. забивши з своїми отроками шість вепрів в холмських лісах, „вдасть м'яса воємь на путь“ — воикам, що йшли в похід на Татар³⁾.

Зібрані з сих джерел доходи видавали ся передовсім на удержання княжого двора і дружини, далі на утримання агентів княжої управи, на підмогу церкви. Двір і дружина поїдали найбільше. бо урядники діставали певні доходи з своїх урядів безпосередно. або з тих доходів, які зберали на князя. Зберегати надвишки, заощаджувати з своїх доходів — се не уважало ся для князя добрим тоном і стигало на нього недобру славу⁴⁾. На погляд дружинних кругів, серед котрих обертав ся князь від дитинства і до смерти, добрий князь повинен ділити свої багатства з дружиною, бо її він завдячував їх. Слова вложені в уста Володимира : „сріблом і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду срібло і золото“ — були виразом тих поглядів, які дружина все піддавала князям. З росповсюдженнем християнства з'явила ся й друга девідерата, з боку духовенства : князь повинен уживати свої багатства також в поміч церкви.

Під впливом того уставляеть ся звичайна, клясична похвальна характеристика для князя в наших літописях : „имѣння не щадяшеть и не сбирашеть алата ни сребра, но даеше дружинѣ своей, овоже правяше души своей“, себ то — на церкви й духовенство, але також і на „убогих“⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 338, 595.

²⁾ Іпат. с. 235—7, княжі села і стада — іше Іпат. с. 374, Воскр. І с. 71 (село Шоломиница Мстиславової жінки). Берковець = 10 пудів = 200 кіло ; корчага — міра (метрів), горнець (мерцімов). ³⁾ Іпат. с. 550.

⁴⁾ Нпр. Іпат. с. 139. ⁵⁾ Іпат. с. 414, 476, 471, також 105, 117, 373.

Черга приходять на церковну організацію¹⁾.

З церковного погляду землі Руської держави складали з себе з невеликими виїмками увесь сей час одну митрополію — „руську“, що стояла весь сей час в залежності від константинопольського патріарха і входила в число його митрополій. Невважаючи на те, що ця митрополія своєю територією далеко перевищала територію цілого патріархата, її єрархичне становище було зовсім не високе: вона займала в ряді царгородських митрополій з початку шістдесяте місце, пізніше (в XII—XIV в.) сімдесят перше або сімдесят друге²⁾, і стояла в як найтіснішій залежності від патріарха. Патріарх сам, без порозуміння з руськими князями, вибрав кандидатів, звичайно Греків або інших, в кождім разі зовсім згрічених Візантійців, сьвятив і послав їх на Русь, без всяких попередніх зносин з руським правительством і єпископами.

Цікаво, що з сею практикою була злучена у Греків гадка, що й візантійський імператор, наслідком церковної залежності руської церкви від Царгорода, має певні права зверхности над Русією, як протектор константинопольського патріарха: сей погляд звістний нам так як вийшов на верх уже пізніше, в XIV в., коли московські князі заходили ся коло того, аби придбати руській (чи то московській тоді) митрополії більшу самостійність. Тоді (1393) царгородський патріарх поясняв московському князю з поводу його заборони поминати візантійського цїсаря в церквах, що цїсар — цар і самодержець (*αὐτοκράτωρ*) Ромеїв і всіх християн, та що „не можна мати церкву і не признавати над собою власти царя (візантійського), бо царська власть і церкв мають багато спільного, так що їх не можна розділити“³⁾. Що правда, реальних проявів сих грецьких поглядів з наших часів і наших країв ми не знаємо, тож нотуємо їх тільки як цікаві з теоретичного погляду.

¹⁾ Літературу див. в прим. 23.

²⁾ Parthey Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatum c. 27, 230, 241. Gelzer Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverszeichnisse d. orient. Kirche — Byzantinische Zeitschrift I (1892) c. 254. Про хронологію каталогів розвідки: Гельцера Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae episcopatum — Jahrbücher für Protestant. Theologie, XII (1886), De Boor Nachträge zu den Notitiae episcopatum — Zeitschrift für Kirchengeschichte, XII (1890) і XIV (1894). В *Δατάλωσις*, що надписуєть ся іменем Льва Мудрого, але редактована не скорше як дець по 1000 р., руська митрополія стоїть на 60-ім місці. В виданім Гельцером каталогу (в часу близше неозначеного) — на 70-ім. Нарешті в каталоггах (*Ἐκθέσις*) в часів Андроніка Старшого читаємо в однім замітку, що Руська митрополія мала 60-е місце, а перенесена на 71, в другім — що в 60-го перенесена на 72 місце. ³⁾ Русская истор. биб. VI с. 273—5.

Не знати, чи ся абсолютна залежність руської церкви від царгородського патріарха, противна і канонічному праву (бо в нім митрополита мають вибрати єпископи його округу, а патріарх тільки сьвятить його), — будили якесь незадоволення в давній Русі. Що правда, нам відомо кілька фактів, коли руські князі відступали від прийнятої практики в ставленню митрополитів, казали ставити їх у Києві, але обставини і подробиці сих фактів так мало відомі, що й не можемо сказати, чи виявляло ся тут змагання до заміни сеї практики иньшою, для Русинів більш вигідною, чи се були тільки спорадичні факти, викликані спеціальними, може й особистими обставинами.

Перший факт став ся за Ярослава. Як оповідає найдавніша літопись, він 1051 р. „поставив митрополитом для Русі — для св. Софії (нової катедри) Іларіона, зібравши (для поставлення) єпископів“. Ближших подробиць літопись не дає ніяких, окрім тільки того, що сей Іларіон був перед тим сьвященником двірської церкви св. Апостолів (на Берестовім), та що він мав славу поборжності й учености — „мужь благъ, и книженъ, и постник“. Дійсно, Іларіон як правдоподібний автор славного „Слова о законѣ и благодати“ має й нині славу першорядного богослова й письменника. Судячи по тому, що Ярослав не тільки вибрав від себе кандидата, але й казав його посьвятити в Києві собору єпископів, виходить, що поставлено його без всякого порозуміння з царгородським патріархом.

Яка була тому причина, не знати. Політичні поводи припускати трудно, бо конфлікт в Візантію 1043 р., по словам тоїж літописи, був закінчений угодою по кількох роках, десь 1046 р. Зістають ся можливими иньші здогади: або що Ярослав, як то часто приймають¹⁾, хотів незалежності від царгородського патріархату і сим посьвященнем Іларіона робив тому початок, або — що йому конче хотіло ся бачити митрополитом сього Іларіона, котрого міг близько знати й його визначні здібности високо цінити, а що не надіяв ся осягнути його посьвящення від царгородського патріарха (міг навіть робити наперед старання у патріарха, але мати неудачу), то й казав його посьвятити в Києві. А що се був останній митрополит, поставлений за Ярослава, і ми дальшої церковної політики Ярослава не знаємо, тож і не можемо розв'язати сеї ділеми.

¹⁾ Такого погляду на се Іларіонове і пізніше — Климентове посьвящення тримають ся декотрі історики церкви як Макарій III с. 6, Барсов с. 452—3, Суворовъ I с. 128, й иньші як Соловйов I 211, Иловайский I 107; против сього погляду виступив Голубинский I 1^а с. 297 і далі.

То тільки можемо сказати, що се поставлення Іларіона не зробило на Русі ніякої сенсації, не лишило ніякої традиції в княжих і духовних кругах, так що коли сто літ пізніше Ізяслав Мстиславич задумав поставити митрополита подібним способом як Ярослав, ніхто не згадував про той прецедент, і єпископи шукали оправдань такого поставлення в візантійській практиці. Князі-наступники Ярослава не піддержали його почину, й митрополити далі прислали ся в Царгорода, так що коли й можливо ще припустити якісь змагання до церковної автономії у Ярослава, то зовсім неможливо зього зробити в тодішніми князівськими кругами взагалі. В Візантії, коли ся справа викликала яке напруження, то слідом було воно полагожене, бо як раз десь по тому Ярослав оженив свого сина Всеволода з візантійською принцесою; се теж не промовляє за великим принципіальним значінням поставлення Іларіона.

Аналогічний факт повторив ся, як я сказав, аж сто літ пізніше, за Ізяслава Мстиславича. Ставши київським князем, він застав митрополичий престіл порожнім: попередній митрополит Михайл 1145 р. поїхав до Царгороду, обов'язавши єпископів, що вони не будуть правити служби в катедрі св. Софії без митрополита. Ся остання подробиця показує, що виїзд митрополита не був випадковим, що се була певного рода демонстрація супроти князів, чи властиво — київського Всеволода, а те „рукописаніє“ єпископам, як його називає літопись — родом інтердикта, наложеного перед виїздом¹⁾. Після того м. Михайл в Царгорода не вертав ся²⁾, і нового митрополита не прислано, — чи то для пресії на київських князів, чи то через замішання в самім царгородським патріархаті (1146 р. вмер патріарх Михайл, його наступника скинено по короткім часі, й майже цілий 1147 р. патріарший престіл був порожнім).

В таких обставинах Ізяслав Мстиславич, наступник Всеволода, задумав поставити митрополита в Києві, без патріарха. Зда-

¹⁾ Лавр. с. 296, Іпат. с. 241.

²⁾ Против такого (звичайного) розуміння виступив пок. Лебединцев у своїх статях Михайл митрополит кїевскій XII в. і Къ вопросу о кїевскомъ митрополитѣ XII в. Михайлѣ (К. Старина 1892 і Чтенія кїевскі т. X), доводячи, що Михайл в Царгорода вернув ся до Києва і тут умер в Печерськїм монастирі, арештований в нїм Ізяславом за те, що обставав за Ігорем Ольговичом. Вихідною точкою для зього здогаду були для автора моці м. Михайла в Печерськїй лаврі: він уважав їх моцями зього Михайла, але без документальних підстав.

сть ся, сю гадку піддав йому чернігівський єпископ Онуфрій, доводячи, що собор єпископів має право поставити митрополита. Се й було справедливо, тільки що посвятити митрополита по канонічній практиці єпископи не могли самі. Власне такий закид піднесли проти цього деякі єпископи, як смоленський Мануїл, Грек. і Ніфонт новгородський, правдоподібно — Русин (печерський монах), але добре обзнайомлений з візантійською церковною практикою¹⁾. Онуфрій супроти того пошукав формального оправдання в візантійській практиці: він доводив, що коли в Царгороді патріархів благословлять рукою св. Івана, так вони можуть поблагословити митрополита головою папи Климента²⁾. Його доводи знайшли собі прихильника в Ізяславі (зрештою він міг бути навіть ініціатором гадки — поставити митрополита самим, коли з Царгорода не дають), і до них прилучили ся деякі єпископи з земель самого Ізяслава. Знайшло ся їх шість, і вони собором посвятили митрополитом (27/VII 1147) Кліма (Климента) Смолятича, монаха Зарубського монастиря (в Київщині), що мав славу як „книжник и филозоф, такъ якоже в Руской землѣ не бѣше“³⁾.

¹⁾ В Никонівській копіляції ми маємо особну повість про Ніфонта, невідомого часу; иньше життя його — писане св'ящ. Варлаамом, зовсім фантастичне й не інтересне, видано в IV т. Памятників старинной русской литературы. Спеціальна стаття Зернина Ніфонте єпископ новгородский — в Архиві историко-юридических свѣдѣній т. I. Зернин та й иньші декотрі, нпр. Никитский — Счеркъ ист. церкви въ Великому Новгородѣ (с. 17) уважали Ніфонта Греком, з огляду на його знайомість з візантійською церковною практикою, яку він показує в своїх відповідях Кирику, і ставовище його в справі Климента, але Голубинский (I² с. 306) справедливо вказав проти того, що він був постриженцем Печерського монастиря — див. Іпат. с. 332. Варлаамове життя навіть каже просто, що Ніфонтові батьки „бяху отъ великаго и стольнаго града Києва, отъ окрестныхъ мѣсть града того“ (с. 2), але ся звістка мало що варта, як і ціла його „повість“.

²⁾ Сей довід єп. Онуфрія робить деякі труднощі: з візантійських джерел не звісно звичаю благословляти патріарха рукою св. Івана. Але новгородський палігрин Антоній, що побував в Царгороді в перших роках XIII в., згадує про звичай „поставляти“ імператора рукою Івана Предтечі, а патріарха — рукою св. Германа (с. 2, пор. 42 і 71 вид. Лопарьова). Щось таке, значить, мусіло бути, неясно тільки з іменами св'ятих: чи помішано їх в київській літописі, чи протилежно — помішав Антоній, годі сказати. Література цього питання в виданню подорожі Антонія Саваїтова нотка 8 і в передмові Лопарьова с. 69.

³⁾ Іпат. с. 241, Лавр. 299. Ніість єпископів рахує Лаврентієвська й иньші (Соф., Никон.); Київська літопись вчисляє поіменно п'ять єпископів, що приймали Климента: чернігівський Онуфрій, білгородський Фе-

Але сим справа не закінчила ся. Єпископи-противники не признали митрополитом Климента, доки він не дістане благословенства царгородського патріарха. Особливо енергічно агітував против нього новгородський єпископ Ніфонт, неважаючи на репресії зі сторони кн. Ізяслава, що якийсь час навіть тримав його в арешті¹⁾. Новгород стояв тоді в сфері політичного впливу Ізяслава. За те Ніфонт знайшов прихильників в інших князях, не тільки в ворогах Ізяслава як Святослав Ольгович та Юрий²⁾, але і в його браті й вірнім союзнику Ростиславі смоленським: вірний прихильник всяких освячених часом традицій (а може до того й піддаючи ся впливу свого єпископа Грека Мануїла), він теж став в рядах противників доконаного Ізяславом розриву з царгородським престолом.

Таким чином і се покоління князів не мало ніяких змагань до церковної автономії. Противники Климента повторяли закид Ніфонта, що Климент не має благословенства патріарха³⁾, але з дальшого видко, що вони так само не мали серця й до того, аби вибороти практику, щоб митрополит виберав ся в Київі і тільки сьвятив його патріарх. Зрештою не знати, чи й у самого Ізяслава був плян — перевести такий порядок, і чи не було посвященне Кліма в самих його очах виїмковим фактом,

---

дор, переяславський Евфимій, юрівський Демян, володимирський Федір — всі окрім чернігівського в земель Ізяслава (а чернігівський князь був тоді союзником Ізяслава); хто був шестий єпископ — не знати.

¹⁾ Новг. с. 138.

²⁾ Що Ніфонт стояв в приятельських зносинах з Святославом Ольговичем, колишнім новгородським князем, каже Київська літ., с. 333 (тут тільки хибне і не можливе „без него“: сих слів нема ані в Воскресенській, ані в Никонівській компіляціях; в Варлаамовім житті Ніфонта, натомість: „прежде того“). Що Юрий, союзник імператора, був по стороні Ніфонта, то також певно. Про приятні відносини Ніфонта з Юриєм говорить зрештою Никонівський збірник I, 206: „бѣ жо сему Нифонту епископу любовь и согласіє съ в. кн. Юрьемъ Долгорукимъ, и съ в. кн. черниговскимъ съ Святославомъ Ольговичемъ и съ иными со многими князи въ согласіи и любви бѣ, имъ же всѣмъ съ в. кн. киевскимъ Ізяславомъ Мстиславичемъ несогласно бѣ, такоже и сему Нифонту сп. новгородцкому“, або як він каже перед тим (I. с.): „о семъ мнози вознегодоваша отъ священныхъ и иночествующихъ, и отъ мирскихъ, и отъ князей мнози и пачеже ненависть имущи на в. князя Ізяслава Мстиславича“.

³⁾ „Не хочю Кліма у митропольи видити, зане не взялъ благословенія отъ святыхъ Софья и отъ патріарха“ — каже Ростислав, Іпат. с. 345.

викликаним обставинами: до нового поставлення митрополита Ізяслав не дожив.

Супроти такої неохоти князів і деяких єпископів становище Климента на митрополичім столі мусіло бути дуже хистке: йому приходило ся забирати ся з Київа всякий раз, коли його протектор Ізяслав не міг устояти ся на київським столі¹⁾, і він в таких разях перебував, мабуть, разом з Ізяславом на Волини. Коли по смерти Ізяслава Юрій засів міцнійше в Київі, з Царгорода прислано нового митрополита Константина, не знати — чи на бажаннє Юрія, чи з ініціативи самого патріарха; політичний союз, що був між царгородським правительством і Юриєм, улекшував се зближеннє в церковних справах. Десь літом 1158 р. сей Константин приїхав у Київ, і Юрій з єпископами-противниками Климента стріли його з честію. На Ізяслава, а очевидно й Климента виглошено клятву, вчинки і „ставлення“ Климента — посвященнє в церковні степені, признані неважними: потім, коли поставлені ним сьвященники й дякони подали митрополиту явесь „рукописаннє на Клима“, їм вернено їх достоїнства²⁾.

Але інцидент тим не був вичерпаний. Справа Климента знову вийшла на гору, коли Київ опинив ся в руках Ізяславового сина Мстислава. Коли Мстислав післав до Ростислава — кликати на київський стіл, той між иньшими зажадав, аби йому не накидали Клима; ми можемо догадувати ся, що вже в перший прихід Ростислава до Київа, зараз по смерти Ізяслава, через Клима була вже у нього суперечка з Мстиславом. З другого боку Мстислав заявив, що він не годить ся на те, щоб митрополитом зістав ся Константин — бо він кинув анатему на його батька. Вийшла з того сильна суперечка — „рѣчи продолживши ся и пребывши крѣпцѣ межѣ ими“, і нарешті стало на компромісі: віддалити і Клима і Константина та спровадити нового митрополита з Царгорода³⁾. Таким чином і Мстислав не піддержав зробленого його батьком почину — вибрати митрополита собором єпископів.

Митрополит Константин з Київа перейшов у Чернігів, коли Київ опанував Мстислав, і тут умер за кілька місяців, вдивувавши всіх своїм незвичайним розпорядженнєм: кавав по смерти його не ховати, а кинути псам, що й зроблено було⁴⁾. Пізнійші джерела⁵⁾

¹⁾ Іпат. с. 268. ²⁾ Іпат. с. 333—4, пор. 345.

³⁾ Іпат. с. 345. ⁴⁾ Лавр. с. 381.

⁵⁾ Воскр. I с. 70—1, Никонівськ. I с. 215, пор. Татіщева III пр. 477.

оповідають про різні знамення, які стали ся в Києві по його смерті — на погрозу його гонителям; можливо, що тут зістало ся дещо відгомонам сучасного вражіння його смерті. Але вона удекшила сповнення уложеного Ростиславом і Мстиславом компромісу: Ростислав вислав в Царгород послів по нового митрополита, і на другий рік приїх з Царгорода м. Теодор¹⁾.

Сей новий митрополит теж скоро вмер²⁾. Ростислав, що за кілька років свого побуту в Києві міг ближше пізнати незвичайні чесноти Клима, задумав добути для нього благословенство патріарха і таким чином реабілітувати його становище, і вислав у сій справі свого посла до імператора. Але, правдоподібно, в Царгороді не бажали творити собі такого прецедента, акцептуючи вибір Клима. Поки Ростиславів посол їздив, з Царгорода приїхав новий митрополит Іван. Ростислав не прийняв його й сказав вертати ся. Але в Олешу Іван стрів ся з послом імператора, що той вислав у відповідь на посольство Ростислава, разом з його послом. На жаль в літописи в сій місці пропуск, і ми не знаємо змісту імператорського посольства³⁾, видко тільки, що імператор умовляв Ростислава прийняти нового митрополита. Для ліпшого переконання він прислав йому дорогі дарунки „оксамиты и паволокы и вся узорочья“ і Ростислав згодив ся. Тим інцидент був вичерпаний. Клима не вернув ся на київську митрополію, і давня практика присилання митрополита з Царгорода без всякого порозуміння в руськими князями вернула ся знову. Я докладніше спинив ся коло зього епізоду, бо він, не кажучи за інтересні деталі, показує виразно, що в сих часах на Руси у загалу не було ще змагань до якоїсь більшої самостійности в церковних справах.

¹⁾ Іпат. с. 352.

²⁾ Київська літопись каже, що пробув він на митрополії 10 місяців; але вона уміщає його прихід під 1161, а смерть під 1163 р. (в Воскр. прихід під 1160, смерть під 1163 р., в Никон. прихід під 1159, смерть під 1163), а що в сій частині Київська все спішить ся о оден тільки рік, то трудно прийняти, що під 1163 р. стоять події 1161 р.; отже приходить ся або прийняти, що записка про смерть м. Федора помилкою прийшла під 1163 замість 1162 (= 1161) р., або що Федір сидів рік і 10 місяців.

³⁾ Прогалину в Київській літописи в оповіданню про царгородське посольство заповнює Татищев: у нього Ростислав відповідає, що він сей раз прийме митрополита „за честь и любовь царскую“, але на шанійше зарікаєть ся приймати митрополитів, поставлених патріархом „безъ вѣдома и опредѣленія нашего“, і заповідає в противнім разі видати „законъ вѣчный — избирать и постановлять епископамъ русскимъ съ повелѣнія великаго князя“ — III. 142. Ся кон'ектура приймала ся в літературі, і вона,

Новий інцидент в тім роді мав місце уже по татарським поході. Під час походу Бату митрополитом був Грек Йосиф з Нікеї, що прибув саме перед походом (1237)¹⁾. По тім нічого про нього не чути, не знати чи загинув він, чи може настрашивши ся вернув в Грецію. Катедра якийсь час мусіла бути порожня. До сього часу привязують звістку Галицької літописи, що єпископ угровський Асаф хотів був засісти митрополичу катедру — „сючи на столъ митрополичъ“²⁾, і для сеї позбавленої всякої хронології звістки дійсно був би се момент дуже відповідний, хоч твердити того все таки не можна. Так чи инакше, тільки митрополита якийсь час не було. Данило, що в сі часи (1240—2) був зверхником Київа і першою фігурою в княжих кругах, зовсім природно зайняв ся справою митрополії і вибрав митрополитом якогось — ближше нам невідомого Кирила, очевидно Русина³⁾. Мотивів сього вибору не знаємо: чи може Данило поступив так тому, що з Царгорода довший час не прислали митрополита (там в р. 1240—4 не було патріарха, а й супроти татарського погрому царгородські круги могли уважати ситуацію занадто непевною, аби посилати на Русь митрополита), чи може з особливих симпатій до особи вибраного, чи може бажаючи мати митрополитом свого чоловіка, — не знати. Весною 1242 року вже Кирил згадуєть ся jako митрополит (номінат), але в Царгород його післано до сьвящення тільки в 1246 р.: патріарха, як я сказав, не було до р. 1244, а потім Данило був зайнятий боротьбою з Ростиславом і подорожею в орду. Ніяких подробиць про посьвященне Курида ми не маємо, видно тільки, що його таки посьвятили. Коли Іларіон не був апробований па-

адаєть ся, й піддала гадку, що князі змагали до вибора митрополитів на Русь; але проф. Голубінскій (I² с. 314—5) зовсім справедливо признав її нещасливим здогадом самого Татіщева: Ростислав зовсім не показує в своїх попередніх учинках змагання до нової практики вибора митрополитів; що Татіщев взагалі тенденційний на пункті митрополії, вказав я в своїй історії Київщини с. 364. Не зовсім правдоподібний тільки здогад Голубінського, що то стара ценаура виказала сей уступ в літописи: не було чого вимаувати кінець слів імператорського посольства і початки дальшого чернігівського епізоду. В усіх кодексах літописи тут пропуск без прогалини.

¹⁾ Новг. с. 246.

²⁾ Іпат. с. 494, Макарій IV с. 8, Голубінскій II с. 52.

³⁾ Іпат. с. 528, 537; м. Кирила пробовано ототожити з Курьлом печатником (Филаретъ Исторіи рус. церкви II с. 77), але на се нема ніякої підстави, й пізніші історики церкви справедливо відкинули сю гадку. Так само безпідставний здогад, що Кирил перед поставленням був єпископом холмським (ibid.).

тріархом, то се був би перший факт поставлення на митрополію Русина за згодою патріарха.

Але уступивши сей раз (може — з огляду на виїмкові обставини: татарський погром і спустошення), патріархат не мав гадки розривати з давньою практикою. По смерті Кирила († 1281) на митрополію прислано з Царгорода Максима, очевидно — Грека¹⁾. Се було ознакою, що патріархат не гадав уступати. Але й на Руси з розвитком політичного партикуляризму все сильніше проявлять ся бажання мати не тільки на єпископських, але й на митрополичій катедрі свого чоловіка, і се як з одного боку дає себе знати в заходах коло засновання місцевих митрополій, так і в змаганнях проводити своїх людей на сі митрополії.

Як я сказав, всі землі Руської держави склали до кінця XIII в. одну митрополію; але були в тім свої відмінні.

Окрім Київа, як ми вже знаємо²⁾, була з початку митрополія ще в Переяславі. Справа сеї переяславської митрополії взагалі дуже темна; але в усякім разі певно, що в другій половині XI в. вона була тільки номінальною, а в XII в. переяславські єрархи звуть ся вже тільки єпископами. Поставляв сих номінальних переяславських митрополитів, правдоподібно, не патріарх, а київський митрополит, і вони були підвласними йому, а не патріарху безпосередно³⁾. Так само тільки голим титулом, без жадних реальних прав було архієпископство новгородське: титул сей дістали новгородські єпископи в 1165 р.⁴⁾.

Справа засновання нових митрополітарних катедр, вже не номінальних, а самостійних від Київа, вийшла на гору в другій половині XII в., коли супроти підупалою Київа почали висувати ся нові політичні центри. Князь суздальський Андрій, що так зручно і далекоглядно будував політичну силу своєї волости, захотів увільнити її і з церковної залежності від Київа, як увіль-

¹⁾ Був митрополитом в рр. 1283—1305.

²⁾ Т. I с. 461—2.

³⁾ Першу докладну звістку про поставлення переяславського єпископа маємо 1105 р. — поставив його київський митрополит; але й звістний Єфрем переяславський був поставлений, певно, не в Царгороді, а в Київі: раз — що був він Русин, печерський монах, а друге — й Нестор говорячи про його поставлення митрополитом, висловляє ся (що правда — не дуже категорично) так, що він був поставлений митрополитом на Руси (Житіє Θεодосія л. 9). Як бувало з ставленням переяславських митрополитів в початках XI в., коли переяславська митрополія могла бути не номінальною тільки, не знати.

⁴⁾ І Новг. с. 145—6.

нив від політичної, і для того задумав заснувати у себе митрополію в Володимирі. В зв'язку з тим стояла мабуть і будова дуже розкішної як на той час катедральної церкви в Володимирі; але митрополією її бути не прийшло ся: патріарх рішучо відкинув прохання Андрія. Після того він, як справедливо догадують ся¹⁾, хотів здобути своєму єпископу бодай незалежність від київської митрополії, виславши його сьвятити ся замість митрополита до патріарха; але й сей плян його не справдив ся, а єпископ своєю кров'ю мусив відкупити честолюбні пляни свого князя. Справа суздальсько-володимирської митрополії після сього була відложена, а знайшла своє фактичне розв'язання в тім, що по останнім упадку київського князівства київські митрополити, як ми бачили²⁾, переїзять в Суздальську землю, в початку перебуваючи тут тільки довше і частійше³⁾, а від 1299 р., коли в Кіїві став ся якийсь татарський пополох, м. Максим, користаючи з сеї пригоди, робить з Володимира на Клязмі вже постійну свою резиденцію.

Але се перенесення митрополичого стола до Володимира й рішуче зрванне старої традиції, що усьвятила для Київів значінне церковного центра, викликало незадоволення в інших політичних центрах і змагання — вийти з під впливу володимирсько-московського митрополичого стола. З сими змаганнями виступили передовсім галицько-волинські князі, що мали всяке право уважати свою державу політичною спадкоємницею Київської. На жаль, брак всяких місцевих джерел з тих часів не дає нам спроможности прослідити докладнійше сю справу, а ті відносини, які можна вибрати з чужих джерел — грепських і північних, лишають іще дуже багато неясного й непевного⁴⁾.

Судячи по хронології подій, вихідною точкою для справи галицької митрополії став ся той переїзд м. Максима в Володимир 1299/300 р.: мабуть, в сім переїзді були такі подробиці, що і в очах сучасників надавали йому характер рішучого перенесення

¹⁾ Сей здогад висловив Голубінский (I* с. 439 і далі), і він дійсно дуже правдоподібно об'яснює трагічну і загадкову історію ростовського єпископа Федора.

²⁾ Вище с. 189—190.

³⁾ Дивно виглядає, що м. Кирило, бувши вибранцем Данила, а мабуть і з роду Галичанином, або Волинцем, шукаючи нового осідку, не перейшов у Галичину, а в Суздальщину. Можливо, що бувши Даниловичем вибранцем, він власне з огляду на се, щоб не збудити незадоволення в північних князях, на північні землі давав особливий повір, але можливо, що чийсь Данило і зразив його до себе, впр. своїми зносинами з папою.

⁴⁾ Літературу див. в прим. 24.

митрополітального осідку з Києва в Володимир. Це понудило тодішнього галицького князя постарати ся про вилученне своїх земель з дотеперішньої єрархічної звязи й заснованне осібної митрополії в Галичу; чи був то Лев, чи його син Юрий, не знати, бо рік смерти Льва нам незвісний, а незвісно і те, коли саме піднято справу галицької митрополії. Подробиць сеї справи взагалі не знаємо зовсім, бачимо тільки, що заходи Галицького князя своєю мету osiąгнули: 1303 року візантійського, значить 1302/3 нашого числення засновано галицьку митрополію грамотами цісаря Андроніка і патріарха Атаназія. Можна догадувати ся, що osiąгнуто се було не так через патріарха, як через цісаря, котрому пізнійша патріарша грамота закидала особливу готовість засновувати нові митрополії¹⁾. Нова митрополія дістала 81 місце в ряду митрополій царгородського патріархату (десять місць низше від київської), і до неї окрім галицької єпархії були прилучені катедри: володимирська, перемишльська, луцька, туровська й холмська (в сім порядку вчисляють їх сучасні урядові акти). Першим митрополитом галицьким висвячено, судячи по реєстру галицьких митрополитів в пізнійшій грамоті Казимира, якогось Ніфонта, чоловіка ближше нам незвісного²⁾.

Так з'явила ся друга руська митрополія, що, як бачимо — мала обіймати землі Галицько-волинської держави та ще Туровинську землю, що від півстолітя стояла під політичними впливами галицько-волинських князів. Але існування нової митрополії було дуже непевне. Заснована, як ми догадуємо ся, заходами (або й дарунками) галицько-волинського князя на дворі цісаря, вона здасть ся від початку не мала прихильности в патріарших кругах, що взагалі мали нахил до консерватизму в церковній організації, а до того мусіли числити ся з фактом, що на галицький престіл кандидатів присилали їм з Руси, отже робив ся вилом в давній практиці (про Ніфонта не знаємо сього, але дальші кандидати на галицьку митрополію напевно присилали ся з Руси). Коли ще додати, що й київсько-володимирські митрополити, й князі володимирсько-московські (як то ми бачимо потім з подій 1347 р., коли внесено галицьку митрополію) робили всякі заходи і на патріаршім дворі і на цісарьскім, і на ґрунті — на Руси, аби нову митрополію знести, то порозуміємо причини того хисткого становища й

¹⁾ τῆ τοῦ βασιλέως ἐκεῖνου Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος περὶ τὰ τοιαῦτα φιλοτιμία — каталог єпархій у Гельдера оп. с. с. 261.

²⁾ Див. в прим. 24.

ефемерного існування галицької митрополії, — що вона, як висловила ся грамота 1347 р., „все зараз упадала й касувала ся“¹⁾.

Перший той галицький митрополит Ніфонт мусів правити дуже коротко. Уже десь коло р. 1305. коли вмер митрополит київсько-володимирський Максим, і до Царгороду прибув володимирський кандидат на митрополію Геронтий, Ніфонта, очевидно, не було на сьвітї, і в Царгороді Геронтий застав присланого з Галичини кандидата Петра, ігумена Спаського монастиря з над Рати, уже апробованого патріархом²⁾. При тїм — не ясно, як се стало ся, але факт, що Геронтия патріарх зовсім усунув, а Петро, поставлений з початку на митрополита галицького (через те бачимо й його імя в рядї галицьких митрополитів), став потїм фактично митрополитом „всєї Руси“. Повторяю, зістаєть ся неясним, як воно прийшло до сього: чи патріарх скористав з сеї нагоди, аби знести фактично поділ давньої руської митрополії, чи Петрови самому усміхнула ся перспектива, скориставши з нагоди смерти м. Максима, стати не тільки митрополитом галицьким, а всєї Руси. Зістаєть ся факт, що Петро висланий в Царгород галицько-волинським князем, очевидно — як кандидат на галицьку митрополію, по кількох роках (від р. 1309 напевно), став фактично митрополитом всєї Руси, і від того часу перебуває з часта в північній Руси, а з 20-х рр. осїдаєть ся в Москві, новім політичним центрі, що тоді що йно виходив на верх. Але при тїм йому, очевидно, удало ся як не цілий час свого довгого митрополитовання, то бодай часами держати галицько-волинські епархії під своєю управою, судячи з того, що на його похоронї був еп. луцький Теодосій³⁾, і галицька катедра бевпосередно по його смерти († 1326) стояла в залежности від нового митрополита Теоїноста.

Новий митрополит був Грек з Царгорода. Сучасники дуже хвалять його побожність і розум⁴⁾. Патріархат, висаджуючи його против бажання митрополитальних кругів (м. Петр, умеряючи, призначив був на своє місце якогось Теодора), знав кого посилав у таку трудну ситуацію. Теоїност дійсно вмів знайти ся. Він приподобав ся в Москві, а заразом пильну увагу звернув на Галицько-волинську державу, з часта перебував тут і очевидно — все робив, аби вневтралізувати тутешні змагання до церковної окремішности. Але се йому удавало ся тільки до певної міри.

¹⁾ Грамота у Zachariae Jus graeco-romanum III. 700, звітти в Рус. Истор. Библ. VI дод. с. 14.

²⁾ Див. в прим. 24.   ³⁾ Воскр. I с. 200.

⁴⁾ Nicerphorus Gregoras ed. Bonn., III с. 513, 516.

Грамота Казимира окрім Ніфонта й Петра знає ще двох галицьких митрополитів перед скасуванням митрополії в р. 1347 — Гавриїла і Теодора. Про Гавриїла зрештою не знаємо нічого більше: не можемо сказати навіть, коли він був митрополитом галицьким — чи за життя м. Петра, чи може по його смерті¹⁾. Теодор, очевидно, був одною особою з єпископом галицьким Теодором, висвяченим Теогностом зараз по його приїзді²⁾; сю тотожність можна уважати зовсім певною, бо „галицького єпископа Теодора“ стрічаємо потому в Теогностових протоколах, аж до р. 1335, коли вже справа галицької митрополії вийшла на верх.

Як сказано, Теогност, прибувши на Русь, умів взяти під свою зверхність обидві митрополії — й київсько-володимирську й галицьку. Становище його попередника, що держав галицьку митрополію під своєю зверхністю, і недавні (а може — ще йно скінчені) безкняжі часи в Галицько-волинській державі улешували змагання Теогноста. По приїзді (1328) як раз бачимо його в Галицько-волинських землях, і тут він в присутності всіх єпископів галицької митрополії сьвятить єпископів володимирського й галицького³⁾.

Але не вважаючи на запобігливість Теогноста справа галицької митрополії таки виникла, й дуже скоро. Вже в 1331 року бачимо Теодора в Царгороді, і на одній патріаршій грамоті стоїть його імя з митрополитичим титулом (*ὑπερίστος*). Очевидно, він став ся про митрополію; але справа не була остаточно рішена, бо вернувши ся, Теодор таки признавав далі над собою власть Теогноста. На другий рік Теогност їздив в Царгород і тут мабуть затовк справу. Але в галицьких кругах її не вважали програною. Десь при кінці 1330-х рр. знову бачимо Теодора в Царгороді, знову з гонорами, але без певного результату⁴⁾. Аж десь під час византийського *interregnum* (1341—7, по смерті Андроніка III), „в часі замішань“, як се зветь ся у сучасників-Византийців, за

¹⁾ Павлов припускав навіть, що Гавриїл був тільки намісником Петра (с. 222); але в такім разі, певно, не був би він в реєстрі галицьких митрополитів.

²⁾ Макарій (IV с. 22), а за ним і Павлов (с. 223) думали, що се той Теодор — визначений м. Петром на своє місце, але се буде уже чистий здогад.

³⁾ Протоколи Теогноста — *Regel Analecta byzantino-russica* с. 52, ч. 1 і 2.

⁴⁾ *Acta patriarchatus* I. 164 і 171, Воскр. I. 24, *Regel* I. с. 3—6, 12—3.

патріарха Іоана Калєки, Теодору удало ся досягнути своє: галицьку митрополію відновлено в границях зачеркнених фундацією 1303 р., і Теодору признано митрополічі права, а на всіх, хто б йому противив ся, виголошена церковна клятва¹⁾.

Але Теоїност і його опікун московський князь Семен Гордий не засипляли справи. В 1347 р. патріарх Іоан упав у боротьбі з своїми противниками; цісарство захопив Іоан Кантакузин, а на патріархат вийшов Ізидор Вухіра. Чи з реакції своїм противникам чи просто задарований московськими грошима, дуже йому догрити на його хисткім становищу²⁾, Кантакузин не вагав ся вчинити волю противників галицької митрополії: в серпні 1347 р. він видав грамоту про прилученне галицької митрополії („Малої Руси“) назад до митрополії київської; аргументом послужила, мовляв, неохота вірних до поділу митрополії, про котру доносив йому кн. Семен, і прошенне його „з иньшими князями“, аби відновлено одність митрополії. Се рішення цісаря було потверджене патріаршим собором, галицьку митрополію знесено „на завсіди“, а Теодора вівано в Царгород на суд в справах, які закидав йому Теоїност (мабуть — головно про непослушність). Про се повідомлено всіх інтересованих — Теоїноста, кн. Семена, Теодора, а окрім того цісар писав до тодішнього князя галицько-волинського Любарта, аби прийняв се рішення й вислав до Царгорода Теодора³⁾.

Та се було тільки половина справи: треба ще було перевести се рішення в дійсности — фактично привести галицько-волинські єпархії під власть київського митрополита. Се взяв уже на себе Теоїност і дійсно зумів справою повести. Він виїхав сам на Волинь і змів вплинути на Любарта; очевидно, він звабив його

¹⁾ Про се знаємо з грамот 1347, особливо з грамоти до Любарта, де сказано, що „незадовго перед тим галицький єпископ, прийшовши в Царгород, — хоч на йому тяжіли різні обвинувачення, з котрих він мав виправдати ся перед м. Теоїностом, — скористав з тодішнього часу замішань, підійшов тодішнього царгородського патріарха (що через свою нерозсудність поробив багато й иньших дурниць, противних канонам) і тодішніх лихих правителів держави, і так з єпископа став митрополитом та дістав власть над иньшими єпархіями Малої Руси“ — *Acta patriarchatus I. 265, Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 31.*

²⁾ Що кн. Семен і м. Теоїност не жалували гроша в своїх змаганнях, не може бути сумніву. Сучасник — візантійський хроніст Никяфор Грігора згадує, що кн. Семен прислав велику суму грошей на відновленне царгородської софійської катедрі, з поводу що там упала абсида в 1345 р. — *ed. Вонн. III с. 199—200, 516.* Се могло мати місце як раз в 1347 р.

³⁾ Грамоти у *Zachariae III. 700—3, Acta patriarchatus I. 261* і далі, а разом в *Рус. Истор. Библ. VI дод. с. 14* і далі.

перспективою союзу з Москвою, висватав йому одну з своячок кн. Семена (1349), і м. Теодор стратив тут свою опору¹⁾. Але слідом захопив і Галичину і майже цілу Волинь (окрім Луцька) Казимир. Настали такі замішання, що ніхто не мав часу інтересувати ся справою галицької митрополії. Тому тяжко сказати, чи м. Теодор піддав ся Теогносту, чи обставав далі при своїй незалежності: наші звістки уривають ся зовсім. У всякім разі по недовгим часі справа галицької митрополії була піднята в Царгороді на ново й завдяки рішучості Казимира її відновлено (1371). Але се вже виходить хронологічно за рами теперішнього нашого огляду²⁾.

Другим виломом в давнійшій ерархічній одности земель Руської держави була митрополія „литовська“³⁾. Але про неї ми знаємо ще менше певного як про галицьку. В каталогу епархій з часів Андроніка Старшого сказано, що ся митрополія заснована за часів сього Андроніка і патріарха Іоана Солодкого (*Γλυκός*, 1315—20), подано й рік, але він читаєть ся різно в кодексах, і ні одна лекція не сходить ся з літами, коли дійсно був патріархом той Іоан⁴⁾. Сю трудність розв'язують ріжними способами; тут завважимо тільки, що фактичні звістки про литовського митрополита маємо з р. 1317—1329: в сих роках маємо його підписи на царгородських актах, а з остатнього року й імя литовського митрополита — Теофіль. Потім сю митрополію знесено — як поясняє приписка до каталога — „за для малого числа християн і через близькість їх до Руси, так що руський митрополит легко може ними правити“⁵⁾. Сей аргумент, очевидно, іде від м. Теогноста — він значить постарав ся коло скасовання й литовської митрополії, як і коло галицької. Але триумф його був непевний — справа литовської митрополії потім ще за життя його виникла на ново⁶⁾.

Не ясным зістаєть ся обсяг сеї першої литовської митрополії; припускають, що вона обмежала ся так званою Чорною Русію —

¹⁾ Никонов. л. II. с. 221.   ²⁾ Див. в т. V гл. 6.

³⁾ Література в прим. 24.

⁴⁾ В усіх кодексах читаєть ся рік 6800 (1291/2), окрім одного, виданого Гельпером (с. 266), де маємо 6808 (1299/1300). Гельпер, за ним Фіядек приймають р. 1300, припускаючи, що впорядчик помішав Іоана Солодкого з його попередником Іоаном XII (1294—1303). Павлов справедливо кавав, що легше припустити помилку в даті, як в імені патріарха, з його характерним прозвищем, тому переносить час засновання на р. 1315. Його аргумент здаєть ся нині дійсно важним.

⁵⁾ Acta patriarchatus I. 72, 143, 147. Записка про знесення литовської митрополії у Гельпера с. 261.   ⁶⁾ Див. в т. V, тамже.

в басейні Німана, з катедрою в Новгородку. Се можливо, хоч брак докладніших відомостей про час засновання сеї митрополії не дає можливости рішати й справи про обсяг її з більшою певністю.

По канонічному праву митрополит править своєю єпархією самостійно; патріарх може вмішати ся в справи його єпархії тільки тоді, коли він бачить якісь безправности в управі митрополита; він же приймає скарги на митрополита й апеляції на митрополичий суд і судить їх або особисто на соборі, або через свого відпоручника; він може виймати з під управи митрополита різні церковні інституції, беручи їх під свою управу безпосередно (се звало ся ставропіією); в трудніших випадках своєї практики митрополит має звертати ся за порадою до патріарха і обов'язаний був перебувати в Царгород на собор митрополитів¹⁾. Бував він там одначе дуже рідко, як то можна собі представити²⁾, і взагалі віддаленне руської митрополії від Царгорода й її спеціальні політичні обставини ще й з свого боку впливали на зменшення безпосередньої участі патріарха у внутрішніх справах руської церкви, і вона безперечно була дуже мала.

Винці не підлягає сумніву, що патріархат поберав від митрополита певні данини, більше або менше постійні. З 1324 р. маємо ухвалу царгородського синоду про певні річні оплати митрополитів і архієпископів патріарху³⁾; виказ вправді обіймає тільки єпархії в границях візантійського цїсарства, але не може бути сумніву, що й заграничні єпархії оплачували певні суми патріарху⁴⁾.

В наших скуних і досить przypadкових джерелах ми маємо лише кілька фактів участі патріарха у внутрішніх справах руської церкви. Перший став ся в формі апеляції на суд митрополита: Андрій суздальський хотів скинути свого єпископа (Леона) з престолу; його справа розсужувала ся митрополитом з собором духовенства, і митрополит не знайшов відповідної вини за єпископом. Тоді Андрій удав ся в сій справі до патріарха; патріарх в своїй грамоті, що маємо в перекладі в пізнійших копіях (XVI в.), від-

¹⁾ Голубінский I² с. 271, Суворов I с. 129—131, Барсов гл. VIII.

²⁾ До половини XIII в. звістия лише чотири згадки про присутність руських митрополитів в Царгороді на соборах — див. про них у Голубінського I² с. 296.

³⁾ Acta patriarchatus I. 126.

⁴⁾ Пор. Голубінский оп. с. II с. 132, Суворовъ I с. 129—131 і спеціальну розвідку Николаевського — Христианское Чтеніе 1879, VII—VIII.

повідает Андрію, що властиво не хотів і не мав права (!) пересуджувати справу, після того як вона вже була рішена на духовнім соборі, але що сам єпископ просив, аби патріарх вглянув у його справу, то патріарх переглянув сю справу і переконався, що єпископ поступав собі відповідно, тому просить Андрія вернути єпископу його катедру. Бажання патріарха, здається, було сповнено Андрієм¹⁾.

Друга справа розпочала ся теж з ініціативи того-ж Андрія і з тим же єп. Леоном, а стояла у звязку з славною в історії тодішнього культурного життя суперечкою про піст у сьвята. Про саму сю суперечку буде ще мова низше, а тут тільки згадую, що справа о стільки заінтересувала суспільність, аж рішення митрополита не могло рішити справи, й її віддано на суд патріарха: коли Андрій суздальський прогнав єп. Леона з єпархії, за те, що він обставав за постом, митрополит рішив справу на користь Леона, але Андрій не прийняв сього рішення і справа пішла до Царгороду. 1164 р. в присутности імператора Мануїла і послів князів кїївського, чернігівського, переяславського й суздальського була диспута, де єп. Леон боронив свого погляду, але його „упрѣлъ“ єп. болгарський Адріан²⁾. Зауважу до рiчн, що й ся диспута не рішила

¹⁾ Грамоту патріарха, як я сказав уже, маємо тільки в пізніших копіях, і то в перекладі. З кодексу XVI в. надрукував її м. Макарий в т. III² с. 297 і Павлов в своїм збірнику памяток руського канонічного права (Рус. ист. библи. VI ч. 3), і сей текст (без кінця) взагалі не має в змісті нічого непевного (лише в стилізації дещо виглядає на пізнійше), так що приймається без підозрін в сучасній науці (навіть скептичний Голубинский нічого не закидає йому — I² 293). Інша версія, ампліфікована різними, очевидно — видуманими додатками, в Нпконівським збірнику I с. 223—9. Грамота містить в собі відповідь на дві справи: про заснованне митрополії (про се низше) і про процес того єпископа. В коротшій версії вона не має дати, ані імени єпископа. В ширшій додано імя єпископа — Нестора, грамота (без дати) положена під р. 1160, і в ній трактується також справа сьвяточного посту і єп. Федора. Імя єпископа Нестора в ній, по жосму, неможливе: справа Нестора почала ся й закінчила ся ще за життя Юрія (Лавр. с. 329), коли Андрія не було в Ростові; в грамоті, писаній очевидно по кількох роках Андрієвого князювання, іде мова мабуть про Леона, і власне про ту пригоду його, що записана в Суздальській літописі під 1159 р. словами: „выгнаша Ростовци и Суздальци Леона єпископа, запе умножилъ быше церковь, грабѣя поны“. Як видно з оповідання під р. 1164, Леон по тім одначе вернув ся на катедру і вже справою посту Андрій висадив його знову. Тому датованне 1160 роком патріаршої грамоти можливе, тільки вона належить до Леона.

²⁾ Лавр. с. 334.

справи, й новий митрополит київський Константин тримав ся погляду еп. Леона.

Факт властивого суду патріарха над митрополитом маємо з часів м. Петра, в першій чверті XIV в. Як оповідає життє його, єпископ тверський Андрій обжалував митрополита перед патріархом в якійсь близше нам незвідній справі. Патріарх вислав „єдиного отъ клирикъ своихъ“ і поручив йому розібрати сю справу на соборі руських єпископів. Собор відбув ся в північнім Переяславі, в присутності князів, і м. Петра оправдано¹⁾. Не знати, чи до сього ж епізоду належить звістне нам з актів: що з ініціативи еп. тверського на митрополита Петра піднято було обвинуваченнє в симонії, обжалував його перед патріархом тодішній в. князь володимирський Млхайло Ярославич, з тверської династії (ціла справа безперечно стояла в звязку з боротьбою за велике князівство між князями московськими, котрих тримав ся м. Петр, і тверськими); окрім симонії він закидав йому ще й те, що він дозволяв шлюби між близькими свояками. Патріарх в відповідь на се поручив в. князю вислати митрополита на суд в Царгород: „коли схоче сам прийти сюди й оправдати ся, то добре, а ні — то пришли його силомиць, а також і свідків, і тих що знають його вину“. Дальшої історії не знаємо (у всякім разі коли суд був, то митрополит оправдав ся). Коли се факт осібний від описаного в житті, то мали-б ми ще один випадок патріаршого суду над митрополитом²⁾. Потім сюди-ж належить описаний уже вище³⁾ епізод з м. галицьким Тедором, обжалованим м. Теофістом і визваним на патріарший суд.

Окрім сих судових справ можна вказати ще грамоту патріарха Германа і собора митрополитів з р. 1223 до київського митрополита Кирила: патріарх, довідавши ся, що на Руси часом сьвятять ся в сьвященики раби, не пущені на волю, на жаданнє їх панів

¹⁾ Анонімне (т. зв. Прохорове) життє м. Петра у Макарія IV с. 314; Голубінскій на підставі деталів виводить для сього собора дату 1310/1 р. — ор. с. П с. 107, він же здогадуєть ся, що еп. тверський обвинуватив митрополита в тім, що він побирає оплати за ставленнє.

²⁾ Документи надруковані були Павловим в Православнім Соборьднику 1867, з поясненнєм справи, і потім в Ист. библ. VI с. 147; аналіз сеї справи у Голубінського ор. с. П с. 113—5. Коли покладати ся на деталі оповідання життя, то виходило, що се було нове обвинуваченнє на м. Петра (як приймає д. Голубінскій), але власне на сі деталі не зовсім можна покладати ся, тому дуже можливо, що сі документи належать до попередньої справи. ³⁾ с. 273.

(для домових чи сільських церков), поручає митрополиту, аби викоренив сю практику, неможливу з огляду на те, що священник не може зіставати ся в рабськїм стані¹⁾. До сеї категорії відносин належать також патріарші відповіді на запитання єпископа сарайського Теогноста 1276 р.: справедливо здогадують ся, що сї запитання були зроблені наслідком нарад володимирського собору, і Теогност, що їздив до Царгороду з дипломатичними порученнями, предложив їх з поручення митрополита і собору патріархови. Се були ріжні, переважно другорядного значіння казуси церковної практики: в які дні читає в церкві євангеліє єпископ? чи можуть кілька священників разом хрестити дитину? чи можна правити літургію в велику п'ятницю? чи можна кільком священникам під час літургії служити кількома агнцями? і т. и. Се були казуси, на котрі, очевидно, не знайшли згідного рішення єпископи володимирського собору й предложили їх на рішення царгородського патріаршого собору²⁾.

Сими фактами й вичерпуєт ся все, що ми знаємо про безпосередню участь патріарха в справах руської церкви; безперечно, в дійсности мусіло бути таких фактів більше, але завсеїди мабуть не багато.

З тими незначними виїмками, які становить ефемеричне існування митрополій переяславської, галицької й литовської, землі Руської держави належали увесь сей час до одної митрополії. До упадку Києва належало до руської митрополії єпископських катедр шіснадцять, а то: переяславська, чернігівська, білгородська, київська, володимирська (на Волини), луцька, перемська, галицька, угровська (холмська), туровська, новгородська, полоцька, смоленська, ростовська, володимирська (на Клязмі) і рязанська. З них по всякій правдоподібности до половини XI в. були вже засновані всім катедр: переяславська, чернігівська, білгородська, київська, володимирська (на Волини), туровська, новгородська і ростовська³⁾. Інші катедри, правдоподібно, з'явили ся пізнійше, але хоч трохи докладнійше знаємо час заснування тільки чотирох — смоленської

¹⁾ Грамоту сю, міщену в Кормчих, видрукував вперше Востоков в Описанію рукоп. Румянцев. музея с. 303, викаавши й її дату. Див. також Рус. ист. библ. VI ч. 5.

²⁾ Запитання й відповіді заховали ся по грецьки і в словянських перекладах, надруковані вони в Рус. ист. библ. VI с. 129 і додат. с. 1. Словянські переклади вначо ріжняють ся між собою й від грецького тексту: очевидно, первісний текст розширяв ся додаваннем нових казусів, толковань і т. и. Ріжні версії їх в Чтеніях москов. 1860, II, Правосл. Собесъд. 1863, II, Рус. ист. библ. I. ³⁾ Див. в т. I с. 463.

(1137), рязанської (між 1187 і 1207), володимирської на Клязмі (1226) і угровсько-холмської (за Данила). Після 1240 р. згодом зникають з українських катедр юрівська, що після 1241 р. вправді ще фігурує в реєстрі катедр царгородського патріархату з 1260-х рр.¹⁾, але хто знає чи існувала вже реально, а півнійше нема про неї слуху, і переяславська, злучена в 1260 р. з сарайською, котрої єпископ резидував в Сараї, в Орді²⁾. Натомість появилося кілька нових катедр в землях великоросійських.

Осібне місце займала тмутороканська катедра, заснована ще перед розповсюдженням християнства на Русі. Давнійше (в VIII в.), вона належала до іотської митрополії; пізнійше (в XII в.) бачимо її самостійною архієпископією, залежною безпосередньо від патріарха. Чи в часах коли Тмуторокань стояв у тіснійшій залежності від Руської держави (головно в XI в.), тмутороканська катедра залежала від Києва, не знати. Але є натяк на це в тім факті, що сюди на катедру попадали часом печерські монахи (єп. Николай, в кінці XI в.).³⁾

¹⁾ Ταξίς — ed. Parthey p. 101: ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἰς τὴν Ῥώσιν ποταμῶν.

²⁾ Про алування переяславської катедрі з сарайською див. Нико-нівську л. II с. 147—8. пор. акти володимирського собору (Рус. ист. библиот. VI, 83), де сарайський єпископ Теофіст зветься переяславським. Про білгородську катедру також думають звичайно, що вона зникла по татарським нападі (Макарий IV с. 108, Голубинський I 1² с. 669, сей погляд прийняв і я в Історії Київщини с. 507), але вона не тільки що фігурує в пізнійших реєстрах катедр (Таξίς і Ἐκθesis), але й єпископ білгородський виступає в актах м. Теофіста з р. 1345 (Regel Analecta с. 55). Уважати цього білгородського єпископа 1345 р. єпископом молдавським, з Авермана, як то роблять з єпископом білгородським 1401 р. (Acta patriarchatus II с. 259: τὸν μητροπολίτην Γαλιτζίης ἐνδυσὶν λαβόντα συνεδιῶς χειροτενεῖν ἐπισκόπου εἰς τὰς τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας ἐπισκοπὰς, ὧν ἦν καὶ τὸ Ἀσπρῆχοαστρον), неможливо, та й гіпотеза про молдавську катедру в Білгороді — Авермані (Павловъ О началъ галиц. митрополіи с. 233) або як хоче Голубинський — в бесарабських Більдях (Очеркъ исторіи церкви болгарской, сербской и румынской с. 376) взагалі дуже непевна. Так само безосновний адогад м. Макарія, що по поході Бату українські катедри якісь час були без єпископів (IV с. 108).

³⁾ Патерик с. 129, пор. 90; судячи по поданих тут подробицях, виходило-б, що це сталося десь в остатніх десятиліттях XI в. — 80-х або 90-х рр. Становище тмутороканської катедрі взагалі дуже неясне. Голубинський ще й тепер вважає можливим припускати, що вона заснована за патр. Фотія, або навіть руськими князями (I. 1² с. 683—4). Але з каталогу епархій VIII в., виданого de Voog-ом (Zeitschrift für Kirchengesch., XII,

Як бачимо, в передтатарські часи дієцезія відповідає звичайно землі. Тільки декотрі землі мають більше кафедр. З другого боку деякі землі досить довго були без осібних кафедр, як Смоленська і Рязанська. Взагалі дієцезії на Русі визначалися незвичайними в церковній організації розмірами, й побільшення їх ішло дуже важко; головню, як показує історія заснування смоленської кафедрп, перешкаджали тому самі єпископи, що не хотіли, аби їх доходи зменьшалися через відділення частини їх дієцезії.

Що канонічному праву відносини митрополита до єпископів відповідали досить близько відносинам митрополита до патріарха. Єпископа мав вибирати єпископський собор митрополії, сьвятити мав митрополит. Єпископ нічого важнішого не повинен робити без згоди митрополита, але й митрополит нічого важнішого не повинен робити без собору єпископів. За те адміністративні функції в своїй дієцезії єпископ веде самостійно; тільки в разі якихось надужит митрополит може вмшати ся в справи єпископської управи або вівзвати єпископа на свій суд, але судити його митрополит має на соборі єпископів. До митрополита ж ідуть жалоби на єпископа й апелаяції на єпископський суд¹). Так мало бути по праву. Поясняючи в одній пізнійшій грамоті (половина XIV в.) новгородському єпископу його становище супроти митрополита, патріарх так представляє обовязки єпископа супроти митрополита: єпископ повинен митрополиту показувати послушність і честь; коли б митрополит покликав його до себе, або в чім иньшій — він мусить його слухати ся; коли б стало ся щось таке, що вимагало б слідства і суду, він має послушно піддати ся суду і слідству митрополита; з патріархом він може входити в зносини не инакше як за відомостію і згодою митрополита²).

Поглянемо тепер на дійсність.

Насамперед, поставлення єпископів в руській митрополії, як і поставлення митрополита, в XI—XIII в. розминало ся зовсім з канонічним правом. Судячи по звісткам, які маємо, єпископи не вибирали ся собором, а самим митрополитом, звичайно за порозуміннем з князем землі, до котрої кафедра належала; при тім іні-

---

як вище), знаємо, що тмутороканська кафедра була вже тоді, а заснована мабуть ще скорше — може при відновленню Боспора за Юстиніяна, і належала до готської митрополії. Потім в т. зв. катальогу Льва Мудрого (Parthey с. 100) і в катальогу виданім Гельцером (с. 255) тмутороканську кафедру бачимо вже серед автокефальних архієпископій.

¹) Див. Суворовъ I с. 132—4.   ²) Рус. ист. библи. VI дод. с. 55—7.

ціатива могла виходити чи то від митрополита чи то від князя: тим пояснюють ся такі вирази, що мовляв князь „поставив“ єпископа¹⁾. Київський князь мав вплив на номінацію єпископів і в иньшій землі, тим більше, що в иньшій землі, особливо землі менше впливових князів митрополит іменував єпископів часом і без порозуміння з місцевим князем. Але часом князь і відкидав такого „накиненого“. Так коли митрополит поставив був без порозуміння з князем якогось Миколу Грека єпископом в Ростов, місцевий князь Всеволод „не прийняв його і відіслав назад до Святослава Всеволодича і митрополита Никифора з такими словами: „сього єпископа не вибрали (або: не злюбили, — „не избраша“) люди землі нашої! коли ти його поставив, то умісти його собі де хочеш, а мині постав Луку ігумена св. Спаса“. Тоді митрополит, уступаючи бажанню Всеволода і київського князя Святослава „неволею великою“ відкликав своє рішення й поставив в Ростов того Луку, а Миколу послав у Полоцьк. З сього поводу суздальський літописець висловляє таку максиму: єпископство не годить ся діставати „на мажд“, але за волею князя і людей (єгоже князь вьсхоцеть и людье)²⁾. Та розуміть ся, воля людей була тут більше фразою, і в дійсности, по поглядам сучасників, мав, значить, вибирати кандидата на катедру князь.

Нова, відповідна до постанов канонічного права практика в руській митрополії була заведена тільки в XIV в., як бачимо з випадково знайдених митрополичих протоколів 1328—47 рр., з часів митр. Теоноста (що як раз в 1328 настав на митрополію)³⁾. Тоді при обсаді єпископських катедр тримали ся канонів: митрополит скликав собор єпископів, і ті вибирали трох кандидатів, а з них митрополит вибирав одного, оголошував його імя, і потім висвячував. Ся практика потім була усьвячена уставою „како достойть избирати єпископа“, як єдино легальна⁴⁾. Під якими впливами

¹⁾ Нпр. Лавр. с. 281: постави князь Ярополкъ игумена Марка єпископомъ Переяславлю, Іпат. с. 448: Рюриг постави єпископомъ отца своего духовного і т. д., с. 495: избранъ бысть и поставленъ бысть Иванъ пискупъ княземъ Давиломъ.

²⁾ Іпат. с. 425, Лавр. 370.

³⁾ Протоколи м. Теоноста видані в останнє у Регеля *Analecta byzantino-russica* с. 22—6, примітки с. 32—7. Перед тим сї, знайдені Регелем протоколи видав Васілевскій в Ж. М. Н. П. 1888, II з докладною статєю п. т.: Записки о постановленіи русскихъ єпископовъ при м. Теоноствѣ въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѣ (статю сю реферував Головацькій в Сборнику галицької матиці за 1888 р.

⁴⁾ Устава видана у Павлова Рус. ист. библ. VI ч. 52, українську версію вид. Петрушевч п. т. Архієратиконъ Кіевской митрополіи, 1901.

заведена вона була, тяжко сказати. Можна думати, що незадоволення на впливи вел. князя на митрополіта, що відбивалися, як ми бачили, при давнійшій практиці дуже сильно на ставленню єпископів, могло стати особливо сильне, від коли, з упадком Києва, зарисувалося кілька нових політичних центрів, і се могло привести до реформи. Але се тільки здогад.

В XI—XIII в. князь не тільки вибирав єпископа (що рішучо противилося канонічному праву), але й скидав його, коли той чомусь не подобався йому. Ми бачили, що київським князям траплялося відставляти митрополитів (історія з Константином); теж повторялося і з єпископами. Особливо на с'їм полі звістні суздальські князі і Суздальці. Єпископа в таких разях мав судити митрополичий суд, і тільки він міг його скинути, але, як видно з наведених вище фактів, не багато помагало єпископу бути й оправданим митрополітальним судом, як на його напос'ївся князь.

Зносини між єпископами й митрополитом мусіли бути взагалі далеко живіші, ніж у митрополіта з патріархом. Але й тут значне віддалення катедр і приналежність їх до різних політичних тіл значно ослабляли сї зносини і впливали на більшу самостійність єпископів від митрополіта.

По канонічному праву єпископ, як сказано, підлягав суду митрополіта, а властиво — собору єпископів. Вище ми мали вже один такий факт: суд митрополіта з собором єпископів над суздальським єпископом Леоном, обвинуваченим кн. Андрієм. Окрім того ми маємо ще кілька випадків митрополітального суду: перший ще з XI з. — суд митрополіта над новгородським єпископом Лукою по донесенню його власних холопів. Подробиць процесу не маємо ніяких, знаємо тільки, що митрополит з початку осудив Луку і три роки протримав у арешті, але потім показалася його правда, і він вернув ся на катедру¹⁾. Потім сюди-ж мусять бути зачислені звістки про кари наложені митрополитом на єпископів: на єп. новгородського Ніфонта (за спротивлення м. Клименту) і на ростовського єп. Федора; сї кари, правдоподібно, не могли мати місця без спеціального засуду.

Подробиць митрополітального суду взагалі не маємо; тільки в згаданій патріаршій грамоті в справі єп. Леона про суд над суздальським єпископом сказано, що судив його митрополит не сам,

Павлов датує її 1423 р., але се тільки *terminus non post quem*, устава-ж може й мусить бути старша; пор. мою рецензію в Записках т. LIV.

¹⁾ І Новг. с. 92—3.

а з собором (єпископів) і з участю київського князя: „во своємъ тамъ у васъ соборѣ и предъ великимъ княземъ всея Руси“ (так!), „пришедшимъ о томъ нѣкимъ мужемъ благородія твоего“ (кн. Андрія). Правдоподібно, се й був нормальний порядок. Участь київського князя не повинна нас дивувати, коли знаємо про його діяльну участь в ставленні єпископів і в інших церковних справах. Звертає ще увагу тяжка кара, наложена на того еп. Федора: як оповідає суздальський літописець, митрополит казав йому утяти язик, як злочинцю і еретика, утяти праву руку й виїняти очі, за те, що він сказав хулу на Богородицю¹⁾.

Можна вказати ще на одну функцію митрополита — канонізацію святих. Найбільше інтересний факт — се канонізація Теодосія: в сій справі печерська братія удавала ся до кн. Святлополка, аби вплинув на митрополита, і той, довідавши ся про жите Теодосія, вписав його в синодик: „повелѣ по всѣмъ епискупамъ вписати Федосѣя в сѣнаникъ“²⁾.

Що канонічному праву, як ми вже знаємо, всі важніші справи митрополит має залягоджувати з участю єпископських соборів. Але сі собори і в Візантії ішли досить пиняво, а на Руси мусли йти ще пинявіше: уже м. Іоан у своїх правилах³⁾ загрожує єпископам „посварити“ їх, як не будуть прибувати на собори; але погроза ся мабуть не дуже впливала. Правдоподібно, щоб забезпечити митрополиту присутність бодай двох єпископів, були засновані ті катедри в Білгороді й Юриїві, що не знати чи й мали арештою свої єпархії.

Як єпископський собор мав бути невідмінним учасником митрополітальної управи, так в єпархіальній управі прибічною радою єпископа (а для київської єпархії — митрополита, що в її границях виконував всі функції звичайної єпископської управи), був „кринос“ (грецьке κληρος) — колегія міських священників, з старшим священником катедри на чолі⁴⁾. У нас на Україні кринос і пізніше

¹⁾ Лавр. с. 338.

²⁾ Іпат. с. 188. Коментар до сього факту у Голубинського Канонізація с. 388—9, де й вагалі про канонізацію в староруській церкві. ³⁾ § 31.

⁴⁾ Житие Теодосія л. 30: едиць отъ клироса святая и великия церкве Софяя. Іпат. с. 494 — отъ клироса великое церкви святой Богородици володимирской. Див. також фундацію смоленської катедри. Устави володимирського собору (с. 92) кажутъ, що оплати за ставлення збирають клирошани. В літописах слово клирос уживаєть ся для означення катедрального духовенства, але адміністративне значінне сеї колегії не підлягає сумніву.

був дуже важним учасником епархіальної управи, але з часів XI—XIV в. ми, на жаль, маємо переважно самі голі згадки про сю інституцію, й тільки на підставі пізніших функцій крилоса можемо догадувати ся, що й у сі часи крилос брав участь в адміністрації епархії, духовнім суді, та адміністрував епархію, коли вона не мала єпископа¹⁾.

З поодиноких єпископських урядників можемо вказати ще тільки „намістників“, що головну функцію свою мали, здасть ся, в епархіальнім суді (про них маємо звістки з XIII в.), та ще хіба „десятинників“, звістних тільки з постанов володимирського собору (місцевих — українських звісток про них не маємо), що мали, очевидно, збирати церковну десятину²⁾. Вкінці єпископські тивуни, як у князя чи боярина, завідували ріжними галузями господарства — і управи³⁾.

Серед функцій єпископської управи займав не согірше місце суд. Справа сього суду одначе належить до тяжких питань нашої давньої історії, а з становища історії культури дуже важних і тому вартих як найдокладнішого розсвітлення⁴⁾.

Ми маємо цілий ряд княжих грамот, що уставляють привілеї й границі церковного суду, — грамоти з іменами Володимира, Ярослава, Всеволода Мстиславича. Але всі вони мають вразні

¹⁾ Значінне крилоса в староруській церкві було вияснено докладно Голубінским — I. 1² с. 376 і далі, а потім тема, дана київською академією, викликала кілька спеціальних розвідок про крилос: Ол. Лотоцького Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV—XVI в. — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. IX, С. Л. Предшественники духовных консисторій т. н. соборные крылосы (Кіев. епарх. вѣд. 1895), Божикъ Соборные крылосы или кантулы въ зап. рус. церкви (Холмско-варшав. еп. вѣстн. 1896). Вони дотикають ся почасти й давньої руської церкви.

²⁾ Про намістників в церковній уставі Володимира з XIII в. і в актах володимирського собору 1274 р.; судові функції намістника видно з Володимирової устави (я своїм тїномъ приказываю церковнаго суда не обидѣти ни судити безъ владычня наместника) і з життя м. Алексія (XIV в.), де пояснено, що він за м. Теофіста був „наместникомъ святительскихъ правлений, еже разсуждати Божія люди и вся церковныя суды“ — Степенная книга I. 450. Десятинник — Рус. ист. библ. VI с. 92. Між сучасними дослідниками іде суперечка про те, чи пізнійша московська практика, що єпископські урядники були світські, іде з староруських, чи була пізнішим явищем — Голубінский I. 1² с. 392 і далі, Суворов I. 176.

³⁾ Згадка про тивуна новгородського єпископа — Срезневского Древние памятники письма⁴ с. 66 (фотогипсія — ч. 19).

⁴⁾ Про церковний суд див. вказану в прим. 23 літературу канонічного права і загальні курси.

прикмети пізньої редакції, так що в них не легко відрізнити дійсну практику від не переведених в жите претензій духовенства, а саму практику не можна докладно означити хронологічно. Тільки пізніша й найбільше скупа фундаційна грамота Ростислава Мстиславича, при досить докладній даті, не має на собі сього закиду фальсифікації¹⁾.

Грамота з іменем Володимира звісна в різних версіях, коротких і довгих; їх ділять на дві, три і навіть чотири категорії, але се не важно, бо взагалі всі копії мають різні відміни, так що зовсім тотожних між ними майже нема. Найстарші копії, які маємо — з другої половини XIII в., належать до ширших редакцій; але й коротші й ширші редакції, навіть в сих копіях XIII в., однаково мають уже виразні прикмети пізнішого редагування; на се вказує виразою імя патріарха Фотія, котрого Володимир називав в них своїм сучасником²⁾.

Се явище можна б різно толкувати: або думати що початковий автентичний устав Володимира був перероблений і розширений пізніше, й так з'явили ся в нім анахронізми, або що він взагалі був уложений пізніше, і збираючи норми й традиції церковного суду, по традиції ж звязав се з іменем Володимира, як першого організатора руської церкви взагалі і спеціально — церковного суду. Се друге пояснення безперечно певніше, судячи з того, що окрім Володимирових грамот ми маємо їх норми і незв'язані з іменем Володимира: грамоти з іменем Всеволода Мсти-

¹⁾ Скептичний погляд на устави пішов від Карамзіна, котрого погляди збивав Неволін і м. Макарій; в новійшій літературі речником скептичного напрямку виступив Голубінский (сих поглядів держить ся і в новім виданю І. І с. 399). Крайнім скептицизмом визначають ся погляди проф. Суворова (І. 311 і далі); він не признавав автентичною навіть Ростиславової устави (в новім виданню, вже, правда, упустив се), а Володимирову уставу датує XIV віком і текст її в Софійській коржичі вважає пізнішою допискою (Курсь І с. : 15, Учебникъ с. 216). В обороні устав виступив Павлов, присвятивши Володимировій уставі реферат на московськїм археологічнім з'їзді, що лишив ся недрукованим. В своїм (посмертнім) курсі він властиво боронить їх значіння, а не автентичности: навіть Володимирова устава по його гадці була уложена не скорше як сто літ по смерті Володимира, і в формі Володимирової грамоти представила практику, що могла йти від часів Володимира; отже грамоту він має за фальсифікат (с. 146). Ключевский, також підносячи значіння устав, властиво також не рішаєть ся виразно признати в основі Володимирової устави його автентичну грамоту, хоч допускає сю можливість (І с. 304).

²⁾ „Въспиряль єсмь святоє крещеніє отъ грецькаго царя и отъ Фотія патріарха царегородьскаго“.

славича і записи про тіж єпископські права і прерогативи не в формі грамот, а в виді записки „о церковныхъ людѣхъ, и о судѣхъ, и о десятинахъ, и о мѣрахъ городскихъ“, без імени князя; се показує, що вони не були так органічно звязані з іменем Володимира. У всякім разі навіть найдавніші версії Володимирових грамот, які ми маємо, судячи по їх анахронізмам, не могли з'явитися скорше ніж в XII в.

Як би ми не об'ясняли собі початку Володимирової устави, се в кождім разі не позбавляє історичного вначіння заведених до неї норм: вони показують нам коли не дійсний обсяг єпископської юрисдикції в часи утворення устави, себто десь в XII віці, то бодай формулюють бажання, дезідерати духовенства в сій сфері, а такі дезідерати певне не зіставалися без впливу на дійсну практику. Тим поясняється факт, що ми стрічаємо сю уставу в найдавніших кодексах канонічних памяток (т. зв. Кормчої книги), від XIII в. почавши.

Обсяг єпископської юрисдикції, признаний їй дійсно політичною властю в середині XII в., показує нам фундаційна грамота смоленської катедри. Фундатор — князь Ростислав визначає сю юрисдикцію на основі сучасної практики¹⁾, передовсім переяславської єпархії, до котрої перед тим належала Смоленська земля; отже се означенне ми можемо вповні прийняти для тогочасної української практики. Грамота вичисляє такі „єпископлі тяжі“: розвід („роспуст“), двоженство, неправний шлюб (аще хто поиметься черезъ законъ), умиканне жінки, „зелья и душегубства“ — себто душегубство зелієм (отроєннем) і взагалі ворожбитство, чари, далі — бійки жінок між собою, і крім того кілька неясних точок. Таким чином тут знаходимо як справи єпископської юрисдикції: а) порушення постанов що до шлюбу, б) вчинки противні християнству (чари і т. и.), в) вчинки особливо дражливі і скандальні (бійка жінок).

Порівнюючи постанови Ростиславої грамоти з уставами Володимира, бачимо, що сі устава, мало що додаючи до справ першої категорії, розвивають головню другу й третю, та додають четверту: маєткові спори, які виникають в родині, між свояками. І так з другої категорії маємо тут: єретицтво, крадіж в церкві або з моголи; знищення або профанація предметів християнського поважання (крестъ посьбуєть или на стѣнахъ рѣжуть, скоты, или псы

¹⁾ Ростислав каже: „а тяж єпископскихъ не судити никомуже“; таким чином сі „єпископлі тяжі“ він бере як інститут уже вироблений.

или поткы (птахи) безъ великы нужды введеть (до церкви) или что неподобно въ церкви подѣсть); держанне поганьского култы (кто молить ся подь овиномъ или во рощенъи или у воды); уроки, зѣле (зельи). З третью — гвалт, „ смилное заставанье“ (в адульгері)¹⁾, противприродні вчинки, скандальні форми бійки, бите батьків дѣтьми, убійство дѣвчиною своєї нешлюбной дитини.

З цивільних справ в Володимировій уставі маємо спори супругів про майно²⁾ і братів про спадщину. Справи про спадщину належали й до свѣтської юрисдикції, і як тут розграничували ся сі дві юрисдикції, не ясно: могли сі справи рѣшати ся спільним (смѣснимъ) судом свѣтських і духовних судей, або судові доходи ділити ся, як се постановляє Ростиславова грамота про умиканне: половину грошевих кар з таких справ князь або його посадник дає єпископу. (Що деякі цивільні справи звязані з шлюбними відносинами належали до єпископської юрисдикції, се бачимо в практиці московських часів, і ся практика, правдоподобно, мала свій початок ще в передтатарських часах³⁾, як і деякі иньші справи — нпр. процеси холопів з своїми панами).

З кінця XIII в. маємо посланіє володимирського єпископа до свого князя (судячи з того що сей князь зветь ся сином Олександра, воно може належати тільки до р. 1276—1304), де єпископ, покликуючи ся на практику „во всѣхъ крестьянскихъ людехъ“, означає границі церковного суду дуже близько до Володимировій уставі; се показує, що при кінці XIII в. практика уже стояла близько до норм сеї уставі⁴⁾.

Дальший розвій практики чи дезидератів духовенства в сфері церковного суду дає устава т. зв. Ярославова. Хоч всі верзі сеї уставі, які маємо, містять подробиці, які зраджують дуже пізні, московські часи, але иньші деталі виразно вказують на староруську основу і з сього погляду устава має і для нас безперечне

¹⁾ Срепчевский (Словаръ sub voce) вказує на старочеське *smilny* — розпустный, *smilstvo* розпуста, і тут, очевидно, так і треба розуміти се слово. Друге об'ясненне — від „смило“ посаг, отже спори про посаг.

²⁾ „Пошибеньє промежи мужей и женою о животѣ“ — се толкували як бійку супругів про майно; Павлов читає й толкує відмінно: *пошибеньє (гвалт), при межі мужей и женою о животѣ*“ (с. 139). Він взагалі дав в своїм курсі ряд інтересних толковань тексту.

³⁾ Се дуже основно аргументував Голубінский I. 1² с. 421—2.

⁴⁾ Рус. ист. библ. VI, 118.

значиннє¹). Не запускаючи ся ближше в аналізі її, зазначу, що устава ся розвиває головнo казуїстику вчинків против шлюбу (моральности) та категорію масткових справ (нарушеннє одним з супругів родинного мастку); поважне місце займає справа розводу, також спеціалізована досить докладно; для значного числа переступів уставлена грошева кара в досить високих цифрах (до 300 грив.). Цікаво, що деякі статі відси увійшли потім в московську Кормчу (патріарха Никона).

Окрім спеціальних справ, в котрих єпископському суду підлягали всі категорії людности, підлягали йому у всіх справах категорії „церковних людей“. Сюди окрім духовенства в тіснійшій значинню належали ще люди так чи инакше звязані з церквою. На жаль Ростиславова устава говорить про них дуже мало: загально згадує про „церковних людей“, а спеціальну категорію з них вичисляє тільки одну, „прощеників“, — „даю св. Богородици прощеники съ медомъ, и съ кунами и съ вироку, и съ продажами, — и ни надобѣ ихъ судити никакому же человекъку“. Назва ся не ясна: Герберштайн толкує се як людей, що виздоровіли наслідком чуда, і се толкованнє приймає ся в науці. У Володимировій уставі маємо категорій церковних людей дуже багато: окрім духовенства білого, з їх родинами, і чернців та церковних слуг: „поп, попадіа, попович, діакон, и кто въ клиросѣ“, инакше: „и вси причетници перковныи“, „проскурница, игумень, игуменія, черньць, черница“, вичислені тут іще: „лѣчецъ (лікаръ), прощенникъ, задушный человекъ (себ то раб даний на церкву або пущенный на волю „за душу“), слѣпецъ, хромецъ, баба вдовица, паломникъ²), сторонникъ, больница, гостинници (і окрім того ще иныша назва їх — страннопріимници)“. Всеволодова устава додає ще „ізгоів“: „поповъ сынъ грамотѣ не умѣтъ, холопъ и съ холопѣства выкупится, купецъ одолжаєтъ“.

Таким чином під назвою церковних бачимо тут людей, що годували ся при церкві або в звязаних з нею інституціях (шпиталі, гостинниці — *ξενοδοχια*); сюди належить і „лічецъ“ —

¹) Уже Неволін вказував на те, що в основі Ярославової устави лежить практика XI в.; сей погляд приймає й Павлов, а Ключевский, опираючи ся на своїй теорії змін в монетній системі давньої Руси, бачить в цифрах грошевих кар устави виразні вказівки того, що первісна редакція устави належить до першої половини XII в., а пізнійші зміни до XIII і XIV—XV вв. (I с. 312—4). Його аналіза Ярославової устави в кожнім разі досі властиво одинока і з сього становища інтересна і важна.

²) Павлов волить варіант „псаломникъ“.

шпитальний лікар. По друге, маємо людей що віддають ся побожним заняттям — паломники, „прощеники“ — сі віддавали ся, очевидно, по своїм чуді особливій побожності; нарешті люде без суспільного становища, що потребували опіки церкви: розстрижені черці, ізгої, задушні люде. Остатні вповні аналогічні з тими „холопами, що з холопства викупили ся“. Такі холопи становили, видко, головну масу між ізгоями, так що слово „изгойство“ означало викупну плату холопа за увільнення¹⁾. Нема нічого неможливого, а противно — вповні правдоподібно, що сі категорії церковних людей, о скільки існували, були під церковною юрисдикцією в перед-татарські часи й на Україні.

Коли сі церковні люде мали процес з нецерковними, то таку справу, по Володимировій уставі, мав судити „обчій судъ“ — зложений з відпоручників князя і єпископа.

Джерелом права для церковного суду служили в першій лінії візантійські кодекси, передовсім т. зв. Номоканон, принесений з Візантії в двох головних редакціях його т. зв. Іоана Схоластика (VII в.) і т. зв. Фотиевій, і додаткові статі візантійського та болгарського походження — вибір з Мойсеєвого Пятокнижа, Екльоти Льва Ісаврійського та Константина Копроніма, „Законъ судный людемъ“ — болгарська компіляція з тоїж Екльоти, „Градскій законъ“ (переклад „Прохейрона“ Василя Македонянина), до котрих долучали ся потім свійські пам'ятки церковного права (церковні устави) і світського (Р. Правда)²⁾. Такі компіляції — т. зв. Кормчі давали таким чином дуже різнородний, не завжди суголосний матеріал, на підставі якого виробляла ся практика церковного суду.

Окрім суду Володимирова устава згадує ще одну компетенцію єпископа: пильнувати правильности міри і ваги — „городские и торговые всякыя мѣрила, и спуды, и звѣси, ставила“, аби їх не зменшувано й не побільшувано. Дійсно ми знаємо, що міри й ваги були під доглядом духовенства — про се згадує торговельна

¹⁾ Срезневскій Свѣдѣнія о малорав. пам. LIX с. 331—2, Рус. Ист. Библ. VI, 842.

²⁾ Літературу про Кормчу див. в прим. 23. Старі типи Кормчих, принесених в початках християнства (найстарший кодекс з XI або XII в.), потім заступив пізнійший тип, з коментарями пізніших візантійських каноністів, виписаний з Болгарії митр. Кирилом для собора 1274 р.; він звістний або в кодексах, що містять тільки його (найстарший рязанський кодекс 1284 р.), або разом з руськими доповненнями старших Кормчих (найстарший кодекс — новгородський Синодальний, коло р. 1280).

умова Мстислава смоленського з Німцями і грамота Всеволода новгородського церкві св. Івана¹).

Окрім сих єпископи й духовенство взагалі мали ще й деякі інші не-церковні функції. Так духовні особи, особливо єпископи, дуже часто уживали ся для дипломатичних посольств, або й самі посередничали між князями — маємо нераз такі факти²), а як розповсюднені вони були в життю, показують слова Мономаха, що каже Олегу Святославичу післати до нього „посла або єпископа“ (соль свой или пископа)³). Як княжі дорадники духовні особи мали нераз значний вплив на політику, а часом і з власної ініціативи забирали голос в світських справах: ми бачили, що Володимирові розпорядження про кару смерти були видані під впливом єпископів, що впливом ігумена Григорія поясняли неутрачтет Мстислава Мономаховича в чернігівських справах. Митр. Никифор виразно заявив Юрику, що то обов'язок духовенства — впливати на князів, повздержуючи їх від війн: „княже, мы есмь приставлены в Руской землѣ отъ Бога востыгивати васъ отъ кровопролитья“⁴). Митрополит завдяки авторитетному свому становищу особливо міг впливати в сїм напрямі.

Так само духовенство уважало своїм обов'язком вставляти ся за різні нещасливі жертви сучасної політики. Так ігумени вставляли ся перед Святуполком за Васильком, митрополит з ігуменами випросили увільнення з в'язниці Ярославу Ярополковичу, не дозволили видати „на убийство“ Івана Берладника Ярославу галицькому і т. п.⁵). В посланні м. Никифора до Мономаха є натяк, що й приватні особи звертали ся до митрополита, аби просив за них князя: „може думаеш, що якийсь прийшов до мене з жалями, й тому я написав тобі отсе“, пише митрополит князеві⁶). Про Теодосія печерського оповідає в його житті Нестор, — що він „був для многих заступником перед судами і князями, визволяючи їх від бѣди“⁷).

Коли духовенство, таким чином, мало досить значну участь і впливи в не-церковних справах, то й світська власть з свого боку мала велику участь в церковних. Ми бачили, що княві мали

¹) Хрестоматія В.-Буданова I³ с. 108, 235.

²) Іпат. с. 172, 215, 217, 327, 462, 600, Лавр. 413, 433, 1 Новг. с. 127. Тут же належить згадати поручення галицько-волинських князів єпископам вести замість них переговори з Татарами — Іпат. с. 562, 592.

³) Лавр. с. 245. ⁴) Іпат. с. 460.

⁵) Іпат. с. 170, 181, 335.

⁶) Русскія достопамятности I с. 73. ⁷) л. 27.

великі впливи при іменованню єпископів, а часом і скидали їх в власної волі, що вони брали ся впливати на рішення різних релігійних питань, або що навіть така справа як канонізація відбуваєть ся за посередництвом князя: Свѣтополк „казав (велѣ) вписати до синодика Теодосія, і митрополит так і зробив“¹⁾. Хоч тут се „велѣ“ не треба розуміти дуже буквально, але вплив князя був безперечно.

Такі впливи свѣтської власти не скандалізували духовенство, бо вони вповні відповідали практиці візантійській, і навіть до певної міри само духовенство, переносючи сю практику з Візантії, втворювало її у нас. Характеристично висловляє сей погляд на становище князя мніх Акиндін, зважаючи в. кн. володимирського Михайла Ярославича до боротьби з симонією (коло р. 1311—5): „а може ти скажеш викрутом: „нехай собі правлять ся як самі хочуть, а я в се не мішаю ся?“ — алеж ти, господине княже, цар у своїй землі, ти відповіш на страшнім суді Христовім, коли замовчиш перед митрополитом“²⁾. Акиндін, очевидно, хоче сим сказати, що в. князь, подібно як візантійський цѣсарь, мусить мати нагляд і над церковними справами.

Докінчим наш огляд церковної організації.

Про організацію парафій наші відомости взагалі дуже бідні. В джерелах окрім свѣщеників ми стрічаємо з церковних осіб іще дияконів, іподияконів, паламарів і проскурниць. З них диякони, правдоподібно, стрічали ся тільки в більших церквах, бо згадують ся лише в оповіданнях про більші церковні церемонії³⁾. Дяками (грецьке зменшене імя для дияконів) звали церковних чтеців (*δυνατώτης*); вони мусіли бути в кожній парафії від самого початку. Так само й про паламарів маємо звістки вже з XI в.⁴⁾. Проскурниці ввістні від XII в.⁵⁾, але росповсюдили ся мабуть не відразу. Сей уряд, незвісний в Візантії, з'явив ся з огляду на ті труднощі, які виходили по селах, а мабуть і по містах з проскурами: єп. Ніфонт дозволяє Кирику служити службу божу з одною проскурою, коли нема близько торгу й неможна проскури дістати, а в житті Теодосія оповідаєть ся, що в Курську, отже досить значнім місті, часом не могла відбути служба божа з браку проскур, проскурнаго ради непеченія⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 187. ²⁾ Рус. ист. библ. VI, 158.

³⁾ Нпр. в перенесенню мощей Бориса і Гліба — Іпат. с. 127.

⁴⁾ Несторове сказаніє про Бориса і Гліба вид. Срезневского с. 24.

⁵⁾ Вопросаніє Кирика — Рус. ист. библ. VI с. 98.

⁶⁾ Рус. Ист. Библ. VI с. 50, Житіє Теодосія л. 3 об.

Одна згадка — що Ярослав Осмомисл перед смертю зібрав до себе „збори вся“²⁾, натякає, що по більших містах парафії складали ся з більшого числа святичеників.

Монастирська управа була перейнята з грецьких монастирів чина Теодора Студита, як свідчить автор літописного оповідання і як зрештою показує порівнянне з Студийською уставою; тільки адміністраційна схема на Русі була простійша: число урядників зменьшено³⁾.

На чолі управи стояв ігумен в мужеських, ігуменія в жіночих монастирях. Вони вибирали ся самими чернцями з братії або і з сторонніх людей, часом навіть ще непострижених⁴⁾; про се вибранне маємо докладні звістки, принаймні що до мужеських монастирів. Окрім ігумена управа монастиря складала ся ще з таких урядників: церковного порядку доглядали еклесіарх, деместики (начальники хорів) і паламарі; господарську управу мали економ і келар — начальник маґазинів⁵⁾ і кухні; поодиноких гадузей господарства доглядали тивуни — мабуть чи не з монастирських холопів; окрім того згадуєть ся „вратарь“, що доглядав монастирської брами. Такі відомости маємо про Печерський монастир, що служив взірцем для иньших, мабуть не тільки мужеських, але й жіночих монастирів⁶⁾. В жіночих, здаєть ся, окрім ігуменій, звали ся ігуменами святиченики — монастирські духовники⁷⁾.

Про джерела церковних доходів маємо відомости теж не богати, і то головно тільки про самі катедри.

Перше джерело доходів, яке згадуєть ся, — се княжа десятина. Про неї говорить літопись, оповідаючи про заснуванне київської катедри Володимиром: він дав її десятину „від свого майна й від

¹⁾ Іпат. с. 442.

²⁾ Порівнянне монастирських урядів на Русі з Студийською уставою у Голубінського I. 2 с. 577 і далі.

³⁾ Іпат. с. 425.

⁴⁾ κελάριον — cellarium.

⁵⁾ Іпат. с. 113, Ж. Θεοδοσία нпр. л. 14 (еклесіарх і келар), 16 (економ і вратар), 17 в. (пономар), 19 (келар), 27 в. (тіуни), 28 (деместик). Уважаючи, що Стефан зветь ся то еклесіархом то деместиком, Голубінський думає, що сі уряди злучені були в Печерському монастирі разом, але тоді ледво чи було б дві назви. Пізнійше мабуть був особний ще від келаря трапезар, як в Студийській уставі — див. Патерик с. 87.

⁶⁾ Іпат. с. 115 — Георгій ігумен св. Андрія, Лавр. с. 441 — ігумен успенського (очевидно — жіночого, бо княгининного — с. 394) монастиря; пор. Голубінський I 2 с. 593.

своїх городів“¹⁾. Сей не досить ясний вираз т. зв. Володимирова устава поясняє як десятину від доходів судових, торговельних і від господарських натуралій. Се була десятина з Київської землі; але по всякій правдоподібности такі дотації уже за Володимира дістали й інші єпископи в своїх землях²⁾. На се маємо вказівку в грамоті Святослава Ольговича 1137 р., грамоті, на щастє, вповні певній; тут він каже, що від прадідів (а прадідом його був Ярослав) і дідів його було уставлено, аби єпископи діставали десятину „від даней, від вир і продаж і взагалі від усього, що іде на княжий двір“. Що така практика задержала ся й пізнійше та стала загальною нормою дотації, показують звістки з поодиноких земель: маємо їх для землі Новгородської, Смоленської й Суздальської³⁾. Але при тім ми не можемо сказати, чи скрізь задержана була норма десятини „від усього, що приходить на княжий двір“, чи були в тім деякі відміни в поодиноких землях⁴⁾. Друга неясна точка — чи ся вся десятина ішла на удержанне самої лише катедрі, чи діставало ся з неї щось і иньшому духовенству, себо — чи вона ділила ся якимсь способом між катедрою і бодай деякими відпійшними церквами єпархії. На можливість сього останнього вказує звістка (на жаль одинока) Несторова життя Бориса і Гліба, що на удержанне вишгородської церкви Бориса і Гліба Ярослав визначив десятину з місцевих княжих доходів — повелѣ властелину града того даяти отъ дані церкви святою десатюю часть⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 84.

²⁾ Що Володимирова грамота була видана для Київщини показують слова „по всей землѣ Русьстѣй“ Володимирової устави; сї слова уважали ся доказом проти автентичности її, бо розуміли ся в значінню: по всім землям Руської держави, але хибно.

³⁾ Грамоти Святослава і Ростислава — в Хрестоматії Буданова, I, тексти Іпат. с. 337 і Патерика с. 90.

⁴⁾ Хоч Володимирова устава висловляєть ся яснійше ніж літопись, але й тут іще вістаєть ся неясним, чи розуміти десятину від доходів княжого господарства тільки, чи від всяких натуралій, які приходили князю; останне правдоподібнійше, судячи по категоричній заяві Святослава — з усього, що приходить на княжий двір. В фундаційній грамоті Смоленської катедрі сказано, що єпископ має поберати десятину „отъ всѣхъ даней смоленскихъ... кромяъ продажи и кромяъ выры, и кромяъ полюдья“, і се розуміють деякі, що тут з судових доходів і полюдя не було десятини; але се мабуть скорше розуміти „не рахуючи вир“ і т. д., бо полюдє далі входить в склад десятини.

⁵⁾ Сказанія вид. Срезневского с. 29.

Катедри, визначніші церкви і монастирі діставали від князів і богатих людей нерухомі маєтності, або й самі (особливо монастирі) їх закладали. Так київська митрополія мала десь у Київщині город Полоний, „святѣй Богородицѣ градъ Десятинный“, і ще десь (може в Черкашчині — город Синелець); в Чернігівщині знаємо „сельце св. Спаса“, чернігівської катедрі; Володимир Василькович у своїм тестаменті дав на володимирський монастир св. Апостолів село Березовичі¹⁾. Але особливо значні маєтності мусів мати Печерський монастир, завдяки загальному поважанню: уже XI в., скоро по заснованню, мав він свої села; можливо — сі перші села були засновані самими чернцями й ними оброблювані, але пізніше знаємо на певно що він діставав великі надання: так Ярополк Ізяславич дав йому всі свої маєтності — волости Небельську, Деревську і Лучську і села коло Київки, а його донька пять сіл з челядью²⁾. Взагалі-ж кажучи, церковні маєтності в сі часи не були дуже великі, бо й великих приватних маєтностей не було ще багато; досить сказати, що Ростислав, фундуючи смоленську катедру, при всім своїм запалі до неї надав їй лише два села, „землю“ в третім, два озера з сіножатями і горб, тільки всього.

Катедри, церкви й монастирі діставали також жертви грошима і дорогими речами. Про Ярослава сказано, що він, поставляючи „по градомъ и по мѣстомъ“ церкви й священників, давав їм „имѣнія своего урокъ“³⁾, себ то якусь постійну платню. Але се було можливо тільки, поки церков не було дуже багато. Поза тим церкви діставали жертви, особливо в тестаментях, або по душі. Про ту-ж Ярополкову доньку сказано, що вона за життя дала на Печерський монастир сто гривен срібла і пятдесят золот, а по тестаменту — все своє майно, а її чоловік Гліб Всеславич дав шістьсот грив. срібла і пятдесят золот⁴⁾. На розповсюдженне звичая давати щось церкві по покійнику („по душі“) вказує звістне вже нам прохання Льва Даниловича, аби Володимир Василькович дав Бересте на „свічу над гробом“ Данила, або розпорядження Ростислава по смерті Вячеслава, коли він все майно його роздав на церкви, монастирі, старців, лишивши тільки дещо на поминання — „чимже надъ нимъ дѣяти на послѣднія дни, чимъ свѣчу и просфору его побдѣти“⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 347, 380, 595, Никон. I, 130, 124.

²⁾ Житие Феодосия л. 20, Іпат. с. 338.

³⁾ Іпат. с. 106. ⁴⁾ Іпат. с. 338. ⁵⁾ Іпат. с. 600, 326.

Оплати за спеціальні церковні служби вже тоді були значні, як можна судити з такси за поминальні служби божі подані у Кирика¹⁾: на гривну рахуєт ся 5 служб, так що цілий со-рокоуст коштує поважну цифру 8 гривен! Але такі багаті за-плати, як і леіати, розумієт ся діставали ся головнo визначній-шим, міським церквам, та монастирям, звичайні-ж парафіальні церкви мусіли вже й тоді удержуватись дрібними доходами з па-рафіян, особливо тією хлібною даниною, яку бачимо пізніше (XVI в.) по Україні²⁾.

Митрополити й єпископські катедри мали іще доходи з са-мого духовенства.

Не підлягає сумніву, що митрополит діставав, і то досить значну платню від тих, кого він сьвятив у єпископи (як з дру-гого боку оплачував ся патріарху). Ся практика оплат за ставленне єпископа була перенесена з Візантії (се т. зв. *καθεδρατικόν*); про звістний уже нам епізод, коли суздальський князь відкинув накиненого йому митрополитом єпископа Суздальська літописє по-ясняє, що сього єпископа митрополит був поставив за грош, „на мэдѣ“³⁾. Що се не був факт виїмковий, показує иньша з ріжних поглядів дорогоцінна звістка з Патерика; „пише мині, каже еп. Симон, княгиня Ростиславля Верхуслава (жінка Ростислава Рюри-ковича), хоче тебе (печерського монаха Полікарпа) вивести (в ориг.: поставити) єпископом або в Новгород на Антонієве місце, або в Смоленськ на Лазареве місце: хоч би, каже, прийшло ся й 1.000 гривен срібла видати, задля тебе й задля Полікарпа“⁴⁾. Очеvidно, що сї видатки на поставленне єпископа мали бути ви-дані коли не виключно, то головнo митрополиту і його клиросу, за поставленне.

Єпископи так само брали „ставленне“ від тих сьвящеників і дияконів, яких сьвятити; се був давній і загально росповсюд-нений в Візантії податок, а що між руськими єпископами було чимало Греків, то він мав усі шанси досить скоро перейти й на Русь. Докладніші звістки про се маємо в постановах собора 1274 р.; з них довідуємо ся, що єпископи брали т. зв. посошне (від „посохъ“, жезл), ставлячи ігуменів, і т. зв. уроки від сьвящени-ків і дияконів; так само „на мэдѣ“ ставили намістників і деся-тинників. Собор в дуже сильних виразах осудивши симонію, не звіс одначе такси за ставленне сьвящеників, а тільки обмежив

¹⁾ Рус. ист. библ. VI с. 24. ²⁾ Див. т. V с. 277 і далі.

³⁾ Лавр. с. 371. ⁴⁾ Патерик с. 89.

нормою, уставленою митрополитом при його володимирській катедрі: крилошане мали брати за ставленне сьвященика по 7 гривень, подібно як в Візантії платили, ніби на покриті „видатків ставлення, по 7 золотих¹⁾. Інші оплати собор зносив²⁾).

Справа сих оплат потім піднята була знову, як я згадував, за м. Петра. Здасть ся, ініціатором виступив тверський єпископ Андрій, що послав якогось мніха Акиндіна в Царгород на звіди в сій справі. Сей Акиндін, діставши відповідь, що всяка, хоч би найменша оплата мусить уважати ся симонією (таку відповідь при звичайній візантійській практиці можна толкувати хіба як софізм, що звичайні оплати ставлення — се нагородженне видатків, а не плата за ставленне), звернув ся до тодішнього в. князя Михайла з посланнем, де накликає його, аби виступив против митрополита за практиковані ним побори. В. кн. Михайло дійсно обжалував митрополита в симонії, і патріарх візав його на суд, але митрополит, очевидно, оправдав своє поступованне³⁾.

Чи була перенесена з Візантії до нас і реґулярна плата сьвященників єпископам (т. зв. *ἐμβασολίκιον*), не знати. Акти тогож володимирського собора згадують про т. зв. соборне, побиране єпископами з духовенства, коли воно скликало ся на єпархіальні собори, а також про панщинні роботи церковних людей — що їх змушують (насилъє дѣюще) ходити на жнива, або косити сіно, або ходити з підводами (провозъ дѣяти). Акти дають знати при тім, що за невиконанне сих обовязків провинники часом відлучали ся від церкви! Всі отсі надужитя собор заборонив на пізнійше, але розуміть ся, се зовсім не значить, що вони від тоді зникли дійсно.

Страшне потрясенне суспільного укладу, стчинене татарським находом і татарською зверхністю, на церковнім устрою й житю безпосередно відбило ся розмірно дуже слабо. Розуміть ся, при

¹⁾ В Візантії платило ся: 1 золотий за ставленне на чтеця (дяка), 3 на диякона, 3 на сьвященика, разом сьвящениче сьвященне коштувало 7 золотих. Очевидно, так треба розуміти й постанову володимирського собора, стільзовану досить неясно: „да возмуть крилошане 7 гривень отъ поповства и отъ дьяконства“.

²⁾ Рус. ист. библ. VI с. 92.

³⁾ Див. вище с. 291. Памяткою полеміки в сій справі вістав ся писаний 1340 р. збірник — „Власенія, рекше худа на еретики, — главы различныя отъ евангелія и отъ канонъ св. отецъ, въ ниже обличенія Богомъ ненавистныхъ злочестивыхъ духопродажныхъ ересей“ — вибірка текстів з церковного письменства, що дотикають ся симонії — про нього Павлов у Правосл. Собесѣднику, 1869, II.

масових нищеннях городів багато загинуло й духовенства, сильно потерпіли церкви й монастирі, але в відносинах до церкви Татари принципіально були дуже толерантні. Чінгізаханова яса, себто збірник основних постанов Монгольської держави, наказувала повну толеранцію до всіх релігій однаково; духовенство всіх релігій мало бути вільне від всяких оплат і податків. Зрештою Татари, як взагалі погани, мали пошанованне до кожної релігії, як з свого боку вимагали від кожного пошановання до своєї релігії (се й приводило від часу до часу до сумних пригод в роді смерті Михайла Всеволодича, бо християнська релігія, як така, виключає всяке признание для иньшого культу, як неправдивого).

Відносини татарського правительства до руської церкви ближше характеризують ханські грамоти (т. зв. ярлики) митрополитам. Найдавніший з них даний ханом Менгүтемиром м. Кирилу (в р. 1267 або 1279 — дата може вказувати на той або сей рік). Покликуючи ся на постанови „перших царів“, себто давніших великих ханів, Менгүтемир потверджує свободу всього духовенства — „поповъ и чернецовъ и всѣхъ богодѣльныхъ людей“ від усяких податків і обовязків супроти татарського правительства й його аєнтів, аби вони щиро й без журби молили ся за нього Богу: „не надобе имъ (до них не належить) дань, и тамга (мито), ни ямъ (давати коней), ни подводы, ни война, ни кормъ“, „не надобе имъ ни которая царева пошлина (податок на хана). ни царицына, ни князей, ни рядцевъ, ни дороги (на ріжних управителів), ни посла (на ханських послів), ни которыхъ пошлинниковъ (збирачів)“, а хто б з тих аєнтів що узяв від духовенства, має за то бути караний смертю. Разом з духовенством увільняють ся від податків їх родини невідділені. Їх земель і маєностей урядники не можуть рушати, ані брати церковних людей і підданих на роботу. Віру руську зневажати забороняєть ся під карою смерті. Пізніша грамота Узбека окрім того ще потверджує право митрополита „судити и управлять“ своїх людей у всяких справах¹⁾.

Таким чином автономія церкви була вповні забезпечена, й татарське правительство зовсім не мішало ся в її внутрішні справи.

¹⁾ Собрание госуд. грамотъ и договоров I ч. 2 і 7, друге виданне грамот у Григорьєва О достовѣрности ярлыковъ данныхъ ханами золотой орды русскому духовенству, Москва, 1842. Всіх отсіх грамот заховало ся (в перекладах) 7: по Узбековій є Бердибека й Тулуйбека, та три грамоти Чанибекової жінки Тайдули.

Могли бути тільки хіба надужитя й здирства ханських урядників, против котрих, очевидно, були звернені сі грамоти, але розуміється, забезпечити від них не могли. Отже безпосередній вплив татарського чинника на церковну організацію був незначний. Посередно впливало загальне пониження культурного рівня під впливом Татарщини в тих землях, що стояли в близькій залежності від Татар, себто у нас — на Подніпровку, в столітє між татарським приходом і литовською окупацією. В західні наші землі сей вплив не сягав майже зовсім.

На тім кінчу свій огляд устрою руської — православної церкви.

Окрім православних були, головно по більших, торговельних містах, ще громади й церкви католицькі¹⁾. Одначе організованої католицької церкви, єрархії за весь сей час на Русі ще не було²⁾. Хоч бували католицькі єпископи на Русі або для Русі, але вони зіставали ся все єпископами *in partibus*, або мали характер місіонарів, без єпархій і резиденцій³⁾.

З сього погляду особливо звертають на себе досі загадкові претенсії на такі права *in partibus* біскупів любубських. На чім властиво опирали ся претенсії сих далеких біскупів — з польсько-бранденбурського пограничя, се досі пробують розв'язати ріжними гіпотезами⁴⁾. Самі вони одначе, підносячи отсі свої „споконвічні“ права в 1250-х рр. (перед тим про них не чувати) признавали, що в дійсности своїх єпископських прав в руських землях вони не виконували „через великість сеї землі, невірність її князів і злобу осадників“⁵⁾. Такий номінальний характер їх єрархічні права мали й пізнійше, а підносили вони їх лише супроти замірів пап

¹⁾ Див. нпр. про Київ вище т. II с. 273.

²⁾ Літературу див. в прим. 23.

³⁾ Недавно Войцеховский (як в прим., с. 33 і далі) знову розвивав гіпотезу про латинське біскупство, засноване в Галичині за Болеслава Сьм., котрого дотація мовляв перейшла потім на любубську катедру. Все се одначе вповні гіпотетично; аргументацію *contra* див. у Абрагама с. 88.

⁴⁾ Див. нпр. Caro Zu einer Stelle der Annales Reinhardtsbrunnenses (Forschungen zur deutschen Geschichte XXIII), Абрагам op. с. 95, Войцеховский l. с.

⁵⁾ Theiner Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae I ч. 144: cum lubucenses episcopi in possessione spiritualis iurisdictionis super omnes Latinos exisientes in Ruscia et aliorum (читай — alios) legem colentium (читай — colentes) fuerint a tempore cuius memoria non existit.

ставити від себе такі єпископів для руських земель, коли успіхи католицьких місій на Русі викликали такі пляни.

Католицькі місії на Русі розвинули ся особливо в XIII в. з діяльністю домініканів і францішканів. Пізніші традиції кладуть початки місіонарства домініканів на 20-і рр. XIII в. У Длугоша єсть звістка (під р. 1233), що князь київський Володимир Рюрикович (1223—1235) вигнав з Київа домініканів, боячи ся успіхів їх проповіді, і заборонив їм вертати ся; при тім сказано, що домінікани мали там свою церкву Богородиці й при ній монастир¹⁾. Ця звістка має загальне довіре в історіографії й дійсно виглядає так, як би була зачерпнена з якогось сучасного джерела; зрештою ми маємо будю папи з 1234 р. до київських католиків, що обіцяє опіку папську супроти переслідувань, які вони терплять²⁾. Більше загальна, а тим самим і менше певна звістка у того ж Длугоша (під р. 1238) про заснування домініканського конвенту в Галичу, хоч в самім факті нічого не було б неправдоподібного³⁾. Папські булі на адресу домініканів *commoquantibus in Russia* маємо з рр. 1232—3⁴⁾, натомість з другої половини XIII в. звістки про них дуже бідні і непевні. Звістки про францішканів з першої половини XIII в. всі непевні⁵⁾. З середини одначе маємо вже звістку про францішканську „кустодію руську“ (*custodiam Russiae*) в складі боснійського вікаріату, і в другій половині XIII і першій пол. XIV в. вони безперечно стали тут досить міцною ногою, судячи з того, що 1345 р. був сформований для Русі особний вікаріат, з осадами (кустодіями) у Львові, Городку, Галичу, Коломиї й Снятині (*Nostin?*)⁶⁾.

Від сих місіонарів приходили до папи дуже втішні реляції про успіхи проповіді і охоту Русинів до неї. Може не без впливу їх уже в 1230 рр. XIII в. виринув проєкт заснування єпископ-

¹⁾ Длугош II с. 240, пор. Semkowicz op. c. с. 231. Ця місія вжаєть ся з легендою про місію на Русі Яцка Одровонжа — про неї особливо Малишевскій Доминиканець Яцек Одровонжъ, мнимий апостолъ земли Русскої -- Труды кiev. академіи 1867, IV—VII (гіперкритичне) і у Абрагама с. 72 і далі (за багато довіра до традиції).

²⁾ Theiner Vet. Mon. Poloniae I ч. 55 і 56, трошки повніший текст у Турґенева Hist. Russiae Monumenta I ч. 39 і 40.

³⁾ Аргументацію за нею див. у Абрагама с. 112.

⁴⁾ Длугош II с. 256, Theiner Mon. Poloniae I ч. 47 і 48.

⁵⁾ Критика сих традицій у Райфенкугль с. 417—8.

⁶⁾ Wadding Annales Minorum IV с. 134. Bullarium Franciscanum V с. 602.

ської катедри на Русі (була з 1232 р.), і папа звертав ся в сій справі до домініканського провінціала в Польщі, поручаючи йому розслідити сю справу. Чи прийшла вона до якогось кінця, не знаємо; здасть ся в звязку з тими плянами стояв факт, оповіджений сучасною Великопольською хронікою: при цистерціанським монастирі в Опатові було засноване біскупство для Русі in partibus, і його абат Герард був поставлений „епископом руським для місцевих католиків“ (на Русі). Але кн. Генрих Бородатий незадовго прилучив сю катедру, разом з її бенефіціями, до катедри любуської¹⁾. Се перша історична звісна катедра для Русі in partibus.

Поруч неї могли сьвятити ся єпископи місійні. Так уже з р. 1246 маємо папську булю (в звязку з навязаними тоді зносінами курії з Данилом), де папа, поручаючи своему легату в Пруссії справи руські, дає йому право поставляти на Русь єпископів з домініканів, францішканів і иньших монахів, або сьвітських священників²⁾, і нічого неможливого нема в тім, що вже в XIII в. поставляли ся такі єпископи з монахів-місіонарів: папи мали звичай давати часом таким місіонарам титул єпископів для потреб евентуальних неофітів³⁾. Але певних історичних звісток про таких єпископів з XIII в. не маємо досі ніяких.

Перший документально звістний факт поставлення такого єпископа належить до першої чверти XIV в.: тоді, десь перед 1320 р. любуський єпископ Стефан, на підставі згаданих претензій любуських єпископів сьвятити єпископів в руські землі, поставив домініканина Генриха, четця церковного в Порвалє (на Поморю) єпископом в Київ. Мали сього просити „клер і люде“ київські, бо там „місто і єпархія за божою помочію почали приходити до правдивої віри“ — так оповідає папа в своїх булях⁴⁾. Сей Генрих, не дуже довіряючи в правосильність любуського

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. II с. 556, Длугош II с. 250. Гадка (висловлена ще Зубрицьким), що ся катедра первісно була заснована для місцевих Руснів-католиків, неможлива супроти того, що тутешні землі входили в склад краківської дієцезії. ²⁾ Historica Russiae Monumenta I ч. 61. Збыває сю звістку Войцеховский I. с.

³⁾ Okolski Russia florida с. 12 згадує папську булю з 1318 р., що надає різні права архієпископу і єпископам домініканських місій на Русі. Баронч (Rus dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce II с. 4) цитує з liber beneficiorum підкаменського кляштору таку замітку: Primo tempore catholicae religionis in Oriente, maxime in Russia per fratres religiosos ordinis praedicatorum seminatae, unus ex eis archiepiscopus, alii vero episcopi constituebantur, certas sedes nullas habentes.

⁴⁾ Theiner Mon. Pol. I ч. 252 і 255.

єпископа, удав ся до затвердження свого єпископства до папи, і той, застерігши ся против претензій любузького єпископа, все таки potwierдив Генриха й казав його висвятити (1320). Кілька місяців пізнійше (1321) папа візвав його, аби він їхав до своєї єпархії; але нема сліду, аби новий єпископ дійсно сповнив се бажання, противно — виступає потім аж до смерти в Німеччині¹⁾. Очевидно, він зістав ся таким же єписком *in partibus*, як і самі єпископи любузькі.

Організація латинської церкви на Русі зістала ся для будучности.

Перейдім тепер до огляду самої суспільности — її верств і їх відносин²⁾.

Тогочасна руська суспільність поділяла ся на три категорії: людей княжих або дружину, людей церковних — духовенство, і просто „людей“ — в тіснім значінню слова, людей, що становили властиву суспільність, громаду. Окрім того розрізняли ся люди свободні, несвобідні й пів-свобідні, а серед свободних люди „ліпші“, або більші, і люди менші, відрізняли ся також люди міські — „гражани“, і люди волостні, селяни. Отже була певна, навіть досить значна диференціація, але виключивши границю, що межувала людей свободних від несвобідних, ся диференція не визначала ся рівкими границями, й поодинокі групи не відділяли ся неперехідними границями. Були то властиво класи людности, що розрізняли ся родом занять і економічним становищем, а не стани в властивім значінню слова; станів привілеїї й правні ріжницї істнують тільки в зародках. Тільки невільничя верства відграничена правними прикметами виразно і сильно, по части — й пів-свобідна.

Ми почнемо від групи людей княжих. Назва „княж муж“ була дійсно терміном для них (чи властиво для вищої категорії їх): так називали ся свободні й поважні люди, що були на княжій службі, инакше — в його дружині. Се останнє слово (від *друг*), як ми вже знаємо, властиво означало „товаришів“, „приятелів“³⁾, і ся назва підчеркувала ті свободні відносини, які дійсно, не тільки

¹⁾ Про нього спеціальна розвідка: Geiss Heinrich Bischof von Kiew und die Wallfarth St. Leonhard (Oberbayerisches Archiv, 1859); доповнений іншими авітками ітнерар Генриха у Абрагама с. 202.

²⁾ Література в примітці 25.

³⁾ „О любя моя дружина“ — дорогі товариші, каже Ярослав про новгородських „людей“ — Лавр. с. 137.

в теорії, але в значній мірі й на практиці існувала між дружиною й князем. Ми бачили, що дружинник (бодай старший, виднійший) уважає себе не сліпим слугою князя, а його товаришом, що мусить знати пляни князя, бо-ж він не простий наємник, а вірний помічник, якого не купиш злотов і сріблом: йому завдячував князь усе що мав, і з ним тому повинен був усім добром ділити ся, а не берегти, не складати. Зв'язує дружинника з князем свободна умова; кожної хвили може він його покинути й перейти до иньшого князя, хоч би й його ворога, не підпадаючи ніякій пимсті або карі. Се був кардинальний принцип староруського державного устрою, тому захований був цілком і в пізнішій московській устрою, хоч як йому противним цілим своїм укладом: „а боярам і слугам вольним — воля“, повторяють стару максимум пізнійші московські умови.

Княжі мужі, як і більші люди громади, инакше звали ся ще боярами. Пізніше, коли назва боярина притерла ся, розрізняли ще звичайних бояр від „великих“ — бачимо се в Галичині. Давнішою назвою їх було ще „огнищанин“ — назва неясна що до свого початку: вона виступає в старших редакціях Руської Правди, тим часом як в новіших заступає її „княж муж“. Її виводили давніше від „огнища“ — в значінню оселі, отже значило б се господарів; але огнище в значінню дому взагалі не звістне в старих памятках; тепер пішло в курс об'ясненне сього слова від „огнищ“ невільник¹⁾, отже — більший господар, що володіє невільниками, але й се об'ясненне не можна вважати зовсім певним²⁾. Огнищани, про котрих говорить Руська Правда — се старша дружина князя, а не земська аристократія, як показує їх вира.

Се була дружина властива чи більша. Але до дружини в ширшій значінню зачисляли і „меньшу дружину“: отроків або дїтських. Сї назви — отроків і дїтських не означали тільки дійсно молодиків, але взагалі рядову дружину. Святиполк, кажучи, що має вісімсот отроків, очевидно почислив сюди всю дружину; Володимир Мсти-

¹⁾ В такім значінню ужите се слово властиво тільки один раз — в перекладі Григорія Богослова з XI в.: гордяще ся многы огнищи и стады, в оригіналі сї *πλήθει γαιρῶντες ἀνδραπόδων καὶ τετραπόδων* (вид. Будиловича с. 323). Иньші тексти — Татїщева і Mater Verborum, не певні.

²⁾ Його пустив в курс Ключевский (Курсъ I с. 196 пор. 337), пор. Рожковъ Очеркъ I с. 36 і 44. Питанне одначе, чи й слово огнищанин і огнищ-раб не йдуть від слова „огнище“ — оселя? Згадаю ще толкованне Платонова (Лекції, 1904, с. 81): огнищанин те саме, що тивун огнищний.

славич, втративши своїх бояр, каже, що його боярами тепер будуть дітські: ровумієть ся, було-б сьмішно, як би він назвав, старий чоловік, своїми боярами головусих недоростків. Сими назвами означали ся „молодші“ — себ то меньші члени дружини (хоч би вони були й сині), що були тільки рядовими вояками й слугами княжими, а не властивою „дружиною“ — товаришами й повірниками князя. З такої ролі починав звичайно кождий молодик свою службу в дружині, тільки одні — чи завдяки здібностям, чи визначному роду, переходили потім в категорію „мужів“, иньші-ж лишали ся й на ціле жите отроками — „недоростками“ в значіню своєї невисокої кар'єри.

Чи була яка різниця між отроками і дітськими, не знати; висловлений був здогад, що дітськими спеціально звали ся молодики з значних родин, які потім переходили в категорію бояр, але се тільки здогад.

Старша дружина відріжняла від молодшої не тільки більшим удержаннем, визначнішим становищем, політичними впливами, але й правно: вира, себто кара за убийство княжого мужа була подвійна (вісімдесять гривен), тим часом як за отроків — звичайна (40 гривен)¹⁾; се була заравом прероґатива княжих бояр перед земською аристократією — не-княжими боярами, бо за голову сих платила ся тільки звичайна вира. Подвійною вирою забезпечали князі жите особливо дорогих для себе осіб — старшої дружини й визначніших своїх тивунів (хоч би вони були й несвобідні) — се було явище широко ровповсюднене взагалі в варварських законодавствах.

Старша дружина, як ми вже знаємо, сповняла функцію княжої прибічної ради, займала вищі місця в адміністрації й війську. „Отроки“ були звичайними вояками, а в спокійні часи сповняли всякі поручення на княжій дворі, або на провінції, в ролі помічників старших дружинників в їх управі. Так Руська Правда згадує про отрока, що їздить разом з княжим вирником²⁾. Мономах наказує князям, аби вони „ходяще путемъ по своимъ землямъ“, не давали отрокам „ані своїм, ані чужим“ робити пакости „ни в селѣхъ ни в житѣхъ“, а про себе каже, що він робив усе сам, не спускаючи ся на отроків, і на війні, і на ловах³⁾. Що правда, тут часом під отроками можуть розуміти ся прості слуги і навіть холопи, а не члени дружини.

¹⁾ Рожков помиляєть ся, що се була півнійша привілегія, мовляв не-взістна Р. Правді XI віку (I с. 58): Р. Правда другої редакції говорить про 80-гривенну виру огняца.

²⁾ Карамз. с. 7.   ³⁾ Лавр. с. 237. 242.

Окрім дружини княжої були і у визначніших бояр свої дружини отроків, розуміється — менші від княжих, а більші або дрібніші відповідно значінню й можності боярина. Такі боярські полки ми знаємо ще в X в. (згадують ся отроки воєводи Свенельда, за часів Ігоря), і вони існували й пізніше, хоч з роздробленням князівств, з множенням князів, ці боярські полки мусіли меншати. Оповідаючи про напад Ізяславового важного боярина¹⁾, на печерський монастир, Нестор каже, що він пішов, „поимъ отроки многы“. Ще виразнішу згадку маємо в літописи: вона оповідає про Мономахового боярина Ратибора (мабуть тисяцького переяславського), і каже, що у нього була „дружина Ратиборова чадъ“, а на иньшому місці зве її просто отроками; назва „чадь“ вповні відповідає, як збірна назва, „Ратиборовим отрокам“²⁾. Судячи по оповіданню про знайдений у дворі галицького магната Судислава арсенал³⁾, треба припускати, що й „великі бояре“ галицькі XIII в. мали свої полки.

Про великість дружини я говорив уже вище: бачили ми, що полки визначніших князів XI—XII в. не завсіди сягали тисячки; боярські дружини в сумі, певно, не давали навіть друге стільки⁴⁾. Таким чином дружинна верства в загальнім складі людности давала не високий процент. Бо ми бачимо, що тоді як людність самого м. Києва доходила мабуть до 100.000, київський князь мав 800 отроків. В дальшій часі, в міру того як слабли й дрібнішали князі, їх полки ставали все менші, але загальне число дружини, її процент в землі мабуть навіть зростав, в усякім разі не зменшав ся. Заразом титул боярина ставав все більше розповсюдненим, число бояр зростало, і в порівнянні з числом отроків і абсолютно. Ми бачили, що в Галичині XIII в. відрізняли ся від звичайних бояр „великі бояре“, а загальне число бояр рахувало ся на сотки,

¹⁾ „Пръвый въ боярѣхъ“, може звістний з літописи Янь. Житие Феодосия л. 8.

²⁾ Іпат. с. 158—9; ся Ратиборова дружина, здається, називала ся також по імені свого боярина „Ратиборовичами“, бо Ельбехъ або Ольбегъ (як в Лавр.) Ратиборович, згаданий у сій історії, судячи по імені (якесь турецьке?) ледви щоб був сином Ратибора: мабуть се був котрийсь з його „чади“.

³⁾ Іпат. с. 506.

⁴⁾ Оповідання пізніших версій Патерика про Варяга Шимона, що він привів на службу Ярославу з собою 3.000 мужа (в старших версіях того нема), хоч досить часто фігурує у новітших істориків, зовсім не варте довіря. Сі три тисячі варті стільки-ж, скільки 1700 людей Родіона Нестеровича (див. вище с. 151).

означаючи все, що хоч трохи підіймалося над рівнем княжого звичайного вояка і слуги. Так поволі спускаючи ся по східцях суспільної ерархії, „боярин“ вкінці дістав значінне княжого дружинника взагалі, обовязаного військовою службою обивателя, і з сим значіннем сей термін переходить потім в суспільно-політичний устрій земель Руської держави пізніших віків (XV—XVI).

В склад дружини, вищої і низшої, входили різні суспільні й національні елементи. Були се люди свободні — се видно з постанов Руської Правди¹⁾, але се не виключало, правдоподібно, можливости попасти сюди часом і княжому холопу, невільнику. Тим менше закрита була сюди дорога для всяких свободних людей. Звістне оповідання літописи про початок міста Переяслава каже, що Володимир зробив значним боярином (великим мужем) того хлопця, що переміг Печеніжина, і його батька, хоч вони були простого роду: се оповідання мусить вірно віддавати обставини XI в. Про галицьке боярство, яке далеко більше сконсолідовалося ніж де инде, ми бачили, що й тут між бояр проходили також люди „от племени смердя“, а один з визначніших галицьких олігархів Доброслав був „поповим внуком“²⁾. Що до етнографічних елементів, то не заходячи навіть в X в., коли склад княжої дружини був особливо різнородний, ми й пізніше в княжих дружинах стрічаємо людей ріжного племені. Так між київською дружиною XI—XII в. бачимо Чудина і його брата Туки, Козарина, Варяга Шимона, Володслава Ляха, Івана Войтищича — Поляка або Чеха, якогось Олбдра Шерошевича — мабуть турецького роду; у Мономаха був отрок Бяйдук, а у Ратибора Елбег; між „чернигівськими биями (боярами)“ Святослава стрічаємо таких як Шелбیری і Олбیری, теж мабуть турецькі роди.

Переходи князів з одного стола на другий викликали значні переміни серед дружини. Так Святтополк, прийшовши в Київ з Турова, привів з собою звідти дружину; Юрій, здобувши Київ, поприводив з собою й бояр суздальських (Суздальци); наступники Андрія суздальського, прийшовши в Суздальщину з Чернигівщини, привели звідти з собою „руських дітських“; таким же способом треба мабуть собі толкувати противставленне „уних“ (властиво —

¹⁾ Руська Правда (Карамз. 9—11) відрізняє, очевидно, отрока від княжих слуг, що могли бути і свободні й не свободні: вира отрока за всіди 40 грив., себ то звичайна вира свободного, тим часом плата за голову тивуа або инакшого слуги, що міг бути й свободним і не свободним, вагаєть ся між 5 і 80 грив., відповідно вартости й значінню сього слуги.

²⁾ Іпат. с. 85, 525.

молодих) бояр Всеволода старим київським боярам¹⁾. Се те, що в пізнійшій московській термінології звалося „заїздом“ — прихожі бояри „заїздили“ — перебивали місця місцевим, і се завсіди викликало велике незадоволення серед місцевого боярства.

З тим усім одначе не треба собі уявляти дружину, як якусь перисту мозаїку від краю до краю, що при кожній зміні князя змінювалась як камінці калейдоскопа. Не вважаючи на присутність різних посторонніх елементів основну масу дружини складали люди місцеві, між старшою дружиною — люди з місцевих „ліпших людей“, а при тім чимало їх служило в дружині з роду в рід, так що дружинна служба була дідичною в їх роді. Не кажучи вже за такі відокремлені й замкнені в собі землі, як Галичина, але і в Київщині, де при неустанних перемінах князів і династій склад дружини мусів найбільше змінити ся, ми бачимо серед бояр таких, що не вважаючи на зміни князів лишають ся в землі, займають далі свої становища й передають свої уряди дітям. Так Ян Вишатич служить з початку Святославу, під час його київського князювання, потім виступає серед чільнішої київської дружини за Всеволода і Святполка; Іван Войтишич фігурує серед київських (княжих) бояр за Мономаха й його синів, за Всеволода й Ігоря Ольговичів; Шварно служить у Києві Ізяславу Мстиславичу, потім Ізяславу Давидовичу; Володислав Лях — Ростиславу, Мстиславу Ізяславичу, Давиду Ростиславичу, Михайлу Юриєвичу²⁾. Можна знайти й загальніші вказівки на княжих бояр, що лишали ся в землі, не вважаючи на зміни князів: так приведеним з Святполком боярам 1093 р. літописець противставляє старого боярина Яна й інших „мужів смисленних“, очевидно — місцевих київських дружинників; так 1096 р. Мономах з Святполком закликали Олега Святославича в Київ на всенародній суд „предъ мужи отець наших“ — старих бояр київських.

Дідичність серед старшого боярства була також значно розви-

¹⁾ Іпат. с. 151, 152, 336, 406.

²⁾ Іпат. с. 123, 146, 186; 204, 210, 231; 238, 354; 360, 365, 376, 380. Той факт, що ми лише зрідка може констатували такі факти — де боярин, або його діти лишають ся в тій самій землі при новім князі, дав повід недавно Ключевському покликувати ся на се як на доказ, як рухлива була ся боярська верства (Курсь І с. 236). Але цього не можна робити: такі звістки наші в високій мірі випадкові, згадки про бояр взагалі досить рідкі, і при браку фамільйних імен ми не можемо ані уставляти тотожності, ані генеалогії їх. Поступаючи методом Ключевского, ми й галицьке боярство, дуже тісно звязане в землю, відсудимо від сеї звязи.

нена. Навіть в Київщині ми можемо слідити, як певні уряди — становище тисяцьких, воєвод переходить з батька на синів. Так за Ярослава тисяцьким був, очевидно, Вишата, за Ізяслава — його син Янь, за Сьвятополка — його другий син Нутята; за Рюрика „воєводом“, можливо — тисяцьким був Славно Борисович, за Володимира Рюриковича його син Іван Славнович держить „воєводство київської тисящі“¹⁾. На існування боярських родів вказують прізвища не тільки по батьку, а й по діду, що ми часом стрічаємо: нпр. Мирослав Хидич внук, Івор Гюргевич Мирославль внук, Ольстин Олексич Прохорів внук — в дружині Ольговичів²⁾.

Коли ми вгадаємо, що дружина звязана була не з княжим урядом, а в особою князя, що князь зовсім довільно міг добирати собі дружину, приймати і відправляти, то нас мусить здивувати сей факт, який ми бачимо особливо виразно в Київі — що ті-ж самі бояри або боярські роди задержують своє ставовище при перемінах князів, часом при князях ворожих. Очевидно, було щось у сих бояр, що примушувало князів давати їм і їх дітям визначні ставовища в своїх дружинах, в своїй адміністрації незалежно від своєї охоти чи неохоти до сього. Існування якихось боярських прав на певні ставовища, боярських ранг особливо виразно дає себе знати в Галичині, де між боярами існують якісь свої рахунки, хто з них „достоен держати“ яку волость по своему ставовищу, роду, заслугам; боярські олігархи тут уважають можливим „князя собі називати (номінально признавати), а самим усю землю держати“, і розбирати поміж себе уряди, не питаючи ся князя. Для пояснення сеї практики я вказував свого часу на пізнійшу, звістну з литовських часів практику наших земель, що бояре певної землі бувало „держали“ — правили поодинокі уряди „колейно“, по черзі, без всякої участі чи з дуже невеликою участю в сім волі в князя³⁾. Але те що найбільш виразно показало себе в Галичині під час упадку княжої влади, в менш драстичних формах мало, очевидно, місце скрізь, судячи по тим явищам, які бачимо в Київщині, себто землі, де тривкість дружинного елементу мала всі шанси бути мінімальною.

Се поясняєть ся тим, що княже боярство рекрутувало ся в переважнім числі не з яких небудь заволок, неприкаянних людей, що не маючи ніякої опори, залежать вповні від волі свого настав-

¹⁾ Іпат. с. 108, 146, 198, 445, Лавр. с. 434.

²⁾ Іпат. с. 231, 233, 431.

³⁾ Див. про сю практику в т. V с. 290. Пор. ное: Галицьке боярство в XII—XIII вв.

ника — як сучасна уряднича верства. Княжі бояре були переважно люде заможні, властители маєтностей, що займали в суспільности впливове становище незалежно від своїх урядів і були самі по собі „боярами“ — „ліпшими людьми“ в громаді, без огляду на те, чи брав їх князь у свою дружину чи ні.

Дійсно ми стрічаємо в джерелах кілька вказівок про земельні маєтності і богате майно бояр київських і галицьких. Так 1146 року Кияне пограбили „доми дружини Ігоревої і Всеволожої, села і худобу та побрали богато майна (її) по домах і монастирях (у схованню)“. Ізяслав, ідучи з Волини на Юрія 1150 р., каже своїй дружині: „ви вийшли зі мною з Руської землі, стративши свої села і маєтки (жизни)“, а даліше довідуємося, що по смерті Юрія Кияне „побивали Суздальців по містах і селах, а майно їх грабували“: очевидно Юрій, сконфіскувавши маєтності Ізяславових бояр, роздав їх своїм. Нарешті під 1159 р. оповідається, що Мстислав Ізяславич, опанувавши Київ, „забрав богато майна дружини Ізяславової (Давидовича), золота і срібла, челяди, коней і худоби“¹⁾.

Подібні звістки знаходимо й про галицьких бояр: Володислав нпр. так промовляє до перемиських бояр: „чого вагаєтеся, братя? хиба вони (Ігоревичі) не пограбили ваше майно, дочок ваших не повіддавали за ваших рабів, а вашими батьківщинами не заволоділи ріжні зайді?“ Одного разу Данило забирає від бояр Арбузовичів Пліснисько збройною силою й знаходить там силу невільників (великь плѣнъ). Нарешті в Галичині ж знаходимо ми бояр з призвищами місцевими, як Семєн Коднинський, Борис Межибожський, може й Климята з Голіх гір²⁾.

Правда, істнування маєтностей у бояр пробувано толкувати інакше: деякі дослідники припускають, що вже тоді практикувалося роздавання за службу земель від князів боярам³⁾. Але припустити се дуже тяжко: князівські маєтності самі бували не великі, се були фільварки, по теперішньому кажучи, де земля

¹⁾ Іпат. с. 233, 284, 336, 334.

²⁾ Ibid. с. 485, 491, 510, 513, 515.

³⁾ Істнування в сі часи земельних держав, роздаваних князями дружині за службу признавали нпр. Костомаров (Монографії I. 122, XII. 56), Беляев (Рассказы I. 203), Іловайский (I. 2 с. 293, 306), В. Буданов (Обзор³ с. 92), против сього виступали Погодін (Исследования VII. 229), Сергеевич (Въче и князь с. 410—1), Платоновъ Лекція с. 79—80; Сергеевич вернувся до сеї справи в своїх Древностях рус. землевладѣнія (Ж. М. Н. II. 1900, X), доводячи пізнійший початок служебного володіння землею (с. 76) (передр. в III т.).

обробляла ся руками несвобідних робітників, і їх, розуміть ся, князі в державу боярам не давали: вони роздавали їм певні округи для повнення ріжних адміністраційних функцій, а не села з челядню, які ми бачимо в вище наведених звістках у бояр. Се, очевидно, були звичайні, приватні маєтності, такі ж фільварки, і бояре були їх власниками.

Такі бояре-власителі певно грали головну роль в дружині й по иньших українських землях, ще більше ніж у метушливій Київщині. Князю завсіди було наручно притягнути до себе сих впливових людей, узявши їх на свою службу; з другої сторони — й сим людям була наручна княжа служба: вона додавала їм іще иньших, службових впливів, давала доходи на княжій службі. Так земське боярство мало всі шанси входити широко в боярську дружину. З другої сторони й ті заїди, що заходили в княжу дружину чи з иньших земель, чи з иньших верств, доробивши ся становища й майна на княжій службі, легко могли ставати господарями, заводячи свої села. Таким чином між земською, земельною аристократією й княжою дружиною в нормальних відносинах князя до землі мусіли існувати досить тісні звязки, обопільні переходи, і тим поясняеть ся те мішанне між боярством княжим і боярством земським, яке ми бачимо в наших памятках: не можна звичайно навіть відрізнити сі дві категорії, так що деякі дослідники¹⁾ висловляли гадку, ніби в сі часи земське боярство зовсім злило ся до купи з дружиною. В дійсности вони не злилися, а між ними були тільки більші або менші звязки, більша або меньша коінциденція в залежности від становища князя. Під час князювання князя накиненого, чужого землі, як нпр. князюванне Юрія в Києві, коли київське боярство стояло по стороні Ізяслава, а Юрій „обсаджував ся“ своїми суздальськими боярами, княжа дружина була чимсь зовсім відокремленим від земської аристократії; але коли на столі сидів князь, що старав ся увійти в близші звязки з землею, стояв з нею в добрих відносинах, як нпр. Мономах, Мстислав, Ізяслав — земські елементи мусіли дуже широко входити в дружину.

Такий земський боярин, вступивши на княжу службу, не потрібував тягати ся з землі при зміні князя: коли новий князь не хотів його, він міг собі й обійти ся без княжої ласки. Але князювати не легко було скинути його з уряду, не взяти в дружину, або

¹⁾ В.-Буданов *Обзор* с. 32, Линиченко *Въче* с. 64, давніше Пассек *Княжеская и докняжеская Русь* с. 15—16, 109, 146 і иньші.

поминути при авансі: се значило собі напитати ворога, й навіть ворогів, бо такий боярин певне мав у землі й парентелю й клієнтелю; та й взагалі наживати собі ворога в більшім боярині було не наручно¹⁾. І от новий князь, чи хотів чи не хотів, мусів дуже часто не тільки зіставити за таким боярином його дотеперішній уряд, але й давати дальші й ліпші посади йому й його дітям.

Раз служба в княжій дружині була користною, було зовсім природно, що дружинники взагалі й бояре спеціально приміщували й своїх дітей тудиж. Такі боярські сини²⁾, як і діти земських аристократів, мусіли вступати, як сказано вже, в дружину отроками, але їх рід, впливи їх свояків запевняли їм швидкий поступ, перехід в ряди „княжих мужів“, на різні адміністраційні посади. Таким чином серед боярства виробляється ідея „отчин“³⁾, як і серед князів: син змагається зайняти місце батька, і не дати йому батькового уряду без очевидних причин — значить знов нагнївати цілий його рід. Так серед боярства виробляють ся свої рахунки, свої претензії на уряди, наслідком котрих князі навіть і неприхильні повинні були їм давати уряди, на котрі претендували вони на підставі своїх рахунків.

Розуміється, між сю привілеговану верству проходили й посторонні елементи, як ми бачили: дружинне боярство ніколи не могло стати замкненою кастою; але завсїди сим „новим людям“ карієра давала ся далеко тяжше. Ми бачили, як у Галичині родовиті бояре з гори дивили ся не тільки на нового чоловіка „от племені смердьа“, але й на „попового внука“. В слабших формах се мусіло повторяти ся й по інших землях; досить росповсюднена гадка про демократичність давнього руського суспільного устрою в значній мірі хибна, як побачимо не раз іще низше⁴⁾.

¹⁾ Які з того виходили часом історії, дуже добре ілюструє історія Бориславичів, описана в Іпат. с. 370 і в т. II с. 196.

²⁾ Се слово в значінню технічним, як суспільне становище, стрічаємо на Волині, при кінці XIII в., див. т. II с. 402. Перед тим стрічаємо сю назву тільки раз — в XII в., але відай про Поляків — Іпат. с. 270. В Московщині „боярські сини“ стали технічною назвою для одної з низших категорій шляхти.

³⁾ Можливо, що в сім значінню треба розуміти „отчину“ в історії боярина Жирослава, що втратив її за крадіж (Іпат. с. 493); можливо, що і в наведений вище промові Володислава до перемиських бояр „отечества“ треба розуміти не про маістности, а про ті уряди, які займали батьки їх, а тепер позасідали різні заволоки.

⁴⁾ Супроти сказаного сильним побільшенням являється погляд, недавно ще повторений Д.-Запольским (Книга для чтения I с. 3878), що

До категорії княжих людей належала окрім дружини старшої й молодшої також княжа служба, в тіснім значінню слова. Вона в значній мірі складала ся з людей несвобідних, як тодішня служба взагалі; яку визначну ролю в складі тодішньої служби грав елемент несвобідний, се найліпше показує звісна постанова Руської Правди¹⁾, що хто іде в службу не забезпечивши собі свободи, то тим самим стає холопом: „а се третіє холопство (третя обставина, що приводить до холопства) — тивунство безъ ряда или ключъ къ себѣ привяжеть (піде в службу ключником)“. Але неважаючи на свою несвобідність, княжі слуги займали привілеюване і поважне становище в суспільности. Так за княжих слуг вищих категорій платила ся повна, а навіть і подвійна вира — нпр. за тивуна конюшого — начальника конюхів, за тивуна огнищного — може начальника над челяддю, подѣвядного (як толкують, — начальника ловців, — хоч би сі слуги були й несвобідні²⁾). Вони, хоч не управнені по праву, мусіли користати з прав свободних — мали своє майно, ним распоряджали і т. и., як будемо ще бачити нижше (се зрештою належить не тільки до слуг княжих, але й епископських та боярських вищих категорій). Княжі (а також епископські, почасти боярські) тивуни, хоч були, певно, дуже часто, а навіть переважно несвобідні (на се вже вказує слово „тивунство“ в наведеній постанові Руської Правди як типове означенне несвобідного слуги), сповняли різні, досить поважні урядові функції й мусіли грати важну ролю в суспільній ерархії.

Переходячи тепер до суспільности не-княжої, почнемо від її вищої верстви — від боярства не-княжого, земського. Та тут стрічає нас трудність: наслідком тих звязків, того мішання не-княжого боярства з дружиною, що вище я підніс, не раз дуже тяжко вибрати з жерел те, що належить до боярства неслужебного, так що й сучасні дослідники звичайно не відграничують ближше сих двох категорій у своїх оглядах.

Ся верства виступає у нас під різними назвами: „лучшии“, „дѣпшии мужи“ (лучшии мужи иже держать землю — у Деревлян), „болшии и нарочитии мужи“, „нарочитая чадь“, теж саме правдоподібно означають „старци градскии“ або „людскии“³⁾. За-

в давній Руси чоловік мусів всього доходити своєю особистою діяльністю, а уродженне не давало ніяких шансів.

¹⁾ Кар. 121.   ²⁾ Р. Правда Карав. 9, 10.

³⁾ Див. Іпат. с. 35, 36, 230, 351 (лучшии мужи); 81 (нарочитая

гальною, початковою назвою для них було *боляре*; в виводі сього імени фільольоїи вагають ся між пнями *бой* і *бол*, але з історичного погляду не може бути непевности в початку від *бол* (початкова форма боярин, грецизована *βολιαδες*, відти стягнена боярин і ще далі — сучасне російське барин — пан), так що слово се означає теж „більших людей“. Потім сю назву перенесено також на старшу княжу дружину (се мусіло стати ся досить пізно, не скорше мабуть кінця XI в., бо в Руській Правді старша дружина не має сього назвища), і в наших джерелах звичайно тяжко розрізнити звістки про боярство земське від дружинного. Але що ся назва прикладала ся й до земської аристократії, не підлягає сумніву. Що в Руській Правді уживаєть ся вона в таким значінню, я вже сказав¹⁾; з літературних памяток стрічаємо се слово в таким значінню нпр. в літописній повісті про Володимира, в історії Бориса і Гліба і т. и.²⁾.

Початок сеї аристократії був родовий — з початку се були старші династії в родах. Але давно уже її характер змінив ся — вона стала аристократією мастковою, верствою богатих. В північних землях при тім імя боярства спеціалізувалось: воно означало тільки верству земельних властителів, тим часом як капіталістів називали купцями, так що там старому виразу „болшини мужи“ відповідають „боляре і купці“³⁾. У нас такого розрізнення не можна помітити; принаймні в XI і на початках XII в., судячи по звістках, бояре означають взагалі богату, вищу верству, протривсталяючи ся „людям убогим“, „людям простим“, без ріжниць, чи те багатство полягало в землях чи в капіталах⁴⁾. Але дуже можливо, що й у нас еволюція ішла в тім же напрямі, судячи по тому, що в личадь); 54, 73, 85, 87, 88 і Лавр. с. 122 вар. (старцы), Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 86 (болшини и нарочити мужи).

¹⁾ Назва боярства для аристократії земської, не дружинної, особливо виразно виступає в 43 § Кар.: „Оже будеть холопи тати, любо князи, любо болярскыи, любо черньцевы“ — річ очевидна, що тут під боярами розуміють ся взагалі всі маючі люде, що мали невільників.

²⁾ Іпат. с. 90: „се же увидѣвше людье и снудоша ся бещисла и плакаша по немь: бояре акы заступника земли ихъ, убоши акы заступника и кормителя“; тут „людье“ очевидно означають громаду (бо дружини й не було тоді в місті), й вона поділяєть ся на дві категорії: бояр — себто богатих, і людей убогих. Не-дружинну аристократію означають очевидно й „вишегородскыя боярци“ — Іпат. с. 92.

³⁾ Так було в Новгороді; з Суздальщини ми маємо також таку згадку ще з XII в.

⁴⁾ Бояре і убоши — вище потка 2, бояре і простии людье — Іпат. с. 152.

товсько-польський період і у нас назва боярина перейшла в значінню земельного власника, при тім обов'язаного службою; се остатнє стало ся правдоподібно завдяки тим зв'язкам і мішанині земської земельної аристократії з княжим боярством, про яку я вже казав.

Що до самого складу верстви ліпших людей, то в великих торговельних центрах, як Київ, по часті Чернігів, Володимир і т. и., багаті купці, промисловці, взагалі капіталісти мусіли в ній займати дуже важне місце; в краях менше торговельних ся верства мусіла складати ся головно з власників більших господарств. З рештою обидві категорії не могли бути докладно відграничені, й чимало, певно, тих „ліпших“ належало разом до обох категорій.

Правною привілецією боярства було те, що ані по них ані по їх людях князь не брав відумерщип, як брав з простих людей: коли не було у смерда сина, його майно забрав князь, по боярині ж спадщину могли дістати доньки, коли не було сина. По боярських же людях — себто свобідних людях, що служили боярину або жили на його землі, спадщину, коли вони не полишали синів, мабуть брав боярин¹⁾. Таким чином бояре були не тільки фактично, але й правно привілеюваною верствою. Але вира за боярина була однакова з вирою всякого свобідного — 40 гривен, і тим боярин не-княжий відрізняв ся від княжого, бо за того платила ся подвійна вира.

Про зв'язки боярства з княжою дружиною я вже казав. Незалежно від тих зв'язей земське боярство взагалі мусіло стояти до княжого правительства в відносинах близьких і прихильних. Як я вже підносив, ми не помічаємо ніякого антагонізму або боротьби за власть між князівсько-дружинним устроєм і сими „ліпшими мужами“, що давніше „держали землю“. Судячи по Руській Правді, правительство на ґрунті суспільно-економічним стояло вповні по стороні боярства²⁾; така нпр. постанова, як ограниченне процентів, була видана після повстання 1113 р., себто була вимушена від правительства сим повстаннем, що мало всі прикмети соціального руху: бідна міська маса кинула ся грабувати доми княжих урядників, Жидів, а в перспективі зарисувало ся грабуванне „бояр“ взагалі

¹⁾ Р. Правда Кар. 104. Звичайно думають, що по боярських людях спадщину діставали теж доньки, але я думаю, що тут останні слова параграфа належать тільки до самих бояр, спадщина ж по боярських людях ішла боярину, як спадщина по смердах (як людях нічїх) ішла князеві.

²⁾ Про сей характер староруського правного кодексу буду говорити ще в дальшій главі.

(монастирі боярські посли, мабуть, приплели сюди більше для ефекту); боярство попало в перестрах і як найборше спровадило собі князя, аби приборкав повстання. Сей епізод прегарно ілюструє суспільні відносини, де княже правительство, очевидно, стоїть по стороні плутократії й зовсім не бавить ся в демагогію. Не диво, що й пізніший рух против князівського режиму вийшов не з більших міст, осідків боярства, а з глухих кутів, де боярства мабуть і зовсім не було. А як князям було тяжко зійти з протертої традиційної політики союзу з боярством, показує приклад Галичини, де князі, ведучи й боротьбу з боярством, а безперечно — маючи по своїй стороні співчуте мас, одначе нічого не роблять для того, аби дивинути сі маси до якогось активнішого кроку против боярства.

Про рядове міщанство — сих „простих людей“ городів можемо сказати ще меньше як про бояр. Насамперед треба зазначити, що чисто міщанський характер могла мати людність тільки в більших городах, де були більше розвинені ремесла і торгівля, а в дрібніших містах вона, безперечно, була переважно хліборобська, бо сі дрібніші міста були тільки обгороженими селами, як ті деревлянські городи за Ольги, що „дѣлають нивы своя и землю свою“¹⁾.

Ріжниця в економічнім побуті города й села виявляла ся в тім, що городи платили свою данину переважно грошима, тим часом як села давали натуралію²⁾. З адміністративного погляду город вирізняв ся від сіл тим, що не входив уже, бодай часом, у їх сотну організацію. В політиці горожане мали привілетію постановляти рішення, які були обовязковими для всього округу, а мешканці головного міста — рішення обовязкові для пригородів цілої землі. Се давало право людям города на особливу увагу зі сторони князя: їм задавав князь нпр. всенародні пири, а часом робив і більш реальні іречности: нпр. Ярослав, винагороджуючи учасників свого похода на Київ, дає людям з самого Новгорода по 10 гр. кождому, а селянам — „смердам“ по 1 гривні, а тільки старостам сільським, як горожанам, по 10 гр.³⁾. При сильнім розвою міського елемента в наших суспільно-політичнім устрою власне сі „люди градскіі“ й репрезентували землю.

¹⁾ Іпат. с. 37.

²⁾ Іпат. с. 613 — роспорядженне Мстислава про ловчєс; в фундаційній грамоті смоленської катедри городи теж платять своє „погородіє“, тим часом як „погости“ платять свої дапи.

³⁾ 1 Новг. с. 84; всенародні пири нпр. Іпат. с. 86. 288, 290, 458.

Правно і політично рядове міщанство було рівноправним з боярством. Що всі свобідні господарі мали однаковий голос на вічу, ми вже знаємо. Але в дійсности по більших містах і за княжих часів мусіли мати головне значінне голоси тих бояр, що держали землю в перед-княжі часи й тепер вели провід у громаді. Те що ми бачимо виразнійше в пізнійшій Новгороді, в ослаблених формах повторяло ся і у нас по більших центрах: всім заправляли в громаді боярські партії й роди. Вище я вказав на повстання 1113 р. як на ілюстрацію того антагонізму, що існував між сірою міською масою й боярством. Але повстання були річею виїмковою, у звичайнім же життю ся маса стояла в залежности й послушности сьому ж самому боярству. Галицько-волинська літопись дала нам образок пишного боярина, що іде собі конем в одній сорочці, й не дивить ся ні на кого, а прості люде біжать коло нього — „Галичаномъ же текущимъ у стремени его“; сей образок пишного боярина й облесної, залежної від нього міщанської маси не далеко відбігав мабуть від дійсности й иньших земель.

Сі відносини легко зрозуміти. Ми знаємо, як росповсюднене було по великих містах лихварство і в які страшні лаби воно хапало своїх клієнтів; знаємо, що ограниченне процентів було переведено після повстання 1113 р., очевидно — під натиском тієї бідноти, що його робило; річ зрозуміла, се бідне міщанство й було предметом лихварських спекуляцій бояр. Ми побачимо далі, що ся лихва мала в результаті перехід свобідних довжників в категорію півсвобідних закупів-наймитів, відданих на ласку й неласку „господина“, і навіть в категорію холопів; але перше ніж виявили ся в таких правних формах залежности, економічна залежність мала широке поле проявляти ся в моральній залежности, й очевидна річ — що сі всі економічно залежні від боярства дрібні промисловці, купці, селяне були вірними слугами й партизанами своїх патронів в справах громадських і політичних.

Перейдім тепер до селянства.

Відомости про нього для часу, яким займаємо ся, дуже бідні, що й не повинно нас дивувати, коли відомости про більш впливові в політиці верстви показали ся такими скупими. Селянство ж політичної ролі в сі часи не грало і для того на сторони наших історичних джерел попадало дуже рідко, а правний кодекс, бувши вірним веркалом інтересів вищих верств, займаєт ся дуже багато несвобідними й півсвобідними клієнтами бояр і князів, і дуже мало говорить про свобідних селян, що дуже рідко попадали ма-

буть перед княжі суди, маючи свою громадську самоуправу і свій суд. При тім велику трудність робить двозначність самої назви селянства¹⁾.

Терміном для вільного селянина було смерд (смердь, старосл. *смръдъ*, початок слова неясний)²⁾. Його значіння дуже добре ілюструє оповідання літописи про походи на Половців 1103 і 1111 р.: похід призначався на весну, але тому спротивила ся дружина, кажучи, що се ненаручно смердам — може перепинити їм роботу на полі: „не верема веснѣ воевати: хочемь погубити смерды и ролью ихъ (в другім: и ролью смердомъ)“. На се Мономах зауважив, що далеко важнійше ніж дати можливість смердам з'орати поле, забезпечити їм взагалі спокійне від половецьких нападів господарюванню: „дивно ми, дружино, оже лошади кто жалуеть, еоже ореть кто, а сего чему не рассмотрите, оже начнеть смердь орати, и Ноловчинъ прпѣхавъ ударить смерда стрѣлою, а кобыду его поиметь, а в село его вѣхавъ поиметь жену его и дѣти, и все имѣнье его возьметъ и гумно его зажжеть? то лошади его жалуеть, а самого чему не жалуеть?“³⁾

З сього оповідання видно, що смерди були селяне-хлібороби, вони мешкали в своїх особних дворищах („село его“) й провадили своє власне господарство: ціле оповідання обертається коло піклування про смердів, і ніщо не натякає, аби ті смерди працювали для кого иншого — що то було господарство княже або боярське, де смерди були тільки робітниками.

Але слово „смерд“ уживалося і в иншому, ширшому значінню: воно означало всіх окрім князя, всіх княжих підданих. В такому значінню нпр. Олег Святославич, закликаний перед духовенством, бояр і горожан, назвав се судом „єпископів, чернців і смердів“, так що се слово означає у нього всіх сьвітських учасників проєктованого збору; так Ян Вишатич, арештувавши волхвів, питає їх: „чья еста смерда“ — чий ви підданий⁴⁾.

¹⁾ Літературу про селян див. в прим. 25, особливо праці Беляєва, Кальєва, Мрочек-Дроздовського (Исследования о Р. Правдѣ II, дод. XIV), а загальніших — Сергєєвича, В.-Буданова, Дебольського.

²⁾ Мікольшіч (Etymolog. Wörterbuch, 1886, с. 310), наводить два виводи: від *смерд*, сморід, і від перського *marđ*, й перше вважає правдоподібним.

³⁾ Іпат. с. 183, додаю варіанти з історії 1111 р. с. 191, теж пор. Лавр. с. 267.

⁴⁾ Іпат. с. 122, 160; в такому ширшому значінню мабуть сказано про смердів ушідських, що скакали до Берладника — Іпат. с. 341.

В Руській Правді се слово уживаєть ся і в узшій і в ширшій значінню, так що в деяких місцях не можна навіть і сказати напевне, як тут треба розуміти се слово; але і в таким разі очевидно, що сказане про смердів в ширшій значінню — себто підданих взагалі, ми повинні були б прикласти і до смердів у тіснійшій значінню — себто селян.

Що смерд був свобідний чоловік, се показує виразно Р. Правда, кажучи, що смерди платять „князю продажу“, себто за карні вчинки платять кару князю, тим часом як холопів „князь продажою не карає, бо вони не свобідні“¹⁾. Карати смерда можна не инакше як тільки по присуду князя (або княжого урядника) — хто мучив (брав на тортури або карав) смерда без княжого суду, платить кару: „или смердъ умучать, а безъ князя слова, за обиду три гривны“¹⁾ — значить доміняльного суда над ним нема. Одначе кара за мучення смерда чотири рази менша від такої ж кари за „мучення княжого мужа“. Але вира за голову смерда безперечно була однакова з головою иньших свобідних (40 грив.): перелічуючи ті категорії людей, за голову котрих платить ся повна вира, Р. Правда в тих редакціях, які маємо, очевидно, розуміє смерда під назвою „Словенина“²⁾.

Що до економічного становища смердів то Руська Правда говорить про „смердїх коней“, „смердїх холопів“³⁾, таким чином признає у смердів рухоме майно всякого рода, навіть і холопів, що теж належали до майна.

Але на чийй землі господарили смерди? Очевидно теж на своїй; тим відрізняли ся вони від хліборобів иньших категорій, які робили на чужій землі — про них будемо говорити нпаше. Правда, досить розповсюднений погляд бачить в смердах осадників княжих земель, але сей погляд не знаходить собі опертя в фактах. „Княжими“ землями тоді були ті нечисленні фільварки, де князі вели своє господарство руками безземельних і невільних робітників; на те, щоб якісь иньші землі уважали ся княжими, не маємо ніякого натяку: вони належали до тих, хто вкладав в них свою працю, й землі смердів були їх власними, о скільки може

¹⁾ Кар. 89.

²⁾ Се стало ся тому, що тут ми безперечно маємо новгородську редакцію сього закону (Ак. 1, Кар. 1): горожанин і купець означають міську людність, Словенин — сільську. Зрештою, що смерд мав цілу виру, се зовсім певно виходить з того, що її мав іагой (тажже), хоч він стояв у суспільности на низшій степені ніж смерд.

³⁾ Троїцьк. 13, Акад. 25.

бути мова про власність в тих часах. Зрештою й наведене вище літописне оповідання називає село смерда його селом.

Таким чином всі ці звістки вказують на повноправність і економічну самостійність смерда. Але є одна звістка, що говорить зовсім що инше, се параграф, чи властиво — варіант його в декотрих кодексах Руської Правди¹⁾: „а за смердъ и холопъ (вира) 5 гривенъ“. З нього б виходило, що смерд стояв на однім рівени з холопом, і дійсно деякі учені виводять се; иньші знов припускають, що разом з категорією свободних смердів існувала ще иньша — смердів закріплених, подібних до холопів²⁾. Але про сю другу категорію більше піде нема мови; противно, иньший, згаданий уже вище параграф³⁾ зовсім недвозначно виключає можливість такої категорії: вчисливши грошеві кари за різні роди худоби, він додає: се кари для смердів, що платять князеви продажу; коли ж злодіями будуть холопи — чи то княжі, чи боярські, чи монастирські, котрих князь не карає продажею, тому що вони не свободні⁴⁾, то за них платить їх господин подвійне відшкодованне.

Очевидно, що як би окрім тих повноправних смердів були ще иньші, рівнорядні з холопами, про них мусіла-б бути тут згадка. Супроти сього нема иньшого виходу в сучаснім стані наших відомостей як тільки прийняти, що ми тут маємо хибний варіант, бо в иньших кодексах натомість читаєть ся: „а за смердний холопъ 5 гривенъ“⁵⁾; се зовсім правдоподібно.

Про громадську самоуправу сього свободного селянства говорив я вище⁶⁾, а також дав образ і тих державних татарів, які на нім тяжіли⁷⁾. Судячи з пізнійших даних, вони були в сумі досить високі, навіть дуже високі місцями — бо оподаткованне взагалі не визначало ся однородністю і однаковістю, противно — при браку якоїсь докладно означеної підстави оподаткування, при неоднако-

¹⁾ Кар. 13, Акад. 23. Противна лекція зпоміж кодексів описаних Калачовим занотована в восьми кодексах.

²⁾ Я спіняю ся близше на сім тому, що в своїй історії Київщини (с. 355) сам прилучав ся до сього останнього погляду, в сучасних репрезентантів науки руського права заступленого инр. В.-Будановим (Обзоръ² с. 35 = с. 38 вид. 3), але потім переконав ся в його неможливості.

³⁾ Кар. 42.

⁴⁾ То ти уроци смердомъ, оже платять князю продажу. Оже будеть холопи тати, либо княжи, либо боярськими, либо черньцевы, ихже князь продажею не казнить, то двоячи платити ису за обиду.

⁵⁾ Таке об'ясненнє сеї справи дав Сергєєвич — Р. юрид. древи. I, с. 173. ⁶⁾ С. 237—8. ⁷⁾ С. 255—6.

вості тих господарських комплексів, які служили одиницею оподаткування, воно розвивалося своїми особливими дорогами не то що в кожній громаді, а навіть і в кожному таким господарстві¹⁾. Сі вначі тягарі мусіли бути немалим стимулом до того, що свобідні селяне переставали господарити й переходили на становище боярських підсуєдків, економічно залежних різних категорій.

Поруч зього повноправного й економічного самостійного селянства існувало иньше — залежне, безземельне, що працювало на чужій землі й наслідком своєї економічної несамостійности було обмежено де що і в своїх правах. Ми знаємо три такі категорії, се ізгої, сябри й закупі²⁾.

Про ізгоїв ми вже говорили³⁾ й не багато можемо до вище сказаного додати. Ми бачили, що так називалися люде без суспільного становища, люде неприкаянні, наслідком того віддані під опіку церкви. Вони уважалися свобідними: вира за них повна, як і за всіх свобідних. Не маючи власного господарства, вони осідали на чужих землях. Се бачимо згадки в фундаційній грамоті смоленської катедрі: ся катедра між иньшим дістає від князя, очевидно — його власне або двірське село Ясенське „съ бортникомъ, и съ землею, и съ изгой“⁴⁾. Митр. Климент у своїм посланню, вичисляючи різні предмети тодішнього землеволодіння, вгадує „ізгоїв і сябрів“: „Скажу тобі, хто хоче слави — ті що прикладають (вдобувають) дім до дому, села до сіл, ізгоїв і сябрів, борті і сіножати, ляди й старини“⁵⁾ Ся одинока згадка про сябрів показує, що становище їх було аналогічне з ізгоями. Зрештою й ізгої й сябри, як і иньші безземельні свобідні робітники, правдоподібно, розуміються нашими правними пам'ятками в категорії закупів.

Закупі (закупъ, закупный, закупень) з зього часу звістні нам тільки в Руської Правди; вони тут називаються ся инакше наймитами. Се були люде, що відробляли позичені або иньшим способом винні гроші, або наймалися на роботу — звичайно беручи

¹⁾ Див. про се в т. V с. 121—133.

²⁾ Літературу див. в прим. 26. ³⁾ С. 288—9.

⁴⁾ Христоматія В.-Будацова I⁴ 245.

⁵⁾ Скажу ти суцїх славы хотящих, иже прилагают дом к дому, и села к селом, изгой же и сябры, и борти и пожни, лядя же и старини (Посланіє м. Климента вид. Лопарьова с. 14, вид. Нікольського с. 104, див. ще нивше — с. 332. Се одинока вгадка про сябрів в сі часи; потім се слово наземо в псковській (§ 92 і 106) і новгородській (§ 24) судних грамотах.

плату наперед. Був се застав чоловіка самим собою, чи третьою особою в забезпеченне грошей, які відробляв він своєю роботою¹⁾, і в таким значінню заставу термін „закуп“ задержав ся в пізнішій праві в. кн. Литовського; в давніших часах значінне сього терміну могло бути ширше, означаючи всякого рода економічну залежність.

Закуп жив або у дворі свого пана, або на своїм власнім господарстві. Він міг дістати собі до господарства ґрунт від свого пана, міг мати й свій власний²⁾. Закупи, що робили хліборобську роботу, мали спеціальну назву „ролейних закупів“.

Закуп безперечно був свобідним чоловіком. Він має своє майно — рухоме або й нерухоме; за свої вчинки він відповідає сам, не його господар, як за холопа; за незаслужене каранне його господар має платити як за обиду свобідного, і закуп має право заносити скаргу на свого пана до княжого суду. Але його залежне становище і дуже тоненька границя, що межувала його з холопом, мали наслідки в ограниченню його горожанських прав: свідком він не міг бути, хіба в дрібних справах³⁾, і господар мав право карати — бити його „про дѣло“; тільки як би він був його зовсім без всякого поводу „не смысля, пиянѣ, безъ вины“, то закуп міг обжалувати його перед княжим судом, і госпо-

¹⁾ Р. Правда стоїть на тім становищу, що позичка сплачується роботою і таке переконання бачимо в звичаєвій праві в литовських часах, тим часом як кредиторі дуже часто заперечували таку амортизацію („випуск“, як він зветь ся тоді) — й те саме жабуть мало місце і в часах Р. Правди. Пор. т. V с. 117.

²⁾ Текст Р. Правди Кар. 73: „оже господиѣ приобидить закупа, уведеть вражду и увередить цѣну, а введеть вкупу (вар.: купу, копу, копну) его или отарицу“ толкував ся так що тут іде мова про винагороджування закупа або грошима (цѣна), або частиною урожаю (копа), або приплодом стада (отарица — від отара, стадо). Се привабне, але дуже гіпотетичне об'ясненне. З другого боку вказують на оден текст (Пандектів Никона Черногорця — Срезневского Свѣдѣнія LV с. 296, пор. Рус. ист. библ. VI с. 208), де „отарица“ відповідає слову *πεκοῦλιον* грецького оригінала (ἔπου γάρ εἶσι τὰ ὑπὸ ζιζανιοσπορέως διαβόλου ἐν τοῖς κολοβίοις ἀναφύοντα πεκοῦλια — где же суть от плевель сѣющаго диявола возрастша въ общиѣ житиѣ глаголемое отарица), а купу толкують, як позичену суму, отже мова булаб про наємну плату, позичку і майно закупа; се об'ясненне простійше, безперечно. Рожков (I с. 60) непотрібно толкує *πεκοῦλιον* і отарицу як „земельный участок, уступаемый господиномъ въ пользование несвободному челоуѣку“. Слово *πεκοῦλιον* має далеко ширше значінне, означаючи взагалі особисту власність, і в таким контексті се слово ужите й тут, як видно показує контекст.

³⁾ Р. Правда Кар. 77.

дар платив кару. В відносинах до закупа господар зветь ся „господином“, як і в відносинах до холопа.

Становище закупа взагалі було дуже хистке, і кожної хвили він міг опинити ся в категорії холопів. Очевидно, сю легкість пани закупів дуже надуживали, так що нарешті се викликало зі сторони правительства ряд постанов, які обмежували сі надужитя. Дуже правдоподібно, що більша частина їх¹⁾, як і обмеження процентів, видані були наслідком соціальної революції 1113 р., бо в переважній частині кодексів Руської Правди вони йдуть зараз по законах про процент. Сі постанови знайомлять нас з надужитями, які діяли ся з закупам.

Насамперед, очевидно, багаті люди мали звичай неоплатних довжників — що брали у них гроші, чи хліб на прожиток, і не могли звернути, без дальшої церемонії просто повертати собі в холопи²⁾). Закон постановив, що в холопи міг бути проданий неоплатний довжник тільки по конкурсу³⁾, довжник же, що відробляв свою позичку працею, не перестає бути свободним чоловіком (себто закупом).

Далі бояре користали з усякого віддалення закупа від роботи, з усякого недодержання речинця для того, аби в кару за се оголосити закупа своїм холопом. Закон постановив, що закуп повертаєть ся в холопа тільки тоді, коли він потайки тікає від свого пана, аби скинути ся свого обовязку; коли-ж він відлучив ся в якісь інтереси не потайки, або втік щоб поскаржити ся на кривди свого пана судям (очевидно, що пан міг не пустити свого закупа, так що йому треба було аж потайки тікати, і се, очевидно, теж не завсідп заупу удавало ся), — то се не може бути поводом для повернення закупа в холопи⁴⁾); рівнож закуп може перервати свою службу й перед речинцем, тільки тоді повинен решту сплатити грошима⁵⁾).

Трапляло ся, що пан продавав свого закупа третій особі в холопство, або заставляв — в сумі, очевидно, вищій, ніж яку був йому самому винен закуп. Закон постановляв, що такий застав не важний, а закуп, проданий в холопство, тим самим увільняєть ся від всіх своїх зобовязань до свого давнішого „господина“.

Далі, практикувало ся панами штрафованне закупа за ріжні шкоди в господарстві: так нпр. не тільки за худобу або за го-

¹⁾ Р. Правда Кар. 70—73.

²⁾ Кар. 122. ³⁾ Кар. 69. ⁴⁾ Кар. 70. ⁵⁾ Кар. 122.

сподарські річі загублені закупом, але й за худобу, викрадену з замкнених хлівів, або загублену без вини закупа, закупу казали платити, себто прираховували вартість сеї шкоди до його довгу. Очевидна річ, що при стараннім використуваню такої практики, зобов'язанне закупа мало всі шанси не тільки не зменшати ся з часом, а ще зростати, і він фактично ставав вічним слугою. Закон постановляв, що закуп платить тільки за таку шкоду, що стала ся в його вини: нпр. коли він взяв борону або плуг і загубив, або загубив худобу на полі, віддаливши ся в своїх справах, або через своє недбальство — не загнавши до двору, коли йому се було казано; коли-ж сам пан пішле його куди, а худоба пропаде без нього, або її викрадуть з замкненої обори або хліва, то закуп за се не відповідає.

Коли господарі дозволяли собі навіть такі важкі надужитя як продаж закупа в холопство, то ще менше вязали ся вони в менш драстичних надужитях: нпр. вони зменьшали закупови умовлену плату грошеву або забирали його майно чи ґрунт, кривдили його иньшими способами, довільно карали. Закон постановляє, що господар за такі кривди караєть ся карою в 60 кун окрім нагороди закупови його шкоди, а за неаслужене закупом каранне платить як за обиду свобідного взагалі.

Та совзького становища закупа супроти холопства не поправив зовсім і закон. Ми бачили вже, що закуп за втікачку повертав ся в холопи; так само в холопи попадав він за карний вчинок: „за переступ закупа господин не відповідає, говорить Рус. Правда¹⁾), коли-ж злочинця-закупа десь знайдуть, то господин має заплатити за коня або за що иньше, украдене закупом, а самого його взяти собі холопом; коли-ж господин не схоче за нього платити, то має його продати в неволю і з тих грошей заплатити коня чи вола, чи що иньше украдене закупом, а решту візьме собі“. Таким чином і по закону закупови не далека була дорога до холопства.

Взагалі виступаючи проти господських надужить, може бути — під натиском народного руху, правительство хоч і обмежує панські права, але робить се дуже обережно. Нпр. за такий страшний переступ, як продаж закупа в неволю, „господин“, як би се відкрило ся, тратить тільки ті гроші, що йому закуп був винен. А се чудесне обмеженне, що господин може бити закупа тільки „про д'яло“! яке широке поле панському дотепу полишає се овна-

¹⁾ Кар. 75.

ченне „про дѣло“, і як необмежене се право *бити* закупа: очевидно за найменшу причину „господин“ міг бити закупа скільки влізе, на підставі закону.

Взагалі шанси закупа і господина не рівні: коли закуп, працюючи на свого господина, стратить свою худобу — господин йому не обов'язаний того винагородити¹⁾, колиж він стратить що господське, закуп се платить, як ми бачили. За свої надужитя господин ризкував певною — не дуже, очевидно, великою сумою гроша, закуп — своєю свободою; сю останню закон все таки цїнив не високо. А при тім не треба забувати, яково то було зацупу дійти свого права, забезпеченого законом: яково то було проданому в холопство, заставленому або иньшим способом покривдженому зацупу дістати ся з панського села перед княжого судию і довести свою правду перед сим судиею, таким-же господином зацупів і холопів, як і обжалований. Супроти сього всього ми можемо з певностию сказати, що так розмірно щедро уділені долі зацупів постанови Рус. Правди не богато поліпшили сю долю й не виратували їх з пащі холопства, куди дорогою зацупництва мусіла попадати сила і безземельних свобідних і смердів-господарів разом із своїми землями.

Ще більше ніж закупами Руська Правда займаєть ся невольними — холопами. Але коли постанови про зацупів мають на меті (хоч і дуже обережно) оборонити їх від надужитя, то всі постанови про холопів, що займають близько четвертину ширших редакцій Руської Правди²⁾, не займають ся зовсім ніякими правами холопів, бо й не признають їх у них, а тільки інтересами їх панів, звязаними з володіннем сею найбільш делікатною з рухомостей³⁾.

¹⁾ Так розумію я сю суперечну постанову: „а иже у господина ролейны зацупъ будеть, а погубить свойскы конь, то не платитъ ему“: одні читають *войскы*, як у деяких кодексах і толкують: „коли ролейному зацупу господин поручить воєнного коня, то він не відповідає за нього, бо се не належить до його хліборобських обов'язків“, але й сей переклад *войскый* = воєнний, й істнованне спеціальних воєнних коней, і таке толкованне — все се непевне. Иньші читають *свойскы*, а толкують: „коли зацуп стратить свого коня, і через се виїде в роботі замішка, то він за се не відповідає. Я думаю, „не платитъ ему“ треба розуміти про господина, і тоді зовсім буде ясно.

²⁾ Кар. 9—14, 27, 34—5, 43, 74 і далі, 99, 102, 110 і далі.

³⁾ Про холопів див. особливо Сергїевичъ Рус. юрид. древности I с. 94 і далі, В.-Будановъ Обзоръ³ с. 80 і далі і Дебольскій ор. с.; спеціальна статя Д.-Заловського — Книга для чтенія по рус. исторіи.

Термін для невільника в Руській Правді — „холоп“, для жінки — „роба“, „раба“, для владителя раба — „господин“, повертати в неволю — „робити“, „поработити“; також і в інших пам'ятках.

Правні дороги до невільництва Руська Правда вказує такі: Купно при свідках і в присутності самого холопа, хоч би за найменшу ціну (хотя и до полугривны); жєнячка з невільницею без застереження своєї свободи (безъ ряду); вступленне без застереження своєї свободи в двірську службу — тивуном або ключником, каже Рус. Правда, але треба розуміти мабуть ширше — про всяку двірську службу¹⁾. Далі, сюди-ж належить те, що ми вже знаємо: продаж збанкрутованого купця по конкурсу, право повертати в неволю закупа за втіачку і за крадіж у третьої особи. По всякій правдоподібності попадали в неволю й люде, що не могли заплатити судових кар. Нарешті дуже важною — може найбільш звичайною дорогою в холопи було забираенне в неволю під час війни.

Діти холопів, що родили ся під час неволі, ставали теж невільниками; противно — ті що родили ся перед неволюю, віставали ся свободними²⁾. На якесь витгасанне неволі з часом, як про се кажуть старші звістки про Словян³⁾, в наших джерелах нема сліду: очевидно сей звичай, коли й був, то минув ся, і неволя стала дідичною, вічною. Вона переставала тільки з спеціальних причин: коли холоп викупив ся на волю; коли його господин пускав на волю; раба підложниця ставала свободною, з дітьми своїми, коли помирав її господин-чоловік; могли бути ще й інші спеціальні причини⁴⁾.

В очах права невільник не був правною особою; він не може бутт ані суб'єктом ані об'єктом карного учинку, і всі поста-

¹⁾ Кар. 119—121.

²⁾ Кар. 111: „отъ челяди плодъ или отъ скота“ — дуже характеристична фраза. З другого боку, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 78 згадують інтересний казус: пани „отроча ся“, себ то раби, — „въ слободѣ родивше ся поработиха“ — „судящи же не послабиша тому такому быти“. Звертаю увагу на сю звістку (зауважену вже в моїй Історії Київщини), бо в науці якось її не почастило, й історики права і досі підносять брак звісток про се в наших джерелах (див. В.-Буданова Обзоръ³ с. 385).

³⁾ Див. т. I² с. 274.

⁴⁾ Про рабу підложницю — Кар. 110; в улові Новгороду з Нішциями з кінця XII в. раба згвалтована стає свободною (Христоматія В.-Буданова I, 96); се правдоподібно толкуєть ся так, що мова йде про насильство рабі від пана-іноплеменника — Сергѣевичъ Юрид. древа. I, 113.

нови права обертають ся коло тієї матеріальної шкоди, яку він може зробити третій особі або яка в нім може бути зроблена його „господину“. В відносини холопа до господина право не входить зовсім: як і над всякою иньшою річею, так і над холопом пан має повне і нічим необмежене право. Таке властиве становище давнього руського права що до холопа, і тільки з часом, під впливом християнства і поступів у суспільній організації воно робить в оцінці холопа деякі різниці в порівнянню до иньших предметів власности.

Що холопи не відповідають перед публичною власттю за свої вчинки, каже Руська Правда виразно в цитованій уже нами постанові: коли вкрадуть що холопи княжі, або боярські, або монастирські, то князь їх не карає продажею, бо вони не свобідні, — за них відповідає перед третьою особою їх господин¹⁾. Що до самої відповідальности господина, то тут є дві різні норми: по одній він платить тільки вартість шкоди, зробленої холопом, по другій — платить подвійно²⁾; очевидно, тут маємо постанови з різних часів, і котра з них старша — не знати. Але що шкода зроблена холопом може перевищати вартість самого холопа, то господар має право скинути ся самого холопа, коли він робив на власну руку: коли холоп, втікши від господина, що небудь украв або вишахрував гроші і не міг вернути, то господин або має „вкупити“ холопа — заплатити шкоду, або „лишити ся его“ (вирікти ся). Коли-ж господин сам поручив холопу вести для нього торговлю або взагалі робити якісь грошеві операції, то не може вирікти ся холопа, а мусить платити за нього в разі його нестійности.

Що холоп не міг бути предметом карного вчинку, видно з того, що за убийство холопа третьою особою „без вини“ платила ся його вартість господарю, а князю „продажа“, як за всяку иньшу матеріальну шкоду: „за холопа й рабу нема вири, за убитого без вини або рабу платить ся урок, а князю продажі 12 грив.“ (стільки-ж що й за украденого холопа, або за знищені внаки власности). „Урок“ — вартість холопа, була не однакова: за вищі категорії княжих холопів платило ся, як ми знаємо вже, 40 і до 80 гр., за середні категорії княжих і боярських холопів — по 12 гр., за звичайних княжих і „смердих“ (не княжих) —

¹⁾ Кар. 43.

²⁾ Кар. 43 і 74 (тут за коня, украденого холопом, платить ся тільки звичайна його вартість).

по 5 гривен за чоловіка, по 6 за жінку; се мабуть і було нормальною ціною невільника¹⁾. За убийство свого власного раба, очевидно, ніхто не відповідав, бо кождий мав право робити з своєю власністю, що схотів. Майно холопа мусіло по праву все належати його пану²⁾.

Горожанських прав холоп ніяких не має. Він не може бути свідком; правда, на підставі свідощтва холопа можна розпочати процес, але відвічальність такого процесу приймає на себе той хто позиває, і як би не довів свого, платить обжалованому, „зане по холопы рѣчи яль ѣ“³⁾. Доказової сили свідощтво холопа не має: він не може присягати³⁾ і тільки в крайности (по нужи) суд може прийняти свідощтва вищих категорій холопів, як нпр. „боярьского тиуна дворьского“⁴⁾. Ніяких умов і контрактів холоп правно робити не може: коли холоп вишахрує де небудь гроші і показуєть ся, що третя особа дала йому ті гроші знаючи, що має до діла з холопом, то вона не може мати ніяких претензій — тратить свої гроші⁵⁾.

Так сурово трактувало холопа право, консеквентно переводячи принцип, що холоп — то не людина, а тільки річ, майно. Але на практиці сей погляд, певно, не переводив ся так консеквентно, й незгода сього правного погляду з дійсністю супроти неможливости перевести його консеквентно на невільнику як на річи, а з другого боку й гуманний вплив церкви — брали своє.

Ми вже бачили, що саме право для вищої категорії рабів робило уступки: не кажучи вже, що воно цінило деяких із них вище навіть ніж свободних (80-ти-гривенний „урок“ за деяких княжих холопів), воно признавало, як ми бачили, їх свідощтвам правосильність на суді.

¹⁾ За тивупа огнищного і конюшого (старшого над конюхами) Рус. Правда визначає 80 гривен, за конюха і повара 40. 12-гривенний урок платив ся за „сільського“ або „ратайного“ тивуна, себто такого, що доглядав хліборобського господарства, княжого, а мабуть і боярьского — судячи по контексту: „такоже и за боярескъ“ (до самих звичайних холопів воно ледви чи може належати, бо для них — не тільки для боярьских, але й для всіх, була однакова ціна — 5 гривен); також за „пскормилица“ — шістуна, і кормилицю — мамку, і за ремісників, чоловіків і жінок. За „рядовича“ платило ся 5 гривен — се правдоподібно означає „рядового“ холопа, бо 5 гривен — ціна всякого „смердього“ холопа. Инакше обясненне рядовича -- доглядач, від *рядити*, — але за низька на то ціна його.

²⁾ Кар. 130. ³⁾ Кар. 99.

⁴⁾ Кар. 77. ⁵⁾ Кар. 127.

Далі, у рабів в дійсности бувало своє майно, і вони вели від себе торгівлю, грошеві операції. В умові Смоленська з Німцями (1229) між иньшим читаємо: коли Латинянин (себто чоловік латинської віри — Німець) позичить гроші князюму холопу, або иньшому доброму чоловіку (вар.: боярському чоловіку, себто холопу), а він умре не заплативши, то той, хто бере його спадщину, має заплатити Німцю. Таким чином холоп лишає спадщину, і то очевидно — не господарю, а иньшим спадщиком. І се, безперечно, не було виїмкове явище: Руська Правда, як ми бачили, припускає, що можуть бути такі люди, що входять у грошеві операції з холопом, навіть і знаючи, що він холоп; Всеволодова устава, як ми бачили, говорить про холопів, що з холопства *выкупаются* — значить самі, своїми грошми; на сеж вказує термін ізгойство — як викупна плата холопа за своє звільнення¹⁾. Очевидно, що хоч по праву холоп не міг мати свого майна, в дійсности холопи, особливо в більших господарствах, як князівські або боярські, *per tacitum consensum* своїх господарів мали своє майно і ним свобідно розпоряджали, а право й тут, як от у тій умові, робить для них уступку.

Подібний поступ у сій справі бачать, і на мій погляд — зовсім оправдано, в дуже заплутанім параграфі про холопа, що побив свобідного чоловіка: „коли холоп ударить свобідного, і той потім його де знайде, то в. князь Ярослав постановив для нього кару смерти; але снии його се переіняли: або вибити холопа, привязавши, або взяти (з його господаря) гривну грошима за сором. Колиж би холоп, ударивши, втік у дім свого пана, і той би його не видав, то має заплатити за нього 12 гривен“²⁾. Таким чином господин може викупити холопа (заплативши 12 гр., себто суму, яка платила ся за голову ліпшого холопа), инакше він мав бути караний — за Ярослава смертю, за його снів — або киями³⁾ або грошевою карою. Але гривна за сором — се слабій еквівалент 12-гривенного викупу, або кари смерти — чи кийв (се також мусіла бути тяжка кара, бо заступала смерть). Се треба пояснити так,

¹⁾ Див. вище с. 289.

²⁾ Кар. 76; текст я переставляю, для ліпшого зрозуміння. Гадка, що з сього параграфу виникає істнованне суду над холопом, висловлена Сергєєвичом Юрид. др. I с. 105; в подробицях він одначе толкує сей параграф инакше.

³⁾ „Или бити розвязавше“ — для об'яснення сього виразу Сергєєвич дуже добре вказав на текст Моленія Данила Заточника: „А безумнаго аще и кнутомъ бьеша, *розвязав* на санехъ, не отъянешш безумія его“.

що холопа, коли він був винен, били, а коли невинен — карали тільки одною гривною, себто — що над холопом провинником був уже суд. Се толкованне знаходить собі потвердження в параграфі, що за голову убитого холопа, *коли він був невинен* — платило ся 12 гривен : значить і при убийстві холопа третьою особою був суд. Супроти сього дуже правдоподібно, що й кара смерти для холопа, уставлена Ярославом, мала діяти ся по суду, замість давнішого права побитого — забити холопа самому на горячій учинку. Сей суд над холопом провинником або над убийником холопа був новим виломом в погляді на холопа як на річ.

Що до постанови про увільнення з неволі раби-підложниці, що становить теж вилом у таким погляді на раба, то тут тяжко сказати, чи з'явивсь він наслідком впливу християнства, що взагалі впливало на зміну такого погляду на раба, чи наслідком старого, перед-християнського погляду, що підложниця й її діти мали однакові права з шлюбною жінкою й дітьми.

Християнство безперечно впливало на поліпшення долі невольників, проповідуючи людяність в відносинах до них та уважаючи всякі надужитя власти господина над челядію за гріх. Але впливу сього не треба також і перецінювати: реальні наслідки він осягав дуже поволі, і в законодатних пам'ятках (що взагалі до сього впливу ближше стояли) в сих часах ми можемо здогадувати ся про такі впливи хиба тільки гіпотетично (як нпр. в тій постанові про увільнення раби-підложниці).

Взагалі ж обстанови вели не до зменшення, а до збільшення числа рабів. Правда, зменьшало ся число взятих у неволю із зменшенням війн і з розповсюдженням може легших способів війни, але за се зміцняли ся економічні причини, що сприяли рабству. Маса постанов Руської Правди про невольників свідчить про се аж занадто виразно.

Прикре, безправне становище холопа супроти самоволі його „господина“ мало результатом численну втікачку. На се натякає вже Руська Правда, де кілька параграфів присвячено таким холопам утікачам, і праводавство щиро старало ся оборонити інтереси панів від таких сраг. Коли холоп утік, господар мав зробити про се заповідь — „закличь“ на торзі; коли-б після того хто сьому холопу-утікачу поміг тікати — вказав дорогу, або дав хліба, або инакше якось полекшив дальшу утечу, то мав платити господарю вартість холопа — п'ять гривен за чоловіка, шість за жінку, коли знав, що се холоп-утікач; а як ні — мав відприсягтись. Коли-б хто мав такого утікача у себе і за три дні від заповіді не видав

його господину, і потім сього холопа знайшли у нього, той хто перетримав його мав платити три гривни продажі. Хто украв або вивів челядина (останнє — очевидно за згодою самого челядина), мав платити вишу таксу — 12 гривен. Хто переловив утікача і дав знати „господину“, діставав гривну „перейму“. Власти повинні були дати господину своїх отроків для арештовання утікача, коли він зловив його слід; при тім коли показувало ся, що власть анала про сього утікача, вона мусіла, очевидно, відповідати перед господином. Здасть ся, що навіть неприступність приватного помешкання супроти ловлення втікача не була важною¹⁾. Взагалі ріжнородна казуїстика Руської Правди, яка виникала з холопських утєч, показує, що сї втікачки були дуже часті.

Про церковних людей не багато можу додати до сказаного вище при огляді церковного устрою. Як ми бачили вже з сказаного там, ся категорія складала ся: з білого духовенства і церковників, з чернців, з людей, що властиво не бувши церковними, стояли під опікою й присудом церковним (вони власне й називали ся „церковними людьми“, в тіснійшій значінню) й нарешті — з півсвобідних і несвобідних людей, що сиділи на церковних землях і залежали від церковних властей так само як і від кожного приватного „господина“ — про них отже й нема що говорити тут осібно.

Число свѣтського духовенства зростало, очевидно, поволі. Перші кадри його дало при охрещенню Руси те духовенство, що було давнїйше на Руси, й грецьке, привезене з Корсуня та з Царгорода, разом з митрополитами — й те й друге не могло бути численне. По всякій правдоподібности, для помноження його числа ужито той сам спосіб, що й для розповсюдження осьвіти серед вищих верств²⁾: Володимир „пославъ нача поимати дѣти и даяти на учение книжно“, силоміць, невважаючи на неохоту батьків — „матери ж плакали по дітях, наче по мертвих, бо ще не утвердили ся в вірі“³⁾. Правдоподібно, така-ж дитяча конскріпція мала місце й за Ярослава, що теж старав ся про помноження церков і по новгородським звісткам теж набирив дітей у науку „отъ старость и поповыхъ дѣтей 300 — учити книгамъ“; велике число

¹⁾ А хто самъ своєю холопа досочит ся въ чеешь любо городѣ или хоромѣ — Карамз. 125.

²⁾ Див. т I² с. 461. ³⁾ Іпат. с. 81.

зібраних, а також що мова йде вже не про „нарочиту чадь“ — місцеву аристократію, робить правдоподібним, що тут мова йде головню про приготування священиків.

Завдяки сим заходам з першої половини XI в. число священиків зросло дуже значно, так що їх уже в другій половині XI в. не бракувало. Нпр. про Ярослава оповідає ся, що він при своїм дворі на Берестовім тримав „попы многы“, а між боярством, очевидно, розповсюднюєть ся звичай мати свої домові церкви й своїх прибічних священиків: так бачимо, що Ян Вишатич в своїх подорожах з дружиною має при собі священика, а звістка про сотки церков у Києві з початку XII в. вказує на перенесення на Русь візантійського звичаю домових церков. Із згаданої вище¹⁾ патріаршої грамоти бачимо, що бояри на Руси, бажаючи мати свого священика, часто давали в науку своїх рабів, і вони потім святили ся й були священиками, часом не діставши свободи, противно канонічним постановам (з рештою, се практикувало ся й на заході в сі часи). Що така практика не зникла й по тій патріаршій забороні, видно з пізніших соборних актів, де поручаєть ся не святити рабів инакше, аж викажуть ся письменною грамотою увільнення, з означенем численних свідків, аби потім господин знов не повернув такого священика в неволю²⁾.

Значне намноженне духовенства поясняєть ся тим, що вимоги до науки й освіти ставали ся невеликі — тільки аби кандидат був письменний. На се вказує наведена уже звістка Всеволодової устави, що попів син, не навчивши ся грамоти, ставав ізгоєм: значить, йому треба було тільки уміти грамоти, не більше, аби зістати ся в попівськїм стані. Акти володимирського собору 1274 р., що висловляють дезідерати тодішньої єрархії, також вимагають від кандидатів священичого стану, окрім моральности, тільки доказів „аще грамоту добрѣ свѣдять“. З рештою і в тодішній Візантії від священика вимагало ся не більше.

Згадана-ж звістка устави інтересна ще й тим, що показує, як уже тоді духовне зайняте передавало ся від батька до сина, ставало дідичним: устава приймає, що попів син не має иньшої ціли перед собою, як стати теж попом, і коли він сього не осягнув, то тим самим попадає в катеґорію неприкаянних людей — ізгоїв. По аналогії північної української практики, що дожила аж до початків сього століття, ми можемо в усякою правдоподібністю прийняти, що й тоді попові діти, підрастаючи, поволі вправляли ся, переходячи

¹⁾ Див. с. 277—8.   ²⁾ Рус. ист. библ. VI с. 80.

різні функції при церкві: паламара, дяка, і нарешті — священика¹⁾. Дуже часто попова родина могла займати всі церковні посади своєї парафії: тим часом як батько був священиком, один син був паламарем, другий дяком, а хтось з попівської родини сповняв обов'язки проскурниці; так бувало мабуть часто по сільських парафіях.

Одна згадка літописи, про побут Ізяслава в Новгороді 1149 р., кидає світло на практику ставлення: вона говорить про дяків „з простриженим гуменцем (тонаурою), але ще не поставлених“, що перебували в Новгороді й по ухвалі віча мали взяти участь в поході²⁾. Очевидно, такі кандидати перебували певний час при катедрі, показуючи свої знання, та привчаючи ся до порядку, поки їх не поставляли. Часто цитовані нами акти володимирського собору, що обов'язували всі тодішні руські єпархії, уставляють такий порядок (очевидно — в значній мірі опертий на давнішій практиці): кандидат на священицтво або дияконство, зголошуючи ся до священицтва, має насамперед доказати свою особисту свободу і добру славу, бездоганну моральність і брак яких небудь перешкод до посвящення: в тім давали за нього поруку його духовник і иньші священики й свідки (акти вимагають їх сім). Крім того мав він виказати ся добрим знанням грамоти (читання). Тоді його благословляли в причетники (ананости — четці церковні), й він під проводом якогось „старійшого“ мав учацати з дяками катебри на службу, аби вивчити устав — „да канорхастъ п чететь, дондеже ивумѣтъ все“. Тоді „по мнозѣхъ дънехъ“ мали святити його на диякона, потім очевидно — на священика³⁾.

Натиск, який акти собору кладуть на потребу єпископам бути обережними з священицтвом і не спішити ся з ним, дає нам розуміти, що в життю сей приписаний порядок не додержував ся, й єпископи часом святити першого ліпшого, хто зголошував ся, без великих церемоній. Се тим більше зрозуміле, що священицтво було для катебр джерелом не малого доходу (такси визначені собором несли для священика разом поважну суму 7 грив., а в дійсности певно платило ся й далеко більше), отже в інтересі єпископа було святити як найбільше, множити число духовних. Против звістого вже нам еп. суздальського Леона, як його скидали першим разом, піднесено було як обвинувачення, що він безпотрібно множив число парафій, аби тим побільшати свої доходи: „умножилъ баше церковь грабя попы“⁴⁾.

¹⁾ Див. в т. V с. 285—7.   ²⁾ Іпат. с. 259.

³⁾ Рус. пст. библ. VI с. 90—2.   ⁴⁾ Лавр. с. 331.

Що до розміщення духовенства, то в перших століттях по охрещенню воно мусіло головню концентрувати ся по містах: по селах християнство мусіло розповсюднювати ся дуже повільно, а ще повільнійше творили ся сільські парафії.

Розмноженне чернців літопись наша веде від часів Ярослава; в другій половині XI в. вже було досить монастирів, але правдоподібно — се були монастирі не великі, й тільки один Печерський монастир незвичайно розріс ся, так що при кінці XI в. числив до 180 братів¹⁾. Він і пізнійше зіставав ся виїмковим явищем між монастирями. Але незвичайно високе поважанне до монашества з одного боку, з другого — тяжкі економічні й взагалі побутові обставини в громаді, а забезпечене становище чернців, завдяки жертвам на користь монастирів, — дуже сильно впливали на дальше помноженне числа чернців і черниць. Одначе воно розвивало ся не однаково, й головним огнищем монашества у нас на Україні-Руси за весь час зістав ся Київ: тут число монахів у XII—XIII в. могло сягати кільканадцяти або й кількадесяти соток.

Склад третьої категорії „церковних людей“ ми вже бачили. З них найбільш численні мусіли бути категорії старців, що годували ся при церквах: християнський погляд на милостиню як на одну з кардинальних чеснот, особливо тим убогим, що стоять під опікою церкви, мусів вплинути на розмноженне сеї категорії церковних людей. В постановах володимирського синоду 1274 р. згадуєть ся, що єпископи змушували старців (нищихъ) до різних робіт на церковних землях — жати, косити і т. и. Се вказує, що сі старці стояли в дуже тісній залежності від духовенства, можливо — що вони й мешкали при церквах, на церковних землях²⁾.

Се зближає старців з категорією ізгоїв, що теж сиділи на церковних землях, на близше нам не звістних умовах³⁾. З різних категорій ізгоїв, як я вже згадував, найбільш численною мусіла бути категорія пущених на волю й викуплених холопів: християнство впливало на розвій таких відпущень за душу і полекші для викупу в неволі взагалі, й „ізгойство“, як ми вже бачили, стає навіть терміном для означення викупу холопа на свободу.

¹⁾ Патерик с. 130 — се оповідання, судячи з деяких подробиць історії Никити, належить до останньої чверти XI в.

²⁾ Русская ист. библи. VI с. 92.

³⁾ Пор. ізгоїв новгородського єпископа, з котрими він обовязаний до жостової повинности — Р. Правда Кар. 134 (екстраваг.).

IV.

Побут і культура.

Переходячи до огляду побуту й культури українсько-руських земель за ці часи, я почну від спостережень в сфері економічних відносин. Економічний підклад життя — господарство, торговельні зносини і взагалі матеріальну культуру з часів утворення Руської держави я оглянув уже давніше¹⁾, і там був використаний матеріал, який наші джерела дають до історії господарства з XI—XIII в. Тепер я хочу подати деякі спостереження суспільно-економічної та культурної природи, на які дозволяють нам досить небогаті джерела з XI—XIV в.²⁾

З попереднього ми бачили, що підставу суспільності й суспільно-економічних відносин в часах творення Руської держави і в дальших століттях її існування становило селянство (смерди), свобідне й економічно самостійне, віддане господарським промислам, що залюднювало поменші міста, а в значній частині заповняло також і міста більші, тим часом як творчим елементом, керманичом й провідником громади був патриціат більших міст, котрого внаслідок опиралося на капіталі, сотворенім перед усім торговлею, а політичні впливи — окрім сеї економічної сили, опиралися також на близькість до керми, тісних зв'язках княжою дружиною і княжою власттю, а навіть на піввоєнних дружинах власних, які були потрібні для охорони торгівлі. В селянстві довго мусіли переважати родинно-громадські форми життя й економічних відносин, тим часом як в кругах міського патриціату капітал мусів вести до розвитку індивідуалізма, особистої власності, відносин договору і договірної спілки.

¹⁾ Т. I гл. 4.

²⁾ Літературу див. в прим. 27.

Тривожне життя, яким жило особливо українське Подніпрове — старе огнище економічної й суспільно-політичної еволюції, а в меншій депо мірі — також і західна Україна, чинило сильні переми в суспільно-економічних відносинах. Уже процес уступлення українських племен з степів, що розвивався повільно, з певними перервами, в X—XI вв., мусів викликати великі переми в економічних відносинах. Натиск степових орд виганяв з степів і кидав між людність центральних і північних українських земель великі маси людности відірваної від ґрунту, позбавленої господарських засобів, вибитої з значній мірі з своїх родинно-громадських зв'язків, і вони мусили собі шукати способів життя в новім краю, серед її людности. Не можемо докладно сконстатувати, які саме впливи мало се на суспільно-економічні відносини тих українських земель, але що без значних впливів не могло тут бути, не може бути сумніву. Властители господарських засобів і капіталу — чи то купці-патриції, чи то князь і бояре, чи то властители земельні, що в тих часах могли наростати, діставали до розпорядження маси людей безземельних, відірваних від ґрунту, не зв'язаних з місцевою суспільністю, з яких однаково можна було рекрутувати і матеріал для воєнних дружин, і безземельних робітників господарських і промислових.

Аналогічні протурбації в економічній життю чинили потім турецькі напади на руські землі й династична боротьба серед руських князів. При світлі джерел можемо ліпше здати собі справу і в районі і з характеру тих результатів, які давали сі явища для життя землі.

Особливо середня й полуднева Київщина, Переяславщина, полуднева Чернігівщина — як раз центр державного й культурного життя X—XII в. — страшенно терпіли від них; північна Україна — вкрита неприступними лісами („лѣсная страна“), й західна — Волинь і Галичина терпіли менше, але й тут в 1-ій половині XIII в. ішла теж завзята династична боротьба, пограничні війни, а напади Литовців XIII в. упадали як раз на північні, поліські країни. Тутешні біди ані довгістю ані інтензивністю своєю не дорівнювали одначе тим, які терпіло Подніпрове; але переми, які викликали ті претурбації на Подніпровку, самі собою відбивалися також на інших землях.

Передовсім руїна і спустошення. Стара війна, навіть коли й не мала спеціальної мети — знищити певну країну, нищила її страшенно: військо живилося, розсилаючи „в зажиттє“ — забирати запаси силомиць, без всякого винагородження, і таке заби-

ранне, розумієть ся, нищило два, три і більше разів стільки, скільки властиво треба було для виживлення війська. Як собі широко й безцеремонно розуміло ся таке зажиттє, видно з науки Мстислава Новгородця — не брати при тім невільників: „идете вь зажиття, толико головъ не емлете“¹⁾. Але коли ще можна було сподівати ся якоїсь повадержливости від більш культурних — словянських воєнків, то „свої погані“ — Чорні Клобуки або приведені з степу „дикі Ноловці“ — сі зовсім дикі розбійничі орди, в нищенню того краю, що був театром війни — свого чи чужого, однаково не мали ніяких границь. В наших джерелах не бракує ілюстрації сих воєнних порядків. Нпр. оборона Київa 1151 р., коли військо, між ними чорноклобуцькі ватаги, було поставлене наоколо міста, мала резульатом, що воєки „обнесли монастирі, пожгли села, а горбди всі понищили — що вороги, а що свої“²⁾

Щож мусіло бути, коли вороги спеціально старали ся винищити „всю жпзнь“ противників, як нпр. під час боротьби Іваслава з Ольговичами! Очевидна річ, що всяка така війна страшенно підривала край, забираючи масу робочих рук — убитих і виведених в неволю, і нищачи господарства. Щож мусіло бути, коли деякі землі ставали тереном неустанних війн, як Київщина в середніх десятиліттях XII в., як Чернігівщина під час боротьби Ольговичів і Давидовичів і т. и.? Чернігівський князь Святослав Ольгович припадком оповів, як виглядала Чернігівщина по тих війнах. „Взяв я, каже, Чернігів з сема порожніми городами — Моревийськом, Любськом, Орогомцем, Всеволожем, а в них і сидять лише псарі та Ноловці“³⁾. Отже в околиці Чернігова, на досить значнім просторі не стало ніякої путячої людности, позіставали ся лише різні турецькі насельники, яких садили князі на знищених полудневих границях, та князі слуги-невільники. Розумієть ся, в тих словах годі не припустити сильного побільшення, але мусіло бути сильне спустошення, в тім же роді як описує руїну Подніпровья при кінці XI в. Слово о полку Ігоревім, оповідаючи про князі усабиці в останній чверти XI в.: „тоді пропадала сила Дажбожого внука (Руси): серед княжих крамол скорочував ся вік людський; рідко тоді в Руській землі можна було почути покрики орачів, за те часто крикали круки, ділячи між собою групи, та часто веди свої розмови галки, збираючи ся летіти на добичу“⁴⁾.

¹⁾ 1 Новг. с. 200. Сергєєвіч (Древности III с. 169) дав инше толкованне: не брати худоби, але се зовсім неправдоподобно: де б було таке військо, щоб не рушало худоби.

²⁾ Іпат. с. 296. ³⁾ Іпат. с. 343. ⁴⁾ Слово VI.

Не менше нищили Половці під час своїх набігів. Ми мали вже образок, змальований Мономахом: над'їздить Половець на господаря в полі, забиває його, а коня бере з собою, заберає з хутора його родину в неволю, а самий хутор запалює. Можна з всякою правдоподібністю прийняти, що кожний значніший половецький набіг нищив таким чином по кілька тисяч господарств, так що при частих повтореннях, як то бувало в Київщині (окрім її північно-західної, лісової частини) і в Переяславщині при кінці XI і в останній чверті XII в. — сі напади теж приводили край до чистої економічної руїни, а навіть до повного спустіння. Так спустіло було зовсім Поросє при кінці X і XI в., полуднева Переяславщина в тіж часи, а мабуть знов і при кінці XII в., коли Кончак „снесе Суду“.

Хоч потім сі краї залюднювали ся на ново, але такі міграції з краю й потім назад мусіли страшенно нищити їх мешканців економічно. Покинути розроблені поля, будинки, запаси й розпочинати господарство на ново, шукати місця в новім, уже залюдненім терені, приладжувати ся до нових обставин господарства — не кожде господарство переносило такі перевороти. Особливо, як часом приходило ся тікати майже з самою душою — як от Юривцям в 1095 р.

Тільки родючість ґрунту й розмірна заможність людности Подніпров'я були причиною, що такі економічні катастрофи не приводили там до голоду: про нього чуємо рідко, оден-два рази, тим часом як на півночі такі звістки стрічають ся далеко частійше¹⁾. Але край біднів від таких неогідностей — як раз центр руської колонізації й його політичного й культурного життя — околиці Київ'я, Чернигова, Переяслава — убожили й підупадали в порівнянню з ліпше захищеними, більше забезпеченими від подібних катастроф землями західніми й північними. Хоч про масову міграцію в чужі землі не чути, і взагалі про неї не може бути мови²⁾, і за-

¹⁾ Виразну згадку про голод маємо в перших роках князювання Святополка, коли до княжих усобиць і половецьких спустошень прилучили ся шкоди від сарани, що появляла ся 1094, 1095 і 1103 р. (потім маємо про неї звістку під 1195 р.); окрім того згадуєть ся неврожай 1193 р. (жито не родило ся — Іпат. с. 454). Під 1230 р. новгородський літописець, оповідаючи про тяжкий голод, каже: „се же горе бысть не въ нашей земли во одной, нъ по всей области Русьтѣй, кромѣ Києва одного“ (с. 239), треба розуміти мабуть — взагалі України, котрої показачком для новгородських країв був київський торг.

²⁾ Про доводи, які пробував вібрати Ключевский на доказ сильного відливу людности на північ, див. с. 151.

людненне спустошених земель взагалі відновляло ся, скоро лише наступали спокійніші часи, але не підлягає сумніву, що сі недогоди уже тоді впливали на перехід — звичайно повільний, а часами — під сі завірюхи, й жвавійший, хліборобської людности і капіталістів, промисловців і т. и. в спокійніші краї: з Київщини уступали вони на Волинь і Галичину та в Полісе (що власне під впливом сього поворотного потоку з поля в ліс мусіло інтензивнійше кольонізувати ся), в Задніпровя в північну Чернігівщину, таку глуху і від сьвіта забиту в XI—XII в., або й далі — в Піволже. Таким чином, той відлив людности з Подніпровя, що ми припускали з XIII—XIV в., приготавляв ся й розвивав ся поволі, по всякій правдоподібности уже в попередніх віках, і в сім кольонізаційнім збідненню лежала одна з причин політичного упадку Київщини при кінці XII і в XIII в. та розвитку нових політичних центрів.

Окрім загального зубожіння краю сі катастрофи мали спеціальний вплив — на зменьшення дрібних селянських господарств, на зменьшення дрібної власности, кажучи по теперішньому. Там де богаті боярські господарства тільки терпіли шкоди, дрібні господарства часто мусіли пропадати зовсім, або переходити в боярські руки, а їх господарі — в категорію холопів і закупів. Зруйноване село боярин міг відновити, а на місце взятого в неволю холопа купити нового, але господарство смерда пустіло зовсім, коли Половець, як описує Мономах, забив його, а родину його взяв у неволю. Смердови взятому в неволю — половецьку чи й свою руську, до другої землі, чи до другого князівства, викупити ся було тяжко, він ставав холопом, невільником. Але й не взятий у неволю не завсіди був спроможен відновити зруйноване господарство власними силами, отже приходило ся або продати його за безцін, або заичити ся, а з позики, як ми бачили вже, була дорога до холопства як найкоротша. Обдовжене господарство разом з його власителем легким способом опиняло ся в руках кредитора, і се була, певно, одна з найпростійших доріг, якими йшли боярські маєности до зросту.

Та війни й набіги тільки загострювали й прискоряли процес, що розвивав ся й без них, хоч і в повільнішій темпі. Раз холопська праця стала пожаданою, завистною річю для тієї „нарочитої чади“, що мала в своїх руках силу й політичну й економічну, — се саме вже ставало причиною повільного переходу свободних в категорію невільних. Можливо, як оповідає Маврикій, що сусідні з Візантиску Словяне в його часи пускали

добровільно своїх невільників: в їх на-пів кочовничім побуті вони особливої користи не давали; невільник не має ніякої ціни в примитивнім довецькім побуті, починає його набирати в скотарськім, але справдешньої вартости доходить з розвитком хліборобства й ремесла, призначених не для задоволення своїх тільки потреб, але для торгу, як то й було в часах давньої Руської держави. В давнійші часи на Русі невільник міг мати ціну головно як предмет заграничної торгівлі, і вивозив ся з Русі в чужі краї в великих масах. В XI—XIII вв. ми рідше чуємо про вивіз невільника з Русі: на нього був попит і на ґрунті, а разом з тим розвивали ся способи кріпощення свобідного чоловіка більше або меньше „легальними“ способами.

Легалізоване насильство війни й не легалізоване, але безперечно — широко практиковане в звичайних буденних відносинах насильне, безправне кріпощенне свобідних¹⁾, в великих масах постачало невільника тим, хто його потребував. Та може ще й багатшим джерелом невільництва була економічна залежність в різних формах. Стопа процентова була невмірно висока; не тільки гроші, а й позички натуральними продуктами давали ся з лихвою — „куны (гроші) въ рѣзы, медь въ поставы, жито въ присопъ“, як означася се Руська Правда²⁾. По аналогії з процентом при грошевих позичках, ми можемо міркувати, що й при таких натуральних позичках практикувала ся дуже висока лихва. Звичайним способом її покриття у мало васібних свобідних було відробленне, але праця цінила ся низько: річна робота жінки рахуєть ся в Р. Правді на одну гривну, тим часом як ціна корови рахуєть ся на 2 гривни, а коня на 3 гривни³⁾. При так низькій оцінці такої праці кожда значнійна позичка, навіть без всяких надужить, затягала довжника в невилазне ярмо. Як ми бачили вже, навіть ті постанови, що мали ограничувати хапчивість кредиторів і були, правдоподібно, вимушені народнім рухом, віставляли широке поле для визиску й кріпощення довжника; але, як було вже зауважено, і ся буква права мала не багато шансів бути переведеною, і в дійсности мали всі шанси далі практикувати ся ті ріжнородні надужитя, з якими знайомлять нас постанови Руської Правди: повертанне закупів в холопи або обтяжанне їх довгу ріжними прина-

¹⁾ Нпр. наведений вище епізод із чудес Бориса і Гліба, або згадки Р. Правди про безправну продажу закупа в неволю.

²⁾ Кар. 47.

³⁾ Кар. 54, 56, 65.

гідними карами, наслідком яких закуп фактично ставав невишлатним, і т. и.¹⁾.

Не підлягає сумніву, що власне сею дорогою — через помноження несвобідних або напівсвобідних рук — розвивалося боярське господарство і взагалі більше володіння землею. Де заходить мова про князівські, боярські, церковні мащности, все йде мова про „челядь“ — невільників, або інших безземельних, напів-свобідних осадників: вдова Гліба Всеславича дає Печерському монастирю „пять селъ и съ челядью“²⁾; Давидовичі з Ізяславом Мстиславичом, розграбивши двір Святослава Ольговича в Путивлі, забрали там сім сот мужа челяди³⁾. Ростислав надає смоленській катедрі горбд з „капустником“ і його родиною⁴⁾. В Руській Правді згадують ся „ролейні закупи“ — що робили рілничу роботу, княжі і боярські тивуни „сільські“ і „ратайні“ — себто невільні слуги, що доглядали господарських робіт на фільварках; вона ж згадує нарешті між холопами поруч княжих і боярських — холопів монастирських, що могли бути хіба сільськими робітниками⁵⁾.

Зрештою зривало само собою, що тільки працею несвобідних і півсвобідних, себто економічно-залежних і можна було в тих часах розвинути більше господарство, бо при великих масах незанятої землі, при левших способах добування, економічно самостійні, засібні селяне не мали ніякого мотиву йти в робітники, та й при дуже невисокім (рівмірно) доході (ренті), яке могло дати сільське господарство, не було місця для такого господарення наємним робітником. Ширше господарити можна було тільки примусовою працею. Війна давала маси невільника-полоненника князям і боярам, що мусли вести ширше господарство, мати великі двори для удержання своїх дружин і служби; колонізаційні пертурбації й усякі руїни та економічні кризи наганяли несвобідного й півсвобідного робітника капіталістам, купцям, промисловцям, що також держали більші двори, більшу челядь. По за тим на певні продукти господарства був деякий попит і в торгівлі (віск, риба, збіжжє також). Вкінці розвій великих господарств стояв в безпосереднім звязку й залежности

¹⁾ Див. вище, гл. III. ²⁾ Іпат. с. 239.

³⁾ Іпат. с. 338: тут не може бути сумніву, що йде мова про 700 княжих невільників, бо літопись виразно каже, що забрали тільки княже майно, а самі Путивльці добровільно піддали ся Ізяславу.

⁴⁾ Фундаційна грамота Ростислава в Христоматі В.-Буданова I⁴ с. 246.

⁵⁾ Р. Правда Кар. 11, 43.

від помноження невільного робітника, а знову з свого боку, своїм запотрібованням, безперечно, впливав на се помноження.

Сімсот мужа челяди, захоплених в однім тільки княжім дворі, дають нам зрозуміти, як великі вже бували тоді сї осади холопів-кріпаків і яке велике господарство провадило ся часом на сих дворах. Сьому відповідають звістки про иньші княжі господарства, поруйновані в тім же поході на Ольговичів: під Курськом попалені були княжі села, і про розмір господарства в них дає знати згадка, що княже стадо, яке годувало ся тут, числило чотири тисячі голів; в Ігоревім сільці спалено було девятьсот стогів збіжа¹⁾.

Розуміть ся, невільнича праця грала важну ролю не тільки в рільнім господарстві бояр і князів. З Руської Правди виходить, як сказано, що домашня служба їх складала ся звичайно з самих рабів, так що хто вступав в домашню службу не застерігши своєї свободи спеціальною умовою, ставав через се саме холопом²⁾. Руська Правда говорить тут про тивунів і ключників, але се, правдоподібно, треба розуміти взагалі про домову службу.

Безперечно, невільничі руки мали важне значінне і в промислі та в ремеслі. Руська Правда згадує між холопами особіну категорію — ремісників, чоловіків і жінок (ремесьмяників і ремесьвеница)³⁾. Ми бачили вже, що й на попів учитись бояре давали своїх невільників; очевидно — теж саме, ще й скорше мусіло бути в ріжних ремеслах, і всякого рода ремісники-раби, від найменш простих ремесл до чисто артистичних, уже тоді грали ролю не меншу як ріжні спеціалісти-кріпаки за недавніх кріпацьких часів. Я думаю, що більший промисел, великі робітні, для потреб торгу (як теперішні фабрики), дуже часто, а може й переважно робили руками рабів, що спеціально давали ся в науку сього ремесла, як то з рештою було і в тодішній Візантії.

Та в XII—XIII вв. торгівля подніпряньських городів і найголовнішого в них торговельного центра — Київа очевидно упадає — і що до великості, і що до своєї активності. Тим часом як давніше ся торгівля веда ся місцевими купцями, що вивозили свої товари до чужих земель і привозили чужоземні товари на свої торговнища, тепер сей довіз і вивіз все більше, очевидно, переходить в руки чужих купців: в звязку з сим стоїть і збільшенне звісток що говорять про чужоземельних купців у Києві. З другої

¹⁾ Ілар. с. 235, 236.

²⁾ Кар. 121. ³⁾ Кар. 12.

сторони, західні українські міста, що давніше лише посередничили в торгівлі Києва з західними країнами, тепер виходять в залежності від київської торгівлі, відкривають самостійні торговельні дороги на чорноморське побережжя, Дністром і Прутом, заводять власні зносини з західноєвропейськими містами на захід і північ, через Польщу і Прусію¹). Сі явища як стоять в залежності від упадку патриціанської верстви Києва, так і з свого боку на нього впливали, а результатом було ослаблення торговельної і нерозривно з нею звязаної також артистично-ремісничої діяльності подніпрянських городів. Через те все більше значінне поруч сих галузей в економічній життю вищих міщансько- боярських верств здобуває господарство. Боярство, о скільки не відливає відси, все більше осідає на землі, переносить свої капітали в господарство, й велике господарство, оперте на несовбідній праці, і звязані з ним суспільні й правні процеси розвивають ся далі.

Одним з дуже важних наслідків розвою великого господарства був розвій понятя земельної власности й землі як товару — предмету продажі й купна, торговельних контрактів.

Що індивідуальна земельна власність в сі часи істнувала, в тім не може бути сумніву: ми маємо в наших джерелах звістки про продаж, дарованне, конфіскованне маєностей²). В Руській Правді маємо дуже високу кару — 12 гривен продажі³) за зрубленне бортної межі, знищенне межі полевої (ролейної), переставленне паркану, що ділить двори, або зрубленне граничного дерева⁴). Тут таким чином виразно бачимо права власности не тільки на двори, але й на рілну землю, і то не тільки права власности на землю оброблену в данім моменті — себто на працю, вложену в землю в сім моменті, але й на всяку землю зайняту, без ріжницї — чи в данім моменті вона підлягає господарській експлуатації (дубь межьны). Одно слово понятя земельної власности бачимо тут уже значно розвиненим, хоч воно й не дійшло ще тої повности й виробленности, в якім знаємо його тепер⁵).

¹) Про се ширше в т. V гл. 6, в звязку з оглядом торгівлі XIV—XVI вв.

²) Іпат. с. 284, 338, 595.

³) Така кара платила ся за найбільш тяжкі випадки знищення рухомого майна: убиство чужого холопа без вини, зарізаву чужу худобу „накощам“.

⁴) Кар. 83—84.

⁵) Ніяк не можна згодити ся з поглядом Рожкова, що Р. Правда не знає „свободнаго гражданскаго оборота съ землей“ — а се у нього вказує на те, що „семья не имѣла правъ собственности на землю, а обладала лишь пра-

Як творила ся та земельна власність, наші джерела не кажуть: в них іде мова тільки про перехід власности з рук до рук. Мусіла вона творити ся через „заїмку“ — окупацію і культивування порожньої землі, й ся культура давала право на володінне: такий погляд на початок власности ми бачимо у нашого народа пізнійше, аж до новітших часів. Заїмка в границях земель, що входили в круг уживання певної громади, могла вимагати згоди сеї громади. Абсолютно незайняті землі люде, правдоподібно, займали зовсім свобідно¹⁾.

На те, щоб князь у сі часи мав якісь права на свобідні землі, роздавав їх або взагалі мав якісь спеціальні відносини до землі, вказівок не маємо. Одинокий приклад, що звичайно наводить ся як доказ — дозвіл князя Нечерському монастирю зайняти сусідню гору²⁾, нічого не доводить, бо гора ся стояла в сусідстві княжого двора й могла уважати ся його приналежністю. Може бути, що пізнійший погляд на права „господаря“ над порожньою землею мав які небудь початки ще в сі часи, але, повторяю, ми не маємо звісток, аби князь такі права мав і користав з них. По всякій правдоподібности, він, як і кождий иньший, мав право тільки на землі зайняті і розроблені ним або куплені чи иньшим способом здобуті, і число таких земель бувало не велике, як судити нпр. в тестаментів Ярополка Іваславича і його зятя Гліба Веєславича, або Володимира Васильковича, де таких княжих земель відко зовсім не багато³⁾.

Розробленне ґрунту, побудованне на нім вже давало йому певну вартність, і він міг бути предметом певного контракту. Але правдиву вартість він діставав, коли в ним були звязані певні робочі руки — несвобідна челядь, чи півсвобідні закупи. Коли не

вошь пользования“, і знаки власности Р. Правди він толкує, як знаки „зрешенно-занимаемых земельных участков“ (Обзор І с. 33). Він сам припускає, що уже в X віка почавши творити ся землеволодінне княже, боярське і монастирське з поняттям близьким до власности (с. 34). Р. Правда, як кодекс передо всім привілегованих верств, не могла в такім раї не знати земельної власности — в значінню далеко більшим в кождім раї від простого права користування.

¹⁾ Істнованне власности у сільських громад недавно заперечував рішучо Сергієвич (Древности III с. 25 і далі). Се справедливо, коли говорити про земельну власність в значінню нпр. сучасної великоруської „общини“, але в сього ще не виходить, щоб громада сільська зовсім не мала ні яких прав до землі, *de jure* чи *de facto* (див. мою рецензію в XXXIX т. Записок).

²⁾ Іпат. с. 111. ³⁾ Іпат. с. 338, 595.

можна вповні згодити ся з поглядом, що через посадження невідільників на певнім ґрунті зроджуєть ся понятє повної власности¹⁾, то безперечно, що доперва через таке посадження земля дістає свою вартість, бо без готових робочих (несвобідних) рук була мало що варта. Тому літопись оповідаючи про багатий дарунок кн. Гліба Печерському монастиреви, додає, що ті села були дані „з челядью“ — без того вони б були не багато що варті.

Одиноку вказівку на ціни мастностей дає нам тестамент кн. Володимира Васильовича: село Березовичі, дане ним на монастир св. Апостолів, він, як каже, купив від Ходорка Давидовича за 50 гривен кун, 5 локтів скорлату (червоного сукна, німецьке Scharglach) і дощату броню; сі останні річи служили, очевидно, тільки додатком до ціни, так що загальна вартість села, мабуть, не перевищала 55 гривен. Ціна не велика: коли взяти розцінку предметів в Руської Правди (більше-меньше того ж часу) то се буде вартість 27—8 корів, на теперішнє — яких 1500—2000 гульдєнів. Правдоподібно се була не велика мастність, з дуже малим числом челяди, бо звичайна, законна оцінка простого челядина — 5 гривен²⁾.

З множенням челяди в володінню бояр-господарів ставало для них інтересним збільшати свої земельні володіння через заїмку, присвояти собі свобідні й здатні до культури землі, а се загалом впливає на розвій понятя власности: громади й поодинокі господарі цінять свої права на землі, розроблені й навіть нерозроблені, супроти можливих претенсій великих властителів — бояр, князів, монастирів.

В організації промисла я піднесу як визначний факт — спеціалізацію й істнованне корпорацій — спілок або підприємств — для певних ремел чи зайнять. Так нпр. ми стрічаємо в Вишгороді корпорацію городників, на чолі котрих стоїть старшина — „старійй огородьникъ“; в Києві — корпорацію „ізвозників“, що возили в данім разі дерево в київської пристани; далі — корпорацію теслів — „древодѣлів“, на чолі котрих стоїть „старійшина дрєводѣлямъ“, що зберає на роботу „вся сушая подъ нимъ дрєводѣля“; спеціальних промисловців, що роблять на продаж домовини: „продающєи корсты“³⁾. На основі сих випадкових прикладів ми можемо здогадувати ся, що взагалі в ремеслі й промислі

¹⁾ Ключевскій 336, Рожковъ 1. с. с. 75. ²⁾ Аналогічні ціни мастностей в Угорської Руси див. в т. II стр. 495—6.

³⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 32, 77, Патерикъ с. 169—170, Лавр. с. 208.

була широко розвинена колективна організація праці, чи то в вільних спілках майстрів, чи то в групах організованих підприємцем в найнятих робітників, чи то нарешті — в робітнях, зложених з рабів, обучених певному ремеслу. Се останнє, повторяю, мусіло бути широко розповсюджене, і в деяких з наведених звісток ми, може бути, маємо такі спеціальні категорії, familiae холопів; нпр. вишгородські городники, або ті теслі могли бути княжими холопами.

Про висоту зарібку свобідного ремісника ми маємо цікаву, на жаль — одиноку вказівку в оповіданню про будову церкви св. Георгія в Києві, в 2-ій чверти XI в.: кн. Ярослав почав будувати сей свій патрональний монастир, але помітив, що коло нього робить щось замало робітників; тож він спитав ся тивуна — яка тому причина. Тивун відповів, що робітники не радо йдуть на сю роботу, тому що вона правительственна (понеже дѣло властелское): вони боять ся, що не дістануть заплати („найма“). Тоді Ярослав, аби запевнити людей, що вони дістануть заплату, казав оголосити на торгу, що за день роботи кождий має дістати по ногаті, а для більшої певности звелів прилюдно возити гроші возами в сусідні „комори Золотих воріт“. Тоді вібрало ся „множество дѣлающих“¹⁾. Таким чином доброю платою за денну роботу майстрам уважала ся ногата, $\frac{1}{20}$ гривни²⁾. Зауважу, що се оповіданне дає нам ще иньшу цікаву вказівку — ся неохота робітників до княжої будови натякає, як часто тоді практикували ся різні публичні будови, де люде мусіли робити без заплати, за натуральну повинність.

В організації торгівлі Руська Правда розрізняє „куплю“ і „гостьбу“. Остання означає, здаєть ся, торговельні операції, що переходять за границі своєї землі, бо „гости“ властиво значать купців, що ведуть заграничну торгівлю: Р. Правда про купців сторонських каже: „а пришедь гость — изъ иного города (себто князівства) или чужоземець“ (купецъ з чужих країв)³⁾; одначе і загальне „купецъ“ часом теж прикладаєть ся до купців заграничних нпр. в умові Ігоря з Греками. Спеціальна опіка права для сеї заграничної торгівлі виявляєть ся в однім параграфі Руської Правди⁴⁾ — при конкурсі купця-банкрота заграничні купці мають першенство перед свійськими: коли „гість“ покредитує місцевому купцеві, не знаючи, що він уже дуже обдовжений, і сей

¹⁾ Скаазанне про будову церкви св. Георгія у Закревского Описаніє Києва I с. 264—5.

²⁾ Цікаво порівняти се такою закупницької плати — див. вище с. 338.

³⁾ Кар. 69. ⁴⁾ Кар. 69.

купець показує ся неоплатним, а місцеві кредитори своїми претензіями перешкоджають гостеві стягнути свої гроші, то треба продати неоплатного довжника, очевидно — разом з усім його майном, і насамперед покрити претензії князя (як би вони були), потім гостя, а рештою мають поділити ся свійські купці. Подібні постанови, що дають першенство чужоземському купцеві перед свійськими, маємо і в умові Смоленська з Німцями¹⁾.

Інші постанови опікують ся торгівлею взагалі, полекшуючи її кредит для торговельних операцій: тим часом як звичайна позичка в сумах над три гривни вимагає свідків, інакше кредитор тратить свої претензії, між купцями дозволяють ся кредитові операції без свідків необмежно, і для попертя претензій кредитора вистає його присяга²⁾. Друга постанова дає полекші для купця-банкрота: коли се банкрутство станеть ся через нещасливу пригоду, не через недбальство купця, себо коли потоне його корабель, або пропаде товар під час війни, або від огню, то кредитори не можуть жадати конкурсу зараз — не можуть „насилити“ ані продати його: купцеві даєть ся право сплачувати свої довги радами, „бо шкода від Бога, а він сам не винен“; коли ж він збавить своє майно піяцтвом, або залівши в карні справи („пробьет ся“) або взагалі знищить його своєю непорадністю (въ безумии), то він віддаєть ся на волю кредиторів — вони можуть дати йому прольоніату або зараз його продати³⁾.

В сих постановах бачимо не тільки опіку кредиту, старання коло його розвою, але й свідокство того, що торговельний кредит був досить широко розвинений, як я то вже перше підносив⁴⁾: товар давав ся в кредит навіть заграничним купцям, а операції часто вели ся на позичені гроші⁵⁾.

Але кредит при тім був недешевий, судячи про ті постанови про проценти взагалі, які маємо в Руській Правді. Вони мають на оці ограниченне лихви і були головно результатом народного повстання 1113 р., тому я говорив про них з тієї нагоди⁶⁾. З них бачимо, що при позичках великість відсотку залежала від речинця

¹⁾ Христоматія В.Буданова I с. 100—1.

²⁾ Кар. 44—5. ³⁾ Кар. 68. ⁴⁾ Див. т. I с. 269.

⁵⁾ О скільки кредитові операції були розвинені в більших центрах дають зроуміти звістки про Новгород: розграбляючи майно посадника Дмитра, люде забирають у нього векслі (дъщкы) на величезні суми — „а быше на нихъ бе-щисла“ Очевидно, такі великі кредитові операції вели ся й по інших більших торговельних містах.

⁶⁾ Т. II с. 118.

і при коротких позичках процент був вищий ніж при довгих. Закон постановляв, що місячний процент може брати ся тільки при зовсім коротких позичках: „а мѣсячный рѣвъ — оже за мало дни — поимати ему“¹⁾. Який був той місячний процент, можемо судити з того, що при довгих позичках, що доходили року, закон забороняв брати більше як „в треть“, себто 50% на капітал²⁾; місячний процент значить був ще вищий. Мономахів закон обмежив сей процент о стільки, що допускав його при позичках не довгих як два роки: хто взяв два рази по 50%, більше не міг брати проценту, міг узяти лише капітал (исто); хто взяв три рази по 50%, той не міг жадати навіть капіталу³⁾. Нормальним річним процентом при довгих позичках закон Мономаха признавав 10 кун від гривни річно: рахуючи, як то звичайно роблять, в гривні 25 кун, се буде 40%, отже різниця від попереднього не велика.

Розуміть ся, не треба собі робити ілюзій, що видані в сій справі закони — про нормальний процент і заборону вищих процентів — дійсно знищили сі надужитя. Коли в теперішній поліційній організації закони про лихву дуже часто зістають ся мертвою буквою та дають початок тільки до нових штучок і форм скритої лихви, то тим більше можемо ми надіятися сього від тодішніх обставин.

Незвичайно високий процент і взагалі надужитя лихварів були причиною, що церковні сфери дуже завзято виступали против лихви, уважаючи її одним з найтяжших переступів против християнської морали, перешкодою до посвящення в священство, і т. и. Про се ми будемо говорити нижше, тут тільки зауважимо, що всі їх напади, хоч як гострі, були безсильними против явища, викликаного елементарною силою економічного розвитку.

¹⁾ Р. Правда 48.

²⁾ „Задуть ли куны до того же году, то дадут ему куны в треті, а мѣсячныи рѣвъ погренути“. Давніше толковано, що при довгих позичках рахував ся процент від третин року. Уважмо правдоподібнішим новіше толкованне, що „в треті“ значить від двох частин третю, то значить 50% (пор. Ключевского Курсъ I с. 301 й ин.).

³⁾ Кар. 66: „аже смлетъ куны въ рѣвъ въ третъ — аже иго възметъ два рѣву, то то ему вяти исто; паки ли възметъ третій рѣвъ, то истога ему не вяти“. Давніше толкованне, яке й я приймав — що третинні проценти не можна брати при довгих позичках; з того здогадували ся, що той третинний процент був більший як 33% за три місяці. Нове толкованне яснійше й простійше, але тільки одно трохи дає до думання, що Мономах так мало знизив процент, як виходило б — з 50% до 40%.

З цього погляду варті уваги ті, нечисленні вправді голоси, що мирячи ся з неможливістю знищити зовсім „різоїзмство“, старали ся тільки вплинути на зменшення процентової стопи. Нифонт новгородський радить священникам впливати в сім напрямі на людей: коли хто позичив по 20%, то нехай візьме тільки 12 або 16%¹⁾. Анонімне „Сказаніє о заповѣди св. отець о покаянні“ так само радить, „коли не можуть відстати від лихви“, брати не більше як 3 куни або 7 ризан від гривни, себ то 14% по принашому рахунку²⁾.

В сих виводах, як бачимо, прийшло ся нам не раз оперти ся о монетну систему Руси, і я все говорив про неї з певною резервою. Се тому, що в ній і досі дуже багато непевного і незвѣстного. Ми маємо два роди матеріалу: звістки писаних джерел й археологічні нахідки, і досі факти обох категорій з собою не зведені, а через те і наші відомости в значній мірі висять у повітрі³⁾.

Підставою для рахунку в більших сумах була гривна срібла. Звичайно виводять се слово від „грива“ — шия, отже первісно — намисто (в срібла), обруч, що міг якийсь час бути одиницею при обміні, як вага, а потім як і монета. На вагу аж до XVIII в. гривною (або гривенною) звав ся фунт. Але ті гривни, на які рахувалися, себто гривни монетні — міняли ся в своїй вазі, подібно як і всяка монета, й були ріжні, але здебільшого вагали ся коло півфунта: на Україні пів візантійської літри (що важила $\frac{3}{4}$ віденського фунта, 24 лоти), на півночі — пів німецького фунта (як німецька марка). Така монетна гривна звала ся „гривною кун“ (куни значать загалом гроші), а частійше просто гривною, без всяких ближших пояснень⁴⁾.

¹⁾ Рус. Ист. библ. VI с. 25; так розумію я се не зовсім ясно місце: „аще по 5 кунъ даль еси, а 3 куны възми или 4“ (рахую 25 кун на гривню). Інші (нпр. Ключевский ор. с. с. 301) толкують, що Нифонт радить, як милосердний процент, брати від пята кун чотири або три, себто 80% або 60%. Се й саме собою неправдоподібно, а моє толкування підтверджує ся й дальшим текстом.

²⁾ Срезневскій Свідѣнія о налозв. пам. LVII с. 307. („Сказаніє“ се оперте на Златоустім, з оригінальними додатками).

³⁾ Літературу див. в прим. 27.

⁴⁾ Згадаю одначе, що досить популярна теорія робить ріжницю між „гривною срібла“, яка шенійше значила вагу, і „гривною кун“ як рахунковою одиницею, якої відносини до гривни срібла міняли ся (гривня кун дешевіла).

Найдавнішою вказівкою на великість монетної гривни служить порівняння кари 5 літр срібла, уставлених по закону руському в Олегівій умові, в 12 гривнами, уставленими за туж провину в Руській Правді¹⁾: виходило-б, що гривна була менша від $\frac{1}{2}$ грецької літри. Розуміється, зрівнювати дати, розділені досить значним часом, буде дуже небезпечно, хоч ми дійсно знаємо з находок гривни відповідної ваги (10-лотові). Взагалі звістні нам з українських находок гривни вагають ся між 10 і 16 лотами. Сі українські монетні гривни мають вид досить неформних, рапавих шестикутних грудок срібла, без всяких штампіль. Вони звуть ся в нумізматиці гривнами київськими, бо окрім таких гривен знаходять й інакші: в північних находках маємо гривни в формі грубих, округлих, з одного боку вижолоблених паличок, — се т. зв. у нумізматів гривна новгородська, і в формі плиток з кінцями роздавленими і розширеними — сі остатні мають ріжні відміни, досі ще не скласифіковані, а звуть їх гривнами понизовськими (поволзькими); але класифікація ся також хитаєть ся. Новгородські гривни важать коло пів фунта німецького (15—17 лотів).

Коли б справді, як показувало ся з наведеного порівняння, давня київська гривна була 10-лотова, то прийдеть ся признати, що вага її з часом збільшала ся і зближала ся до північної. Коли давніше вона виносила коло півлітри візантійської (12 л.), пізніше важила вона коло пів фунта німецького (16 л.). Се можна-б поставити в звязок з ослабленнем торговельних зносин в Візантією й перевагою торгівлі західно-європейської, німецької. Але в теперішніх часах все се ще будуть гіпотези: досліді над археологічним матеріалом що йно починають ся, і в нїм ще дуже багато неясного; незрозуміле нпр. се незвичайне ваганне ваги: часто навіть у тій самій нахідді стрічають ся гривни важші й легші. Все се вяснити — задача будущих дослідів. Тут піднесу ще тільки одну вказівку в писаних джерел, що містить в собі натяк на зміни курсу давніх грошей і на те, що в емісії їх брало безпосередно участь правительство: в грамоті Святослава Ольговича (коло р. 1137) уставляєть замість десятини для єпископа постійна сума 100 гривен „новыхъ кунъ“²⁾.

Окрім гривен срібла рахували часом і на гривни золота, але рідше; віставало ся неясним, чи були монетні гривни золоті, чи

¹⁾ Акад. З.

²⁾ Христожатія В.-Буданова I с. 239.

се тільки теоретичний рахунок, при тім — чи тут треба розуміти гривни монетної ваги, як срібні гривни кун, чи се проста вага — отже фунт золота. Перед кількома роками трапила ся перша певна нахідка з золотими прутами (в Київі), які можна б уважати за гривни; але їх там було лише два, різної ваги, отже справа й тепер не зовсім ще ясна¹⁾. Відносини срібла до золота для тодішніх часів обраховують як 1 : 12²⁾; але є й иньші зовсім відмінні обрахунки.

Як менші одиниці рахунку звістні нам з староруських джерел ногата, куна, різана і вівериця. Обчислення вартости приплоду (мабуть з XIII в.), що стрічають ся в деяких кодексах Руської Правди ширшої редакції, дають можливість уставити докладні відносини до гривни ногати й різани: гривна мала 20 ногат і 50 різан³⁾.

Що до куни, то тут у нас нема такої певної підстави; порівнянне різних сум з Р. Правди покаже, що гривна мусіла мати десь між 20 і 30 кун. Найправдоподібніше було-б приймати щось коло 25 кун — звичайно так і приймають 25 кун у гривні, хоч і гіпотетично. Потім маємо рахунок Нифонта (з XII в.) за сорокоуги; він рахує на гривну пять служб божих, за 6 кун одну, за 12 дві⁴⁾; звичайно думають, що тут на гривну порохувано пять служб з опустом, по 5 кун. Нарешті згадане „Сказаніє св. отець о покаянні“ можливим процентом уважає „3 куни або 7 різан“ від гривни; тут, по стилізації, 7 різан не може бути менше 3 кун, тільки рівно або більше⁵⁾; в першій евентуальности ми мали-б в гривні коло 22 кун (властиво 21^{3/7}, але

¹⁾ Археологическая летопись Южной России под ред. Бѣляшевского I с. 145 — К. Старина 1899, X, пор. Черпнякъ I с. 3 двух золотих прутів кївської нахідки більший надрубаний, в цілости мусів важити коло 15 лотів, меньший коло 7^{1/2}. Золотий відрубок знайшов ся потім і в славній сахнівській нахідці — Археол. лѣт. Ю. Рос. 1901.

²⁾ Се обрахунок Прозоровского Монета с. 384—5, пор. 238—9; але давали ся й зовсім иньші, оперті на тім чи иньшим тексті; на підставі одної екстравагантної статі Р. Правди рахують нпр. сі відносини на 1 : 6^{2/5}, а на підставі тексту Іпатської л. про Івана Берладника ра 1 : 16^{2/3}!

³⁾ Карама. 30; тут 90.112 кіз по 6 ногат штука дають 27.033 гривен і 30 різан. Се перший зауважив Карамавін, і рахунок: 1 гривна = 20 ногат = 50 ногат = 25 кун належить йому.

⁴⁾ Рус. Истор. Библ. VI с. 24.

⁵⁾ Аще вы не можете остати, то дайте легко: по 3 куны на гривну или до седми різанъ, аще ли боле того — не повелѣвася (Срезневскій Свѣдѣнія LVII с. 307). Очевидно, треба розуміти так: „по 3 куни, що найбільше — по 7 різан, а більше не можна“.

таке некругле число неможливе), в другій рахунок 25 кун на гривну був би найвідповідніший. Міні він здасть ся найправдоподібнішим. Зрештою прийнявши куну за $\frac{1}{25}$ гривни мали бисьмо ту вигоду, що різана була-б половиною куні: різана — відрізок, поживина куні, як рубель — відрубок, половина гривни.

Для обчислення відносин вівериці (в'вериця, в'кша) до гривни бракує нам всякої підстави; очевидно тільки, що була се найменша одиниця для обчислення (в перекладах вона відповідає словам ж'дница, лепта, отже найдрібніший монеті). На реальну вартість її одинока вказівка — що мала воскова свічка коштувала одну віверицю, „єдину в'кшу“¹⁾.

В археологічних находках маємо менші від гривни золоті й срібні штаповані руські монети²⁾. Золоті одначе о стільки рідкі, що можна сумнівати ся, чи вони були коли в купецькім обороті в значнійшій числі і чи зайняли певне місце в монетній системі. Важать сі золоті монети коло $\frac{1}{3}$ лота (6 гр.); при 10-ти лотовій гривні і пропорції 1 : 6 така монета була-б варта коло 10 ногат. Срібні монети, судячи по двом значним находкам (київській і ніжинській) і численним меншим, були в купецькім обороті, в значнійшій числі. Питанне — яке місце в поданій вище монетній системі вони займали? Звичайно вважають їх різанами. При 10-лотовій гривні різана відповідає $\frac{1}{5}$ лота срібла; між срібними монетами є дійсно такі. Але трудність в тім, що поруч монет сеї ваги ми маємо й тяжші й легші (39 до 105 доль = 0,13 до 0,35 лота), і досі не переведено докладніших дослідів у сім напрямі, не усталено, яка саме вага для сих монет нормальна і як пояснити значні відміни в вазі поодиноких монет, навіть битих тим самим штампом.

Як виглядала в дійсности ногата, куна, вівериця, се вістаєть ся поки що невідомим. Не знаємо, чи означали вони якусь свійську монету, чи більш розповсюднену чужоземну — напр. півлітрова київська гривна більше менше відповідає вазі п'ятдесяти арабських діртемів або візантійських півміліаревій, що відповідали таким

¹⁾ Рус. Истор. Библ. VI с. 24, в нотці. Вибір текстів про віверицю і векшу див. в Матеріалах до словаря Срезневского *вѣдъ восѣвѣвъ*. Прокофьевский (О кунныхъ цѣнностяхъ с. 42—3), приймаючи, що векша дійсно була рівна візантійській дрібній монеті, виводить для неї вартість $\frac{1}{30}$ ногати. Але нема ніякої певности, аби вартість векші була справді однакова з вартістю візантійської нуші: староруські намотки уживали в перекладах слова „векша“ для означення найдрібнішого гроша, зовсім не думаючи про одноцінність її з візантійською монетою.

²⁾ В писаних джерелах „сребренни“ згадують ся в Іпат. с. 202.

чином різанам, а міліарезій куні, по прийнятому вище рахунку, хоч і не вповні докладно¹⁾. Нарешті деякі приймають, що ті назви — куна, ногата і т. д. означають шкірки.

З сим в'яжесть ся досить заплутане питання про шкіряні гроші. Рубрук, що подорожував по полудневій Україні 1253 р., оповідає, що у Русинів замість монети служать кусники дорогих шкірок; пізнійші Ляноа (XV) і Герберштайн (XVI в.) згадують, що замість монети Русини уживали головки віверок, куніць й інших звірят: ще в XVIII і на початку XIX в. звістні були стемпльовані кусники шкірки, що ходили в Росії замість грошей²⁾. Тому декотрі припускали, що в давній Руси в купецькім обороті уживали ся такі кусні шкірки в ролі, скажім, паперових грошей. Але новішими часами теорія шкіряних грошей в науці знаходить дуже мало довіря. Тут одначе треба розрізнити два роди можливостей — уживанне замість грошей, як помічний спосіб обміну, цілих цінних шкірок, і таких куснів шкірок конвенціональної цінности. Остатні могли уживати ся хіба в дуже тісних кругах обороту: кусень шкірки з стампілью (Hausmarke), прибитою тим купцем чи урядником, що видавав такий кусень шкірки як еквівалент її вартости, мав значінне векселя, і міг мати вартість в тім крузі, де був звістний видавець і його виплачальність. Цілі шкірки мали необмежену сферу для своєї ціркуляції й мусіли при загальній бідности металю в ті часи дуже широко уживати ся в поміч грошам при всяких оборотах. Але чи мали вони, чи декотрі з них монетарну вартість, так щоб куна значила шкірку куніці, а вівериця — шкірку білки? Я-б уважав і се досить можливим, хоч відносини між такими шкірками і металем мусіли-б значно вагати ся, отже й саме монетарне означенне для шкірок могло-б мати лише приблизне значінне. Трудність також і в тім, що в наших джерелах якихось виразнійших вказівок на таке значінне „куни“ і „вівериці“ майже нема³⁾, і наше головне джерело для монетної

¹⁾ Пор. виводи Черепніна, *op. c.*

²⁾ Рубрук в *Recueil des voyages* IV с. 329; *Voyages de m. Guillebert de L'Isle* вид. монське. Герберштайн у *Starčeskiego Regnum russicarum scriptores exteri* I, 39—40. Татіщев в *Продолженіи Россійскої Вивлїотїки* I с. 19. Карамзін I пр. 524.

³⁾ Одною виразнійшою вказівкою — про шкірки білки — в згаданім місці Іпат. с. 202: „повелѣ Володимирѣ рѣзючи наволоки, орняци, бѣлы (думам, що тут треба розуміти шкірки білки) розметати народу, оубже же сребренїки метати“.

системи — Руська Правда нічим не зраджує, аби рахувала на що иньше окрім срібла¹⁾.

Тепер виберемо те, що може нам причинити ся до висвітлення культури давньої Руси з сфери права. Насамперед одначе треба сказати дещо про наші правні джерела, що самі собою служать важними культурними пам'ятками²⁾.

Ідучи хронологічно ми мусимо почати від умов давньої Руси в Греках. З них правні постанови містять дві — Олегова умова 911 р. й Ігорева 944 р.; в них маємо головні норми карного права, менше — з права приватного і міжнародного, при тій другій умові переважно тільки доповнює або відмінює правні норми першої. Але й перша й друга містять право комбіноване з елементів руських й грецьких, так що окрім кількох спеціальних покликувань на „закон руський“³⁾, елементи руського права можна вирізнити тут лише на основі пізніших пам'яток руського права, і в самій оцінці сих елементів є значні різниці в науці: одні бачуть в умовах повну перевагу грецького права, иньші — права руського.

Тому далеко важніше значінне не тільки що до кількості матеріала, а й що до вартості його має для пізнання давнього руського права т. зв. Руська Правда. Правда, і в ній підносять сліди рецепції чужого права, але зіставляючи місце різницям в означенні слідів тих впливів чужого права, завжди треба признати, що в усякім разі рецепція має тут другорядне значінне, і ми в переважній більшості маємо питоме руське право. При тій істнуванні кількох редакцій сеї кодифікації й хронологічні вказівки, подані в них подекуди, дають нам погляд і на еволюцію сього права.

¹⁾ Згадаю об'ясненне пок. Усова: ногата має значити шкірку соболя з ногами, цілу, куна — витята хребтова (найдорожша) частина соболя, різана — решта, дешевша частина шкірки (з черева). Він думає, що монети були еквівалентом вартості соболяної шкірки в сріблі, і в залежності від вартості шкірки міняв ся курс їх; гривна значить соболяний ковнір — 20 шкірок (півсорока — на сороки соболів рахують і досі).

²⁾ Літературу див. в прил. 28.

³⁾ Нпр. уставляючи кару 5 літр срібла за удар, умови (Олегова § 5, Ігорева § 14) покликають ся при тій на „закон руський“, і дійсно сій карі близько, а може й вповні відповідає кара 12 гривен положена за се в Руській Правді.

Ми маємо чотири редакції кодифікації руського права під титулом Руської Правди. Перша з них містить ся в перших 17 параграфах, по загально прийнятому поділу, коротких версій Руської Правди. Осібно ся збірка не заховала ся, але її осібність і більша старинність в порівнянню з иньними не підлягає сумніву. З формального боку на се вказує те, що в усіх кодексах сеї версії вона займає вступну частину, і по ній наступає напись: „Правда установлена Руской земли, егда ся съвокупилъ Ізяславъ, Всеволодъ, Святославъ, Коснячко, Черенѣгъ, Микыфоръ Кыянинъ, Чюдльнъ, Микула“, котра вказує на пізнійший час дальших (принаймні трох) параграфів. З внутрішнього боку треба піднести, що сі 17 параграфів дають певну заокруглену цілість, з певною системою в викладі; далі — що декотрі параграфи її ми стрічаємо змінені в пізнійших версіях (нпр. про холопа, що ударив свобідного чоловіка), а окрім того — що вона відрізняєть ся й деякими архаїчними прикметами від них. Так нпр. в ній нічого не сказано про подвійну плату за убийство когось із вищих категорій княжих слуг; бачимо в ній иньшу термінологію для кар; „вира“ і „продажа“ не згадують ся зовсім, і се може бути не тільки пропуском. Се все каже уважати сі 17 параграфів осібною, найдавнішою кодифікацією, ніяк не пізнішою від часів Ярослава, а як можно з значною правдоподібністю думати — ще ранішою¹⁾. Можемо її назвати „Найдавнішою Правдою“; називають її також Правдою Ярослава, але супроти сказаного — що вона може бути й ранішою від часів Ярослава, ся назва не конче надасть ся.

Другу редакцію становлять коротші версії Правди. Вони, як сказано, містять на початку Найдавнішу Правду; по ній, з вище поданим титулом, наступають кілька законів Ярославових синів, далі — такса кар за різні карні учинки, й між ними — одно рішення Ізяслава Ярославича, вкінці такси княжих урядників, між ними „урок Ярославль“ для вирників, всього по прий-

¹⁾ Се стоїть у звязку з тим, як розуміти Кар. 2 і 76: коли прийняти толкованне Сергеевича (мині воно здаєть ся дуже правдоподібним), що тут іде мова про кару смерти, відновлену за Ярослава, але знесену за його синів, то Найдавнішу Правду (17 параграфів), де сеї карі смерти ми не знаходимо, мусимо признати старшою кодифікацією — деь з 1-ої чверти XI в. що найпізніше. Шмельов, розвиваючи гіпотезу Ключевского, що Р. Правду владжено для потреби церковного суду, виводить, що перша редакція її (Найдавніша Правда) явила ся з кінцем X в., зараз по видачі церковної устави Володимира. Розумієть ся, все тут від початку до кінця оперте на гіпотезах.

нятому поділу 26 параграфів. Системи в викладі не примітно: стрічаємо на різних місцях статі, що одна одну модифікують¹⁾). Можливо, що збірка ся зроблена не відразу, але складові частини її означити неможливо. Цілий збірник титулується: „Правда Руськая“ і містить разом з Найдавнішою Правдою (своєю вступною частиною) 43 параграфи. Судячи по тому, що хронологічні вказівки в ній не йдуть далі часів Ізяслава, а також міркуючи з інших прикмет (нпр. що сюди увійшла Ярославова така вирників як щось що не стратило своєї ваги)²⁾, треба думати, що ся друга редакція зладжена скоро по смерті Ярослава, мабуть не пізніше 60-х рр. XI в.³⁾. Не мавши практичного значіння уже в XII в., ся редакція заховала ся тільки в новгородських літописях і тому розмірно рідка — кодексів її є тільки чотири. Назвемо її Коротшою Правдою або Правдою Ярославичів.

Третю редакцію дає нам ширша версія Руської Правди. Вона містить окрім матеріалу коротшої версії ще цілий ряд нових відділів, головно з приватного права (про позикку і проценти, закупів, холопів і т. и.). Укладчик використав коротшу редакцію, але він не тримається ані її порядку параграфів, ані стилізації: він, очевидно, старав ся систематизувати матеріал, хоч не всюди при тім йому щастить; при старших постановах він додає їх пізніші переміни, казує переробляє в загальні норми, дає титули для цілих груп подібних постанов і т. и. З хронологічних вказівок окрім кількох постанов Ярославичів маємо над постановами про проценти⁴⁾ записку, що сі постанови видав Мономах по смерті Святятополка („А се уставилъ в. кн. Владимѣрь Всеволодичъ Мамахъ по Святополцѣ...“).

Таким чином ся редакція не молодша 1113 р. Вона одначе мабуть і не дуже старша від сеї дати: одно, що натяків на пізніші часи не маємо, друге — з повним роськладом давньої Руської держави розповсюдженне київського праводавства по інших землях ледви значно утруднило ся. Правдоподібно, вона не молодша від 1-ої чверти XII в. і по тім підпадала лише другорядним змінам і до-

¹⁾ Акад. 20 і 38.

²⁾ В Короткій Правді: „То ти урокъ Ярославъ“, в ширшій версії натовість: „Се бо закони вирные были при в. кн. Ярославѣ“.

³⁾ Коли прийняти, що постанова Ярославичів, згадана в Кар. 76, не увійшла сюди тому, що редакція зладжена скорше, то се б вказувало на кілька років скорше від 1068 року, що закінчив спільну діяльність Ярославичів.

⁴⁾ Кар. 66.

повненням¹). Можемо тому її назвати Правдою XII в. або Шпршою. Вирізняти з неї ще якісь складові частини — нпр. як відрізняють першу частину — до сеї записи про Мономаха і другу — Мономахову, нема підстави: ся надпись належить до постанов про проценти, мабуть — і про закупів, але в дальшім ми стрічаємо й давніші постанови²). Кінець — „О городских мостехъ“ (мабуть і з дальшим параграфом) — се льокальна, новгородська дописка декотрих кодексів³).

Ся редакція заховала ся в дуже значнім числі кодексів (виш 40), переважно в збірках правних памяток, при Кормчих то шо. Окрім старого титулу: Правда Руська — вона має іще инші: „Судъ Яросла(в)ль Володимирица“ (код. Синод.), „Уставъ в. кн. Ярослава Владимерича о судѣхъ“ і т. и. Варіації кодексів показують, що ся редакція при переписуванню переробила ся: окрім другорядних відмін стрічають ся в них і екстравагантні параграфи; особливо великий додаток має група кодексів, репрезентованих т. зв. Карамзинським кодексом, де вставлена розцінка приплоду від хліба, худоби, пчіл, правдоподібно — не пізнійша XIII в.⁴). В сих найширших варіаціях редакція містить 135 параграфів, в инших 115—118. Найстарший кодекс сеї редакції — т. зв. Синадальний, в Кормчій новгородської Софійської катедри, писаний коло р. 1280 (теп. московської Синадальної бібліотеки); се найстарший з усіх взагалі кодексів Р. Правди (всіх редакцій).

Четверта редакція не цікава — се скорочення з другої і третьої редакції; властиву ціль сього скорочення тяжко відгадати, так само і час; копій її звістно дуже мало — лише дві, обидві в Кормчих.

Всі сі редакції не мають урядових прикмет — вони безперечно владжені приватними особами і не призначали ся до уживання в судах — сьвітських і церковних (в церковних судах вони уживали ся правдоподібно, судячи з того що включали ся в збірки джерел церковного права (т. зв. Кормчі)⁵). Се одначе не знижає

¹) Ключевский на підставі своєї теорії вмиї монетної системи датує ширшу редакцію другою половиною XII або початком XIII в. (ор. с. с. 264); але сама та теорія гіпотетична.

²) Нпр. такса мостників — Кар. 109.

³) Вісім кодексів з описаних Калачовим.

⁴) Так думаю на тій підставі, що ціни різної худоби, подан в сій вставці, часом сходять ся вовсім з цінами основних частин сеї редакції (§ 42).

⁵) Ключевский думає, що й владжена була Р. Правда в церковних кругах і для церковного суду; але вихідна точка сеї гіпотези: що перш

їх вартости як джерела до пізнання права. Тільки вони не повні — не обіймають собою всього права; напр. в Ширшій Правді ми знаходимо згадку про постанову Ярослава¹⁾, а її нема в Коротшій.

Де зладжені збірники трох перших редакцій? Сучасні дослідники, що застановляли ся на сим, признають їх памятками київськими себто зладженими в Київі²⁾, і дійсно за сим промовляють важні аргументи: виключивши новгородську уставу про городські мости, що стоїть в кінці Ширшої Правди і була додана, правдоподібно, при переписуванню її в Новгороді, всі інші вказівки, які знаходимо в збірках другої й третьої редакції, вказують на Київ. Так, докладно записані протоколи княжих постанов³⁾, такий казус, як суд Ізяслава над Дорогобужцями (з Погорини) ледви аби могли бути заведені до збірки де инде ніж у Київщині. Найдавніша Правда не має, що правда, таких вказівок, але коли вона увійшла в склад київської збірки (другої редакції), то се слугить повним доказом на те, що в ній містило ся право київське (припустім — право, що тільки уживало ся в Київі, але звідки ж воно могло б прийти до Києва? не з провінції ж?!). Взагалі можна вибрати тільки між Київом і Новгородом, але повний брак вказівок на новгородське жите і устрій (окрім тієї пізнійше дописаної в деяких кодексах уставу про городські мости) при тих київських вказівках рішає справу на користь Києва. Цікаво, що й новгородська традиція, звязавши Правду (Коротшу) з іменем Ярослава, не вважає збірки місцевою: Ярослав присилає її з Києва. Супроти сього всього толкованне, що назву Правди — „Руська“ треба ровуміти як „Київська“, має дійсно все за собою.

Головним джерелом Правди, очевидно, була практика судових рішень: окрім такої безпосередньої вказівки, як в тім рішенню про

духовні-приходні, не знавши руського права, мусли мати для церковного суду якусь кодифікацію його, — не має такого значіння. Нім організував ся церковний суд, духовна адміністрація була вже о стільки організована, що на єпископських дворах не бракувало знавців місцевого права, а духовних і світських осіб, що й правили суд, а не особисто сам єпископ. В деталях можна також дещо знайти проти сеї гіпотези — див. вище.

¹⁾ Кар. 76.

²⁾ Сергеевич Лекції³ с. 56 і 60, Дебольский (вступний виклад) — Ж. М. Н. П. 1904, III с. 88, Максимейко ор. с. 383—4, Ясинській Закупы с. 439 (що до аргументції сих дослідників див. мої замітки в Записках LXIII с. 9).

³⁾ Ак. 18 і Кар. 66.

Дорогобужців, на се вказує казуїстична форма інших постанов: нпр. справа 18 злодіїв, що крали разом¹⁾, справа злодія убитого так, що ноги його лежали за воротами²⁾; тут ціло заховали ся казуїстичні подробиці, вигладжені, певно, в богатях інших постанов³⁾. Ся судова практика операла ся передовсім, розумієть ся, на звичайовім праві, й воно таким чином було головним джерелом Правди. Другим були княжі постанови — таких постанов і такс можемо нарахувати в Коротшій і Ширшій Правді кільканадцять більш менш певно, хоч не про кождо можна сказати, чи то не було якесь спеціальне розпорядженне, генералізоване редактором, як генералізували ся казуси.

Що до рецепції чужого права, то перші дослідники руського права, помічаючи багато подібностей між правом Правди й варварським германським і спеціально — північним (скандинавським), припускали широку рецепцію з скандинавського права. Ся теорія одначе упала, бо показало ся, що сі подібности властиво редуують ся до подібностей в побуті й правних поглядах народів на подібнім рівені культурного й суспільного розвитку; тому сучасні дослідники або зовсім не признають скандинавської рецепції, або нотують кілька подібностей, які могли з'явити ся самостійно, а могли бути й перенесеними скандинавськими дружинниками⁴⁾. Але таке перенесенне взагалі дуже мало правдоподібне в історичного погляду: в X і в першій половині XI в. скандинавські виходні в руській службі дійсно могли попадати часом на уряди провінціональних управителів — посадників, але щоб вони при тім самі правили суд (і дорогою своїх рішень переносили в практику норми скандинавського права) — се дуже мало подібне до правди, бо суд вимагав доброго знання мови і звичайового права: на суді такі посадники-Варяги могли грати хиба пасивну роль супроти знавців місцевого права. До того в розвитку права, культури, суспільно-політичного устрою скандинавські народи йшли по заду руських племен, тож скандинавське право дуже мало могло придати ся для заповнення прогалин руського звичайового права, для задоволення нових потреб, які висував поступ життя й культури. Тож можливість рецепції

¹⁾ Ак. 29.

²⁾ Екстраваганція Ростовського код.

³⁾ Таке вигладжуванне можемо сконстатувати на рішенні про Дорогобужців, перетворенім в загальну постанову в ширшій Правді — Кар. 19.

⁴⁾ Про се див. прим. 29.

скандинавського права вістаєть ся дуже гіпотетичною — особливо якоїсь значнійшої.

В инакших обставинах стояла рецепція візантійського права. Се було право суспільности старійшої, далеко вище розвиненої, що при тім була взірцем у сих часах для Руси, право саме високо розвинене, здавна культивоване й кодифіковане, що приходило в готових, писаних формулах і власне могло дати відповідь на нові питання в еволюції суспільности. При тім се право мало й своїх пропагаторів дуже авторитетних і впливових — духовенство, що мало причини підносити візантійське право, як право християнської суспільности, супроти права руського, переданого поганською минувшістю. Таким чином коли скандинавське право мало дуже слабі, візантійське — мало дуже сильні шанси для впливу на руське право. Воно мало свою спеціальну сферу — церковний суд, котрому, як уже бачили ми, підлягали декотрі верстви людности в усякого рода справах, але безперечно мусіло впливати згодом і на світське праводавство й практику — особливо в сферах близьких до церковного суду, як право фамілійне, по часті спадщинне.

Одначе — й се власне цікаво — неважаючи на такі сильні шанси, вплив і візантійського права на руське був дуже повільний і в сумі — не дуже значний. Се поясняєть ся великою ріжницею в культурі Візантії й Руси й істнуванням инакших, глибоко закоріненних і досить вироблених правних поглядів на Руси. Се особливо видко на системі кар. Як побачимо низше, Русь майже не знала судових кар на тілі, противно в Візантії вони були широко розвинені; через церковні сфери вони переходили на Русь, але ніяк не могли закорінити ся. В церковних судах вони практикували ся: митр. Іоан в своїх поученнях каже чарівників „яро казнити на възбранєньє зду“, очевидно — карами на тілі, але не убивати і не калічити — очевидно, і се практикували в церковнім суді, і се дійсно видко з процесу еп. новгородського Луки, де його холопу за неправдиве обвинувачєньє, очевидно — за рішенням митрополита, обтяли руки; ростовському еп. Федору, як ми бачили, по засуду духовного суду витяли очі. Під впливом духовенства кара смерті за убийство була запроваджена і в княжих судах за Володимира і потім знову (як побачимо) за Ярослава. Але вона не могла удержати ся тут супроти давної практики пимсти і грошевих оплат. Що більше — грошеві оплати (композиції) і в церковних судах взяли в часом рішучу перевагу над карами по тілу, як бачимо з т. вв. Ярославової устави. Як бачимо,

боротьба візантійського права в питоменним не завжди була щаслива.

В Руській Правді, окрім кари по тілу, візантійське джерело в певною правдоподібністю вказано ось для яких постанов: обмеження права забити злодія на місці вчинку тільки тим разом, як би злодій не давав ся¹⁾ — се виводять з постанови Пятюкнижия, що увійшло в візантійське право; „поток і розграбленне“ Р. Правди уважають за *telegatio publicatis bonis* візантійського (римського) права. Є близькі аналогії в візантійським правом в постановою Р. Правди про опіку; візантійський вплив добачають і в спадщиннім праві Правди, але воно не було ще докладніше проаналізоване з сього боку, а з другого боку фамілійне право Р. Правди визначаєть ся й дуже виразними оригінальними (словянськими) прикметами, так що з тими здогадами про візантійські впливи треба бути обережним²⁾.

Тепер виберемо з самого права де-що, як сказано — те головно, що характеризує тодішній культурний стан Руси (повну систему права подавати в програму сеї праці, розумієть ся, не входить).

Почнемо з того, що руське право не знало сучасного поділу на право карне і цивільне: і в тім і в другім воно знало однаково „обиду“ (шкоду, кривду) — термін Правди, що заступає сучасне „переступ, каригідний вчинок“, і „шкоду“, без ріжницї, чи се буде справа карна, чи цивільна шкода по теперішньому³⁾.

Публичний характер переступу безперечно вже признаєть ся в Правді Ярославичів і в Ширшій, себто від середини XI в.: се виявляєть ся в тім, що окрім відшкодовання „за обиду“ стороні, платить ся князеви „вира“ — за убийство і „продажа“ — грошева кара за иньші вчинки, а окрім того існують иньші кари по рішенню суду, як кара смерти, „поток і розграбленне“. Найдавніша Правда не говорить нічого про виру і продажу, говорить тільки про плату „за голову“ і „за обиду“, і се могло-б вказувати, що вона ще не знала плати князю; з другого боку ще за Володимира оповідаєть ся що він перемінив кару смерти на виру, і се робить з сеї справи⁴⁾ дуже тяжку загадку, бо-ж прийняти, що Коротка Правда містить постанови з перед-Володимирових часів, дуже тяжко, а з другого боку треба-б припустити, що редактор Найдавнішої Правди систематично

¹⁾ Акад. 38.

²⁾ Див. прим. 29.

³⁾ Кар. 44.

замовчав про плату князеві¹⁾. У всякім разі про публичні карн злочинців ми знаємо вже від X в. — маємо оповідання ібн-Даста про каранне розбійників смертю або засланням²⁾ і літописне оповідання про Володимирову реформу, а вира безперечно існувала вже за Ярослава, як бачимо з його такси виринку.

Субъектом і обектом карного вчинку право признавало тільки свободного; „холопів княжих, боярських або чернечих князь продаже не карає, бо вони не свободні³⁾“, за них мав відповідати їх „господин“. Одначе в деяких точках право відступало від сього погляду на холопа — маємо суд над холопом, що ударив свободного, і над убийцею холопа; се дальший поступ в нім.

В оцінці вчинку, як і в усіх варварських правах, переважав матеріальний погляд — себто вчинок оцінював ся по своему результату (шкоді); але й тут одначе, почавши від Найдавнійшої Правди, бачимо початки суб'єктивної оцінки — з погляду наміслу („злої волі“) і свідомости каригідного вчинку. Так уже в Найдавнійшій Правді караєть ся замисл удару, що не прийшов до кінця: „коли хто витягне меч, але не вдарить, то платить гривну“ (доконаний удар мечем караєть ся відповідно до шкоди карою від 3 до 40 грив.). Особливо ж виразно суб'єктивна оцінка вчинку показуєть ся в Ширшій Правді. Тут розрізняєть ся убийство „на пиру“ — себто на підпитку, або „въ свадѣ“ — в суперечці, під впливом афекту, від убийства свідомого — „на разбои, без всякыя свады“, що караєть ся далеко тяжше — не викупом, а „потокм і ровграбленнем“⁴⁾. В постановах про перехованне утікача-холопа або поміч йому виразно уважаєть ся на свідомість: чи стало ся се по „закличи на торгу“ про втікача чи ні, чи знав провинник, що

¹⁾ В сучасній літературі переважає погляд, що в Найдавнійшій Правді тільки замовчано вири і продажі, і нпр. В.-Буданов припускає, що вони були так великі як і плати за голову і за обиду. Сергєєвич, що в давніших виданнях свого курсу не признавав вир в Найдавнійшій Правді, потім відступив від сього погляду (Лекції² с. 307). На нього, очевидно, вплинуло оповідання літописи про Володимира, і з нього він виводить, що вири були перед Володимиром, бо там сказано: „и живяше Володимиръ по стросью дѣдню п отню“ (Іпат. с. 87). Але се фраза занадто загальна, аби на її підставі можна було твердити, що вири були перед Володимиром. Не можливо навіть припустити, що ся історія про кару смерти і вири перенесена на Володимира нпр. з Ярослава; але се була б може за сьмільва поправка.

²⁾ Извѣстія ибнъ-Даста вид. Хвольсона с. 33—4.

³⁾ Кар. 43.

⁴⁾ Кар. 11—5.

холоп сей утікач, чи ні; і в останнім разі він не караєть ся вовсім¹⁾. В крадіжи („татбі“) розрізняєть ся крадіж „на полі“ і крадіж з хліва або комори (клѣть), і за останню кара далеко вища (60 кун за крадіж з поля, 3 гривни і 30 кун за крадіж в хліва). Ще далеко більша кара кладеть ся за злісне знищенне чужої власности: „а кто пакощами конь зарѣжеть или скотину, то продажи 12 гривень“²⁾. Тут отже бачимо дуже виразно оцінку степенювання злої волі, завзята: напруженне „злої волі“ припускаєть ся більше при крадіжи з замкненого місця, ніж з свобідного, а ще більше — при умиснім знищенню чужої власности, а з тим росте й кара.

Право вимушеної оборони добавають в постанові Коротшої Правди, що злодія можна забити на місці вчинку; иньша статя (мабуть взята з візантійського джерела) докладніше ограничує се право: злодія можна вбити тільки в ночі, або коли він противив ся; коли-ж вбито його звязаного й додержаного до сьвіта, або за границею двору, де він пробував красти, то убийця підлягає карі за убийство³⁾.

Рецидива і ріжницї в степені участі спільника Р. Правда не знає; одна з її постанов виразно уставляє рівну кару для всіх влодїв-спільників крадіжи⁴⁾.

В системі кар Руської Правди головне місце займають пімста і грошева кара. Пімста, розумієть ся, інститут споконвічний, старший від усяких правних нормовань. Її полишає в силі й Руська Правда, і сею кардинальною постановою розпочинають ся всі її редакції: „коли вбе чоловік чоловіка, то може мстити брат за брата, або сини за батька, або батько за сина, або братанич, або сестринич“, каже Найдавніша Правда⁵⁾, вчисляючи для прикладу тих местників. Теж саме читаємо і в Правді XII в.: „коли хто забє чоловіка, то може мстити брат за брата, або батько, або син, або братанич, або сестринич“⁶⁾. Право поступило лише о стільки, що підпорядковує пімсту суду: суд або випереджав пімсту, по розсуду даючи або заперечуючи право мстити ся над обвинуваченим, або наступав по пімсті й орїкав, чи мав право местник мстити чи ні: в першім

¹⁾ Кар. 27, 123, 126.

²⁾ Кар. 38, 39, 98.

³⁾ Акад. 28 і 38.

⁴⁾ Кар. 40.

⁵⁾ Акад. 1.

⁶⁾ Кар. 1.

разі суд лишав местника безкарним, в другім — накладав на нього кару як за каригідний вчинок. Остання форма — оцінок права пімсти по сповненій пімсті, мусіла трапляти ся найчастійше¹⁾; пімсту після суду ілюструє оповідання літописи про волхвів: Янь Вишатич судить волхвів і засудивши, віддає їх местникам: „мьстити своих“²⁾. Способу пімсти право не означає й не обмежує: очевидно, кожний зривав серце як міг: за удар яким небудь предметом (не мечем), право позволяло удар мечем в афекті; местники за убитих волхвами свояків в наведеном оповіданню бють волхвів, а потім вішають їх на дереві.

Дуже розповсюднений погляд, що Ярославичі заборонили пімсту, запровадивши натомість викуп; так толкуєть ся параграф Ширшої Правди: „по смерти Ярослава сини його Ізяслав, Святослав, Всеволод, і їх мужі: Коснячко, Череніг, Никифор, зібравши ся знесли „убієніє за голову“, — аби викупали ся грошима“. Але в дійсности тут, очевидно, йде мова не про пімсту, бо инакше по що було задержувати в сій редакції постанову про пімсту (в попереднім параграфі)? Та й з наведеного вище епізоду про волхвів видко, що пімста дозволяла ся судом і після сеї постанови Ярославичів (епізод належить до 70-х рр., по другім вигнанню Ізяслава³⁾). Далекіо правдоподібнійше, що тут іде мова про кару смерти за убийство, відновлену Ярославом і знесену його синами⁴⁾.

¹⁾ Її ілюструє Кар. 21, для другої порівняти Акад. 2.

²⁾ Іпат. с. 125

³⁾ З оповідання видко, що се діяло ся тоді, як Поволже належало Святославу, а се було, по всякій правдоподібности, в 1073—6 рр., див. т. II с. 62.

⁴⁾ Сей погляд, що Ярославичі не знесли пімсти, висловляли в старих дослідників Еверс і Нейман, ширше уаргументував його Сергєєвіч, давши се дуже правдоподібне толкованне, що тут іде мова про знесенне кари смерти (Лекція³ с. 383 і далі). Він при тім вказує й на апальогію західно-європейського права, де право пімсти признавало ся ще в XV і XVI в. Я з свого боку вказує ще на одно: Ширша Правда позволяє мстити ся за удар: як ми вже бачили в тексті, коли хто на удар „батоном, або чашею, або рогами, або тупцею (плазом)“ відповість ударом мечем, він не винен (Кар. с. 21); параграф нічим не ограничує результатів сього удару мечем, хоч би від такого удару приключила ся й смерть; якаж льогіка: за убийство не можна забити, а за удар можна. Так само не може бути прийнята гадка, що Правда, вичисляючи тих осіб, які можуть мстити ся, ограничує тим право пімсти: з такого толковання виходило б: що братанич може мстити за стрія, а стрій за братанича — ні, що сестринич міг мстити за вуя, а внук за діда — ні. Очевидно, Р. Правда вичисляє тут местників тільки для прикладу.

Коли месника не знайшло ся, або він, чи сам покривдений не в стані був пімстити ся, або нарешті вони добровільно зрікали ся свого права пімсти, тоді провинник „викупає“¹⁾ свій переступ грошима. Такий викуп служить карою також у всіх учинках проти прав власности, бо пімста дозволяеть ся тільки в учинках, що дотикають здоровля, або чести — як удар якимось предметом, не мечем. І ся практика, розуміеть ся, виробила ся теж самим житєм, перше від усякої кодифікації — її знаходимо у найрізніших народів, і вона тільки була нормована правом. Розмірно новим явищем було викуплюванне провини не тільки супроти покривдженого, але й супроти суспільности (власти). Як я вже вище зазначив, вістаєть ся не зовсім ясным, чи існував сей викуп провини супроти власти давнійше, але від Ярослава ми знаємо на певно, що провинник викупав свою провину і перед покривденим, і перед властю особними викупами. Викуп вини за убийство чоловіка, розуміеть ся — свобідного тільки, даний родині покривдженого, називав ся „головничество“ („за голову“ в Найдавнійшій Правді); його великість, певно, теж усталена була практикою з давна — 40 гривен. Стільки ж само платив провинник за свою провину і власти, а се звало ся „вира“. Пізнійше — по смерті Ярослава усталена була подвійна вира 80 грив. за огнищанина (княжого мужа); про головництво за княжого мужа не сказано, чи було й воно подвійне, чи просте; останне правдоподібнійше.

Така-ж сама кара — 40 гривен платила ся давнійше за тяжке скаліченне: відрубанне руки або ноги²⁾, але в Правді Ярославичів вона вже зменьшена: за таке скаліченне в ній платить ся „подувирь“ (20 грив.) князєви, а покривдженому за каліцтво — „за вькь“ 10 грив.³⁾

Кара за всякі иньші переступи проти здоровля і вчинки проти чести, що платила ся князєви, мала технічну назву „продажі“, а та що платила ся самому покривдженому звала ся платою „за обиду“ (так же само називали ся і всі кары та відшкодовання при вчинках проти майна). Найдавнійша Правда говорить лише про кары „за обиду“ і з них згадує тільки два роди: 3 і 12 гр.; при тім вчинки, що ображали честь, платили ся вище, ніж відповідне скаліченне тіла: так за відрубаний палець платило ся покривдженому 3 грив., а за урваний ус або бороду, за удар батогом, або иньшою річю (але не мечем) платило ся 12 грив.⁴⁾. Пізнійша Правда задержала сї

¹⁾ Кар. 2.   ²⁾ Акад. 5.   ³⁾ Кар. 22.

⁴⁾ Акад. 6, 7, 3.

цифри 3 і 12 грив. для „продажі“ — хоч і тут звела її подекуди на низшу ступень, так за лекший удар мечем каже платити 3 гр. замість 12; за те сильно зменшила відшкодування: нпр. за лекшу рану гривна замість дванадцяти, за відтятий палець гривна замість трох¹⁾. Таким чином система продаж розвивала ся тут до певної міри на рахунок давніших оплат „за обиду“.

Завдяки зниженню кар за каліцтво більша тяжкість кари за обиду чести зазначила ся в Правді XII в. ще виразнійше, ніж в Найдавнішій, бо за сю обиду не зменшено кари: за урваний ус, удар батогом платило ся продажі 12 гр.; до сього прилучило ся ще вибите зуба, що, очевидно, уважало ся також обидою чести²⁾.

Продажею ж карало ся, по Правді Ярославичів і Правді XII в., убийство в двох випадках: по перше — убийство чужого холопа, „без вини“ його; по друге — убийство злодія на місці учинку, але не вимушене потребою оборони: після того як він дав уже себе звязати, або був додержаний до світу³⁾. Се одно з пізніших обмежень права пімсти.

Убийство жінки її чоловіком, коли вона була винна, карало ся полувиною — 20 грив.⁴⁾ — так треба, по всякій правдоподібности, розуміти сей суперечний параграф.

З переступів проти майна перше місце займала крадіж — татьба, і сим словом, здаєть ся, в Правді означають ся взагалі всі переступи проти власности⁵⁾. З них ми стрічаємо таку схему продаж: 60 кун (найнижша), 3 гривни, 3 гривни 30 кун і 12 гривен. Віймок становили тільки крадіж коней і підпал двора, що карали ся не продажию, а иньшою, вищою карою — потоком (про нього низше). З иньших учинків найвищою карою — 12 грив. карало ся: крадіж холопа і бобра, злісне знищення чужої худоби — „кто пакощами зарѣжетъ конь или скотину“, і знищення знаків власности. Цікаво, що знищення знаку власности на чужім борти карало ся 12-ти гривенною карою, а спустошення крадіжию чужого бортя, „оже пчелы выдереть“ — тільки трегривенною; як бачимо, в першій разі цінилася ся не матеріальна шкода, але порушення знаку власности, як особливо тяжкий переступ⁶⁾.

Середньою карою (3 гр. 30 кун і 3 гр. просто) карали ся

¹⁾ Кар. 25, 23.   ²⁾ Кар. 21, 78, 79.

³⁾ Кар. 37, 102, пор. Ак. 38.   ⁴⁾ Кар. 101.

⁵⁾ На се вказав Рожков — Ж. М. Н. П. 1897, XI, 49, покликуючись на Кар. с. 29 і 80.

⁶⁾ Кар. 35, 81—84, 86—7, 98.

такі вчинки як крадіж худоби з хліва, жита з ями або з гумна, меду з бортя або знищення бортя (очевидно — не злісне), за крадіж пса, яструба або сокола з „перевісу“ (ловецького приряду) або знищення перевісу (мабуть знов не злісне, а для того аби вкрасти з нього щось) — одним словом за матеріальні шкоди, що для виконання свого вимагали досить значного напруження „злої волі“¹⁾. Противно, за крадіж з незамкненого місця як нпр. за крадіж худоби з поля або крадіж човна, кари було тільки 60 кун²⁾.

Се була кара плачена власти, покривджений же діставав або „лицем“ украдену річ назад, або грошеву вартість її на відшкодування („урок“). Аби обминути всяких суперечок що до сеї вартости, була принята певна нормальна вартість річей, і її вичисляє і коротша і ширша Правда для різних предметів.

Система грошевих кар-викупів при деяких добрих сторонах — як брак суворости, можливість відкликання, коли-б показала ся похибка в засуді, мала одначе ту важну хибу, що не мала суб'єктивної рівномірности: вона була незначною для багатого чоловіка і незмірно тяжкою для неможливого. Коли багатий боярин міг заплатити кару за каліцтво або убийство свобідного чоловіка без особливої трудности, то бідного вона руйнувала зовсім. Заплатити нпр. 40 гр. вири і 40 гр. головництва за ненавмисне убийство для середнього господаря значило знищити ся матеріально до решти і стратити свободу. Ми бачили, що за 50 грив. тоді можна було купити ціле село, 80 грив. — се ціна 40 коний, себто далеко більше вартости середнього господарства „смерда“; хто ж не міг заплатити кари — відробляв її як закуп, або, при більшім дефіциті, правдоподібно, відразу продавав ся в холопство.

Неможливістю для звичайного господаря виплатити власними силами оплат за убийство, взагалі — нерозмірною висотою сих оплат, поясняєть ся дуже інтересний інститут т. зв. дикої вири³⁾: коли громада, на котрої території стало ся убийство, заявляла, що вона не може знайти „головника“ — убийці, инакше сказати — не хотіла його видати, або коли головник був відомий, але вчинив убийство ненароком — на пиру або „в сваді“, тоді виру платила громада — вервь. Така громадська (вервенна) вира називала ся дикою, і громада платить її протягом довшого часу (колико лѣтъ). Таким чином громада, чи властиво — ті члени її, які „прикладають ся“ до сього товариства, ставали товариством спільної асекурації на випадок

¹⁾ Кар. 39, 40, 44, 92—3.   ²⁾ Кар. 39, 91.

³⁾ Кар. 3—4.

убийства. Убийник, коли був відомий, платив сам „головництво“ — відшкодованне своякам убитого, і ту частину дикої вири, яка припадала на нього по рахунку членів товариства; таким чином його обовязок зменьшався майже о половину, хоч завжди зiставав ся дуже великим. Чи платила громада головництво, коли не видавала убійника, не знати; коли платила, то значить не видавши його, вона брала сплату і вири і головництва на себе; у всякім разі не видаючи убійника, вона робила максимум того, що могла зробити для свого громадянина. В сім разі, як виходить з закону, платили за свого громадянина всі члени верви.

Може бути — з свідомости хиб, звязаних з системою грошевих кар, а далеко скорше й правдоподібнійше — просто через привичаєнне до візантійської системи застрашення острійшими карами, головно карами на тілі, — вище духовенство пробувало вплинути на реформу руської системи кар. Літописне оповіданне каже, що під впливом єпископів Володимир запровадив був кару смерти для „розбійників“, себто судячи по уживанню сього слова в Р. Правді — взагалі для свідомих убийць. Одначе ж ся система не прийняла ся; хоч ми від ібн-Даста нпр. знаємо про істнуванне кари смерти на Русі давнійше, але при кінці X і на початку XI віку вона очевидно вийшла з уживання і здавала ся вже невідповідною. Літописне оповіданне про Володимира каже, що та новозапроваджена кара смерти була слідом знесена — під впливом суспільности й з огляду на фіскальні мотиви — на дохід від викупів¹⁾.

За Ярослава, здасть ся, знову була проба запровадити кару смерти. Се з усякою правдоподібністю виходить із звісток Р. Правди про знесенне кари смерти Ярославовими синами в двох справах: за свідоме убийство і коли холоп ударить свобідного²⁾; правдопо-

¹⁾ Іпат. с. 87. Що знесенне кари смерти стало ся під впливом руської суспільности, виходить з оповідання: кара запроваджується по параді Володимира з єпископами, а зносять її „єпископы и старци“. Очевидно се треба так розуміти, що виступили з бажаннем її знесення „старци“, себто дорадники князя з місцевої аристократії, а єпископи мусіли признати їх аргументи. Розуміється, нам деталі сього оповідання не важні, але ся припадкова згадка тут про старців інтересна як цінний натяк. Що правда, в істнуваннем вир за Володимира справа стоїть непевно (див. вище с. 360), але й припустивши навіть анахронізм — перенесенне на Володимира фактів в Ярославових часів, не маємо причини відкидати сю обстанову: ради єпископів і відряджування „старців“.

²⁾ Кар. 2 і 76.

дібно, сими випадками кара смерти не обмежала ся, тільки Правда вгадує сі лише.

Але й на сей раз кара смерти була знесена дуже скоро — Ярославичами по смерти батька. В справах за убийство вони завели викуп, в справах про удар холопа — кару на тілі, коли він показував ся винним; ся кара, правдоподібно, була піддана візантійською практикою. Друга запозичена з візантійського права кара (заведена може намість Ярославової кари смерти в деяких випадках) був „потокъ и разграбленіє“; як сказано уже, її дуже правдоподібно об'ясняють як візантійське „*relegatio publicatis bonis*“. Ся кара в Правді XII в. визначена за свідоме убийство (на разбои безо всякыя свады), за крадіж коний і за запаленне двора або гумна¹⁾. В перших двох випадках великість кари зрозуміла, третій здавав ся дослідникам загадковим супроти істновання далеко лекшої кари за крадіж худоби в хліва (3 гр.); для зрозуміння пригадаємо тут ненависть і особливу суворість наших людей в конокрадами: правдоподібно, тут іде мова про спеціалістів від крадіж коний²⁾. При сій карі в майна провинника попереду нагороджала ся шкода покривдженому, решта йшла до княжого скарбу³⁾. Як виглядав на практиці „поток“, не знати; він значить властиво вигнання, але в дійсности для звичайних, не політичних провинників його заступала часом, а може й звичайно неволя: про поверненне в неволю за провину каже смоленська умова з Німцями⁴⁾.

По тім про кару смерти ми маємо тільки деякі непевні натяки, і в усякім разі очевидно, що вона певного місця в правній системі у нас собі не знайшла⁵⁾.

¹⁾ Кар. 5, 31, 97.

²⁾ На сій підставі В.-Буданов (Обзор³ с. 308) бачив тут побільшенне кари за рецидив. Супроти одинокости сеї постанови рецидив можна приймати хіба імплісіте: несвідоме наближенне права до сього понятя.

³⁾ Кар. 97.

⁴⁾ „Аже разгнѣвасть ся князь на своего человекъ, а отиметь князь все, жену и дѣти у холопство“ — Христоматія I⁴ с. 101.

⁵⁾ Проф. В.-Буданов (Обзор³ с. 319), вирізняючи убийство в афекті або в політичній боротьбі, бачить „свідощтва про визначенне кари смерти звичайними судами“: 1) в двох текстах Патерика (с. 132 і 138), 2) в науці Мономаха синам: „ни права ни крива не убивайте ни повелѣвайте убити — аще будеть повиненъ смерти, а душа не погубляйте никако яже крестьяны“ (Лавр. с. 237). Одначе на подробиці Патерика покладати ся не дуже безпечно, бо се може бути просте запозиченне з візантійських шаблонів; Наука ж Мономаха може розуміти власне убийства в афекті і в політичній боротьбі, котрі В.-Буданов сам справедливо не влючає в систему кар.

Таким чином з кар на тілі задержала ся тільки кара для холопа за удар свобідного. Прилучаючи до сього ще признане „господину“ право бити своїх наймитів „про дѣло“, ми мусимо признати, що в сі часи кара на тілі прийнята була тільки для невільників і пів-свобідних, очевидно — не мирила ся з понятєм свобідного, повноправного чоловіка.

Цивільне право в Р. Правді заступлено далеко слабше, ніж карне. Ще найбільше уваги звертає вона на позичку. Про її постанови в сій справі я говорив уже в огляді фактів економічного побуту¹⁾. Не повторяючи сказаного там, піднесу, що переважна частина її постанов дотикаєть ся або обмеження лихви або улешнення кредитових операцій, для купців спеціально²⁾. Поза тим про позпку говорить ся не багато: в усяких справах про процент признають ся важними умови, прийняті при укладанню позички; при позичках до 3 гривен вистає на се посвідчення (присяги) кредитора, більші вимагають свідків при укладанню; за затягнене позички протягом довшого часу провинник платить кредиторowi 3 гривни „за обиду“; уставляють ся вже звістні нам правила конкурсу; злістний банкрот, що утіче „в чюжу землю“, прирівнюєть ся до „тата“, але чи мало се які практичні наслідки для нього, не знати³⁾.

Тільки в сполученню з позикою виступає в Р. Правді наєм — в постановах про закупів; всі сі постанови переглянули ми вище⁴⁾, тут тільки піднесемо факт, що наєм обмежує горожанські права наймита — нпр. право свідочтва на суді, сюди ж належить право господина карати закупа на тілі. Для купна й продажі Р. Правда ставить інтересну умову: для повної правосильности купно на торгу мало робити ся в присутности або правительственного агента — митника, або двох свобідних свідків, инакше хто купив крадене, може бути обвинувачений в крадіжжю. При купні холопа вимагаєть ся окрім свідків присутність самого холопа⁵⁾. Окрім того з облігаційного права Р. Правда говорить про „поклажу“, себто річи віддані на перехованне; з огляду, що річи приймали ся з ласки, як прислуга, право не вимагає присутности свідків при сім: в усяких претензіях про депозит присяга того, хто приймає на перехованне, вистає для покінчення справи⁶⁾.

¹⁾ Кар. 45, 47, 66—9. ²⁾ Вище с. 345—6.

³⁾ Акад. 14, Кар. 44, 47—8, 69, 133.

⁴⁾ В гл. III. ⁵⁾ Кар. 33, 119.

⁶⁾ Кар. 47.

Як загальні прикмети умови піднесемо: одно — що контрагентами в ній по праву могли бути тільки свободні (але й закупи в тім числі)¹⁾; по друге — що всяка умова (з деякими вичисленими уже виїмками) вимагає свідків. Се показує, що всі тодішні (XI і початок XII вв.) умови звичайно були словесні; запис, документ в тім часі зовсім ще не здобув права горожанства, як то бачили ми і в огляді процесових форм і як побачимо ще при тестаменті; мабуть в сі часи письменність ще не перейшла на услуги права. Чимале значінне муслі мати певні символічні форми скріплення умов, хоч сучасні памятки майже мовчать про них²⁾.

Про право на річі (рухомість і нерухомість) говорив я вже вище³⁾. Одинок форма заставу, котру згадує Р. Правда — се застав самої людини, себто закупництво.

Так важне з культурно-історичного погляду спадщинне право розроблене в Р. Правді дуже слабо. Кардинальні питання в ній зістають ся неясними та толкують ся в літературі в сей і той бік.

Перше питання — чи розумів ся спадок в чисто матеріальнім значінню, себто тільки реальні річі, що лишили ся по небіжчику, чи переходили на спадкоємців і його з'обовязання? Се питання рішають і так і инак, але безперечно, що на нього можна відповісти тільки позитивно. Уже самий розвій кредиту — дуже значний, як ми бачили вище, каже а ргіогі догадувати ся, що спадкоємець відповідав за з'обовязання того, по кім дістав спадок. Але і в самих правних памятках ми знаходимо на се виразні вказівки: так Руська Правда постановляє, що коли вітчим, бувши опікуном своїх пасинків, потратить що з майна їх, а помре перед закінченнем опіки, то його спадкоємці мають звернути сю недостачу⁴⁾: тут маємо тільки казуїстичну згадку, але вона виходить, очевидно, з того погляду, що з'обовязання переходять на спадкоємців. Другий такий казус маємо в смоленській умові з Німцями: хто переймає спадок по холопі, що мав грошеві справи з німецькими купцями, переймає й його обовязки. З рештою принадлежність

¹⁾ Се залежить, що правда, від толкування слів: „идеть ли искати кувт“, Кар. 70; деякі толкують, що тут іде мова про скаргу закупа на свого господина, иньше толкованне — про грошеві операції закупа.

²⁾ Повий перегляд матеріалу дав недавно Павлов-Сильванскій Символиъ въ древномъ русскомъ правѣ (Ж. М. Н. П., 1905, VI), але без використання матеріалу українського. Де що з звичайового права див. у др. Охримовича Знадобі до пізнання народніх звичаїв і поглядів правних — Житє і Слово, 1895.

³⁾ С. 343—5. ⁴⁾ Кар. 115.

майна цілій родині, що виясняєть ся з тестаментарної практики, такий перехід з'обовязань робить конче потрібним.

Друге важне питання: в яких відносинах стояли до себе в часи Р. Правди спадок через заповіт і спадок без тестаменту, і яку сферу обіймало право тестаменту? Що обидва способи істнували, в тім нема сумніву. Уже в умові Олега для Русинів, що були в службі візантійського імператора, уставляєть ся порядок передачі їх майна на Русь і в тім випадку, „аще кто умреть не урядивъ своего имѣнья“ і в тім „аще сотворить обряженіє“¹⁾. Супроти можливости тут вплива візантійського права, сї постанови виправді мають менше значінне для руського права. Але і в Р. Правді розрізняють ся виразно обидві форми: „Коли хто вмєраючи розділить майно (домъ) своїм дітям, то його распорядженія мають бути сповнені; коли-ж умре „безъ ряду“, то майно йде усім дітям, а частину дати за душу його“ (на церкву)²⁾.

Але тут звертає на себе увагу се, що круг спадкоємців право приймає однаковий: чи буде „ряд“ (тестамент), чи ні — однаково спадкоємцями будуть діти (як побачимо ще — властиво сини). Право не припускає, аби тестатор свое майно відказав кому иншому. Що правда, в однім з кодексів (Синодальнім) нема слів „дѣтємъ своимъ“, і деякі тримають ся сього варіанту³⁾, але вище висловлений погляд на справу потверджують инші постанови Р. Правди, а то постанови про спадщину смердів і бояр⁴⁾: „коли смерд умре не маючи синів⁵⁾, то спадщина йде на князя: коли у нього будуть незамужні доньки, то вони дістають частину спадщини (на посаг); замужні не дістають нічого. По боярах і по членах боярських дружин спадщина (коли нема синів, а є доньки) ~~не~~ йде на князя, але як не буде синів, то дістають її доньки“¹⁾. Сі постанови не обмежають такого порядку самою смертю без тестаменту, і тим дають зрозуміти, що постороннім особам, окрім дітей (властиво — синів), не можна було передати свого майна.

Прийнявши се, приходимо до виводу, не безсумнівного (з огляду на зазначені непевности), але вповні правдоподібного, що круг

¹⁾ § 13. ²⁾ Кар. 105.

³⁾ З давніших Беляєв, Нікольский, а сучасних Сергєєвіч (Лекція³ с. 538) не признають сього обмеження овободи тестатора; противну гадку висловив уже Попов — Объ опеки и наследствъ по Р. Пр., потім Цытович, а сучасних В.-Будапов Обзор³ с. 475—6, Рожков ор. с. XII. 266.

⁴⁾ Кар. 103 і 104.

⁵⁾ В тексті: „безъ дѣти“, але що тут треба розуміти синів, видно з дальших слів про доньок.

спадкоємців був однаковий чи при тестаменті чи без тестаменту, так що тестамент не мав своєї спеціальної сфери. Тестатор був обмежений у своїх правах і як справедливо поясняють — у своїм „ряді“ він не так визначав спадкоємців, як тільки ближче розділяв своє майно між спадкоємцями прийнятими звичаєм — себто своїми синами (а у бояр — і доньками). Що більше — термін „ряд“ своїм значінням (умова, контракт) дає розуміти, що се була не так одностороння заява волі тестатора, як борше — його умова з членами родини що до дальшого порядку в майні; кн. Володимир Василькович, збираючи ся писати тестамент, відповідно до того каже, що він хоче „рядъ учинити“ з Метиславом, своїм спадкоємцем, — умовити ся з ним що до свого майна¹⁾. Се все вповні зрозуміло, коли пригадаємо, що по споконвічному погляду, перейнятому з родових часів і додержаному на Україні в значній мірі досп, майно належало спільно цілій родині (тепер сімї, давнійше — роду), а батько, або иньший „домачин“ був тільки його управителем, а не одним власителем²⁾.

Тим поясняєть ся, що мати-вдова мала більшу свободу в тестаменті як батько: вона распоряджає своїм особистим, батько — спільним майном цілої родини: „а матерня часть дѣтемъ не надобъ“, себто діти не можуть претендувати на неї, — мати може дати її або всім дітям, або котрійсь одній, що її годувала, навіть і доньці³⁾. Як бачимо, й тут не припускаєть ся, аби мати могла своє майно дати комусь окрім дітей; се потверджує сказане вище про обмежені права тестатора, як і замітка про свободу матери в тестаменті: очевидно — свобода матери противставляєть ся більш обмеженим правам батька.

Тестамент — „ряд“ — був, очевидно, усний. На се вказує вираз „безъ языка умреть“ для смерти без тестаменту⁴⁾, а також те, що спори про спадок рішають ся свѣдоцтвом послухів⁵⁾; зрештою, як ми бачили, всякі контракти тоді звичайно були усні. Правда в 2-ої пол. XIII в. маємо ми писаний тестамент — новгородського

¹⁾ Іпат. с. 593.

²⁾ Пор. т. I с. 314—6. Про сучасні народні погляди див. розвідку Черкаського Спадщина в українському праві звичайовому, Часопись Правнича, т. IX, 1899: про родинну спільність майна див. тут с. 7—12, про тестаменти і їх звичайну згідність з правом на спадщину свояків — с. 58 і далі.

³⁾ Кар. 114, 116.

⁴⁾ Кар. 114 — про матір удову.

⁵⁾ Кар. 115 — про рострату вітчина.

боярина Климента, але се нове явище, і в сїм спеціальнім випадку може викликати тим, що тестатор, як каже, не мав нікого з свояків, кому б міг переказати свою волю, а може й тим, що тим тестаментом заінтересовані були письменні люде — чернці Юриєвого монастиря¹⁾. Не йдуть в рахунок для характеристики і тестаменти Володимира Васильковича як акти характеру більш політичного²⁾. З рештою Руська Правда характеризує порядки на початку XII в., а не кінця XIII-ого.

Інші питання фамілійного права я полишаю до дальшого огляду родинного й взагалі приватного життя.

Огляд судового устрою й процесу дано вже було вище. Тут піднесу тільки як дуже цікаві з культурно-історичного погляду прикмети — формальний характер процесу, що вказує, між иньшим, на давність його форм, на довге вироблюваннє, друге — поважаннє для свободи чоловіка (ограниченнє випадків арешту).

Взагалі право Руської Правди має виразні сліди довогого й старанного вироблюваннє. Уже в сї часи — кінця XI і початку XII в. ми знаходимо в нїм виразно зазначені поступові напрями, що підіймають ся над матеріалїзмом примитивного права (вчислюваннє або невчислюваннє вини, оцїнка напруженнє злого замислу, погляд на характер спадщини). Деякі-ж прикмети — як нпр. високо поважаннє до гідности чоловіка (що правда — ще свободного тільки), що виявляєть ся в браку кар на тілі і в карах за самовільний арешт, розвинене понятє чести, що каже гірше карати образливі для чести чоловіка вчинки, як матеріальні чи фізичні шкоди, як печаливість про правну охорону чужоземців, і т. и., дають йому дуже похвальне з культурного погляду свідочтво й високо підіймають його нпр. над пізнійшим московським правом, що вийшло з нього, але під впливом нового державного процесу занедбало деякі благородні прикмети давнього руського права.

Тепер виберемо інтересне для характеристики культури й побуту з самого життя. Почнемо від родинних відносин³⁾.

Мусимо почати з того, що родові відносини, описані нами як підстава передісторичного життя⁴⁾, в сї часи були вже пережиті й заховали ся тільки в деяких анахроністичних останках. Ми ба-

¹⁾ Хрестоматія В.-Будашова I⁴ с. 121.

²⁾ Іпат. с. 594—5.

³⁾ Література в прим. 30. ⁴⁾ Див. т. I с. 300 й далі.

чили вже, що навіть саме слово „рід“ уживало ся в XI—XII в. в ріжних значіннях, через ослабленне початкового, й часом означає в тодішніх пам'ятках просто родину. Аналіза давнього права не лишає ніякої непевности, що родина-сімя була в сі часи підставою суспільної організації. Одинокий визначний останок старого родового життя в нашій праві — се виключенне доньок від спадщини по батьку: вони мають право тільки на посаг, а спадкоємцями бути не можуть¹⁾. З сього потім зроблено виімок тільки для бояр: при браку синів спадок могли діставати й доньки, — се була уступка князів (що мали діставати спадщину, коли не було синів) інтересам боярства, що бажало через посвояченне задержувати в своїх руках майно своїх безсиновних товаришів²⁾. Виключенне-ж від спадщини всяких дальших свояків і обмеженне спадку тільки десцендентами показує зовсім виразно, що родові відносини в сі часи зовсім були ослаблені, принаймні — не признавали ся правом. Всякі інші звістки, які ми маємо про тодішній побут, potwierджують се — ніде ми не бачимо родових відносин в силі. В тім напрямі впливало й канонічне та цивільне візантійське право, о скільки приймало ся руською практикою.

Переходячи до відносин родинних, піднесемо насамперед, що редакції Руської Правди майже нічого не кажуть про правні й економічні відносини членів родини, поки вона ціла, себто поки живе батько, натомість досить багато говорять про відносини, які наступають в її сирітством, по смерті батька. Одиноке що маємо в ній для відносин чоловіка до жінки й дітей отсе:

Насамперед, не зовсім ясний параграф про убийство жінки: „Коли хто забє жінку (жену = жєнщину), то судити його так же як за убийство чоловіка. Наколи буде вона винувата, то платить ся піввири — 20 грив.“³⁾, Друга половина сього параграфу, очевидно, говорить про убийство жінки її чоловіком; перша не ясно чи говорить теж про убийство своєї жінки чоловіком чи жєнщини взагалі, але се не багато змінє. Отже право, взагалі признаючи голову жінки рівноцінною з чоловічою, робить полєкшу чоловіку лише в тім, коли він забив жінку за вину, очевидно — супружу

¹⁾ Инакше толкує Сергєєвіч, бачучи й тут вплив візантійського права (Лекції³ с. 546).

²⁾ Кар. 103—104, пор. 107.

³⁾ Кар. 101; дуже важний варіант — „виноватъ“ читаєть ся в більшости кодексів, „виновата“ в 7 кодексах — групи Карамзинського і подібних. Очевидно, треба прийняти сей останній варіант, бо инакше перша половина параграфа стояла-б у суперечности з другою.

невірність. Чоловік, значить, не мав права життя й смерті над своєю жінкою, й за убийство її однаково ішов на суд.

Другий параграф зовсім ясний що до значіння, але далеко труднійший для зрозуміння: за свідоме убийство громада видавала провинника на поток і разграбленне „самого всего и съ женою и зъ дѣтьми“¹⁾. Сю постанову ріжно толковано, але толкування сї ледви чи можуть бути прийняті. Я припускаю можливість двох об'яснень: або що ціла родина віддавала ся тільки на „розграбленне“, себто конфіскувало ся майно цілої родини за провину батька, що до певної міри зрозуміло, бо за життя батька все се майно було в його володінню, або — що ми маємо тут пережиток архаїчного погляду на жінку й дітей як власність чоловіка, хоч сей погляд був уже анахронізмом в часи Руської Правди, коли нпр. діти могли зіставати ся свобідними, тим часом як батьки попадали в неволю²⁾.

Зрештою брак якихось постанов у Руській Правді про відносини жінки до чоловіка й дітей до батька, очевидно, треба зрозуміти так, що старе право не мішало ся в відносини членів родини, признаючи за батьком право повного розпорядження майном усеї родини й патріархальну власть над її членами. Можливо, що й суд над чоловіком за убийство жінки був явищем новим, витвореним під впливом християнства, що взагалі впливало (хоч і дуже поволі) на еманципацію членів родини з під власти її голови.

В церковних уставах Володимира й інших подібних серед справ єпископської юрисдикції ми маємо: а) суперечки чоловіка й жінки через майно, б) коли син або донька бе батька або матір (чи свекруху). В Ярославівій уставі маємо ще: в) коли жінка краде що від чоловіка, то чоловік її має покарати, а єпископу платити ся три гривни; коли чоловік буде красти від жінки, то платити теж три гривни; г) коли батько-мати видають доньку або оженять сина силоміць проти їх волі, або навпаки — не видадуть по їх волі, й дитина в розпуки „что сътворить надъ собою“, то батьки за то „митрополиту у винѣ“; д) коли жінка бе чоловіка — митрополиту три гривни; е) коли свекор бе „безъ вини“ невістку, або девер ятрівку — митрополиту шість гривен³⁾.

¹⁾ Кар. 5. Нпр. так що жінка й діти уважали ся тут учасниками влочину, або що се було наслідком „нерозлучности родинних звязків“.

²⁾ Дяв. вище, гл. III.

³⁾ По виданню Голубінського §§ 36—7, 33—4, 27 і 46, 41 і 44 (пор. варіант у Макаріи II^а с. 379). Пор. відповіді Ніфонта (Рус. Ист.

Як бачимо з сього, церковна власть дуже обережно і поволі приступала до обмеження патріархальних родинних прав і до обмеження права чоловіка карати жінку або права батьків карати дітей так таки й не дійшла. Навіть в чисто моральних своїх поученнях, впливаючи на більш милосердні відносини до челяди, духовенство майже не дотикало відносин чоловіка до жінки й дітей й їх карання. В сім можна-б бачити доказ, що ці відносини не були дуже острі. Що правда, в християнстві жила певна традиція жестоковийного старого завіта з його патріархальною властю батька; але власне ся обставина, що духовенство налягає більш на суворі ніж на гуманні тексти в сих відносинах, може вказувати таки, що в життю відносини були більш гуманні ніж суворі.

Дійсно, повна власть чоловіка-батька над родиною ослаблялась і обмежувалась традиційним поглядом на нього як на управителя, впорядчика спільного майна родини, старшини родинної спілки; відси й обмеження його в справах тестаменту, констатоване вище, й участь родини в масткових контрактах, які чинить батько — її можемо слідити в пізнійших памятках.

Вертаючи ся до впливу церкви в сфері супружних відносин, треба признати, що виявив ся він тут головню в обмеженню свободи в укладанню й розриванню супружних союзів. Так церковне право заборонює шлюби з близькими свояками, не дозволяє женити ся більше як два рази¹⁾, старається обмежити конкубінат (про се низше) й обмежує свободу розводу.

Початкове руське право, очевидно, давало широку свободу розводу, як за обосторонню згодою, так і з волі чоловіка: правило м. Іоана згадує про чоловіків і жінок „лиже свое подружје оставляюще і инѣх поемлюще“²⁾, врештою і в княжих відносинах знаємо такі факти, де князі самовільно відсилали від себе жінок і женили ся знову (шлюб Романа галицького). З розповсюдженнем християнства духовенство старало ся зробити розвід залежним від церковного суду, й Ярославова устава признає для розводу тільки такі причини:

Биб. VI с. 48): „Оже ли велии ало будеть, яко не мочи мужю държати жены или женѣ мужа, или долгъ много у мужа застанеть, а порты ея грабити начнеть или пропинаеть или ино ало — да з гѣта (епітимі)“.

¹⁾ Іже третю жену понаят и благословилъ ісрей вѣдая і не вѣдая, да иввержеться — Правило м. Іоана § 17. Другий шлюб забороняеть ся по розводі в правилі м. Георгія (§ 45 вид. Голубінского). Про неприхильне становище церкви не тільки супроти третього, а й другого шлюбу див. нпр. Суворова II с. 278—9.

²⁾ § 15 і 21.

коли жінка довідаєть ся про замисел на князя, а не донесе; коли вона довідаєть ся про замисел на жите чоловіка й не скаже, або сама буде пробувати його стратити, або нашла на його майно злодіїв, або сама покраде у чоловіка, або обікрасть церкву; коли доведено буде на неї невірність, або коли вона без волі чоловіка ходитиме між люде на пири або ігрища й ночувати-ме не дома¹⁾. Сі причини, до котрих треба додати ще постриженне жінки в черниці (вони в цілости увійшли потім у московські кормчі), всі оперті на нормах візантійського права, де в чім лише модифікованого впливом руського звичайового. При тім цікаво, що устава говорить тільки про провини жінки, отже про „вини“, за котрі чоловік може відіслати від себе жінку, але не згадує, в якім разі жінка може увільнити ся від чоловіка²⁾.

Хоч і тут, в ограниченню свободи супружества, вплив церкви був дуже повільний, як то видко з канонічних памяток XI—XIII в., але у всякім разі вона впливала тут безпосередно. На відносини же супругів між собою або батьків і дітей вона впливала більше посередно — розповсюдненнем гуманних поглядів і принципів, — розповсюдненнем, розумієть ся, ще далеко повільнішим від норм канонічного права. Безпосередно в родинні відносини, як ми вже бачили, вона мішала ся дуже мало.

Вернімоь до становища жінки.

Кардинальна ріжниця староруського права супроти римського й старогерманського що до становища жінки полягає в тім, що воно не знає ніяких правних обмежень становища жінки і її правосильности, тільки певні фактичні. Ми не маємо тут тої потреби опіки над жінкою, яку уважає неминучою право римське або старогерманське, уважаючи жінку або дитину неправосильною ціле її жите. Ми не маємо ніде сліду правного обмеження маєткових прав жінки за жита її чоловіка, а те що знаємо, говорить за сьвідомість її певних маєткових прав³⁾. Церковні устава рахують ся з можливістю спору жінки з чоловіком за майно,

¹⁾ Ярославова устава § 54—9 в вид. Голубінського. Основою її постанов служить Прохирон пісаря Василя Македонянина — гл. XI περί διαλύσεως γάμου, тому між причинами не знаходимо нпр. божевіля, признаного за причину діс. Львом Мудрим див. Суворова II § 170.

²⁾ Для староруської практики інтересні 92 і 93 відповіді Ніфонта. Він привнає, очевидно, тільки дві законні причини для розводу: а) арада жінки увільняє чоловіка від шлюбу; б) чоловік, не користаючи з своїх супружних прав без згоди жінки, дає її право покинути його.

³⁾ Новий перегляд питання у Дебольского ор. с. с. 15 і далі.

признають її ближші права на предмети її безпосередньої праці — коноплю, лен, біле. Її особисте майно не зникає в загальнім майні родині, і по смерті її переходить на її дітей, незалежно від майна її чоловіка¹⁾. Зрештою, той факт, що в староруськім праві вдові не надавали опікуна, як то практикували правá, що признавали жінку все в чийсь правній опіці (*tutela, mundium*), й по смерті чоловіка, як побачимо, вдова в староруськім праві вповні вступала місце чоловіка, дає свідощтво про становище жінки за життя чоловіка — її впливової ролі й широкої участі в господарстві, в масткових справах родини.

Слідів обмеження жіночої свободи ми не маємо; навпаки кілька звісток свідчать, що жінка свобідно появляла ся в товаристві, публично, з чоловіком і без нього. Правило м. Іоана, згадуючи про пири, що споряджали ся часом у самих монастирях, або не в монастирях, але з участію духовенства, все припускає, що на таких пирах бувають і чоловіки й жінки²⁾. Церковна устава т. зв. Ярославна між причинами для сепарації наводить: коли жінка без дозволу чоловіка буде ходити з чужими людьми їсти-пйти або ночувати не дома, або почне против волі чоловіка ходити „по игрищамъ“ днем або в ночі і не послухаєть ся, як чоловік її буде позвдержувати³⁾. Отже за дозволом чоловіка жінка могла ходити навіть сама по чужих людях та грищах; се її не брали за зле.

Що до моральних відносин супругів, то їх в ідеальнім світлі малюють перед нами безсмертні образки Слова о полку Ігоревім:

„Чути голос Ярославни: з рана промовляє вона зозулею: долину я, каже, на Дунай, умочу бобровий рукав у ріці Каялі, обітру мойому князеві криваві рани на кріпкім тілі...

„Плаче з рана Ярославна на путивльських заборолах: „Вітре-вітрplo, каже, чому так сильно вієш? пощо несеш на своїх легких крилах половецькі стріли на вояків мого милого? Чи не міг ти високо віяти під хмарами, або легко гнати кораблі на синім морі? пощо розвіяв ти мою радість як ковиль по полю?

„Плаче з рана Ярославна в городі Путивлі на заборолах: „Дніпре славутицю! пробив ти кам'яні гори, пливучи через Половецьку землю, тихо ніс ти Святославові кораблі на битву з Ко-

¹⁾ Кар. 106. ²⁾ § 25, 30.

³⁾ § 57 і 58 вид. Голубінського; ся постанова оперта на Прохіроні, але очевидно була приладжена до руських відносин.

б'яком — принеси-ж і мого милого мині, аби не слала я до нього сліз над море.

„Плаче в рана Ярославна на путивльських ваборолах: „Сьвітле, каже, й пресьвітле сонце — всім ти тепле і миле, по що-ж горяче промінне сиплеш на вояків мого милого, зігнувши їм дуки серед безводного степа жаждою, замкнувши їм тули тугою?“...

Плаче не тільки княгиня: коли рознесла ся вість про нещасливий кінець похода, „заплакали руські жінки, кажучи: „О вже нам своїх милих ані гадкою, ані думкою не вернути, на очі не побачити, а того обіцяного золота й срібла ані в руки ввяти“...

Як протиставленне сеї невітшної, неперестанної туги жінки за своїм „ладом“¹⁾, Слово уважає заслугою чоловіка, що він в рицарськїм запалі забуває навіть свою любов до жінки: „вабув він, каже воно про князя Всеволода, про княжу честь і багатство, батьківський золотий стіл чернигівський (що мав з часом дістати, як вінець своєї князівської кар'єри), і свою милу жінку („хоть“ — мила, бажана) — милі йому звички й прикмети його гарної Глібівни“. Як бачимо, в риторичнім степенуванні мила жінка положена тут на кінці, як щось миліше від чести й багатства і навіть від найвищого князівського ідеала „великого княження“.

Таких образків не маємо багато, бо Слово лишило ся одинокою пам'яткою чисто сьвітського характера. Для духовних письменників, переважно — монахів, супружї відносини були темою досить заказаною, а в аскетичного погляду, що тоді панував, супружество й супружа любов — річею малоцінною, навіть шкідною, як перешкода до вищого ідеалу життя — чернецтва. Ось напр. який образок дає Нестор в житії Теодосія, описуючи, як київський боярин Янь старав ся здержати свого сина Варлаама від монашества:

„Він ввелів його жінці вбрати ся в усякі убори, аби звабити молодика, й догожати йому. Христовий же раб Варлаам зайшов у котрийсь покій (клѣть) і сів у куті. Жінка, як накавав її свекор, крутила ся коло нього й нарешті попросила сісти на ліжку. Він же бачучи таку безстыдність (неистовство) жінки, зміркував, що то батько зробив навмисне, аби спокусити його, і молив ся потайки в сердці своїм милосердному Богу“. Просидівши так

¹⁾ Так у Слові зветь ся чоловік, в иньших пам'ятках чоловік і жінка — ладо і лада, назва дуже характеристична, вказуючи на відносини любови як основу супружества.

три дні не рухаючи ся з місця і нічого не їдючи, він змусив нарешті батька пустити його в монастир, і його пустили дійсно з великим плачем усіх домашніх і жінки між ними, що „ішла за ним й плакала, віставши ся без чоловіка“. Молодик же, не журячи ся тим, „як птиця з сільця“, кинув ся в свій монастир¹⁾.

Обридливо, розумієть ся, виглядає таке трактування подружних відносин монахом, але ми про се каліцтво, яке між иньшим вносив в сучасні погляди аскетизм, будемо ще говорити, тут я навів сей епізод тільки, щоб пояснити, чому сфера подружних відносин, подружної любови так слабо представлена в наших давнім письменстві. Впливу тих аскетичних поглядів на родинні відносини взагалі не треба перецінювати: вони не могли бути значні й широкі, і здорові підстави родинного життя брали, певно, гору над ними. Для контрасту родинних відносин я наведу ще одно місце з літописи — столітем молодше від Слова — оповідання про останні часи життя Володимира Васильковича; він змальований його біографом як ідеал людських і християнських чеснот, і се надає особливу вартість і сьому образу:

„Почав говорити своїй княгині: хочу я післати по брата мого Мстислава, аби з ним зробити розпорядження про землю й городи, і про тебе, мила моя княгиня Ольго, і про сю дитину — Ізяславу, котру любив я як рідну доньку: Бог не дав мині родити своїх, за мої гріхи, але вона так якби від моєї княгині роджена: я взяв її від її матери в пелюшках і вигодував“.

Автор сеї біографії, чоловік по всім прикметам духовний, в кождім разі — вихований в тодішній церковній освіті, очевидно — не уважає для сього героя чимсь не гідним такі родинні почуття, противно — очевидно любить ся в такій чулості свого героя.

Практик і реаліст Мономах також не бачить нічого злого ні в привязанню до жінки, ні в впливовій ролі її — тільки остереігає, щоб вона не почала коверзувати чоловіком. Він каже своїм синам: „жінку свою любіть, але не давайте над собою власти“²⁾ очевидно, і се останнє стрічало ся часто в житю.

В вищих верствах — серед князів і бояр інтереси й діяльність жінки, певно, виходили дуже часто ва круг чисто домашніх і родинних інтересів, і то не тільки по смерті, а й за життя чоловіка або батька. Що правда, одинова майже сфера такої діяльності, про котру говорять нам джерела, се сфера церковна,

¹⁾ Життя Феодосія л. 8.   ²⁾ Лавр. 237—8.

але в житю вона була не одинока, як побачимо, а застановити ся і над нею варто, бо вона безперечно грала важну ролю в таких поза-родинних інтересах і діяльності жінки.

Перша фігура, яку нам, хоч і скупю, рисують з сього боку джерела — се Янка (Анна), донька Всеволода Ярославича. Вона постригла ся в черниці, й Всеволод поставив для неї монастир св. Андрія (т. зв. Янчин), де вона була, очевидно, ігуменею й показала свої організаційні здібности — „совокупивши черноризици многы“. Але окрім того вона брала й більшу участь в церковнім житю: коли умер митрополит Іоан, Янка, очевидно — з поручення батька, їздила в Царгород і привезла звідти нового митрополита, правдоподібно — під свої погляди: був се якийсь крайній аскет — був скопєць, а виглядав як мерлець, так що й люде на нього казали: се мерлець прийшов, зрештою був „не книженъ и умомъ просторѣкъ“¹⁾.

Се була, скажім, черниця; але й иньші княгині, серед світського життя брали діяльну участь у церковних справах. Приклад маємо в оповіданню про кн. Верхуславу, жінку Ростислава Рюриковича, згадуванім вже вище. З випадкової згадки еп. Симона знаємо, що вона протєгувала печерського монаха Полїкарпа, Симонового приятеля, хотіла його вивести на єпископа й про се писала до Симона: „Пише до мене Ростиславова княгиня Верхуслава“, каже Симон Полїкарпу, „що хоче поставити тебе єпископом або в Новгород на місце Антонія, або в Смоленськ на місце Лазаря, або в Юрїїв на місце Олексія, — хоч би, каже, прийшло ся мені й тисячу (гривен) срібла на се видати задля тебе й Полїкарпа!“²⁾ Як бачимо з сього, княгиня кореспондувала з еп. Симоном, а для того щоб вивести на єпископа свого протєгованого, брала ся перевести сю справу у митрополита (йому то треба було за се заплатити).

Розумієть ся, коли княгині (і боярині) вміли інтересувати ся так близько церковними справами, певно, ще більше мусіли вони інтересувати ся справами далеко ближшими, від котрих залежала їх доля і щастє — справами державного, політичного житя. Київська літопись, оповідаючи про війну Святослава Всеволодича

¹⁾ Пат. с. 144, 146, 197. Подібну фігуру маємо в полоцькій династії в св. Евфровині, доньці кн. Святослава Всеславича: вона засновала оден монастир жіночий, а коло нього мужеський; перед смертю їздила в Царгород і Єрусалим, але тільки з особисто-побожних, не з яких небудь ширших мотивів.

²⁾ Патерик с. 89.

з Ростиславичами, каже, що він обдумав сю справу, що була тільки частиною дуже широкого плану, в секреті від бояр, з княгинею лише й своїм улюбленцем Кочкарем¹⁾; певно, се було звичайним явищем, що княгиня була участницею політичних планів свого чоловіка, або й впливала через нього на політичні справи. „Настаска“, нешлюбна жінка Ярослава галицького, має своїх „приятелів“, свою партію, яка викликає роз'ярнене серед боярства своїми впливами в політиці. Володимира Васильовича виручає під час його хвороби жінка — її висилає він переговорювати ся з князями або посланцями, які приїздили до нього: приїхав був Конрад мазовецький порадити ся з Володимиром про свої плани на Краків, але „Володимир не казав йому прийти до нього, а сказав княгині своїй: „підї, поговори з ним і відправ — нехай собі їде, а у мене йому нема що робити“, княгиня же прийшовши переказала йому слова Кондрата: „пусти зі мною свого Дуная, аби мині було більше чести“, і Володимир так зробив²⁾. Але княгиням доводило ся не раз і зовсім самостійно виступати. Літопись, оповідаючи про смерть Сьвятослава Ольговича, каже, що княгиня по нараді з єпископом і визначнішими боярами постановила затаїти смерть чоловіка, поки надїде її син, і заприсягла дружину, що не дадуть знати претенденту — Сьвятославу Всеволодичу³⁾. Подібні випадки, коли княгині приходило ся робити заходи для забезпечення порядку в землі або для ратвання інтересів династії, трапляли ся певно не раз і під час неприсутности князя — поки він ходив у далеких походах. Приклад союзу княгині з боярською партією против самого князя дає нам теж історія Ярослава галицького: його княгиня Ольга, незадоволена чоловіком, тікає з декотрими прихильниками в Польщу й зістає ся там, поки її партія не перевела свого *сюр d'état*, щоб змусити князя до потрібних їм уступок.

Тільки памятаючи про широку участь княгинь у державних і суспільних справах взагалі, відповідно зрозуміємо ту важну й самостійну роль, яку відігравали часом княгині-вдови. Клясичний приклад дає уславлена Ольга, местниця за свого чоловіка, провідниця в національній боротьбі Полян з Деревлянами, мудра правителька держави, зручна дипломатка, — як її представляє літописне оповідання. Але подібні вдови-політичні діячі виступають і потім: взяти нпр. вдову Романа галицького, що шибала ся з своїми

¹⁾ Іпат. с. 416.

²⁾ Іпат. с. 598 (там і другий такий випадок).

³⁾ Іпат. с. 357.

дітьми, шукаючи для них підмоги від сусідніх держав, та пробувала правити їх іменем¹⁾. Нарешті сама вже управа тих „наділків“, які вдови визначніших князів діставали від чоловіка, вимагала знання річей, що виходили за тісний обрій родинних і хатніх справ: часто то були цілі міські округи — як Вишгород Ольги, Кобрин вдови Володимира Васильковича, або Брагин, призначений Рюриком для невістки Верхуслави²⁾.

Не зіставали ся без участі в справах публичної природи й жінки бояр. Про них, розумієть ся, звістки рідші, але вистане за багато одного епізоду з Галицької літописи: пояснюючи, чому під час угорського походу 1232 р. піддав ся Уграм Ярослав, літописець відкриває нам таку закулісову сторону тих подій: теща начальника коменданта ярославського замку Давида Вишатича, вдова кормильця Нїадла, була вірна партизантка Судислава, проводиря угорської партії Галичини, і в інтересах своєї партії вмовляла свого зятя, що він не подужає удержати ся в Ярославі проти угорського війська; вона так його настроїла, що він проти всякої очевидности і против гадок своїх товаришів таки піддав Ярослав Уграм³⁾. Сього епізоду вистане для ілюстрації, яку живу участь в політичних справах брали жінки, якій живий інтерес до публичних справ бував між ними. З того можемо судити і про впливи жінки в справах більше приватної природи, що дотикали її родини.

Дуже поважне і самостійне становище вдови в давнім руським праві, як я сказав уже, кидає ясне світло на дійсне, фактичне становище жінки в родині, покрите *de jure* повновласттю чоловіка за його життя.

Коли вдова не виходила замуж вдруге по смерті чоловіка, право признавало її повновластною головою родини, на місці її чоловіка. Опікун давав ся дітям тільки тоді, як мати їх виходила знову замуж (таким опікуном звичайно був хтось з ближших своїх небіжчика, але міг ним бути й вітчим). Такий опікун, як ми вже знаємо, був звязаний в своїх правах розпорядження: мав усю спадщину при кінці опіки в цілости віддати, страти поповнити, а собі діставав, за утримання сієї родини, тільки приріст, надвишку: „истый товаръ воротити имъ, а прикупъ ему себѣ (за не онъ прекормилъ и печаловалъ ся ими): оже отъ челяди плодъ или

¹⁾ Хоча бo княжити сама — Іпат. с. 487.

²⁾ Іпат. с. 38, 443, 595.

³⁾ Іпат. с. 510, пор. про сей епізод вище с. 49—50.

оть скота“¹⁾. Становище вдови-матери було инакше; вона не відповідає за евентуальні страти (хвиба як би вийшла за муж перед ровділом спадщини), бо вповні заступає місце батька, тільки що його „ряду“, очевидно, не може переімінати. Навіть як би діти противили ся їй не хотіли її корити ся, право бере її права в оборону: „як би діти не хотіли, аби вона сиділа на дворі (в значінню: правила доом), а вона захоче сидіти, то треба у всім вчинити її волю, а дітям волі не давати“²⁾. Від неї, очевидно, залежало рішенне (коли се не вказано було батьківським рядом), коли розділити синів. По розділі або зіставало ся вдові визначене їй чоловіком (і окрім того мабуть, що вона принесла в посаг), або — коли не було визначене, виділяла ся з спадкової маси її „часть“. Сею своєю частию вона могла потім як хотіла розпорядити — себто могла дати кому скотіла з дітей, навіть доньці, але завсіди тільки дітям. Поза тою вдовиною частиною на спадщину чоловіка жінка права не мала³⁾.

Таке становище вдови в родині, як представляє його Руська Правда, потверджуєть ся иньшими джерелами, і не може бути сумніву, що маємо тут до діла з типовим представленням фактичних відносин. Практику, що вдова діставала від чоловіка якусь свою частину з спадщини, ілюструє княжа практика; нпр. Володимир Василькович передає по собі князівство Мстиславу Даниловичу, а своїй княгині дає „городъ свой Кобрынъ, и съ людьми, и з данею: како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать дають княгиниѣ моеї“, і кілька сіл. Така княгинина часть визначала ся часом при самім шлюбі, як Рюрик дає своїй невістці Верхуслані город Брягин⁴⁾. Обрав поважної вдови, що переймає функції свого чоловіка, поки виросте син, і держить ся на висоті свого обовязку, дає нам та ж історія Ольги: з малим сином, що не вміє ще кинути списа, ходить вона в похід на Деревлян, подорожує по землях

¹⁾ Кар. 110—1.

²⁾ Кар. 113. Сі постанови мають близькі подібности з постановами Екльогі (див. паралелі у Сергєєвіча Лекціи³ с. 503), а кардинально різнять ся від римського права. Супроти характера права Екльогі (дав. сказане мною в прим. 29) велике питання, чи маємо в Р. Правді запозиченне з Екльогі, чи тільки подібність. Сергєєвіч, що виводить запозиченне в самої сеї подібности, поступає скороспішно.

³⁾ Кар. 106, 113—116.

⁴⁾ Іпат. с. 595, 443, пор. Вишгород Ольги (с. 38), городъ княгиниѣ Святославеѣ (за житя чоловіка) — с. 345, Шоломиница село Мстиславової вдови — Воскр. I с. 71.

з ним разом, або й сама їздить, „уставляючи уставы и уроки“, і „годує сина свого до мужества його й возрасту його“¹⁾.

Такий же тип поважної, „матері удови“ з боярських чи інших кругів залюбки малюють і биліни київського й новгородського цикля. Характеристичний образок удови з дружинного круга дає нам життє Теодосія. Се була жінка „тілом кріпка й сильна, як мущина“, з таким грубим голосом, що хто чув її, не видаючи, думав, що то говорить мущина; не тільки господарство, але й свого сина, що лишив ся сиротою по батьку тринадцяти літ, тримала вона дуже коротко, й часто була за те, що він не слухав ся. Коли він утік від неї з прочанами, вона кинула ся наздогін і ледви нагнавши їх далеко від міста, з гніву вхопила сина за чуб, кинула на землю й біла його ногами, а потім вилаявши добре прочан, забрала Теодосія до дому й замкнула його в кайдани, аби не втік. Подібні історії повторяли ся й частіше, коли вже Теодосій мав більше як двадцять літ²⁾.

Сей епізод служить нам zarazом прецікавою ілюстрацією відносин батьків до дітей; що правда, Нестор представляє тут тиранство матери як муку, витерплену молодим Теодосієм з любови до Христа, але в самім факті подібних „упімень“ дитині він, очевидно, не бачить нічого незвичайного. Вони, як я вже казав, вповні відповідали тим педагогічним наукам, зачерпненим з старого завіту, які приносила його сучасникам візантійська книжність. В збірниках XIV—XV в. досить розповсюджене „слово къ родителямъ“, що належить по всякій правдоподібности ще перед-татарським часам і зводячи до купи такі старозавітні науки, умовляє батьків „наказати дѣти своя не словомъ точію, но и ранами“³⁾. Але в житю подібна метода виховання, мабуть, була явищем рідшим, ніж звичайним.

Наведена вище постанова Ярославової устави про лихі наслідки батьківського примусу над дітьми при ожененню або замужестві дає зрозуміти, що тоді сей акт в житю дітей коли не звичайно, то дуже часто залежав від волі й вибору батьків. Се саме кажуть нам і інші джерела; оповідаючи про князі шлюби літописи наші уживають такі нпр. вирази, що князь-батько „поя“ за сина свого таку і таку княжну, або „повелѣ“ синові своєму оженити ся з тою і тою, і він так і зробив. Се поясняєть ся до певної міри тим, що батьки женили й видавали заміж своїх дітей

¹⁾ Іпат. с. 41.   ²⁾ Життє л. 2—4.

³⁾ Памятники церк.-учит. литературы під ред. Пономарьова III с. 124.

зовсім молодими, нпр. у так інтересно описанім шлюбі Ростислава Рюриковича з Верхулавою, донькою Всеволода суздальського, жених мав 15 літ, а його наречена тільки вісім (плака ся по ней отець и мати, занеже бѣ мила има и млада, сущи осми лѣтъ¹). Але часом „повелівав“ батько оженити ся й синові досить дорослому, як Юрий своему сину Мстиславу: „повелѣ Дюрги Мъстиславу сыну своему (що сидів у Новгороді на столі) женити ся Петровною Михалковича, и ожени ся“²). Так само розпоряджали ся шлюбом дітей без їх волі й опікуни; Володимир Васильович, умираючи, наказує своему наступнику Мстиславу, аби не кривдив його жінки й доньки і аби не віддавав доньки неволею заміж: „не отдать еѣ неволею ни за когоже, но кдѣ будеть княгинѣ (а все таки не самій дівчині!) моеї любо, тутотъ ю дати“³).

Залежність від батьків кінчила ся для доньок з замужеством — вони по тім приціпіально не належали більше до батькової родини, так що й до спадщини батьківської, як ми бачили вже, не мали права. Але се був тільки пережиток, в дійсности звязок з батьковою родиною не переривав ся, як можна бачити хоч би з того, що мати-удова могла зіставити свою частину доньці, коли всі сини були до неї не добрі, або що мати могла годувати ся на старости у доньки, або нарешті — можемо переконати ся з спадщинного права, призаного донькам бояр. З княжих відносин бачимо, що посвояченне через жінку часом уставляло дуже близькі відносини між обома родинами; Ігаслав Мстиславич нпр. каже, що старшого вятя (Всеволода) він уважав наче своїм батьком⁴).

Сини виходили з близької залежності від батька (чи матери-удови) коли їх розділяли, се ж ставало ся, правдоподібно, тоді, коли призволяв на се батько: якихось правно усталених речинців для сього не знаємо, та ледви чи й були вони. Близкий поділ майна між синами означав ся батьківським „рядом“; при поділі майна без батьківського тестаменту сини ділили його, очевидно, нарівно⁵), але самий двір нероздільно діставав ся найменшому синові⁶) — постанова загальнословянська, що в звичайовім праві заховала ся й досі.

Що руське звичайове право давало далеко більшу свободу в розводі й повторенню супружеств ніж канонічне, я вже казав. Але воно допускало широко й конкубінат і просто нешлюбні відносини, і неважаючи на боротьбу церкви з сими практиками, сі

¹) Іпат. с. 443.   ²) Іпат. с. 331.   ³) Іпат. с. 595.

⁴) Іпат. с. 230.   ⁵) Кар. с. 105.   ⁶) Кар. с. 112.

явища широко були розповсюднені й у XI—XIII вв. Як широко практиковані були нешлюбні відносини, так що й само духовенство не уважало можливим брати ся за дуже острі способи, — показує відповідь Нифонта на запитання Кирика, що чинити з „отроками холостими“, що каючи ся не повздержують ся потім: єпископ каже не боронити їм ані причастія, ані участи в церковних церемоніях; очевидно, само духовенство зовсім легко брало сю некоректність¹⁾.

На широке розповсюдження на Русі конкубітату з рабинями їх „господ“ — про що дуже драстично оповідає в X в. ібн-Фадлан, вказує Руська Правда XII в. своєю постановою, що по смерті господина його раба-підложниця і діти її від нього мають бути пущені на свободу²⁾. Цікаво, що Ярославова устава, дуже багато даючи місця всяким протившлюбним переступам, ані згадує про такий конкубітат як провину: очевидно, не було що й думати потятати людей до відвічальности за таке звичайне явище.

Супроти широкого розповсюдження конкубітату навіть старання духовенства потягнути різницю між шлюбною жінкою — „водимою“ і нешлюбними — „меншцями“, не удавали ся з початку. Бачимо нпр., що син Святиполка київського від наложниці — Ярослав має всякі права, як і інші княжі діти. Ярослав Осмомисл дає по собі головний стіл не шлюбному сину Володиміру, а Олегу „Настасічу“, і коли бояри переменяють сей тестамент, то певно не з канонічних причин, а в інтересах своєї боярської політики.

Зрештою тому що в середніх і низших верствах суспільности християнський шлюб взагалі розповсюджував ся тільки поволі, і „прості люде“, як казав Яков Чорноризець, довго уважали церковний шлюб річикою бояр і князів тільки, а ще й м. Максим (1283—1305) мусів своїм вірним пригадувати, аби вінчали ся з своїми жінками³⁾, то навіть потягнути різницю між шлюбною й нешлюбною жінкою не завсіди було можна, і приходило ся, як робить Ярославова устава, виходити з права першинства⁴⁾.

Многоженство також трапляло ся, хоч може й не часто, але, очевидно, й не зовсім рідко — про нього говорять і Правило м. Іоана: „иже бес студа и бес срама 2 жєнѣ имѣють“⁵⁾ і фундаційна грамота смоленської катедри (ожъ водить кто двѣ жєнѣ) і т. зв. Ярославова устава.

¹⁾ Рус. ист. библ. VI с. 41, пор. с. 57—8.

²⁾ Кар. с. 110. ³⁾ Рус. ист. библ. VI с. 18 і 142

⁴⁾ § 15. ⁵⁾ § 6.

Що до жінок, то з їх сторони порушення подружньої вірності мабуть трапляло ся рідше: зіставляючи на боці традиційну славу вірності слов'янських жінок¹⁾, суджу з того, що наші історичні й літературні пам'ятки не згадують таких фактів; тому думаю, що вони бували досить рідко; що такі бували, взааують різні казуси, які наводять між єпископськими справами устава Володимирова й Ярославова.

У зв'язку з існуванням неунормованих сексуальних відносин стояло, очевидно, досить широке уживання „срамословія“: уже Повість ставить в вину Задніпряцям, що вони не повздержували свого срамословія навіть перед батьками й жінками²⁾: само по собі срамословіє, очевидно, не дивувало автора. В науках моралістів ми потім нерас стрічаємо ся із сею вадою³⁾. Безперечно, що се-ж срамословіє в піснях, обрядах і просто розмовах було одною з головних причин, чому сї моралісти тяжко нападали на народні ігрища, забави й взагалі на „глузлення“ (розривки, забави). Слово о митарствах нападає на „буєсловіє и срамословіє и безстудная словеса, и плясаніє сже въ пиру и на свадьбахъ и въ навечерникахъ и на игрищахъ“; правило м. Іоана, повздержуючи духовних від участі в пирах, робить се з причини „худенія, нечистословія і блудного глузленія“⁴⁾.

Сексуальна „нечистота“ була одною з кардинальних вад старо-руської суспільности в представленню християнських моралістів. Друга широко розповсюднена вада, на котру теж сильно нападало духовенство, було п'янство. Про традиційний нахил Руси до „веселія пити“ я вже казав⁵⁾. Як з одного боку музика і спів, так з другого боку п'яченне було невідмінним атрибутом свята, забави, товариського вібрання. Се дуже докладно ілюструє правило м. Іоана: пир для нього синонім п'янства⁶⁾; дозволяючи духовним особам бувати на обідах і пирах, він каже виходити з них, коли починасть ся „іграніє, плесаніє і гуденіє“, і взагалі цурати ся „начинанія і игранія і бесовского п'янія і блудного глузленія“ пирів⁷⁾. Дозволеною порцією моралісти уважали три чаші — „по заповѣди

¹⁾ Див. т. I с. 310.   ²⁾ Іпат. с. 8.

³⁾ Наука Луки Жидяти — Памятники церковно-учит. литер. I с. 15, Слово о митарствах — Рукописи гр. Уварова с. 112.

⁴⁾ Памятники церковно-учит. лит. III с. 291, Правило м. Іоана § 24, 29.

⁵⁾ I с. 276—7.   ⁶⁾ § 30.   ⁷⁾ § 16, 24.

святыхъ отецъ, сже узакониша православнымъ по три чаші“. Дуже інтересне слово „св. Василя, како подобасть въздержати ся отъ пьянства“¹⁾ четверту чашу уже признає „отъ непріязни“, але до семої чаші не уважає ще п'яченне чимось страшним, тільки не без гумору іронізує над компанією. По четвертій чаші, компанія, каже воно, перестає зовсім їсти, починає „бесѣды блага бесѣдовати“: „люблять поучувати ся, допитують ся від премудрихъ філософів, філософи ж ладять язык на відповіді; закидають удку слова в глущину божественного розуму, кидають мережу св. писанія в море словеснихъ риб, загострюють гадку щоб нерозумнихъ принести в жертву правдивого розуміння; великі пани стають дуже розважними і розпростирають на всіхъ свою любов, милосерде на бідних, на своїхъ домашніхъ піклованне, хочуть помагати всімъ немічнимъ і бідним; люблять честь, змагають ся до більшихъ усьпіхів; взагалі кождий веде себе відповідно до свого зайнятя: отці духовні нпр. учать своїхъ духовнихъ дітей спасенію, звуть на покаянне, показують їмъ дорогу до небесного Єрусалиму; і прості люде теж говорять кожде про своє“. Аж сема чаша „богопрогнївительна, Духа святаго оскорбительна, ангел отгонительна, бісовъ возвеселительна“, бо по ній починаєть ся сварка, бійка, „блудъ и студъ“, „игры бѣсовскыя и гѣсни и плясанія“.

Взагалі широке розповсюдженне нападок на п'янство в нашихъ старімъ письменстві, і оригінальнимъ і перекладанім, чи то в спеціальнихъ наукахъ проти п'янства, чи то в загальнійшихъ моральнихъ поученняхъ, де п'янство і роспушта служать головними предметами пересторогъ і докорів, — служить виразнимъ доказомъ, якъ ся вада широко розповсюджена²⁾.

¹⁾ Видана у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки о малоизв. и неизв. памятк. LVIII с. 321, з рукоп. XII в., і у Пономарьова Памятники III с. 95. Початокъ сього слова не ясний, дуже можливо, а навіть правдоподібно, що воно свійське, але у всякімъ разі певно, що воно мало на Руси широке розповсюдженне, судячи по максимі про три чаші, що повторяєть ся і в науці т. зв. Теодосія і в слові о погѣхъ (Пономарьов III с. 109), де поручаєть ся не неволити на пирахъ духовнихъ осібъ аби пили більше якъ три чаші.

²⁾ Окрімъ сказаного слова св. Василя див. ще слово т. зв. Феодосія о чашахъ — Учен. записки II отд. II 196, 198, 199—200, пор. Срезневскій Свѣдѣнія о малоизв. памятникѣ LVIII, Слово про хмель (Кирила Философа) — див. дальшу нотку; у Пономарьова в Памятникахъ т. III видане ще Слово нѣкогого старца и Слово св. отецъ (ч. 49 і 50). Дрібнійші нападки на п'янство — в Правилі м. Іоана § 34, в поученняхъ Луки Жидята, III новгородського (§ 1), Якова кн. Івъславу, і анонімні — Рус. ист. библ. VI с. 104, 113, Памятники III с. 22, 30, 59, 65, 68—9, 75, 76.

З спеціальних інвектив окрім згаданого вже апокрифічного „слова св. Василя“ особливої уваги варте дуже популярне „слово святихъ отецъ о п'янствѣ“ і апокрифічне слово Кирила Философа, інакше „повість о хмелю“, широко розповсюджена і дуже правдоподібно — зложена в давній Русі: в зручно, широко і сильно намальованім образі показує вона лихий вплив п'янства на всі верстви суспільности й заразом — його широке розповсюдження:

„Так каже хмель до всіх людей, — до священничого чину, до князів, бояр, до слуг, купців, богатих і бідних, чоловіків і жінок: я сильний, сильніший всіх плодів земних, від кореня сильного, від племені великого й многогородного. Маю я ноги слабкі, черево не жадне, руки ж мої держать усю землю; голову маю високомудру, а розумом ні з ким не зрівняю ся. Хто зо мною пристає, зроблю з нього роспустника, до молитви не пильного, в ночі не сонливого, на молитву не встанливого; город або село його зроблю пустим, самого бідаком, а дітей його невірниками.

„Так каже хмель: пристане зі мною цар або князь, — зроблю його впочатку гордим і пишним, потім дурним і нерозсудним, лютим і немилосердним до людей; почне він пити всю ніч з молодими дорадниками, а спати почне до півдня, людям управи не давати; бояре його піchnуть брати від сиріт хабари, судити суд несправедно, сироти ж і убогі вдовиці почнуть плакати ся на непорядки, і всі почнуть його зневажати.

„Так каже хмель: коли пристане ві мною єпископ, або ігумен, або піп, або дякон, або чернець — буде він ні божий ані людський, всьому світу в прикрість, і гідність свою стратить.

„Так каже хмель: коли пристане ві мною боярин великий, зроблю його злобним і немилосердним і хапчивим, і царь або князь, побачивши то, скине його з уряду, і він вкінці буде плакати ся над своїм упадком.

„Так каже хмель: коли пристане ві мною купець, зроблю його убогим і бідним, в вічних клопотах, буде він ходити в старій одежі і в подертих чоботях, пічне повичати від добрих людей золото й срібло, заставляти жінку й діти, не винайнуть йому подвіря ані повичати йому не схотять нічого, бачучи його п'яцтво, убожество й непорядність“ і т. и.¹⁾.

¹⁾ Слово се звістие в різних версіях, більше або менше перероблених і підновлених. Найдавніший з опублікованих кодексів належить до XV в., але й тут се слово має вигляд незадавої перерібки. Відреставрувати його первісний вид, що мусить іти ще в староруських часів, досі ніхто не

Третя вада тодішньої суспільности в представленню християнської літератури, на котру теж, хоч може й менше, ударяла християнська проповідь — се суворість і немилосердність в відносинах. Моралісти нападали спеціально на надужитя правительства і його агентів, на немилосердність до челяди, і особливо на немилосердну лихву — я поставив сі предмети в порядку степенування тої енергії, з котрою на них духовенство нападало.

Дуже інтересну серію поучень против надужить князів і їх урядників містять декотрі Кормчі. Маємо тут „Слово Сирахово на немилостивыя цари и князи, иже неправдою судятъ“, „Слово о гордости“ („Величашыся ли силою и властію, то кака есть сила, повѣж ми, или власть? яже челоувѣкы поставленъ еси царемъ, буди вугруду царь сам себѣ...“), „Слово о судіях и о властелехъ емлющихъ мѣду и не въ правду судящихъ“, „Слово святого Василия о судіях и о властелехъ“. Се остатне цитує сьв. письмо: „за те, що ви, будши служителями божого царства, не судили по правді, ані заховали закона божого, ані сповнили його повелінь, страшна і скоро прийде на вас кара“ і т. и., але далеко інтересніші його оригінальні інвективи: „Коли бо тивун без правды осужує і „продає“ (бере кари), а за ті гроші купує собі їжу, пите й одержу, а вам на ті гроші купують обіди і роблять ся пири, то се, як я казав, так як би стадо Христова віддалисьте татам і ровбійникам“. „Писано бо: недобрий догляд від лисиці курам, не добре льву пасти вівці, оден вовк всю чреду смутить, оден тать всю країну псує — так і при царі неправдим всі слуги під ним беззаконні“¹⁾.

Сі збірки поучень, що хоч підписані іменами різних отців, своїм змістом зраджують руську редакцію, очевидно, не припадково опинили ся в Кормчій: вони мусіли служити матеріалом для науки князям і їх урядникам, так само як і зібрані в Кормчих правні пам'ятки. З такоюж цілею на вступі Руської Правди в де-

---

пробував. Я дав виїмки, комбінуючи з різних редакцій — див. Ученныя Записки II отд. академії V с. 64 (з код. XV в.), Памятники старинной рус. литературы II — з код. XVII в., Сборникъ II отд. т. XLII (передруковано в Памятниках вид. Пономарьова т. III) — ширша редакція, XVII в.

¹⁾ Востокъ — Описание рукописей Румянцев. музея с. 305, Рокшампфъ Обзорніе Коричей² с. 135 sq. Перегляд сих наук князям дає проф. Дяков в своїй книзі: Власть московскихъ государей, 1889, с. 47 і далі.

котрих кодексах уміщено витяг із згаданого „Слова св. Василя о судах и о властелях“¹⁾.

В декотрих Коричих уміщене також дуже інтересне оповідання, звісне і в інших збірниках, і також, очевидно, звернене до князів на науку: Розмова тверського єпископа Семена з полоцьким кн. Константином, „гдѣ быти тивуну и князю на оноумъ свѣтѣ“²⁾:

„Князь Константин Безрукий, хотячи на пиру доворити своему тивуну, спитав єпископа перед всіма: владико, де буде тивун на тім свѣті? Єпископ відповів: там же, де й князь. Князю прикро се було чути й він сказав: як то? тивун неправедно судить, хабари бере, люди „продає“, мучить, все але діє, а я що роблю? І сказав єпископ: коли князь буде добрий, богобойний, жалує людей, правду любить, то він і тивуном або волостелем виберас мужа доброго, богобойного, повного страха божого, розумного, праведного, що все робить по закону божому і розумієть ся на суді — тоді і князь в раю і тивун в раю. Коли ж князь не має страха божого, християн не жалує, сиріт не милує, вдовицями не журиєть ся, то він і тивуном або волостелем поставляє чоловіка лихого, що Бога не боїть ся, закона божого не знає, суда не розуміє, — на те тільки аби князеві добував гроші, а людей най не жалує, напустив його як голодного пса на стерво; се так якби пустити скаженого чоловіка на людей, давши йому меч — так робить і князь, даючи зпроможність лихому чоловіку нищити людей — такий князь іде в ад, і тивун з ним в ад“.

В декотрих кодексах до сього оповідання долучаєть ся й безпосередня моральна наука для князів: „Но глаголю вамъ, царемъ и княземъ и намѣстникомъ: утѣшайте скорбящихъ, избавляйте многихъ отъ руки сильныхъ, сіи бо (убогі) отъ богатыхъ обидими суть и притекають къ вамъ яко защитникомъ благымъ, но вы, цари, князи и намѣстники, подобни есте тучи дождевнѣй, иже истечеть надъ моремъ во время ведра, а не надъ землею жаждущею воды! вы тѣмъ болѣ даєте и помагаете, у нихже много злата и сребра, а не тѣмъ иже не имуть ни пѣназя: бѣдныхъ порабощаете, а богатыхъ даєте“³⁾.

¹⁾ Калачевъ Предварит. юридическія свѣдѣнія² с. 257 і далі.

²⁾ Судячи по імені тверського єпископа Семена се оповідання датуєть кінцем XIII в. — Калачева О значені Коричей с. 128.

³⁾ Розмова еп. Семена — Карамзинъ IV вр. 178 (в мові найбільше зістало ся старинности, але текст очевидно скорочений), Розеншампфъ Обозрѣніе Коричей³ с. 139, Памятники стар. рус. литер. IV с. 185.

Основну гадку наведеного оповідання розвиває „Наказаніє княземъ иже дають волость и судъ небогобойнымъ и лукавымъ мужемъ“, що з другого боку близько підходить до згаданого вище „Слова св. Василя“: тому в усіх трох поученнях в різних версіях ми стрічаємо різні запозичення — спільні фрази і цілі уступи. Вичисляючи тексти, що вказують на обов'язок влади — пильнувати правди, Наказаніє звертає ся до неї з таким закидом: „Писано так: князь — се правда світу сього. А ви поставляєте властелями і тивунами людей небогобойних, пискатих (язичны), злохитрих, що не розуміють судити, не пильнують правди, судять пані, спішать ся скорше судити, а Бог велів не рішати справи в однім дні — грабителів і хабарників (мздоимцы), що заносять ся гордістю і величаннем. А коли правий, заслужений ними, припадає до князя, то князь не слухає його — як той „судилъ на его душу“. Автор пригадує при тім Пілата, що також хотів умити руки, зложивши вину на кого иньшого, але не увільнив ся тим від вини¹⁾.

Цікаво одначе, що сі всі інвективи належать до анонімної літератури; з авторів можна вказати тільки коротку апострофу до „скверних і немилостивих судів“ у Серапіона²⁾.

Далеко частійше стрічають ся в моралістичній літературі апострофи против надужитъ в відносинах „господина“ до челяди, але вони переважно короткі і вплетені в иньші загальніші науки. В них поручаєть ся поводити ся з челядію як з своїми власними дітьми, учити їх побожності й моральности, не обтяжати їх роботою, давати все потрібне для прожитя (кормлю и порты)³⁾.

Наука новопоставленому сьвященнику забороняє приймати датки до церкви між иньшим від немилосердних властителів, лихварів і недюдських до своїх рабів панів (томя челядь свого гладъмь и ранами), подібно як від розбійників, злодіїв, распустників і т. и. Слово о митарствах (з іменем Кирила Туровського) зачисляє між тяжкі гріхи немилосердність до бідних і до своїх рабів, коли хто не дав їм досить їсти й одіжи, обтяжає роботою або безпотрібно бє, кривдам доводячи їх до самоубийства — „в воду вмещущих ся и отъ своихъ рукъ исправивших ся отъ насилія“⁴⁾. Ся звістка

¹⁾ Памятники стар. рус. лит. IV с. 184.

²⁾ Пѣтуховъ — Серапіонъ владимірскій, тексти с. 2.

³⁾ Памятники Пономарьова III с. 25, 57, 114, 127, Рус. ист. библ. VI с. 123.

⁴⁾ Рус. ист. библ. VI с. 107, Рукописи гр. Уварова с. 113.

про самоубийства рабів дуже важна для характеристики життя!

Одно з поучень поручає старих рабів пускати на свободу. Друге сильно виступає против тих, що вимагають від рабів великого викупу (ізгойство): „Найгірший гріх, коли хто бере ізгойство з тих, що викупають ся з неволі! Не будуть вони мати ласки від Бога, бо не мали ласки до подібного їм, сотвореного божою рукою чоловіка, не задоволили ся справедливою ціною. Вони гублять не тільки свої душі, але й свідків, що попереають їх і помагають їх злобі, і суднів, котрих прихилиють до себе великими хабарами й дарунками. Хто продає челядина, нехай візьме за нього стільки, скільки сам дав, инакше виходить, що він заробляє (наклади емля) і „прасолить“¹⁾ на живих душах, з котрими має стати на страшнім суді. Коли хто викупаєть ся на свободу, нехай даєть за себе стільки, скільки за нього заплачено; а коли трапить ся, що він ставши свобідним, почне викупати дітей²⁾, і на них також схочуть брати ізгойство, то се значить продавати неповинну кров — за сю кров Біг пімстить ся на них на страшнім суді, ліпше-б їм було не родити ся, як іти на несканзанні жуки!“³⁾

Що правда, не треба знову дуже ідеалізувати сеї церковної науки милосердя: се милосерде було досить релятивне. Так досить популярне слово Іоана Златоустого „како имѣти челядь“, поручаючи панам „наказувати“ свою челядь, каже їх карати за непослушність, тільки „не черезъ силу, а по розсмотрѣнію, якоже мудрость божія⁴⁾ глаголетъ: до 6 или до 9 ранѣ, аще ли зла вина, велика вельми, то 30 (вар. 20) ранѣ, а лише не велимъ“ — „так покаравши його і душу його спасеш і увільниш його від битя сторонніх людей“⁶⁾.

В нападах своїх на лихву духовенство звичайно не відрізняло властивої лихви, себто занадто високого проценту, від проценту взагалі: всякий взагалі процент християнські моралісти уважали противуприродним і неморальним⁶⁾. Тому і в нашім пись-

¹⁾ Прасолити — торгувати солеко, потім — взагалі торгувати.

²⁾ потомъ же, будя свободень, ти добуде[ть] дѣтей.

⁴⁾ Рус. ист. библ. VI с. 842—3.

⁴⁾ Сираха 23.10. ⁵⁾ Памятники III с. 129.

⁶⁾ Ся ідея, що процент, хоч би малий, хоч би на добре ужитий, все-ж таки неморальний, положена в основу інтересної новгородської повісті про Щила (час її написання кладуть коло XV в.): посажник Щил давав кущям гроші, на дуже низький процент, і за ті гроші поставив монастир, але єпископ не посвятив церкви, поставленої на такі гроші, а сам

менстві рідше стрічаємо розрізненне „не милостивого рѣза“ від рѣзоїмства взагалі, а частійше маємо загальні інвективи на се остатнє. Таких загальних виступів против „рѣзоїмства й лихоїмства“ повна наша перекладана й оригінальна література. Ми бачили вище, що наука съвщенику забороняє приймати від „рѣзоїмця“ дар до церкви як від розбійника або злодія; канонічні наші писання, за грецьким Номоканоном, уважають рѣзоїмство перешкодою до съвщєння на церковну службу; наука про сповідь ставить рѣзоїмство між найтяжші гріхи: поручаючи всяке неправедне майно звертати, аби привернути собі ласку божу, вона каже крадене віддавати десятирицею, а „рѣзоїмне“ — сторицею! В дуже сильних виразах виступає против лихви м. Никифор: „коли ти постиш ся, а береш великий процент, нічого не поможе тобі піст: ти думаєш, що постиш ся, а сам їси м'ясо — не м'ясо овече або иньшої худоби, призначеної на поживу, а плоть братню, бо ти рѣжеш йому жили і колеш його тяжким ножом — „лихоїманія неправедныя мзды тяжкаго рѣза“¹⁾.

Се слово Никифора інтересне тим, що робить уступки фактичним відносинам і виступає, як бачимо, против „тяжкого рѣза“: заохочуючи дарувати довжникам довги, він каже: „аще ли то неможцо, поне великій рѣзъ остави, иже якоже змѣя изъѣдають окаянніи убогія“. Подібно і Нифонт новгородський каже съвщеника відставляти за лихву, а свѣтських людей упоминати аби не брали проценту (наимъ рекши лихвы), „а коли не можуть від того відстати, то казати їм: будьте милосердні, беріть малий процент, „аще по 5 кунъ даль еси, а 3 кунъ возми или 4“ (сі останні слова я розумію, як сказано вже, так: „нпр. як позичив еси по 20% то візьми 12 або 16 тільки“). Подібно висловляється й анонімне „Сказаніє о заповѣди св. отець о покаянні“: „аще не можете остати, то дайте легко — по 3 куны на гривну или по седми рѣзанъ (14%)“. Але як я сказав, такі гадки в нашій старій моралістиці дуже рідкі.

Щли попав у некло й тільки парастасами й милостиною його виратували свідти. Памятники стар. литературы т. I. Про час написання повісти див. Мрочекъ-Дровдовскій О деньгахъ Р. Правды с. 142—4, Ключевскій Боярская дума с. 193.

¹⁾ Історія церкви Макарія II, 367 (Слово м. Никифора). Правила еп. Лі — Ж. М. Н. II. 1890, X. Рукописи гр. Уварова с. 112 (Слово о митарствах Кирила гуровського). Серапѣон — вид. Пѣтухова с. 3, 14. Рус. ист. библ. VI, 24—5, 91, 107, 125, Памятники Пономарьова III, 39, 65, 76. Срезневскій Свѣдѣнія о малорав. пам. XLI с. 25—6, XLII с. 307 (о покаянні).

Як бачимо, перегляд тем староруської моралістики дає нам інтересні образи староруського життя. Зберемо ще кілька характерніших конкретних сцен і образків сього життя. На жаль, джерела наші ними не багаті, і треба задовольняти ся тим, що єсть.

Звичайне буденне життя князя малює перед нами Мономах; з певними змінами се буде образок життя боярина, взагалі „лучшого чоловіка“, солідного і трудящого. Встає він рано — „аби сонце не застало в ліжку“ — так робив Мономахів батько і всі „добриі мужи совершенниі“. День починає він від церкви — вистоїть заутреню; при широкім розповсюдженню домових церков уже на початку XII в., се мабуть, робили взагалі „ліпші люде“. Сонце стрічав Мономах уже по службі Божій і приступав до щоденної роботи: „думав з дружиною“ або правив суд. Наглядав і домашнього порядку — „в дому своїм не лінуйте ся, каже він синам, а всього доглядайте, не здавайте ся на тивуна ані на отрока, аби люде, приходючи, не сьміяли ся з вашого дома ані з вашого обіду“¹. Мономах ставив собі то в честь, що він доглядав „весь наряд“ в домі, — ловчих, конюхів, соколів і ястребів, а навіть і церковної служби. По обіді, що мусів бути перед полуднем, звичайно лягали спати: „спання Богом призначене на полудень, поясняє Мономах, бо о тім часі спочиває і звівр, і птиця, і люде“. Як розривку, при вільнім часі, Мономах згадує лови — „на ловь їхати“, або переїхатись — „поїздити“. День, судячи з історії про смерть Володимирка, закінчував ся теж церковною службою: князь ішов ввечері до своїх покоїв „переходами“ з церкви, від вечірні, коли нагло його ударила слабість. Лягали як добре звечеріло — десь коло 9 години мабуть — ся пора так і зветь ся „влагомо“¹). В ночі Мономах навчає встати й помолити ся або бодай ударити поклін, „бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемагає диявола, і що согрішить за день, тим з того очищуєт ся“²).

Мономах, представляючи собою побожнішу меншість тодішньої суспільности, в проявах побожности мабуть ішов дальше від більшости своїх сучасників. Тому ж він пропустив у своїй науці деякі звичайні приналежности княжого і взагалі багатого життя, які не похваляли ся духовенством. Нестор нпр. дає знати, що музика

¹) Агонія Володимирка почала ся, коли „бысть велии вечерь“, а умер він „якоже бѣ влягомо“, післяний же потім гонець приїхав у Болшів, килко відти, „къ куромъ“ (Іпат. с. 319).

²) Порівняти з тим слово про нічну молитву — у Пономарьова Памятники III ч. 23.

була звичайною розривкою князів в вільні часи, — Теодосий, прийшовши якось до Святослава, застав там музиків: одні грали на гуслях, иньші на органах, треті на „забрах“, „і всі грали і забавляли ся, як то звичайно у князів“¹⁾.

Княжа охота практикувала ся не тільки як коротка розривка на кілька годин, а вела ся на ширші розміри: не дурно на княжих дворах бували особні ловецькі наряди, а княжі псарі засідали цілі села²⁾. Були у князів спеціальні „ловища“ (на звіри) і „перевісища“ (на птицю); з Київа їздили на лови часом на далеке пограниччя — в околиці Тясмина; Володимирко їздив на лови з Галича до Тисмениці і т. и. Про свої ловецькі подвиги багато, з утіхою оповідає й Мономах³⁾.

Мономахова Наука малює нам жите буденне, трудяще; роскішне й веселе жите богача малює епізод одного слова про богача й Лазаря, незвичайно інтересний, але на жаль не зовсім певний що до свого руського початку (хоч нічого такого, що б противило ся руському побуту, в нім нема). „Богатий, каже воно, убрав ся в „багор“ (пурпур) і паволоку; коні в нього були білі, прибрані золотом, сідла позолочені; перед ним бігли численні раби його в шовкових убраннях і золотих гривнах, иньші знову з заду, вбрані в „мониста“ (гривни) і обручі, одно слово — виїздив він з великою славою. При обіді стояло багато посуду золотої й срібної, великі срібні позолочені чаші, кубки, чарки; було багато ріжних страв: тетеревів, гусей, лебедів, журавлів, рябців, голубів, курей, зайців, оленина, вепровина, телятина, воловина, всякі наптки — вино, мід чистий і варений з коріннем (пльшпраний — властиво з перцем), квас. Шли до пізної ночі з гуслями, дудками, бували великі забави з приборниками (ласкавьцы), „шпилями“, сьміхунами, танці, сьпіви, всякі паскудства; багато кухарів трудило ся, обливаючи ся потом, иньші знову слуги бігали, носячи на пальцях тарілі, иньші обережно махали (для прохолоди), иньші тримали срібні умивальниці, иньші — посуду з горячою водою, иньші — фляшки з вином; всі вони трудили ся, аби наситити черево одного богача. На ніч приберали йому ліжку прикрашене слоновою костью, з перинами з паволоки, застелене м'якими шовковими простиралами, з витканими wzорами; коли він лежучи не може заснути, одні гладять йому ноги, иньші гласкають по бедрах,

1) Життя Теодосія л. 26.

2) Пат. с. 343.

3) Текст в т. I с. 225, там і иньші звістки.

по плечах; інші оповідають байки й всілякі сьміхи, інші грають¹⁾.

Сей інтересний образок, на жаль, як я сказав, не певний, чи належить до руського побуту; тому зберемо кілька дрібніших образків і деталей з наших джерел, що можуть його або доповнити або заступити. Анонімний автор життя Бориса і Гліба описує роскш княжого жита в таких деталях: „де слава сього сьвіту — пурпур і шовк (брачина), сребро й золото, вино, мід і дорога їжа, бистрі й великі коні, нечисленні дани й пишання своїми боярами?“²⁾. Волинський літописець каже про Володимира Васильковича, що він повернув у гроші й роздав бідним: „золото і срібло, й дороге камінне, золоті й срібні пояси свого батька і свої, великі срібні „блюда“ (тарілі й таці), золоті й срібні кубки, великі золоті намиста своєї бабки й матери“³⁾. Туалета князя так описує ся на Данилі: „був кінь під ним на прочуд гарний, кульбака в червоного золота, лук і шабля теж прикрашені золотом і ріжними дивними прикрасами; кафтан на ньому з грецького золототканого шовку, сшитий золотими плоскими коронками; чоботи зеленої шкіри, вишивані золотом“⁴⁾. Виїзд значного боярина київського (XI в.): „одягнувши ся в пишну („свѣтлу“) одежу, сів на коня й поїхав; наоколо його їхали отроки, а інші вели перед ним коней в богатім убранню“⁵⁾. Улюблені отроки носили на собі гривни золоті й пишали ся дорогими убраннями: „горді слуги“ перемиського єпископа пишали ся „бобровими сагайдаками, вовчими і борсуковими шапками“⁶⁾. Як бачимо сі подробиці в дечім дуже близько підходять до вище поданого образу жита богача.

Богаті подробиці про туалетні окраси дає археологічний матеріал, особливо про туалет жіночий. На голові носили — мабуть тільки княгині — золоті діадеми. Маємо дорогоцінну діадему, зло-

¹⁾ Сей епізод містить ся в слові про милостиню, звістнім в кількох копіях, уже від XIII в.; його початок скорочений з псевдо-Злостоутового слова про страшний суд (Монфокон X. 831, *vrugia*), як виказав я в своїй історії Київщини (с. 401); образ жита богача, вставлений в евангельську притчу про богатого й Лазаря, має багато варіантів; се в усякім разі показує, що сей образок, як би навіть не був руський що до свого початку, зміняв ся під впливом вражін дійсного руського жита. Видане слово у Срезневского Свѣдѣнія о налогах. памятникѣх LXXVIII.

²⁾ Вид. Срезневского с. 45.   ³⁾ Іпат. с. 601.

⁴⁾ Іпат. с. 541.

⁵⁾ Житне Феодосія л. 7.

⁶⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ 50, Іпат. с. 528.

жену з дев'яти золотих, емальованих бляшок, нанизаних зі споду на нитки або дротики; крайні — вузлі бляшечки мають декоративний орнамент, сім середніх, в формі аркадок, мають образки Христа, Богородиці, Предтечі, архангелів і апостолів; з низу і зверху сі бляшечки мають на дротиках привішені окраси з золота і перлів. Друга, знайдена недавно в одному з порських городів, подібної форми, але не така богата, простішої роботи, має лише на середній бляшечці півдекоративний образок (як звичайно її голують — Александра Великого на гріфах), решта — чисто декоративний орнамент¹). Третя, ще новіша (скарб в Кам'яного Броду, коло Радомисля) — складається з одностайної золотої бляхи, декорованої камінням, оточеною травчатыми орнаментами і привісками²). В подібній ролі наголовних окрас могли уживати ся окраси з нанизаних на нитку або дротик золотих або срібних бляшок, досить росповсюднені, судячи по находкам; однак вони могли служити і намистом, і для інших окрас³).

На ухах жінки носили різнородні ковтки: більші чепляки ся не за ухо, а до головного повою чи навязки. Недавно в одній розкопці знайшла ся досить добре захована така повязка, з підшитою шкірою матерії, з нашитими срібними бляшками і з ланцюхами, що спадали на уха⁴). Маємо великі золоті емальовані ковтки в формі мушлі чи мошонки, подібні срібні — різьблені або з черненими окрасами, срібні ковтки з трьома галками насаженими на дріт, або з одною галкою — великою й багато орнаментованою. Подібних же типів, але менші ковтки носили ся в ухах. Вони знаходять ся в великій числі, особливо золоті і срібні ковтки з трьома галками: в декотрих находках знаходжено їх десятками; нпр. в Києві в 1877 в., в д. Єсикорського знайдено разом 30 золотих і 20 кілька срібних⁵). Судячи по оповіданню про

¹) Перша діадема знайдена в Києві, 1889, в д. Гребеновського — видана у Кондакова Русские клады I таб. VIII, друга коло Сахнівки (Дівичгора) в р. 1900 — Археол. лѣтоп. Юж. Россіи 1901 і Ханенка Древности Приднѣпровья V табл. 33.

²) Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1904 с. 106.

³) Золоті нанизані бляшки — нпр. Київ, 1877, з дому Ліскова — Толстой і Кондаков V. 112, Рус. клады I табл. XV; 1880, Житомир. ул. — Р. Клады I табл. II; 1887, Михайлів. мон. — іб. табл. VI і VII Сахнівка — Ханенко V табл. XXIX.

⁴) Геє — Роскопки у гор. Очаковъ (Арх. л. Ю. Р. 1904).

⁵) Русские клады I с. 195 і далі; Толстой і Кондаков V с. 108 і далі, також 137—143; Бобринскій I таб. XX і II таб. XX; Кол. Тарновського таб. II; Ханенко V табл. XIX—XXIV; Молотівський скарб

Святослова¹⁾, такі менші ковтки носили не тільки чоловіки, але й жінки.

Найбільше розповсюднені й прості нашийники — „гривни“ робилися з срібного дроту — плетеного або масивного²⁾. Вони стрічають ся дуже часто, а як сї гривни й ковтки були розповсюднені у нас в давнину, показує оповідання про контрибуцію, взяту Володимирком в Мичську: люде, не маючи грошей, позбєрали ковтки й гривни (серебро из ушью и съ ший) й переливши їх на гроші, тим заплатили³⁾. Тільки, як показують теперішні нахідки, сї ковтки й гривни у простїйших людей бували з дуже лихого й дешевого срібла. Широко розповсюднені були й намиста з різних шкляних, порцелянових і кам'яних коралів.

Як нашийники уживали ся, очевидно також низки срібних, часом золочених бляшечок, півциліндричної форми, досить розповсюднені і уживані здається ся також і для інших декораційних цілей (нпр. наручників)⁴⁾. Золоті нашийники стрічаємо таких же типів, що й срібні — з металічного дроту і низаних таких же півциліндрків. Цікавіші золоті гривни з низаних металічних обручок або галок, філігранових, ажурних або повних: коротші, що служили нашийниками, і довші, що пригадують літописні „золоті цїпи“ бояр⁴⁾. Особливо ж дорогоцінну категорію становлять ланцюхи з злучених шарнірами золотих емальованих мадальонів, звістні в кількох примірниках в Києва й Чернигова, що служили, мабуть, окрасою самих князїв; правдоподібно, на такі ланцюхи навішували ся дорогі круглі образки (панатїї), емальовані, прикрашені перлами і каміннем і представлені особливо трома нахідками

— Записки Н. т. ім. Ш. т. XXV: нахідки Старявська й Збручська в інст. Осолинських (муз. Любомирских, каталог с. 21 — хибно назване *paglownik'om*).

¹⁾ Див. т. I с. 299. ²⁾ Іпат. с. 289.

³⁾ Такі знаки нпр. Київ, 1885, д. Єсякорського — Р. Клады I, табл. 3 і 5, 1889; Гребеновского — ів. таб. IX; Мартинівка (Київ. пов.) 1886 — Бобринській Курганы Сѣлы I табл. XVIII; Кляжа гора (вілька) — Коллекція Тарновского с. 13 і табл. II; Сахнівка — Ханенко V табл. XXIV, XXV, XXIX; Чернигів — Р. Клады I таб. XI; Льгов — Толстой і Бондаков V 116; Галич — Археол.-библ. выставка, 1888, табл. I.

⁴⁾ Іпат. с. 490. Київ, 1876, д. Ліскова (два золоті ланцюхи) — Толстой і Бондаков V. 113, Р. Клады I. 115, 1880; Житомир. улица — Клады таб. H, 1887, Михайлів. мон. — ів. таб. VII. Сахнівка — Ханенко V табл. XXIX і XXXI. В новім скарбі Михайлів. мон. (Археол. жтоп. Ю. Рос. 1903 с. 299 і далі) знайшло ся кілька срібних ланцюхів з різнородних окрас.

— київською (1880), сахнівською (1900) і рязанською (1822)¹).

Наручники — брансолети найбільше росповсюднені між простішими верствами були шкляні, з різнокольорового шкла, гладкого й крученого, що в превеликій масі стрічають ся взагалі на місці княжих осад. З металічних маємо кручені з дрота, звичайно срібного, і зроблені в срібної бляхи, з двох половинок, звязаних шарніром, рівних з середини, різблених зверху, й ин.²).

Перстені — золоті й срібні не визначають ся особливим богатством і різnorodністю; вони уживали ся головно як печатки, хоч стрічають ся перстені і з оправленими камінчиками. В однім галицьким скарбі з Молотова, з XIV в. знайшло ся кілька перстенів з фігурами й написами вповні аналогічними з печатками бояр на грамотах Юрия-Болеслава³).

Крім сих категорій окрас маємо асортименти гудзиків — золотих, емальованих, ажурних; срібні аграфи з трома галочками (подібного типа як і кульчики), що нашивали ся може на кафтан; нашивані бляшки — срібні, золоті, емальовані; великі срібні ланцюхи — ретязі, що очевидно призначали ся не на гривни, а хіба як перевязи, або для коней⁴), і т. и.

Останки дорогих убрань — шовкових, брокатових, нашиваних дорогими бляшками, низаних перлами і т. и., могли в нахідках заховати ся тільки в нужденних фрагментах, що взагалі досить мало звертали на себе увагу. Недавно описані такі дорогі ковніри, вишивані золотом і перлами, в нашиваними золотими емальованими бляшками і гудзиками, з Київа і околиць Київа⁵).

Сі нахідки дають нам живе понятє, на скільки жите вищої веретви — князів, „великих“ княжих бояр і богатих капіталістів могло заходити в сфери роскоші, богатства, смаку. Декораційна його сторона може будити не раз навіть подив наш. Але вимоги ком-

¹) Дивись Р. Клады таб. I, VI, X, XVII, Ханенка V таб. XXXII.

²) Першу категорію представляють нпр. наручники з Київа (1885, д. Єсикорського і 1889, д. Гребеновского) — Р. Клады I табл. III, V і IX, і Княжої гори — Бобринскій II таб. XX, кол. Тарновского таб. II, Ханенка V таб. XXI, XXVI; другу категорію — нпр. молотівський наручник, вид. в Записках т. XXV (там вказані й иньші аналогічні).

³) Нпр. див. колекції київських перстенів — Р. Клады I, V, IX, XV (і с. 139), кол. Тарновского с. 16, Ханенка табл. XXXIII, Молотівський скарб — I. с.

⁴) Р. Клады I с. 115, 118, 135, Толстой і Кондаковъ V с. 109, 114, 119, Бобринскій I таб. XX і II таб. XX, Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1903 табл. XV—XVI.

⁵) Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1903 с. 312—3, 1904 с. 88 і далі.

форту при тім були дуже невисокі, не вироблені, і поза тою зверхньою декорацією, численністю служби й двору, достатком життя, само воно визначалося великою простотою й невивагливістю. Такий нпр. найвищий репрезентант сучасної освіти й культури, прихильник штуки і „філософ“ князь Володимир Василькович, що останні місяці свого життя пролежав на ліжку не встаючи й мав причини отже подбати про всяку вигоду бодай у тім, — лежав просто на соломі: „и взявши в руку соломи з своєї постели, сказав: „хоч би я тобі, брате мій, дав той віхоть соломи, ти і того не давай нікому по моїм животі“, казав він послови, що посидав до свого брата Мстислава¹⁾.

В культурній еволюції Руси сих століть фактом найважливішим і найзначнішим своїми впливами і переминами, счиненими в сій еволюції, було християнство із зв'язаними з ним культурними моментами.

Ми вже знаємо, що ґрунт для нього в більших торговельних і культурних центрах Руси мусів бути приготований значно скорше його урядового запровадження²⁾. Знаємо, що з формального боку християнізація Руси пішла досить скоро, й заходами Володимира та Ярослава формальна її сторона — організація церкви, в українських землях була майже закінчена: організована була руська церква, засновані катедри по більших центрах, сформована священнича верства³⁾. Протягом одного століття християнізація по більших центрах, особливо в самих Києві зробила значні успіхи і в суспільности. Ми бачили нпр., яка маса домових церков була уже в Києві з кінцем XI в.; між суспільністю визначають ся в тім часі люде вже вповні віддані християнській науці; зростає число монастирів і монахів.

Настрій київських мас ілюструє епізод з волхвом, переказаний літописею; додаю, що свою властиву ціну набуває при порівнянні з аналогічним епізодом новгородським. В 70-х рр. XI в. в Києві в'явив ся волхв і оповідав, що йому явили ся боги, напрозорчили різні страхи і веліли оповісти се людем: Дніпро буде пять років текти в гору, а землі переминаять своє місце, так що Руська земля опинить ся на місці Грецької, а Грецька на місці Руської; правдоподібно, сї страхи мали характер кари за зраду людей старим богам, а ціла тропівідь волхва — характер наклеювання до старої

¹⁾ Іпат. с. 600.   ²⁾ Див. т. I с. 452 і далі.

³⁾ Див. т. I с. 455 і далі, II с. 41—3, III с. 260 і далі.

віри. Ся проповідь мала деякий успіх, але не особливий: „невѣ-гласни“ вірили, а „вірні“ сьміяли ся, і вкінці волхв пропав: мабуть правительство постарало ся увільнити „невѣгласів“ від спокуси¹⁾. Таким чином тоді і в масах київських християнство мусіло мати вже своїх „вірних“. Инакше було в Новгороді: коли там коло тогож часу з'явив ся волхв „хуля вѣру крестьянскую“ и навиваючи себе богом, вся новгородська людність стала по стороні його і тільки княжа дружина (переважно — прихожа, стороння) зістала ся при князю, що тільки своєю рішучістю — вбивши волхва власноручно, запобіг більшому народньому рухови²⁾. Але повно, що не в Києві і Чернигові, але в більш глухих містах теж саме повторило ся б і на Україні: людність певно не стала б в обороні мало ще відомого її й чужого християнства.

Вже вище я зазначив, що духовенство, а з ним і християнство, на початках скупляло ся по містах, особливо більших і дуже поволі росходило ся по селах. Як стояло в християнством там, показує нам наведена вже звітка чернця Якова (в Правилах м. Іоана), що тоді ще, в 2-ій пол. XI в. прості люде церковні обряди уважали річею князів і бояр, а самі справляли собі весіле по давньому: „с плясанієм і гуденієм і плесканієм“; причащати ся вони не приходили, а певно — і без всяких иньших церковних обрядів обходили ся, нагомість, як висловляєть ся митрополит, „жертвували бісам, болотам і криницям“, себто тримали ся далі старого натуралістичного культу. І Володимирова устава в своїй редакції, що як ми знаємо, була не старша мабуть XII в., серед єпископських справ все ще вгадує поганський культ: „коли хто молить ся під клунею (овином), в житі, або під деревами коло води“. Широко розповсюднене й доповнюване на різні способи т. зв. „Слово нѣ-когого христовлюбца“, присвячене поганським пережиткам і звістне в кодексах XIV в.³⁾, каже, що „по українам“ і тепер молять ся проклятому богу Неруну і Хорсу і Мокоши і Виду, і роблять се потайки, не можучи від того відстати“, ставлять „трапези“ роду й рожаницям, молять ся огневи і т. и. Не підлягає сумніву, що християнство довший час було релігією міської та панської, а по селах воно росходило ся дуже поволі — заходами правительства й єрархії, впливом міст як культурних осередків і силою мораль-

¹⁾ Іпат. с. 123.   ²⁾ Іпат. с. 127.

³⁾ Видані у Тихонравова в Лѣтописи русской литературы IV, і знову проф. Владимировим в Памятниках Погожарьова III. Про пережитки поганства — див. вказану в т. I прим. 43 літературу словянської мітології.

ної виспости самого християнства. Тому й про вплив християнства в сі часи мусимо говорити з сим застереженнем: з початку він обмежав ся князівсько-боярською верствою та міщанством більших мість і тільки дуже поволі переходив між сільську людність: на-самперед росходив ся в околицях більших центрів, і ще півнійше — в глухих кутах.

При тім в міру того як християнство виходило за межі культурнійших центрів, воно, зростаючи в скількості, тратило на змісті, на чистоті своїй. Воно приладжувало ся до останків старого культу й поглядів, мішало ся з ними, й так повставала мішанина християнських і поганських елементів, що в старім нашім письменстві має назву „двосвіря“¹⁾. Старі поганські свята, приладивши ся номінально до християнських, жили далі й не вважаючи на заходи проти них духовенства, подоживали до наших часів, а в ті часи мусіли заховувати в повній свіжості свій поганський зміст. Поруч християнської догматики жили далі поганські погляди на природу, ваповнену ріжними чудесними силами, надприродними істотами, що вимагали обережности й поважання. На християнських святах переносили ся прикмети старих поганських богів (Перун — Ія, Дощь-бог — св. Юрий, Волос — св. Власий, і т. и.). З християнськими обрядами злучали ся поганські — так поганське весіле вістало ся в цілости з своїм ритуалом поруч церковного вінчання, і ще в XVI—XVII вв. (а по части й досі) весіле, а не вінчанне уважало ся властивою санкцією супружества; на християнські поминки померших перенесено атрибути старої тризни; прикмети поганської жертви перенесено на т. зв. канун — поминальний принос до церкви, як воно й досі є, і т. и.²⁾

Але двосвірство було тільки більш виразним проявом того дальшого істновання поганського життя під християнською покривкою, яке можемо помічати й серед тої меншости, що формально вповні прийняла християнство і діставала похвальні титули „благовірних“ і „христоролюбців“. Сі „благовірні“ переважно брали тільки зверхню форму християнства — се ж було легше, і віставали ся на далі з звичаями і змаганнями, виробленими передхристиянським житєм. Князі ставили монастирі й церкви, що

¹⁾ „Крестьянъ двосвѣрно живущихъ“ — Слово нѣкогого христоролюбца й иньші аналогічні — Памятники церковно-учит. лит. III. 224 і далі.

²⁾ Про весіле й його значінне з новійшого: В. Охримовича Весіле а вінчане (Житє і Слово 1895), О. Левицького Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси — К. Старина 1900, I. Про поминки й канун див. Слово т. зв. Теодосіеве — Ученыя зап. II отд. II с. 197—200.

зрештою було певною модою, певним спортом — мати свої церковні фундації, але ані трошки не вязали ся християнською етикою в своїм житю, в своїй політиці. Христолюбці мали свої домашні церкви й возили з собою попів, їздячи в своїх справах в далекі дороги, але провадили жите своїх батьків, піячили й дуже мало дбали про чистоту житя.

Се сполученне нових, християнських форм з старим, нехристиянським житем приводило часом до комічних проявів. „Христолюбці“ споряджали пири в монастирях, для монахів, але запрошували на них і своїх знайомих, чоловіків і жінок, і оден перед другим старали ся зробити пир як найгучнійший; мотив був ніби християнський — „нищелюбіє“ і „любов к монахом“, проповідувані духовенством, але під сею покривкою задовольяла ся амбіція багатства й щедрости, й любов до всяких пирів; як на иньших, так і на сих пирах не тримали ся дозволенних трох чаш, пири переходили в орії й кінчили ся скандальними сценами, що по словам митрополита Іоана „безчествовали святыхъ монастыръ мѣста“¹⁾. Або запрошували монахів і духовенство до себе на пири і тут частували їх і неволили напивати ся разом з ними, очевидно — з тими ж мотивами і з тим же результатом²⁾. Саме піяченне покривали побожною покривкою: пили чашу за чашою во славу Христа, Богородиці, святых, сьпіваючи при тім дотичні тропарі, так що піяченне приймало вид якоїсь ніби побожної відправи, і духовенство мусіло виступати проти такої профанації молитви: мніх Теодосій забороняє співати на пирах над чашами більше як три тропарі (відповідно до числа дозволенних чаш): перший во славу Христа, другий Богородиці, третю за князя. Иньше анонімне слово проти піянства висловляєть ся взагалі проти тропарів на пиру: „яку користь має від тропаря той що не вино: як напєть ся, то не памятає й тропарів“³⁾.

Розумієть ся, таке хованне своїх дійсних мотивів і нахилів під побожну покривку не було доброю річею — воно розвивало побожну гіпокрізію⁴⁾. Але з другого боку важно було, що чоло-

¹⁾ Правило м. Іоана § 29. ²⁾ Ibid. § 16 і 24, Слово о попѣхъ — Памятники Пономарьова III ч. 52.

³⁾ Слово Теодосія — Ученія записки II отд. академії II с. 127, анонімне („св. Василя“) у Срезневского Свѣдѣнія и зам. LVIII і в Памятниках церк.-учит. лит. III с. 97, пор. вказане проф. Петровим Слово Василя Нового — Труды Киев. Дух. Ак. 1887, V.

⁴⁾ На сю сторону ударяв Костомаров у своїх Чертахъ народноі южнорус. исторіи — Монографія I с. 259.

вік починав ховати ся з тим, що уважав давнійше зовсім законним, і стидав ся його — се було вже поступом, заразом — і доказом певного впливу християнства та його проповідників на суспільність.

В яким напрямі впливала християнська наука на суспільність, можна зміркувати з того передовсім, в яким напрямі вона й її проповідники научали суспільність. Ми вже знаємо, на які хиби й прикмети руської суспільности напала тодішня проповідь — се передовсім роспушта й взагалі більша свобода в сексуальних відносинах, піяцтво, немилосердність в відносинах до челяди, лихва; коли сюди додати ще пережитки поганства, то мати-мемо всі головні предмети християнських інвектив тих часів. Роспусті і піяцтву вони противставляли проповідь повадержливости; лихві, нелюдськості — проповідь милосердя й любови; поганським пережиткам і взагалі індуферентизму до християнства, що проявляв ся у переважній більшості в відносинах до нього, як до релігії чужої, накиненої урядом — проповідь старанного виповнювання християнських обрядів¹⁾.

Про успіхи, які мала ся проповідь в різних напрямках, можна судити на підставі тодішніх і пізнійших фактів народного життя. Так духовенству, безперечно, удало ся сильно вплинути на обмеженне свободи в шлюбних відносинах і взагалі в сексуальних; тут воно могло впливати не тільки моральними науками, а й більш реальними аргументами єпископського суда й державної власти. Не підлягає сумніву, що християнська проповідь дещо вплинула на улекшенне становища челяди і причинила ся навіть до знесення сього інституту; проповідь гуманности і любови мусіла впливати також і на родинні відносини, хоч до них церква мішала ся дуже мало й обережно. Можливо, що дещо вплинула вона на усуненне острійших форм лихви, чи безпосередно чи посередно — через правительство. Боротьба з пережитками поганства в масах ішла тяжше — тільки найбільш грубі форми поганства були усунені, але двовірство в вище описаних формах заховало ся до найновіших часів і було в певній мірі прийняте самою церквою, що задовольна ся росповсюдненнем християнських обрядів поруч останків поганства.

¹⁾ Див. вище с. 387. З спеціальної літератури до сього: В. К. Церковъ въ отношені къ умственному развитію древ. Руси (Правосл. Собесѣди. 1870, II), А. Поповъ Вліяніе церковнаго ученія и древнорусской письменности на міровозрѣніе русскаго народа, 1883. Азбукинь Борьба представителей християнства съ остатками язычества (особливо про боротьбу духовенства з забавами) — Рус. фил. вѣстн. кн. 35—39.

Християнські обряди в часом були прийняті й закоренили ся в масах, влучивши ся з перед-християнськими пережитками. В сих часах — XI—XIII віці, про росповсюдненне християнського обряду в широких народніх масах було б передчасно говорити, але з вищої верстви стрічаємо ми людей широ відданих християнському богослуженню. Такий нпр. був Мономах, що радить своїм синам що дня ходити до церкви, вставати на поклони серед ночі, а й по дню на всяк час в умі мати молитву: „коли не маєте ніякого діла ні з ким, то навіть і на кони сидячи говоріть собі потайки молитву: коли иньших не вмісте — то мовте неустанно „Господи помилуй!“ — ліпше молити ся ніж думати не знати що в дорозі“¹⁾. Такий був Ростислав Мстиславич, що причащав ся що тижня, й все марив постригти ся в чернці²⁾; в нім маємо чоловіка аскетичного напруму, тим часом як у Мономаху, неважаючи на його привязанне до обряду, переважає практичний характер, не тільки в світській діяльності, а і в його християнській етиці.

Взагалі формальна сторона християнства — обряд, зверхня побожність, лекші до перейнятя, головню були перейняті при християнізації й часто поручали ся духовенством, мов би головний зміст християнської науки. Нпр. інтересне і очевидно — оригінальне „Поучение сыномъ и дщереиъ духовнымъ“ (при сповіди) передовсім займаєть ся поклонами, постами, молитвою: каже робити кождої години дванадцять поклонів і 30 разів казати: „Господи помилуй“, в понеділок, середу і п'ятницю їсти тільки сочиво, ві второк, четвер і суботу рибу, в неділю — м'ясо і три чаші меду; великим постом перший тиждень і остатній сушити („сухо“), в иньші тижні — сушити понеділки, середи й п'ятниці, й т. и.; чисто моральні науки стоять тут на другім пляні³⁾.

Не всі були так гострі в сих обрядових вимогах, як се поученне, але вони скрізь грали як не першу, то дуже важну ролю, і в тім, що звало ся християнською побожністю, займали перше місце. Ходжене до церкви, піст, жертви на церкви, духовенство й старців — се були головні прикмети й прояви тієї побожності вже від дуже ранніх часів і такими зістали ся до новітших часів.

Дуже також значно й широко з зверхніх проявів християнської побожності розвинуло ся підлітримство. В житті Теодосія — значить в першій половині XI в. ми вже чуємо про „странників від святых міст“⁴⁾. Данило ігумен (на поч. XII в.) покликуєть ся як

¹⁾ Лавр. с. 236.   ²⁾ Іпат. с. 363.

³⁾ Русс. Истор. Библ. VI с. 122—3.   ⁴⁾ Житие л. 3.

на свідків, на Русинів, що були в Єрусалимі на великдень разом з ним: „вся дружина моя, Рускыи сынове, и приключиша ся тогда Ноугородди и Кіане“¹⁾. Кирик Новгородець навіть повздержував людей від ніліґримства в Єрусалим, кажучи їм, аби ліпше уважали, щоб бути добрими дома сидячи, й еп. Нифонт дуже похваляв його, поручаючи й далі повздержувати, „бо ходять тільки длятого аби не роблячи ходити та за дурно їсти й пити“. Другий новгородський єпископ Ля, довідавши ся, що люди часом присягають ся іти в Єрусалим, кавав давати за се епітимію, „бо сі присяги нищать нашу землю“²⁾. Окрім Єрусалима значно розповсюднені були подорожі на Атос і до Царгороду³⁾. Через Царгород ішли подорожники до Єрусалиму і задержували ся в нім: в паломнику Антонія читаємо: „всякий Русин, хто йде до Єрусалиму або в Єрусалима“, дістає поживу в монастири Богородиці під „Іспігасом“ в Царгороді⁴⁾. Є натяки на подорожі й до західніх святинь⁵⁾.

О скільки питання зверхнього обряду були вже в стані інтєресувати вищі по теперішньому сказати-б — інтелігентні круги суспільности, показують спори про те, чи треба постити ся в сьвята, коли вони припадають на середу або п'ятницю; се питання не було докладно вияснене в візантійській практиці, рішало ся ріжно самим духовенством і викликало спори, що становлять одну з інтересних сторінок нашої культурної історії.

Як видно з послання Теодосія кн. Ізяславу, на Руси панував звичай не постити ся в середу і п'яток, коли припадало сьвято; в Царгороді ж переважав погляд, що піст не можна нару-

¹⁾ Вид. Норова с. 144. Текст паломника Антонія про мощі св. Леонтия в Царгороді: „святый Леонтей погъ Русинъ лежитъ въ тѣлѣ — великъ человекъ, той бо Леонтий трижь во Іерусалимѣ гѣшь ходилъ“ уважасть ся хибним, і того Леонтия переважно не уважають за Русина — див. Паломникъ вид. Лопарьова (Палестинскій сборникъ т. 51) с. 29—30 і перегляд питання в передмові с. 116—7.

²⁾ Рус. Истор. Биб. VI с. 27.

³⁾ Іпат. с. 110, 568, паломник Антонія до Царгороду — див. дальшу нотку.

⁴⁾ Паломник Антонія с. 37, в вариантах.

⁵⁾ Про паломництво спеціальні статі: Срезневскій Русскіе калѣки — Записки акад. т. I. Пономаревъ Іерусалимъ и Палестина въ рус. литературѣ, Спб., 1877. Гиляревскій Древнерусское паломничество — Древняя и новая Россія 1878, VIII. Майковъ Старинные русскіе паломники — Ж. М. Н. П. 1884, VII. Дмитріевскій — Православное рус. паломничество на западъ (въ Баръ градъ и Римъ), К., 1897 (Гр. К. д. ак.). З курсів багато займасть ся паломництвом Піпін ор. с I гл. X.

шати в сьвята¹⁾. Сі практики й прийшли в колівію в середині XII в.

Перший конфлікт вийшов в Ростово-суздальській землі: коли еп. ростовський Леон звелів постити ся у всі сьвята без виімку, то сьому спротивив ся кн. Андрій і „люде“. В сій справі зроблено там публичну диспиту „перед князем і перед всіма людьми“, й протетований князем єпископ володимирський по горячій дебаті (тяжа велика) „упрѣ“ (побідив) Леона, як пише прихильний князю літописець. Леон одначе не признав себе побитим і переніс справу на суд митрополита; митрополит узяв сторону Леона. Через се у нього вийшла суперечка з печерським архимандритом Полікарпом, що боронив давнійшої руської практики, і митрополит „запретив“ його. Київський князь Ростислав, очевидно, досить об'єктивно взяв сю справу, але в Чернигові, де Грек — єпископ Антоній тримав ся теж пісної теорії митрополита, дійшло до конфлікту: чернигівський князь Сьвятослав, обстаючи за давньою практикою, прогнав сього Антонія з катедрі.

Погляди книжників теж поділили ся: суздальський літописець стоїть по стороні противників посту і бачить в нових постановах єпископів „противление Божому закону“; на його погляд навіть страшний погром Києва 1169 р. був божою карою „за митрополичу неправду“. Тим часом симпатні київського літописця стоять, очевидно, по стороні митрополита. Справу перенесено до Царгороду. Інтересовані князі — київський Ростислав, чернигівський Сьвятослав, переяславський Гліб і суздальський Андрій вислали своїх послів у сій справі, і в присутности імператора Мануїла була нова диспута, де болгарський архієпископ Адріан мав „упрїти“ Леона, що був речником оборонців посту, і навіть Леон мав дістати різні прикрости, як запише суздальський літописець — ніби цісарські слуги кинули ся його бити. Але патріарх, здасть ся, в сю справу не входив і признав справедливим рішення митрополита, так що справа вістала ся не скінченою, і вже, видно, по сій диспуті перед Мануїлом митрополит „запретив“ Полікарпа²⁾. Потім одначе ся справа затихла: мабуть єпископи - Греки з огляду на загальну опозицію, дали їй спокій. В XIII—XIV вв. маємо тільки слабі прояви сеї полеміки³⁾, але в кінці взяла гору грецька практика — захованне посту.

¹⁾ Ученя запіски II отд. академіи II с. 215. Рус. Истор. Библ. II с. 135. ²⁾ Лавр. с. 334, 336, Іпат. с. 356.

³⁾ Визуці м. Максима, в запитаннях сарайського єпископа Теогноста — Рус. Ист. Библ. VI с. 135, 139—142.

Ся справа дуже характеристична, бо показує якими питаннями інтересували ся наші руські християни XII в. і їх учителі-Греки. Колись християнські богослови били ся за онтологічні питання християнської догматики, тепер перечили ся про те, чи постити на Різдво, коли припаде в середу. Ріжниця дуже типова; вона характеризує надмірний формалізм пересаженого на Русь християнства, формалізм безперечно шкідний, бо звертаючи надмірну увагу на зверхні форми, на другорядні питання обряду, він zarazом ослабляв увагу для етичного змісту християнства, що надавав йому головну культурну цінність.

Спори про піст були не одиноким проявом такого формалізму. Незвичайно інтересні з побутового погляду запитання новгородського клирика Кирика своїм єпископам заповнені такою дрібною формалістикою, що пригадують Жидів-талмудистів, нпр.: чи можна наново посвятити „споганену“ глиняну посуду, чи тільки деревляну? чи можна в неділю різати птицю або худобу? чи можна дати причастие тому, хто перед службою божою постукав в зуби айцем? чи може священник служити в такій одежі, в котру шита якась жіноча хустка? і т. и.¹⁾

Проявом того ж формалізму було відчуження від всіх ріжновірців, проповідуване дуже завзято духовенством, хоч і не з особливим успіхом, скільки можна судити. В правилі м. Іоана ми знаходимо нпр. такі постанови: коли хто їсть з поганями, не знаючи, і так споганить ся (осквернивши), має над ним бути прочитана молитва від осквернення, і по тому можна його припускати до участі в християнським богослуженню. Коли хто добровільно ходить до поганих в торговельних справах і їсть там нечисте, має дістати за се епітимию. З тими що служать на опрісноках, їдять в сирний тиждень мясо, кров і удавленину (себто латинянами), не треба входити в близші зносини (сообщатись или служити), але їсти з ними не заборонено і взагалі поручаєть ся уважати, щоб з таких удержувань не виходило більшої ворожнечі. Князівський звичай входити в шлюбні звязки з латинниками митрополит не хвалити і уважає противним „благовірству“²⁾.

Як бачимо, тут митрополит бодай робить ріжницю між поганями і християнами-ріжновірцями; меньш обережно поступали собі инші. В посланню про віру варязьку автор його — Теодосий (ніби печерський, але здаєть ся правдоподібнійше буде думати на Теодосія

¹⁾ Рус. Ист. Бябл. VI с. 23, 27, 38—39, 53.

²⁾ Правило § 19 і 28; 4 і 13.

Грека) забороняє їсти або пити з одної посуду з латинниками, брати від них їжу, а коли-б вони просили їсти або пити, каже дати їм в їх посуді; колиб не мали — то дати і в своїй, але потім вимити і молитву вчинити над тою посудю. Автор заявляє, що тільки в православній вірі можна досягнути спасення, „а сущему въ иноѣ вѣрѣ — или въ латиньстѣй, или въ орменстѣй — нѣсть видѣти имъ жизни вѣчныя“¹⁾. Тут, як бачимо, проповідь релігійозного відчуження дійшла вже до крайности.

Судячи по науці того самого Теодосія — не хвалити чужої віри, не кавати: „сию вѣру и ону Богъ далъ“ (тамже), таке відчуженне не стрічало співчуття в народі; те-ж саме показують і часті шлюбні зв'язки руських князів з католицькими, не вважаючи на опозицію духовенства. Але в духовних кругах таке відчуженне таки защеплювало ся; се ілюструє один епізод Патерика: до св. Агапита, печерського монаха, що славив ся як лікар, прийшов явось двірський лікар Мономаха, Вірменин; Агапит говорив з ним не знаючи, що він Вірменин, коли ж довідав ся, дуже нагнівав ся: „як ти відважив ся прийти й споганити мою келию та брати мене за грішну мою руку? іди відси, „иновѣрне и нечестиве!“²⁾.

Формалізм був не одинокою хибкою нашої християнської проповіді. Борючися з противними явищами народнього життя, впадала вона нерас і в иньші крайности.

Так у своїй боротьбі з розпустою християнські моралісти доходили часом до спеціальної ворожнечі на жінку, що ставала в їх очах якимось спеціальним знаряддям диявольської спокуси. Нпр. одно поученне, заведене ще в збірник 1076 р., остерігає чоловіка „паче всего отъ бесѣдъ женскихъ и отъ меду питья“; мід бо та жінки й побожних відвертають від віри³⁾.

Широко популярне на сході й на заході слово „о добрыхъ женахъ и о злыхъ“, надписуване іменем Златоуста, що містить незвичайно їдку інвективу на злих жен, починає розповсюднювати ся у нас також від XI в., від найранійших збірників — 1073 і 1076 р.; тим часом слово се, нападаючи на злих жінок, дуже часто переходить в інвективу на жінку взагалі: „женою Адамъ отъ породы (в раю) сверже, женою кроткаго Давида на Урїино убїєніє взоѣси... жены ради вся убивает ся, вся которасть (ворогусе), вся закласть,

¹⁾ Послание у м. Макарія П² с. 337—8.

²⁾ Патерик с. 134.

³⁾ Иаборникъ 1076 р. вид. Шимановского с. 52, Пономарьова Памятники III ч. 4.

вся безчестить... В оригінальній літературі найбільше характеризують сі крайности в відносинах до жінки інвективи, вставлені в Моленіє Данила Заточника, — переважно зачерпнені з візантійських же джерел, між ними і з сього слова „О злыхъ женахъ“; вони теж мають на гадці „злых жінок“, але й загальний погляд на жінку тут згiрдний і ворожий: „не чоловік той, ким править його жінка; хто дивить ся на красу жінки та на її ласкаві слова, а не уважає на її учинки, хай йому тряса“, і т. и. Розумість ся, такий згiрдливий підозріливий погляд на жінку з культурного погляду був дуже шкідливий, тим більше, що стрічав ся з старим варварським поглядом на неї як на сотворінне нижше від чоловіка, йому підлягле і підрядне.

Про иньшу крайність, що виходила з тих же мотивів боротьби з распустою — ограниченне числа дозволених шлюбів, заборону третього, а навіть і другого шлюбу, говорив я уже вище¹⁾.

Подібно і в боротьбі з пережитками поганства, що виявляли ся в народніх обрядах і між ними в різних ігрищах, духовенство доходило до боротьби в усяких забавах, музикою, сьпівом і т. и. Окрім головного мотиву — поборювання поганських пережитків, що мусли в значній мірі стрічати ся в сих ігрищах і сьпівах, впливав тут і аскетичний дух, що доходив до заборони ввагалі всякого „глузлення“ (утіхи, веселої розривки)²⁾, впливали і канонічні постанови перших віків, що виходили теж з боротьби з поганством³⁾.

В результаті напади на забави й утіхи стали одною з кардинальних точок староруської проповіді, що нападала на музику й народні гри з неменьшим запалом як на найтяжші переступи. Так „Слово о каянх“, надписуване іменем Теодосія печерського і заведене в літопись, поясняючи половецьку руїну гнівом божим, докоряє людям, що вони поганськи живуть, вірають в різні забобони та дають дияволу себе спокушати „трубами, ськобрахы, і гусльми, и русальями“⁴⁾. Слово о митарствах між тяжкими гріхами, згадує „пьясаніє еже въ пиру и на свадьбахъ и въ навечернищахъ, и на игрищахъ, и на улицахъ, и еже басни бають и въ гусли гудуть“, і подібні напасти стрічаємо ми часто в оригінальнім і перекладанім

¹⁾ Вид. Шлепкіна с. 22, 24.   ²⁾ Див. с. 375.

³⁾ Див. т. зв. Анастасієві відповіді в Ізборнику 1073 р. — Памятники Пономарьова III с. 41.

⁴⁾ Постанови сі зводить московський митр. Даниїл в своїй інвективі на забави — у Жвакіна М. Даниїль с. 563—4.

староруським письменстві¹⁾. Розумієть ся, викоринити всі забави в народнього жия духовенству не удало ся, і в результаті були тільки безпотрібні прикрости і гіпокризія. Нестор в Житії Теодосія наївно оповідає такий цікавий епізод: Теодосій, зайшовши на двір Святослава, застав у князя музиків і докірливо спитав його, чи й на тім світі, гадає, буде так же весело? Святослав, зміркувавши незадоволенне Теодосія і навіть, як оповідає Нестор, — слізу пустивши від його науки, сказав музикам перестати, і на далі — казав музикам переставати, коли бувало приходив Теодосій. Стільки всього!

Далеко рідше ніж особисту етику зачіпала християнська проповідь питання політичні, і тут її впливи були ще далеко слабші.

До князівських відносин духовенство ставило бажання, аби князі тримали ся своїх присяг, „не переступали предѣла братня“, були миролюбиві й корили ся старшим; сї дезидерати виставляли ся як спосіб для зменшення князівських усобиць, але свою мету вони осягали слабо. Рідше прилучало ся ще бажанне „блюсти землю Руську“ від зверхніх ворогів, як нпр. в звістній уже нам пригадці митр. Никифора київським князям, аби постарали ся увільнити Галичину від Угрів. У внутрішній політиці князю ставили ся дезидерати, аби пильнував судів і не давав своїм урядникам кривдити людей. „Вам Бог таке призначив, казав печерський ігумен Ноликарп Ростиславу київському: по правді поступати (правду дѣяти на семь свѣтѣ), по правді суд судити, додержувати присяги (хрестного ціловання) та пильнувати (блюсти) Руської землі“²⁾. З рідкими, але дуже інтересними закидами князям, що вони з недбальства або з фіскальних інтересів дозволяють своїм урядникам обдирати нарід, ми вже познайомили ся³⁾.

Певним дісонансом ударяє поруч сього і поруч загальної проповіді любови і милосердя те, що те-ж духовенство старало ся перенести в руську практику візантійську систему застрашення

¹⁾ Див. нпр. Памятники Пономарьова III с. 64, 68, 76, 104, Житие Теодосія л. 26 — епізод про Святослава, про котрий зараз нинше говорю. Кирило Туровський — вид. Сухожлінова с. 66, Георгій Зарубський — Среаневській Свѣдѣнія VII, Наука епископа нововисвяченому священику — Рус. Ист. Биб. VI с. 104—5, Слово Нифонта о русалях — Правосл. Собесѣдникъ 1865, II.

²⁾ Іпат. с. 363, варіант Воскр. I с. 80. Про політичні теми в староруській проповіді див. Дяконова Власть московскихъ государей с. 32—37, 47—9.

³⁾ Вище с. 390 і далі.

карами — кару смерти й інші кари на тілі. Про сі проби й їх неудачу була вже мова вище¹⁾, тут я вкажу, в зв'язку з сим, на інтересне слово, по всякій правдоподібності руське (звістне в північних Ізмарагдах) „Слово св. отець, како жити христіаномъ“, що нападаючи на різні вади суспільности, заразом взиває „градських властелів“, аби за неморальність не жалували: „въ неконечныя влагали муки, градскимъ закономъ казнили“, „по мэдѣ не отпускали“, і страхає відповідними прикладами, як люде пропадали за те, що не карали в своїм часі злих²⁾.

Ставлячи певні вимоги й виступаючи часом з деякими закидами проти князівської управи, з другого боку духовенство було дуже енергічним речником княжої поваги у підданих. Про деякі проби пересадити на руський ґрунт візантійську ідею божественного початку й сьвятости державної влади я вже кавав³⁾. Дуже популярний „Стословець Геннадія“ (він є вже в Ізборнику 1076 р.) поучає „бояти ся всею силою своего князя“, і небреженіє о властях“ привітнює до браку побожности. Згадане вже вище Поучение синои і дщерем духовним поучає мати „страхъ и любовь къ властельмъ“ — „не кажи, як то кажуть звичайно: „се такі-ж чоловіки як і ми, і від чоловіків родять ся“, поучає воно. Духовенство заводить молитву за князя в церкві і поручає її ж і домашній молитві⁴⁾. Все се були річи нечувані, і для староруських поглядів зовсім нові. На українсько-руськім ґрунті вони й не закорінили ся.

Що дає найліпшу міру інтензивности впливу християнства на меньшість суспільности (при байдужости більшости) — се пересадженне на руський ґрунт аскетизму.

Християнізація Руси припадає на часи надзвичайного розвою монашества в Візантії й особливого, надмірного до нього поважання. Чернецтво уважало ся наче б нормою християнського життя, супроти котрої всяка побожність „в мирі“ признавала ся тільки слабою копією християнства. Один з визначніших діячів візантійського монашества Теодор Студит признає монашество „другим охрещеннем“, надаючи таким чином самому постриженню в монахи сакраментальне

¹⁾ С. 366—7.   ²⁾ Памятники церк.-учит. лит. III с. 40.

³⁾ С. 227.

⁴⁾ Памятники церк.-учит. лит. III с. 4, 27, Рус. Ист. Библ. VI з. 124, Житіє Теодосія л. 26, Теодосія слово о чашахъ — Уч. Записки IІ отд. II с. 199.

важчине й особливий вплив на спасенне душі. Але для руської суспільности монашество, східній аскетизм, умертвленне тіла були річами зовсім чужими, на натуралістичний поганський погляд — просто дикими. Він був утвором орієнтального *fin du siècle*, протестом проти глибокої деморалізації суспільности — з одного боку, з другого — впливом дуалістичної філософії неоплатонізму, і в сьвіжій, молодечій руській суспільности, що по всякій правдоподібности дуалізму зовсім не знала¹⁾, ніякого ґрунту не мав. Тому нахил до аскетизму, який ми бачимо на Україні, в XI і дальших віках, мусимо положити вповні на рахунок неофітського запалу руської меншости з більше розвиненими моральними потребами до християнства, до його високих моральних задач; в тім неофітським вапалі до християнства, що взагалі так виразно й сильно відбив ся особливо в писаннях XI в., суспільність українська приймала й аскетизм, як найтяжшу пробу своєї щирости до християнської науки, і по контрасту з своїми прирожденними потягами до свобідного життя віддавало ся йому з тим більшим завзятем.

Найдавнійша літопись уважає початки організованого монашого життя заслугою Ярослава. Дійсно, в середині XI в., як бачимо з життя Теодосія, в Києві було вже кілька монастирів — мужеських і жіночих²⁾, але особливою висотою монашого життя вони, очевидно, не визначали ся, судячи по тому що літопись протиставляє Печерський монастир, поставлений „поцениємъ и слезами“, иньшим монастирям, поставленим „отъ царь и отъ боярь и отъ богатства“: правдоподібно ті київські монастирі часів Ярослава були коли не всі, то переважно фундаційні, поставлені по візантійському звичаю князями й боярами.

Але тоді ж, в останні роки князювання Ярослава, положено перший початок Печерського монастиря. Положив його монах з Любеча Антоній (Переяславська літопись каже, що його імя до постриження було Антипа). Пустивши ся в пілігримство, він прийняв чернецтво на Атосі, але ігумен, як каже літописне оповідання про початок Печерського монастиря³⁾, порадив йому вернути ся на Русь і своїм прикладом ширити справдешній монаший аскетизм. Антоній тоді подав ся в центр руського культурного й церковного життя, й оселив ся в Києві, в сусідстві княжого двора на Берестовім, в печері, де перед ним молив ся Іларіон. Тут він дав приклад того нового аскетизму, „не даючи собі спокою ані в дню ані в ночи, цілий час віддаючи роботі, бдінню й молитвам“.

¹⁾ Див. т. I с. 284.   ²⁾ Життя Теодосія л. 5, 6.   ³⁾ Іпат. с. 110.

Слава Антонієвого аскетизму скоро розійшла ся по Київу й зробила сильне вражіння. Сам новий київський князь Ізяслав прийшов до Антонія з боярами, „просячи благословити й молити ся за нього“. Почали приходити до Антонія люде, щоб жити таким житєм, і постригали ся у нього в черці; між ними були люде з княжої дружини, як Теодосій, і навіть з вищого боярства, як Варлаам, син „першого у князя в боярах Іоана“ може Яна Вишатича), і якийсь дуже близький до князя, що „всім у нього правив“ скопец Єфрем. Постриження їх було дуже розгнівало Ізяслава — що їх „остригли без його повелення“, і він навіть грозив ся був заслати Антонієву братню „на поточення“, так що Антоній хотів уже йти з нею „въ ину область“, але князь перепросив ся. Монаша громада таким чином розвивала ся успішно, одначе Антоній до організації більшого монастиря не мав охоти: коли зібрало ся дванадцять монахів, він поблагословив їх і поставив на своє місце ігуменом Варлаама, а сам пішов осісти ся знову на самоті. Властивим творцем Печерського монастиря і взагалі — руського чернецтва був Теодосій, що по недовгим ігуменстві Варлаама, взятого Ізяславом до новозаснованого ним монастиря св. Дмитрія, став ігуменом печерським.

Се безперечно була найбільше визначна фігура в культурній історії Руси того часу. Син якогось дружинника з київського Василева, він прожив свої молоді літа в Курську, куди його батька переніс потім Ярослав. Одушевлений християнською наукою, він старав ся різними способами наблизити ся до християнського ідеалу, який давали йому побожні книжки, неважаючи на перешкоди і навіть тяжкі кари від матери. Кілька разів він тікав з дому й нарешті утік до Києва, щоб постригти ся в черці. Не прийнятий в иньші монастирі, він постриг ся у Антонія. Не вважаючи на свої молоді літа (він мав тоді двадцять кілька літ) він задивував братню своїм крайнім аскетизмом й чистотою характеру; се був сильний тілом і духом подвижник. Але в нім крили ся й иньші здібности: коли Антоній дає нам тип аскета, не охочого до всякої практичної діяльності, Теодосій мав в високій мірі практичні здібности організації і адміністрації.

По виході Варлаама, коло 1061 р., як датує се Нестор (що різнити ся тут дещо, як і в деяких иньших деталях від літописного оповідання про початок Печерського монастиря), Теодосій був вибраний ігуменом печерського монастиря, за порадою Антонія, і незадовго зробив з маленького Антонієвого монастиря превелику інституцію, що стала, по словам його першого історика, митрополією

руського монашества. Як би навіть перше розширення монастиря, коли печерська братія, не задовольняючись печерами, поставила собі церкву на сусідній горі, стало ся ще за Варлаама, як оповідає літопись, — в усякім разі монаша громада тоді не була велика: само літописне оповідання каже, що як Теодосий наставав ігуменом, було всіх монахів лише двадцять. Він же за яких тринадцять літ свого ігуменства († 1074) довів печерський монастир до сто мужа¹⁾. Але результати його роботи не обмежали ся самим намноженням числа монахів. Ще важнійше було, що він вперше завів організацію монашого життя, перевівши в своїм монастирі т. зв. студийську уставу — регулямін монашого життя заведений у Царгороді згаданим уже Федором Студитом.

Студийська устава ставила незвичайно високі вимоги монашому життю: монахи мали жити громадою, збираючи ся до купи на молитву, на трапезу, до роботи; вони не могли мати ніякої власности; між собою мали повну рівність в обовязках, не виключаючи й самого ігумена; мали віддавати ся неустанній молитві й роботі, і все життя їх було дуже детайлічно урегульоване. Через свою тяжкість і в самій Візантії такий устрій монашого життя рідко де практикував ся; Теодосий же, як видно з звісток про життя Печерського монастиря за його ігуменства, перевів його вповні, в усіх вимогах²⁾. Але тільки силою свого характеру удавало ся йому держати монастирський лад на такій висоті: пізнійше, як видно з оповідань Патерика, печерська братія не сповняла всіх вимог устави: нпр. монахи мали своє власне майно, платили один другому за послуги, багаті мали такі вигоди й поважанне, якого не мали бідні, й т. и.³⁾.

Взагалі Теодосий за своє коротке ігуменство надав Печерському монастирю незвичайне поважанне. Коли за часів Антонія князь міг грозити ся за те, що ігумен постриг його бояр без дозволу, то Теодосий сам виступив з судом й закидами на князя Святослава — за вигнання Іваслава. Заразом його монастир розвиваєть ся економічно, розширює своє господарство, ставить славну муровану „велику церкву“, з будовою котрої звязують ся різні легенди

¹⁾ Іпат. с. 113.

²⁾ Див. Життя Феодосія л. 14 (участь ігумена в роботі зарівно з усіма), 18 (заборона мати якусь власність), 18 в. (регламентація роботи), і т. и.; детайлічне порівнянне сих звісток з Студийською уставою у Голубінського I. 2 с. 502 і далі.

³⁾ Патерик нпр. л. 98, 107, 108; взагалі користолюбність монахів і всякі випадки, звязані з маством, багатством і т. и. — звичайна тема Патерика (може не без впливу візантійської агіографії?).

і чуда¹⁾. Але головно предметом подиву був незвичайно суворий аскетизм монастиря, як описує його літописне оповідання. „Одні були постники, другі — на бдінні, треті — на поклони; иньші постили по дню й по два дні, иньші їли тільки житній хліб з водою, иньші — варену городину; а жили в любови: менші корили ся старшим, не відважаючи ся при них і говорити, у всім заховуючи велику покірність і послушність, а старші мали любов до менших, поучуючи й потішаючи, як улюблених дітей“²⁾. Поруч монахів, що жили в громаді (кіновією, *coenobium*), деякі з братії, бажаючи більшого подвига ішли „в затвор“: роками, до смерті жили на самоті, не виходячи з тісної земляної печерки; се був оригінальний, місцевий вид аскетизму.

Авреоля чудес оповида скоро печерську братію; уже літописне оповідання, зладжене найпізнійше на початку XII в., оповідає про різні чуда монахів — сучасників Теодосія. Чудотворні річи оповідає житие й про самого Теодосія.

Таке своє високе, виїмкове становище заховав Печерський монастир і після Теодосія, — неважаючи на замішання, які вийшли в монастирі після його смерті, коли при виборі ігумена на місце Теодосія монахи поділили ся на партії, й його наступник Стефан мусів кинути монастир від сеї боротьби, — неважаючи і на те пониженне аскетичного рівеня у чернечого загалу, сконстатоване нами вище. На сам перед з формального боку Печерський монастир став прототипом для всіх иньших монастирів українсько-руських і иньших земель Руської держави: „від нього всі монастирі перейняли „устав“, тому Печерський монастир уважаєть ся найстаршим з усіх монастирів і найбільше поважаєть ся“, зауважає вже літописне оповідання³⁾. Але й повагою та репутацією сьвятости ні оден з сих монастирів не міг дорівняти Печерському; неважаючи на пониженне аскетичного рівеня, в нім не переставали появляти ся в значному числі справдешні аскети й люде високих християнських чеснот, як виходить з оповідань Патерика, й піддержували його славу. Утворюєть ся легенда про особливу сьвятість монастиря: що всякий в нім похований, хоч би й був грішний, спасєть ся молитвами Антонія і Теодосія. „Печерський монастир як море, не держить у собі нічого гнилого — викидає геть“⁴⁾, каже оден з авторів Патерика еп. Симон.

При особливім поважанню до Печерського монастиря він уже

¹⁾ Патерик с. 92, 99, 185.   ²⁾ Іпат. с. 132.   ³⁾ Іпат. с. 113.

⁴⁾ Патерик с. 88.

в XI віку стає ровсадником вищої єрархії: звідси залюбки беруть єпископів в усі землі Руської держави, так що Симон, в 2-ій чверти XIII в., рахував на тридцять всіх єпископів, що вийшли з Печерського монастиря¹⁾. Се теж підтримувало його престиж: його постриженики, розходячи ся на різні катедри, у всіх землях ширили славу свого монастиря. Загальне число монахів Печерського монастиря в останній чверти XI в. досягало 180²⁾, а пізніше, правдоподібно, зросло ще більше.

З оповідань літописної повісті і Патерика про печерських подвижників ми піднесемо кілька деталей, що характеризують погляди сучасників на самий аскетизм та ідеал християнського подвигу. Загальну характеристику печерських монахів за часів Теодосія ми вже бачили — вони показують себе в пості, бдінню, частих поклонах, покірності й любови. Перечисляючи далі поіменно визначніших подвижників, автор літописного оповідання про одного (Даміана пресвитера) каже, що він був незвичайний „постник“: ціле жите не їв нічого окрім хліба й води, за те мав силу своєю молитвою увільняти від хвороби. Другий — Ісаакій, т. зв. Затворник, в роду купець в Смоленщини, надів волосяницю, а зверху сирову ковячу шкіру, що на нім і обсохла, оселив ся в затворі в малій печерці, 4 лікті завбільшки, молив ся неустанно, а їв через день по проскурі, і воду теж пив мірою; по семи літах такого життя він мав страшне видінне і від нього „ровслаб тілом і умом“; вернувши ся по малу до розуму, він „поча уродьство творити“ — удавати в себе дурня, стягаючи на себе глузуванне й кари, але заравом робив чуда³⁾. Сьвятоша Давидович, син чернигівського князя, що постриг ся в іменем Миколи, дивував усіх браком усякої пихи: три роки він робив при монастирській кухні, носячи й рубаючи дерево; потім був монастирським воротарем, і сидів неустанно при воротах, не відлучаючи ся нікуди окрім церкви; не їв нічого окрім монастирської страви, „хоч і мав великі засоби“, і т. и. Іван Затворник замкнув ся в тісній печерці й пробув у ній 30 літ, постом убиваючи тіло й носячи на собі тяжкі залізні окови; але не можучи тим побороти грішних поривів свого тіла, викопав собі яму й закопав себе до неї аж по плечі, і т. и.⁴⁾. Ідеалом сьвятости було — доступити чудодійности і взагалі надприродних здібностей: пророчого дару, візіонерства; літописне оповіданне і особливо Патерик повні таких чудесних історій.

¹⁾ Патерик с. 90.   ²⁾ Патерик с. 139.   ³⁾ Іпат. с. 133—8.

⁴⁾ Патерик с. 100—1, 141—3.

Здобувши собі право горожанства на Русі в XI в., монашество розвивається й здобуває ще більше поважання в XII в. Для XIII в. маємо менше відомостей, але можна думати, що сумні обставини політичного й економічного упадку, татарські погроми, як то часто бувало, розвивали ще більшу охоту до монашества, хоч з другого боку, монастирі з упадком князівської й боярської верстви в подні-присянських землях стратили матеріальну підмогу й опіку.

Уже в XII в. можемо констатувати погляд на монашество як на одиноко-спасенну форму християнського життя. Київський князь Ростислав висловляє переконання, що „княження и миръ не можетъ безъ грѣха быти“, і бажає монашества, як одинокого способу увільнити ся „отъ суетного свѣта сего“¹⁾. В наших джерелах стрічаємо звістки про постриження князів і особливо княгинь в XII—XIII в. в значнім числі. Ще характеричніше — зв'являєть ся звичай постригати ся перед смертю, щоб умерти монахом. Перший звістний такий випадок — постриження Всеволода Ольговича; постриг ся перед смертю його син Святослав, Ростиславичі Давид і Мстислав, Мстиславич Мстислав (галицький).

Росповсюдження сього звичаю викликало опозицію навіть серед самих монахів. Полікарп, один з авторів печерського Патерика виступає в однім з епізодів спеціально против такого формального погляду на постриження і кладе натиск на потребу добрих діл, „а коли хто каже: „як побачите, що я вже помираю, пострижіть мене в чернці,“— такому ні на що його віра й його постриження“. І надмірний нахил до чернецтва викликав певну опозицію; так нпр. Ростислава печерський ігумен і його духовник відмовляли від постриження, радячи здобувати собі спасення виконанням княжих обов'язків²⁾. Чернігівське слово на свято Бориса і Гліба виставляє кн. Давида як приклад для тих невігласів, що кажуть, ніби „в жіноцю й дітьми не можна спасти ся“: він жив в мирі, мав родину, а про те доступив святости. Досить розповсюдене „слово Іоана Златоустого о глаголющих, яко не можна спасти ся въ миру“, звістне в кодексах пізніших, дуже можливо, що те ж сягає ще сих часів. Ще інтересніше анонімне слово, що нападає на тих, „кто нищеты дѣля отходит в монастырь“, полишаючи своїх дітей: такий, каже слово, не хоче працювати для Бога, а „чреву угодное творити“; хто кидає свою дитину, так як би вирікаєть ся віри й стає гіршим від поганина; не спасе чорна одежа, хто живе в ліноті, а коли сповняти Божі заповіді, не пошкодить і біла

¹⁾ Іпат. с. 363.   ²⁾ Патерик с. 185—6, Іпат. с. 363.

одежа. Всі сі поучення протиставляють формальному аскетизму діяльну любов, милосерде, сповнення обов'язків¹⁾.

Головним огнищем монашества за увесь сей час був Київ. Разом з печерським монастирем ми знаємо в нім самім або в близькій околиці його вісімнадцять монастирів: св. Георгія, св. Ірини (обидва фундації Ярослава), св. Николая, Печерський, св. Мيني (фундація якогось боярина), св. Дмитрия (Ізяслава Ярославича), св. Симеона (Святослава Ярославича), Спаса на Берестовім (інакше Германів), Влахернський на Клові (інакше Стефанів), св. Михаїла Видубицький, св. Андрія Янчин (обидва Всеволодові), Лазарів, св. Михаїла Золотоверхий (Святополка), св. Федора (Мстислава Вел.), св. Кирила (Всеволода Ольговича), св. Василя, Воскресенія, Богородині (Гнилецький)²⁾. По за околицями Києва знаємо в Київщині один тільки — Зарубський. В дійсности мусіло їх бути далеко більше — і в Києві й по за Києвом. Із звістних нам було чотири жіночих (Ірини, Николая, Андрія, Лазарів), інші мужеські. Якій подробиці про початок маємо для дванадцяти монастирів, і з них ініціативі самих монахів завдячували свій початок тільки два — Печерський і Влахернський, заснований печерським ігуменом Стефаном, коли він мусів вийти з Печерського монастиря, решта були князівськими та боярськими фундаціями! Судячи по наведеній вище антитезі монастирів поставлених „пощением і слізма“ і поставлених золотом і сріблом „отъ царь и бояръ“, сі фундаційні монастирі, мабуть, не визначали ся ані величиною, ані особливими подвигами по-божності.

Відомости наші про інші землі мабуть ще більше неповні як про Київщину. В Чернигові й його околиці було кілька монастирів³⁾, але з них напевно в сі часи знаємо тільки два: Богородиці (Слецький) і Бориса і Гліба (третій — св. Ілі, традиція також зачисляє до сих часів). В Переяславщині можемо напевно вказати тільки два — св. Івана в Переяславі і Бориса і Гліба на

¹⁾ Слово на пренесеніє Бориса и Гліба — Памятники др. письменности ХСVIII, Памятники Пономарьова III с. 44—46.

²⁾ Я вичислив їх в хронологічнім порядку, як вони виступають в джерелах: Іпат. с. 106; 109; 112; 250; 127 і 162; 162; 188 і 201; 122; 144; 199; 239 і 457; Лавр. с. 434; Житие Феодосія л. 60, 80, 300. Сей реєстр не може уважати ся зовсім докладним: не зовсім певна тотожність монастирів Спаса і Германового; не сказано виразно, що монастир Мيني був у Києві (хоч се зовсім правдоподібно); не зовсім певно, чи Гнилецький монастир був монастирем тоді вже — про нього див. т. II с. 271. ³⁾ Іпат. с. 157.

Альті. На Волині знаємо більше: три в Володимирі (Свята Гора, Михаїла, Апостолів), Жидичинський під Луцьком, св. Данила в Угровську; з усякою правдоподібністю можна додати до них іще червенський, пересопницький і доробужський. В Галичині сучасні джерела згадують дуже мало: в Галичу монастир св. Іоана, по за тим — монастир синевідський, монастир полонинський (?), монастир Спаса на р. Раті, заснований Петром, пізнішим митрополитом десь при кінці XIII в.¹⁾ Розуміть ся було їх далеко-далеко більше²⁾.

Окрім своїх монастирів чимало Русинів, видно, йшло здавна (як показує історія Антонія) в грецькі монастирі. В результаті появляють ся цілі руські монастирі за границями Руси: на Атосії десь в XI чи XII в. (хронологія не певна) руські монахи стають господарями монастиря Богородиці т. зв. *Ευλουργου* (чи то заснований кимсь з фамілії Кеїлюргів, чи якимось теслею — „Теслів“); правдоподібно, що монахи-Русини, як то часто бувало на Атосії, випросили або купили собі сей монастир уже готовий. Потім вони випросили собі иньший монастир — св. Пантелеймона, що був спустів, а відновлений Русинами став звати ся Руським і задержав се ім'я й по тому як руські монахи його кинули³⁾. Життє Евфрозини кн. полоцької каже, що в другій половині XII в. був руський монастир і в Єрусалимі: Евфрозина мала під час своєї подорожі (1173) мешкати в Єрусалимі в руській монастирі св. Богородиці⁴⁾. Судячи по тому, з правдоподібністю можна думати про руський монастир і в Царгороді, в руській кольонії „на Іспігасі“ (*εις Πηγας*, в теп. Пері, де була й руська церква Бориса і Гліба, хоч паломник Антоній, говорячи про неї, монастиря при ній не згадує⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 447, 567, 573; див. т. II с. 334, 354, 379, 385, 466. Чи Полонинський монастир був у Галичині, сього одначе на певно сказати не можна. Місце Спаського монастиря также напевно незвісне: див. Галиц. Ист. сб. III і Зубрицькій Крит.-Ист. повесть с. 71.

²⁾ Пор. перегляд в V т. с. 262 і далі.

³⁾ Акты Руссаго на св. Аѳонѣ монастыря св. Пантелеймона, К., 1873, Успенскій Востокъ христіанскій — Аѳонѣ, 1892 с. 6 і далі, Голубинскій I. 2 с. 622—5.

⁴⁾ Життє Евфрозини — Памятники стар. рус. лит. IV с. 178. Сю звістку про подоріж Евфрозини до Єрусалиму відкидає Данилевич (Очеркъ исторіи Полоцької землі с. 241) з огляду, що мощі її лежать в київських Печерських монастирі; але так легко ачеркнути її подоріж до Єрусалиму і сеї подробиці не можна. Приймають її всі історики церкви, кінчаючи Голубинским I 2 с. 625.

⁵⁾ Путешествіе Антонія вид. Лопарьова с. 33.

В тісній звязку з християнством і звязаними з ним візантійськими впливами розвивала ся в ці часи на Русі штука, освіта й письменство, а при тім і переходило ся з них до нас переважно те, що ближше було звязане з церковним життям.

В сфері штуки ми знаємо досить про архітектуру, але виключно майже — церковну, так само про малярство, що доповняєть ся ще мозаїкою. Більш різнородні наші відомости про золотництво з емалієрством. З різьби (скульптури) ми маємо лише кілька пам'яток декоративної церковної. Найменше можемо сказати про музику¹⁾.

З архітектури, малярства й скульптури ми не маємо нічого з перед-християнських часів і можемо слідити розвій сих штук тільки під візантійським впливом. Виключивши незначні останки Золотих воріт і волинські вежі (холмські і камінецьку), все инше що ми маємо в архітектури сих часів — самі тільки церкви; завдяки їх численности, архітектурні форми їх і техніка звістні нам досить добре, тим більше, що вони визначають ся більшою однородністю.

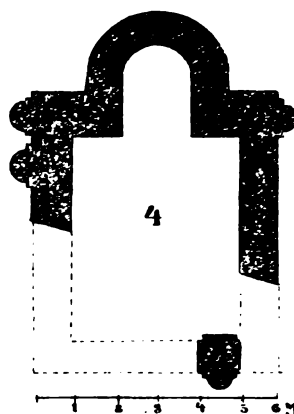
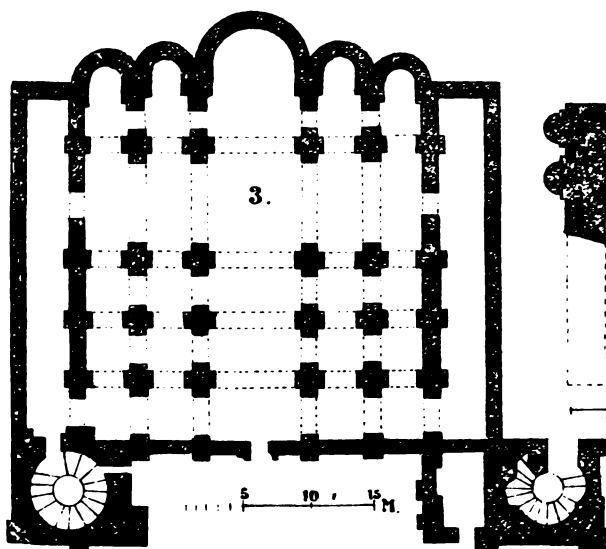
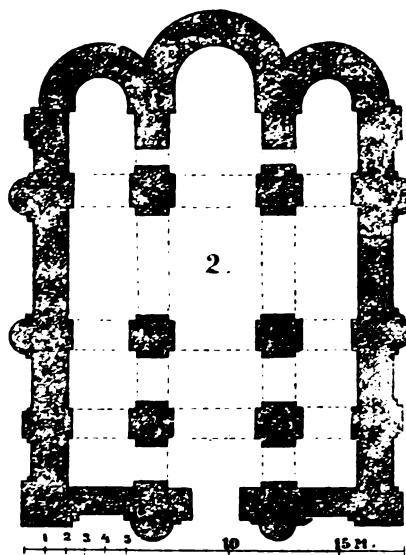
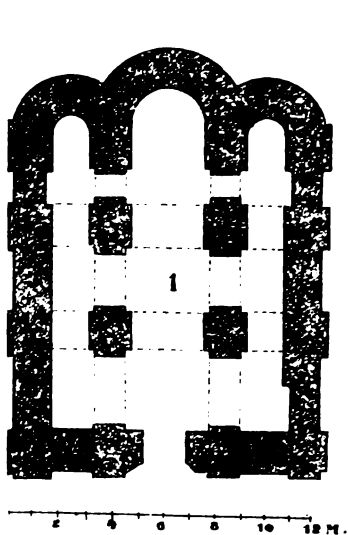
Перші церкви будували ся грецькими майстрами, як виразно каже літопись²⁾, тож тип і плян церковної будови перенесено на Русь тодішні візантійські, так званого середнього періоду візантійської архітектури — тип базиліки з банею; окрім Русі сей тип з Візантії перенесений був до Грузії й Арменії, так що церкви грузинські й вірменські сих часів своїм типом і способом будови близько підходять до руських.

Основну форму сього типу дають нам невеликі церкви будовані на Русі в XI—XII в. і звістні нам у досить значному числі. Форма церкви — близький до квадрата чотирикутник, звичайно трошки довший в напрямі зі сходу на захід (від олтаря до головного входу). Три зверхні стіни його рівні, часом мають пілястри, що служили контрафорсами, четверта — східня (олтарна) виступає трома півкругами (абсидами): середній з них більший і вищий, два бічні менші. В середині чотири колюмни, злучені арками, на котрі спираєть ся баня; шия її лежить на круглім склепінню, що виповняє трикутники між арками. Для зміцнення сі чотири колюмни злучені арками з усіма чотирма стінами церкви. Таким чином церква поділяєть ся вдовш на три кораблі (нефи, нави): середній — ширший, і два бічні — узші, а середина між колюмнами має форму

¹⁾ Літературу див. в прим. 31.   ²⁾ Іпат. с. 83.

³⁾ На додучених плянах аркади означені кропками.

хреста (т. зв. візантійський, внутрішній хрест)¹⁾. Такий плян мають нпр. київські церкви Івана Предтечі і Троїцька у Лаврі (на воротах), св. Василя, Успенська на Подолі й анонімна на Кудрявці; плян сеї остатньої подаю тут (під ч. 1) для ліпшого орієнтування. Такий же плян бачимо в чернігівській церкві Пятниць, в галицьких церквах св. Пантелеймона, Спаса, Рождества і в анонімній за Луквою²⁾.

Для збільшення простору сеї основний плян, зістаючи ся без переімени в своїй основі, діставав часом різні додатки. Найбільше звичайним був притвор (*ναρθηξ*): до західної частини прилучала ся ще пара колоун, так що замість двох рядів ставало їх три, й церква ставала більш подовгастою. На поверсі сеї притвор і сусідні частини північного й полудневого корабля накривали ся хорами, так що в сій части церква ставала поверховою (двох-етажною); такого типу нпр. чернігівська св. Спаса — найдавніша з усіх, що дожили наших часів, київські церкви — велика печерська, св. Михайла Золотоверха, видубицька, св. Кирила, чернігівські Бориса і Гліба і Успенія (Глецька), канівська, володимирська (Мстиславова), і т. и.³⁾. Для взірця подаю плян канівської церкви під ч. 2.

Київська церква Богородиці Десятинна, найстарша і zarazом найбільша з церков давньої Русі (нам звісна тільки останками своїх фундаментів) мала окрім притвора ще бічні крила, так що замість трох повздожних кораблів в церкві було їх пять; але скорше се були не властиві кораблі, а тільки галерії. Ще більш скомплікований плян (див. під ч. 3) має київська катедрa св. Софії — вінець візантійського будівництва на руськім ґрунті: вона замість трох має пять олтарних абсид, отже пять повздожних кораблів, і окрім того ще низьку (партерову) галерію (опасань, як казали у нас пізнійше) з двох боків — північного і полудневого,

¹⁾ Голубинский I. 2² с. 80, за ним М. Соколовский (Do dziejów s. 10—1) припускають, що поруч такого типу з внутрішнім хрестом були церкви з бічними крилами — форми хреста на зверх; але одинокий приклад на Україні, який він вказує — церква Спаса на Берестові, має крила північні.

²⁾ Лашкаръвъ Церковно-археологическіе очерки с. 147, 165, Церкви Чернигова I. с.; пляни галицьких церков в агаданних в прим. 32 і в т. II прим. 9 публікаціях Луцкевича й Шараневича.

³⁾ Лашкаръвъ ор. с. с. 147—8, 233, і Церкви Чернигова, I. с.; Павлиновъ Исторія с. 8, Айналовъ и Рѣдинъ Древніе пам. искусства Кіева с. 55, Левицкий — Истор. описаніе владимірѣ-волинскаго храма постр. Мстиславомъ.

що на поверсі мали вигляд балькона. Для сходів на хори і сю галерію були зроблені дві вежі на рогах західної стіни (одна з них, полуднево-західня прибудована була вже пізніше, в XI або в XII в.). Зрештою такі вежі ми стрічаємо і в декотрих інших перквах, нпр. в чернігівській св. Спаса, в київській св. Спаса на Берестовім. Але плян св. Софії зівстав ся унікатом. Великість її з галеріями і з абсидами 39×34 м., без галерій, а з абсидами 29×34 , без абсид 29×29 ; великість Десятинної з галеріями: абсидами $34,5 \times 45$ м., без галерій, а з абсидами 22×39 , без абсид 22×31 метрів¹⁾.

Як для розширення будови основний тип доповняв ся різними додатками, так знову для зменшення він робив ся простішим і біднішим: бічні абсиди заступали ся короткими рівними плечами; коломи, призначені для опертя бані, зникали, а баня опирала ся просто на стіни, що зміцняли ся пілястрами; баня часом робила ся для легкості не мурована, а деревляна. Так збудована була церква св. Михаїла в Острі, що по часті заховала ся досі, чернігівська св. Ілі; така ж маленька переяславська церква — квадрат церкви, без абсиди, має коло 6×6 мет. — плян її див. під ч. 4²⁾.

Будівляна техніка XI—XII в. визначаєть ся значною однорідністю. Стіни будували ся з каменя дикого й цегли, з великою масою цементу. Цегла і цемент мають свої характеристичні прикмети, що дуже помагають відрізнити будову сих часів від пізніших. Цегла має форму тонких (коло 5 цм.) майже квадратних плиток; великість їх не зовсім однакова: 45×36 , 36×32 , 33×33 цм.; колір має червоний. Цемент робив ся з вапна з домішкою товченої цегли³⁾. Як я вже сказав, цементу уживало ся дуже багато, верстви його звичайно грубіші від цегли, а особливо в пілястрах, арках —

¹⁾ Плян Десятинної церкви — Закревскій Описаніе Києва, атлас таб. VI, св. Софії — Лебединцев ор. с., Новицкій Исторія Рус. иск. I, с. 37—9. В пляні св. Софія завважено найбільше подібности до царгородської церкви Пантократора.

²⁾ Лашкаръев ор. с. с. 225, Церкви Чернигова, I, с., К. Старина 1896, XI. Від властивих одноабсидних церков треба відрізнити такі, де бічні абсиди перейшли в ниші (абсиди внутрішні), як нпр. витебська церква Спаса (середньої великості), або галицька св. Ілі, див. пляни їх — Новицкій с. 47, Шараневич Die Franciskaner Kirche.

³⁾ Стара повість про будову царгородської св. Софії так описує спосіб роблення сього цементу: „в ново котлѣхъ варить бяше ячмень въ воды мѣсто, и съ водою тою мѣшаху извѣсть и скудель (глину, — у нас товчена цегла); въ таковий укропъ клеваютъ отъ древа глаголеяго вербіа уськающе вѣтающе в котлы купно съ ячменю; да ни тепла сего творуху

до 12 см. грубости, так що цегла часом сходить поруч каменя і цементу зовсім на другорядну роль, служачи більше для зрівняння верств. В тій же ролі уживалися тесані камяні плити, шіферні або навіть мармурові (як у Софійській катедрі) — краї їх виступали на зверх в виді гзимсів. Такі камяні гзимси та пілястри були звичайно одинокою окрасою стін церкви в надвору: очевидно сей архітектурний стиль не припускав різблених окрас, які в'являють ся потім в суздальських церквах XII—XIII в. (суздальських і галицьких); зрідка лише бачимо щось більше — от як на чернігівській церкві Успенія маємо вище лінії хорів галерійку в арок, романського типу. Стіни на зверх, очевидно, віставали ся не потинкованими.

Стіни Десятинної церкви мають звиш 1 метра широкости в долині, стіни св. Софії до півтора метра; фундаменти її сидять глибоко до 2 і 2,5 метрів, і в сутеренах мають зроблене склепінне для ховання небіжчиків. Для звязування стін уживалися деревляні і залізні звязки. Нарешті, щоб покінчити з будовою стін, треба згадати ще про одну прикмету: уживанне при будові їх порожніх глиняних горнців в верхніх частих стін і в трикутниках під банею; їх звичайно звуть голосниками, думаючи, що уживалися вони для резонансу, але вони могли служити й для злекнення будівляної маси, заступаючи „губообразні“ (діраві) цегли старшого візантійського будівництва. Висловлена була гадка, що треба розрізжати горнці положені боком — для резонансу і поставлені рівно — для злекнення будови — се поки що лише гіпотеза ¹⁾.

Найбільш звичайним типом була церква з одною банею, але були й з пятьма і навіть девятьма, як св. Софії. Шия бані мала довгі й вузкі вікна. Нокрите було о стільки оригінальне, що дах не лежав на осібних простолінійних риштованнях як тепер, а склепінне й бані накривалися бляхою просто по поверхні склепіння, так що покрите мало округлу, хвилясту поверхню. Крили звичайно оловяною бляхою, часом золотили її — як на св. Михайлі Золотоверхім або на Золотих воротах. Вікна мали теж свою оригінальну форму — кількох вложених одна в одну ниж, в гостроверхою

ни паки студена, но тепла, зане быти ему липку, и бѣ видѣти тогда акы желѣзо дръжа“ (Памятники др. письменности LXXVIII — я дещо поправляю очевидно попований текст). Сліди збіжжя в цементі дійсно помічevano в будівництві володимиро-суздальським; Голубінский (I. 2² с. 89) отже зовсім не потрібно бачив в тім вплив техніки волзької Болгарії.

¹⁾ Див. Новицького ор. с. с. 84—6, Лашкарьова ор. с. с. 215. Церкви Чернягова с. 150.

аркою, як бачимо на св. Софії. Окрім шиї бань вікна робили ся в абсидах і в стінах. Вагалі церкви робили ся ясними — на се вказує кольорит мозаїки, а темними сі старі церкви звичайно ставали через пізнійші прибудовання й додатки.

В середині церкву прикрашали фрескові мальовання, а в найбільше богатих (св. Софії, Золотоверхім Михайлівським, також у Десятинній і в великій Печерській) середню абсиду й головну баню прикрашала мозаїка. Сі фрескові й мозаїкові образи, що покривали стіни церкви, заступали пізнійші настінні ікони й самий іконостас: олтар в давніх руських церквах, як і в візантійських, відділяла від церкви тільки невисока перегороджа, зроблена, мабуть, з мармуряних невисоких колоун, з завісою, що затягала ся в приписані моменти; таким чином всю середню і верхню частину олтарної абсиди вповні було видко з церкви. В цілости старих іконостасів не заховало ся ніде, але від них мабуть полишили ся невеликі колоуни білого мармору, з капітелями, і мармуряні ж ізмиси, що вістали ся в Золотоверхім і в Печерським монастирі. Більші мармуряні колоуни св. Софії, без капітелів, вістали ся мабуть від т. зв. ківорія — надпрестольного шатра, що звичайно робив ся в олтарі, над престолом, в середній абсиді; такий ківорий описує ся в холмській катедрі¹⁾: дві колоуни з одноцільного каменя, і на них „комара“ (шатро); зрештою з виглядом їх знайомлять нас софійські й михайлівські мозаїки. Дві бічні абсиди призначали ся — північна для жертвенника, полуднева звала ся дияконником; супроти церкви ціла олтарна частина була підвисшена.

Підлога, судячи по остаткам в Софійській катедрі, в Десятинній й ин., робила ся в богатших церков з камяних плиток (мармор, граніт, яспіс і т. и.), в меньших мала декорації з поливяних цеголок різної форми²⁾. Останки такої підлоги з поливяних цегляних плиток полишили ся в галицькій церкві Благовіщення, і по ним можна судити про вигляд такої підлоги: різнокольорові плитки укладають ся в мозаїчний рисунок — геометричний орнамент³⁾. Стіни могли також мати більші мармуряні декорації⁴⁾. Ще до

¹⁾ Ипат. с. 558.

²⁾ Лашкаръев с. 167—8, 227, порівняти плитки з Звенигорода — Записки т. XXXI і Галича — Захарієвич в *Dziwni* 1882. ³⁾ Підлога церкви Благовіщення, відкрита о. Ляврецким, закрита, для охорони, землею наново; зроблений ним рисунок її остатків я мав нагоду бачити.

⁴⁾ Пор. реферат Айяалова: Мраморы и инкрустации Десятинной церкви и Киево-Софійскаго собора, пока що в резюме — *Извѣстія XII съѣзда* с. 135.

тепер огорожа (бар'єра) хорів св. Софії від церкви виложена шіферними низькорізними плитами. Шіферні різблені плити знаходилися також і в інших церквах (Михайлівській Золотоверхій, св. Трини).

Коли перші церкви на Русі були збудовані майстрами грецькими, то вже починаючи від середини XI в. будовляну роботу роблять майстри руські, як показує історія будови церкви св. Георгія, й грецькі архітекти уживалися, мабуть, тільки для головного проводу в більших роботах; так нпр. легенда каже, що архітекти великої печерської церкви прийшли з Царгорода. Незручністю перших свійських архітектів пояснюють нещасливі пригоди з тими будовами; нпр. у церкви св. Андрія в Києві по двадцятьох літах „увалися верхъ“¹⁾; теж сталося і з переяславською катедрою, коли 1124 р. „земля потрясеся мало“. В звичайніших церковних будинках кінця XI і XII в. ми, без сумніву, маємо роботу вже руських архітектів, що йшли однак в XII в. ще вповні за грецькими взірцями. Імен сих архітектів ми не знаємо, одиноким ім'ям з XII в. — се двірський архітект, „приятель“ князя Рюрика Ростиславича — Петро Милоніг; про нього знаємо, що він збудував стіну в Видубицькнм монастирі для охорони його від розливу, але правдоподібно, був він учасником і інших будов, які сповняв Рюрик, що мав „любовь несытну о зданьихъ“. З Рюрикових церков ми можемо з певністю майже вказати на овруцку св. Василя, що може служити нам останньою пам'яткою цього періоду — пановання чистого візантійського типу.

Описаний вище тип церковної будови можна назвати київським, тому що Київ був його головним осередком і центром і містить найбільше пам'яток цього будівництва. Де що відмінний тип, змодифікований західними впливами, дають церковні будови західної Русі XIII в. — його отже можна б назвати галицьким. На жаль, матеріал для студійовання цього типу без порівняння бідніший, ніж для київського — дуже бідний; через те ми й не можемо виробити докладного суду, о скільки типові були прикмети цього другого типу, не можемо означити його хронологічних і географічних границь, а навіть не можемо і зреконструувати церкву цього другого типу в цілості так, як се могли ми зробити з церквою київського типу. Весь матеріал наш до тепер обмежається дуже скупими останками галицьких церков та літописними описами холмських церков Данила; по за тим є лише кілька дрібниць другорядного значіння.

¹⁾ Іпат. с. 185.

Останки галицьких церков показують нам, що основний ілян київського типу задержано й тут в цілості: звичайно маємо тут трох-абсидні церкви, де в чім тільки модифіковані, нпр. поруч головного входу — від заходу, маємо часом ще бічні двері¹⁾. Ріжницю в плянах поодиноких церков можна вказати таку, що тим часом як одні церкви більш квадратові (галицькі церкви над .Імницьою), з широкими бічними кораблями, иньші — видовжені, з узькими бічними кораблями (галицька церква Рождества й крилоська). Але спосіб будови ріжнисть ся від київського кардинально тим, що стіни будовані не з дикого каменя й цегли, як у церквах київського типу, а з квадратів тесаного каменя — як галицькі церкви або перемишльська катедра св. Івана²⁾.

З сею ріжницею в будівлянім матеріалі була звязана ріжниця і в декорованню: ми знаємо, що церкви київського типу не мали иньших архітектурних окрас окрім кам'яних рівно обтесаних ізмісів; різьбу стрічаємо тільки на декораційних плитах в середині церкви на хорах і т. и. Противно, галицькі церкви уживають різьбу досить широко: так церква св. Пантелеймона має гарний портал з круглим склепіннем, прикрашеним двома різбленими валками; склепінне спираєть ся на гарно різблений ізміз, підпертий двома парами різблених стовпів, з декорованими різьбою капітелями³⁾; скромнійше, але також декорований різьбою і бічний портал. Абсиди також декоровані пілястрами з базами й капітелями, і капітелі головної абсиди знову таки різблені. Останки різблених стовпів, капітелі й т. и. знайшли ся також в останках галицьких церков т. зв. Спаса й Благовіщення. Різьба внутрішніх аркад пропала для нас, але ми можемо сю прогалину доповнити описею холмської катедрі; тут капітелі стовпів також були різблені: чотири „комари“ (арки) опирали ся „на четырехъ головахъ чело-

¹⁾ В галицькій церкві св. Пантелеймона від полудня, в холмській Іоана Златоустого від півночі — Іпат. с. 559.

²⁾ Другош IV с. 149: *ecclesiam cathedralem pulcherrimo opere ex petra quadrata fabricatam*; коли дійсно вона абудована була ще Володарем (Другош I. 532), то се було б інтересною хронологічною вказівкою: що в Галичині церкви будовано з тесаного каменя ще в 1-ій чверті XII в. Знову-ж сей спосіб будови зближує тутешнє будівництво з західнім.

³⁾ Завважу, що внутрішня пара стовпів головного порталю — узлові стовпи (*Knotensäule*), шанійше поставлені: і матеріал і робота на се вказують, а головно не лишає сумніву напись, вишкробана під одним з тих стовпів. Чи відновлено таким чином з пам'яті давню пару, чи доповнено порталю тою парою доволіно, не знаю; зовсім подібні порталі західно-європейські роблять перше також можливи.

в'їдських, изваяно отъ нѣкогo хитрѣца“¹⁾. Церковні двери сеї катедри мали також різьлені порталі: „украшені каменємъ галицькимъ бѣлымъ и зеленымъ холмьскимъ тесанымъ, изрыты нѣкимъ хитрѣцемъ Авдѣемъ“. Але тут сї порталі мали поліхромічні декорації: „прилѣпы отъ всѣхъ шаровъ и злата, на преди пхѣже (на головнім порталю) надѣланъ Христось, а на полуночныхъ святыи Иванъ“.

Сими прикметами галицькі церкви зближують ся до суздальських XII—XIII вв., також будованих з тесаного каменя і також богато, на деяких аж занадто, декорованими різьбою. Пляни церков стрічають ся між ними тотожні вповні, теж і подробиці декорацій: нпр. порталъ церкви св. Пантелеймона досить близько нагадує церкву Покрова на Нерлі, хоч і ся остатня вже визначаєть ся накопиченнем різьби, що характеризує взагалі суздальські церкви, тим часом як галицька церква св. Пантелеймона задержує дуже добре міру в декорованню. Ся подібність знаходить зовсім природне об'ясненне в тісних династичних і політичних зв'язках, які лучаєть від середини XII в. (від шлюбу Ярослава Осмомисла) і до часів Романа суздальських князів з галицьким двором: суздальські церкви, дуже правдоподібно, були твором тойж архітектонічної школи, що і галицькі — галицьких майстрів²⁾. В кождім разі в обох групах маємо ті самі прикмети: основи київського типу модифікують ся новішими впливами, безперечно західніми.

При тісних зносинах Галичини з західнім сьвітом: Угорщиною, Німеччиною, західно-слов'янськими землями, що розвивають ся в XII в., сполученне русько-візантійських елементів з західніми взагалі характеризує галицьку культуру сих часів, як говорили ми вже перше³⁾, і зовсім природно така модифікація мусіла наступити і в будівництві, взагалі в штуці.

Так в західнім будівництві можемо знайти зовсім подібні мотиви

¹⁾ Іпат. с. 559.

²⁾ Здогад, що суздальські майстри могли бути в Галича, побіжно висловив уже Кондаков (Рус. древности VI с. 38), недавно розвинув його ширше Березков О храмахъ Владиміро-суздальскаго княжества, с. 119 і далі (Труды владимірской ученой комиссії т. V, 1903), незалежно від гадок, висловлених в тій справі мною, в I вид. сеї книги, що лишила ся Березкову невідомою. За Галичом промовляла б та обставина, що на другій дорозі зносили в заходом — в Новгороді й Полоцьку ми не знаходимо нічого аналогічного в суздальською архітектурою.

³⁾ Див. т. II с. 483—5.

до порталів св. Пантелеймона. На західні впливи у внутрішній декорації церков вказує згадана літописна опись холмських церков: вона згадує тут „римські шкла“, очевидно — мальовані, в олтарі; чашу з червоного мармара, „изваїну мудростью чюдну, и змъевы главы бѣша округы ся“, привезену з Угорщини й призначену на „хрестильницю“ в холмській катедрі¹⁾. Кам'яна декораційна різьба суздальських церков, що при зазначеній подібності, може нам дати певне поняття, за браком галицьких пам'яток, про декораційну різьбу галицького будівництва XII — XIII $\frac{1}{2}$ в., вдаряє часом незвичайною подібністю до західно-європейських декораційних різьб XI—XII вв.²⁾.

Сьвіжо опублікована церква в Лаврові³⁾ відкриває перед нами инший архітектурний тип церкви — з бічними абсидними крилами; се тип дуже уживаний на Атосі⁴⁾ і в XIV — XV в. широко росповсюднений в балканських землях і на Волощині. Його датують XIII віком, але час будови лаврівської церкви незвістний: традиція про Льва, зв'язана з нею, не має особливої певности⁵⁾, і може бути, що ся будова вже виходить хронологічно за той час, про який ми тут говоримо. В деталях її також нотують певні західні елементи (гвіме, форма вікон⁶⁾).

¹⁾ Іпат. с. 559—60.

²⁾ Про західні елементи в галицькій церковній архітектурі див. ще замітки (резоюме рефератів) Ллоуайского і гр. Уварова про літописну опись холмської катедрі в Древностях моск. археол. общ. XI, передр. в II т. Исторических сочиненій Иловайского (О построеніи г. Холма). Що до суздальських церков то залежність їх від західних впливів ідніс уже Строганов в своїй монографії про володимирську церкву св. Дмитрія (1849). Натомість Голубінский рядом заміток старав ся ослабити сі виводи про західні впливи, а Кондаков в своїх працях (Русскія древности т. VI, 1899 і О научных задачах истории древне-русского искусства — Памятники др. письм. СХХХII, 1899), висловляючи ся про відносини суздальського будівництва до західньої штуки досить неясно (як то часто у нього буває), скільки можна порозуміти — бачив тут місцеву роботу, що йшла за західними взірцями, але заразом підмішувала їх елементами орієнтальними.

³⁾ Що йно видана стаття Мокловского і Соколовского Do dziejów archit. serkiewnej (як в прим. 31).

⁴⁾ Се має своє значіння: Галицько-волинська Русь в XIII в. мала дуже живі зв'язи з Атосом.

⁵⁾ Див. прим. 9.

⁶⁾ Соколовский (l. с.) одначе дещо побільшує характеристичність і численність сих моментів в будові.

З різних подробиць церковного урядження, переказаних нам галицькими й волинськими літописцями, піднесемо широке розповсюдженне дорогоцінних ікон — в золотих і срібних, саджених каміннем шатах. Церкви одначе при тім далі розписувано фресками, судячи по любомльській церкві св. Георгія, поставленій Володимиром Васильковичом. Згадаємо ще опис підлоги холмської катедрі: „пюмость слить отъ мѣди и отъ олова чиста, яко блестячи ся яко зерцалу“, згадку про „двери мѣдяные“, вилиті Володимиром Васильковичом для любомльської церкви, й кілька згадок про дзвони, що виливали ся й на місці: для тієї-ж любомльської церкви Володимир „поліа колоколы дивны слышаніемъ, такихъ же не бысть въ всей земли“¹⁾.

До сього додам кілька слів про не-церковні будови, які до нас заховали ся, — київські Золоті ворота й волинські вежі. Але перші належать до XI, другі до XIII в. і таким чином дають факти від себе зовсім відокремлені.

Золоті ворота, склалися з двох довгих стін, 15 до 17 м. довжини, що були злучені склепінням, зложеним з ряду аркад, як можна судити по перехованому рисунку XVII в. На них опирав ся поверх, що містив у собі церкву благовіщення і якісь сховки — „комары Златыхъ вратъ“; від золоченої покрівлі церкви й ворота, очевидно, дістали своє імя. Стіни, грубі на $\frac{3}{4}$ м., будовані з верств великих каменів, серед котрих ідуть верстви дрібного цементованого каменя й цегли. Проїзд воріт мав з початку 7 метрів широкости. З надвору стіни воріт верствами кладеного на цементі румовища, що має ще виразні гнізда для зрубів, дучили ся з деревляними фортифікаціями — зрубамі, заповненими землею. Тепер від сього всього зістали ся останки стіни, з новішим підмурованням з середини, й маленький фрагмент арки; поверх зник зовсім²⁾.

Дві холмські вежі будовані однаково — з дикого каменя (білого і синього), на цементі, без цегли й яких небудь звязків. Вежі були четверокутні, з склепінням в середині; більша має стіни широкости коло дев'ять метрів, меньша сім; ся остання була частиною якоїсь більшої фортифікаційної будови, але від сеї останньої лишили ся тільки незначні сліди. В самім Холмі, по словам літописця, була вежа зроблена більше делікатно: вона була побудована

¹⁾ Іпат. с. 559, 608—10.

²⁾ Реферат І. Толстого О Золотыхъ воротахъ в II т. Трудів III археол. з'їзду.

з тесаного каміння на висоту 15 локтів, а верх добудовано деревом; але ся вежа агинула під час пожежі і потім не була відновлена. Камінецька вежа — пізнійша від них на яку чверть віка, будована инакше: вона поставлена з цегли, кругло, мала три поверхи з склепненими вікнами і з вінцем (від нього лишили ся тільки незначні останки). Тепер вона має високости коло 27, а в діаметрі коло 13 м.; стіни грубі на півтора м.; літописець каже, що вона була висока на 17 сажнів (30 метрів). Таку ж вежу, по його словам, поставив Володимир і в Бересті, а Мстислав в Черторийську¹). В Галичу маємо фундаменти будинку многогранної форми, що також міг бути вежою²).

В 1880-х рр. робили ся проби відкрити фундаменти київського княжого терему на Старім Городі, коло Десятинної церкви, але через пізнійші забудовання, що почасти знищили ці фундаменти, почасти перешкаджають дослідям їх останків, дуже мало що можна було зробити. Викрито три сторони великого полігонального будинку, з дуже тупими кутами, що й уважають ся останками терему³). З подробиць його вигляду можна навести лише звістні слова Сьвятослава в Слові о полку Ігоревім: „уже дьски безь кнѣса (дошки без сволока) въ мосѣмь теремѣ златовръсѣмь“ — отже терем мав дах на деревляній конструкції й верхи криті золоченою бляхою, як Золоті ворота й деякі церкви.

Для пізнання деревляного будівництва старої Русі досі ще не зроблено властиво нічого, хоч воно було розвинено дуже сильно. Можливо, що в церковнім будівництві останніх століть удасть ся віднайти сліди техніки й типів старих часів. Роблять ся проби також дійти того і з старих мініاتور⁴). Але поки що се лише перші, відокремлені проби.

З різьбярства, як я вже сказав, в Києві маємо саму тільки декоративну різьбу, в виді камяних (шіферних) орнаментованих плит, що служили внутрішніми окрасами церков, та кількох князівських мармуряних гробів (корсти).

¹) Іпат. с. 616. ²) Рисунок веж холмських і камінецької — в Памятникахъ старины въ зап. губ. т. VII і в „Волини“ Петрова. Шлях галицької вежі — у Шараневича *Trzy opisy Halicza*.

³) Хойновскій Роскопки великокняжескаго дворца г. Києва, 1894. Антоновичъ п Аршавевскій Публичныя лекціи по исторіи Києва с. 56. Спиши дьями заповіджені нові досліді в.-княжого двора.

⁴) Див. розвідку проф. Павлуцького (що зайняв ся останніми часами деревляними церквами України): Древнее деревляное зодчество въ Юго-западной краѣ (Древности Ураины, I, 1905), пор. ревьюе його реферату: Иаображенія храма на древнѣйшихъ южно-русскихъ миниатурахъ (Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1904 с. 207).

Найбільш інтересний гробовець, т. зв. Ярославів, тепер стоїть в бічному олтарі Софійської катедрі. Се широкий чотирикутний гріб з білого мармору, коло двох метрів довгий, а звиш метр широкий; судячи по його широкости, припускають, що він був не одиночний, а на дві особи зроблений; накритий він накривкою в формі даху з чотирма тумбками на чотирох кінцях. З боків і по накривці він орнаментований низькорізьбленими фігурами на мотиви старохристиянської штуки: хрести, винна лоза, риби, пальми і т. и.; робота артизмом не визначається, але досить чиста, і мабуть не місцева.

Другий гріб — без накривки й сильно оббитий, в тій же Софійській катедрі, теж з білого мрамору, але одиночний, орнаментований простіше, теж низькорізьбленим орнаментом¹⁾.

Такі марморяні гроби, судячи по оповіданням про княжі похорони²⁾, були досить уживані, а вже від другої половини XI в. виробляли ся мабуть у нас на Русі, судячи по оповіданню Патерика про кам'яну напрестольну плиту великої печерської церкви, за котру монахи послали три гривни срібла до робітні, „ідіже дѣлают ся таковыя вещи³⁾“.

Різьба шіферних плит Софійської катедрі має теж чисто орнаментативний характер: вони звичайно мають оден арабесковий рисунок, що покриває цілу поверхню плити, виконаний низькою різьбою, правильно і гарно. Інакший тип дають плити Михайлівського монастиря, печерські й фрагмент з під церкви св. Ірини: на них виконані певні сцени, досить грубо, різьбою вищою; так на плиті Михайлівського монастиря бачимо двох кінних сьвятих, на печерських — Самсона зі львом і запряжені зьвірами колісниці (як то толкують — на тему видіння Даниїла), й т. и.⁴⁾.

Більший розвій осягнуло різьбарство в галицько-волинських землях XIII в. Що правда, і тут ми дотепер маємо тільки архітектурні орнаменти, але з літописних оповідань бачимо, що тут різьба виходила за границі чисто архітектурного орнаменту й зближала ся до самостійної ролі. Так літопись описує в холмській катедрі чоловічі голови на аркадах і ще інтереснійше — різьблені з каменя фігури (так виходить з оповідання) Христа й Предтечі на церковних дверях. За „поприще“ від міста стояв на камінній

¹⁾ Рисунки софійських гробів у Закревского, Описание Киева, Толстого і Кондакова Рус. древности т. IV.

²⁾ Іпат. с. 90, 114, 141. ³⁾ Патерик с. 125.

⁴⁾ Образки див. в атласі Закревского, таб. IX, див. ще Археол. карту Киев. губ. Антоновича с. 37, плити софійські — в Древностях рос. госуд. і у Толстого-Кондакова IV. Реферат Айналова як вище.

підставці вирізблений з каменя монументальний оред, високости дванадцяти ліктів. По здивованню, з яким літописець описує сі річи, можна-б думати, що тоді — в середині XIII в. се були новини на руськім ґрунті, нав'язані західніми впливами. Від тоді вони мали шанси розвивати ся далі на галицькім ґрунті, але про сей дальший роввій не маємо ніякого матеріалу, з якого б могли судити про нього.

Перейдім до малярства.

То що властиво становить предмет малюнка: представлення на поверхні ріжними кольорами ріжних сцен і предметів, в Візантії й на Руси в сі часи було предметом техніки малярської, мозаїчної й емалерської; вони стоять в тіснім звязку з собою й певний стиль панує однаково в них, а навіть одна техніка впливає на другу.

Від малярства в тіснійшій значінню ми маємо тільки останки фресків і кілька мініятур-образків.

Найбогатшу колекцію фресків, з 1-ої половини XI в., містить в собі Софійська катедрa, і то не лише церковних, а й чисто світських. На жаль, реставрація сих фресків, переведена в першій половині сього столітя без відповідної уваги й обережности, багато знищила й покалічила з сього матеріалу. Тільки незначна частина фресків полишила ся нереставрованою й може знайти з автентичним їх виглядом: такими зістали ся фрески бічного олтаря св. Михаїла і фрески на стовпах головного олтаря, закриті в часи реставрації тодішнім іконостасом і тому залишені без реставрації. Зрештою і з реставрованих деякі лишили ся без змін (як се показує порівнянне з кальками, зробленими перед реставрацією), так що в сумі про початкову фрескову роспись Софійської катедри завсїди можна мати докладний суд.

Фрески покривали всі стіни Софійської катедри з виїмком головної абсиди й середньої бані, декорованих мозаїкою. В сій росписи бачимо переведену певну систему. Бічні абсиди (чотири) росписані сценами, взятими з життя сьвятого, котрому абсида присьвячена: Богородиці (ся роспись особливо интересна, бо взята з апокріфічних евангелій), арх. Михаїла, ап. Петра і св. Георгія. Так само сценами — з історії Христа й старозавітними епізодами, толкованими символічно про Христа, росписані стіни пресбітерія (в горі) і стіни хорів. Зрештою стіни і стовпи церкви росписані фігурами сьвятих, то цілими, то погрудними образами (в медальонах): образи сьвятих женців покривають собою стіни двох крайніх (від заходу) переділок, де мусів бути бабинець, стіни иньших переділок — образи сьвятих мужів. Стіни сходів в наріжних вежах, що провадили на хори, росписані на теми сьвітські, бо сі вежі

вважали ся вже будовою поза церквою. Догадують ся, що в головнім кораблі церкви, де тепер, по реставрації, маємо родину мучениць — св. Софії й її доньок, первісно були портрети князя-фундатора і його родини, але нездала реставрація знищила для нас сей дорогоцінний образ. Фрески писані водними фарбами на клею або на білку; ґрунтом служив тинк з гіпсу: контури зазначували ся різцем і наводили ся темною фарбою; фреска покривала ся якимось лакером.

Фрески сі покривають в сумі таку велику просторонь, що очевидно муєіи вийти від більшого числа малярів¹⁾; на жаль, як сказано, побіжна реставрація стерла більше тонкі деталї росписи, що давала б можливість слїдити за індивідуальними прикметами пензля. Взагалї ж роспись стоїть на порозї упадку візантійського малярства: ще не зовсім затратила ся сила античної традиції, але з другого боку вже є виразні вістники близького упадку. Шабльон уже панує сильно: лица роблені більш менш однаково — кругло, з великими, широко отвореними очима, рівним носом, повними губами; в поставі тіла, в укладї одежі вже сильний схематизм. Особливо дає сильно себе відчувати шабльоновість в одиночних фігурах святих: індивідуальности і реалізму ані шукати тут, — бачимо кілька типів, що повторяють ся, розріжняючи ся тільки кольорами одежі та написями. Написи на поодиноких фігурах грецькі; можна припустити зовсім певно, що фрески св. Софії, як і мозаїка, роблені були таки грецькими майстрами.

Грецькими ж майстрами, на чисто візантійські теми росписані сходи обох веж св. Софії. Хоч по архітектурним прикметам сі вежі належать не зовсім одному часу, але роспись має однаковий характер. Судячи по її останкам, далеко не повним (особливо потерпіли фрески західно-північної вежі), змістом її послужив цикл царгородських святиочних забав і церемоній, що мали місце на границі старого й нового року — брумалії, сатурналії, воти й календи (від 24/XI до 6/I). Маємо тут циркові сцени: боротьбу звірів між собою і з бестіаріями, замаскованих глядіаторів, перегони колїсниць, різні представлення: скоморохів, музикантів, акробатів і кльовнів, святиочні цісарські авдієнції й виїзди, ново-

¹⁾ Сцен в 1843—53 р. було в церкви відкрито і ареставровано 25, одиночних фігур 220 — цілих і медальонових. Але се далеко не всі давні малюнки. Всього при реставрації зроблено (ніби по давнім контурам) сцен 30, одиночних фігур 555 (!), медальонів 346, орнаментів 907. Написи заховали ся лише при 20 святих, иньші написані і реставровані більше менше фантастично, на підставі „гермійї“ — візантійських підручників церковного малярства.

річне принесення дарів. Детайлі цих сцен (невважаючи на невідале подекуди реставрування) дуже вірно передають, при всіх схематизмі рисунку, реальні подробиці візантійського життя: бачимо нпр. колісничних їздців в убраннях традиційних кольорів церковних партій, бачимо цісарську льюжу з прибічною сторожою цісаря й двором¹⁾, бачимо різних двірських урядників з відповідними їх рангам інсигніями, і т. и. Окрім того маємо багато орнаментальних образків — рослинних і фантастичних звірячих. Руського, तु-бильного нема тут нічого²⁾.

Другу важну колекцію фрескових образів дає нам Кирилівська церква в Києві (останки фресків в інших українських церквах або зовсім незначні або знищені пізнішим мальованнем). Хронологічно її фрески ділить від софійських більш як століття: церква була розпочата Всеволодом Ольговичом († 1146) і докінчена його вдовою († 1190). До 1870 року фрески були закриті новішим тинюваннем: тоді їх запримітили вперше, але відкрито їх головно вже в 1880 р.

Церква ціла була розписана фресками; фрески середини церкви повторюють теми Софійської катедри, як і інші тодішні київські церкви. Найліпше заховалися й найбільше мають значіння фрески полудневої абсиди, розписаної сценами з життя св. Кирила єпископа александрійського, патрона церкви. Головна вага їх полягає на тім, що тим часом як у фресках софійських мали ми роботу грецьких майстрів, в кирилівських маємо домашню, руську: на се вказують руські написи образів, а також і сама робота, що тратить і ті останки пропорцій, які задержала візантійська робота в софійських фресках; самий стиль відмінний: різкий, сухий, лиця худі, суворі, аскетичні. На жаль, кирилівські фрески не вважаючи на свою надзвичайну важність для історії руської штуки (більшу від софійських), досі не вистудіовані докладнійше, а навіть не були публіковані в цілості.

Поруч малярства фрескового було широко розповсюджене малярство іконне властиве. Уже Володимир забирає ікони з Корсуни до Києва. Пізнійше вони не переставали також привозити ся в Візантію і малювати ся на місці, своїми майстрами³⁾. Між

¹⁾ Недале реставрування, що зробило було з рисунку стелі цісарської льюжі грати на вікні, було причиною, що сю сцену толковано до недавня як сцену княжого суду над арештантом, що виглядає через грати — див. реферат пок. Павлова в I т. Трудів III археол. з'їзду.

²⁾ Однак ще недавно пробував боронити протилежного погляду Потапов — Древности - Труды арх. общ. XIX с. 19. ³⁾ Іпат. 49, 83.

печерськими монахами з кінця XI і поч. XII в. згадується маляр Аліпій: він хлопцем був даний в науку грецьким майстрам, що писали Печерську церкву і потім уславився як славний іконописець (ікони писати хытръ бѣ зѣло): писав ікони для печерської братії й на сторонні замовлення. З його життя в Патерику видно тодішню (XII—XIII в. — як Патерик писано) іконописну техніку й уживання ікон. Ікони писалися на дошках, очевидно — деревляних звичайно; фарби — „шаровныя вапы“ терлися на камені й набиралися на „вапницю“; в мальованню разом з фарбами визначну роль грало золото — „овогда бо златомъ покладываше икону, овогда же на камені вапы творяше и вѣсмъ писаше“. Один Киянин замовляє у Аліпія ікону Богородиці, хоча їй дати до церкви на сьвято успенія; другий хоче поставити собі церкву й зробити на окрасу її пять великих ікон — деісус і дві „намістні“ (так зовуться тепер ікони в головнім ряді іконостаса)¹⁾.

З сього оповідання можна доміркувати, що в менших церквах фрескове мальовання уже тоді заступалося іконами, далеко більше придатними для легких деревляних будовель, що так легко зникали, як і виростали, а ікони можна було переносити з церкви до церкви, з дома в дім. Я б уважав правдоподібним, що з сих малих церков, де кількома іконами, повішаними на олтарній перегороді, заступалися фрески більших, і виріс пізнійший іконостас. Заведення його у всякім разі відразу забезпечило іконам широке розповсюдження.

В багатших церквах здобувають собі дуже рано важне значіння ікони в дорогих шатах; артистична робота маляра при тім сходила на другий плян перед багатством матеріалу, з котрого робилася шата — срібла, золота, дорогого каміння і перлів, та юбілерською роботою сеї шати. Уже від XI в. такі ікони стають одною з головніших окрас церков і заразом — їх багатством. Ярослав, збудувавши церкву св. Софії, „украси ю іконами многоцѣнными“²⁾ — по всякій правдоподібності мова йде про ікони в дорогих шатах. В XII—XIII в. де оповідається про грабование церкви, звичайно все згадується про обдирання дорогих іконних шат³⁾. Між жертвами Володимира Васильковича церквам дорогі ікони — „ікони ковані“ займають одно з визначніших місць: „ікони золоті“ для берестейської церкви, ікона Богородиці для церкви св. Дмитрія — окована сребром „с каменіємъ дорогимъ“,

¹⁾ Патерик с. 174—180.   ²⁾ Пат. с. 107.

³⁾ Пат. с. 373, Лавр. с. 392.

„образъ Спасовъ окованъ золотомъ съ дорогимъ каменіємъ“ — для володимирської катедри; для любомльської церкви св. Георгія — „икону списа на золотъ намѣстную святаго Георгія и гривну златую възложн на нь съ женчюгомъ“, і т. и.)¹⁾.

До нинішніх часів заховано ся чимало ікон, котрі традиція виводить з староруських часів — як ікони писані ніби св. Аліпієм, ікона Богородиці з Федоровського монастиря, перед котрою мав молити ся Ігорь Ольгович тепер, в Печерській лаврі, і т. и., але всі сі традиції переважно непевні, й досі ми ще не маємо ікон, які б могли з повною правдоподібністю уважати староруськими творами.

Небогато, але автентичне маємо натомість в мініятурі. Найважнішими пам'ятками сього роду зістали ся три рукописи XI в. — Остромирове євангеліє 1057 р., Святославів Ізборник 1073 р. що містять кілька дуже інтересних поліхромічних і золочених мініатур (між ними славнозвістний образок родини кн. Святослава Ярославича) і Трійська псалтир, що має окрім своїх первістних, німецьких мініатур, пять додаткових, руських, зроблених десь в 1070—80-х рр. (дві з них мають фігури Ярополка Ізяславича і його родини). Мініатури сі були всі правдоподібно київської роботи: про Ізборник і Псалтир се можна думати майже без сумніву, але з правдоподібністю також і про Євангеліє; мініатури Ізборника і Псалтири, дуже близькі часом, мають деякі дуже близькі подробиці і в деталях. Окрім мініатур-сцен Ізборник і Євангеліє мають також багато т. зв. заставок — орнаментів і орнаментованих букв, але їх маємо багато і в інших рукописах²⁾.

В мініатурах-сценах, як і в маларстві, панує тут вплив візантійський, з котрого поволі лише виломлюють ся деякі оригінальні прикмети. В мініатурах орнаментацийних елементи більше скомпльковані — мотиви оригінальні, візантійські, полуднево-словянські, західні, як взагалі в давнім руським орнаменті.

¹⁾ Іпат. с. 608—10, пор. 559.

²⁾ Остромирове євангеліє — вид. факсимильне коштом Савинкова, Спб., 1883, 2 вид. 1889. Ізборник Святослава 1073 р. — Ізданія общ. любит. др. письменности N. 55, Спб., 1880. Трійська псалтир — *Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier — Codex Gertrudianus in Cividale*, вийшло як *Festschrift der Gesellschaft für nützliche Forschungen zu Trier*, 1901; про її мініатури моя стаття в *Записках Наук. Тов. ім. Шевченка* т. XLIX (там вказана і її література). Третя інтересна мініатурами рукопись — житий Бориса і Гліба, вид. Срезневским (Сказанія о Борисѣ в Глѣбѣ, 1860), належить пізнішому часу — XIV в. Ще пізніші мініатури Радивилівського кодекса літописи (див. про них статю Сізова в *Извѣстіях* отд. рус. яз. 1905, I).

Для монументальних церковних образів в найбільше розкішних будовах малярство заступалося мозаїкою. Ся галузь вибагливої візантійської культури була що до своєї техніки остільки трудною й коштовною, що уживано її у нас для окраси тільки найбільше показних частей церков, і то лише церков найбогатших. Мозаїку, „мусію“, як казали тоді, знаємо тільки в найбогатшій центрі руської культури — Києві, і то за добрих часів його — від кінця X до початку XII в.: в Десятинній церкві, в св. Софії, в Печерській великій церкві, в Михайлівському Золотоверхім монастирі¹⁾. Заціліла вона тільки в Софійській катедрі і в Михайлівському монастирі, і то в останнім дуже вже не багато: оден образ цілий і кілька фрагментів.

Мозаїка робилася на вапнянім цементі: в свіжо-розведений цемент вкладалися шостигранні кусники різнокольорового шкла; укладаючи ся до кольору, вони творили малюнок. Тло було з шкла золотого. Кольорові площі творилися з шкла матового відповідних кольорів — там де треба було певної матової краски, а там де треба було блиску, гри — з шкла прозорчастого. Лице й взагалі тіло робилося з дрібнішої мозаїки, одежа, тло — з більшої. Поверхня цілого образу по виконанню шліфовалася. Як бачимо, робота дуже скомплікована й вимагала високої техніки. З становища техніки наші київські мозаїки, дійсно — твір дуже високий (особливо мозаїки софійські), але і в рисунках їх є таки більше ремісничої техніки, як артистичної інвенції.

В катедрі св. Софії, як я вже сказав, мозаїки й образи прикрашають стіни головної бані й середньої (олтарної) абсиди. В середині склепіння бані уміщено монументальний образ Христа-Вседержителя, котрому під назвою Софії — себто божої мудрости — мусіла бути присвячена церква. Образ величавий, але досить тяжкий в виконанню, з сильно визначеним східнім (вірменським) типом; його відкрито не так давно лише (1885 р.). Наokoло нього чотири архангели, з котрих заховався лише один — чи не найліпша з композицій св. Софії: вона задержала ще в значній чистоті античні традиції в рисунку. Низше, між вікнами шиї бані, дванадцять апостолів, з котрих заховався лише ап. Павел, і то тільки по пояс. Ще низше, в чотирох трокутниках між аркадами,

¹⁾ Про мозаїку в Печерській церкві згадує Патерик — с. 175; про істнування мозаїки в Десятинній церкві свідчать її фрагменти, знайдені в фундаментах. З оповідання Павла алепського видно, що олтар Михайлівського монастиря мов такі мозаїки як і софійський — Путешествіє патр. Макарія II с. 73.

що підпирають баню, були образи євангелистів — з них заховав ся також тільки оден (св. Марк).

Верхню частину середньої абсиди займає монументальна фігура Богородиці, представлені в позі молитви, з піднятими в гору руками (т. зв. оранта); з артистичного боку образ не особливий — фігура за-коротка, постава схематична, лице сухе, без виразу; де що зашкодила тут і сферична площа абсиди, на котрій образ уміщено: з скороченням рисунку по тій сферичній площі артист не обчислив ся. Під тим образом Богородиці великий образ Тайної вечери, представлені символічно: Христос коло церковного олтаря причащає з одного боку хлібом шістьох апостолів, що підходять до нього оден по однім, з другого — других шістьох вином; над образом грецька евхаристична надпись. Рисунок, інтересний зі становища християнської символіки, визначає ся браком перспективи, схематизмом рухів апостолів, зманерованністю постав, хоч саме виконання дуже гарне. Сі образи — Богородиця і Тайна вечера заховали ся вповні й служать головною окрасою св. Софії, заразом одною з визначнійших пам'яток візантійської штуки сих часів. Низше Тайної вечери маємо образи св. отців, в єпископських орнатах, а з боків два архидиякони; від сих образів одначе зістали ся тільки верхні частини.

В середині олтарної аркади маємо образ первосвященника Арона (йому відповідав мабуть Мельхиседек — але того образу нема). Коло середини аркади „деісус“ — образ Христа і з боків його — Богородиці й Предтечі, в медальонах; окрім того в центрі олтарної й противної — західньої арки останки мозаїчних образів, як здогадують ся — Богородиці й Христа-Емануїла (в молодім віку). На передніх (звернених до заходу) сторонах стовпів олтарної аркади уміщений славний образ Благовіщення: на однім (лівім) стовпі архангел-вістник, на другім — Богородиця (пряде); сей образ її випав далеко шасливійше від образу оранти в олтарній абсиді: вираз лица, постава тіла, уклад одежі гарні й не мають тієї суворой сухости як образи оранти або Христа-вседержителя; слабше — схематичнійше й тяжше випала фігура архангела; обидві фігури мають при собі грецькі євангельські написи.

Нарешті в середині полудневої й північної арки (говорю все про арки, на котрих спираєть ся середня баня) маємо образки 40 мучеників в медальонах, з грецькими написями, як і при образах св. отців олтаря (тільки там цілі фігури, а тут медальони). Сі дві серії мозаїкових образів середини церкви, як бачимо, відповідають цілим і медальонним фрескам, що покривають стіни иньших частин церкви.

Порівнюючи ці мозаїчні образи, можна помітити між ними певну різницю в манері рисунку і в кольорах. Мозаїки бані й горішньої частини абсиди зроблені в ясніших кольорах, а в їх композиції більше манерування; як догадують ся, це тодішня — щоб так сказати — модерна, модна столична манера. Образи ж св. отців і мучеників визначають ся темнішими кольорами, більшою простотою в рисунку, що завдяки тому подекуди задержав більше з доброї старої традиції, хоч виконання цих серій взагалі слабше: їх могли робити майстри провінціональні, або другорядні столичні.

Подібно як і фрески, софійські мозаїки стоять на порозі повного упадку артистичної традиції в візантійській штуці: визначають ся схематизмом, або манерністю в розробленню догматично усталених форм. Але виконання ще стоїть дуже високо, і в кольоратурі ще чимало артизму.

Подібне місце, як кирилівські фрески займають супроти софійських, займає мозаїка Михайлівського монастиря супроти мозаїки софійської: коли в св. Софії ми бачимо чисту грецьку роботу, в кирилівських фресках і в михайлівській мозаїці маємо ми по всякій правдоподібності уже сьвійське, руське імітованне грецьких взірців, штуку русько-візантійську. Це й надає останкам, які заховали ся з михайлівських мозаїк, дуже важне значіння в історії нашої штуки.

Головний образ Михайлівського монастиря — евхаристія повторяє в менших розмірах (бо й церква менша) образ софійський: Христос при олтарі причащає хлібом і вином апостолів; є різниця тільки в деталях композиції. Але велика різниця в манері й техніці; рисунок, кольори, виконання стоять далеко нижше софійських: крайній схематизм, брак всякої пропорції в укладі фігур (голови за-малі, фігури за-довгі й т. и.), в кольористичній сірій мертві тони. Евхаристична напись зроблена вже по руськи. Натомість інші останки мозаїк мали написи грецькі: нпр. образи архид. Стефана і муч. Дмитрія (останки їх дуже бідні, та й самий образ евхаристії не цілий).

Манера рисунку й руська напись служать дуже сильними доказами руської роботи михайлівських мозаїк. І тут як і в інших сферах візантійської штуки, пересащеної на руський ґрунт, ми бачимо те саме явище: за пересаженнем її зараз починають ся її імітованне руськими майстрами, а ці що дальше то більше мусіли модифікувати манери й традиції візантійські. Це побачимо зараз і в емалерстві.

Як мозаїка заміняла фарби кольоровими кусничками скла і заступала малярство в монументальних образах, обчислених на

далеку перспективу, так в маленьких образках заступало його ема-лерство, замінючи малярські фарби шкляною емалією на золотім тлі. Бувши продуктом незвичайно високої техніки, се візантійське емалерство — т. зв. горожена емаль (email cloisonné) мусить ува-жати ся одною з найцікавіших сторін візантійської й її гадузи — руської культури сих часів, тому звернуло на себе останніми часами пильну увагу дослідників. Його прототипом вважають шкляні інкру-стації давньою Єгипту, а початків властивої емалі шукають в іран-ських краях — в Персії чи тих краях, що стояли під впливами перської культури; звідти перейшла вона до Візантії, де почавши від VI в. розвиваєть ся незвичайно, припавши до смаку вибагливої роскоші Візантійців. Найвищий розцвіт її падає тут на X—XI в. З Візантії переходить вона з одної сторони на Русь, з другої — в Західню Европу, але не удержуєть ся на незвичайній висоті техніки й елегантції візантійських виробів й вироджуєть ся.

Незвичайна висота техніки, якої вимагали сі образки, і їх дорожочінність будуть нам ясні, коли в головних моментах пояснимо спосіб їх виготовлення. Візантійська горожена емаль робить ся на золоті; на золоту бляшку переносять ся лінії рисунку, що хоче зробити майстер; по сим контурам він приварює (прильотовує) до бляшки стоячі перегороджі з узенької золотої стяжечки, що будуть границями фарб того рисунку; в закутинки між перегороджами, що мусять бути всі замкнені, аби фарба не помішала ся (звідти й назва — емаль горожена, cloisonné) майстер кладе емальову масу, різних кольорів, і дає плитку на огонь; емальова маса, топлячись, за-повнює шкляною поволокою різних кольорів призначені для того просторони; коли після того відполіруєть ся поверхня образку, золоті лінії перегородж стають контурами рисунку, а просторони між ними заповнює шкляна різнокольорова емалія. Незвичайна технічна трудність сих виробів лежить в тім, що в інтересах рисунку треба пильнувати, аби перегороджі були зроблені з тонкої, одностайної стяжечки; аби вони добре були замкнені, щоб фарби не помішали ся; аби шкляна маса заповняла поля одностайно та аби була так дібрана, щоб топила ся рівномірно — аби не було так, що одна фарба вже перегоріла, нім друга розтопила ся. Краса такого образку полягає в гарнім рисунку золотих ліній, в прозорості й чистоті тонів фарб. На сім пункті ніколи не могли дорівняти своїм візан-тійським первовзором їх руські імітації; при тім же й сама емальна маса їх гірша, з часом викрушуєть ся або тратить початкову краску — тим і відрізняють руську роботу від візан-тійської.

В давній руській штуці горожена емаль мала широке розповсюдження та уживала ся зарівно для ювілерської декорації як і для більш артистичних потреб. При тім поруч більш рідких виробів візантійських — спроваджених або вироблених на Русі візантійськими майстрами, стрічаємо ще частійше руські: сі останні можуть бути відріжені не тільки по своїй відмінній, трохи гіршій техніці, але часом і по більш виразнім вказівкам — нпр. руським написям на образках. Головним гніздом таких нахідок виступає Київ і він безперечно й був головним огнищем сеї *par excellence* розкішної, аристократичної штуки; до Київа, очевидно, треба причислити досить багаті нахідки пороських городів (Княжої Гори й Сахнівки). По за тим, в иньших місцях давньої Русі нахідки емалі досить рідкі: було кілька нахідок в Чернигові; Рязань визначила ся багатою колекцією емалій, припадково знайденою в першій пол. сього століття; в західніх українських землях їх зовсім не звістно досі.

Як я вже сказав, горожена емаль задюбки уживала ся для дрібних образків. Серед наших українських находок сюда належать: маленький образок Христа з Київа, три панатії з Київа ж — медальони з образками на випуклій бляшці, в рамці філіграновій, з камінцями, що разом складають т. зв. деїсус — образки Ісуса Христа, Божу матір і Івана Хрестителя; судячи по похибкам в рисунку контурів і слабшій техніці їх уважають руським продуктом¹⁾; подібні ж два медальони (Христос і якийсь молодий святий) були знайдені в Київі в першій половині століття, але загинули²⁾. Друга колекція — три образки деїсуса, четвертий архангел (другий мусів бути, але затрачений), знайдено в останніх літах в Сахнівці, на Поросю³⁾. На Княжій горі (Канів) знайдено два подібні, але маленькі медальоники, що теж мусіли складати деїсус⁴⁾.

До сеї ж іконної емалії належить київська діадема, що складаєть ся з сімох емальових образків — деїсус по середині, два архангели й апостоли Петро і Павло з боків; руська робота їх виразно задокументована написею на образку ап. Павла: о апо

¹⁾ Кондаков Русские клады I с. 108 і 154—6 і таб. I і IX.

²⁾ Ib. с. 101. Подібні медальони знайдені в Рязани, числом три, і крім того пара великих ковчків з образками, та дві осібні іконки; між ними дві іконки уважають ся візантійськими, решта — свійської роботи — Кондаков op. с. с. 84 і далі.

³⁾ Ханенко Древности Приднѣпровья V табл. XXXII.

⁴⁾ Каталогъ укр. древностей коллекции В. В. Тарновскаго таб. I ч. 94, 95.

павълъс (*ὁ ἀπὸστολος Παῦλος*); зрештою і тут є неправильности в рисунку, перегороджені подекуди порвані, фарби не добре дібрані, так що й сама техніка, хоч сама по собі дуже висока, зраджує руську роботу¹⁾. Подібну, але ще багатшу колекцію образків дає новознайдений нашійник з Кам'яного Броду, в півн. Київщині; маємо тут тіж сім образків, але з двох сторін іще образки Бориса і Гліба, все з руськими написами, що документують руську роботу — яка зрештою дає себе знати й слабшою технікою емали, що далеко не дорівнює тонкості й делікатности самої ювілерської роботи²⁾.

Емальові образки уживали ся також до окрас ікон і церковних оправ. З старої Руси вправді до нас не дійшло таких ікон, але вони безперечно там були, бо взагалі в візантійській штуці були люблені і заховали ся з иньших країв (на Кавказі, в Західній Європі); часом ціла ікона складала ся з таких емальових образків, саджених на металевій дощці, часом вони декорували наоколо більший образ, вкочаний иньшим, лекшим способом. Оправи церковних книг — особливо євангелій, з металічних (срібних) дошок, прикрашених філіграном, перлами, каміннями і емальовими образками, належали також до найвищих витворів тодішньої ювілерської штуки. Між жертвами Володимира Васильовича описують ся кілька таких дорогих церковних книг, де все було дорогоцінне, все твором „штуки“ — письмо, оздоби мініятурові, оправа. До чернігівської катедрі дав він „євангеліє опракоє“³⁾ золотомъ писано, а окованно сребромъ съ женчюгомъ, а среди его Спаса съ финиптомъ“ (емальовий); до любомльської церкви євангеліє „окова є все золотомъ и каменіємъ дорогимъ съ женчюгомъ, и деисусъ на немъ скованъ отъ злата, цятъ велики съ финиптомъ (емальові образки), чюдно видѣніємъ, а другое євангеліє опракоє же волочено оловитомъ (аксамитом), и цяту возложи на не с финиптом, а на ней святая мученика Глѣбъ и Борисъ“⁴⁾.

До нас доховало ся, бодай в части, одно таке дорогоцінне євангеліє, справлене кн. Мстиславом Мономаховичем (тепер в Москві). В середині воно прикрашене мальованими мініятурами, має срібну оправу, декоровану емальовими образками (тепер їх дванадцять, але тільки декотрі, старої візантійської роботи, можуть належати до початкової оправи); поле оправи вкрите ціле філіграновим плетенням,

¹⁾ Кондаков *op. c.* 150—3 і табл. VIII.

²⁾ Археол. лѣтоп. Юж. Рос. 1903, с. 105.

³⁾ Розложено в порядку церковного читання (*ἀπρακος*).

⁴⁾ Іпат. с. 608.

серед котрого розміщене дороге каміннє. Невважаючи на свою пізнішу реставрацію (XV в.) ся оправа може дати нам деяке понятє про свій первістний вигляд, а записка, уміщена при кінці євангелія, оповідає нам історію сього твору старої штуки:

„Я раб божий недостойний, худий і грішний списав для памяти, на нашего царя¹⁾ і для людей про скінченне євангелія, що поручив Мстислав князь худому Наславу, і він возив до Царгороду і зробив „хмишеть“ (емаль), і божею волею вернув ся з Царгороду, справив все золото й сребро й дороге каміннє, прийшовши до Київa, і скінчило ся все діло августа 20. Ціну ж сього євангелія оден Бог знає. Я ж худий Наслав багато прийняв труду й печали, але Бог потішив мене молитвою доброго князя“²⁾.

Запись сю треба розуміти мабуть так, що по емальові образи посилено до Царгороду, а потім сама оправа зроблена була в Києві.

Окрім образків емаль уживала ся в юбілерстві просто для декоратції тільки. Такими декоратційними емальовими рисунками прикрашені кінці київської діадеми й ціла друга діадема (з Сахнівки) — на середній бляшці тут уміщена фігура Олександра на тріфах³⁾, на інших декоратійні арабески. Далі — широке росповсюдженне мали в сі часи золоті емальовані ковтки в виді круглої калитки, що чепляли ся очевидно до кіс чи шапочки коло вух. Вони взагалі належать до найхарактерніших предметів і тодішньої туалети й техніки, тож варті трошки ближшої уваги.

Маємо тут до діла, безперечно, з окрасою орієнтальною: в перських могилах Ахеменидів знайдено недавно заушницю подібного типу⁴⁾. Початкове призначенне її не зовсім ясно — мабуть

¹⁾ Себто кн. Мстислава.

²⁾ Запись у Среаневского Памятники древ. письменности с. 52. Новіше виданне євангелія в Иаданіях общ. древ. писм. ч. 123: Мстиславо євангеліє начала XII вѣка въ археологическомъ и палеографическомъ отношеніяхъ, вид. П. Симои, 1904. Телерішний філігран Кондаков признає за пізнійший (Рус. древн. V с. 46), але він виходить з гадки, що старий філігран був зроблений в Царгороді. Про староруську техніку оправи нова праця тогож Сімоні: Опыт сборника свѣдѣній по исторіи и техникѣ книгопереплетнаго искусства на Руси (XI — XVIII в.), 1903 (Изд. общ. люб. др. писм. ч. 122).

³⁾ Див. вище с. 398.

⁴⁾ La delegation en Perse 1897 à 1902, par J. de Morgan, 1902, с. 92.

призначала ся вона на перфуму: перфумована баволна або инакша маса вкладала ся в сю мошонку, аби розливати звідти свій приємний запах. Ся початкова мета одначе вже затратила ся в наших руських ковтках, що мають мошонку замкнену і стали простими окрасами тільки. Взагалі в наших ковтках маємо тип осібний, вповні скрісталізований, що остаточно сформував ся на руськім ґрунті, де, як я вже сказав, мав він велике розповсюдженне, а в иньших нахідках можемо вказати тільки дальші аналогії для нього¹⁾. Найбільш характеристичний тип сих руських ковтків — се мошонка з золотої бляхи, простої круглої форми, що трохи пригадує золотий годинник, з дужкою вгорі, без всяких иньших окрас окрім гороженої емалі: з одного боку — оберненого на зверх, маємо найчастійше емальових сиринів, себто райських птиць з жіночою головою, з другого, оберненого до голови — арабески; на одній парі маємо натомість жіночі головки, з другого боку — голубів, що стрічають ся на иньших як головний рисунок — на показній стороні; на иньшій образок Христа, з другого боку — стилізовану лілію. Найбільші мають до 6 см., найменші до 3 см. в діаметрі. Но хребту вони мають скобочки, і тут затагав ся разочок перлів. Се оден тип, на другім — рідшим, се перлове намисто заступлене золотими галочками по хребту, а й самі поля ковтка орнаментовані теж золотими гудьками, за те біднійші емальовими окрасами²⁾.

Окрім сих ковтків з емальованими декораційними рисунками знаходжено золоті ланцюхи — зложені з емальованих золотих бляшок, що мають схематичні образки голубів, лілій або просто арабески, емальовані гудьки, кінці тих низаних з золотих дужок окрас, про котрі я казав вище³⁾; недавно знайшла ся емальова брансолета⁴⁾. Емаль на сріблі або на міді майже не стрічаєт ся — се була за-дорога техніка як на такий дешевий матеріал⁵⁾. На срібних

¹⁾ Гарну монографію про сі ковтки дав Кондаков у книзі: Византійскія емалі кол. Звенигородскаго гл. III, також Рус. клады I с. 195 і далі. Новійші нахідки Морґана (як вище) скріпляють його гадку про орієнтальний початок сеї окраси.

²⁾ Перший тип див. Русскіе клады табл. II, III, VI, XI, XV і с. 106; Собрание Звенигородскаго; Ханенка Древности V табл. XXVIII і XXXI; другий тип — Рус. клады с. 109 і табл. X, XIII, Ханенко табл. XXVIII.

³⁾ С. 398.   ⁴⁾ Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1901. 31.

⁵⁾ Різні емальовані окраси див. впр. у Кондакова Рус. клады I табл. 1, 2, 6, 7, 10, 15 і с. 106, Ханенко ор. с. табл. XXXI. Мідяний емальований медальоник з Черкас (Рус. клады с. 133 і таб. XV) Кондаков уважає шахрайською імітацією золота.

імітаціях золотих ковтків місце емали заступає рисунок чернений, оксидований¹⁾). Недавно знайдена пара ковтків золотих теж з гравірованим і оксидованим рисунком²⁾).

Так з емалею ми увійшли в круг давнього руського юбілерства, одної з найбагатше заступлених пам'ятками галузей нашої давньої культури. Не на місці тут буде реєструвати все багатство цього рода пам'яток, тим більше що головніші категорії їх я вичислив уже вище³⁾, говорячи про давнє руське убраннє, — тут скажу дещо тільки про найбільш характеристичні для руського юбілерства сих часів технічні манери та про найбільш інтересні мотиви й типи його виробів.

До таких технічних манер особливо характеристичних для сих часів, окрім гороженої емали, про котру я вже сказав, що мав сказати, треба зачислити іще філігран, дрібний перлистий (горошковатий) орнамент, спіраль, різьбу на металю — гравірованнє й цівельованнє. Супроти широкого розвою сих декораційних манер зовсім на другім пляні стоїть нпр. оксидованнє (черненнє) металю, або уживаннє дорогого (кольорового) каміння; піднесу, що останнєю прикметою — рідкістю дорогого каміння в декорації — тодішня руська штука нпр. рішучо відрізняєть ся від так званого їотського або меровінгського стилю, інакше стилю великого руху народів.

З сих декораційних манер спіраль була спадщиною ще бронзової культури й її початки виходять за всякі хронологічні границі. В сих часах вона широко уживала ся в срібних виробах — особливо в нашійниках і наручниках; маємо тут або просту спіраль — себто грубий срібний дріт кручений, або зложену — з кількох звинених разом дротів, часом перевитих ще тоньшим — філіграновим; такі спіральні наручники, нашійники, а також і перстені (сі рідше) були широко росповсюднені й належать до характеристичніших типів. До річи буде додати, що незвичайно широко розповсюднена була спіраль в шкляних обручках-наручниках, але чи виробляли ся вони у нас, чи все зіставали ся екзотичним предметом, годі сказати; тим часом тубильна техніка срібних спіральних виробів не підлягає найменшому сумніву.

¹⁾ Срібні ковтки з черненим рисунком Рус. кладь таб. III. 5—6 (і текст с. 124), Кол. В. Тарновского таб. II, 322 і 324, Ханенка табл. XXVIII. Часто рисунок на таких срібних ковтках просто гравірований, без чернення.

²⁾ Арх. Л. Ю. Р. 1902 с. 186.

³⁾ С. 397 і далі.

Різьба теж головню уживала ся до орнаментовання срібних предметів. Найдавнійшою і заразом найцікавішою пам'яткою її зістали ся два оковані сріблом роги з чернігівської Чорної могили, що судячи по знайденим монетам мусіла бути насипана в 2-ій пол. X в. Срібна бляха сих рогів має низькорізьблений орнамент — на однім арабески, на другім — дуже схематично зроблену сцену, що представляє двох ловців і різних дивоглядних звірів. Була піднесена гадка, що маємо тут арабський, взагалі орієнтальний виріб¹⁾; се можливо, хоч треба признати, що справа ся зістаєть ся не досить виясненою, і зовсім не виключена можливість, що се робота місцева. Пізнійше різьбу (гравірування) на сріблі особливо стрічаємо на наручниках: вони складали ся з двох половинок, злучених шарніром, і робили ся з срібних бляшок — з середини гладка бляшка, а на ній (зверху) різьблена: звичайно се зроблені з срібла рамці в виді трох аркад, а в сих аркадах вставлені срібні різьблені бляшки; часом же ціла зверхня поверхня наручника складаєть ся з одної різьбленої бляшки. Звичайний орнамент — схематичні фігури голубів, сирен, часом лілії або плетені арабески²⁾.

Перлистяй орнамент і особливо філігран належать до найбільш інтересних явищ нашої давньої техніки; вони уживали ся і в сріблі і в золоті; найбільш інтересне поле їх уживання — се характеристичні ковтки з трома галочками, т. зв. київського типа, і про сі ковтки я на сам перед скажу тут кілька слів.

Сі ковтки представляють три великі галки, насаджені на дротяний каблук. Прототип їх маємо в ковтках з київських могил (з Кирилівської улиці), датованих монетою VIII в.: тут на металічний каблук насаджено дійсно по три камяні або шкляні коралини. Сей тип імітують потім коралини зроблені з металу, порожні в середині, насаджені на дрiт; щоб вони не їздили по дроті, сей дрiт обмотуєть ся тоненьким дротиком, що тримає галки на місці; форма і техніка галок робить різниці і варіації в сім типі, що зветь ся київським, тому що головна маса таких ковтків знаходиться на території Київя.

Найпростійший варіант дають зовсім круглі гладкі галочки — такий маємо в одній смоленській могилі, датованій монетами

¹⁾ Рус. клады I с. 14—7, Рус. древности V с. 14—6.

²⁾ Про сі наручники див. Записки т. XXV (Молотовське срібло), де виданий молотівський наручник і вказані інші аналогічні. Ковдаков заповів розвідку про них на II т. Русских кладів.

X в.¹⁾ Звичайно-ж маємо галочки орнаментовані ріжним способом, а то головню філігранові або перлисті. Філігранові бувають або ажурні, або масивні, орнаментовані філіграном по поверхні. Перлистим орнаментом галки або бувають покриті густо, по цілій поверхні, або він служить до декорації разом з філіграном. Рідше стрічають ся інші способи орнаментування. Взагалі галочки визначають ся значною ріжнородністю в орнаментадії; можна таких варіацій нарахувати кільканадцять²⁾. Такі ковтки бувають золоті й срібні, більші й менші; менші могли носити ся в ушах, більші, як і ковтки-мошонки — навішувати ся до шапочки; найбільші такі ковтки (як нпр. молотівський) мають в діаметрі до 5,5 см. Крім того маємо такоїж форми і техніки аграфи.

Интересно б було здати собі справу — який початок мав сей самий трохгалочний тип ковтків і так тісно звязані з ним техніки — філігран і перлистий орнамент? На основі того, що звісно до тепер, можна дати правдоподібну (хоч завсіди ще не остаточну) відповідь, що мабуть і вони прийшли до нас зі сходу. Що до самих трохгалочних ковтків, то вони вже й давніше були відомі в старих осетинських могильниках і в поволзьких нахідках, тільки ті трохи відмінні від наших, бо мають галочки подовгасті, форми жолудя, гладкого, часом орнаментованого³⁾: але мині удало ся переконатись, що на північній Кавказі жінки й досі носять ковтки з галочками ажурними, зовсім подібними до деяких київських⁴⁾.

¹⁾ Російській историческій музей (московський), каталог 1893 р. с. 121 (описую з автопси) (поодинокі галки в публікації Сізова, як нижше — табл. IV); подібні ковтки з Ярославської губ. іб. с. 237, видані у Кондакова Русскія древности V с. 93. Осібний варіант маємо в ковтках з галочками теж гладкими, але барилкуватими або жолудковатими, звістних з кавказьких та поволзьких находок, про котрі говорити му зараз. Про варіації трохгалочного ковтка див. мою статю про Молотівський скарб — Записки т. XXV і резюме в т. XXXVII. Варіацією київського ковтка, здасть ся, треба уважати й ковток званий д. Кондаковим „волинським“: в ній середня галка дістає привіску, збільшуєть ся коштом крайніх галок, і нарешті сі зовсім зникають (див. кілька рисунків в Рус. древн. V с. 678).

²⁾ Див. колекцію з київського скарбу з оселі Єсикорского Рус. клады I таб. IV.

³⁾ Ковтки в Камбулти — Ермітаж, вітр. I, казанські — *ibid.* Рус. старинности шафа 2 (оден з них у Кондакова Рус. древности V с. 97).

⁴⁾ Див. про се мою замітку в т. XXXVII Записок Н. т. ім. Шевченка: Ковтки „київського типа“ у сучасних Кавказців (з рисунками); в її галками порівняти знайдені на Кубани намиста, вид. у Кондакова Р. клады I с. 57.

Припустити перенесення їх з Візантії, тим більше з Русі на Кавказ було б досить ризиковно, і я думаю, що такі треба прийняти орієнтальний початок і сих кавказьких і наших ковтків, і то не тільки їх простішої форми — гладких галочок, але й ажурових, філігранових.

Філігран взагалі був технікою орієнтальною; його вітчиною вважають Фінікію або Сирію, й передня Азія була все головним огнищем сеї техніки¹⁾. Вона була розвинена і в візантійських землях, але Русь так близько стояла до орієнтальної культури, що могла перейняти сю техніку просто зі сходу.

Перлистяй орнамент, в злучі з філіграном, виступає на перських нахідках з ахеменадських могил (IV в. перед Хр.), і се вказує на його орієнтальний початок. З часів переходу його на Русь важне значіння мають нахідки с. Інездова в Смоленщині: тут разом з арабськими монетами X—XI в. знайшли ся срібні бляшки орнаментовані перлистим орнаментом²⁾. Маємо отже і тут до діла з технікою орієнтальною, яка потім сильно розвинула ся у нас і на Русі, так що спеціальне замилованне в сім орнаменті вістаєть ся одною з характеристичних прикмет староруського золотництва.

І філігран і перлистяй орнамент уживали ся, розумієть ся, не тільки для тих „київських ковтків“, але взагалі мали широке поле в ювілерстві. Так філігранові й перлисті окраси стрічаємо на обрамованнях образків і панатій, на наручниках, намистах, привісках, ковтках інших типів і т. и. Спеціально піднесу філігранові галки, що могли зарівно служити й для намист і до пришивання як гудзички; покриті перловим орнаментом зьвізди, що служили часом ковтками, часом привісками; срібні привіскп-кутаси

---

¹⁾ Див. Рус. кладь I с. 53 і далі. Новіша нахідка філігранових річей в ахеменідських могилах Персії — Morgan, op. c. с. 94. Богату колекцію сучасних філігранових виробів з Сирії мав я нагоду оглядати в римськїм етнографічїм музею (т. зв. Кірхеровім).

²⁾ Про Інездовські нахідки спеціальна топографія Сизова: Кургани Смоленской губерні, вип. I. Гнѣздовскій могильникъ близь Смоленска (Матеріали по археології Росії изд. археол. ком. № 28), 1902, але вона не оправдала надій що до вяснення тутешніх типів — вказівки дуже загальні і перлистим орнаментом пок. автор не зайняв ся зовсім — див. с. 48. Див. іще Рус. древности V с. 61—64, Російскій историческій музей с. 89 і далі (Кондаков заповів публікацію гнѣздовських находок в II т. Рус. кладів, але щось його не чути). Близько до гнѣздовських стоять жерянські філігранові й перлисті окраси.

до кінських уборів чи до наголовних шапочок, і т. и.¹⁾.

Домашня фабрикація сих виробів задокументована між иньшим також і формочками до виливання, що знаходили ся і в Києві і в різних иньших місцях нашої території. Особливо интересна нахідка на київській Киселівці (або Флорівській горі) 1893 р.: тут маємо форми для виливання ковтка в формі перлистої зьвізди, для ковтка-мошонки з галочками по хребті, для аґрафа або ковтка з трома галками²⁾, для хрестиків, розеток і різних привісок. Цікаво, що при тім від разу виливають ся такі річи, що властиво мали робити ся вже по відливанні: нпр. дужки до кульчика, різблена фігурка на ковтку-мошонці й т. и. З иньших находок маємо форми для виливання перстенів, ковтків³⁾.

На закінченне сього огляду староруської штуки зіставало ся б сказати ще про музику, але як я вже сказав, майже нічого про неї сказати не можна.

Що була вона розповсюджена, що сьпів і музика були звичайною приналежністю жита, потребою кожного сьвята, кожного пиру, я вже казав⁴⁾. Музичні інструменти, згадувані в наших джерелах, я вже теж раз вичислив⁵⁾: се труба, гуслі, бубен, „замарна“ (значінне неясне). Поетична метафора Слова о полку Ігоревім дає нам зрозуміти, що поети чи взагалі рапсоди сьпівали, акомпаніюючи собі на гусях — тут іде мова про поета, але очевидно, що так сьпівали й звичайні сьпівці. Літописи говорять нам про сьпіваків-спеціалістів, але тільки церковних: так у Києві згадуєть ся дім „демесників“ катедральних, себто провідників хорів (грецьке *δομῆστικὸς*); в Печерськім монастирі теж був „демественик“, і се було важне становище, бо мусів він не тільки добре сьпівати, але й знати „устав“: печерський деместик Стефан вийшов просто на ігумена, а потім на єпископа. Між такими церковними сьпівачами бували й прихожі — Греки: про єпископа

¹⁾ Орнаментовані перлистим орнаментом предмети, окрім ковтків в українських нахідок див. нпр. Рус. клады I таб. II (гудзюки); Рус. древн V с. 65—7, кол. Тарновского таб. II (привіски-місяці); Рус. клады I таб. XV, Рус. древн. V с. 112, пор. 114 (звьязди); Ханенко ор. с. табл. XIX (кутас), XXVI (звьязди-наушниці), XXVII (рамка образка). Бобринській I таб. XIX, Рус. древн. IV с. 118, пор. 110 (кутаси). Кондаков не уважає привісок-кутасів за українську приналежність, але се дуже гіпотетично.

²⁾ Дужка з трома галками могла служити і для аґрафа (проста), і для ковтка (зігнута).

³⁾ Кондаков Р. клады с. 143, Антонович Арх. карта Киев. губ. с. 37.

⁴⁾ Т. I с. 275. ⁵⁾ Ibid. с. 242.

смоленського Мануїла літопись каже, що він був „п'вєць гораздѣй“ і прийшов з Греції сам-третій (очевидно — з двома другими такими сьпіваками) до боголюбивого князя Мстислава¹⁾.

Ріжно толкувалося оповідання галицької літописи про сьпівця перемишльського єпископа. У нього був на дворі „словутьный п'вєць Митуса“, що „за гордість“ не хотів був служити у Данила. Небіжчик Костомаров уважав сього Митусу поетом і вложив йому в уста гарні вирші — пророчество про близький упадок князівського устрою:

Кончилися віки, аїле сухеє огонь поїдає —
Хай поїдає, хай загибає Русь із князями...

але скорше се був тільки сьпівак, і то мабуть церковний²⁾.

Що до самої музики тих пісень — ми зістаємося й досі в п'тьмах. Не вияснено досі, о скільки в сучасній народній пісні можемо ми шукати останків старої музики.

Так само зовсім невиясненими зістаються відносини між народною й церковною музикою. Зрештою сеї остатньої ми й відреставрувати не можемо. Найдавніша нотація (т. зв. кондакарне знамя), що пізніше вийшла з уживання, досі не розв'язана зовсім. Назад поза XV вік взагалі дотепер не удалося піти в читання, нот (так званого знаменного письма, що з певними відмінками задержалося досі у великоруських раскольників, як і друге старе „письмо“ — „демественне“). Здогадують, що десь при кінці XIII чи на початку XIV в. сталася якась реформа, що зробила простішою (чи біднішою) стару нотацію, а з тим могла вплинути і на самий сьпів. Таким чином про церковний сьпів XI—XIII вв. досі властиво не можемо мати бодай трохи докладнішого поняття. Приймають нпр. звичайно, що староруський церковний сьпів мав в основі грецький, модифікований на болгарському ґрунті; але досі тої звязи в нотації і в характері сьпіву винайти не удалося, і кардинальні ріжницї, які відріжняють нотації руські від полуднево-словянських і грецьких недавно дали привід до гадки, що староруський сьпів стояв тільки в дальшій і слабшій залежності від грецького, або принаймні — дуже рано з під нього вилімав ся³⁾.

¹⁾ Іпат. с. 35, 215, 528, Житіє Феодосія л. 28.

²⁾ Максимович Заг'ятка о слов. п'вцѣ Митусѣ — Собр. сочиненій т. I — против погляду Костомарова. Костомарового погляду знов боронив Лволайскій — див. його Историческія сочиненія II.

³⁾ Такий погляд розвиває Смоленскій в цитованій праці (прим. 31); але все се робить ся поки що напомацки.

В кождім разі не підлягає сумніву, що свійська творчість (о скільки оригінальна — се иньше питання) в сфері церковного співу на Русі розвинула ся дуже рано: так в дуже ранніх рукописах стрічають ся уже стихири на руські свята — Теодосія печерського, Бориса і Гліба й т. п., а серед печерських монахів XI в. Патерик згадує Григорія „творця канонів“¹⁾. Був се в кождім разі мельодійний — одноголосний спів (поліфонія була явищем дуже пізнім, принесеним на Україну в новіших часах); але його характер ближше незвистний.

Перейдїм до освіти.

Погляди на стан освіти в давній Русі змінiali ся. Були часи, коли з притиском підношено, що в освіті давня Русь не то що не стояла по заду західньої Європи, але й перевишала її. На підставі звісток в компіляції Татїщева (середини XVIII в.) про школи на Русі та заходи князів коло розвою освіти, ті дослідники що приймали сі звістки на віру, мусїли справді приходити до досить утішних висновків про сю сторону давнього руського культурного життя. Але звістки Татїщева безперечно — його власні вигадки; син „просвіщенного віку“ він повставляв у свою компіляцію замітки, що могли служити оправданнем його власних поглядів. Тож вкінці прийшлося попросити ся з його оповіданнями: з тими чудесними школами для хлопців і для дівчат, з наукою ріжних чужих мов і т. и. Але, як то часто буває в реакції — відкидаючи сі вигадки, приходили до висновку, що взагалі ніяких шкіл у нас тоді не було; що освіта не підіймала ся над рівнем простої письменности і т. и.²⁾ В дійсности мабуть і тут треба шукати правду по середині.

В сій справі ми маємо відповісти на два питання: по перше — чи були на Русі школи організовані, колективні, по друге — який рівень освіти давала тодішня наука, незалежно від того, як вона давала ся — в школах чи приватними лекціями по теперішньому сказавши.

До першого питання треба піднести на самім початку, що про організовані школи на Русі ми не знаходимо ніяких виразних вказівок в наших давніх джерелах. В них досить часто іде мова про науку, але не пояснюють ся, де і як та наука побирала ся.

¹⁾ Патерик с. 129; про те які канони можна б уважати його твором вдовади див. у Голубінского I. 1² с. 839.

²⁾ Перегляд питання в прим. 32.

Але само по собі се *argumentum a silentio* що не багато значить, бо наші відомості про культурне життя давньої Русі взагалі дуже припадкове; що знали б ми нпр. про церковний суд з самої літописи, або про право взагалі, не маючи Руської Правди... Коли аргументують, що на Русі не могли з'явитися школи тому, бо їх не було в їх первозорі — Візантії, то забувають, що хоч у Візантії організація шкіл не стояла дуже високо, однак завіси були там публичні школи в виді учителів при катедрах і монастирях — т. зв. дідаскалів і маїстрів¹⁾, а в середині XI в. відновлено було й державну академію в Царгороді²⁾; отже взірців для Русі там не бракувало. Зрештою самі звістки літописи про масове навчання дітей за Володимира й Ярослава приводять до сього ж виводу: читаємо про Володимира, що він „нача поимати у нарочитой чадї дѣти и даяти на учение книжное“³⁾, про Ярослава: „приде къ Новугороду, собра от старость и поповыхъ дѣтей 300 учити книгамъ“⁴⁾. Таке масове навчання з огляду на потреби церкви в більшім числі священників і дяків, та з огляду на мале число учителів дійсно мусіло мати місце, а воно, очевидно, виключає можливість обійти ся припущенням тільки одиничного навчання, ~~такого~~ що оден письменний учив другого неписьменного; мусіла бути колективна наука, де учитель (чи учителі) навчав разом більше число учеників — отже мусіла бути відразу властива школа, подібна до тої яку описує нам Анна Камнена⁵⁾ в біографії свого батька в заснованій ним захоронці для спірит: „сидить учитель, і навколо нього стоять діти, одніх питає з письма (*ἑρωτῆσεις γραμματικῆς*), иньші пишуть „схеда“ — ортографію слів“. А раз з'явивши ся така колективна наука не мала причини заникати.

¹⁾ Візантійське маїстр (*μαίστωρ*, *magister*) — учитель, провідник — очевидно перейшло й на Русь, і відти вийшло пізніше московське „мастер“ в значінню учителя читання (не від німецького *Meister*).

²⁾ Про організацію шкільництва в сучасній Візантії див. особливо статі цитовані в т. I с. 468. ³⁾ Іпат. с. 81.

⁴⁾ Ся звістка, як місцева традиція, на мій погляд, зовсім певна; її маємо в двох кодексах I Софійської (Оболенского й Карамзіна — с. 136), Тверській с. 146, Никонівській I, 79. Натомість зовсім неавторитетною ампліфікацією виглядають слова Никонівської (I с. 58) додані до оповідання про заходи Володимира: „и бысть множество училищъ тѣхъ же всѣхъ учителей грамотныхъ призываше митрополитъ и наказываше православие и благочестіе крѣпко соблюдать и безумныхъ рѣчей и неподобныхъ осязати ся; и бысть отъ сихъ множество любомудрыхъ философовъ“. Пор. Степенную книгу I с. 143.

⁵⁾ II с. 349 (ed. Bonn).

Найбільш придатне місце для такої школи було при єпископській катедрі: се місце вказувало ся руській практиці й її візантійським первовзором, і таки се було найвигідніше: при єпископі групувала ся купка найбільш освічених людей, були й різні церковні фонди. Раз засновані, такі школи при катедрах, кажу, не мали причини зникати, принаймні скрізь. Митрополити й єпископи-Греки все мали перед очима свою рідну практику катедральних шкіл, а й практичні потреби церкви вимагали такої школи: коли ще й тепер катедри мусять часом закладати собі школи дяків, при істнованню всяких иньших шкіл, то такі потреби тоді були далеко пильнійші; треба було приготувляти священників, дяків і простих співаків для потреб єпархії, підчувати сторонніх кандидатів, що зголошували ся на священство, і т. и.

По більших культурних центрах потреба в книжній науці мусіла бути так значна, що дуже тяжко собі уявити, аби сю потребу могли задоволити приватні лекції, ученне одного ученика „майстром“. Був попит на священників і дяків у церкві, на писарів-метальників — в княжій управі, в більших боярських господарствах, в більших купецьких підприємствах; була потреба „почтання книжного“ у самої суспільности; списуванне книг для церков і приватних людей було теж полатним ремеслом. Отже охочих учити ся в таких більших містах як Київ, Чернігів, Володимир, Галич і т. и., мусіло бути дуже багато, і вже таке значне число учеників на ґрунті навіть приватної науки мусіло приводити до колективного навчання, значить — до витворення приватних шкіл.

Таким чином виходячи з обставин тодішнього життя ми приходимо до переконання, що в давній Русі мусіли істнувати школи церковні при катедрах і приватні — по більших містах. Тільки не треба собі зараз прикладати до них мірку сучасних шкіл — шукати директорів, учительських колегій, клас і т. и. Могли бути й не бути школи з більшим числом учителів, з докладнійше диференціованою наукою; але школи — як колективне навчання учеників — мусіли бути.

Переважна більшість шукала в науці — чи в такій школі чи у одиночних учителів — самої тільки письменности: навчити ся читати. На тім кінчила ся едукація найчастійше, й переважна маса священників і дяків, певно, й не підіймала ся над сей рівень, а в світських кругах і таке знанне було чимось не зовсім звичайним: Нестор, оповідаючи, що Борис читав книги, уважав його потрібним пояснити: „бяхе бо и грамотѣ наученъ“, як річ що сама по собі не могла припускати ся. Однак і великою рідкістю письмен-

ність в княжих кругах може не була, судячи по звісткам про книголюбство Ярослава, Святослава Ярославича, Володимира Васильковича, і т. и. Значне читання, яке показує в своїх писаннях Мономах¹⁾, або Молене Данила (автора його нема причини не вважати за княжого мужа, яким він сам себе представляє) показують, що між світськими людьми були й справдешні книжники.

Другим ступенем науки було писання й рахунки: се було потрібне для тих, хто приготував ся на писаря-метальника, або на переписувача — списателя книжного. Що до рахунків, то деяке зрозумінне тодішнього знання їх можуть нам дати рахунки новгородського дякона й domestика Кирика з 1136 р. — „ученіє імже вѣдати чловѣку числа всѣхъ лѣтъ“. Справедливо піднесене було, що такий нпр., поданий тут, рахунок числа днів від початку світа до 1136 р., що виносить в сумі 29.120.652, і врахуваний вірно, не міг бути зроблений простим додаванням: отже мусів Кирик знати множення; з другого рахунку бачимо, що знав він дробі (кратні числа). Сього він, певно, не навчив ся з самого читання книжок, а що був ще чоловіком молодим (26 літ, як сам каже), то певно не був і винахідником таких математичних відкриттів: очевидно, навчив ся того від учителя, або в школі²⁾.

Так само мабуть не без множення пороблені ті рахунки приплоду, на десятки й сотки тисяч, в ширшій редакції Руської Правди — зроблені мабуть якимось „метальником“³⁾.

Ще дальшим ступенем науки була грецька мова. Вона була потрібна й для практичних справ при частих зносинах з Візантією та при істнованню на Русі вищої грецької ерархії — митрополитів і єпископів. Потрібували її й для наукових цілей: хто хотів розширити свою освіту, не міг задоволити ся самими перекладами, мусів сягнути до грецьких книг. На переклади з грецького також був попит у різних меценатів книжності. Ті руські духовні особи, що їздили в різних справах до Царгорода, як Єфрем, Ніфонт

¹⁾ Див. наше с. 476—7.

²⁾ „Ученіє“ Кирика надруковано в Трудах московського общества історіи и древностей т. IV, але з „дуже сумнівного кодексу“, як підносить Срезневский Древніе памятники² с. 55, див. іще у нього ж с. 144, 170 — тут подані вказівки про популярність сього Ученія. Варто було б пошукати ліпших кодексів і видати його наново. Про знання арифметичних операцій у Кирика — Лавровскій О древне-русскихъ училищахъ с. 184: він збиває тут гадки російського хронолога Хавского, що припускав саме додавання „безъ ариѳметики“.

³⁾ Кар. § 49—63.

і т. и., мабуть уміли по грецьки. Чи було таких багато — се інша справа. Одначе митр. Климент в своїм посланню, в середині XII в., хвалить ся, що має у себе більше таких мужів, що „может єдинъ реци алфу — не реку на сто или двѣстѣ или триста и чєтырєста, а виту також“¹⁾. Як правдоподібно об'ясняють, тут іде мова про знання на пам'ять т. зв. сxed, алфаветичних словників слів подібних в транскрипції й толковань слів²⁾ — такі сxеди служили підручниками при науці грецької мови в тодішній Візантії і відти були перенесені до нас. Се кидас нам світло на систему грецької мови на Русі — перенесеної в цілості з Візантії, як то зрештою можна собі наперед представити. Порядок науки грецької мови описуєть ся сучасником так: зпочатку вчать ся елементам букв, потім складам, потім вчать його по підручникам Діонісія і Теодосія, далі читає поетів, вкінці береть ся за сxедографію і по довгій науці доходить до справжнього граматичного знання³⁾. Отже ті книжники, про яких оповідає м. Клим, перейшли вищу тодішню школу грецької мови, і таких він мав коло себе не одного.

В західніх українських землях мусіли учити ся також латинської й німецької мови; знаємо, що в канцелярії галицько-волинських князів XIV в. латинська мова була дуже прийнята. Про науку словянських мов трудно говорити — їх розуміли і без спеціальної науки.

Вінцем освіти, яку міг дати учитель або школа тільки по більших культурних центрах, була літературна оглада: знання тайн візантійського риторства, стилю. Без проводу учителя се знання осягнути ледви аби було можливо, особливо при браку якоїсь значнішої літературної традиції в самій суспільности. Що правда, на Русі був переклад грамматики (що надписуєть ся іменем Дамаскина, але йому не належить), але сей підручник сам собою не міг дати потрібної літературної техніки, так само і деякі статі з риторики — нпр. статя Хойробоска про риторичні фігури, включена ще в Ізборник 1073 р.

Всі інші знання здобувано через лектуру й пояснення до такої лектури учителя, коли він був. Такі дисципліни, як історія,

¹⁾ Вірші § 340—3 вид. Никольского.

²⁾ Се толкованне (на яке натякав я в Записках Наук. тов. ім. Ш. т. XLVIII с. 5) вповні розвинув Голубінский в Ізвєстіях отд. рус. яз. 1904; тільки він, підтягаючи се під свою теорію про низький стан освіти в давній Русі, против ясного змісту тексту, що говорить про 24 букв грецької азбуки, отже про грецьку мову, толкує, що тут треба розуміти учення славянського письма. ³⁾ Уривок у Дюканжа, sub voce Σχεδογραφεα.

історія літератури, географія, природні науки, філософія й мораль, навіть теологія, певно, ніколи не викладали ся в системі, а черпали ся головню з передокожих візантійських підручників та з устних розмов з більш досвідченими в „книжнім почитанні“.

Се книжне почитання, розумієть ся, передовсім уважало ся дорогою до спасення душі — способом для моральної науки і до осягнення відомостей з християнської релігії, потрібних для спасення. Літописна похвала книжності, що підносить „велику ползу челоуьку отъ учення книжнаго“¹⁾, добаєє сю користь в моральній науці: „книгами бо кажемь и учимь есми пути покаянню, и мудрость бо обрѣтаемъ, п вздержанье..., се суть исходища мудрости, книгамъ бо есть неисцетная глубина; сими бо въ печали утѣшаемь есмы; си суть узда въздержанню“. „Слово нѣкогого калугера о четьи книгъ“, захвалюючи книжку, бачить в ній теж спосіб до пізнання Бога і „подвига на добрая дѣла“²⁾. Безперечно, в дійсности в почитанню книжнім читачі шукали й задоволення своєї цікавості, не тільки душеполезної науки, але ся остатня все призначала ся головню, щоб так сказати — офіційальною метою почитання.

Який же круг відомостей давало се почитання?

Значний запас відомостей могло воно дати читачеві з історії. Були славянсько-руські переклади всесвітніх **хрестік Іоана Малялі**, Георгія Сінкеля (в скороченій редакції) й Георгія Амартола з її доповненнями, історія Йосифа Флявія, хронологічний підручник патр. Никифора (*Χρονολογία σύντομος*), вкінці — компіляція старозавітної історії, т. зв. Палея історична, тим часом як т. зв. „Палея Толковая на Іудея“, ширша історична компіляція з аполлоґетичним характером, зверненим особливо против Жидів, а богата поясненнями різнородного змісту досі незвітна в грецькім ориґіналі, уважеть ся деякими дослідниками за продукт руської книжності, зладжений на Руси. Так само неясне питання що до походження так званого хроноґрафа — історичної компіляції, що лучить ся в деяких редакціях з Палеєю. В усякім разі нема сумніву, що в старій Руси було кілька типів такої історичної компіляції. Спірним і неясним лишаєть ся, чи ще в староруських часах з’явив ся переклад всесвітньої хроніки Константина Манасії (XI в.), звістний в кодексах XIV в. В кождім разі, як бачимо, історичних курсів було кілька. Що правда, ці історичні підручники знайомили головню з історією жидівською й візантійською й поза знанням фактів (не завжди певних), розумієть ся, не давали ніякого ширшого погляду

¹⁾ Патр. с. 107. ²⁾ Извѣстія Акад. Наук X с. 426.

на історичну еволюцію, але в порівнянні з тим, що давала книжна лектура з інших сфер, їй се було ще досить багато.

Для географії існували такі сухі реєстри, які ми знаходимо нпр. на вступі Хроніки Амартола (звідси походять такі ж звістки Найдавнішої літописи), та кілька паломницьких подорожей. Чи був уже тоді звістний на Русі в цілости переклад „Християнської топографії“ Козьми Индикоплова (себто „подорожника до Індії“) — дуже важного в своїм часі візантійського географічного підручника (VI в.), що стає дуже популярним серед східного словянства пізніше, в XVI в., — се досі не зовсім ясно. Поодинокі статі з нього бачимо уже в збірниках XIII в., отже в частях його в давній Русі знали, а може і в цілости.

З історією літератури знайомили головню візантійські збірки моралістичних апофтеїм і анекдоток, що входили в різні збірники, почавши від Святославового (1073 р.), але репрезентують ся найбільш багато т. зв. „Пчолою“, візантійським збірником, що сформував ся остаточно в XI в. і хоч дотепер звістний в руських кодексах XIV в., але з'явив на Русі мабуть ще в попередніх століттях. В таких збірниках читач стрічав поруч християнських отців імена й античних письменників та цитував потім їх і сам часом, як автор Галицько-волинської літописи, що зацитував раз Омира, але вложив йому в уста слова, котрих дарма шукати у справдешнього Гомера:

„О лєсть зла єсть, якоже Омир пишеть: до обличєня сладка єсть, обличєна же зла єсть, кто в нѣй ходить, конѣць зольї прииметь, о злѣе зла зло єсть!“¹⁾

І Клим Смолятич каже, що він писав „от Омира, от Аристо(те)ля и от Платона“. Але ніяких слідів безпосередньої знайомости з античною літературою на Русі не знайдемо. Де що з Аристотеля було звістно з Діалектики Дамаскина, що зайшла на Русь, як здогадують ся — в сербським перекладі. В однім пізнійшій кодексі (XIV або XV в.) маємо переклад виїмок з Епіктета, з християнським коментарем, але чи з'явив ся сей переклад в ранішійших часах, не знати.

Найбільш убого виглядають відомости з натуральних наук. Перекладана література давала для сеї превеликої сфери знання головню два підручники: „Шестоднев“ — перерібка Шестоднева (огляду шести днів творення світа) св. Василя Великого, зроблена болгарським екзархом Іоаном в X в., і „Фізіольо“ — середновічна

¹⁾ Іпат. с. 513.

візантійська компіляція з античних, біблійних й інших джерел, що перейшла й на Русь, — теж через Болгарію. Обидва збірники давали чимало такого, що могло цікавити читача, але було в тім дуже багато казкового, баламутного. Такий же характер мають статейки і вставки природничого змісту, які ми знаходимо по різних слов'янських компіляціях і візантійських перекладах, а особливо в Толковій Псалмі, і які часом дають себе знати в різних дивоглядних згадках руських письменників, як літописні оповідання про знаменія і чуда під р. 912, взяті з Амартола, як згадки Клима Смолятича і т. и.

Як бачимо, реального знання почитання книжне могло дати не багато й не високої якості. Коли ще зважимо, якою незначною частиною в загальнім книжнім запасі були ці різні підручники, як вони незначно були розповсюджені супроти загального погляду, що книжне почитання має метою не реальні знання, а морально-теологічну науку, то мусимо прийти до переконання, що й школа й лектура староруська давали реального знання мінімально¹⁾.

Далеко поважніше виглядає богословська література, що кружила по давній Русі чи то в готових перекладах, перейнятих з полуднево-слов'янських земель, головно з Болгарії, чи то зладжених на Русі на ново. Полишаючи на боці дрібніші уривки або утвори, що заходили на Русь в складі різних збірників-хрестоматій, ми знаходимо досить поважний ряд грецьких отців, звістних на Русі в перекладах значніших частин їх писань²⁾.

Перше місце між ними займає Іоан Златоуст, безперечно — найпопулярніший з візантійських письменників на Русі. Було кілька збірників його слів як Златоструй, Златоуст, Маргарит, або його слів разом з словами деяких інших отців — як Ізмарагд, Златая Цѣпь і т. и. Деякі з них перейшли готові з Болгарії — як нпр. знаємо се про Златоструй, зладжений для болгарського царя Симеона. В сумі рахують звиш двіста слів Златоуста звістних в перед-татарські часи на Русі, в дійсности ж їх мусіли знати ще більше. Окрім того з іменем Іоана Златоуста часто циркулювали слова, що йому не належали.

Далі були переклади значного числа катехитичних поучень Кирила Брусалимського (переложених в Болгарії), Атанасія Слова на Аріан (теж з Болгарії), Василя Великого Аскетичні поучення (Шостническія словеса); Григорія Богослова маємо два осібні

---

¹⁾ Про круг відомостей і про джерела відомостей, якими розпоряджала давня Русь, див. прим. 32. ²⁾ Література перекладів взагалі в прим. 33.

збірники слів — оден з XI в., другий пізнійший, але теж старої редакції, і толкування до його поучень Никити Іраклійського. Дуже популярні були також поучення Єфрема Сирина — з XIII в. маємо чотири рукописи вибірки його слів п. т. Паренесисъ; ся популярність його слів поясняєть ся тим, що монастирською уставою вони були приписані до церковного уживання. Далі звістний був „Стословець“ (сто моральних правил) патр. Геннадія, що входить в різні збірники, починаючи від Ізборника 1076 р. Витяги з толковань св. Письма Теодорита Кірського в формі популярних питань і відповідей. Готова була принесена з Болгарії „Ліствиця“ Іоана Ліствичника, так само як і Богословіє Іоана Дамаскина, передожене екзархом Іоаном. Вкажемо ще Іполіта римського Слово о Христї й Антихристї; збірник проповідей папи Григорія Великого, т. зв. Двоєслова; устава і поучення Федора Студійського; „Написаніє о правїй вѣрѣ“ Михаїла Сінкеля (в Збірнику Святослава, а взяте і в літописне оповіданнє про Володимира); компіляція Антіоха — Пандект (збірник моральних поучень); Пандекти Никона Чорногорця — вибрані з св. отців поучення про християнське взагалї й спеціяльно монаше житє, і його ж „Тактїкон“, що головно займаєть ся богослуженнєм і вверхнім порядком церковного житя.

Крім того були переклади толковань сьвятого письма. Так звістні з сього часу кодекси толкованого евангелія, апостола, апокаліпсиса; толкованї псалтири є чотири кодекси з XI—XIII в.; толкованнє на пророків (не всіх) переписав 1047 р. в Новгородї піп Упир Лихий. Завважу, що біблія, через свою великість, як цілість не була в уживанню, і навіть не знати, чи була ціла в славянськїм перекладї у нас; в кождім разї деякі части біблії були великою рідкістю, так що в XV в., коли збирано цілу біблію в Новгородї, кілька книг не знайшло ся зовсім. Історичні книги біблії звичайно заступали ся вчисленими вище історичними компіляціями, і рідко хто знав їх в оригінальній формї, як печерський монах Никита, котрого спеціальне замилованнє до старозавїтних „жидівських“ книг і незвичайне читаннє в них уважали чортівською маною — по словам Патерика він „изъ усть имѣяше“ весь старий завіт: „бытіє, исходъ, левита, числа, судїи, царства и вся пророчества по чину“, а нового завіту не знав і не любив¹⁾.

Досить богатий був запас агіографічних перекладів. Окрім поодиноких житий — як житиє Николая в двох редакціях, Савви Освященного, Федора Студита, й т. ин., широко розповсюдненї

¹⁾ Патерик с. 129.

були збірники житий, особливо т. зв. „Прологи“ — збірники житий і моральних поучень: їх дотепер з XII—XIII в. рахують до дванадцяти кодексів (що правда, се переважно уривки), а се вказує на широку популярність їх. Маємо також уривки „Міней“ — себто житий розложених по дням місяців, систематичні збірки — т. зв. „Патерики“: Синайський і Скитський, в рукописах XII—XIII в., Римський (папи Григорія В.), звістний в рукописах пізнійших, але з прикметами дуже архаїчними, й інші збірки житий.

У сих вказівках я вичисляв тільки головніше. Зрештою наші відомости про круг писань, які обертали ся в давній нашій суспільности, дуже неповні: переважну масу ми маємо в пізнійших рукописах XIV—XVI в., і між ними є, безперечно, дуже багато відписів з ранішних кодексів, що для нас не заховали ся. В сім напрямі досліди й відшукування серед пізнійших копій того, що належать давній Русі, що йно ідуть, і то дуже поволі. Тому вказане мною як певне для давньої руської книжности, треба уважати тільки частиною того, чим в дійсности ся книжність розпоряджала.

Особливо прикро се дає себе відчувати на пункті тих перекладів світських творів, що могли обертати ся в давній Русі і впливати на місцеву літературну творчість. Перше місце між ними займає Александрія — перерібки псевдо-Калістенового романа про Олександра. Вона звістна була на Русі в кількох редакціях, і для XIII в. знанне її можна напевно констатувати; роман оповідає про походження Олександра від єгипетського царя, його походи і побіди і чуда, які він бачив на Сході. Пізнійше її витиснула друга редакція, в середновічнім рицарським дусі, що з'явила ся на славянській мові, як думають, десь в XIII—XIV в. і тоді ж могла стати звістною і на Україні. З значною правдоподібністю можна вже в староруських часах припускати істнування перекладів т. зв. Дев'ятого Діяння — візантійського героїчного епосу на тлі візантійсько-арабської боротьби X віка; герой його зветь ся Дігеніс Акріт — відти назва сеї поеми, звістної на Русі в перекладах аж двох редакцій, коротшої й ширшої. Правдоподібне також істнування в тих часах перекладу Слова о премудрім Акирі (візантійського первовзору арабської казки про даря Сенхаріба з Тисяча і одної ночі) та оповідання про Індійське царство, з західно-європейських оповідань про пресвитера Іоана, в короткій версії, що, як догадують ся, прийшла на Русь в сербським перекладі і увійшла потім в склад Александрії. Всі отсі три оповідання знайшли ся в однім збірнику з Словом о полку Ігоревім. Можна також думати, хоч з меншою певністю,

що вже в сі часи — в XIII і на початках XIV в., були звістні на Русі ще: звістний роман про Варлаама й Йосафата (індійська повість про Будду в християнській переробці, що інтересувала численними своїми притчами, вплетеними в роман); Стефаніт і Іхнідат (візантійська переробка індійських казок про зьвірів, де героями виступають два шакали, що й дали своє імя книзі — Каліла-ва-Дімна, Щирий і Лукавий); талмудична повість про Соломона і Китовраса, котрої інтерес обертаєть ся коло різних загадок; подоріж трох монахів до Макария римського і подоріж Зосими до Рахманів — по вісти що стоять в звязку з Александрією й оповіданнями про Індійське царство. В складі Хроніки Манасії містила ся „Троянська історія“ Дареса Фрігійського, але час, коли вона з'явила ся на Русі, лишаєть ся неясним.

На границі сьвітської повісти й богословської літератури стоїть література апокрифічна. Тут маємо ряд зближених до повістєвої літератури таких апокрифічних повістий і поем як Откровеніє Авраама, Смерть Авраама, Суди Соломона, евангелія Никодима і Томи, видінне Ісаїї про небо, видінне ап. Навла — в нїм між ин. плач природи перед богом на чоловіка, Хожденія Богородиці по мукам — поетичні твори, які мають лише дуже слабку опору в св. Письмі; подорож св. Агапія до раю, Житие и хожденіє св. Отца Нифонта, Житие Андрія Юродивого, Житие Теодори — повість про воздушні митарства і т. и

Уставити, які з сих творів уже в XI—XIII вв. були звістні в українських землях, не всюди можливо. Взагалі круг апокрифічної літератури, звістний на Русі в тих часах, не можна докладно уставити. Безперечно, вона почала приходити на Русь від перших початків християнства, з Болгарії й безпосередно з Греції, була широко росповсюджена й мала значний культурний і літературний вплив на Русі. Але уставити, який запас сеї апокрифічної літератури обертав ся на Русі в сих часах, XI—XIII в., поки що неможливо. Бо хоч ми маємо індекси апокрифів (уже в Сьвятославовім Ізборнику 1073 р. і пізнійше), але сі індекси не наші, а грецькі, потім болгарські, і тільки в пізніших індексах XV—XVI вв. можна шукати реальних вказівок на ту апокрифічну літературу, яка обертала ся у нас дійсно. Недавно була зроблена проба сконстатувати, які апокрифи були звістні на Русі в XI—XII в., на підставі Данилового Паломника, але певним зістаєть ся, щб втягнув Данило в свій твір з апокрифічної лектури, а що взяв з устних оповідань, які чув під час подорожи. Безперечно, що до росповсюдження апокрифічних відомостей, котрими

Данилів Паломник незвичайно багатий, сей Паломник через свою популярність дуже причинив ся; безперечно, що взагалі паломники причиняли ся дуже сильно до популяризації апокрифічних мотивів — але запозичували їх переважно дорогою устною. В письменности лишаєть ся констатувати знайомість апокріфів на підставі захованих рукописей. З них до XII—XIII вв. зачисляють: Хождение Богородиці по муках, Ісаїно видінне, подорож Агапія до раю, Протоєвангелиє Іакова, Послание Пилата до Риму, повість Афродитіана про чудо в Черській землі, смерть Авраама. Розумієть ся, се маленька частина того, що дійсно циркулювало на Руси в тих віках.

Оглянувши той літературний запас, який готовим одержала наша Русь, ми поглянемо тепер, як користала вона з нього та як розвивала свою оригінальну письменну творчість¹⁾.

Для докладної оцінки її одначе й тут бракує нам, як і в літературі перекладів, потрібної повности відомостей. Те що ми знаємо тепер про оригінальне староруське письменство, далеко не дорівнює дійсній його великості, і кожний рік приносять у сій сфері відкриття. Рукописні збірники пізнійших віків, де укриваєть ся переважна маса староруських утворів, далеко не вистудіовані. Велика, переважна маса староруських писань полишила ся в сих збірниках анонімними або з іменами різних грецьких отців, так що між тою анонімною або псевдо-епіграфованою масою збірничового матеріала криєть ся ще багато оригінального та чекає тільки щасливих находок або комбінацій, які викривають від часу до часу одно по другім такі нові річи.

Але й відкриття в сфері захованого рукописного матеріалу тільки до певної міри зможуть заповнити прогалини наших відомостей. Рукописьменна традиція у нас була перервана в переходові віки XIV—XV. Хоч українські землі були головними огнищами староруського письменства, від нього заціліло майже виключно тільки те, що заховало ся в північних землях: або в перенесених туди українських рукописах, або (частійше) — переписане там. Тим часом культурний рівень, культурні й літературні напрями, інтереси й симпатії були не однакові в землях українських і північних, тому не все з української письменської творчости могло числити на популярність на Півночі, й шанси на захованне

¹⁾ Загальні огляди староруського письменства в прим. 34, спеціальна література вказана више.

в північній рукописній традиції були не однакові для різних українських продуктів. Впливали тут і інші обставини. Правдоподібно нпр. не випадкове се, що з українського письменства переходили на Півночі переважно твори письменників XI в., коли північні землі стояли ще в безпосередній залежності, в тісніших зв'язках з Київом, і дуже мало з XII—XIII в., коли північні землі жили вже своїм особнім житєм. Нарешті коли зауважим іще, як слабка взагалі рукописна (північна) традиція, що чимало дуже важних утворів староруського письменства заховала до нас в одній тільки копії, то переконаємося, що староруські писання мали дуже багато шансів загубити ся й пропасти на віки, а дуже мало — заховати ся до наших часів.

При теперішнім стані наших відомостей маємо в них великі прогалини, так що не можемо судити докладно ані про обсяг староруського письменства ані про його еволюцію. Ми нпр. маємо досить памяток XI в., дуже мало з XII в., майже нічого з XIII в. Чи значило б се, що письменська робота почала у нас упадати вже по перших початках, з початком XII в.? Се дуже не правдоподібно. Нпр. в сфері штуки як раз в XII—XIII вв. бачимо дальші поступи, дальший розвій; безперечно, і церковне жите, монастирі розвивали ся далі в сих століттях, чому ж би так тісно в'язане з церковним житєм письменство мало упадати? Правдоподібно, є тут по просту прогалина в наших відомостях, а толкувати її треба мабуть піднесеною вище обставиною: що Україна в сі часи стояла в слабшій зв'язку з Нівнічю й не висилала туди своїх утворів на консервованне так багато як давнїйше.

Оглядаючи письменську роботу, я не буду ближе спиняти ся на біографіях письменників та на детальнїйшій аналізі їх писань — се за далеко б завело мене, та й не входить в круг сеї праці: нас твори староруського письменства інтересують тут як культурно-історичні документи, памятки освіти, культури, суспільних інтересів. З сього погляду для нас важні письменники, що своїм вихованнем загальним чи літературним належать до київської, взагалі української школи, без ріжницї чи вони були Українцями чи ні, або чи свою письменську діяльність розвивали вони на Україні чи поза Україною; натомість нпр. письменники Греки, що хоч писали на Україні, але репрезентують не українську, тільки візантійську освіту й письменську традицію, інтересують нас далеко меньше — лише о скільки їх писання служили лектурою для Русинів та о скільки часом кидають світло на сучасне руське жите, або характеризують змагання нашої вищої ерархії.

Що насамперед треба піднести в оригінальнiм нашiм письменствi — се таж перевага церковних iнтересiв над усiми iншими, яку ми констатували вище i в перекладанiй лiтературi. Було то природним наслiдком неопiтського перейнята християнством, i погляду на книжнiсть взагалi, як на помiчницю християнської спасенности. Головна маса староруських оригінальних утворiв належить до проповiдничої й взагалi паренетичної лiтератури та до аґіографiї. Чисто свiтських утворiв маємо дуже мало — що правда, тут найбільше можна припускати затрачень. Посереднє мiсце мiж чисто теологічною лiтературою й чисто свiтською займає досить сильно заступлене iсторичне письменство: як в однiх руках — духовних, монаших лiтописаннє набирає забарвк моралістично-християнської, так знову в других має воно переважно свiтський характер.

В теологічно-паренетичнiй лiтературi нема що шукати оригінального лету гадку, самостійних поглядiв. Християнська наука й мораль прийшли в таких готових, вироблених, авторитетами усьвячених формах, що руським авторам полишало ся тiльки черпати з готового запасу. Їх писання належить оцiнювати з того становища — скiльки доброго розумiння християнського духа показують iх автори, о скiльки вмiють приложити християнську доктрину й мораль до конкретних явищ житя, о скiльки взагалi з її становища орієнтують в сучаснiм житi. Про се ми говорили вище й пiднесли рiзні спостереження над тим, як форма опановувала й забивала часом християнський дух в розумiнню сучасного духовенства та якi помилки наше духовне письменство робило часом, орієнтуючи ся в явищах житя.

Друга iнтересна точка, з котрої мусимо глянути на сю творчiсть — який рiвень освiти й лiтературного приготування показують нам автори сих теологічно-паренетичних писань?

З сього погляду можемо зазначити двi течiї в нашiм письменствi, що відповідають, щоб так сказати — мiнiмальнiй i максимальнiй освiтi i з того погляду дуже для нас цiкаві. З одного боку стоїть нечисленна група „фiлософiв“ як митроп. Іларіон, Клим Смолятич, Кирило Туровський, сюди-ж додати треба анонiмних авторiв: похвал св. Клименту i похвального слова Рюрику з нагоди збудованої в Видубицькiм монастирi стiни. З другого боку маємо далеко численнiшу групу таких письменникiв як Лука Жидята, Теодосий Печерський, Яков Мнiх, Нестор, Монамах, Георгій Зарубський, Серапiон i багато невіданих на ймення.

Від Іларіона маємо одно тільки „Слово о законѣ и благодати“; повний його титул: „О законѣ Моисеомъ данѣмъ и о благодати и истинѣ Иисусъ Христомъ бывшимъ, и како законъ отъиде, благодать же и истина всю землю исполни, и вѣра въ вся языки прострѣ ся, и до нашего языка Роуськаго, и похвала кагану нашему Владимиру, отъ негоже крещени быхомъ, и молитва къ Богу отъ вся земли нашея“. Се найдавніший або оден з найдавніших і zarazом найвищий в літературного погляду твір староруського письменства. Імени автора не маємо ні в однім кодексі, він надаєть ся Іларіону тільки на підставі часу: що Слово му сіло бути виголошене десь в 40—50-х рр. XI в.; гадка, що автором був Іларіон вповні правдоподібна; у всякім разі автор був Русин, Киянин, сучасник Ярослава¹⁾.

Слово було виголошене в Десятинній церкві, в присутности Ярослава й його родини, й властиво містить похвалу Володимиру, висловлену десь коло його гробу. Але ся похвала вплетена в загальнійшу раму: автор дає загальний погляд на боже провидінне про людський рід, ширше спиняючись на відносинах між старозавітним законом і християнством, оглядає росповсюдження християнства на Руси й підносить заслуги Володимира, а закінчує молитвою Богу від „нового стада“ — християнської Руси. Ціле слово тримано з широким, високолетнім розмахом, в дуже штучнім, але в границях смаку і міри держаним риторичнім стилу. Автор широко уживає риторичних повторень, паралелізмів, порівнянь, переведених через цілий ряд образів, наводячи при тім біблійні епізоди, толковані метафорично, „прѣводне“, як тоді казали; до тепні порівняння, поетичні звороти, а головню — глибоке й щире чуте — оживлюють се довге слово, котре автор умів оберегти від однотонности, і ратують слухача від знудження на декотрих довших епізодах, що властиво не видержують пропорцій цілости. Коли в тій штучній риторській будові, в тім символізмі маємо продукт школи, то се глибоке почуте — радієть від духовного оновлення

¹⁾ Слово видано вперше в часоп. Прибавленія къ твореніямъ св. отецъ 1844, II, з статьею, де були айбрані докази за тим, що автором його був Іларіон; новіше виданне в Памятникахъ церковноуч. литер. I; одна з старших вераій (в новійшій копії) вид. в Мусін-Пушкин. сборн. Спб. 1893. Найстарший кодекс — пергамяновий, XIV—XV в., має слово без кінця, як і инші — пізнійші; в цілости воно заховало ся тільки в однім — Синодальнім, XVI в. Про саме слово окрім тієї статі в Прибавл. къ твор. іще у Голубінского, Порфірева, Владзімірова і в Памятн. церк. уч. лит. (статейка Калугіна).

руського народу через християнство, почуте національне — свідомість незвичайної слави й могутності Руси і тих широких перспектив духового й культурного поступу, які відкривалися перед нею — це все індивідуальні прикмети автора, що вже більше не повторюються в нашій церковній письменстві. Талант автора висловив його не лише над рівнем нашого письменства, але й сучасного візантійського, бо й там не знайдемо ми в сих часах в проповідничій літературі чогось такого, що б дорівняло слову Іларіона.

При тісній залежності нашого старого письменства від візантійських перовзорів насувається гадка, чи і в Іларіона не було якогось візантійського, досі не викритого взірця? Але ця гадка втрачає значіння супроти того, що у всякім разі Іларіон мусів би свій перовзір приложити до руських обставин, додати нові частини, а всі руські частини показують високий талант (я б сказав, що вони удали ся навіть ліпше ніж вступна частина). Тільки рівний авторови талант міг би сею перерібною не поспути нічим штучної елегантності перовзора, ну а рівний не потрібне йти невільничо слідами другого рівного.

З історичного становища нам цікавіші ті прояви гордої свідомости себе, якою дихала тодішня суспільність Києва — не забудьмо, що це час найвищого розцвіту Київської держави! З цього погляду цікаво занотувати в Іларіоновім слові такі фрази:

„Не въ худѣ бо и не въ невѣдомѣ земли владычествоваша (Володимир і його попередники), но въ Руской, яже вѣдома и слышима естъ всѣми концы земли¹⁾).

„Церкви (св. Софії) дивна и славна всѣмъ округнымъ странамъ, якоже ина не обрящется во всѣмъ полунощи земнымъ²⁾).

„Донелиже стоить мѣръ, не наводи на ны (Боже) напасти искушения, не предай насъ въ руки чуждыхъ“³⁾...

На Руси можна бачити натяк на слово Іларіона уже в Найдавнішій літописі і в слові про чудо Климента; автор оповідання про Володимира Васильковича волинського виписав із Іларіона значний кусник, сказане про Володимира св. приложивши до свого князя⁴⁾. В північній похвальній слові Константину Му-

¹⁾ Памятники с. 70. ²⁾ Іб. с. 74. ³⁾ Іб. с. 77.

⁴⁾ Початкова літопись про церкву Благовіщення на Золотих воротах (Іпат. с. 106) говорить ніби натякаючи на слова Іларіона про неї (Памятники 74—5); слово про чудо Климента — див. вище; про Володимира Васильковича — Іпат. с. 606—7: риторика Іларіона тут дуже виразно відбиває на тлі безпретенсійного зрештою оповідання літописця.

ромському і в сербській похвалі Дометіана вел. жупану Немані є теж буквально-подібні уступи. Все се вказує на значну популярність Іларіонового слова.

Тим часом, як „Слово“ в рукописах не має імени Іларіона, надписують ся його іменем молитви і кілька поучень; перші невидані і про них не можемо судити; що до поучень, то авторство Іларіона дуже мало правдоподібне, і споріднення з „Словом“ на них не видно¹⁾.

В хронологічним порядку з осіб ближше нам звістних, що репрезентують сю ж вищу школу, по Іларіоні треба назвати м. Климента, або Кліма Смолятича, як зве його літопись. Вона проясняє, що се був „книжник і філософ, якого не бувало в Руській землі“. Але від нього маємо тільки одно, дуже попсоване і лише в остатніх роках віднайдене Послання до смоленського пресвитера Фоми, писане між р. 1147 і 1154, а ще ближше — мабуть р. 1148 або 1149²⁾. Само по собі воно малозначне, до того — ще сильно розширене й попсоване вставками, і автентичний текст його досі не відреставровано. Воно інтересне як пам'ятка літературної полеміки між сим „філософським“ напрямом з його противниками, і про сю сторону його буду говорити нижче, а тепер тільки зазначу, що змістом Послання служить оборона зі сторони Кліма символічного — „пръводного“, „духовного“, як він каже, толкування св. Письма.

¹⁾ Про сі писання див. у Владімірова с. 137 — він боронить авторства Іларіона що до двох поучень, але такий зміст — послання до монахів і похвали аскетизму в тім тоні в часах Іларіона не легко собі представити. Аргументи contra (дуже одначе априорні) ще у Голубінського I 1² с. 821.

²⁾ Послання Климента вперше видано в 1892 р., і то від разу двічі, по двом кодексам: Никольський видав його з кодекса XV в. п. н. О літературных трудах митроп. Климента Смолятича, Спб., Лопарьов з трохи пізнішого кодекса п. н.: Послание м. Климента къ смоленскому пресвитеру Фомѣ (Памятники др. письменности кн. XC). Обидва видавці, особливо Никольський дали при тім свої примітки до самого послання, але не постарали ся відреставрувати його текст, що в обох кодексах виглядає дуже нужденно: обидва кодекси ідуть, очевидно, від одного архетипу, в котрім були мабуть поперекидані картки, а окрім того Послання інтерполював ще своїм толкуваннями якийсь мнѣх Афанасій (в кодексах воно й надписується: Послание написано Климентом митрополитом рускым Фомѣ пресвитеру, истолковано Афанасіем мнѣхожѣ). Кілька уваг до нього й до реконструкції тексту див. у моїй статі в Записках Наук. тов. ім. Шевч. т. V. Про нього ще Лавровскій Послание м. Климента къ Фомѣ пресв. смоленскому, Смоленськ, 1894.

На доказ Клим наводить цілі ряди місць св. Письма, що на його погляд мусять бути толковані символічно, і часом тільки згадує, часом дає коротке толкування. Як репрезентант цього символічного напряму і взагалі — глибокої науки, мусить бути зачислений до цього „філософського“ напряму; але риторизму в Посланню дуже мало. Зрештою, як я казав, автентичний текст його не відчищено від вставок, а через те й про літературні здібности Клима на підставі цього слова не можна виробити собі суду. В сім своїм Посланню Клим згадує про свої інші послання — до кн. Ізяслава, де він писав „от Омира, и от Аристо(те)ля и от Платона“, але сих інтересних посланий, на жаль, досі не віднайдено¹⁾.

Далеко виразнійше виступає перед нами стаття пншого репрезентанта цього напряму — Кирила єпископа туровського. Йому пощастило більш ніж багатьом іншим нашим письменникам: окрім досить численних писань, що надписують ся його іменем, але непевних, чи йому належать, маємо що найменше девять проповідей таких, що належать йому певно; далі маємо „Сказание о черноризчестѣхъ чину“, багато молитв і один покаянний канон²⁾.

Проповіди маємо святочні: на неділі почавши від вербної до неділи св. отець, на велику суботу і на вознесенне. В них автор головню переповідає євангельську історію свята, не запускаячи ся в моральні поучення. Оповіданне його дуже штучне; автор широко користує з риторичних форм, аби зробити своє оповіданне можливо ефектовним й інтересним: часом приберас оповіданне в драматичну форму, вкладає в уста осіб діялої; стрічаємо широкі повторювання, порівняння, паралелі, цілі образи, також символічні толковання. Взагалі його манера — се дальшній крок тієї ж школи, що бачимо і у Іларіона, тільки нема того почуття, що у Іларіона дає жите риторичній формі; меньш талановитий Кирил не панує так над сими риторськими формами — вони часом забивають його, і оповіданне стає тоді механічним, нескладним, часто холодним і нудним; він більш невільничо іде за своїми грецькими взірцями, часом бере готові вступи до промов, або цілі уступи й образи. За всім тим йому не можна ніяк відмовити ані

¹⁾ Інші писання, які пробувано зачислити до Климентових, як Слово любви Климово (Срезневский Др. Памятники² с. 62), або Слово в недѣлю сыропустную (Филаретъ Обзоръ с. 32, пор. у Никольского с. 211 і далі), правдоподібно йому не належать; в згаданій вище статі я висловив здогад, що се друге слово (певно руське, і з ХІІ в.) мабуть було написане в Чернигові; сей здогад повторюю й тут.

²⁾ Про видання див. прим. 35.

літературної техніки, ані визначного таланту, що виносить його навіть над рівень сучасного візантійського риторства.

Дуже похваляють ся його численні молитви: риторика оживляється тут щирим чутем, і зі сторони форми вони бездоганні¹⁾. Як сі молитви так і проповіді його мали широку популярність, і вже проложне житие його називає його „другим Златоустим“. Безперечно він був найбільш поважаним з усіх староруських письменників.

До сеї ж „вищої школи“ треба зачислити деяких анонімних авторів.

Від одного автора маємо похвальне слово св. Клименту, виголошене, очевидно, в київській Десятинній катедрі, де лежали мощі Климента, мабуть з нагоди обновлення сеї церкви котримсь київським князем, в присутности його самого (по імені не названого). З огляду що св. Володимир в нїм називається ся праотцем сього князя, треба міркувати, що то був якийсь далекий потомок св. Володимира, отже слово було сказане не скорше як у 2-ій пол. XII в., але й не пізнійше як на початках XIII в., бо київський князь зветь ся старшим між князями. Як на найбільш правдоподібний час можна класти се слово на часи Рюрика, що як знаємо, дуже займав ся будівництвом і міг обновити і Десятинну церкву по спустошенню 1169 р. Написане слово зручним риторським пером, але риторику ужито в міру, без бомбасти; автор дає порівняння, але не великі, в символізм не запускає ся. Судячи по прозорости стиля, добрій руцині і по висловах, де автор говорить про Русь, воно мусіло бути писано по руськи, не толковане з грецького, і Русином таки, найскорше — з духовенства Десятинної церкви²⁾.

Окрім сього слова маємо ще друге похвальне слово Клименту, також очевидно руське і виголошене також мабуть в Десятинній церкві. В похвалах Клименту воно має багато буквально спільного, але коротше, біднійше в стилу, не має тих алюзій до князя, і зовсім иначе закінчене³⁾. Не маючи в цілости першого слова, не

¹⁾ Про сі й иньші писання див. тамже.

²⁾ Досі видана тільки друга половина слова в III кн. Кієвлянина (1850), із збірника XVI в. колекції кн. Оболенского, самим кн. Оболенским, що при тім висловив справедливі гадки про хронологію слова. Окрім того короткі замітки про нього є у Макарія Ист. церкви III² с. 215—6, у Голубінского I. I² с. 823.

³⁾ Видано в Известіях отд. рус. яз. 1901. Про нього й його відносян до ширшого похвального слова моя статейка в XLIX т. Записок

можна означити їх відносини вповні категорично; але правдоподібно се коротше слово старше, і автор ширшого, можливо, використав його, розширивши риторськими додатками й приладивши до обставин того оновлення церкви. В такім разі ми б мали ще одно слово, також риторичної школи, звязане з Десятинною церквою може ще з XI віка.

Вкінці — похвала кн. Рюрику, з нагоди збудованої ним у Видубицькім монастирі стіни, 1199 р. Вона була виголошена кимсь з видубицької братії (судячи по формі — власне виголошена, а не написана, і тільки втягаючи її в літопись, де вона заховала ся, автор похвали, чи може иньший редактор, додав до неї де які подробиці в історичнім стилі). Від похвального слова Клименту, що могло бути звернене, як я казав, до того ж Рюрика, вона відрізняєть ся своїм бомбастичним тоном, що робить трохи комічне вражіння супроти такої зовсім не епохальної події як збудованне монастирського муру; автор в символіку теж не запускаєть ся, але громадить масу порівнянь — таки рішучо за-богата зрештою ж показує теж риторську зручність і вправу, а се тим більше треба піднести, бо мусів то бути чоловік молодий, судячи по тому що при таких визначних здібностях і освіті не був іще ніяким більшим церковним достойником — про видубицького ігумена говорять він у третій особі. Що був то Русин, в тім не може бути непевности¹⁾.

Поруч письменників сеї, щоб так сказати, вищої школи, маємо цілий ряд писань безпретенсійних, котрих автори не претендуючи на ніяку „філософію“, ані „риторські плетення“, ані вказуючи якоїсь особливої літературної освіти, без претенсій компілюють собі тексти св. Письма або від себе дають поучення в різних справах християнської моралі чи обрядової практики, не запускаючи ся в глибокі питання догматики або улюблену сучасною вищою школою символістику.

Н. тов. ім. Ш.: Кілька заміток до „Чуда св. Климента, папи римського“, д-ра Франка Св. Климент в Корсуні, роад. XI, і мої замітки до нього в LXVI т. Записок. Др. Франко уважає коротке слово за скорочений витяг з ширшого.

¹⁾ Слово закінчує Київську літопись — Іпат. с. 474—479 і відповідно до поданої в ній дати розділене між двома роками — 1199 і 1200 (по вересневому численню); супроти тої зручності, з якою звязані частини слова з історичним оповіданням (такі вступні слова під 1199 р. і знову під 1200 р.), можна думати, що редактором сеї коначної частини літописи був таки автор похвали.

Розуміть ся, такий „простий“ спосіб писання, як тоді казали, міг бути у деяких письменників результатом їх переконання, що він то й найліпший, „що філософія“ вищої школи в тих практичних цілях не здасть ся на ніщо. Теоретично се зовсім можливо, але на практиці досить трудно припустити таке рішуче виломлюванне з під загальної моди, особливо в більшім розмірі, й ми таки мусимо прийняти, що принаймні — переважна більшість тих письменників, які писали „просто“, писала так тому, що не вміла писати инакше, не діставши тодішньої вищої освіти й літературного приготування. До такої „простої“ школи належали такі вичислені вже вище автори проповідей, наук і посланій: Лука, Теодосій, Яков, Мономах, Георгій, Серапіон, і певно — ще багато незвістних, далі — вся наша агіографія й переважна частина історичних письменників.

Як я вже згадував, ми маємо пам'ятку полєміки між обома школами з середини XII в. в Посланню Клима. Клим пише своє послання в відповідь на послання до нього Фоми смоленського прєсвитера і відповідає на докори Фоми, що дорікав Климу за його манєру запускати ся в символістичні толковання. З чого то пішло, не знати, але Клим, здасть ся, ще перед тим зачепив сього Фому, а може й иньших противників вищої школи в своїм посланню адресованім кн. Ізяславу¹⁾; можемо догадувати ся, що то був закид малої освіти або щось подібне. Фома супроти того мусів закидати, що репрезентанти вищої школи, як Клим, залазять у хмари з славолюбства — „тщєславія“, хочуть „славити ся“, удаючи з себе фисософів — „филосоє ся творя“; при тім він покликував ся на свого учителя Григорія²⁾, як на признаний авторитет християнської побожности, що одначе ніколи не запускав ся в символістику. Супроти того Клим каже, що має всяке поважанне до Григорія, уважає його сьвятим, але мусить признати, що він, як і Фома, не стояв високо в освіті, а вища освіта конче потрібна для кожного пастиря, і без неї не можна наставляти вірних³⁾, бо Сьвяте Письмо має масу місць, що мусять бути толковані символічно, отже вимагають читання в теологічній літературі. На сю сторону — докази законности і потреби алегоричного толковання — того що Клим зве „пытати по точку“, „прашати силы слову“, „увѣдѣти прѣводнѣ“

¹⁾ Рядки 15, 21 і 22 -- 3 в вид. Нікольського.

²⁾ Чи се не був Григорій ігумен св. Андрія з 20-х рр. XII в., чоловік дуже впливовий взагалі, а особливо у Мстислава, батька тих князів, що виступають учасниками літературної полєміки Кліма з Фомою?

³⁾ Не вѣдѣ, откуда хочєши поручившая ся тебѣ душа руководити — р. 31— 2.

(алегорично), „разумѣвати духовнѣ“, він і звертає головну увагу в посланню й наводить ряд місць з св. Письма, що на його погляд не мають значіння без алегоричного тлумачення. При тім супроти Фоми й Григорія Клима покликується на учених київських книжників, що далеко перевищують їх своєю освітою і вповні присвоїли собі тайни грецької мови¹⁾). Вказівка дуже інтерна, але скільки б не було в тодішнім Києві таких мудрців, безперечно, що не сі „філософи“ задавали загальний тон староруському письменству, тільки ті Фома й Григорій, котрих знання Клима прирівнював до знання самої азбуки.

Хронологічно першим виступає в ряді „не-філософів“ еп. новгородський Лука, що міг писати в середині XI в.; від нього маємо поучення „къ братіи“, коротеньке і дуже елементарне, без текстів, зложено з самих коротеньких наказів, що робити і чого не робити²⁾). В другій половині XI в. маємо в тім же роді писання Теодосія, славного ігумена печерського († 1074). Є їх чимало, але для декотрих утворів авторство його непевно; найбільш певні шість коротких поучень до монашої братії, написаних досить складно, хоч і просто, де автор заохочує її витривати в своїх монаших обітницях, не лінувати ся до монашого подвигу; своїм тоном і стилем вони пригадують поучення Федора Студийського, що взагалі був взірцем аскетизму для Теодосія. Далі маємо його коротеньке поучення келарю й дві коротенькі молитви³⁾). Два послання до кн.

¹⁾ „Григорей зналъ алфу, якоже и ты, и виту, подобно и всю 24 словес грамоту, а слышши ты ю у мене мужи, иже есмь самовидецъ, иже можетъ единъ рещи алфу не реку на сто или двѣстѣ или триста или четьреста, а виту такожъ“ — ряд. 537—543. 4

²⁾ Новіше видання слова Луки — в Памятниках церк. лит. I, з ставейкою; про нього ще у Голубинского² с. 811.

³⁾ Писання Теодосія видані Макариєм в II т. Учених Зап. II отд., декотрі — в додатках до його Історії церкви т II і в Памятниках церк. лит. I. Про нього й часах його писання спеціальні розвідки: Срезневскій Свѣдѣнія о малоизв. пам. XXIV. Антоній (Вадковскій) Такъ называемыя Поученія Феодосія Печерскаго къ народу русскому — в Правосл. Собес. 1876 і передр. в книжці Изъ исторіи христіанской проповѣди, 1892 — против приналежности Теодосію обох поучень до народу. Голубинскій ор. с. I. 1² с. 813 і далі — критика поглядів Вадковського. Петровъ Источники поученія пр. Феодосія Печ. о казняхъ божіихъ — Труды кiev. дух. ак. 1887, V (те-ж), його ж Подлинность поученій преп. Феодосія Печ. о питіи и чашахъ тропарныхъ и о казняхъ божіихъ — Извѣстія отдѣл. рус. яз. акад. наукъ 1897, III — дуже натягнена оборона. Шахматовъ Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись — ibid. 1897, III — досить поважні доводи против приналежности Теодосію посланній до кн. Іваслава: Шахматов вважає їх автором Теодосія Грека, — сю гадує що

Ізяслава: одно в відповідь на його запитання про сьвяткованне сьвят і піст у сьвята, і друге — „про Латинян“ або „про віру варязьку“ обуджують деякі непевности, як і два поученя до народу: „о казнях божіих“, внесене і в літопись під 1068 р., і про співанне тропарів на пирах, що стрічають ся і без імени Теодосія. Слово „о казнях“ було одначе тільки руською перерібкою слова „Слова о ведрѣ и казнях божіих“ з Златоструя, і як така перерібка могло належати й Теодосію.

Теодосієвому сучаснику мніху Якову надасть ся з значною правдоподібністю послание Димитрію (мабуть Ізяславу) „отъ многогрѣшнаго чрънца Іакова“, де він у відповідь на його „смирненне й жалісне посланіє“, дає йому різні моральні поучення (стерегти ся пияства, роспусту, гніва і т. ин.) і „Память і похвала в кн. Володимирѣ“, написана досить нескладно, але інтересна деякими звітками¹⁾. На основі одного — досить слабого натяку в сій похвалі²⁾ надають Якову і анонімне „Сказаніє про Бориса і Гліба“, але се вже тільки здогад.

Славний Володимир Мономах теж належить до сеї ж категорії письменників: маємо від нього звістну науку синам, о стільки ж інтересну своїми історичними й побутовими звітками, о скільки нескладно написану³⁾. Саму ідею її, дуже правдоподібно, піддали йому подібні науки візантійські, звістні на Руси вже в ХІ в. Окрім того маємо його лист до Олега, не повний, в дуже умильнім

перед ним висловив Іодубінский про перше з двох посланій. Більченко Поученія бл. Теодосія Печ. о казнях божіих — Літопись ист.-фил. общ. при Новорос. унив., VIII, 1900 — против аргументів Вадковського. Чаговецъ Преподобный Теодосій печерскій, его жизнь и сочиненія, 1901 (студентська, слабка робота — виключає слова о казнях і чашах); критичний перегляд питань, з поводу сеї книжки — Більченка, під тим же титулом в Х т. Літописи ист. фил. общ. одеського, 1902.

¹⁾ Послание Димитрію у Макарія в II т. Ист. церкви. Память і похвала — видана вперше 1849 р. в Христіанскім Читеній, нові видання Соболевського в II т. київських Читеній і в Записках Петерб. Акад. наук по ист.-фил. отд. т. I, з кодексу к. XV в. Соболевский, видаючи Память, висловив гадку, що в ній маємо пізніший утвір, але сьому противлять ся слова автора: „азъ худій мнихъ Іаковъ, слышавъ отъ многихъ о благовѣрномъ князи Володимери, ...написахъ“.

²⁾ Яков у Похвалі каже, що він написав про Володимира і про синів його Бориса і Гліба: в тім бачать натяк на те осібне сказаніє про Бориса і Гліба.

³⁾ Всі писання Мономаха дотепер маємо тільки в одній копії — в Лаврентієвім кодексі літописи, дуже непоправно писані, під р. 1096. Про його науку: Погодинъ О поученіи Мономаха (Извѣстія II отд. ака-

тоні, з текстами, і якусь ніби молитву, досить нескладну теж, про котру одначе не можна напевно сказати, чи вона Мономахова¹⁾. Очитанне, яке можемо вивести з Мономахових писань, кидає досить цікаве світло на сучасну лектуру. Се церковно-служебні книги, Пролог, Шестоднев, кілька богословських статей, які звістні були в тодішніх збірниках (Слова Василя В., Анастасія Синаїта, візантійські поучення дітям).

З XII в. не маємо майже нічого з сеї категорії: безперечно, є тут превелика прогалина в нашій матеріалі. Зі звістного нам на XII в. з усякою правдоподібністю треба покласти два слова, з котрих одно напевно, а друге — мабуть — належать Чернігівщині: се звістне нам „Слово о князех“ — гостра інвектива на князів, сказана з нагоди сьвята Бориса і Гліба, і Слово в неділю сиропустну — похвала сьвятим, з закидом Киянам, що забили кн. Ігоря²⁾. Обидва слова написані досить гладко, але просто; перше дуже інтересне з публіцистичного погляду³⁾. Невідомо, котрому століттю належить „поученіє къ духовному чаду“ Григорія Зарубського, що звістне в кодексі XIII в. (загальні моральні поучення)⁴⁾.

З XIII в. можемо поки що в сїм напрямі вказати одного письменника: печерського ігумена Серапіона, що закінчив своє житє єпископом володимирським (іменований 1274 р., на другий рік умер). До тепер звістно пять його проповідей: з них першу

деши, т. X давня серія) — зі становища історичного. Протопоповъ — Поученіє Володимира Мономаха, какъ памятникъ религіозно-нравственныхъ возрѣній и жизни на Руси (Ж. М. Н. П. 1874, II) — зі становища літературного. Шляковъ О поученіи Владимира Мономаха (Ж. М. Н. П. 1900, V—VI) — ціпна головно аналізою джерел (робив її вже перед ним також і Протопопов). Ивакинъ Князь Владимиръ Мономахъ и его поученія, ч. I, 1901 — ділтантська робота, коментар і різні замітки до Мономахових писань.

¹⁾ Шляков прилучає Мономахову молитву до Науки як її кінець і навіть знаходить в ній „правильність і зручність композиції“ (!)

²⁾ Слово о князях видав в кількох версіях Лопарьов в ХCVIII кн. Памятників др. письменности. Проф. Голубовский в спеціальній розвідці: Опытъ приуроченія древнерусской проповѣди Слово о князьяхъ къ определенной хронол. датѣ (в т. I Древностей — Трудів моск. археогр. ком.) дає для нього дату 1175 р., але для такої близької хронологізації бракує підстави. Слово в неділю сиропустну вид. у Никольского О литерат. трудах м. Климента с. 216.

³⁾ Див. вище с. 471.

⁴⁾ Посланиє Георгія видав Срезневский Свѣдѣнія VII і знову Владіміров у Чтеніях київських IV с. 140.

з певною правдоподібністю можна класти на початки його проповідництва, другу і п'яту — на часи єпископства, про інші не знати, де й коли вони були написані¹⁾. Інтересні вони тим, що проповідник звертає ся до явищ сучасного життя: в однім (I) ударає на „скверные и немилостивые суды“, в иньшій (IV) нападає на вірування про відьом і топленне їх, в третім (V) — на вірування про волхвів, тепельників і самоубийників; зладжені проповіді складно, але просто, без риторики.

З другої пол. XIII або 1-ої XIV в. маємо анонімну похвалу Теодосію печерському якогось київського книжника, зрештою мало інтересну (риторичний бомбаст). Автор згадує про татарську неволю — „в работѣ суще и въ озлоблені злѣ“²⁾.

Брак імен і осіб авторів з XII—XIII і початків XIV в. до певної міри винагороджує нам маса анонімної учительної літератури, на теми моралі, обряду, суспільних відносин, з котрої ми користали вище і схарактеризували загально її теми і напрям, говорячи про відносини християнської муки до життя в давній Руси. Що до своєї школи, то вся ся анонімна література належить до категорії простих писань і дуже рідко хапаєть ся якихось прикрас хочби немудрої риторики. Нема сумніву, що в ній є чимало творів XII—XIII в., хоч взагалі вона простудійована дуже слабо, й староруське походження, й приблизний час написання творів переважно не усталені³⁾. З більших серій нпр. оригінальним, староруським продуктом уважають ся дві серії коротких проповідей — одна на великі свята, друга на великопостні неділі. Перша колекція стрічаєть ся в Прологах, друга в т. зв. Златоустах, де творить основне ядро.

¹⁾ В перше проповіді Серапіона (чотири) видрукував в Прибавл. къ твор. отц. 1843 арх. Філарет; до них додав пяте Шёвирьов в книзі Поѣздка въ Кирилло-бѣловер. монастырь, II. Нове виданне, разом з розвідкою дав проф. Петухов під титулом: Серапіонъ владимірскій, русскій проповідникъ XIII в., Спб., 1888. Окрім тих пяти певних проповідей були проби признати ще иньші творами Серапіона, але без міцної підстави, Окрім розвідки Петухова є ще про Серапіона замітка Арістова в Трудах III арх. з'їзда.

²⁾ Анонімну похвалу Теодосію видав арх. Леонид в московських Чтеніях 1890, II, п. т. Два памятника древнерусской кievской письменности: він уважає її автором Серапіона, добавуючи ті ж прикмети що і в мовах Серапіона. Мині, противно, здаєть ся, що банальна многословність сеї похвали, без всякої моральної науки, дуже сильно відріжняє її від звістних нам дотепер слів Серапіона.

³⁾ Перегляд (досить поверховий) анонімної учительної літератури, які він зачисляє до оригінальних староруських творів XI—XIII в., дав Владиміров ор. с. 167 і далі.

Але оригінальність і як раз приналежність їх якимсь руським (а не болгарським) проповідникам ще не доведена основно¹⁾.

Тут же, говорячи про богословське письменство, треба нам сказати дещо про писання духовних Греків на Русі — вони мають свій особний характер.

Насамперед одну галузь мали сі письменники своєю спеціальністю — се релігійна полеміка²⁾. Одинока полемічна література, яка зістала ся нам з давньої Русі, звернена против Латинян і майже вся вона вийшла з під пера Греків, XI і першої половини XII віка. Се був відгомін завзятої полеміки візантійських Греків з папством; застаючи на Україні православних в дуже живих і приятельських зносинах з католицькими народами — Варягами, Німцями, Уграми, Поляками, духовні-Греки уважали своїм обовязком остерегати їх від такої небезпечної для їх православности приязни і чи то в загальних трактатах, чи то в посланнях звернених до поодиноких князів підносили ереси латинників. Не всі писання їх мали популярність; деякі могли навіть зістати ся й непереложеними на руське (нпр. трактат митрополита Леона досі звістний тільки в грецьких текстах); часте повторюванне таких писань і деякі вказівки, які знаходимо в них, промовляли би скорше против гадки про їх вплив. Історичні обставини противно втягали Русь все в тісніші звязки й зносини з латинським заходом. Проте з культурно-історичного погляду годі проминути сю літературу, що будь що будь розвивала ся на Русі й безслідно таки не минала.

Першим з звістних нам полемістів вважають митрополита переяславського Леона з його трактатом про уживанне в латинській евхаристії оплатків (трактат сей кладуть на початки XI в., але властиво час його добре невідомий)³⁾. Іменем митроп. Георгія (з 3-ої чверти XI в.) надписує ся полемічний трактат „Стизаніє съ Латиною“⁴⁾, але був висловлений досить правдоподібний здогад, що ми маємо тут тільки пізнішу перерібку посланія м. Никифора, фальшиво надписану іменем м. Георгія⁵⁾. З останньої чверти XI в. маємо

---

¹⁾ Див. про них: Горській О древнихъ словахъ на св. Четырдесятницу — Прибавленіе къ твор. св. отц. 1858, Макарій в Исторіи церкви III² с. 211—5, Голубинскій ор. с. I. 1² 824, Пѣтуховъ Поученія на св. Четырдесятницу — в III т. Памятниківъ церковно-учит. лит.

²⁾ Літературу див. в прим. 34.

³⁾ Текст у Павлова Крит. опыты.

⁴⁾ У Макарія в т. П.

⁵⁾ Див. у Павлова с. 235 і далі, і його ж розвідку: Сочиненія приписываемыя русскому митрополиту Георгію — Правосл. Собесѣдникъ 1881, П.

послание м. Іоана Хрїстопродрома до антипапи Климента III, написане в відповідь на його заклик до унії, дуже тактовно і здержливо (звісне і в грецькім оригіналі і в старім перекладі)¹⁾.

З початку XII в. маємо два послання митрополита Никифора присвячені полеміці з латинськими ересями — одно до Мономаха, в відповідь на його запитання, друге до волинського князя Ярослава Святятоподковича, написане мабуть з власної ініціативи митрополита, що мотивує свої науки сусідством Волини з Лядською землею — отже можливістю впливів католицтва²⁾. Послання сї мало мають оригінального, зладжені на основі грецьких трактатів Керулярія і анонімного *περὶ Φεράρων καὶ τῶν λοιπῶν Λατίνων* і визначають ся великою нетолеранцією, головно друге. Такою ж нетолеранцією визначають ся послание до кн. Ізяслава Теодосія³⁾ — він в рукописах зветь ся печерським, але був то мабуть Теодосій-Грек, з середини XII в., звістний иньшими літературними працями. В обох посланнях — Никифоровім і Теодосієвім — поручають ся повне відчуженне від латинників, як від поганих.

Поруч сих полемічних писань Греків одиноке, що знаємо зпід руського пера — се дві полеміки на Латинян, всаджені в літописне оповідання про охрещенне Володимира: одна коротка (про уживанне

¹⁾ Послание в грецькім тексті й перекладі в I т. Учених Записок II отд. академії і у Павлова. Про особу автора новіша розвідка Пападі-мітріу в Лїтописи одеськ. іст. філ. тов. т. X.

²⁾ Послание Никифора до Мономаха — в Памятниках російської словесности XII в. Калайдовича, до Ярослава — у Макарія т. II. Що послание Никифора було адресоване до Ярослава волинського (в иньших кодексах — до Ярослава мурожського, або без означення імені адресата) — у Попова с. 109, що цитує свій кодекс з такою адресою.

³⁾ Послание Теодосія у Макарія II і з кількох иньших кодексів ще в II т. Учених Записок II отд. академії. Що автором був не Теодосій печерський, як думали давнійші дослідники, а Теодосій Грек, здогадував ся уже Голубїнський I. 1² с. 859, а дальше аргументовав сей погляд Шахматов в розвідці Києвопечерській патерикъ и Печерская лїтопись (Извѣстія академії 1897, III), доводячи, що й друге послание з іменем Теодосія — про святкованне неділі — належить Теодосію Греку. Я піднесу ще один аргумент против приналежности полемічного послання Теодосію печерському: се його подібности до Никифорового послання до Ярослава; іх треба мабуть толкувати запозиченням, але Грек-митрополит Никифор певно б не корпстав з свого попередника Теодосія печерського! Але єсть і трудність, котру я підіис у своїй рецензії статі Шахматова (Записки XXV, Бібл. с. 11): се те, що Теодосій Грек в перекладі своїм послання Льва В. (се одинока певна його праця), зробленім для кн. Святятоші Давидовича, пише дуже лихою рушиною (див. Чтенія мосьовські 1848, VII), противно сї послання

оплатків), вложена в уста філософа¹⁾, друга довша, вложена в уста духовенства при хрещенню²⁾, — се скороченне того, що в повнійшій формі читаємо в Палей; латинська віра признаєть ся тут „с нами мало же развращеною“ (мало чим відмінною), але з тим усім дуже згубною для душі³⁾. Степень оригінальності сих інвентарів зістаєть ся одначе неясною.

Що до загального характеру сеї полеміки, то треба взагалі сказати, що вона великої чести авторам їх не приносить. Не кажучи за різні абсурдні і неправдиві закиди, пороблені в них подекуди латинникам, що можуть уважати ся, подекуди бодай, і пізнійшими додатками, — полемісти не вмюють відрізнити важних відмін від дрібних, обрядових, і накидають ся на сі остатні з неменьшим завзятем, як на догматичні різниці. Визначають ся вони взагалі значною нетолеранцією, доходячи подекуди (у Никифора і Теодосія) до проповіді повного відчуження від латинників — наказів не їсти з ними з одної посудини. У декотрих сі прикмети виявляють ся лєкше, нпр. в посланню м. Іоана до папи, але ся поведержливість залежала борше від спеціальних обставин, в котрих виходило посланіє, і не зміняє загального характеру сеї полеміки.

Окрім полемічних писань маємо від наших Греків писання канонічного характеру: саме становище єрархів приводило їх до сеї письменської діяльності. І так згаданому вище м. Георгію надаєть ся по деяким прикметам т. зв. „Заповѣдь св. отець ко исповѣдающимся сыномъ и дочеремъ“, дуже інтересна збірка канонічних вказівок, в котрій одначе не виріжено близше те, що з певністю може уважати ся твором XI в. Від м. Іоана, автора згаданого вище послання, маємо вповні певні й теж дуже інтересні канонічні відповіді Якову черноризцю; від Теодосія (правдоподібно — Теодосія Грека) маємо посланіє до Ізяслава в справі сьвятковання неділі. З них літературним утвором може уважати ся

до Ізяслава писаніє рущиною зовсім доброю. Хиба встиг ліпше підучитись ?

Див. ще про се посланіє замітку Яцмирського в Ізвѣстіях II отд. академії 1899, I — прилучаючи ся до погляду Шахматова, він кауає болгарську копію послання XV в. з титулом.

¹⁾ Іпат. с. 58.   ²⁾ Іпат. с. 78.

³⁾ Аналіза літописної полеміки на Латиня у Павлова с. 694 і далі, і в новіших працях про літопису повість про Володимира — див. приж. 37. Подібність літописного оповідання до палейного не багато помагає до висвітлення сеї полеміки, бо склад і початок самої Палей, як ми бачили, ще неясні. Є деякі інтересні подібности між літописним оповіданням і посланієм Теодосія, і се нагадує гіпотезу Голубінського, що літописне оповідання вийшло від Теодосія Грека, але вона все ще зістаєть ся занадто сьмільвою.

тільки се останнє — перші до літератури також мало належать як нпр. Руська Правда¹⁾.

Поза тими полемічними й канонічними писаннями маємо від наших Греків дотепер ще тільки два инакші твори, а то м. Никифора. Одно — послання моралістичного змісту до Мономаха; воно зачіпає „вищу науку“ — говорить про психологію, про духові сили, і мабуть наслідком того, що митрополит в дуже делікатній формі хоче дати науку князю (здасться він хоче поучити князя, аби не покладав ся на своїх вірників і не давав волі гніву на підставі їх неправдивих донесень), а також мабуть і через незручність перекладача воно вийшло дуже темне для зрозуміння. Другий його твір — слово в неділю сиропустну — з проповідю гуманності; цікава в нім подробиця: митрополит на вступі поясняє, що не знаючи по руськи, написав своє поучення, очевидно — для відчитання в перекладі²⁾.

Переходимо до інших галузей з руської оригінальної творчости.

Близько підходить до проповідничої літератури своїм моралізаторським тоном наша агіографічна література³⁾. По формі вона переважно визначається сильною шаблоновістю: залежністю від форм, тона, манери візантійських житий, що приходили в великім числі на Русь в Прологах, Патериках і т. и. Що до свого літературного приготування, наші агіографи належать переважно до низшої школи, і се ще ратує їх по часті від перспективи — зовсім утонти в риторичній балаканині, хоч само по собі сподученне „простого“ способу писання з візантійськими шаблонами зовсім не причиняє до літературної краси їх утворів; виїмків з сього погляду не багато⁴⁾.

¹⁾ Тексти — Заповідь у Голубінського I. 1 с. 509 (в новім вид. ще нема). Правила Іоана — в Памятниках древнерусского канонического права (Рус. ист. библиот. т. VI) і з коментарем у Геца; послання Теодосія — у Макарія т. II і в I т. Учених Записок.

²⁾ Послання до Мономаха в Руских достопамятностях т. I (1815), слово в нед. сиропустну у Макарія т. II.

³⁾ Спеціальна бібліографічна праця: Барсуковъ Історія рус. агіографія, Спб., 1889.

⁴⁾ Вплив грецьких житий на руські недавно почав був спеціально слідити Кадлубовский в статях: Очерки по історіі древне-русской литературы житий святыхъ, Рус. фил. вѣстн. від т. XXXVII. Але він займається ся поки що життями пізнішими.

Ся агіографічна література, дотепер напевно нам звісна, не дуже велика. Окрім „Памяти й похвали“ Володимирю Якова, що властиво треба уважати не життєм, а дуже нескладним панеґіриком, з коротким реєстром фактів Володимирового життя, маємо: анонімне „Сказаніє и страсть и похвала страсотерпцю св. мученику Борису и Глѣбу“, що звичайно уважаєть ся утвором Якова мніха й увійшло в Найдавнійшу літопись; далі — повість про початок Печерського монастиря (в Найдавнійшій літописи під 1051 і 1074 р.); два утвори Нестора: „Чтеніє о житии и погребении блаженную страсотерпцю Бориса и Глѣба“ і „Житіє Феодосія игумена печерскаго“; анонімне оповіданне (в формі проповіді) про перенесенне мощей св. Миколая до Бару і декотрі чуда його — все з XI в. З XII в. ми маємо дуже мало: може бути що до сього столітя належало житіє Антонія Печерського, давно страчене; може деякі чуда св. Миколая; є сказаніє про смерть Ігоря — його маємо в перерібках; є ще деякі записки що до свого часу не зовсім певні або до України не приналежні. З XIII в. маємо два більші утвори — дві повісті про Печерський монастир і його сьвятих в формі посланий: еп. володимирського Симона до печерського монаха Поликарпа і сього Поликарпа до печерського игумена Акиндина¹⁾.

Найбільшою простотою й свободою від візантійських шаблонів визначаєть ся анонімна літописна повість про початок Печерського монастиря, писана якимсь сучасником Феодосія, у всякім разі не Нестором, як надписуєть ся се оповіданне в пізнійших патериках. Анонімне сказаніє про Бориса і Гліба (т. зв. Якова) теж досить просте і реальне, але вже автор впадає в шаблонні мученичих оповідань і поспув свій твір сими шаблонними вставками, що дуже лихо пристають до його, зрештою досить реального оповідання.

В оповіданню Нестора про Бориса і Гліба реальні факти ще далеко сильнійше притушовані шаблонною фразеологією. Його Чтеніє зістало ся першим взірцем „справдешнього“ — уложеного по візантійським шаблонам життя на руськім ґрунті. Воно починаєть ся від сотворення сьвіта, коротким начерком божого „домостроїтельства“; Борис і Гліб змальовані по шаблонам сьвятців, так що нічого живого в їх фігурах не лишило ся; прикмети сьвятости вони показують вже від дитинства і під ті конвенціональні мотиви підтягнені всі їх пізнійші учинки; взагалі автор, оче-

¹⁾ Видання і література в прим. 36.

видно, старався можливо винищити все реальне в своїм оповіданні, аби його герої як найменше пригадували, що вони були Русинами XI в., а не з якої небудь „страни Каппадокійскія“. Але при тім всім життє зладжене досить складно і зручно. Більше реального змісту подає другий утвір Нестора — життє Теодосія: автор мав таку масу матеріалу про свого героя, що вона опанувала його й не дала вповні „обчистити“ життє з реальних подробиць; але при тім, як показали новітні спостереження, Нестор ішов теж за шаблоном — за життєм Сави Осьвященного, беручи відті не тільки схеми, але й готові фрази й подробиці, і ними без скрупулів характеризує свого героя.

На кінець XI в., а по части може й на пізніші часи припадають деякі писання про св. Миколая — одного з найбільш популярних у нас святих. Життє його, що давніше уважалося оригінальним, показується перекладом з грецького, натомість оригінальним треба уважати оповідання про перенесення його мощей до Бару, „похвалу“ — властиво коротке його життє, з моральною наукою при кінці, і кілька чуд. Виразніші прикмети руського письма мають чотири чуда: чудо з ковром, чудо з отроком всадженим у вязницю, чудо з дитиною впущеною в Дніпро, чудо з Половчином. Перші два відгрівають ся в Царгороді й описують ся якимсь руським подорожним, другі два — в Києві; на оповіданнях подорожного, правдоподібно, оперте й оповідання про перенесення мощей св. Миколая до Барі. Вони всі написані досить просто, чуда однак автор пробує оживити драматизованнем, подекуди посованим незручними промовами від писання. Хронологічні вказівки мають царгородські чуда (2-а пол. XI в.) й оповідання про перенесення (кінець XI в.); коли написані інші — не знати; на особи авторів якихось вказівок витягнути не можна.

Повість про смерть Ігоря Ольговича мусіла істнувати в двох верзіях: одна написана в літописнім стилі, з певною політичною тенденцією — оправдати київського князя Ізяслава від закидів про участь в сім убийстві, зладжена мабуть кимсь із його київських прихильників, друга — вже зроблена в шаблоннім агіографічнім стилі. В чистім виді не заховала ся ані перша ані друга — маємо їх скорочення в літописях Київській і Суздальській¹⁾.

Повісти про печерський монастир Симона й Поликарпа написані ніби в формі листів: Симон, колишній печерський монах, пише до печерського монаха Поликарпа, заохочуючи його, аби був

¹⁾ Див. т. II с. 157.

задоволений своїм станом, і ддятого підносить святість і славу Печерського монастиря. Поликарп пише до свого ігумена печерського архимандрита Акиндина, ніби в відповідь на його запитання оповідаючи йому про печерських святих. Одначе ся листовна форма досить нескладно звязана з самими повістями (особливо другою), що від разу писали ся, очевидно, для людей сторонніх, з поза печерської братії — для публіки, як побожна лектура, на взір візантійських патериків. Повість Симона складаєть ся зі вступу, зверненого до Поликарпа, й двох частин. У вступі він докоряє йому за його марність і складає панегірик Печерському монастирю; в першій частині оповідає про важніших подвижників монастиря, їх подвиги й чуда, в другій — про чуда, звязані з історією засновання самого монастиря. Повість Поликарпа, по коротенькім вступці, зверненім до Акиндина, складаєть ся з дванадцяти оповідань про печерських подвижників, з моралістичною закраскою, ще яснійше зазначено ніж у Симона. Обидві повісти написані зручно, складно, інтересно, не загромождені бомбастом, сильно ворущає чуте й фантазію читача, й завдяки тому, неважаючи на свій чисто аскетичний, місцями — навіть хоробливо-аскетичний характер, мали незвичайну популярність на Руси, не тільки в церковних, але і в світських кругах. В первістній особности вони не заховали ся: дуже рано вони були злучені разом з літописною повістею про Печерський монастир, Несторовим житием Теодосія й деякими дрібнішими додатками в одну компіляцію під титулом Печерського Патерика; ся компіляція, дуже популярна від початку аж до нинішніх часів, дуже скоро витиснула самі послання: вони заховали ся тільки в Патерику, з ріжними редакційними змінами. Найстарші редакції Патерика маємо тепер з XV віка (числом три).

Староруська паломнича література досі репрезентуєть ся головно тільки „Паломником Данила ігумена Руської землі“, що правда — утвором незвичайно популярним й інтересним. Се досить легко (розмірно) й інтересно описана подоріж в Палестину, зроблена десь між 1106—1108 ррр.; по декотрим подробицям здогадують ся, що автор був Сіверянином, зрештою ніяких близших відомостей про нього не маємо. Завдяки досить легкому стилю, богацтву відомостей й масі апокрифічних подробиць вплетених в оповіданне, Паломник сей тішив ся широкою популярністю. Се безперечно найбільше популярний твір староруської літератури: кодексів його тепер звісно близько сотки; найдавніші кодекси

одначе маємо тільки з XV в.¹⁾ По за тим маємо подорожники мало звістні, або до України не належні, як подорожник Новгородця Антонія Добрині (Адрейковича) до Царгорода²⁾.

Історичне письменство, судячи по його останкам, мусіло бути багато розвинене, але до нас дійшло виключно тільки те, що увійшло в літописні компіляції — головно в одну велику компіляцію, що прийнятим звичаєм *per sefas* зветь ся Інатською літописею. Ся збірка — то правдивий архів нашого письменства, де перешовали ся одинокі майже останки нашої старої історіографії, сліди — на жаль, часто дуже уривкові й слабі. Поза нею можемо вилловлювати переважно тільки поодпнокі дрібні останки в иньших компіляціях, сучасних, як нпр. Суздальська літопись, і пізнійших — великоруських (особливо в т. зв. Воскресенський і Ніконівський) та польських (у Длугоша)³⁾. З більших творів, включених в сі компіляції, можемо вказати нпр. стільки разів цитовану повість про басмака Ахмата і курських князів — правдоподібно чернігівську⁴⁾. Крім того складали ся або доповняли ся руськими звістками та переробляли ся компіляції з всесвітньої історії, але тут ще ріжні верстви сеї роботи і те, що належить в них сям часам і українським землям, не можна впріжнити з якоюсь докладністю⁵⁾.

¹⁾ Вперше видав його в 1837 р. Сахаров; потім видавав ся він кілька разів, назву видання Норова — Путешествіе игумена Даниїла, Спб. 1864 і новійше — Вєневїтінова в I т. (виш. 3 і 9) петербурського Палестинского Сборника і осібно, 1885. Лицевой (ілюстрований) список хожденія Даниїла — Изданія общества древней письменности, 1881. Про Паломник — статя Вєневїтінова в VII т. Лїтописи археограф. комиссії, 1884, його ж Замѣтки къ исторіи Хожденія Даниїла — Ж. М. Н. II, 1883, V і 1887, I, Руаскій Свѣдѣнія о рукописяхъ Хожденія Даниїла — Чтенія московскі 1891, III, (тут описано 99 кодексів, з них 5 з XV віка), замітка Лященко в Словарі Брокгауза і Ефрона, sub voce, 1893, Заболотскій — Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи иг. Даниїла, 1899 (Рус. филол. вѣстникъ т. 41 і 42). Також див. літературу про паломництво вище с. 407.

²⁾ Паломник в новім виданню Лопарьова в 51 т. Палестинского сборника.

³⁾ До останніх часів ті літописні компіляції лежали облогом. Останніми роками зачали живійші студії над великоруськими компіляціями — див. літературу в т. I екскурсі I. Для Длугоша дає вказівки Семкович у своїй дисертації *Rozbiór krytyczny dziejów Długosza*, Краків, 1877; звістки, зачерпнені на його гадку з затрачених руських джерел, викааує він на с. 53—4; деякі поправки до його поглядів мав я нагоду подати вище.

⁴⁾ Про неї вище с. 154 і 183—4.

⁵⁾ Див. літературу в прим. 32.

Тим важніша для нас згадана українська збірка свійських літописей. Вона була зладжена, очевидно, на Волини, десь в останній четвертині XIII в. Її укладчик мав мабуть уже злучені до купи т. зв. Найдавнійшу і „Київську“ літописи і прилучив до них Галицьку з її волинським продовженням. Кожда ж з сих літописей перше ніж перейшла до сеї останньої компіляції, перейшла теж через руки цілого ряду редакторів, а і в своїм основнім укладі складаєть ся з численних частин, з ріжнородних самостійних утворів, так що маємо тут цілий архив нашої історіографії.

Я вже попереду¹⁾ подав аналізу першої частини сеї трилоїї — Найдавнійшої літописи. Я вказав там, що її перша складова частина — т. зв. Повість временних літ, зладжена десь у середині XI в., була в другій половині XI і на початку XII в. кілька разів продовжена, розширена й перероблена, і так з'явили ся одна по одній її остатні редакції: одна новгородська й дві київські. Одна київська редакція була зроблена в 1116 р. Сильвестром ігуменом видубицьким (кінчила ся 1110 р.); друга трошки доша, зроблена була коло того ж часу незвістною нам особою²⁾. В склад літописи окрім запозичень з чужих джерел, вставок теологічного змісту, документів і переказів, увійшло й кілька самостійних писань історичного (або релігійно-історичного) змісту — окрім самої Повісти временних літ, що послужила основою сеї літописи, увійшла сюди повість про Володимира, життя Бориса і Гліба, повість про початки Печерського монастиря, повість про війну Олега Святославпча з Мстиславом, історія про Волинську війну якогось Василя.

Основою Київської літописи послужили київські записки, що в певних змінах увійшли в склад і Суздальської літописи: в остатній слід їх губить ся в середній XII в. В Київській літописи вони теж не заховали ся в чистій формі — тут вони злучені з иньшими київськими й чужими записками, як то видно з відмін записок Суздальської літописи і з подвійних звісток та з иньших слідів сполучення в самій Київській. Середину Київської літописи (від 1146 р.) виповнює простора повість про князюванне в Києві Ізяслава Мстиславича, писана якимсь прихильником і то-

¹⁾ Т. I, екскурс: Найдавнійша Руська літопись.

²⁾ Шахматов (Радзивиловская или Келигсбергская летопись с. 80 і далі) з певною правдоподібністю виводить для неї дату 1018 р. (меньше правдоподібний вивід 1017 р. в попередній його праці — *Общерус. летопис. своды* с. 169 і 171). Він думає, що вона була зроблена на підставі Сильвестрової редакції в Переяславі й там продовжена. Се вже гіпотези тільки

варишом його походів, але й вона поперебивана иньшими звістками; в значній частині сї звістки ідуть з якогось джерела неприхильного Ізяславу, писаного, бодай в части, десь за Дніпром, мабуть в Чернигівщині. Зі вставок годить ся піднести оповідання про убієство Ігоря, злучене з двох повістей про нього, як згадував я вище. В третій четвертині XII в. слідно нову руку — якоїсь духовної особи спеціально прихильної династії Ростислава, що мабуть вела київську літопись в сій частині; але пізнійший редактор завів і сюди серію записок і осібних повістей українських і суздальських. Так за осібні сказання, до первісної літописи не належні, можна уважати оповідання про нахід Половців на „десятинний город“ Богородиці під 1172 р., про вибір печерською братією ігуменом Василя під 1182 р., про похід Ігоря на Половців під 1185 р.; суздальське джерело виразно видко в оповіданнях про еп. Федорця (під 1172 р.), про похід Андрія на Новгород (1172), про смерть Андрія й дальші замішання в Суздальщині (1174). Серія галицьких звісток почавши від р. 1173 мабуть також не належить до первісної літописи, а взята з якогось західно-українського джерела, так само і легенда про третій хрестоносний похід під 1190 р. Нарешті замикає Київську літопись звістка вже нам похвала Рюрику з нагоди поставлення стіни в Видубицькім монастирі, виголошена 1199 р.; її автор мабуть чи не був і останнім редактором Київської літописи¹⁾.

Більше одноцільний характер має Галицько-волинська літопись. Її вступна частина — оповідання про „великий мятеж“ по смерти Романа, була написана в формі прагматичного оповідання, без років, якоюсь близькою Данилови особою, правдоподібно з Галичини, не скорше десь як в 40-х рр. XIII в. Де що змінена при дальших редакціях, вона одначе захвала більше менш свою початкову форму; тільки в оповіданнях середини XIII в. помічасмо деякі посторонні звістки, внесені, очевидно, пізнішим редактором — пинські звістки, в звязку з котрими могли стояти й багаті відомости про події в. кн. Литовського та русько-литовську боротьбу, що виступають в середніх десятиліттях літописи (особливо в пятидесятих-сімдесятих роках). Можливо, що маємо тут останки якоїсь літописи з північної Волини, з сусідства Пинщини і в. кн. Литовського; серед них сліди вступної повісти зникають на 1250-х рр.

¹⁾ Про Київську й Галицько-волинську літописи див. прим. 37.

Сімдесяти й вісімдесяти роки літописи виповнені знову інакшим матеріалом: се волинський двірський літописець, близький до двору кн. Володимира Васильковича і його наступника Мстислава. Його оповідання, здасть ся, кінчить ся з роком 1289, і кінцеві записки літописи мабуть вийшли в під иньшого пера; пинські звістки під кінцевими роками знову могли б вказувати на північну Волинь. Сі дальші верстви літописи, за прикладом її початку, зроблені були також без років, аж до самого кінця; очевидно, волинський літописець продовжав уже готову галицьку літопись. Роки поставлені, зовсім довільно і хибно, якимсь хронологізатором уже по злученню цілої Галицько-волинської літописи з Найдавнішою і Київською, і то тільки в однім з кодексів. І тепер маємо хронологію лише в Іпатськім кодексі, а в иньших її нема¹⁾.

Таким чином, навіть не рахуючи дрібних записок, що могли часом походити з ріжних побічних джерел, в нашій літописній збірці ми, як бачимо, маємо результат роботи може яких кількадесяти людей з більше як двох століть. Характеризувати на купу сю збірну роботу, як то часом роблено²⁾, було б те саме що нпр. характеризувати цілу староруську літературу. Поодинокі письменники мали свої індивідуальні прикмети, ріжнили ся часом, рівнем освіти, школою, суспільною приналежністю, здібностями. Тому замість такої загальної характеристики зазначимо ріжні типи й напрями, а заразом і деякі спільні прикмети в сім історичнім письменстві.

Передовсім щасливою обставиною для нього мусимо ми уважати, що розвивало ся воно вповні, або майже вповні свобідно від грецьких шаблонів, що нпр. так тяжко покалічили нашу агіографію. В староруськім письменстві зіставали ся незвістними візантійські історичні твори в властивім значінню того слова —

¹⁾ Шахматов недавно висловив здогади, що ся літописна компіляція, від повісти врем. літ. до Волинської літописи, була з кінцем XIII чи початком XIV перероблена й проредагована на ново за помічю иньших літописних компіляцій, ним гіпотетично викомбінованих: Чернігівської з кінця XIII в. і митрополичої компіляції м. Петра з 1305 (суздальсько-володимирської). Але се зовсім неправдоподібно — пор. мої замітки до його праць в Записках т. 59 і 67.

²⁾ Як найбільш крайній приклад вкажу посмертну книжку Арістова: *Первыя времена христіанства въ Россіи, де характеризуєть ся літописний світогляд літописями від XI до XVI в. на купу, українськими, новгородськими, московськими і т. п.*

себто прагматичні праці з традиціями античної історіографії, з штучною композицією. Звістні були головню переклади тільки таких хронік як Никифорова, Амартольова або Малялі, що через свою простоту, — повну примитивність не могли дати нашій історіографії нічого крім хиба найзагальніших технічних вказівок, котрих з рештою, з огляду на їх примитивність, історіографія наша навіть і не потребувала. І та християнська закраска, яку має вся наша історіографія, могла бути піддана її загальним тоном нашої освіти й книжності, не запозичена з візантійської історіографії. Отей своїй свободі від візантійського шаблону наша історіографія завдячувала ті добрі прикмети, які її взагалі відзначають — свою простоту, свіжість, силу, сей армат життя, епохи, що віє від неї і робить її чи не найціннішою частиною нашого старого письменства.

Безпосередній вплив літературних візантійських взірців можна підозрівати хиба тільки в повісті про галицькі замішання (вступній частині Галицько-волинської літописи), з її принципіальним не звязаним хронологією прагматизмом — як каже автор: „хронографу же нужда есть писати все п вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же воступати в задняя“¹⁾. — з її риторичним стилем з штучними дісприкметниковими (партиципiальними) конструкціями, з цілими сценами в класичнім стилю, в тім роді нпр.: „одинъ же воинъ управи десьнщю свою, иземъ рогатицю ис пояса своего, далече вергъ срази князя ятвяжьского с коня своего, и летящю ему до землѣ изыде душа его со кровью во адъ“²⁾, або в описи Ярославської битви: „бывшю знаменію сице надъ полкомъ: пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболу велику, играющимъ же птицамъ, орломъ же клекыущимъ и плавающимъ крылы своими и воспрометающимъ ся на воздухъ, яко же иногда и николиже не бѣ — и се знаменне на добро бысть“³⁾. Але й се все могло з'явити ся наслідком впливу книжної лектури взагалі, наслідком школи, а не спеціальним впливом якогось історіографічного утвору. У всякім разі впливи сї дальше зверхніх стилістичних прикмет не сягнули й тут: самий зміст і кольорит лишили ся непорушеними.

¹⁾ А. Попов (Обозрѣніе хронографовъ с. 69) аблизує сї слова з словами т. зв. Еллинского хронографа: „Хронографу нужда есть писати еликоже есть: кый убо царствовалъ царь, отънедеже бысть нарѣченъ царь; лѣпо есть убо чтущему лѣтняя списання количество смотрити мимо текущихъ лѣтъ, а не точно о преписанныхъ царствахъ“. Подібність дійсно єсть, але стилістична тільки і досить далека.

²⁾ Іпат. с. 552.

³⁾ Іпат. с. 533, витяги вище с. 59—61.

Християнська закраска, як я сказав вище, була загальною прикметою нашої старої історіографії; але у різних авторів вона виступає далеко не однаково. Маємо оповідання, що вийшли з рук монахів, як нпр. печерські записки, що стрічаємо в різних місцях на протягу Найдавнішої й Київської літописи; маємо частини, писані, безперечно, духовними особами, з сильно зазначеним релігійним тоном, як остатня третина Київської літописи, з її побожними характеристиками Ростиславичів, з такими глибоко перейнятими теплим релігійним почутем епізодами, як описи смерти Ростислава Мстиславича¹⁾ або Святослава Всеволодича²⁾. Подібний характер має й волинський літописець сімдесятих і вісімдесятих років XIII в.

З другого боку маємо знову партії, що вийшли по всякій правдоподібності від людей світських, або бодай по світському настроєних. Тут християнська закраска сходить до мінімуму, як загальний відблиск християнізованої суспільності, а автора далеко більше цікавлять битви й походи як церковні справи. Такий характер, очевидно, мала повість про Ізяслава, використана в середній частині Київської літописи: подекуди вона дає здогадувати ся, що автором її був якийсь учасник походів, може хто з боярства. Нпр. під 1150 р. в описи битви під Києвом читаємо: „Володимєрь же то видѣвъ, оже Кияне бѣжать, а сѣмо Чернии Клобуци за *ны* їдуть“; се „ны“ — очевидно належить до Ізяславової дружини. Або під р. 1151 оповідаєть ся, що Ізяслав, почувши про знищення угорського полку, „рече слово то акоже и *перезе слышахомъ*: не идетъ мѣсто к головѣ, но голова к мѣсту“. Подібний світський характер має й повість про галицькі замішання.

Більшою або меншою церковною закраскою не вичерпують ся різниці між поодинокими літописцями. Нпр. в другій частині Найдавнішої літописи ми маємо повно записок про небесні знамення, чуда, дивовижі й т. и., — але даремно б шукали ми чогось подібного в згаданих оповіданнях про Ізяслава, або в цілій Галицько-волинській літописі; очевидно, треба рахувати ся наж тут не тільки з віком, але і з чоловіком, й індивідуальні прикмети автора дають себе відчувати й тут, як де инде.

Як другу загальну прикмету нашого історичного письменства, поруч християнського світогляду, треба зазначити його лояльність супроти князівсько-дружинного устрою: ми не маємо ніяких записок писаних зі становища противного княжій власті. Така лоя-

¹⁾ Іпат. с. 362. ²⁾ Іпат. с. 457.

яльність не була одначе загальною прикметою нашої суспільности, й ся загальна прикмета нашої історіографії поясняєть ся тим, що все наше історичне письменство (яке ми маємо) вийшло з кругів близьких або прихильних княжій власти й дружині.

Що до форми, то вона переважно проста, натуральна, літературними правилами незв'язана. Маємо оповідання зовсім прозаїчні, сухенькі, маємо й закрашені поезією, підняті чутем до високого патосу: нпр. в оповіданню про війну 1093 р. — опис руських невідьників, забраних Половцями, наведена мною в своїм місці¹⁾. Подекуди маємо виразні сліди користування з тогочасних поетичних памяток, але й незалежно від того поетичний кольорит дуже часто закрашує літописні оповідання. Штучну риторичну манеру бачимо тільки у автора Галицької літописи; але в дійсности він не був самотнім письменником такого напрямку: в нім скорше треба бачити самотнього в дохованій до нас історіографії репрезентанта колишньої значної літературної школи, чи місцевої галицької чи київської — се вже тяжко сказати. Його прикмети — штучний стиль, з масою дієприкметникових конструкцій, з надмірним уживанням *dativus absolutus*; при тім нахил до образів, прислів'їв і приказок; він має чимало спільного з стилем Слова о полку Игореві, образовим, повним натяків і метафор; наведені вище взірці стилю галицького літописця можуть служити прикладами²⁾.

Тойже стиль пригадує й слово про збудованне видубицької стіни, котрого автора можна уважати остатнім редактором Київської літописи. Деякі спільні прикмети можна вказати також іще в однім творі, що належить до нашого письменства коли не особю автора то бодай школою — Молению Данила. Ми маємо в усіх тих творах, з певними відмінами очевидно, сліди літературної манери, що виробила ся в XII в. на Руси, в першій лінії — в Києві, з сполучених впливів: з одного боку — візантійської книжної риторики, з другого боку — поетичної руської творчости. При тім одні памятки стоять ближше до першої, як слово про видубицьку стіну, другі — до пісенної творчости, як Слово.

Моление Данила — се вложено в літературну форму проханне дружинника до свого князя. Автор описує своє нужденне становище, нарікає на своїх ворогів та пробує різними способами промовити до почуття князя; при тім пише образиво, з масою примівок і гном, по часті книжного, по часті народного характеру.

¹⁾ Т. II с. 85.   ²⁾ Див. ще вище с. 48.

Завдяки своєму гномічному змісту *Молєніє* придбало велику популярність, багато переробляло ся, при чім його гномічні партії розширяли ся новими вставками, а ті частини, що мали суб'єктивне значіння, говорили про приватну справу автора, — або викидали ся, або діставали теж літературну перерібку. Так з'явило ся кілька тих редакцій, в котрих *Молєніє* дійшло до нас, і з котрих ще досі не відтворено його первісну форму й зміст. Повстали навіть здогади, що се *Молєніє* ніколи й не мало иньшого значіння, як літературне, що й сам Данило й його пригоди ніколи в дійсности не мали місця, що се не більше як літературна форма, — але се погляд гіпекритичний.

Правдоподібна гадка, що *Молєніє* було адресоване до кн. Ярослава Всеволодича, князя Переяслава суздальського, що був якийсь час (1201—6 р.) також князем в Переяславі руським і в Новгороді (1214—36, з перервами). Автор *Молєнія* — хтось з молодшої дружини, чи переяславсько-суздальської, чи якої иньшої — на се *Молєніє* не дає виразних вказівок; у всякім разі літературна школа його — українська. Вказівки *Молєнія* толкують так, що автор був засланий за щось на оз. Лаче в Новгородській землі, як підозрівають — за брак відваги на війні; але висловлена була й иньша гадка — що сї вказівки треба уважати пізнійшими додатками, і в своїй початковій основі се було просте прошенне ласки у князя від якогось невдалого в своїй кар'єрі книжника. Автор підносить свої чесноти, головно розум, та всякими аргументами силкуєть ся прихилити до себе князя. Окрім літературного інтересу, *Молєніє* має й чимале чисто історичне значіння, як пам'ятка світської культури, а також і своїми висказами й нападками на тодішню суспільність. Шкода тільки, що його первісні часті не відреставровано досі докладно¹⁾.

Слово о полку Ігоревім зістаєть ся одинокою, захищеною в значній цілості пам'яткою староруської поетичної творчости. Се робить його пам'яткою незвичайно високого, виїмкового історичного інтересу: воно відкриває перед нами цілу сферу староруського культурного життя, одну з найбільш інтересних, про котру без нього ми не мали б майже ніякого понятя — світську поетичну творчість. При своїй одиночости воно дає нам цілий ряд вказівок на широкий розвій сеї поетичної творчости в давній Русі: називає імена поетів (Боян, можливо ще й Ходина), вчисляє деякі теми, властиво — героїв пісень: Ярослава, Мстислава Володимирича,

¹⁾ Літературу див. в прим. 38.

Романа Святославича, вкінці самим своїм стилем, технікою поезми свідчить про існування поетичної традиції, школи.

Так нпр. незвичайно вдаряє нас у очі поганська стихія в Слові. Ми стрічаємо в ній імена старих богів — Даждь-бога, Хорса, Стрибога, Дива, не кажучи вже, що все Слово перейняте натуралістичним, поганським світоглядом. Прийняти, що в другій половині XII в. серед української інтелігенції, до котрої безперечно належав сьпівець Слова, так живі були поганські релігійні вірування (як то деякі давнійші дослідники приймали) — абсолютно неможливо. Так само тяжко припустити, аби якому небудь поету прийшла гадка в 2-ій половині XII в. без всякої попередньої традиції покликати до життя давно пережиті імена богів і в таким антикварнім стилю уложити свою похвалу христолюбним князям. Ми не можемо толкувати сього елементу инакше як тільки так, що на Руси була стара поетична традиція, поетична манера, школа, що тягла свої початки ще з поганських часів, і завдяки їй ці поганські імена й епітети, в роді „Русини — Даждьбогові внуки“, „Русь — земля Трояня“, „вітри — Стрибогові внуки“, і т. и., законсервували ся в християнських часах і не бентежили христолюбних слухачів, як не трівожили середновічних католиків Аполюни й Мінерви наслідком такої ж традиції. До таких самих гадок приводять нас спостереження й над стилем Слова: він незвичайно стиснений, повний поетичних символів, стягнених поетичних образів, натяків, так що як на теперішнього читача, стиль сей дуже темний і трудний: ми любуємо в ній тепер, тільки маючи за спиною леґіон коментаторів Слова. І се знову треба толкувати тим, що в давнину Слово не стояло так відокремлено й одиноко, як тепер, що воно операло ся тоді знову на поетичну традицію поколінь, оперувало широко розповсюдненими в сій поезії й загально-звістними образами, симболями і т. и., на які досить було авторови натякнути.

При тім, очевидно, поезія ся не була народня в звичайно прийнятій значінню сього слова, а артистична, що одною ногою операла ся на народній поезії, а другою на впливах книжної — візантійської й русько-візантійської літератури. Такий характер має й Слово, що, кажу, мусіло операти ся на давнійшій уже поетичній традиції, і тільки з сього боку його характер стає нам зрозумілим, а з другого боку — воно входить в течію, щоб так сказати ученої поезії й артистичної прови, котрої кілька інших утворів з кінця XII і першої половини XIII в. ми можемо вказати, як Слово про видубицьку стіну, Моленіє Данила, Галицька літопись.

Досить виразні сліди книжності можемо бачити і в самих поетичнім апараті Слова¹⁾.

Окрім Слова, про розвій поетичної творчості свідчать нам з рештою ще й інші свідки — се останки поетичних утворів, що увійшли в наші літописи. Я мав уже нагоду в попередніх томах вказувати на такі останки, і тепер ще раз, не претендуючи на повноту, вкажу більше замітні своєю формою сліди староруської поезії в літописах. Такі сліди маємо в описи битви під Листвином, що можуть іти з пісні Бояна (другий епізод, що теж, судячи по згадці Слова о п. Іг. міг опирати ся на Бояновій поезії — битва Мстислава з Редедю, в літописи передано досить сухо і непоетично). В історії смерти Романа Святославича єсть кілька поетичних тонів, що можуть також іти з Боянної пісні. Далі останки якогось епосу можна добачати в звістці про боротьбу з Половцями Мстислава і заслання полоцьких князів. В Галицькій літописи зістали ся деякі натяки на пісні про Романа. Се все дрібні куснички, окрушинки, але маємо й більший фрагмент прекрасної, поетичної пісні з ціклого русько-половецької боротьби — про хана Отрока і гудя Оря²⁾. Як сей уривок так і інші вичислені тут (принаймні — більшість їх) по всякій правдоподібності належать не до народніх пісень, але до штучних творів, до тої дружинної поезії, котру заступали Боян і автор Слова.

Крім того маємо парафрази старих епосів, як повість про боротьбу отрока з Печеніжином, як повість про Деяна Куденевица³⁾; се старі (перероблені) записки того, що в пізнійших моді-

¹⁾ Вкажу кілька інтересніших подібностей з книжної літератури. В перекладі Хроніки Малаялі: „прішъ умъ своєю крѣпостію и ста крѣпко исполчав ся“. В Хроніці Манасії: „грѣчестіи кони напоиша ся водъ ефратскихъ“. У Йосифа Флявія: „подьострите души ваша на мести, исполнивше ся ратнаго духа, яко родивше ся съ оружїемъ“, „образомъ подобия туромъ“. В апокрифічній повісти про Соломона, він шукаючи жінки, „полетів по під небом ясным соколом, і не знайшов під небесним облаком, пішов по землі лютим звїрем, і не знайшов ніде, поплив шукою по морю і не знайшов.“ Деякі подібности, як бачимо, досить близькі, але не конче всі мусли бути зачерпнені автором Слова о полку Ігоревім безпосередню в книжних творів — се лише пункти стичности взагалі сучасної поетичної школи з книжною лектурою. Література Слова в прим. 38.

²⁾ Іпат. с. 104, 143, 217—8, 480, пор. т. I с. 573, т. II с. 19—20, 72, III с. 16. В оповіданню про Мстислава маємо такі поетичні гіперболі як загнанне Половців за Яик, далі така подробиця, що полоцьких князів виправляють у трох човнах до Царгорода, пахне також якоюсь піснею.

³⁾ Див. т. II с. 358.

фікаціях ми маємо в великоросійських билинах т. зв. Володимирового цікля. В сих билинах й історичних піснях також задержало ся не одно з староруської дружинної поезії, хоч сі останки не завсіди можна тепер докладно вирізнити¹⁾. Народня українська поезія теж донесла нам не одно з староруських часів. Бачили ми вище в ній образи кн. Романа і його дітей²⁾. В обрядових піснях — колядках, щедрівках, весільних малюють ся перед нами обстановка князівсько-дружинного життя, перейнята сими піснями очевидно тоді, коли се життя ще було живим і сильним. Я вище підносив³⁾, що весільний обряд ми маємо перетворений на сі князівсько-дружинні мотиви: молодий і молода виступають як князь і княгиня, їх оточують бояре, з старшими боярами на чолі, й численніша дружина:

Заграно, забубняно — а в князів дому рано:
 А збирайте ся, а візжайте ся, бо ми поїдемо, та поїдемо —
 Бо ми поїдемо та поїдемо та до славного міста!
 Ой вибємо та вишибемо камяну стінку,
 А візьемо та привеземо та Івасеві жінку.

Не гнівай ся, тестю! не у мнозі зять іде, не багато бояр везе
 Да сто коней верхових, да сімдесят везових!...

Ой зацьвіла калинонька з ожинною
 Приїхав Івась з дружиною...

На горі пшениця рясна - - наша княгиня красна
 На долі овес зелений — наш княжище мерзений⁴⁾, і т. и.

¹⁾ З великої літератури билин я згадаю тільки декотрі праці, ті головно, що звертали більшу увагу на історичну генеазу їх: Майковъ О былинахъ Владимірова цикла, Спб. 1863. Петровъ Слѣды сѣвернорусскаго былеваго эпоса въ южнорусской народной литературѣ, 1878 (Труды К. Д. А.). Веселовскій Южно-русскія былинны, I—II, 1881 і 1884 (Сборникъ II отд. академіи т. 22 і 36). Дашкевичъ — Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ, К., 1883 (і Чтенія истор. общ. Нестора т. III). Халанскій Великорусскія былинны кіевскаго цикла, Варшава, 1885, і його ж: Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщѣмъ (Ж. М. Н. П. 1902. VIII і 1903. XI). Ждановъ — Русскій былевой эпосъ, Спб., 1895. Вс. Миллеръ — Очерки русской народной словесности — Былинны, Москва, 1897. Найновіше: Лобода Русскія былинны о сватовствѣ 1904, і критика Трубіцина в Ж. М. Н. П. 1905, VI (загального характеру). Дивись ще т. I с. 390.

²⁾ Див. т. II с. 405—6 і т. III с. 16.

³⁾ Т. I с. 305—6.

⁴⁾ Труды экспедиціи въ югозап. край IV с. 335, 431, 475, пор. 429, 306 (гумористична карикатура старшого боярина). Головацкій III. 2 с. 260, пор. 231, 280.

Серед колядок ми стрічаємо мотиви дружинного життя, дружинних походів на руські волости й на чужі землі. Такі напр. пляни

Ой ходімо ж ми до ковальчика
 До ковальчика, до золотника,
 Покуймо ж собі мідяні човна,
 Мідяні човна, золоті весла,
 Ой пустимо ся ж на тихий Дунай
 Долів Дунаєм — під Царгород:
 Ой чуємо там доброго пана,
 Що платить добре за служеньку —
 Ой дає на рік по сто червоних,
 По коникови, тай по шабельці,
 По парі сукон, тай по шапочці,
 Тай по шапочці, тай по панночці...

Або образ такого проводиря дружини (князя):

Ой спід гори да стоять тумани,
 Да то не тумани — пара з коней йде!
 Ой там же військо — аж землі важко,
 Ой там у війську пана не має.
 Ой одзоветь ся зличний паниченко,
 Славногo отця і пані жатки:
 „Я ж в тому війську да паном стану,
 Велю гармати наворочати,
 В Чернигов город велю стреляти“!
 Ой бє да бє він в Чернигов город.
 Там його не знали ні царі ні пани,
 Винесли йому миску червінців —
 Він тоє забрав, шапочки не зняв, не подяковав.

І таким же способом збирає контрибуції з Переяслава — де дають йому коня у збруї і вкінці з самого Києва, де дають йому панну в наряді¹⁾.

В основі сих образів відбиваєть ся зовсім ясно обстановка князівсько-дружинних часів.

Розумієть ся, самими дружинними темами поетична творчість не обмежала ся, а обіймала далеко ширші сфери творчости. Так не що давно звернено увагу на т. зв. Слово о Лазаревім воскресенні, й висловлено правдоподібну гадку, що в сім поемі-на тему апокрифічного сходження Христа в ад маємо твір староруський: він дійсно своїм складом пригадує ті поетичні твори, які ми ви-

¹⁾ Антонович и Драгомановъ Истор. пѣсни малор. народа с. 1 і 69.

числили вище, як продукт літературних напрямів кінця XII і XIII віків¹⁾.

Так представляєть ся стара наша література. Я переглянув її по галузям і категоріям, але і з повище поданого можна було помітити, що вона складаєть ся на досить суцільний образ, навіть при всій нинішній фрагментаричности нашого матеріалу, при величезних прогалинах, та відбиває в собі провідні ідеї свого часу й життя, не вповні вправді — але ж про яку стару літературу й можна сказати, що вона відбиває в собі жите у всій його всесторонности. Бачили ми, як всесторонно панує й розвиваєть ся по різних галузях його провідна культурна ідея того часу — християнізації й моралізації суспільности. З другої сторони, широко приходять в нім провідні суспільно-політичні ідеї, особливо сильно виражені в письменстві історичнім, але і в інших родах літератури зазначені також досить сильно (повісти про Бориса і Гліба, цілий ряд церковних поучень на політичні й суспільні теми, писання Мономаха, Шаломника Данила і Слово о полку Ігоревім з їх пєтизмом для „Руської землі“, по части навіть Молєніє Данила). Повесть временних лїт відбиває нам ідеї творящої епохи — процесу будови Київської держави; пізнійші твори — з часів розкладу її, скупляють всю енергію суспільної гадки коло консервування сеї грандіозної будови, що „стяжали дѣды і отци трудомъ великимъ и хороборствомъ“, коло охорони „Руської землі“ від внутрішнього розкладового процесу і зверхніх ворогів.

Сі ідеї часів розкладу не можуть бути так ясні, так сконцентровані як ідеї часів будови, але вони відчували ся суспільністю дуже живо й знаходять собі в літературі відгомін вповні виразні. Ідеї братолюбства й „покоренія князїв“ — житий Бориса і Гліба, слова „о князєх“, літописи, накликування до солідарности в інтересах Руської землі — в літописях, в Слові о полку Ігоревім, ідея політичної одности й солідарности сеї Руської землі, що бореть ся против окремішности земель, против все більшого відокремлення галузей східного Словянства, ідеї милосердя й справедливости в відносинах суспільно-політичних, поручувані учительною літера-

¹⁾ І. Франко — Слово о Лазаревѣ воскресєніи, Записки Наук. тов. ім. Ш. т. XXXV. Недавними часами справу давніх русько-словянських віршів духовного змісту порушив Соболевский: Черковно-словянскіѣ стихотворєнія отъ IX — X вѣкъ и тѣхното значєніє за черковно-славян. езикъ, в XVI т. болгарського Сборника і потім, по російськи, в Трудах XI сѣзда т. II (Черковно-словянскія стихотворєнія); але в сій статі він ваймаєть ся тільки староболгарськими віршами на руськім ґрунті.

турою князям і їх агентам — все се характеризує тодішню літературу досить сильно й однотайно.

З формального боку бачимо в ній також певну звязність: певні напрями, що стрічають ся й навіть борються ся між собою, певний рух, певну еволюцію, яку нпр. можемо помічати, ідучи від простих переказів епосу X в. до „украшених“ епізодів XIII в., від риторства Гларіона до похвали Рюрику або Галицької літописи, від перших агіографічних проб до елеганції печерського патерика XIII віка. Єсть і певна літературна традиція, уживання старших писань пізнішими літераторами — всі ті елементи, які ми звязуємо з певною еволюцією, хоч — при звістних уже нам переходах в правильнім роввою житя і тій уривковости нашого матеріалу, і виступають вони не в такім богацтві та виразности, якого б собі міг бажати історик літератури¹⁾.

На тім кінчу сей огляд. Прощаючи ся з давньою Русію, підсумуємо де що з зроблених над нею спостережень.

Ночатки культурного й державного житя українсько-руських племен виходять далеко за границі історичного житя. Коли починають ся докладніші історичні відомости про них — в X віці, ми застаємо їх серед процесу сформовання великої державної системи. Але процес сей не виробив ніякої трівкої великодержавної

¹⁾ Підношу се особливо супроти дуже скептичних голосів, які останніми часами давали себе чути на тему старої нашої літератури серед великоросійських учених. Див. Никольського Близайшія задачи изученія древнерусской письменности, 1902 (Пам. др. письм. ч. 147 — пор. замітки до неї дра Франка в LIV т. Записок Н. Тов. ім. Ш.), Соболевского Нѣсколько мыслей объ древней русской литературѣ (Извѣст. отд. рус. яз. 1903, II, особл. розд. III), й особливо: Истрина рецензію на древ. рус. литер. Владимірова в Ж. М. Н. Р. 1902, ІН і Изъ области древнерусской литературы, V, тамже 1905, VHI. Истрин при тім без міри понижает київську літературу в порівнянню з московською та підносить значіння інших центрів літератури й освіти, які поруч Київа існували в XI—XII вв. Не входячи в деталі сих статей його, пересипаних досить несмачними алюзіями на адресу українських поглядів, я піднесу тільки, що ті всі аргумента, якими він боронить вартність володимірово-московської літератури XIII—XIV в., можна майже в цілости перенести на літературу київську, а що до областних центрів XI—XII вв., то та література й освіта, яка могла там існувати, була майже в цілости тільки філіяцією київської, її інтегральною частиною.

Нпр. проф. Истрин, опираючи ся на послання Клима, вказує на Смоленськ як на такий центр (рецензія, I. с. с. 232—5). В дійсности Смоленськ в першій половині XII в. стояв в найтіснішій звязок з Київом, був його експозитурою. Ростислав, котрого двір виступає огнищем тої просвіти, був київським князичем, посадженим в Київа, що чекав лише хвилі,

організації. Велика Руська держава зіставала ся механічним утвором, котрий удавало ся тримати в цілости тільки особистими впливами і заходами, і по кількох пробах відреставрувати сю державну систему вона починає рішучо розсіпати ся. За всім тим істнуванне сеї великодержавної звязи полишило глибокі впливи на суспільнім й культурнім житю, зблизивши українсько-руські племена, привівши до певної одностайности елементи суспільної й культурної еволюції у них, та заложивши під неї широкі підстави. Се, що в пізнійшій розвою сих племен, при індивідуальних їх відмінах, ми знаходимо певну одність, в значній мірі було результатом істнування великої руської державної системи.

Не виробивши тривкої організації для більших державних комплексів, давня Руська держава тим самим стала перед перспективою дроблення *in infinitum*. Сей процес, повільно, з перервами і реакціями, переходить дійсно протягом двох століть; тільки завдяки чисто випадковим обставинам задержали ся у нас до кінця такі більші державні комплекси як Галичина та Волинь в другій половині XIII і першій половині XIV в. Але глядаючи по за історію чисто політичної організації, се був процес розвою, а не розкладу, жита, а не умирання. Суспільно-політичні підвалини, що лежали в основі руського державного жита, серед сього ніби розкладу далі розвивали ся невпинно: досить зауважити, що на кінець XI в. і початки XII в. припадає розвій державного й приватного права (далі наші відомости про його розвій уривають ся), на XII—XIII — дуже інтензивний розвій матеріальної культури й штуки.

В розвою староруської культури сих часів, насамперед треба занотувати дуже сильно зазначений вплив орієнтальний. В XI—XIII вв. ми стрічаємо ся уже з сильно модифікованими на українським ґрунті мотивами його, і се показує на довгий культурний процес, котрим Русь опанувала мотиви орієнтальної культури й штуки та

котра мала його перенести до Києва. Його двір мусів мати в значній мірі характер київський. Я вище (с. 474) висловив здогад, що Григорій, котрого Фома називає своїм учителем, і про котрого з таким поважаннем говорить Клиж, був авістийний ігумен Григорій св. Андрея в Києві, дуже поважаний Мстиславом, батьком Ростислава. Се поясняє нам близькість Фоми до Ростислава, а заразом вказує нам, якої школи був Фома. Київської, як виходить. І Клиж Смолятич, припустивши, що був він з Смоленська (хоч се не так певно), розумієть ся, мусів бути чоловіком київським по своїй школі, конексам, всьому житю; инакше як би міг дістати ся на київську кафедру? Іяслав не був прецінь смоленським князем, і ніколи не бував там.

Сього малого прикладу виставе для обережности в оцінці тих областних центрів.

самотійно їх почала розвивати; уже з огляду на се ми мусимо початки цих впливів відсунути значно назад. З кінцем X в. приходять нові впливи — візантійські, де в чім близько споріднені з орієнтальними, бо годішня візантійська культура сама була глибоко перейнята орієнтальними елементами, де в чім знов оперті на античній традиції або на основі християнській. Дальший розвій української культури тим способом, силою історичних обставин, зазначав ся в напрямі сполучення впливів орієнтальних і візантійських, перетравлення їх та вироблення під сими впливами на своїй національній основі оригінальної української культури.

Головним тереном її було тоді Подніпрове, спеціально Київщина; її культурний розвій і пішов у сім напрямі, як можемо бачити з пам'яток XI—XII вв. Західні впливи сюди сягали слабо: ва далеко лежали головні огнища західної культури та не мала тоді вона так і чим заімпонувати годішній Руси. Але напади турецьких кочовників від довшого часу підтинали економічний добробут Подніпровя, й Київщини спеціально, і тим здержували та ослабляли культурний розвій, а татарський погром, задаючи рішучий удар державному життю Подніпровя, підірвав і тутешнє культурне житє. Відповідно до того з початком XIII в. вага українського культурного життя переходять на захід, на Волинь і в Галичину.

Се мало важне культурне значінне. Західні впливи, незначні в Київщині, тут були все значнійші, і з перенесеннем сюди головного українського огнища політичного й культурного, вони набирають великої ваги для всеї України. В XIII і першій половині XIV в. ми бачимо уже сильний розвій їх тут. До двох давнійших культурних впливів, під котрими розвивала ся українська культура, таким чином приходять третій. Се заповідало ще більшу повнїсть і ріжнородність українській культурі в будучности, але з другого боку сей переходовий процес — атрофія подніпрянських культурних огнищ, перенесенне їх на захід, перелом в самім змісті української культурної еволюції наслідком переваги впливів західних — все се мусіло задержати, загальмувати розвій культури, вона мусіла „приболіти“, як дерево, від сих усіх перемін.

В XI в., приміром, наша староруська культура стояла, можна сказати, більше менше на рівні з центральною Европою, особливо в культурі матеріальній, штуці, в артистичнім промислі. В сфері літературної й наукової роботи західно-європейські культурні круги мали улекшену роботу, через прийнятю латинську мову маючи безпосередній приступ до античної спадщини, так що скільки українські, взагалі східно- й полуднево-словянські землі витривали тим, що

робота їх книжної меншости була приступна для некнижної більшости, не була від неї відгорожена, — так знову програвали на утрудненім приступі до своїх культурних джерел¹⁾; але вкінці і в сій сфері порівнянне для українсько-руських земель дуже некористно не випадає. В сумі й староруська й центрально-європейська культура в тім часі стояли більше менш на однаковій стопі ученництва супроти культури антично-християнської й орієнтальної. Але по тім переходовім процесі, звернувши ся в XIII—XIV вв. лицем до заходу, наша українська культура стає в ролю ученика західно-європейської. Наслідком того західно-словянські землі, що перед тим, бодай декотрі (як Польща), стояли в культурнім розвою позаду Руси, стають тепер перед нею — тому що скорше стали учениками Заходу ніж вона²⁾. Але страчене в часі могло в лихвою бути нагороджене в ріжносторонности українсько-руської культури — коли-б не нові удари.

Ахилевою пятою староруської культури й культурного життя взагалі було те, що вони опирали ся тільки на верхню меншість, яка домінувала в суспільности (як то з рештою бувало майже всюди). Суспільно-політичний устрій, на котрім опирала свою силу й впливи ся верхня меншість, а посередно — опирала ся й культура — був широким народнім масам більше несимпатичний як симпатичний. В тім всім нічого дивного, було так майже всюди; але у нас та верхня меншість, не маючи опори в сих масах, не мала при тім і стільки свідомости й активности, зрештою — й сили, аби удержати в своїх руках суспільність, коли захитала ся політична будова. В середині XIII в. упав князівсько-дружинний політичний устрій на середнім Подніпрові — з ним тратить ґрунт боярство, багате міщанство, духовенство, то значить як раз ті верстви, що ними

¹⁾ Уживанне латинської мови давало ще й иньшу вигоду західнім книжникам — се була готова мова, котрої треба було тільки вчити ся, наші ж письменники оперували словянською — котру треба ще було виробляти. При тім се була мова ані вповні своя, ані вповні чужа; тому в під латинської мови на заході, а потім і в західній Словянщині виплинула народня літературна мова, а у нас ще довго потім — до Котляревського і по нім — люде вагали ся між словянщиною й рущиною.

²⁾ Цікаво одначе, що ще в XIII—XIV в. (кінчаючи часами Ягайло) в Польщі звертали ся до услуг руських будівничих і малярів в будові церков (див. факти у Войцеховского Kościół katedralny w Krakowie, 1900, і розвідку Мар. Грушевської Причини до історії руської штуки в давній Польщі, Записки Наук. Тов. ім. Шевч. LI). Виходить, що властиво лише в XV віком Польща бере рішучо гору над Руссю в культурній житю.

держав ся культурний розвій, та розбігають ся в значній части куди видно. Тримаєть ся по тім західня Україна, і служить культурним огнищем іще століте, але в упадком державного жита на Подніпрянщині вона стоїть одиноко, на власних силах, і коли стала ся нещаслива пригода — урвала ся династія, тутешні верхні верстви показали ся безрадними супроти натиску двох сусідніх держав — Польщі й Литви.

Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне й національне жите. Польська знищила матеріально й морально ті верхні верстви, котрими держала ся руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству. З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тощим і бідним, староруська культурна традиція, себто ті нуждені останки староруської культури, які встигли перейти в ті нижші верстви.

Колі застановляють ся над сим фатальним переломом в жито українсько-руського народу, звичайно порівнюють з принесеною на Русь в XIV в. польсько-німецькою цивілізацією ті бідні останки староруської культури, та говорять про добродійство, зроблене Руси тою західною цивілізацією. Але забувають при тім, що тими нужденними останками не можна міряти староруської культури. Забувають і те, що в XIII—XIV вв. та староруська культура сама зближила ся і зближала ся все більше до західної культури¹⁾, й могла власними силами вибирати з неї все користнійше, сполучаючи те з переказаними її культурною традицією елементами орієнтальними й візантійськими, та не оплачуючи сих культурних запозичень так як вона заплатила з польською окупацією — повним обрабованнем і пониженнем українсько-руського народу, при чім властиво народні маси із тої нової цивілізації могли дуже мало скористати з рук її ніби то провідників.

Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нічого, а стратили — безконечно. Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки своему народу, але й загально-людській культурі, була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шквду не лише свого народу — на шквду цивілізації взагалі.

---

¹⁾ Див. т. II с. 483—5, т. III с. 429—31.

ПРИМІТКИ.

І. Література Галицько-волинської держави XIII—XIV в.

Історична література Галицько-волинської держави XIII—XIV в. представляєть ся дуже сумно. Загальні праці про Галичину вчислені в т. II прим. 2 перестаріли ся; новіший огляд Ан. Левіцкого: *Ruthenische Theilfürstenthümer (Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien)* нє йде в рахунок, як короткий конспективний (і при тїм часто недокладний) перегляд. Праці по історії Волини (вчислені в прим. 7), хоч новіші, обмежають ся лише коротким і часто поверховним переглядом важнійших подій. Серед монографічної літератури перше місце займає й досі написана перед близько тридцятьма роками монографія Дашкевича: *Княженіє Данила Галицького по рускихъ и иностранпныхъ извѣстіяхъ, К., 1873* (відбитка в *Университетскихъ Извѣстіяхъ*). Праця написана справді талановито й основно, але уложена так, що не дає докладного перегляду історії сього часу, а тільки загальний огляд, до котрого долучені в нотках різні деталі й замітки й більші екскурси. Се дуже утрудняє користання в неї; в рештою й історичного материялу від того часу прибуло багато, а деякі прогалини в заграничних материялах були в ній від разу (треба знати, що се була студентська робота автора). Заповіджена потім автором і, скільки знаю, навіть написана — ще в 80-х рр. — „монографія по історії Руси в другій половині XIII в. і в першій половині XIV“ (див. його *Замѣтки по історії Литовско-русского государства* с. 46), на жаль, так і не була видана автором; він надрукував тільки маленьку, але дуже основну монографію по історії зносин Данила в папани (*Первая унія югозападной Руси съ католичествомъ* — кївські *Университетскія Извѣстія* 1884, VIII і особно).

Так само не появилася иньша заповіджена монографія — проф. Бувескула про Мстислава Удатного: він надрукував тільки маленьку хронологічну замітку О занятіях Галича Мстиславомъ Удалимъ (*Журналъ Мин. Нар. Прос.* 1881, III), без особливого значіння. Поза тим для

історії боротьби за Галич маємо згадану вже монографію Людв. Дроби — *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami (Rozprawy wyd. hist.-filozof. XIII, 1881)*, і ще давніші монографії про одного з її пізніших героїв, Ростислава: *Palacky O ruském knížeti Rostislavovi otci králowny české Kunhuty (Časopis Muzea král. Česk. 1842, I, переклад в московських Чтеніях 1846, III)* і *Палаузовъ — Ростиславъ Михайловичъ, князь Мачвы (Ж. М. Н. П. ч. LXXI і особно, Спб., 1851)*.

Для галицько-польських відносин, особливо для династичних зв'язків цінні екскурси у Бальцера *Genealogia Piastów*. Сюди ж належить згадана розвідка Дроби. Монографія Шараневича *Die Nypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte, 1872*, цінна головно для русько-угорських відносин за Данила, окрім того займаєть ся по часті й русько-польськими відносинами та хронологією Галицько-волинської літописи. До угорських відносин 1-ої пол. XIII в. спеціальна розвідка Каляя про коронацію Кольмана — див. в прим. 5 і замітки про угорські й австрійські справи Данила — див. прим. 8. Монографія Вернера (*Moritz Wertner Die Regierung Béla des IV nach urkundlichen Quellen bearbeitet (Ungarische Revue (1893)* для угорсько-руських відносин дає дуже мало. Автор не орієнтував ся в руських справах і дальше цитат документів не пішов. Для історії зносин Данила з Римом окрім згаданої вже статі проф. Дашкевича згадаю ще давнішу статю Мурковського *Даниль Романовичъ Галицькій въ сношеніи съ Римомъ (Кіевскія епархіальніи вѣдомости 1873)* і *Петрушевича Тайные переговоры кн. Данила Романовича съ римскимъ престоломъ и коронація тогоже на Галицького короля, в його книжці: Ист. извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ Галича, 1881, з новішого — працю Абрагама Powstanie organizacyi kościoła Jacińskiego na Rusi, що дотикає також і нивших справ, в зв'язку з церковними відносинами. Русько-литовські відносини середини XIII в. оглядає солідна праця Лятковського *Mendog, Krakiv, 1892 (відб. в Rozprawy wyd. hist.-filozoficznego, XXVIII)*. Для часу від смерті Данила і вінчаючи початком XIV в. нема в науковій літературі нічого спеціального, окрім справи засновання галицької митрополії (про неї в IV главі); аж для остатніх десятиліть Галицько-волинської держави маємо багату монографічну літературу, вказану в прим. 12.*

Для хронології подій XIII в., що робить великі труднощі (бо головне джерело, для маси фактів одиноке — Галицько-волинська літопись не має хронології, а та що пер nefas виставляєть ся в тексті її видавцями, зроблена пізнішим переписувачем, зовсім довільно, і нічого не варта), див. мою спеціальну працю: *Хронологія подій Галицько-волинської літописи, 1901 (з Записок Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLI)*; там вказана й иньша література хронологічних часів.

2. Польські й інші західні звістки про смерть Романа (до с. 16).

Звістки польських річників про смерть Романа див. в Monumenta Pol. hist. — т. II с. 836 (місце і дата смерті), 876, т. III с. 46 (неважне, в Великопольській хроніці), 70, 162—3, 171 (подробиця про погоню до Володимиря), 206, 305, 353 (тут про червону воду Висли), 715.

Кадлубек також заповів оповідання про смерть Романа (M. P. h. II. 440), але в теперішніх кодексах цього оповідання нема. Бельовский (ibidem) догадував ся, що се Кадлубкове оповідання маємо в однім, а пізнійших цитованих мною вище краківських річників, але Кадлубек певно, потрапив би більше оповісти про се, ніж та записка річника. Великопольська хроніка (M. P. h. II. 553) дає дуже скупу звістку: по ва риторикою або такими поясненнями, що Роман potentissimus princeps Ruthenorum duci Lestkoni tributa denegat, маємо тут тільки подробицю, що в битві багато Русинів потонуло в Вислі. Длугош переписав її оповідання з різними додатками й прикрасами під 1204 р., додавши ще про часті набіги Романа на Сандомирську землю Лешка (бо Лешко у нього ще не сидить в Кракові, аж до р. 1206), а під р. 1205 дає широке оповідання про смерть Романа. Коротку аналіз його оповідання дав Семкович Krynuczny rozbiór dziejów Długosza с. 205—6, і справедливо вказавши на те, що Длугош окрім використаних ним річників черпав тут з якихось пісень і устних традицій, припускав, що й ті подробиці, яких ми не знаходимо в річниках, не були вигадкою Длугоша.

Треба признати, що Длугош дійсно мав спеціальні причини інтересувати ся битвою під Завихостом. До нього належав патронат тієї пам'яткової фундації олтаря Гервасія й Протасія (про лихий стан сеї фундації згадує він при кінці свого оповідання — II с. 176), тож він справді міг вібрати деякі перекази про сю битву; але як то дуже часто буває у нього, і тут дуже тяжко відрізнити, що він дійсно узяв з своїх джерел, а що додав від себе. Можна прийняти, що епізод з віщам сном Романа (купа щігликів, налетівши від Сандомира, поїдає купу горобців), епізод останньої боротьби, де Роман перепливає Вислу на equa effoeta (Длугош сам додає при тім — ut fertur), не вигадані Длугошем; може бути, й епізод з володимирським єпископом, що відмовляє свого благословенства Романови, Длугош звідкись узяв, хоч се вже не певне; так само вже досить підозріла ціла історія про претенсії Романа на Люблин і остру відмову Лешка. Що Романа похоронено в Володимирі — се мабуть такн здогад (хибний) самого Длугоша (неб. Дроба в сеї звістки пробував робити дальші виводи — с. 376) (натомість у Бельского, с. 234 вид. Туровского, Романа ховають у Києві „між богатирями“). Але однаково,

Длугош що вигидає, чи вачепнув в устній традиції, — і того і другого не можна уважати ва історію. З руських джерел на Длу-

гошовім оповіданню (посередно) оперла ся Густинська літопись, а її записна видана в старім виданню Радивилівської літописи (Библ. рос. историч. с. 300), котру Зубрицький ужив як саностійну (III с. 28), безперечно, має в своїй основі теж Длугошеве, тільки більше зводифіковане оповідання.

Зовсім одиноко стоїть звістка про смерть Романа французького хроніста середини XIII в. Оверіка в *Trois Fontaines: Rex Russie Romanus nomine a finibus suis egressus et per Poloniam transire volens in Saxoniam et ecclesias destruere volens... a duobus fratribus Polonie ducibus Listec et Conrado super Wisselam fluvium Dei iudicio percussitur et occiditur et omnes, quos secum aggregaverat, aut disperguntur aut interficiuntur.* (Alberici Trium fontium Chron. — *Mon. Germ. hist. Scr. XXIII* с. 885, про хроніку Wattenbach II с. 441—2). Як бачимо, звістка досить докладна, але при тім Романів похід має метою Саксонію й він тільки переходив через Польщу. Недавно проф. Абрагам на підставі сеї звістки здогадував ся, що „завихостська трагедія відограла ся не на тлі граничних спорів Польщі в Русію про Люблин, а на далеко ширшій тлі — боротьби за цісарську корону в Німеччині“ (*Powstanie org. kościoła łac.* с. 98—9), і що посольство папи до Романа могло також стояти в звязку з участію Романа в сій боротьбі¹⁾. Здогад як здогад, його ані довести ані заперечити підстав не маємо. Але що до кампанії 1205 р., то Суздальська і Галицька літопись, від себе неважкі, як ми вже бачили, представляють сю кампанію на тлі відносин польських: що Романа в Лешком розсварив Володислав, і Роман здобував якісь польські городи. Супроти того представлення Альберіка, що Роман тільки йшов через Польщу, багато тратить на певности.

3. Кілька генеалогічних питань (до с. 23—4).

З особою Олександра бельького вжуть ся деякі питання. А. Лонгінов (Грамоты Юрія II — Чтенія московські 1887, II с. 49) справедливо зауважив, що літопись зве Олександра часом братом Данила (Іпат. с. 497, 498, 513, пор. с. 482, де він зветь ся синовцем Романа), часом братучадам (с. 508). З того Лонгінов зробив такі виводи: було двох Олександрів, оден син, другий внук Всеволода; уже від 1204 р. іпатської хронології маємо до діла з тими двома Олександрями. Відповідно до того Лонгінов уміщує в своїй генеалогічній таблиці й двох Всеволодів — братів сих двох Олександрів. На доказ своєї гадки (котру Линниченко в своїй рецензії — *Ж. М. Н. П.* 1891, V переказав, повдер-

¹⁾ Він вказує ще на звістку Гальберштадської хроніки, що Отону в 1203 р. помагали *Воени et barbarae nationes* (*Mon. Germ. Scr. XXIII* с. 116), припускаючи, що тут розуміють ся Русини.

жавши ся від свого осуду), він вказує на літописне оповідання під 1210 р.: „Приде Лєстько к Белзу убѣженъ Александромъ, Олександръ же не прияше, хотя вѣла Романовичемъ, и прия Белзъ, и да Александрови“: він думає, що тут Олександр - senior дає Белз Олександрови - juniori. В дійсности однак се „прия“ належить до „Лєстька“. Вагалі припустити, що літописець завів таке свідоме баламуцтво і говорить про двох Олександрів, не розрізняючи їх нічим, дуже тяжко і, по можу, легше прийняти в оповіданню під 1230 р., де тільки й зветь ся Олександр „братучадою“ Данила, просту помилку. У всякім разі думати, що вже від 1204 р. літопис в суміш говорить про двох Олександрів — абсолютно неможливо (через те й двох Всеволодів у всякім разі нема причини прийняти): можна вагати ся тільки для подій між 1230 і 1234 рр. іпатської хронології, але що і в сій часті, під рр. 1231—4 про Олександра говорять ся без близких пояснень, тож і тут дуже трудно думати, що літописець говорив про двох Олександрів.

Неясні його фамілійні відносини з польською династією. Галицька літопись виразно називає Олександра „сродникомъ“ Казимировичів (Іпат. с. 482). Припустити, ніби тут іде мова про посвоячення Олександра в Казимировичах через діда — Мстислава Ізяславича, що був, як новітніми часами правдоподібно приймають, оженений в сестроку Казимира, ледво чи можна — завадто се далеке зваецтво. Звістку Длугоша (II с. 73), що мати Лешка Олена була сестроку Олександра, справедливо привнали неможливою повійші дослідники (Линвиченко Взаим. отнош. с. 64, Górski Stosunki Kazimierza с. 27, Balzer Genealogia с. 185), але рід Олени вістаєть ся певнясненни (гіпотези Линвиченка, що уважав її донькою Мстислава Ізяславича, і Бальцера, що уважав її донькою Ростислава київського, не мають певности), так само і те, яке посвоячення було між Олександром і Лешком. Тим посвояченням у всякім разі треба мабуть пояснити готовість Лешка помагати Олександру.

Жінка Лешка зветь ся в польських річниках Гремиславою, Русинкою. З документів і річників виходить, що вона до смерти зіставала ся в Кракові й умерла р. 1258 (Balzer Genealogia с. 263—6). Тим часом Галицька літопись каже: „поя у него (Ингвара) Лєстько дщєрь и пусти (вар.: пусти и), иде же ко Орельску“. Сю не зовсім ясну фразу, тримаючи ся близшого вначіння, треба б зрозуміти так, що Лешко, оженивши ся в Ингварівною, потім відправив її до дому. Супруги того або треба припустити, що Лешко розвів ся був з Ингварівною (а потім зійшов ся, чи що), або прийняти в літописи якусь прогалину. Перше досить тяжко припустити, скорше приходить ся думати про прогалину; дійсно, в сій місці текст літописи однаково мусить мати пропуск або перекрученне коло слів: „бѣ бо Ингваръ с Ляхы“.

До речі зауважу, що шлюб Лешка з Інгварівною, коли тримати ся тексту Галицької літописи, треба класти не на 1207 р., як робив Дроба (с. 384), л. Бальцер (с. 265), а трохи пізніше, в р. 1208 — 9; що правда, можна не тримати ся так близько тексту і припускати, що й тут літописець не держить ся дійсного порядку подій, але тоді ми втрачимо всяку хронологічну підставу для датовання сього шлюбу.

4. Повішення Ігоревичів (до с. 28).

Сей сензаційний епізод в наших джерелах згаданий лише коротко, і з ним в'яжуть ся різні труднощі. І так задає трудність питання — скільки князів було повішено тоді. Новгородська літопись каже виразно, що в Галичу повішено двох Ігоревичів („брата моя — два князя“, каже Всеволод). Тим часом в Галицькій літописи згадано трох взятих в неволю князів — Романа, Святослава і Ростислава, і з контексту виходило б, ніби повісили їх усіх трох. Воскресенська літопись також говорить, що Галичане „взялиша князи своя Игоревичи 3, Романа съ браташа, и бивше ихъ повѣсиша ихъ“. Отже маємо дві категоричні і з собою суперечні звістки, і між ними вибрати досить трудно. Думаю одначе, що ми скорше повинні тримати ся слів Новгородської літ. Вправді можна-б толкувати, що Ростислав був братанич, а не брат, але трудно думати, щоб Всеволод мав охоту згадувати тільки про братів і замовчав братанича, тим більше, що мова іде про братів в третіх, отже слово „брата“ треба розуміти в загальнішій значінню — свояків. Коли додати ще, що Галицька літопись, вичисляючи всіх Ізяславичів по їх повероті до Галичини (с. 484), не згадує між ними Ростислава і внає тільки трох братів Ігоревичів, з котрих Володимир в руки бояр не дістав ся, то з того всього я б уважав найбільш правдоподібним такий вивід, що Ростислав був якийсь сторонній князь, союзник Ігоревичів, і хоч був узятий в неволю, повішений не був, а звістка Воскресенської літоп., знавши трох Ігоревичів у Галичині, уважали всіх трох їх повішеними, але хибно.

Другу трудність задає хронологія сеї події. Давішше я виходив з дати походу Ростиславичів на Київ, приймаючи 1214 р. 1 Новгородської літописи (Історія Київ. а. с. 274, Історія України-Руси II с. 180—1 і 344), але датовання Новгородської літ. не певне (1 січня сиропустна неділя не була в сих роках), а розважаючи галицькі події, бачу, що повішення Ігоревичів тяжко виносити далі за осінь 1211 р., і тому дата походу Ростиславичів на Київ в Воскресенській літописи — 1212 р., набирає важного значіння.

Окрім руських джерел згадують про сю подію каталог краківських біскупів — Monum. Pol. hist. III с. 353 і Длугош II с. 191. Семкович зачисляє се Длугошове оповідання до категорії зачерпнених з невідомих нам руських літописей (Krytyczny rozbiór с. 53), але сини разом помиляють

ся: Длугош опирає ся тут на тій же звістці, яку стрічаємо ми в загаданім катальогу (т. зв. V, про відносини його до тексту Длугоша Семкович приймає погляд Кентжинського — оп. с. с. 37—8). Вона звучить: *post hec Sulislaus castellanus sandomiriensis secundum ducis Lestkonis mandatum cum exercitu Polonorum Russiam intrat et Swyantoslaum ducem patrem vxoris Conradi (мазовецького) cum aliis quatuor ducibus captos in eculeo miserabiliter suspendit, quoniam ita dux Lesthko iusserat.* До цього короткого оповідання приробив Длугош загальний вступ і змінив оповідання о стільки, що у цього тих князів Суліслав забирає в Польщу, а Лешко потім випускає їх на волю. Що маємо тут до роботи в комбінаціях Длугоша, показують імена тих чотирох князів, яких ніби то Суліслав увів в неволю: Длугош переніс їх з свого оповідання під р. 1206 (замість 1216), наслідком помилки, бо вичитавши про боротьбу 1216 р., він помішав Володимир суздальський в Володимир волинський, суздальських князів в волинських, і подумав, що то йде мова про волинських князів.

Що до самої звістки катальогу, то вона служить досить покрученим відгомонам участі Суліслава, або як його зве Галицька літопись — Судислава Бернатовича (Іпат. с. 485) в кампанії, що закінчила ся повшешенням Ігоревичів; з них оден був тестем польського князя — звістки заінтересованне сим фактом. З огляду на такий характер сеї звістки брати серйовно подробиці, що повішено було тоді пять князів, не можна. Проф. Бальцер, що в своїй Генеалогії (с. 270—3) перевів докладну критичну аналізу сеї звістки, припускає, що в ній влучено до купи два факти: похід Суліслава на Володимир, що закінчив ся неволею Святослава (Іпат. с. 482, участь Суліслава в сім поході, розумієть ся, тільки гіпотетична) і участь його в кампанії проти галицьких Ігоревичів. Але для такого припущення нема властиво потреби.

5. Спишсьна умова й коронація Кольомана (до с. 31—3).

Що до угоди Андрія з Лешком і проєкта поділу Романової спадщини головним джерелом служить Галицька літопись, і против її оповідання нічого не можна закинути, окрім одної подробиці, котру одначе я скорше б пояснив зіпсованнем тексту: оповідання її про порозуміння Лешка з Андрієм розпочинаєть ся словами: „Потом же король поїде на Лєстька“ — себто ніби походом. В дійсности в иньших джерелах не знаходимо ніяких слідів війни між Угорщиною й Польщею, та й у самім оповіданню сеї безпосередній перехід від походу до пропозиції Лешка виглядає дуже дивно; думаю, що маємо тут поспований текст, як і кількома рядками вище: „Мстислав пересопницкый, посадивъ Лєстька, поїде в Галич“ (можна б було сподівати ся по ва бивъ, або щось таке). Взагалі не тільки про війну, але й про якоесь „напруження“ між Угор-

щипою й Польщею перед Спвшською угодою, яке приймають декотрі новіші дослідники (Дроба *op. cit.* с. 399, за ник Бальцер *Genealogia* с. 276) в сік часі нека ніякої підстави говорити.

Дроба, виходячи в звістки Галицької літописи (хоч сам признавав, що її звістку не можна ровуіти буквально — про війну між Угорщиною й Польщею), припускав, що похід Лешка на Володислава „подражив“ Андрія й викликав погрози війни, і з того виводив, що Андрій уважав Володислава своїм васалем або намісником; проєкт Лешка, мовляв, був способом надобрити Андрія й відвернути війну; так дивить ся і Бальцер. Що до першого, що Володислав сидів у Галичу яко підручник угорського короля, то я й сам тримав ся такого погляду давніше (в розвідці про галицьке боярство, с. 15 і в першій вид. Історії т. II с. 172), але ближше розважаючи галицькі справи, прихожу до переконання, що властиво нема підстави припускати солідарність угорського короля в Володиславом. Оповідання не дає на се виразних вказівок, хіба тільки та подробиця, що у Володислава були Угри і Чехи; але сі Угри були, очевидно, простими наемниками, як і Чехи. Противно, ряд аргументів промовляє мні против гадки про солідарність короля в Володиславом: досі Андрій нічим не виходить зі своєї ролі — опікуна Романовичів; по друге — коли б запанованне Володислава означало перехід Угорщини під безпосередню залежність від Угорщини, по щоб Андрій потім хотів ділити ся з Польщею Галичиною, котру й перед тим мав так як у своїх руках? Яке значінне нарешті мав би його великий похід 1213 р., коли б метою угорського короля було — передати Галичину Володиславу? Не признаючи солідарности у Андрія в Володиславом, нема підстави думати й про напружені відносини між Андрієм і Лешком, що вступав в поході на Володислава як союзник Романовичів. Противно, аж до Спвшського в'їзду тримаючи Романовичів ніби в своїй опіці, Андрій і Лешко стояли тии самии на однаковім становищу до галицької справи.

Друга подробиця оповідання Галицької літописи, про котру треба шкні тут іще сказати кілька слів — се розпорядження Лешка на Волини. Оповідання Галицької літописи стилізоване так, що виглядає, нібв сі розпорядження не стояли в звязку з спвшським порозуміннем і поділом Галичини. В дійсности вони мусіли стояти в такім звязку: покидаючи Данила, що як раз під час тих пертрактацій Лешка в Андрієм перебував на дворі Лешка, Лешко мусів заставовити ся над гадкою — щож зробити з Романовичами, і гадка — дати їм бодай Володимира, коли відберать ся від них Галичина, зовсім природно тоді могла в'явити ся. Не вовсім ясно лише, чи тодіж таки Лешко забрав собі побужські землі (Бересте й північне Забуже). Літопись ве згадує тут про се, і ми бачимо їх в ру-

ках Лешка доперва півнійше, коло 1219 р. (Пат. 490). Берестейщину міг би Лешко забрати ще перед тим, коли переводив Василька в Берестя в Бела; Забуже мусів узяти хіба дуже незадовго перед спишською угодою, коли відбрав Белз від Романовичів. Але ще більш принагідним моментом для тої окупації треба признати таки 1214 р., разом з тими загальними розпорядженнями про Романову спадщину, особливо коли будемо тримати ся тексту Галицької літописи, що Олександр не віддав Володимирської волости добровільно. Значить Лешко мусив силоміць відбрати Володимирську волость від Олександра, отже при тім дуже легко міг собі забрати Берестейщину й Забуже. (Мушу одначе признати ся, що в контексті: „оному же не давшю, Лешко же посади Романовича в Володимери“ се не виглядає мені досить підозріло — чи се не помилка?). Про сю справу див. іще Шараневч Нур.-Chronik с. 45, Droba op. cit. с. 396—7, Андрияшевъ op. cit. с. 169.

В справі коронації Кольомана маємо два листи Андрія до папи. В першій (друкованій у Тайнера Monumenta Ungariam illustrantia ч. 1) Андрій повідомляючи, що Galicie principes et populus nostre dictioni subiecti humiliter postularunt, ut filium nostrum Colomanum ipsis in regem proficeremus і годять ся на тім на увію, просить, аби папа дозволив коронувати Кольомана прімаса, аби справа не притягала ся: ne tam expediens nobis et vobis illorum propositum ex dilatione sustineat impedimentum, quod quidem multis de causis accidere posse constat, si legatum ad hoc exequendum a latere vestro destinatum prestolamur, a sanctitate vestra postulamus, quatenus venerabili in Christo patri nostro I. Strigoniensi archiepiscopo datis in mandatis, ut apostolica fretus auctoritate dictum filium nostrum eis in regem inungat et sacramentum super obedientie sacrosancte Rom. ecclesie exhibenda ab eodem recipiat. В другій (друкованій в Codex Arpadianus VI ч. 227) кор. Андрій, дякуючи папі за сповнення бажання що до коронації Кольомана (postulatio nostra super coronando filio nostro in regem Galicie ad mandatum apostolicum optatum consecuta est effectum), просить, аби папа прислав і корону: supplicamus insuper sanctitati vestre, quatinus coronam auream, regie dignitati congruentem, filio nostro conferre et per latorem presentium, fidelem nostrum, in proximo transmittere dignemini, ut sicut unctionem regalem a sede apostolica, ita et coronam a liberalitate vestra so recepisse gaudeat, ac per hoc magis favorabilem se suis efficiat et convicinis regni sui perpetuam stabilitatem pretendat. Крім того маємо згадку в пізнійшій грамоті Андрія (з 1234 р.) Кольоманову пістуну магістру Дмитру, що по коронації Кольомана був при тім стольником: cum etiam eundem sepedictum filium nostrum, optento ex indulgentia sedis apostolice dyadematē, illustrem regem

Gallicie feliciter inunctum fecissemus inclite coronari (Cod. Arpad. VI с. 546).

Як бачимо, стилізація цих грамот не так ясна; супроти того, що unctio і coronatio в них відрізняють ся, виходить, що Андрій, діставши згоду папи поручив архієпископу помазати Кольмана, а головну парадну відложив до прислання корони, так що властива коронація відбула ся вже по другій листі. Таке толкованне дав я в першій виданню книги і до таких же виводів прийшов угорський історик Каляй, в розвідці писаній по моїй книзі, але незалежно від неї: Kállay Ubul Mikor koronázták meg Kálmánt, Halics felkent kiralyát, a pápától küldött koronával (Századok, 1903). Така стріча поглядів виціняв мої гадки й я висловляю їх тепер з тим більшою певністю.

Коронував Кольмана, як то просив Андрій відразу, арх. гранський Іоан, про се довідуємо ся в пізнійшій булі папи Гонорія до кор. Авдрія (1222, Theiner I ч. 65): nato tuo secundo genito ad regnum Galie, sibi datum, per venerabilem fratrem nostrum... strigoniensem archiepum auctoritate sedis apostolice coronato in regem. Супроти цього відпадає оповідання Длугоша II с. 183 — ніби Кольмана вінчали на королівство польські єпископи (хвіба асистували?).

Що до хронології цього факту, то terminus non ante дав другий лист Андрія до папи Інокентія, писаний ще перед коронацією. Він не має дати, але що в нім Андрій обіцяє вислати руських єпископів на собор, заповіджений на падолист 1215 р., тож міг бути писаний не пізніше як під осінь 1215 р., отже коронація могла стати ся не скорше як вимою 1215/6 р. Першу згадку про коронацію як про факт довершений, маємо в вгаданій булі Гонорія. Звичайно покликають ся на лист Гонорія в початку 1217 р. (Theiner I ч. 6), де вгадуєть ся, що Андрій, ідучи в хрестоносний похід, полишив regnum Ungarie primogenito tuo Bele, regnum vero Galie Colomanno — але ся вгадка не так докладна. Одначе в усякою правдоподібністю треба думати, що таки Андрій перед своїм відїздом в хрестоносний похід (літо 1217 р.) коронував Кольмана. Коронацію Кольмана вже давніше вказали на 1216 р. — Цайсберт (Vinzenz Kadłubek с. 52), Шараневич (Нур. — Chronik с. 45 і 120, прим. 259), але на хибній підставі — виходячи в звістку Длугоша, що Кольмана коронував Кадлубек; сю звістку бивав Дроба (ор. cit. с. 403—406), але при тім, не внаючи другого листу Андрія в справі коронації, хібно влав коронацію на р. 1214.

6. Мстиславові походи на Галичину (до с. 35—6).

Вихідною точкою Мстиславових виходів був його плян — „проєкти собі Галича від угорського короля“. Після того як Андрій зайняв Галичину для Кольмана, було б ванадто великою наївністю ві сторони

Мстислава — звертати ся до Андрія зі своїми плянами. Тому я й думаю, що Мстислав поїхав в Новгороду в заміром удати ся до угорського короля перше, ніж до нього дійшла звістка про форму, в якій полагодив Андрій галицьку справу. Хронологія не противить ся такому припущенню, бо Мстислав виїхав з Новгороду з своїми галицькими плянами на початку 1215 р. (в Новг. 1215 р. — початок, Воскр. 1214 — кінець), не знаючи, чим закінчила ся галицька справа, але міг довідати ся про се вже на Україні й залишити свої пляни. Тим би поясняло ся, що літописні звістки (Воскр. I с. 119, Твер. с. 315) знають тільки, з яким заміром Мстислав пішов з Новгороду і нічого не вміють сказати про дальше. Тяжше припустити, що стративши надію дістати Галич в руки угорського короля, Мстислав попробував його здобути оружю, і сей похід його розуміє кор. Андрій в своїм листі 1215 р. Але в кождім разі тут не може бути мови про перший похід Мстислава, звістний нам в Галицькій літописи. Правда, сей похід кладено теж на 1215 р., але хибно. Буваєскул у своїй завітці: О ваянтіи Галича Мстиславоу Удалыиъ (Ж. М. Н. П. 1881, III) доводив, що Новгородська літопись під 1219 р. оповідає про похід 1221 р., і сама дата тут в'явила ся тільки тому, що Новгородська літопись тут епівнила ся, а перший похід Мстислава на Галич треба класти під р. 1215, де читаємо звістку про його намір просити собі Галич від угорського короля. 1215 роком датували перший похід Мстислава Соловйов (I с. 602), Костомаров (Рус. история I 100—1), Шараневич (Die Нур.-Снг. с. 46 й ин.). Одначе з сими поглядами не можна згодити ся. Невнево дуже, аби північні джерела, що записали подорож Мстислава в Новгороду в 1215 р., промовчали такий важний факт, як його похід і князюванне в Галичу, а натомість (декотрі з них) записали про намір його просити собі Галич від угорського короля. По друге сьому рішучо противить ся хронологія: Мстислав пішов з Новгороду на початку весни 1215 р., з тим аби пактувати з королем про Галич; виходило б, що розглянувши ся в галицькій ситуації, він переминив свій намір, вібрав сили для походу, опанував Галич, проседів тут більше як півроку, що найменше, потім стратив його, ходив в Половцяхи на Волинь в поміч Данилу, і по тім всім поспів на 11 лютого 1216 р. назад в Новгород. Отже се абсолютно неможливо.

Крім хронології і ріжницї обставин кампанії вгаданої в листі Андрія і першого звістного нам походу Мстислава не повваляють їх отожднати. Під час війни, оповідженої в листі, Кольоман сидів у Галичу; під час походу Мстислава його, судячи з оповідання Галицької літописи, там не було (тому я вдогадую ся, що по тій кампанії Андрій уже вабрав сина в Галича). Друге — ратувати Галич в 1215—6 р. пішов сам король, і то на першу вість про облогу Галича, не чекаючи всього

свого війська, по Мстиславові же поході минуло принаймні рік, ніж наспіла поміч з Угорщини, а вів її не Андрій, а угорські пани з Кольманом. Отже в листі Андрія маємо тут кампанію особну, в Галицькій літописі не записану. *Vice versa* сі всі обставини служать доказом і против датовання Мстиславового походу 1215 роком.

Дуже неправдоподібним здаєть ся нині й такий вдогад, що Новгородська літопись проминула зовсім перший похід Мстислава і записала останній. Насамперед — як толкувати собі дати другого й третього походів, котрі ми маємо в Суздальській і Воскрес. літоп.? По друге, перший похід, коли Мстислав з тим і з Новгорода виберав ся, на жаль Новгородців, аби добувати Галич, мав усі причини більше інтересувати Новгородців, ніж пізніші, коли Новгородці до певної міри випустили Мстислава в виду. Пояснити дату 1219 р. спішеним не можна, тому що свіщення в сих роках Новгород. літописи не приїтно. Зрештою, відкинувши дату 1215 р. для першого похода Мстислава, ми мусимо його однаково власти десь між 1217 і 1219 р. Супроти сього всього я думаю, що дата Новгородської літописи 1219 р. належить до першого походу (можливо що ся чутка трохи спізнила ся, ніж прийшла з далекого полудня, і похід належить до 1218 р.), тільки в оповіданню Новгород. літ. замішали ся сюди деякі подробиці з останнього, третього походу Мстислава.

Натомість Галицька літопись говорить тільки про перший і останній (третій) похід Мстислава на Галич, проминаючи другий — про сей говорять Воскресенська й інші пізніші копіляції. Оповідання Длугоша баламутне, як взагалі його оповідання про руські події в сій часті: він шішає до купи факти почавши від вигнання Мстислава з Галича аж до останнього похода (прикладом його баламутств може бути імя Атилія Фільнія, зробленого з літописного „Фалі“: Тула з Филн, відти Атилій); але безперечно є в нього тут і подробиці, зачерпнені в якогось руського джерела нам невісного: імена князів Ростислава Давидовича, Ростислава Мстиславича, подробиця, що Кольмана відіслано до Торчеська. Інтересна, але непевна, наведена при тексті його слава Мстиславу:

Великий княже, побідителю, Мстиславе Мстиславичу,

Сильний соколе, Богом посланий—пострашити сильних та міцних і їх
Не будуть хвалити ся вони, що тішили ся побідою над тобою [зброю
Тобою, великий і славний наш господине, всі понижені й побиті.

З угорських документів в згаданій уже (в прим. 5) пізнійшій грамоті кор. Андрія магістру Динитрію, пістуну Кольмана, 1234 р. (*Codex Agrad. VI c. 546*) оповідаєть ся, що *postquam infidi Rutheni, qui unanimiter cum ex instinctu scelerato in excellencie nostre depressionem et sepe dicti filii nostri captiuitatem seu mortem communiter inspira-*

rent, et hoc non semel uel bis, sed multotiens nefandissime et crudeliter attemptarent, той марістр Дмитрій брав участь в різних битвах і різні небезпечности переходив в своїм товаришам, між иньши в quodam conflictu a Rutenis tam ipse quam fratres sui Мукла videlicet bone memorie et Ladislaus frater eiusdem captiuati cum magnis uulneribus diu in Lodomeria inferrati et aliis penis difficillimis anxiiati per plurima tempora sunt detenti et atrociter cruciati; cuius eciam frater vterinus nomine Aba cum aliis suis consanguineis: Thoma filio Janus et Johanne consanguineo suo ex parte matris et Juda filio Othonis, Mathya filio Wyd, Moys filio Pexa ibidem interiit, necnon et alii quamplures non solum illa sed et aliis vicibus de suis sodalibus multi bello interiierunt; rerumque suarum aliarum, equorum et armorum magnarumque expensarum in redempcionibus hominum captiuorum quam magna damna sit perpessus, vix posset sufficienter enarrari. **Може мова тут іде про певільників-Угрів, забраних в певолю разом з Кольошаном в 1221 р.?**

7. Звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і иньші угорські походи на Галичину (до с. 43).

В угорських грамотах стрічаємо досить часті згадки про походи в Галичину. Правдоподібно до походу кор. Андрія 1226/7 р. належить оповідання в грамоті Белі Діонісія (Fejér IV 1 с. 23, 1235 р.): Ad haec dum contra Ruthenos, a fidelitate nobis debita se subtrahere molientes, de mandato et voluntate patris nostri incliti regis Andree duximus exercitum, ac sub castro Gallicie metati fuisset castra nostra, memoratus Dionysius, vigil ad prelia, quemdam militem egredientem e castro prenotato contra partem nostram subito conspexit, primusque lanceam vibrans in ipsum deiiecit eundem in terram letaliter vulneratum, qui et ibidem vitam finiuit. Postmodum etiam eadem expeditione durante ipsum contra aciem aduersam, que circa Kuzmench curtem videlicet ducatus Gallicie fixerat castra sua, transmisimus, gerentes de ipsius probitate fiduciam specialem; vbi inito cum eisdem prelio et optata victoria quendam nobilem et nominatum militem Mathei nomine ad nox adduxit post conflictus varios captivatum. Persistentibus denique nobis in expeditione memorata dum aciem bellatorum contra Lodomerium duxissemus, ipsum pariter cum aliis baronibus nostris ducem et rectorem exercitus duximus proficiendum. Ubi castro Luchuchku viriliter expugnato, habitatoribus ipsius pro parte captis et pro parte interemptis, bona ibidem reperta et immobilia, que non solum numero comprehendi, sed et oculis metiri non poterant, nobis detulit, in nostra donatiua militum conuertenda.

На хронологію сеї події маємо лише одну вказівку: по сій істо-

рії між нинішніми заслугами Діонісія потім згадується його участь в облозі Ярослава 1232 р., отже сей похід Белі в Галичину й на Волинь (Lodomerium) належить до попередніх років; в них одинокий похід на Волинь угорського війська — се похід короля 1226/7 р. Хоч Галицька літопись в сій поході не згадує Белі, але се може бути простим опущенням, він міг ходити з батьком, і той міг його вислати під Галич, куди, як каже літопись, сам король іти бояв ся, бо йому напропорочили „вольхвы угорьскыя“, що як побачить Галич, то не буде живий.

Коли таке датованне буде вірне, насуваєть ся питання, про які місяця говорять оповідання — Kuzmench і Luchuchko? Порівнюючи з оповіданням літописи про сей похід, Kuzmench дуже легко може бути попованим Kremench; Luchuchko дуже нагадує Лучеськ, але так далеко угорське військо, по літописи, не заходило; правдоподібно се якийсь замок в полудневій Волині, коло Кременця.

До походу Белі 1230 р. може належати згадка в грамоті Белі в 1246 р. для гр. Герборда, як він *via quadam in Ruscia sub magna porta Gallicie quae uocatur Vngarica nobis nostrisque baronibus in expeditione presentibus laudabiliter dimicando, dehinc eciam super fluuium Denisztur viriliter coram nobis prestitit in conflictu* — Codex Agr. VII с. 263, перед тим Fejér IV. 2 с. 33. Що правда, може се належати й до котрогось пізнішого походу (впр. 1239 р. — Іпат. с. 510), так само й друга така недатована згадка в грамоті Белі в 1240 р. Миколаю comiti de Gumur, що він *dum in expeditioni Ruscie essemus constituti et bellorum cuneus esset hinc inde in conflictu accintus, ipse in adversam aciem uiriliter irruens, multos in ore gladii neci tradidit et innumeros captiuaui, sui tamen sanguinis effusionem non modicam sustinendo* — Codex Arpad. VII с. 100.

Нотую заразом нинішні подібні згадки з руських походів — Codex Agr. VI с. 484 (1230), XI с. 220 (1231), VII с. 193 (1245 р.) і с. 283 (1249); остання трохи інтересніша: надворний судя Павел *in obuidione castri Ruthenorum Galich nomine quadam aciem clam in nostrum exercitum irrumpere cupientem militari bello prohibuit, quod nostro exercitui non potuit quid nocere; et iterum alia vice pedestrem aliam aciem Ruthenorum, dum super nostrum exercitum irruisset, plus ipse ceteris honoris nostri conseruacioni uigilanter insudendo, hostili pugna inuadens, illam milicie sue uiribus fugauit, secum tam acriter decertans, quod nobili et forti dextrario suo sub ipso occiso, licet triumphasset de hostibus, se tamen ibidem vix de mortis periculo potuit liberare*. Див. ще Codex Patrius VIII ч. 67 (1261) — *seruicia comitis Thome, que d. Colomanno fratri nostro in Ruthenia contra insultus Ruthenorum exhibuit*.

8. Австрійський епізод політики Данила (до с. 74—6).

Окрім Галицької літописи (Іпат. с. 544—8, 554—5) ми маємо лише коротенькі звістки в німецьких хроніках і річниках про шлюб Романа з Гертрудою, взагалі неприхильні для нього: що він оженив ся з нею, потім покинув її *minus honeste*, й більше вона його не бачила. Іпат. с. 544—8, 554—5, Monumenta Germ. hist. IX с. 599 (*continuatio Garstensis*), с. 612 (*continuatio Claustroneuburgensis I*) і 727 (*continuatio praedicatorum vindobonensium*), Pez Scriptores rerum austriacarum I с. 462 (*Chr. Claustroneuburgense*), 576 (*Narratio genealogica*), 821 і 822 (т. зв. *An. Leobensis*), 982 (*Chr. an. Zwetlicensis*), 1074 (*Chr. Hageni*), 1211 (*Chr. Arnpeck*), II с. 729 (*Chr. Thomae Eben-dorfer*), III с. 37. Цікавий погляд *Cont. Garst.*, що *Bela consilium et auxilium tulit, ut rex Ruscie, qui apud ipsum tunc degebat, forsitan a suis eiectus, Gertrudem ducet in uxorem; але він потім auxilio regis (Белі) destitutus redit ad sua.*

Для означення дати шлюбу Романа важна вказана Шараневичом (*Die Hupat.-Chr. 71*) була у Фішера *Merkwürdige Schicksale d. Stiftes und d. Stadt von Kloster-Neuburg*, ч. 60, датована 27/VI 1252 р.; вона вгадує про сей шлюб як факт уже довершений: *nobilis mulier Gertudis uxor nobilis viri Danielis Pruteni*. Відсувати сей шлюб дуже від сеї дати назад не годить ся: 1252 роком датують його німецькі літописи, і він набуть і хронологічно й річево стояв у звязку з походом Белі на Австрію веспою-літом 1252 р. (маємо грамоти його з під Відня, датовані серединою червня — *Fejér IV, 2, Cod. Agrad. VII. 342*): *Беля „ѣха во Нѣицѣ с Романомъ и да сестру герцюкову за Романа“*. Що шлюб в усякім разі не став ся значно скорше перед сим походом, се виходить з оповідання Галицької літописи, що Беля потім не піддержав Романа: отже похід Белі на Австрію 1252 р. в усякім разі не був значно пізнійше по шлюбі Романа.

Оповідання Галицької літописи, в порівнянні з неприхильними для Романа записками австрійських хронік, звучить як оборона Романа, доводячи, що він мусів кинути Гертроду й зробив се за її порадою. Ті деталі, які наводять вона, показують, що оповідання її в фактах вірне. Цінну аналізу й коментар до нього подав Шараневич, *Die Hupat.-Chr. с. 67* і далі, тільки гадки його (арештою висловленої ще перед пм), що літопись оповідає про облогу Романа в Кльостер-Найбургу, не можна прийняти: літописне „у городѣ Инепѣрьцѣ (видавці хибно читають: и Непѣрьцѣ) — пом. *Инеперькъ*, виразно вкавує на Гімберг — пор. *Huber Geschichte Oesterreichs I. 534*. До сих подій див. ще розвідку Губера *Die steirische Reimchronik und das österreichische Interregnum — Mittheilungen des Instituts für öst. Geschichtsforschung IV с. 51*.

Короткі згадки австрійських хронік дуже добре ілюструють мале значіння цілого епізоду з Романом в історії боротьби за австрійську спадщину, нерозмірно побільшене в оповіданнях декотрих новітших дослідників. Навіть Дашкевич в своїй монографії про Данила підносить, що його син „якийсь час сидів на австрійським герцоґським столі“ (с. 101).

Не знати, чи в яким зв'язку з австрійськими справами стояла подорож Льва на Угорщину десь коло р. 1254 (Іпат. с. 550: Льва бо преже отрядилъ бѣ королеви). Ця подорож припала на час походу Ізяслава Мстиславича на Галич, а Ізяслав шукав, видко, помочи на Угорщині, отже се б підсувало гадку, що Данило хотів як не помочи, то неутральности угорського короля супроти Ізяслава. Але зв'язати подорож Льва з сина походом Ізяслава трудно тому, що похід Ізяслава став ся нагло, „в невидѣнь“.

Між учасниками рішучої битви під Крессеубруном (4/VII 1260) *Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac ac Tataros* згадують *Annales Ottocariani* — т. зв. лист Отокара (*Monumenta Germ. hist. Scr. IX* с. 184). Відси перейняв сю ввістку Длуґош (II с. 378), пояснивши своїм звичаєм, що з Данилом були Лев і Роман (се неможливо). Про сю звістку про участь Русинів Шараневич *Die Nур.-Chr.* стр. 86, 144—5 і Кордуба в *Записках Н. т. ім. Ш. X miscel.: Участь Данила в битві під Крессеубруна. Др. Кордуба тут* з більшою рішучістю підніс гадку, зеньше виразно висловлену у Шараневича про випадковий характер участі Данила в угорським поході 1260 р. Натомість Венцель в вгаданій монографії думає, що Данило брав участь в битві з військом — ор. с. с. 383. Годить ся запримітити, що закид д-ра Кордуби галицько-руській історіографії, ніби вона сього факту не знала, несправедливий супроти вгаданої праці Шараневича, а сам др. Кордуба хибно покликують ся на Штирійську рпшовану хроніку (*Pez. Scriptores rerum austr. III* с. 76), що згадує не *Russen*, а *Rassen*, себто Сербів (*Rassen, Porn* (очев. *Posn*) und *Chroboten*, а в *Annales Ottocariani*¹⁾: *Ruscenses et Bosnenses* (с. 185), у Длуґоша II 378 *Raczones et Bosnenses*).

Про участь Данила в вiденськiм з'їздi каже хронiка т. вв. Георґа Гаґена (*Pez Scriptores I* с. 1079): *Mit um* (Белю) *cham auch der Chunig von Rewssen und der Chunig Machow* (Ростислав), *der auch des Chunigs Welans* (Белі) *Tochter hett, und der Chunig auss der Syrfeu — die drey Chunig in Chron von den von Vngern empfahent. Шараневич* (*Die Nурpatios-Chr.* 85) прийняв сю ввістку скептично, але нічим свого скептицизму не умотивував.

¹⁾ Залежність від них Штирійської хроніки виказав Huber ор. с. с. 159 і далі.

9. Традиція про останні літа життя Льва і дата його смерті (до с. 109).

Рік 1301 як дату смерті Льва увів властиво в наукову літературу Карашвін (IV с. 103 і прил. 202), хоч була вона уже у Вугля — *Geschichte der Ukraine* с. 579. Карашвін узяв її з рукописної копії Зиморовичевої *Leopolis triplex*, де при звістці про смерть Льва стояв рік 1301; але сей рік був доданий якимсь пізнішим переписувачем, бо в дійсности у Зиморовича при сій звістці стоїть р. 1292 (див. видання Гєка В. *Zimorowicz opera, quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur*, 1899 с. 56). Потім сю дату бачимо у Зубрицького — (*Критико-историческая повесть* с. 62): „1301 або 1302 р.“; в *Исторії Галичско-русскаго княжества* III. 248 він справедливо уже принає сю дату певною, але се не перешкодило пізнішим дослідникам далі її приймати: приймає її Шараневич — *Исторія Галицко-володимирской Руси* с. 121, Антонович — *Монографія I. 51, Иловайский — История Россіи I ч. II с. 512, Ап. Левіцкий — Образки z dziejów Przemysła* с. 95 і *Ruthenische Theilfürstenthümer* с. 172, Андріашев — *Очеркъ истории Волынской земли* с. 199, Іванов — *Истор. судьбы Волынской земли* с. 189, Бальцер — *Genealogia Piastów* с. 349, Голубітський — *Ист. рус. церкви т. II с. 896, і т. н.* Як бачимо, дата, коли міряти її іменами авторів, які її приймали, — виглядає ся ввсьім поважно, хоч сама вона ввсьім не поважна.

Звідки в'явила ся ся цікава дата, на певно того не можу сказати, але думаю, що підставою для неї послужила одна з грамот Льва — надання галицькій митрополії села Перегінська, з датою 8 марта 6809 р. Ся дата була мабуть причиною, чому Зубрицький вагав ся між 1301 і 1302 р., а Петрушевич знову виконбінував в неї (рахуючи на мартівське числення) 1300 р. (ор. с. с. 151). Сій даті можна дійсно признати стільки значіння, що датуючи її 1301 р., фальсіфікатор міг при тім виходити з якоїсь традиції, що Лев ще жив на початку 1301 р.; але се можливість, як бачимо, ввсьім проблематична.

Зиморович (I. с.) оповідає про остатні літа Льва, що він „за прикладом свого дядька Василька“¹⁾, *militiam sacram christianam amplectus*²⁾ і ставши перед смертю смиренным як ягня, тихо вакінчив своє життя і був похований Василянми без всякої паради, в монашій одіжж — „а місяця його похорону Русини не знають і дотепер“. Се оповідання

¹⁾ *Basilisci*, при тім історія сього Василька помішана тут в історію Войшелка.

²⁾ Се розуміють про монашество, і се правдоподібно в огляду на вгадку про приклад Василька — пор. с. 53, хоч само оповідання Зиморовича можна розуміти й так тільки, що Лев лише жив у монастирі.

сами своїм звістом вказує виразно на якийсь василиянський переказ, авальогічний з переказом про те, що Лев жив перед смертю й умер в Спаській монастирі (переказ у Стебельського Genealogia хх. Ostrogogów с. 44, потім Зубрицького Повѣсть I. с., у Шараневича Історія I. с., пор. В. Площанського Лавровъ село и монастырь въ Самборскомъ округѣ — Науковий зборникъ Галицької Матиці, 1866 р., с. 823, але тут сказано тільки, що Лев жив у Спасі). Автентичности, розуміється, не мають обидва перекази.

Так само невпевни вістаєть ся звістний переказ про гріб Льва, в XVIII віці знайдений в Лаврівській монастирі. Зубрицький (Повѣсть, I. с.), покликуючи ся на Васплиян-очевидців (хоч писав 60 літ по тім ніби факті) каже, що 1767 р., коли Лаврівський монастир погорів, тодішній ігумен Волянський вітворив каплицю, де були гроби князів (!), і в ній знайдено дві різблені й сріблом оббиті дошовини, а на одній з них було імя Льва¹⁾; факт сей затасно, аби хто не претендував на знайдене срібло, а саме воно ужито на відновлення монастиря.

Як бачимо, се оповіданне має всі прикмети невпевности: з одного боку Василяне - очевидці (без ближшого означення часу й імен), що росповідують сю історію, з другого боку — затасанне її, чим поясняєть ся та обставина, що про се нема ніяких звісток ніде більше. Дійсно, ані в літописних записках Лаврівського монастиря (у Площанського, I. с.), ані в відомостях, які зібрав в сім монастирі Площанський в 60-х рр., не маємо сліду сеї історії, що в книжки Зубрицького перейшла потім до Иетрушевича (Гал. Истор. сб. I пр. 32) і Шараневича (Исторія с. 121), а з комбінації її з переказом про смерть Льва в Спаській монастирі з'явило ся оповіданне, що Лев умер в Спасі, а відті тіло його перенесено до Лаврівського монастиря (Зубрицький, Петрушевич, Шараневич I. с.). В 1899 р. вінні оповідали місцеві Василяне, що вони старали ся напасти на слід тієї каплиці й Львового гроба, шукали їх скрізь, але даремно.

10. Записка про смерть Юрія Львовича в історії Длугоша (до с. 114).

Ся записка читаєть ся тільки в однім кодексі Длугоша — його автографі, і вперше була видрукована в виданню Пшеадавського (III с. 39), а що се виданне по за польськими науковими кругами взагалі дуже слабо розповсюджене, тож і в літературі Галицько-волинської держави воно досі не було зауважене. Семкович в своїй праці про Длугоша не звернув на нього уваги. Оцінив його відповідно аж

¹⁾ Друга мабуць мала означати собою дошовину апокрифічного фундатора монастиря „дядька Льва“ Лавра-Войшелва, пор. Літописець т. вв. Биковця с. 12—3.

Бальцер у своїй Генеалогії Пястів (с. 347), справедливо признавши в сій звістці руську записку, без значних змін переложив Длугошем. Записка звучить так: Quintodecimo Kalendas Aprilis (18 марта) ducissa Eufemia, filia Kazimiri ducis et consors Georgii Russiae ducis absumpta est. Quam vir suus dux Russiae Georgius secutus vicesima prima aprilis obiit. Qui in die beati Georgii natus, baptisatus et nomen suum sortitus foret, etiam in die suo rebus absumptus est humanis. Vir industrius et liberalis et in religiosos munificus, sub cuius regimine Russia et pacis pulchritudine et divitiarum amplitudine inclita habebatur.

Як справедливо підніс Бальцер, отсі подробиці про Юрія мусять іти з руського джерела (в дню смерті — 21/IV мусять бути помилка, бо день св. Юрія був 23/IV — див. календар XIII в. у Макарія III² с. 311). Я піднесу ще, що характеристика Юрія — традиційна княжа характеристика наших літописей, і се ще більше араджує руське джерело.

Судячи по стилізації записка мусила мати в оригіналі при собі рік, та тільки питання, чи Длугош добре сей рік використав? Бальцер не вагаєть ся прийняти сей рік без застережень. Я проти сього року теж нічого не маю, але вповні спустити ся на Длугоша не легко. Не кажу вже про недогляди його (маємо такий страшний приклад зараз слідом, де подія (похід Олгерда) вичитана ним під 1338 р., помилкою записана під 1308 р. — але ся звістка не стоїть у ніяким звязку з запискою про Юрія). Але й взагалі при переводі руських дат Длугош дуже часто помиляєть ся ва кілька років — здаєть ся, йому між иньшим робили трудности руські дати від сотворення сьвіта.

До тепер дату смерті Юрія все клали на р. 1315 — 6 або 1316, виходячи з дати грамоти його синів (9/VIII 1316)¹), але се тільки terminus non post quem. Певне значінне міг би мати аргумент, що Юрпєва печатка, привішена до сеї грамоти, вказує на недавню смерть його; але грамота Локєтка 1315 р. (27/VI) виразно вказує, що Юрія тоді не було на сьвіті, а коли його сини могли уживати, як з того видко, в кождім разі не менше як півтора року батьківську печатку, то могли уживати й ще довше²), отже аргумент сей тратить значінне, і ми нічим не звязані супроти Длугошевої дати 1308 р. Але треба мати довіре до Длугошевої докладности, щоб її прийняти ва певну.

Що до жінки Юрія Евфенії Кашириівни, згаданой в тій занисці, то Бальцер досить нерішучо уважає її сестрою Локєтка (вагаючи ся між

¹) Як бачу, Кунік в своїй статі (невиданій) в збірнику петерб. акад. прийняв 1308 р., але без ближшого мотивованія (с. 113).

²) Як я скавав вище, служила вона державною печаткою аж до жінця істнованія Галицько-волинської держави.

Казимиром I і Казимиром II куявськими. Грамота 1315 р., де Локеток говорить про своїх перотес (племенників, а не внуків, як перекладає рефеста Описання Румянц. музея, і за нею Ржежабек — с. 138), зовсім впрямно рішає сю справу: та Евфемія була сестрою Локетка.

II. Грамоти Андрія, Льва і Юрія-Болеслава.

Вичисляю всі дотепер звісні грамоти остатніх галицько-волинських князів — Андрія, Льва і їх наступника Болеслава-Юрія, та їх видання:

1. Грамота Андрія і Льва, дана в Володимирі, 1316 р. 9 серпня — відновляє союз з Прусією; видана вперше у Карамзіна IV пр. 268 (з незначними скороченнями), потім у Фойґта (*Voigt Codex diplomaticus Prussicus*, II с. 175), передрукована у Нарбута (*Dzieje nar. Litewskiego IV, dod. с. 44*) і Зубрицького (*Исторія т. III*); фотодрук і текст в збірнику петерб. академії; оригінал в кенігсберзьких архіві.

2. Грамота Андрія, дана в Володимирі, 1320 р. в день св. Руфа¹), — дає різні свободи торунським купцям; видана в *Supplementum ad historia Russiae monumenta* ч. 38, відси передрукована у Зубрицького, поправнійше: *Kloden — Beiträge zur Geschichte d. Oderhandels* 8 anm. 30, відси в *Hansisches Urkundenbuch* II ч. 371; фотодрук і текст в збірнику петерб. академії; оригінал був в торунським міським архіві, але пропав, тепер куплений петерб. академією.

3. Грамота Андрія, того ж року й дня, дана в Володимирі — дає різні свободи краківським купцям; видана в *Kodeks dyplomatyczny m. Krakowa* т. I ч. 12, в збірника краківських грамот, спорядженого писарем міським Бемом в р. 1505; передрукована була, як тепер довіду ся, в збірці петерб. академії -- невиданій ще. В літературі була використана в перше в 1 вид. сього тому.

4. Грамота Юрія (Болеслава), 1325 р., без ближшої дати й означення місця (про час її *Altpreussische Monatsschrift* р. X с. 80, про се жовтень 1325 р.), — відновляє союз з Прусією видана в скороченню у Карамзіна IV пр. 276, в цілости у Фойґта II ч. 116, передрукована у Нарбута (I. с.), Ржежабка і Лонґінова (Грамоты Юрія II); фотодрук в збірнику пет. акад.; оригінал в кенігсберзьких архіві.

5. Грамота Юрія (Болеслава), 1327 р. 9 марта, дана в Володимирі, — потверджує союз з Прусією (властиво повторення грамоти 1316 р.); видана у Фойґта II ч. 119, передрукована у Ржежабка і Лонґінова; фотодрук в збірнику петерб. акад., оригінал в кенігсберзьких архіві.

6. Грамота Юрія (Болеслава), 1334 р. 11 лютого, дана у Львові (in Lemburga), — потверджує союз з Прусією; видана у Фойґта II

---

¹) Се розвянують як 27/VIII (по латинському численню), або 28/XI; напевно дець означити не можна, бо св. Руфа буває кілька разів до року.

ч. 145, передр. в збірнику петер. акад., тажже фотодрук; реґести у Карамзіна, Ржежабка й відси у Лонґінова; ориґінал в кенігсбергськїм архіві.

7. Грамота Юрія (Болеслава) 1335 р. 20 жовтня, дана в Володимирі, — потверджує союз з Прусією; видана у Коцебу (Kotzebue) Preussens ältere Geschichte т. II, вид. 1808 р. с. 397—8, і Карамзіна IV пр. 276, передрукована у Нарбута, Зубрицького, Ржежабка, Лонґінова і в збірнику петерб. акад., тажже фотодрук; ориґінал в кенігсбергськїм архіві.

8. Грамота Юрія (Болеслава), 1339 р. 20 січня, дана в Володимирі — надає пішецьке право м. Сяюку, видана майже разом у Репля (Roepfel Über die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts, 1857) і в Kodeks dyplomatyczny Polski т. III; текст і фотодрук в збірнику петерб. акад.; ориґінал тепер в несвижськїм архіві.

12. Література останніх десятиліть Галицько-волинської держави.

З смертю Юрія Львовича вступаємо ми в період обнятий моноґрафічною літературою про останніх галицько-волинськїх князів й пізнійшу боротьбу про їх спадщину.

Література ся розвинулась особливо в останніх десятиліттях XIX в. Окрім курсів історії Галичини й Волини Шараневича, Андрияшева й Іванова сюди належать ще: Антоновича Очерк в. кн. Литовскаго, 1878, передрук в Моноґрафіях I с. 50 і далі, Дашкевича Замѣтки по історіи Литовско-рускаго государства, К., 1885, с. 44 і далі, спеціальні статі: Jiří II, poslední kníže veškre Malé Rusi, kritický pokus Jana Řežabka (професора пражької торговельної академії) — Časopis musea království českého, річн. 1883 — солідна моноґрафія, що оживила дуже літературу сього часу і особливо мала важне значіння в питанню про особу Юрія II. Петербурською академією був зладжений її переклад в додаток статей: I. Линиченка Замѣчанія на статью г. Режабка о послѣднемъ князѣ всей Малороссіи Юріѣ II — 1884, А. Куніка Объяснительное введеііе (збірник текстів), і деяких дрібнійших; збірник сей був видрукований петербурською академією ще 1885 р., але не вийшов іще й досі; в остатніх літах до нього прилучено фототипичне видавие грамот галицькїх князів, і має бути до них долучена розвідка про печатки сих грамот; при сім другім виданню користаю в уділеннх мнї друківаних аркушів сеї збірки¹⁾, що мабуть незадовго вже вийде. Статю Ржежабка була викликана тажже статя А. Лонґінова — Грамоты малорусскаго князя Юрія II и вкладная запись кн. Юрія Даниловича Холмскаго XIV в.

¹⁾ При першім виданню я мав відбитку лише статі Линиченка.

(Чтенія московські, 1887, II) — критичний перегляд поглядів Ржежабка, зроблений досить слабо. Стата Лонгінова викликала статю Линниченка в його Критическім обзорі новѣйшей литературы по исторіи Галицкой Руси, Ж. М. Н. П. 1891, V. Розвідка Іванова — Картка з історії Волини на початку XIV в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. II, 1893) увійшла в скороченню в його книжку про Волинь. Окрім того: Филевичъ Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-владимірское наслѣдіе с. 42—3, 50—61 і його ж Къ вопросу о борьбѣ Польши и Лпты-Руси за Галицко-владимірское наслѣдіе — Ж. М. Н. П., 1891, XII, A. Prochaska — W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W. — Kwartalnik historyczny, 1892, I. Линниченко — Черты изъ исторіи сословіи Галицкой Руси, Москва, 1894 (український переклад в VII т. Руської Історичної Бібліотеки п. т.: Суспільні верстви Галицької Руси, 1899), Леонтовичъ — Очерки исторіи литовско-русскаго права, Спб. 1894, гл. VII. Вкінці „Дополненія къ заѣчаніямъ“ Линниченка, в поводу першого видання сього тому нові Історії, в згаданім збірнику академії, і статейка Ан. Побра про угорсько-руські відносини в XIV: Magyar-ruthén érintkezések a XIV-ik században (Századok, 1904).

13. Війна галицько-волинських князів з Литвою й утрата Берестейсько-дорогичинської землі (до с. 117).

Бересте й Дорогичин у володінню Кейстута виступають в трактаті 1366 р. (друк. в Kwartalnik-u histor. 1898 с. 513). Кладучи перехід сих земель до Литви на друге десятилітє XIV в. й припускаючи війну Гедимина з галицько-волинськими князями, що закінчила ся смертю декотрих з них, учені виходили в таких пізніших звісток:

1. Кошпільатор 2-ої пол. XVI в. Стрийковський, переповідаючи звістку ширшої русько-литовської літописи про війну Гедимина з Львом луцьким, поясняє її тим, що той Лев під час війни Гедимина з рицарями відібрав був від Литви Дорогичин і Бересте (I с. 364). Хоч Стрийковський взагалі дуже довірливий в своїх об'ясненнях і додатках, але припускають, що сю звістку він зачерпнув в якогось поважного джерела. і з неї виводять, що значить ще перед тим Дорогичинсько-Берестейську землю відіравано від Волини.

2. Затрачена тепер історична статя, що була звістна польсько-литовському історичному Нарбуту, і по його словам мала дату 1488 р.¹⁾, описуючи смерть Витеня під 1315 р., мала казати, що в момент його смерті

¹⁾ Нарбут її зве Равданською рукописею й описує в I т. своїх *Zdaje narodu Litewskiego* с. 156, переказуючи при тим коротко зміст вгаданої статі, але тут не вгадує про інтересну для нас подробицю, хоч потім в дотичнім місци відяликуєть ся до того змісту.

Гедимин був у поході на Русь (w wuprawie guskiej — IV с. 464, на якійсь wuprawie do Rusi — ib. 466). Полишаючи на боці те, що Нарбут взагалі історик досить непевний, й припускаючи, що ся його звістка дійсно має вигляди автентичности, треба сказати, що вона вовсім не поясняє, на яких руських князів ходив походом Гедимин, отже тільки вовсім гіпотетично можна привязувати її (як то роблять нпр. Шараневич, Дашкевич, Андріяшів, Іванів) до Волини, до Юрія Львовича, і припускати, що як раз ся війна закінчила ся прилученням Дорогичина й Берестя до Литви (а декотрі, як Шараневич й Іванів, припускають, що в сій війні Юрій наложив головою).

3. Ширша русько-литовська літопись (кодекс Биховця й нинші), владжена в середині XVI в. і для давніших часів вивовнена підозрілими переказами або явно-хибними комбінаціями й недорічностями, оповідає, що Гедимин, закінчивши боротьбу з Прусією, розпочав ряд війн на Україні: з початку пішов на Володимир володимирського, побив його в битві, де той Володимир наложив головою, й забрав його волости; потім пішов на Льва луцького, але той з переляку втік до свого вятя Романа в Брянськ, і Гедимин без битви забрав його землю; нарешті побивши київського князя Станіслава на Ірпени, опанував Київщину¹⁾. Новіші історики, відкидаючи сі звістки про прилучення Волини й Київщини Гедимином, припускають, що в оповіданню сеї літописи захвала ся пам'ять про дійсні війни Гедимина з волинськими князями (питання про Київщину на разі лишаю на боці), де дійсно наложив головою оден (Андрій, що мовляв міг мати друге імя Володимира), або й обидва Юрєвичі²⁾. Початок в сій напрямі зробив Стадніцький (Synowie Gedymina II, 1853, с. 19 і далі), за ним пішли Дашкевич (Замітки), Андріяшів, Ржежабек, Іванів; на сій становищу стоять з найбільшого й нинші сучасні письменники, котрим приходить ся дотикати ся сих справ. Ржежабек нпр., котрого монографія мала особливий авторитет останніми часами, комбінуючи оповідання літописи з хронологією литовсько-пруських відносин, приймає, що 1321 р. Гедимин побив Андрія, і той поляг при тім, а Берестейщина була прилучена до в. кн. Литовського, а на другий рік (1322) Гедимин новим походом ударив на Льва, і той теж наложив головою в битві³⁾. Приймаючи смерть обох Юрєвичів

¹⁾ Pomniki do dziejów litewskich с. 15—16, в тім невиданім збірнику петерб. Акад. се оповідання видруковане в шести кодексах. Має зрештою незадовго вийти повне видання тої літописи в усіх кодексах.

²⁾ Тільки Іванів, приймаючи смерть Юрія в боротьбі з Гедимином, не робить такого здогаду про його синів. Шараневич ватомість приймає смерть Юрія і Льва в битві.

³⁾ Сей погляд прийняв і Кузік в тім збірнику с. 115.

у битві, д. Ржежабек опирається тут на слова Локеткової грамоти 1323 р., про *interitus* галицько-волинських князів (як вище), толкуючи це слово так, що вони загинули не своєю смертю. Але слово *interitus* не має такого виразного значіння.

14. Лист Локетка про останніх Романовичів. (до с. 120).

Сей лист вперше видав Райпальд — *Annales ecclesiastici* т. XV с. 296, потім з иншої копії — Мураторі *Antiquitates Italiae* VI с. 146 і новійше ще з иншої копії др. Прохаска при статі *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W.* (*Kwartalnik historyczny* 1892 с. 29). Року грамота не має, але дата відповідає в цілім ряді близьких літ тільки 1323 рокови (в вид. Райпальда хибно *iulii*, що не сходиться з суботою перед веленими святами, і хибний рік 1324 — ся дата 20/VI. 1324 була загально прийнята; в тексті своєї статі сам Прохаска (с. 5, а за ним нпр. Бальцер — *Genealogia* с. 453) датує її хибно 9/VI. 1324 р., але при документі виводить справедливу дату.

Наводжу в оригіналі інтересне для нас місце в сім листі: *Sanctitati vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentius intimamus, quod duo ultimi principes Ruthenorum de gente schismatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserant ex hac luce; ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos de certo credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam, de qua annua tributa percipere consueverunt¹⁾, occupare, — perturbatio indicibilis, nisi Dei omnipotentis et vestra gratia affuerit, imminet.* Далі Локетек просить папу, аби поміг против Татар *in praedicatione sanctae crucis et aliis subsidiis, — ne occupent terram Ruthenorum praedictam et per consequens nos invadant.* Сі остатні слова вказують, що не зовсім ясні слова *quos de certo credimus* і т. д. треба розуміти не так, що Татари вже опанували Русь, а що Володислав тільки бояв ся сього на далі.

15. Оповідання Івана Вінтертурського (до с. 121).

Іван Вінтертурський (*Vitoduranus*), описуючи напад Татарів на Польщу й Угорщину 1341 р., каже так (се оповідання буде ще нам не раз потрібне): *Causam adventus horum paganorum aliqui aliter assignant, — dicentes, quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis, procuravit eis christianum latinum, si illi parcere vellent ut videret. Qui dum regni gubernacula per*

¹⁾ Се місце читається так у Райпальда: *de qua annua tributa consueverunt parae percipere.* В вид. Прохаски як у Мураторі, лише *omnia vastis annua.*

plura annorum curricula strenue gessisset, tandem cum numerum et ritum latinorum illic multiplicasset, et hoc Ruthenis displicuisset, ipsum intoxicabant per venenum tam forte, quod dissiliit in plures partes. Quod audiens rex Kragovie, cujus consors soror uxoris regis Ruthenorum jam intoxicati fuerat, illuc cum exercitu properavit et immensam pecuniam ab eo relictam rapiens reversus est. Propter quod imperator Thartarorum, hec intelligens, nimio furore agitatus, paganos memoratos ad deuastandam regionem regis Kragovie et alias finitimas regiones principum fidelium emisit (Johannis Vitodurani Chronicon, herausg. von Vyss — Archiv für schweizerische Geschichte т. XI с. 165).

Хроніст мав писати сю частину хроніки в 40-х рр. XIV в., в 1341—7 рр. (Lorenz Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I³ с. 69); як сам каже, писав він на підставі різних оповідань: ніж такими оповідачами вгадує він двох Швабів, що перебували в Австрії якийсь час і звідти принесли ті поголоски. Тим пояснюють ся в одного боку його деякі дуже докладні відомості про події 1340—1 р., а з другого досить неясні, з людських поголосок зачерплені звістки про попереднє. Christianus latinus поставлений намістником Узбека — се Юрий-Болеслав, його два попередники pagani — очевидно Андрій і Лев. Приймати, як то часто робили почавши від Парушевича (Hist. nar. Polskiego IV. 333, wyd. Turowskiego) і до Линниченка (Замічання на статью Режабка с. 89—90, Критический обзоръ с. 152), Филевича (Борьба с. 43), Леоптовича (Очерки I с. 226), Іванова (Истор. судьбы с. 222), Левіцкого (Ruth. Theilfürst. с. 174) — що перед Юрием-Болеславом дійсно були на Русі якісь баскаки в ролі намістників (оті pagani), нема ніякої причини: се й само по собі дуже неправдоподібно, й Узбек певно не дивив ся б таким легким оком, що його баскаків Русини труять як шурів одного по однім. Зовсім легко пояснити, звідки ввела ся така звістка у хроніста: не-католиків дуже часто називано поганями, і таким чином Андрій і Лев, principes de gente schismatica, як їх зве Локетек, в принесених з Польщі до Німеччини звістках стали ся поганями, а що хроніст, чи його вістники, виходили з погляду про дуже тісну залежність Русі від Орди, то й сі руські князі перетворили ся в татарських намістників, як і Болеслав. Трудніше пояснити звістку про їх строєння; я вище вказав, що прийняти її, особливо супроти сухої вгадки Локетка про смерть племенників, не можна, й приходить ся толкувати її як просту поголоску нав'язану отруєнням Болеслава (сам хроніст взагалі критично в оцінюванні поголосок не визначав ся, протинво був дуже легковірний).

Додам, що Прохаска (W sprawie etc. с. 3 і 5, в нотках), справедливо прикладаючи сю звістку до Юриєвичів, толкує її так, що стру-

їли їх Татари, і се приймає за факт, вводячи се з згаданим уже вище *interitus* Локеткового листа. Пішов за ним і Линниченко (Дополнение с. 109), покликуючи ся й собі на Вітедурана. Але се дуже неправдоподібно само по собі (знову пригадую суху згадку Локетка), а таки й стилістично неможливо: в згаданім тексті Івана Вінтертурського *ab eis* може значити тільки Русинів (пор. слідом *procuravit eis*).

16. Юрий-Болеслав (до с. 123—4).

Баламуцтво в справі Болеслава-Юрія пішло властиво від Карамзіна, бо перед ним Нарушевич у своїй Історії Польщі вже був на добрій дорозі, кажучи, що по смерті синів Юрія Львовича галицько-волинським князем став Болеслав Тройдепович (*Historya narodu polskiego, wyd. Turowskiego* т. IV с. 333—4). Карамзін же, добувши з кенігсберзьких архівів грамоти в іменем Юрія, прийняв його за Болеславого попередника, остатнього Даниловича, Андрієвого або Львового сина (IV с. 130).

Завдяки авторитету Карамзіна сей погляд набрав широкої популярности: його прийняли Зубрицький, Петрушевич, Шараневич, Каро, Антонович, Іловайський, Бобжинський, Андріашів й н. Старий погляд Нарушевича вправді знаходив собі далі оборонців, як Козловський (*Dzieje Mazowsza* с. 115), Бельовський (в *Monumenta Poloniae* II с. 620 — на підставі звістки Яна з Чарикова), Райфенкугель в своїй монографії (*Archiv für oester. Geschichte* т. 52 с. 422 — він вказав тут на грамоту Юрія 1339 р., доти не оцінену), Дашкевич (Замітки с. 46—7, теж на підставі сеї грамоти). Але гіпотеза про особного Юрія панувала в історичній літературі до 1880-х рр. Аж Ржежабку удало ся зробити перелом: присвятивши значну частину своєї монографії полеміці з сею гіпотезою, він зробив вражінне своєю дотепною аргументацією, хоч нпр. дуже важна в сій справі грамота 1339 р. була йому незвістна. Його погляд піддержали і де в чім скріпили Лонгінов, Линниченко, Прохаска, в названих вище (в прил. 12) працях. В виданім 1888 р. пятім томі *Monumenta Poloniae* прибула дуже важна для скріплення сього погляду записка познанська, хоч не скоро ввернула на себе увагу (перший вказав на неї в 1895 р. Бальцер, *Genealogia* с. 1453, див. також мою рецензію на книгу Іванова в Записках т. IX с. 7). Оборонцем давнього погляду виступив Іванов у своїй статі *Картка в історії Волини* (1893) і потім в своїй історії Волини (1895), припускаючи, що Болеслав звав ся Юрієм, але перед ним був ще Юрій II, остатній Данилович; але ся штучна гіпотеза не могла виратувати справи. Тільки по інерції, через незнання справи, карамзіньський погляд на Юрія II стрічаєть ся ще часом в новітших працях — нпр. у Любавського *Областное дѣленіе* с. 39, в статі Віаветера „*Исторія Россія*“ в *Энциклопедіі Брокгауза-Ефрона* (т. 55,

ген. таб. Рюриковичів), Історії рус. церкви Голубинського II с. 896. Таким самим невнаним джерел толкуєть ся погляд Ан. Повра (l. c.), що відріжняючи Юрія від Болеслава, уміщає Юрія по Болеславі (в рр. 1339/40). Зібрані в сій справі факти говорять так виразно про тотожність Юрія II і Болеслава Тройденовича, що не лишають місця для сумнівів. Я власне вказу тепер важніші в них:

1. В вище цитованім (прим. 14) листі 1323 р. Локетек говорить про Юрєвичів як про останніх (ultimi) галицько-волинських князів.

2. Від 1325 аж до 1339 р. маємо грамоти нового галицького князя Юрія (II), що називає (в грам. 1325 р.) своїми предками (progenitores) тільки діда Юрія і його попередників, проминаючи Андрія й Льва, хоч вони належали до ріді, за то в иньших грамотах (1334 і 1335 р.) називає Андрія між „попередниками“ (praedecessore), в чого виходило б, що Андрій не був його предком, а тільки попередником, значить Юрій II не був сином котрогось в Юрєвичів, хоч був потомком Юрія I, а таким дійсно був Болеслав Тройденович. Грамоти сього Юрія II обіймають такий час, що для особного Болеслава по нім не лишаєть ся місця.

3. Болеслав зветь ся руським князем уже в папській булі 1327 р. — Theiner Monumenta Poloniae I ч. 383 (помилкою стоїть Roleslaus). Сьому відповідає вістка Івана Вінтертурського (дав. прим. 15), що Болеслав княжив на Руси довший час — per plura annorum curricula. Сі факти (під 1, 2 і 3) не лишають місця довільній врештою гіпотезі про особного від Юрія II Юрія-Болеслава (гіпотеза Іванова).

4. Познанські записки, звісні в копії XIV в. в якогось давнішого оригінала, кажуть виразно, що Болеслав Тройденович мав друге імя Юрія: Anno Domini MCCCXL obiit Boleslaus dictus Georgius, dux Russiae, VII Idus Aprilis (Monumenta Poloniae V с. 880).

5. В світлі сїєї записки стає певною (а в тим і дуже важною) вістка Яна в Чарикова: mortuo magnifico principe Kazimiro dicto Georgio, totius regni Russiae duce, filio Troydini ducis Mazoviae, qui Kazimirus avunculo suo in ducatu Russiae successerat, veneno per Ruthenos intoxicatus interierat... — в ній Ян тільки помилкою Болеслава зве Казимиром, як то в рештою видко в иньшого його місця: Boleslao filio Troyden ducis Mazoviae, quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt, per toxicum interempto, qui legem et fidem ipsorum immutare nitebatur — Monumenta Poloniae II с. 620—1 і 629.

17. Шлюб Любарта.

Русько-литовська літопись не каже, чия була донька Любартова жінка. Комбінації про те, що то була донька котрогось в Юрєвичів, робили ся вже пізнійше, на підставі оповідання про війну Гедимина в волинськими князями. Так Стрийковский (I с. 382) каже, що Любарт

оженився в донькою Володимиром володимирського й дістав в посагу частину Волини, а коли Гедимини позабивав волинських князів, уся Волинь дістала ся Любарту. Сей погляд, що Любарт, оженивши ся в донькою чи то Андрія чи то Льва (на тім не сходять ся), дістав якусь частину Волини ще перед смертю Юрія, повторяв ся, в ріжних відмінах, не рав і в новійшій науковій літературі (з новіших див. нпр. Андріяшів с. 203, Лонгінов Грамоты с. 10, Любавский Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 39).

Але при тім вістаєть ся неможливи до выяснення: а) де мав на Волини волость Любарт за життя Юрія II? Він не міг мати ані Володимира, ані Луцька, ані Белза (сі землі належали Юрію, як видно з підписів воевод на грамотах 1334—5 рр.)¹⁾, ані Берестя (бо воно прилучено було до Литви), а в якійсь маленькій волости спадкоємць Юриевичів певно не міг сидіти. Покликають ся часом на грамоту Любарта 1322 р., де він титулує себе князем луцьким і володимирським (друкована в Архиві Югозапад. Россіи т. I ч. VI ч. 1), але се, безперечно, фальсифікат, хоч і пробував його боронити проф. Леонтович (Очерки I с. 223). б) Коли Любарт не володів нічим на Волини, або володів якою другорядною волостью, чому він не заявляв ніяких претенсій за цілий час життя Юрія і виступав відразу як *deus ex machina* по його смерті? О скільки великі сі непевности, найліпше може показати штучна гіпотеза, уложена Ржежабком (с. 210—2), аби вийти з сих трудностей: він припускає, що разом з своїм шлюбом в Гедиминівною Юрій видав за Любарта сиротудоньку Андрія, а при тім уложив з ним умову, де признавав з ним право на Володимирське князівство по своїй смерті.

Сі трудности, для котрих приходять ся робити такі неймовірні й фантастичні припущення, можна оминати, прийнявши, в дусі звістки русько-литовської літописи, що Любарт оженив ся в донькою останнього галицько-волинського князя — Юрія-Болеслава. Становище Любарта мусіло бути инакше супроти тестя ніж супроти рівноправного спадкоємця по Юриевичах, і ся гіпотеза пояснила б нам пасивне становище Любарта супроти Юрія-Болеслава за цілий час його життя. Шлюб сей мусів стати ся десь незадовго перед смертю Юрія, і Любарт міг в такім рааі дістати якусь волость на Волини — як каже Русько-литовська

¹⁾ Кунік в абірику петерб. академії (с. 139) все таки припускає, що Любарт володів Луцьком за часів Юрія-Болеслава, та шукає виходу в ріжних здогадах. Тільки незнанням джерел поясняєть ся погляд на сю справу проф. Леонтовича (Очерк I с. 223—7): Любарт по смерті Андрія став князем усеї Волини (автор покликують ся на титул його в грамоті 1322 р.), а Юрій-Болеслав по смерті Льва дістав Галичину в доживотє за вдовою Любарта і Гедимина.

літопись. Правда, Юрія донька могла бути його сестринницею (приймавши, що вона була донькою з подружжя Юрія в Гединівну, що не хоча мусить бути), але католицька церква не виключає можливості таких шлюбів, а донька Юрія була католичкою певно, хоч би він сам і не перейшов знову на католіцизм: за се ручить нам та обставина, що він Гединівну охрестив на латинство перед шлюбом¹⁾. А вкінці не треба собі думати, що канонічними перепонами в тих обставинах дуже журили ся. Зрештою ж ставлю сю гадку як здогад, опертий в першій лінії на звістці рус.-лит. літописи.

Імя Любартової жінки нам не ввістне; Зиборович (Орега с. 59) зве її Агафією (донькою Данила!). *Tabulae Jablonovianae* (таб. X) звуть її Висга, донькою Володимира, кн. володимирського; при тим автор їх покликають ся на Кромера, але Кромер зве її тільки донькою володимирського князя, по імени не називаючи (вид. Туровского с. 603). Обидві сі звістки досить непевні, хоч та Буча (імя очевидно попсоване) за посередництвом Карамзіна знайшла собі досить широку популярність в новітній науковій літературі.

18. Польсько-угорський союз (до с. 129—131).

Вияснення значіння польсько-угорського союзу в руській справі було заслугою статі д-ра Прохаски *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W.* (*Kwart. hist.* 1892) — статі написаної досить песмачно, в католицько-польським мезіаністичнім дусі, але цінної важними спостереженнями на пункті польсько-угорських дипломатичних відносин в 30—50-х рр. XIV в. Його погляди про порозумінне Кароля з Казимиром в 1339 р. приймає й Повр у своїх недавніх статях про відносини Угор-

¹⁾ Ся гіпотеза моя стріла ся в рядом ремонстрацій Липниченка в його *Дополненіях* (с. 112); але і в тим разі він показує більшу охоту до полемізовання, як до мериторичної оцінки шансів про і contra гіпотези. Ті сумніви, які він підносить против неї, я сам по части вказав, ставлячи гіпотезу, так що сі замітки Л. я можу врозуміти тільки припущенням, що він не уважно прочитав мою примітку. Коли далі Л. питає мене, мов би я забув, що сам Любарт був православний, то хіба спускає в очей, що шлюб Любарта в католичкою відбувався по обряду і процедурі католицькій, і я сумніваюсь, чи Любарт дуже числив ся при тим в поглядах православного духовенства. Коли далі Л. питає мене, чому Юрій-Болеслав в так молодих літах стратив надію на мужеське потомство, то я відошлю його за розв'язанням сього питання до Казимира Вел., що в 1339 р. уложив подібний трактат в угорською династією. Вкінці зовсім непотрібно Л. заходить в голову, чому я вважаю Любарта евентуальним престолонаслідником тільки для Волини? Такого здогаду я одначе й не ставив ніколи, а що значило „*земля Волинская*“ в нові XIII—XIV вв., се досить ров'яснено у мене (див. с. 141).

щини до Галичини й Польщі (*Magyar-ruthen érintkezések, A magyar Anjouk igényei a lendyel trónra — Erdélyi Muzem 1902, Magyar-lendyuel érintkezés a XIV században — Századok 1903*), але робить в них досить фантастичний ужиток: у нього Юрій-Болеслав вперше ще 1339 р., і порозуміння між Казимиром і Каролом наступає вже по його смерті. Пок. Левіцький в замітках до статі Прохаски (*Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza — Kwart. hist. 1895*) модифікував гадку Прохаски про польсько-угорське порозуміння так, що воно, мовляв, мало на меті піддержати Юрія-Болеслава в його боротьбі ze schizmą i rogaństwem, а в разі його упадку прилучити Галичину до Польсько-угорської держави. Ten związek węgiersko-polski otrzymuje w ten sposób wyższą sankcyę cywilizacyjną, толкує свій здогад польський учений, не зadowolивши ся освітленням Прохаски (чиство „що кому бракує“, як кажуть козаки у Рудавського). В подібнім напрямі пішов і Абрагам в своїй недавній праці (*Powstanie s. 205, 208, 215*): він представляє Юрія-Болеслава прихильником Казимира, припускає, що Юрій-Болеслав вробив Казимира ваздалегід своїм спадкоємцем (при тім хибно покликається на Бальцера), бо chciał przedewszystkim zapewnić kulturze Zachodu wpływ stanowczy na Czerwonej Rusi і для того злучити Русь з „рідною“ її Польщею. Ся умова була припечатана порозумінням з Угорщиною в руській справі, що наступило вже в 1335 р.; в нім брав участь і Юрій-Болеслав, що в тій справі приїдлив в 1338 на Угорщину. Тому вже в 1337 р. Казимир титулує себе паном Русі¹⁾, і в тім часі в Польщі робили ся вже приготування до окупації Галичини. По сказанім у мене довільність сих гіпотез ясна сама собою.

19. Оповідання про конфлікт Юрія-Болеслава з Угорщиною (до с. 132).

Щоб покінчити з ваграничною політикою Юрія, мусимо вгадати ще про оповідання Прая (*Annales regum Hungariae II. 32*) під 1332 р. про вайр угорського короля іти великим походом на Русинів, тому що вони помагали Татарам в їх нападах на Угорщину (спеціально вгадується напад Татар на землі верхньої Тиси, коли Татари *facile in tutum se recererunt Ruthenorumque ore, cum quibus praedarum partem communicabat, salvi et incolumes evasere*). При тім Прай покликається на Райнальда. Райнальд (*Annales XV. 442*) оповідає тільки от що: *Suscipit sacrum adversus Ruthenos schismaticos et alios finitimos catho-*

¹⁾ На одній грамоті, друкованій в *Kodex Małopolski III ч. 651* і ще раз в *Zbiór-i dokumentów w bibl. hr. Przeddzieckich ч. 4*. Документ сей в своїм титулом стоїть одначе так одиноко, що сей титул кидас на нього дуже підозріле світло (пізнійше Казимир так не титулується).

lae pietatis hostes bellum Carolus Vngariae rex; cui pontifex eiusque exercitui, cum adversus infideles castra promoveret, carniū esum permisit (То. 8 р. 2 ер. sec. pag. 239). Судячи а поданого Райвальдоу звісту, очевидно, що нова іде тут про панську булю видаву у Тайнера (Monumenta Hungariae I ч. 871), тільки там про Русинів не згадано, нова іде про похід contra schismaticos et hereticos. При тім, судячи по словам булі, що король іде in loca sic arida et sterilia, in quibus propter cibariorum, qui inibi non reperiuntur, defectum illi qui sunt in eodem exercitu herbarum radicibus vesci coguntur, — похід нав іти в степи. Окрім сеї звістки Райнальда (себто булі) Прай, видко, більше нічого про сеї похід не знав, бо він сам додає: at quem exitum belli molitiones ascerperint, nusquam reperit; але при тім він здогадується, що результатом сих приготувань або війни був прихід того руського князя Лотки (див. вище с. 131—2), котрого Прай уважав дійсним князем (пор. у нього с. 44) і думає що його прихід був тільки візитою — по ній князь amplissimis muneribus donatus in Russiam rediit.

20. Звістки про смерть Юрія-Болеслава.

Хронологічно йдучи, найстарша звістка папської булі, зачерпнена с реляції Казимира: Ascerimus, quod cum dudum gens scismatica Ruthenorum quondam Boleslaum ducem Russie, ipsius regis consanguineum germanum, de fidelibus procreatum parentibus, veneno impie ac nonnullos Christi fideles, eidem duci, dum viveret, obsequentes (треба толкувати або — були прихильні, або — служили), immaniter occidissent — Theineri Monumenta Poloniae I ч. 566.

Оповідання Івана Вітертурського див. вище в прим. 15.

Оповідання Франтішка (Fontes rerum austriacarum I Abth. т. VIII с. 564—5) маємо в двох редакціях (його власних), але в другій він тільки стилістично розвивав сказане в першій (варіанти другої редакції даю в скобках): Qui quidem dux, zelo ductus fidei orthodoxae, ascersiri iussit fidei catholicae sacerdotes et de diversis terris viros in theologia (sacra scriptura) eruditos, volens germen verae fidei seminare (et vineam domini Sabaoth plantare) et exstirpare scismaticum errorem Ruthenorum, qui dolentes (nolentes) relinquere sectam eorum, ducem veneno necantes, multos christianos ferro et modis variis (ferro, igne, aqua aliisque modis) extinxerunt. Інтересний варіант маємо перед тим: пояснюючи причину Казимирового походу на Русь як піксту за Юрія, він каже: quem intoxicatum nobiles terrae morti tradiderunt (1 ред.: quem intoxicatum morti tradiderunt).

Оповідання Яна в Чарькова (Monum. Pol. hist. II с. 629): Boleslao filio Troyden ducis Mazoviae, quem Rutheni unanimiter sibi in

ducem et dominum susceperunt, per toxicum interempto, qui legem et fidem ipsorum immutare nitebatur.

Траска (ibid. с. 860): Anno Domini 1340 Boleslaus filius Troydeni ducis Mazoviae, princeps Ruthenorum, a suis inopinnatus circa festum annunciacionis beate Marie ex hac vita migravit; hic dicitur suis multum fuisse violentus, ipsos capiens et pecunias ab ipsis extorquens, filios eorum et uxores rapiens et easdem dehonestans, necnon alias gentes, sicut Bobemos et Almannos super ipsos inducens; unde videtur, quod compulsi tot iniuriis talem sibi mortem procuraverunt.

Се ж оповіданняв повторяє, черпаючи з того ж самого джерела, й Roczник Malopolski (Monumenta III с. 199). Длугош вводить до купи оповідання Яна й Траски (III с. 196), з обережним додатком: quaecunque tamen harum causarum Ruthenos in extinctionem principis moverit, pro satis comperto nequit affirmari, сам же уважав найбільше правдоподібною релігійну. Цікаво при тім одначе, як він розвивав погомоску про чужинців: praefectos suos et officiales curiensesque ex Polonis, Bohemis et Almannis collectos probris et iniuriis eos afficere non prohibuerit.

21. Література Болоховців і противниківського руху (до с. 155 і далі).

Громадський против-князівський рух XIII в. мав свою невеличку літературу; на жаль в ній велике місце займав рішення справи про топографію Болохова й етнографію Болоховців, а менше — характер самого руху.

Літературу сю розпочинає студія Дашкевича: Болоховская земля и ея значеніе в русской исторіи (реферат з київського археологічного з'їзда 1874 р., зроблений за ініціативою проф. Антоновича, в Трудах з'їзду, т. II і осібно 1878). Сю розвідку доповнюють його пізніші статі (переважно полемічного змісту): Новітшіе домысли о Болоховѣ и Болоховцахъ (київські Університ. Ізвѣстія, 1884, IV і осібно) і Еще размысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (ibid. 1899, I, моя рецензія на сю статю в Записках т. XXX с. 5—6, з деякими доповненнями). В своїй статі: Громадскій рух на Україні-Руси в XIII в. (Записки Н. тов. ім. Шевченка I, 1892) я старав ся дати можливо повний огляд проявів сього руху, а заразом освітлити його на ширшій підставі — відносни громади до князівсько-дружинного устрою в давній Русі; окрім того про сей рух говорив я також в Історії Київщини с. 450 і далі, а топографії Болохова присвятив статейку Къ вопросу о Болоховѣ в київських Читеніях т. VII (1894): тут подав я оден документ в XVI в. про Болохово над Горниєю; потім Дашкевич у своїй остатній статі видав ще два аналогічні документи. Справу громадського руху

взагалі хотів вабити проф. Любавський в своїй рецензії в Ж. М. Н. П. 1895, VII, але без знання річи (відповідь див. в останній статі Дашкевича).

Крім того до болоховської літератури належать: Квашиниць-Самаринъ По поводу Любецкаго синодика (московські Чтенія 1873, IV) і Зотовъ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику, 1893 — здогад, що болоховські князі були Ольговичі. Петрушевич — Кто были Болоховские князья, 1871 (відбитка в львівського „Слова“) — теорія волоська, котру о. Петрушевич повторяв і в пізнійших своїх працях — Равсудженія о г. Галичѣ (див. при них показчик sub voce), Исслѣдованія о початкахъ г. Львова й ин., а окрім нього Калужняцький в розвідці Мікльосіча Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpaten, 1879 (Denkschr. der phil. hist. Cl., XXX), Линиченко (Сусп. верстви с. 76, 177, 215), румунські історики Desunsianu Istorica, Ясв, 1894, с. 40, Xénopol Histoire des Roumains de la Dacie, Париж, 1896, 171, Onciul Originele principatelor romine, 1899 с. 86, 238, його ж Romini în Dacia Traiană, 1902 с. 26.

Турецька теорія — що Болоховці були вращені Половці, взагалі Турки, пущена Зубрицьким, прийнята Шараневичом, Синашкевичом (Историко-географ. и этнограф. очеркъ Подолія — Труды подольск. комитета, I), новішими часами внайшла прихильника в д. Молчановським (див. протоколи київ. істор. тов. в т. XIII Чтеній с. 149). Він же в розвідці: Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ гл. V (1885) дав перегляд питання про Болоховців, критикуючи декотрі погляди Дашкевича¹).

Не вясненим досі вістаєть ся, чи і в якихъ відносинахъ стоять до давніхъ Болоховців, або до Болохова XVI в. Болоховці вгадувані в пізнійшихъ актахъ і навіть у сучаснихъ пісняхъ — Архивъ Югозападной Россіи V. I с. 137, VII. I с. 660, Труды экспедиціи въ югозападн. край IV с. 84. Не вяснено навіть, що то за спеціальність була тихъ Болоховців; що були то якісь промисловці, се очевидно; вдаєть ся — такъ ввали ся „уходники“ — ловці й рибалки.

22. Політичний устрій давньої Руси (до с. 193 і далі).

Політична система земель давньої Руської держави не скристалізувала ся в певнихъ виразнихъ формахъ, не виломивши ся з впливу певнихъ суперечнихъ між собою чинників, і се утрудняло й утруднює зрозуміння її основ.

В першихъ початкахъ переважавъ поглядъ на сю систему якъ на монархію, ослаблену тільки невдарністю володарівъ і дурнимъ звичаємъ їхъ —

¹) В сій своїй праці (с. 117) на тоці турецької теорії д. Молчановськвій був ще дуже обережнимъ.

ділити землі ніж дітьми; такий погляд панує ще й у Каразіна. Поруч нього однак бачимо у декотрих — як Щербатова, і ще перед тим — в деяких місцях Татищева, зародки федеративної теорії, для котрої давали підставу особливо аналогії в устрої Німецького цїсарства. В середині XIX в. бере перевагу теорія родових патріархальних відносин, розвинена в приложєннї до політичної системи земель давньої Руської держави головнo Соловйови (див. літературу в прим. 47 т. I сеї Історії). Вона викликала ряд поправок. Славянофільська теорія піднесла значінє земель в сїй системі. З особливою виразністю на значінє її вказав В. Пассек в своїй праці: Княжеская и докняжеская Русь, видрукованої однак пізно (в моск. Читєніях 1870), по працях Костомарова, котрого погляди він не в однім випереджував. Костомаров, підносячи впливи племінного, етнографічного підкладу на політичні відносини, представляв собі систему XI—XII в. як рід федерації народностей. Таких народностей він рахував шість: полуднево-руська, сїверська, великоруська, білоруська, псковська і новгородська; їх вважали такі звязки: спільне походженє, подібности побуту й мови, одність княжого роду, християнська віра й одність церковної організації. „Русь стремилась к федерации, и федерация была формою, въ которую она начинала облекаться“. Перебила се Татарщина.

Ся теорія, виложена в спеціальній статі: „Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси“ (Осцова 1861), стріла ся з критикою, яка вказала вповні очевидно на брак таких форм організації, які б позволяли говорити про федеративний устрій давніх земель, з другого боку — на слабї сторони теорії народностей (критики Лохвицкого, Гильфердинга). Сам Костомаров, уже в згаданій статі досить невразно і загально стилізувавши свою теорію, з огляду на сі вказівки в пізнійших працях висловляв ся ще обережнїйше. В статі „Начало единоподдержанія въ древней Руси“, 1870, він писав уже: „Зародышъ федерации лежалъ въ первобытномъ строе общественнаго быта. Разумѣется, мы здѣсь говоримъ о тѣхъ первоначальныхъ признакахъ, которые, какъ ростки, указываютъ на будущее растение, а не воображаемъ себѣ существованія какихъ либо формъ общественной связи, способныхъ быть причисленными къ видамъ федерации“. „Такъ какъ въ вѣчевой періодъ вся русская жизнь отличалась крайнею неопредѣленностью, неточностью и невыработанностью формъ, то здѣсь какъ въ хаосѣ можно намъ отыскывать и задатки федерации, и республики, и монархїи; въ сущности же тутъ ничто не подходитъ вполнѣ подѣ тѣ осозательныя представленія, какія мы привыкли себѣ составлять въ качествѣ общей шѣрки, прилагаемой къ различнымъ видамъ общественнаго строя“ (Монографіи XII с. 6—7, 54). Заразом на місце своїх давніх народностей він висуває

зовсім справедливо, „землі“, як комбінацію племенного й городського устрою. Але хоч сі його пізнійші, зовсім справедливі вислови звели властиво цілу федеративну теорію на ніщо, вона держала ся дуже довго й сильно. Причиною було, що в тих часах в староруськім устрою й відносинах залюбки шукали тих явищ і моментів, які інтересували суспільність в сучасности, і супроти актуальности федеративної теорії в тодішній суспільности, особливо українській, федеративне об'яснення староруського устрою було дуже привабливи і знаходило багато прихильників.

Другою поправкою, що хоч не знайшла такого відгону в суспільности як федеративна теорія, але мала сильний вплив в наукових сферах, була зроблена завдяки праці Сергєєвіча. В своїй праці „Въче и князь“, 1867 (в переробленій формі увійшла в його Рус. юрид. древности) він, не признаючи зовсім (так як перед тим Погодін) системи й порядку, який бачив в княжих відносинах Соловйов, доводив, що принципом княжого володіння було „вдобування“ стола, що нормувало ся й ограничувало ся лше „договором“. Але хоч його критика родової теорії йшла за далеко, як то кажуть — викидаючи в купелею й дитину, але як поправка родової теорії його спостереження були прийняті в науці. (Недавно його теорію розвивав, виступаючи против погляду Ключевского на княжі в'їзди як певний орган загально-державної управи, Тельберг в статейці: Нѣсколько замѣчаній в междукняжескихъ сменахъ въ древней Руси Ж. М. Н. П. 1905, VI).

Під впливом сих теорій зачинаєть ся сінкретичне об'яснюванне політичної системи XI—XII в. Його знаходимо у Бестужева-Рюміна (Русская история I с. 152), десять літ пізніше подібні погляди висловляє Багалій в своїм відчиті: Удѣльный періодъ и его изученіе (К. Стар. 1883, II) і останніми часами Рожков (ор. с. I). В сього становища освітлює княже право В.-Буданов (Обзоръ истории рус. права). Тойже напрям (одначе з перевагою родового принципа в теорії княжих відносин, як і у мене) вступає в нововиданім своїм курсі Ключевский (Курсъ русской истории I гл. XI—XII), подібні погляди і в написанім, здаєть ся, під впливом курсів Ключевского очерку Шмельова: Очередной порядокъ княжескаго володѣнія (Книга для чтенія під ред. Д.-Запольского). Ключевский при тім вертаєть ся також до певної міри до федеративної теорії; „при первомъ взглядѣ Русская земля XII в. представляется политической федераціей, союзомъ самостоятельныхъ областей или княжествъ“, а вказавши на кардинальні різниці від правдивої федерації, він пробує схарактеризувати її як „федерацію не политическую, а генеалогическую“ (с. 239 і 241).

Повні огляди політичної організації вемлі за часів руського державного права (але однаково венель українсько-руських і иньших) ні-

стать курси історії руського права: Сергѣевичъ Русскія юридическія древности т. II — власти (Спб., 1893—6, вип. 1 — віче й князь, вип. 2 — дорадники князя, боярська рада і духовенство); головна недостача курсу — що автор не відрізняє порядків давньої Русі від Московської держави, трактуючи се в сушіш однаково як „древнюю Русь“. Владимирскій-Будановъ Обзоръ исторіи русскаго права (Київ, вид. 3, 1900 р.): праця коротка й суха — як університетський конпендіум, але се найбільш повний й систематичний огляд; в декотрих поглядами автора, які мині вдають ся хибними, стрітимо ся ще далі. Загоскинъ (проф. казан. университета) почав видавати Исторію права русскаго народа, т. I, 1899, але се тільки проглаголена. На таких проглаголенах спинила ся й Исторія русскаго права проф. Леонтовича, I, Одеса, 1869 (статя перероблена звітти — Старый вежскій обычай, про славянське вичаєве право — Труды VI арх. в'їзда). Видання для слухачів: Исторія русскаго права Д. Самоковсова, Мва, 1888; Лекціи по исторіи русскаго права В. Сергѣевича, Спб., 1890; Лекціи по исторіи русскаго права Филлипова, 1891; Исторія русскаго права Мрочекъ-Дроздовскаго, Мва, 1894. Тут же треба вгадати книжки: Тюрина Общественная жизнь и вежскія отношенія въ древней Россіи, Мва, 1850; Лешкова Русскій народъ и государство. Исторія русскаго общественнаго права до XVIII в., Мва, 1858; Хлѣбникова Общество и государство въ домонгольскій періодъ русской исторіи, Спб., 1872 (містять огляд суспільно-політичного устрою давньої Русі, широко зачеркнений, але багатий довільностями, хибани, побільшеннями).

Далі, подібні огляди (коротші, часто менш докладні) містять курси історії давньої Русі; вкажу Соловйова т. I кн. 3 гл. 1 (с. 669 і далі), Погодіна Иаслѣдованія т. VII (вибрані в літописей тексти) і його ж Древняя русская исторія домонгольскаго ига т. II (два видання), Бестужева-Рюміна Русская исторія т. I (с. 192 і далі), Іловайского Исторія Россіи т. I (гл. XIX), Рожкова Обзоръ рус. исторіи съ соціолог. точки в'ївнія (I гл. 4), Платонова Лекціи по рус. исторіи (коротеньке). Огляд політичного устрою українсько-руських земель на підставі типового — київського матеріалу подав я в гл. V своєї Історії Київщини. Подібні (коротші) огляди містять також монографія — Багалія про Сіверщину, Іванова про Волинь, Ляскоронского про Переяславщину, Ол. Грушевського про Турово-Пинщину. Цілопопулярні статі: Вѣче, князь и княжеское управление Д.-Запольского — Книга для чтенія по русской исторіи I, і взовсім популярне: Алексѣевъ Народовластіе въ древней Русі, 1905 (вид. Донская Рѣчь).

23. Література церковного устрою в давній Русі.

Головною підставою для студій церковного устрою давньої Русі

служить капітальна праця б. професора московської дух. академії Е. Голубінського: *Исторія русской церкви*. т. I — періодъ первый, кіевскій или домонгольскій, в двох книгах, Мва, 1880—1, нове вид. 1901—4 (не скінчене ще). Перша книга містить історію розповсюдження християнства, огляд церковної управи, освіти й письменства, друга — церковну археологію (церкви, богослуження, сьвята і т. н.), огляд монашества, релігійности і моральности народа. Праця цінна тим, що звертає головну увагу на устрій церкви, не на факти церковного життя; одиницею в своїй сфері вистає ся вона також завдяки своєму критицизму, майстерному науковому методу й широкому використанню аналогій в грецькій церкві й фактів північних часів. (Простора рецензія на неї проф. Малишевського в *Записках петерб. академії* (т. 41) дає дуже мало). Зовсім инакший характер має I книга II тому, видана в 1900 р. — вона містить огляд верхньої історії церкви XIII—XVI в. в біографіях митрополитів всеї Русі (історію тих митрополитів Г. обробляв монографічно, в ряді статей, друкованих в московськїм Богословскім вiстнику, від р. 1893 зачавши, і в такім стилю обробив цілий час). Хоч ліпша від попередніх курсів, вона стоїть пивше від I тому і що до концепції роботи, і що до сміливої об'єктивности дослїду (пор. мою рецензію в XLVI т. *Записок*).

Інші курси — давнїйші — стоять далеко пивше праці Голубінського. З них більше значіння мають: арх. Филарета (Гумилевського) *Исторія русской церкви*, — коротенька, в пяти книжках, 1-ше вид. 1847, 5-те вид. 1888; з них до перед-татарських часів належить перша книжка. Митр. Макарія (Булгакова) *Исторія русской церкви*, ширша від попередньої: до передтатарських часів належать I—III томи (2 вид. 1868) і особний ще вступ під титулом *Исторія християнства в Россіи* до кв. равноап. Владимира (2 вид. 1868); т. IV і V (разом) присьвячені часам до полов. XV в. При великих розмірах і досить багатим матеріалі праця, особливо в перших трох томах, хоруг дробяковим схолястичним схематизмом і перепагою верхніх фактів; при тім критицизм автора не виходить за дуже тісні границі.

Давне руське канонічне право не дуже багате літературою. Загальні курси: еп. Іоаннъ Объ основаніяхъ русскаго церковнаго права (*Христ. Чт.* 1846). Мысовскій — *Древнее русское церковное право — Православный собесѣдникъ* 1862—3. Соколовъ *Ивъ лекцій по церковному праву*, Мва, 1874 (не скінчене). Альбовъ *Краткій курсъ лекцій по церковному праву*, Спб. 1882. Бердниковъ *Краткій курсъ церковнаго права греко-россійской церкви*, Казань, 1888 і „Дополненія“, Кав. 1899. Суворовъ — *Курсъ церковнаго права*, Ярославль, 1889—90, т. I — частина історична (тут до історії руського церковного права особливо гл. VI

частини I і II), т. II — догматична; друге видання — скорочене, як для університетського підручника, але де в чім і доповнене п. т.: Учебникъ церковнаго права, Ярослав., 1898. Лашкаревъ Право церковное въ его основахъ, видахъ и источникахъ, 2 вид., К., 1889. Остроумовъ Введение въ православное церковное право, Харьк., 1893. Вкінці — посмертний курс Павлова: Курсъ церковнаго права, 1902.

Памятки давнього руського канонічного права видав пок. Павлов — Русская историческая библиотека, VI (1880). Сюди одначе не увійшли ані церковні устави князів (видані в курсах Макарія, Голубінського і в Хрестоматії по ист. рус. права. В.-Буданова, т. I), ані деякі інші пам'ятки. Доповненням служать видання того ж Павлова: Первоначальный славяно-русский Номоканонъ, Казань, 1869, Книги законныя содержащія византійскіе законы, вешледѣльскіе, уголовныя, брачныя и судебныя, Спб., 1885, Неизданный памятникъ церковнаго права XII в. (Правила еп. новгородського Ілі — Ж. М. Н. П. 1890, X). Нове видання: Goetz Kirchengrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands, 1905 (Kirchengrechtliche Abhandlungen hrsg. von Stutz, Stuttgart, 18—9) містить окрім витягу з Курса Павлова Правила м. Іоанна, Вопросання Кирика і Правила еп. Ілі з коментарем.

Спеціальніші праці (важніші) — в давнішпх: Амвросій Історія російської ієрархії т. I—VI, Мва, 1807—15. Рудневъ — Разсужденіе о ересахъ и расколахъ въ русской церкви со времени Владимира В., Мва, 2 вид., 1840. Евгений Описаніе кієво-софійскаго собора и кієвской ієрархії, К., 1825. Розенкаинфъ Обозрѣніе коричей книги, Спб., 2 вид. 1839. Соловьевъ — Взглядъ на состояніе духовенства въ древней Руси (Чтенія моск. 1846). Зеринъ Объ отношеніи константинопольскаго патріарха къ русской ієрархії, 1846. Неволннъ — О пространствѣ церковнаго суда въ Россіи до Петра В., Спб., 1847 (потім в Полном собраніи сочиненій т. VI). Калачевъ — О значеніи коричей въ системѣ русскаго права (Чтенія моск. 1847 т XVI). Любимовъ О способахъ содержанія духовенства, 1851. Казанскій — Історія православнаго русскаго монашества, М. 1855. Бѣляевъ Объ общественномъ значеніи христіанской церкви на Руси — Ж. М. Н. П., 1856. VII. Лохвицкій — Очеркъ церковной администраціи въ древней Руси — Русскій вѣстникъ, 1857. И. С. — О церковномъ судоустройствѣ въ древней Руси — Чтенія московскіе 1865, I.

Новіші праці: Т. Барсовъ — О церковномъ судѣ (Христ. Чтеніе 1870), його ж Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквію. Спб., 1878 (досить слаба, більш компілятивна праця). До сеї ж справи іще: Павловъ — Теорія восточнаго папизма (Православ. Обозрѣніе 1879, XI і XII). Никольскій — Учрежденіе патріаршества въ Россіи

(Хрисіан. Чтеніє, 1879). Далі — А. Лебедевъ — Объ избраніи въ епископскій савъ въ древней вселевской и русской церкви (Р. Вѣстникъ 1873, IX). Малышевскій — Киевскіе церковные соборы (Труды кiev. дух. ак. 1884, XII). Калвиниковъ Митрополиты и епископы при Владимирѣ Св. *ibid.* 1888). Рыбинскій Киевская митрополичья кафедра съ пол. XIII до конца XVI в. (*ibid.* 1891, I). С. Терновскій Участіе древне-русскихъ архіереевъ въ дѣлахъ общественныхъ (Труды кiev. ак. 1870). Строевъ Списки іерарховъ и настоятелей монастырей рос. церкви, 1877, Н. Д. Іерархія всероссійской церкви отъ начала христіанства, 1892. Звѣрпнскій В. Матеріаль для историко топографическаго наслѣдованія о православныхъ монастыряхъ въ Россійской имперіи, Спб., 1890. Васильевъ Історія капопизаціи русскихъ святыхъ (Чтенія моск. 1893, III). Голубинскій Історія капопизаціи святыхъ въ русской церкви — Богослов. Вѣстникъ 1894 і осібно (критика і доповнення до праці Васілева). Горчаковъ О вешельныхъ владѣніяхъ всероссійскихъ митрополитовъ, патріарховъ и св. синода, Спб., 1871. Суворовъ — Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Яросл., 1888, критика Павлова на неі: „Мнише слѣды“ і т. д., 1892, відповідь Суворова: Къ вопросу о западномъ вліянніи на древне-русское право, 1893 і Vondrak Zachodnio-europejskie postanowienia rokutne w języku cerkiewno-słowiańskim (Rozprawę wydz. fil. т. XL, 1905).

Окрім того огляди церковного устрою й життя в вагальних курсах — Соловйова (т. III гл. 1), Бестужева-Рюміна (с. 228 і далі), Іловайского (I гл. X і IX), Ключевского (I гл. XV), Рожкова (I гл. V), і курсах історіи права Леонтовича (I, 1889) і Ясинского (Лекціи по ви́шней історіи русскаго права, I, К. 1898) — про руські церковні устави. Книга для чтенія по рус. історіи під ред. Д.-Запольского (статя редактора). Короткий огляд історії давньої руської церкви ще у Пелеша *Geschichte der Union*, I. Про релігійність і церковність — далі, в гл. IV.

Окрім православної церкви чималу літературу має організація в давній Русі церкви католицької. Головною працею в сій справі виставала до недавна основна розвідка Райфенкугля (Karl Reifenkugel) *Die Gründung der römisch-katholischen Bisthümer in den Territorien Halicz und Wladimir, ein Beitrag zur Geschichte dieser Territorien im XVI Jhrh.* (Archiv für österreichische Geschichte т. 52, 1875). Тепер явила ся праця В. Абрагама (Wl. Abraham): *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi*, т. I, 1904 — до польсько-литовської унії; вона дуже старанно слідить зносини Русі в католицькою церквою й сліди католицтва й католицької церковної організації. Інші праці мають лише другорядне ввачінне: Петрушевичъ *Историческое извѣстіе о церкви св. Навтелеймона*, 1881 (гл. VII: Кто прислалъ оо. Францискановъ и оо.

Доминикановъ на Русь и якая была нѣзъ дѣятельность). К. Stadnicki — O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich łać. obrz. na Rusi Halickiej i Wołyniu, Льв., 1882. Dobszewicz Wiadomość o biskupstwie kijowskiem rzymsko-katolickiem, Гнезно, 1883. Филевичъ Борьба Польши и Литвы-Руси, 1890 (гл. III). Wojciechowski Szkice historyczne jedynastego wieku, 1904.

24. Галицька і литовська митрополія (до с. 269 і далі).

Справа галицької й литовської митрополії була висвітлена недавніми лише часами, а перед тим в сій питанню була велика неясність — див. нпр. Історію церкви м. Макарія т. IV (1886) с. 310—11, де він зовсім вимагає галицьких митрополитів початку XIV в., або ще новіший Курс ц. пр. Суворова, де він іде за Макарієм (I с. 139). Початок докладніших студій дала доперва розвідка Гельцера Beiträge zur russischen Kirchengeschichte (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1892). Вона викликала основну студію пок. проф. Павлова О началѣ галицкой и литовской митрополій и о первыхъ тамошнихъ митрополитахъ по византийскимъ документальнымъ источникамъ XIV вѣка (Русское Обозрѣніе 1894, V і особно. Виводи Павлова знову переглянув І. Тіхоміров у розвідці: Галицкая митрополія, церковно историческое исследование, Спб., 1895 (з часоп. Благовѣсть, додаток до час. Русская Бесѣда). Користуючи ся з праці Гельцера (але не знаючи згаданих розвідок Павлова і Тіхомірова, і взагалі з повним незнаннем російської наукової літератури) описав потім початки галицької й литовської митрополій проф. Фіалек — Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie (Kwartalnik historyczny 1896, III). До літератури належать окрім вгаданих курсів Макарія і Суворова ще: Петрушевичъ О галицко-руськихъ митрополитахъ — Гал. историч. сборникъ, III, Pelesz Geschichte der Union I, 380—90 (обидва за справжешнього галицького митрополита вважають тільки Ніфонта); Карповъ Очерки изъ исторіи церковной іерархіи — Нѣскольکو словъ о галицкой митрополіи въ XIV ст. — Чтенія московскіи 1864, III; Васильевскій — Записи о поставленіи русскихъ епископовъ (Ж. М. Н. П. 1888, II); Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси, гл. III („Дѣла церковныя“) — відкидає зовсім реєстр Кавирира¹⁾; Кунік — в петербургскім збірнику статей про останніх галицьких князів (зає вийти) с. 130—1; Голубинскій — Исторія рус. церкви т. II с. 97, 126, 147, 154, 157 (злучує галицьку митрополію

¹⁾ В поглядах пок. Пелеша, що боронив особности галицької митрополії, він бачив навіть якісь спеціальні „соображенія“ (с. 142). Пять літ пізніше російські ортодоксальні учені прийшли до виводів далеко зьміліших від Пелешевих!

в литовською, як то робив і Павлов перед виданням праці Гельцера — Рус. ист. биб. VI с. 16).

Головне наше джерело — каталог епархій царгородського патріархату в часів Андроніка Старшого під ч. 81 каже так: πα'. ὁ Γαλιτίζης. αὕτη ἐπίσκοπὴ ἐξ ἀρχῆς οὕσα τῆς μεγάλης Ῥωσίας ἐτιμήθη εἰς μητρόπολιν παρὰ τοῦ αἰοδιμοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος ἐπὶ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυρίου Ἀθανασίου ἐν ἔτει ρσσιὰ τῆς γ' ἐπιμεθήσεως — так читається в ньому в найстаршій кодексі (Шарнякiм) в XIV в. Трудність тут робить „3 індикт“, що не сходиться з 5811 р., а вказує на рік 1305. Але в огляду, що у всіх кодексах читається згідно 1303 р., а індикт (також з згідно) є не у всіх, дослідники всі жертвують індикт дати року. Приписка до цього тексту в тiм же кодексі вичисляє катедри сеї митрополії в тiм порядку, який я подав в тексті (див. її в Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 15 і у Гельцера с. 253).

Грамота Казимира (Miklosich et Muller Monumenta Graeca — Acta patriarchatus Constantinopolitani I. 577 і Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 125, текстувальні замітки Куїна в згад. збірнику, 128—9 і 161—2) вичисляє галицьких митрополитів в такому порядку: πρῶτος ἦν μητροπολίτης τῆς ὑμῶν ἐυλογίας (за згодою патріарха) ὁ Νίφων, δεύτερος μητροπολίτης ὁ Πέτρος, τρίτος μητροπολίτης ὁ Γαβριήλ, τέταρτος μητροπολίτης ὁ Θεόδωρος — οὗτοι πάντες ἦσαν εἰς αὐτὸν τὸν θρόνον τῆς Γαλιτίζης. Новіші дослідники справедливо привносять, що сеї каталог, очевидно — опертий на поданих Казимиру відомостях від галицького боярства й духовенства, мав всі права на довіру.

З не-грецьких джерел про справу галицької митрополії згадує по-біжно тільки Житие м. Петра, владжене м. Кипріяном; говорючи про поставлення Петра митрополитом, воно згадує: „князь же Волинсвіа веши совѣщаетъ совѣтъ не благъ, восхотѣ галицескую епископію въ митрополію претворити“ (Степенная книга I. 414). Тут таким чином проєкт утворення галицької катедри кладеться на часи по смерті м. Максима († 1305), і се було аргументом для м. Макарія й ин. викидати м. Ніфонта в ряду митрополитів.

Гельцер (а за ним і Фіалек) думали, що згаданий в реєстрі Казимира Петр митроп. галицький був особою особою від Петра митрополита „всеї Руси“. Але як справедливо виказав Павлов, таке припущення можливо тільки при незнанні московських джерел. Житие Петра, написане якимсь сучасником (т. зв. Прохорове, вид. у Макарія, т. IV, дод.), і півнійше — Кипріянове (в Степенній книзі т. I) показують зовсім ясно, що митрополит всеї Руси Петр був висланий в Царгород від галицького князя, очевидно — як кандидат на галицьку митрополію, близько коло часу смерті м. Максима, а потім був митрополитом кievсько-володимир-

ським. Хіба б припустити, що галицько-волинський князь, помиливши ся в своїх плянах на сїм Петрі, виставив ще другого Петра на митрополію, але се вже буде ванадто гипотетично.

25. Література суспільного устрою давньої Русі (до с. 30 і далі).

Огляд суспільних верств містять вичислені вище (на с. 538) загальні курси (особливо Юридическія Древности проф. Сергєєвича, т. I). Окрім того спеціальніші статі: Каченовскій — О смердахъ (Вѣстникъ Европы 1829, VIII). Бѣляевъ — Города на Руси до Монголовъ (Ж. М. Н. П. 1848). Михайловъ Історія состоянія городскихъ обывателей въ Россіи съ самыхъ древнѣйшихъ временъ до настоящаго времени, Мва, 1849. Плошинскій — Городское или среднее состояніе Русскаго народа отъ начала Руси до новѣйшихъ временъ, Спб., 1852. Аксаковъ — О состояніи крестьянъ въ древней Россіи (Сочиненія, I). В. Мстиславскій — Огнищанинъ и князь мужъ или слѣды быта древнихъ славянскихъ князей въ Р. Правдѣ (Чтенія моск. 1860, IV). Бѣляевъ — Крестьяне на Руси, 1860, 2 вид. 1870, Мва. Самоквасовъ — Древніе города Россіи, Спб., 1873. Затыркевичъ О вліяніи борьбы между народами и сословіями на образованіе Русскаго государства въ домонгольское время (Чтенія моск. 1873). Загоскинъ — Очерки организаціи и происхожденія служилого сословія въ до-петровской Руси, Казань, 1876. Кальпевъ — Значеніе крестьянъ въ русскомъ обществѣ во времена Р. Правды, Одеса, 1879. Мрочекъ - Дроздовскій — Исслѣдованія о Русской Правдѣ, II, додатки, 1886 (Чтенія московскіи, 1886, I: дод. II — гридь, IV — ігогі, VII — мужі, VIII — огнищане і земські бояре (автор думає, що огнищане в початку означали земську аристократію, як і бояре), XIV — смерди). Його ж — О древне-русской дружинѣ по былинамъ, Мва, 1897. М. Грушевскій — Галицьке боярство XII—XIII в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XX, 1897 і Розвідки й матеріали до історії України-Руси, III). Др. М. Кордуба — Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до пол. XIII ст. (Записки Н. т. ім. Ш. т. XXXII, 1899).

26. Ігогі, сябри і закупи (література).

Про ігогів дав. особливо Мрочекъ - Дроздовского Исслѣдованія о Р. Правдѣ, II дод. IV (Чтенія московскіи, 1886, I), Рус. Юрид. Древн. Сергєєвича I с. 263 і далі, В.-Буданова Обзоръ с. 379. Про сябрів особливо: Лаппо-Даниловскій Критическія замѣтки по історіи народнаго ховайства въ Вел. Новгородѣ и его области, за IX—XV в. Спб., 1895, Лучицкій Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ, 1889, I—II і осібно), Сергєєвичъ Древности рус. права III с. 69 і далі; але всі ці дослідники виходять в пізнійших звісток про сябрів, де се слово значить просто „спільника“, і навіть в найновійшій

праці д. Сергєєвича поминено текст Посланія Клима, що дає новітнє внакше освітленне справі.

Про закупів див. особливо Сергєєвича Юрид. древи. I с. 176 і далі, тут же перегляд літератури с. 184—5, окрім того В.-Буданов Хрестоматія I⁴ с. 58—61, і Обзор³ с. 38, Б'яляевъ Крестьяне на Руси² с. 13 і далі, Хлѣбниковъ Общество и государство с. 242 і далі, Рожковъ I с. 57—60, Дебольскій с. 85 і далі.

Що до значіння слова „закуп“, то одні дослідники як Мейеръ — О правѣ валога с. 225, Неволинъ — Історія гражд. вак. V 147, Чичеринъ Опыты с. 144, В.-Будановъ (Хрестоматія I. с.), Рожковъ, Ясинскій (як више), в закупництві бачать позичку, забезпечену особою довжника; иньші як Рейц, а в новітших Сергєєвіч, Дебольскій — наем. Але нема причини робити з сього ділеми: Кар. 65 показує, що практикувало ся відроблюванне грошевих сум фізичною роботою; те-ж саме виходить і в Кар. 122, де говорить ся про відроблюванне грошей в більших речинцах (Сергєєвіч розуміє се тільки про оден рік, але „но оже не доходятъ годъ“ вначить взагалі — „не пробуде в роботі цілого часу“). З другого боку, як підніє я в тексті, плата при наймі давала ся вперед (з гори), отже обидві форми закупництва сходили ся дуже близько.

В.-Буданов, за ним Ясинскій пробували ствердати свій погляд пізнійшим уживаннем терміну в праві в. кн. Литовського — В.-Будановъ Черты семейнаго права і Обзоръ³ с. 38, Ясинскій Закупы Рус. Правды и памятниковъ западно-русскаго права (ювілейний вбірник В.-Буданова); але розумієть ся не можна на тій підставі, що в зібранім документальнім матеріалі XVI в. він означав застав, виводити, що і закупництво XI—XII було тільки заставом і більше нічого.

27. Економічні відносини. Гроші (до с. 333 і далі).

Старша література для економічних питань, якими ми тут займали ся, не дає майже нічого; а неї велику популярність має й досі книга Аристова Промышленность древней Руси, 1866, але се систематика письменних джерел про господарство, промисли і ремесла та торгівлю, і до тих питань, які нас тут интересують, дає мало. Займав ся ними Хлѣбниковъ в книзі Общество и государство въ домонгольскій періодъ 1872, але виводи його дуже часто фантастичні. Останніми часами сам справам присвячуєть ся більше уваги; див.: Ключевскій Курсъ русской исторіи I, passim; Сергєєвичъ Древности русскаго права т. III; Рожковъ Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія, I; його ж: Городъ и деревня въ русской исторіи (Краткій очеркъ экономической исторіи Россіи), 1902 (коротко викладає ті ж гадки, що новітше розвинені в Обзорі); М. Покровскій: Отраженіе економическаго быта въ Р. Правдѣ (Русская исторія під ред. Сторожева, I, Мва, 1898), Изгвозъ Экономі-

ческія основи інститута наслѣдованія по Русской Правдѣ (Науч. Обзор. 1899, X); іще розвідки: Блюменфельдъ О формахъ землевладѣнія въ древней Руси, Одеса, 1884 (з Записок одеського університету); Багатуровъ Личныя и поземельныя права въ древней Руси, 1886; Лаппо-Данилевскій Критическія выѣтки по исторіи народнаго хозяйства въ В. Новгородѣ и его области за IX—XV вв., 1895.

Староруська монетна система має велику літературу; докладний показчик її до р. 1882 у Толстого Древнѣйшія рус. монеты; перегляд важнѣйших поглядів у Черепніна як нижше. З давнѣйшої спеціальної літератури важнѣйше: Krug Zur Münzkunde Russlands, 1805. Историческій опытъ о древнихъ русскихъ монетахъ и кожаныхъ деньгахъ, Мва, 1831, 2 вид. 1884. Каченовскій О кожаныхъ деньгахъ — Ученыя Зап. моск. унив. 1835. Бѣляевъ Очеркъ исторіи монетной системы на Руси — Чтенія москов. 1846, III. Казанскій Исслѣдованіе о древней русской монетной системѣ въ XI, XII и XIII вѣкахъ (Записки археол. общ., III, 1851). Заблоцкій о цѣнностяхъ въ древней Руси, Спб., 1851. Погодинъ — Исслѣдованія, т. VII, 1856. Прозоровскій Монета и вѣсъ въ Россіи до конца XVIII вѣка, Спб., 1865 (Записки археологическаго общества т. XII) — книга що довго уважала ся основною до сих питань, але в ній археологічний матеріал майже зовсім поминено; його ж: Куны (Извѣстія археол. общ. VII) і О кунныхъ цѣнностяхъ (Сборникъ археол. вѣст., IV, 1886). Мрочекъ-Дроздовскій Опытъ изслѣдованія о деньгахъ Русской Правды, Мва, 1881 (з Зап. университета). Усовъ О древнихъ русскихъ деньгахъ по Р. Правдѣ — Древности моск. археол. общ. IX, 1883. Святловскій Прижитивныя деньги и эволюція древне-русскихъ денежныхъ системъ (Народное Хозяйство, 1900, I, II, VI). Богато займаєть ся старою монетною системою Ключевскій в своїм курсі. Вкінці цікава праця А. Черпнина О кievскихъ денежныхъ гривнах (Труды XI археол. сѣзда), пробує перенести центр ваги на археологічний матеріал; але сей останній в сього становища дуже мало досліджений (між иньшим нічого майже не зроблене для докладнѣйшої хронології находок в гривнах в границях X—XIV віків). Література давніх руських монет вказана була у нас в I т. пр. 61; одначе вони досі майже не були студійовані зі становища монетної системи.

28. Література староруського права й його джерел (до с. 352).

Спеціальна література умов з Греками подана в I т. прим. 57; додати належить іще нову розвідку А. Лонгинова: Мирные договоры Русскихъ съ Греками, заключенные въ X вѣкѣ (Записки одес. общ. XXV, 1904). В оцінці відносин руських і грецьких елементів в сих умовах найдалше іде д. Сергєєвіч, заперечуючи майже всяке вичинне

сих умов для пізнання руського права (розвідка його передрукована в новім виданню Лекцій, 1903).

Література Руської Правди і взагалі давнього руського права дуже велика й не перестає зростати, завдяки тому, що се увійшло в програму курсу „русского права“ в російських університетах. Студії розпочалися в середині XVIII в., коли російський історик Татіщев віднайшов коротку редакцію Правди і 1738 р. передав її з своїми коментарями (де в чім інтересними) петербурській академії. Там одначе вона не ввернула з початку уваги на себе, і тільки 1767 р. видав її Шлецер під титулом: „Правда Русская, данная въ одинадцатомъ вѣкѣ отъ в. кн. Ярослава Владимировича и сына его Изяслава Ярославича“, а Струбе де Пірмон (Strube de Pyermont) взяв її під увагу в своїй академічній промові Discours sur l'origine et les changements de lois russiennes, 1757. Після того до кінця XVIII в. Рус. Правда (коротша і ширша) була видана ще п'ять разів (видання сі й дальші вичислені в Хрестоматії В.-Буданова I⁴ с. 86).

З видань 1-ої пол. XIX в. мали більше значіння — Раковецького (Prawda ruska, т. 1 і 2, 1820 і 1822, на підставі кількох кодексів, в коментарем, де ся памятка поставлена була в зв'язку з законодавчими памятками інших слов'янських народів), Дубенського (Русскія Достопамятности, II, 1843), Тобіна (Tobien Kritische Ausgabe der Prawda Ruskaia, 1843, Die Prawda Russkaia, das älteste Rechtsbuch Russlands 1844, Sammlung kritisch-bearbeiteten Quellen der Geschichte des russischen Rechts, 1844).

Але ці видання стратили своє значіння, коли 1846 р. Мик. Калачов видав під титулом: Предварительныя изслѣдованія служащія для полнаго объясненія Русской Правды, збірний текст її опертий на п'ятдесяті кодексах: в основу положено найстарший — Синодальний кодекс, і до нього подані варіанти. Се видання (вдруге передруковане 1880 р.) зісталося досі підвалиною для всяких текстуальних студій, рівнож і прийнятий Калачовим поділ на параграфи досі прийнято загально, хоч він і не завжди щасливий, а ще менше щасливий був плян видання Правди в Изслѣдованіях, бо параграфи її автор подає в своїм власнім систематичнім порядку. Сю недостачу він поправив, видавши на другий рік чотири типові кодекси (по його класифікації) осібю, під титулом: Текстъ Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій, 1847 (нове видання 1881).

Сі видання Калачова зісталися основними й досі, хоч його поділ кодексів на чотири категорії відповідно характеру тих памяток, де сі кодекси переходили ся, не удержав ся, як зовсім випадковий: вернулися до поділу Тобіна на коротшу й ширшу редакцію, а до них прилучила

ся відкрита Калачовим ще третя — скорочена редакція. З пізніших текстуальних видань треба віднести видання Троїцького кодексу ширшої редакції (досить важного — Сергєєвич нпр. признає його найблизшим в усіх до архетипа), разом в двома иньшими, в книзі Собрание важнѣйшихъ намятниковъ по исторіи русскаго права Утіна в Лазаревскаго, 1859. Далі Ислѣдованія о Русской Правдѣ Мрочекъ - Дроздовскаго, I—III, Мва, 1881—92, де видано кілька кодексів. Христоматія по исторіи русскаго права Владимирскаго-Буданова, кн. I, 1-е вид. 1872, — виданне коротшої і ширшої редакції (кодекси Академічній і Карамзинській) в цінним коментарем: се дуже користний підручник для кожного, хто береть ся до студійовання пам'яток давнього руського права; (иньша христоматія: Сѣверскій Памятники древне-русскаго законодательства, 1893). Вкінці Сергєєвичъ Русская Правда въ четырехъ редакціяхъ, Спб. 1904 — тексти, в новим поділом на параграфи, в деякими варіантами, без коментара. В нашій літературі в виданне Руської Правди ширшої редакції (Карамзинський кодекс в Христоматії Буданова, в руським перевладом), зроблений дром К. Левицьким в Правничій часописи т. У і осібю (1895).

Наукове обробленне Руської Правди і взагалі давнього руського права починаєть ся працями дорпатських профєсорів, вихованих в німецькій правничій науці — Еверса (головно *Das älteste Recht der Russen*, 1826), Рейца (*Reutz Versuch über die geschichtliche Ausbildung der russischen Staats- und Rechtsverfassung*, 1829, російський переклад Морожкіна 1836 р. п. т. *Опытъ исторіи російскихъ госуд. и гражд. ваконовъ*, в додатком розвідки перекладчика про Руську Правду) і Тобіна (окрім що йно названого ще *Die Blut-Rache nach dem alten russischen Rechte*, 1840 і *Взглядъ на основныя начала русскаго уголовного законодательства*, 1847).

З дальшого вгадаю теж тільки важнїше (дрібнїша література вказана у Загоскіна *Наука исторіи русскаго права*, Казань, 1891 і Леонтовича *Исторія русскаго права*, I, 1902, Варшава). Такі насамперед праці Неволїна, зібрані в Собранії сочиненій його (особливо *Исторія російскихъ гражданскихъ ваконовъ*, 1851), праці Кавелїна (в них особливо: *Взглядъ на юридическій бытъ древней Руси*, 1846, і *Взглядъ на историческое развїтіе русскаго порядка законного наслѣдованія*, 1860, передр. в Собранії сочиненій). Беляєва *О наслѣдствѣ безъ завѣщанія*, 1858, і Лекції по исторіи русскаго законодательства (видані по смерти його 1879 р.). Демченка *Историческое ислѣдованіе о показаніяхъ свядѣтелей по рус. праву*, 1859, і його ж *Существо наслѣдства и призваніе къ наслѣдованію по рус. праву*, К., 1877. Никольскаго *О началахъ наслѣдованія по древнему русскому праву*, М., 1859, і його ж *Объ основныхъ моментахъ наслѣдованія*, 1871. Ланге *Ислѣдованіе объ уголов-*

ножь правѣ Русской Правды, 1860. Власевъ О вмѣненіи по началамъ теоріи и древняго р. права, М., 1860. Грццо Участіе общины въ судѣ по Р. Правдѣ (Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній, 1863, т. V). Мстиславскій О поклепной вирѣ пп. понятіе объ обвинительномъ процессѣ по Р. Правдѣ (Юрид. Журналь, 1861). Чебышевъ-Дмитріевъ О преступномъ дѣйствіи по русскому до-петровскому праву, Каз., 1862. Леонтовичъ — Русская Правда и Лптовскій Статутъ, К., 1862. Алексѣевъ Имущественныя отношенія супруговъ по др. русскому праву, 1868 (Чтенія московскія), Дювернуа Источникъ права и судъ въ др. Россіи, 1869. Hube Historia prawa karnego guskiego, 1870. Цитовичъ Исходные моменты въ исторіи русскаго права наслѣдованія, 1870. Станиславскій Разграниченіе гражданскаго и уголовнаго судопроизводства въ исторіи р. права (Ж. М. Н. П. 1873). Пихно Историческій очеркъ мѣръ гражданскаго взысканія по р. праву, 1874. Загоровскій Историческій очеркъ займа по русскому праву до конца XIII ст., 1875. Ведровъ О денежныхъ пеняхъ по Р. Правдѣ, сравнительно съ законами салическихъ Франковъ, М. 1877. Тарасовъ Личное задержание. Полицейскій арестъ въ Россіи, 1877. Тальбергъ Насильственное похищеніе имущества по р. праву (разбой и грабежъ), Спб., 1880. Бѣлогрпцъ-Котляревскій О воровствѣ-кражѣ по русскому праву, К., 1880. Мрочекъ-Дроздовскій Исслѣдованія о Русской Правдѣ, I—III, М., 1881—92. Бараць О чужеземномъ происхожденіи большинства русскихъ гражданскихъ законовъ, 1885. Соболевскій Языкъ Русской Правды (Ж. М. Н. П. 1886, IV). Бобровскій Преступленія противъ чести по русскимъ законамъ до нач. XVIII в., Спб., 1889. Загоскинъ Очеркъ исторіи смертной казни въ Россіи, Каз., 1892. Еспшовъ Поврежденіе имущества по русскому праву, Спб., 1892, його ж Святотатство въ исторіи русскаго законодательства, Варшава, 1893. П. Рудневъ О духовныхъ завѣщаніяхъ по русскому гражданскому праву въ историческомъ развитіи, К., 1895. Никоновъ Поручительство въ его историческомъ развитіи по русскому праву, Спб., 1895. П. Бѣляевъ Очеркъ права и процесса въ эпоху Русской Правды, Мва, 1895, його ж Специальное назначеніе судей и судебная грамота въ древне-русскомъ процессѣ (Сборникъ правовѣднѣя, VIII, 1897), його ж Анализъ нѣкоторыхъ пунктовъ древнерусскихъ завѣщаній, Мва, 1897, його ж Первичныя формы завѣщательнаго распоряженія и назначенія душеприказчиковъ въ древнемъ русскомъ правѣ (Журналь Мин. Юст. 1901, VI, IX), його ж Источники древнерусскихъ законодательныхъ памятниковъ (ibid., 1899, XI і 1900, X). Рожковъ Очерки юридическаго быта по Русской Правдѣ (право карне, цивильне і процес), автор скріяз наводить гадки попередніх дослідників в кожній справі, так що статі його, хоч важко написані, дуже наручні для обаяножнення

в сучасним станом поодиноких питань, — Ж. М. Н. П., 1897, 11 і 12). Ясинський Лекції по ви́шней історії рускаго права, К., I, 1898. Кокорудв Взаємини між староруськими законодавчими пам'ятками (Сиравод. акад. гімн. 1898—9). Товстолѣсъ Сущность залога въ историческомъ развитіи по древнему русскому праву (Ж. М. Ю. 1898, X, 1900, X і XI). Шершеневичъ Історія кодифікаціи гражданскаго права въ Россіи (Уч. Зап. казан. унив. 1899, I). Сергѣевичъ Русская Правда и ея списки (Ж. М. Н. П. 1899, I, увійшла в друге видання його Лекцій) і вступна розвідка при виданню текстів (як вище). Дебольскій Гражданская дѣеспособность по русскому праву, 1903. Ключевскій Курсъ рус. історіи I гл. XIII—XIV (про походження Р. Правди і характер її постанов — теорія, що се кодекс, владжений в церковних кругах). Шмелевъ Судъ въ эпоху Р. Правды і Происхождение и состав Р. Правды (популярні статі — Книга для чтевія по рус. історії під ред. Д.-Запольского, I, 1904). Максшейко Русская Правда и литовско-русское право (Сборникъ учениковъ В.-Буданова, 1904, пор. ної ваіткі в Записках Н. тов. ім. Шевченка т. LXII). Павловъ-Сильванскій Символизмъ въ древнемъ русскомъ правѣ (Ж. М. Н. П. 1905, VI).

29. Питанне про рецепцію в староруськім праві (до с. 357).

Рецепція скандинавського і взагалі германського права, як я сказала в тексті, тепер стратила кредит і навіть часами вповні ігноруєть ся дослідниками. З сучасних істориків руського права нпр. В.-Буданов зовсім відкидає її — Обзоръ³ с. 104, пор. його Христоматию I⁴ с. 26—7, 29. Обережнійше висловляєть ся Сергєєвич — він допускає вплив скандинавського права через варяжських судій (Лекції³ с. 83), підносить, що „одиниці викупа“ (compositio) Правди подекуди однакові з германскими, і припускає, що вони могли взяти ся в скандинавського права; слово вира „може бути що не славянське, а германське“ (ib. с. 385); з тим усім він одначе вістаєть ся тільки при обережних припущеннях і даючи візантійському праву, як джереду Правди, самостійне місце, і деталічно досліджуючи можливі візантійські запозичення, зовсім не робить сього що до скандинавського права. Ще загальнійше, ставить питання нпр. Ключевскій (ор. с. с. 268); у нього „русскій закон“ кодифікований в Р. Правді має „отдаленные корни въ народныхъ обычаяхъ варяжскихъ и славянскихъ“, але емодіфікований пізнійшою еволюцією міського життя і впливами християнства. Скандинавське право при такім поставленню справи стає чимсь вповні теоретичним, недослідженим, в що так само можна вірити, як і заперечити.

З поміж подібностей в композиціях з германським правом особливо піднесена була здавна плата трох гривен за уживанне чужого

коня без дозволу властителя (Ак. 11): як раз кару 3 марок за се має ютляндське право (кодифіковане пізніше). Але три гривни — се такса дорожнього коня (княжого) — Кар. 41, кара ж за уживання чужого коня без дозволу є і в екльові Льва і Константина. Вагалі ж коінцидєція таких чисел як 3, 7, 12 вовсім нічого не може довести. Що до вири, то подібність з німецьким Wehrgeld дійсно кидаєть ся в очі, але з другого боку вказують на вир — кров у финських мовах; до того треба заприїтати, що в найдавнійшій Правді, складаній в часи найбільшої сили скандинавського елемента на Русі, сього слова нема. Ріжниці між німецьким і руським правом на пункті вири вияснєв уже кнївський професор Іванішев в своїй дисертації О платѣ за убійство въ древнемъ рускомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германскою вирою, 1840 (передр. в Сочинєніяхъ). Загалом же взявши в цілім сїм питанню замало звертали увагу на можливости спільного походження певних правних понять у славянських і германських племен, вагалі найбільше зближєних в сфері культури між собою. Ляйст в своїх дослідах над індоевропейським правом дуже справедливо положив натиск на те, що певні подібности староруського права з германським, латинським й ин. знаходять своє об'ясненне в спільности основних правних понять індоевропейських племен, і з сього становища знаходить своє об'ясненне й спеціальна близькість староруського права до германського (Leist Altarisches jus civile II с. 232).

Сю точку не треба спускати з ока і при слідженню подібностей староруського права і з римо-візантійським. Що більше. Не треба спускати з очей сильного пословянщення Візантії й можливости сильних впливів на її пізніше право словянського звичайового (такі можливости підношено уже в літературі). Як раз аналогії в Рус. Правдою вказують ся переважно в пізніших кодексах — Екльові, Прохироні, що стоять більше на ґрунті нового звичайового права, як *leges barbarorum*, а не старого римського. Тому в кождім осібнім випадку треба добре застановити ся, чи дійсно маємо вплив тих кодексів, а не аналогію руського права з славянським звичайовим правом Візантії. А сього новіші дослідники, що ваймають ся такими аналогіями, не роблять вовсім — вони ловлять подібности і годі, а справа тим часом вовсім не так проста.

Про візантійські впливи див. Дювернуа Источники права и судъ въ древней Россіи, гл. IV, його ж Изъ курса лекцій по русскому гражданскому праву, I, Спб., 1889; Поповъ О значеніи германскаго и византійскаго вліяній на русскую историческую жизнь въ первые два вѣка ея развитія (Записка моск. унив. 1871, I); Ключевского Курсъ I нпр. с. 269—70; Сергѣевича Лекціи с. 44, 466, 502 і далі.

30. Література родинного права (до с. 372 і далі).

Літературу про шлюб і родинні відносини див. в т. I прил. 46, тут тут додаю ще: Дубакінъ Вліяніе христіянства на сенеійный бытъ русскаго общества, Спб., 1880, його ж: О вліяніи Византіи на сенеійный бытъ русскаго общества (відчит, Христіянское Чтеніе, 1881, III—IV); про се також Ключевскій ор. с. і Рожковъ (Обзоръ). Староруське родинне право: А. Поповъ Объ опекаѣ и наслѣдствѣ по Русской Правдѣ (Сборникъ истор. и статист. свѣдѣній о Россіи Валуева, I, 1845). Мулловъ Русскіе законы о союзахъ сенеійственномъ (Архивъ ист. и практ. свѣд. Калачева, 1860, IV і V). Алексѣевъ Объ отношеніяхъ супруговъ къ имуществу въ древней Польшѣ и Россіи (Чтенія московскіи, 1868, II). Горчаковъ О тайнѣ супружества — Происхождение, ист.-юрид. значеніе и канонич. достоинство 50 гл. Коричей книги, Спб. 1880. Загоровскій О разводѣ по русскому праву, Харків, 1884, його ж: О незаконнорожденныхъ по древнему русскому праву (Журн. Мин. Юст. 1898, V). Ланге О правахъ собственности супруговъ по древнерусскому праву, 1886. Павловъ — 50 глава Коричей книги какъ историческій и практический источникъ русскаго брачнаго права, Мва, 1887 (викликане книгою Горчакова, з початку статі в Христ. Чтеній 1882 і 1883 та Трудахъ кнѣв. д. ак. 1884). Пергаментъ — Къ вопросу объ имущественныхъ отношеніяхъ супруговъ по древнѣйшему русскому праву (Ж. М. Н. П. 1894, XI). Леонтовичъ О происхожденіи сельн вообще и о ея организаціи по древнему русскому праву (Ж. М. Ю. 1900, VI, IX—X). Окрім того сюди ж належать відповідні відділи курсів історії руського права і канонічного права.

31. Література староруської штуки (до с. 422 і далі).

Перший компендіум історії староруської штуки попробував дати Новицкій в книзі Історія русскаго искусства т. I, 1898—9; се досить механічно зроблена компіляція, і поодинові її розділи мають ріжну вартість в залежности від тих монографій, на котрих автор операв ся; в огляд увійшли тільки плястичні штуки (без музики). Перед ним загальний погляд на руську штуку пробували дати Viollet le Duc *L'art russe, ses origines, ses éléments constitutifs, son apogée, son avenir*, Париж, 1877 — але староруська штука тут не відграничена від шпанійшої великоросійської. Проф. Соколовскій в статі *Bizantium et Rus* (1888, передр. в його книжці *Studia i szkice z dziejów sztuki i suwilizacyi*, I, 1899) також пробував дати загальний погляд на неї, але вона оперта на досить перестарілі матеріалі. Коротка, популярна статя Айналова: *Искусство Киевской Руси* (Книга для чтенія по рус. ист. під ред. Д.-Запольского, 1904) — не обіймає всіх галузей штуки; його ж: *Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искусства* (Отчетъ петерб. унив. ва

1903 г.) — мало вартний відчит, що містить багато натягненого і хибного (див. рецензію в Записках Наук. тов. ім. Ш. LXII).

Монографічно заступлені поодинокі штуки не однаково. Для архітектури є загальний курс Павлінова *Исторія русской архитектуры*, Москва, 1894, але він зроблений внадто побіжно й лихо, що до давньої української архітектури спеціально. Дуже короткий і побіжний огляд Покровського: *Памятники христианской архитектуры*, особливо византійські і руські, 1901 (курс лекцій). Не стоїть на рівні сучасної науки і огляд староруської церковної архітектури Голубінського в новім виданні його *Исторія рус. церкви*, I, 2, 1904. Солідну підставу для студювання її дають натомість статі пок. ківського професора Лашкарьова зібрані в книжці *Церковно-археологическія изслѣдованія, очерки и рефераты*, К. 1898; доповненням служить його посмертна стаття про чернігівські церкви: *Церкви Чернигова и Новгородъ-Сѣверска* (Труды XI съѣзда). Окрім того статі: Лебеднцєва *О св. Софїи кїевской* (Труды III археол. съѣзда, I), Павліновъ *Спасо-преображенскій соборный храмъ въ Черниговѣ* (Зодчій, 1882, VI), його ж *Древнїя церкви Витебска и Пинска* (Труды IX археол. съѣзда, I, 1895), статі Луцкевича, Захарїєвича (зібрані в книжці проф. Шараневича *Trzy opisy Halicza*) і Шараневича (головно *Die Franciskaner-Kirche des h. Stanislaus im Halicz*) про галицькі церкви (див. про них т. II прим. 9) і нововипущена праця: K. Mokłowski і M. Sokolowski *Do dziejów budownictwa cerkiewnego na Rusi Czerwonej*, Краків 1905 — про церкву лаврівську. Потаповъ *Очеркъ древней русской гражданской архитектуры* (Древности - Труды москов. археол. общ. XIX) для українських земель не дає нічого.

До історії нашого малярства з мозаїкою разом: Софійські мозаїки й фрески видані в монументальнім виданні петербурського археологічного товариства: *„Древности російскаго государства. Кїевскій Софїйскій соборъ“*, I—IV, 1871—87. Коментарем до нього служить розвідка Айдалова и Рѣдина *Кїево-софїйскій соборъ*, Спб., 1889 (відб. з IV т. Записок петерб. археол. общества). Окрім того: Кондаковъ *О фрескахъ лѣстницъ Кїево-софїйскаго собора* (Записки археол. общества, III, 1888). Праховъ *Кїевскіе памятники византійско-русскаго искусства* (про кирилівські фрески, одинока робота — Труды москов. археол. общ. XI). Толстой і Кондаковъ *Русскія древности*, IV, 1891. Айдаловъ и Рѣдинъ *Древніе памятники искусства Кїева — Софїйскій соборъ, Златоверхо-михайловскій и Кирилловскій монастыри* (більш популярно), Харькїв, 1899 (зі Сборника харьковскаго истор.-фил. общества). По працях Кондакова, Айдалова й Рїдина стратили всяке значінне давнїші розвідки (з них важнїші: С. Крижановскаго в VIII т. Записок археол. общества, За-

кревского в його Описанії Києва, П. Лебединцева в Описанії Києво-софійскаго собора, 1882).

До історії іконописного малярства передовсім новороспочата росквітна публікація Кондакова: Лицевої іконописный подлинникъ, т. I — иконографія Ісуса Христа, Спб., 1905, з характером одначе більш практичним (для церковних малярів), але і з цінними історичними замітками. Крім того: Ровинській Історія русскихъ школъ иконописанія до конца XVII в., 1856 і нове видання 1903 р. Бўслаевъ Историческіе очерки русской народной словесности и искусства, II, 1861. Марковъ — Древнее иконописание въ Россіи — Правосл. обозрѣніе 1885; де що є в остатній (VI) кн. Рус. древн. Толстого-Кондакова. Про мініятури — Бўслаевъ *ibid.*, його ж критика на згадану працю Біоле-Ледюка в московських Критическихъ Обозрѣніи 1879, II і V (Русское искусство въ опѣнкѣ французскаго учепаго) і витяг в Archiv für sl. Phil. т. IV: Die Ornamentik in den slavisch-russischen Handschriften des X—XIV Jahrh. Бутовській Історія русскаго орнамента съ X по XVI ст., Мва, 1869—72. Стасовъ Славянскій и восточный орнаментъ по рукописяхъ древняго и новаго времени, Спб., 1884—7 (тільки таблиці, без текста), його ж Картины и композиція скрытыя въ заглавныхъ буквахъ др. русскихъ рукописей, Спб., 1884 — див. його Собраніе сочиненій, 1894. Арх. Амфилохій (Сергіевскій), Сборникъ изображеній Спасителя, Б. Матери и др. святыхъ і т. и. X—XV в., Мва, 1885.

Давня руська емаль оброблена дуже основно Кондаковим в двох капітальних працях: Византійскія емали, собраніе А. В. Звенигородскаго — Історія и памятники византійской емали, 1892, Спб. (книжка видана аматором — Звенигородским нечувано роскішно, по російськи, німецьки й французьки, але в малім числі примірників, тому неприступна, — про неї див. Записки т. XL), друга — Русскіе клады, ислѣдованіе древностей великокняжескаго періода, т. I, Спб. 1896 — роскішне видання, зроблене державним коштом і розмірно дуже дешево, але випущене в малім числі, так що вже тепер вийшло з продажі, — з дуже гарними поліхромічними рисунками. В сій остатній книзі окрім емали автор займаєть ся також і деякими партиями староруськаго юбілерства, але ані ся книжка, ані виданій за нею слїдом V т. Русскихъ древностей — Курганныя древности и клады домонгольскаго періода, Спб., 1897, де волоніцтву дано ще більше місця, далеко не вичерпують всього матеріалу, дуже багатого й різнородного. З публікацій матеріалу окрім згаданих що йно видань треба вгадати: Бобринскій Курганы и случайныя находки въ окрестностяхъ и. Снѣлы, I—II, 1887 і 1894. Леопардовъ и Черневъ Снѣжки съ предметовъ древности находящихся въ Киевѣ въ

частныхъ рукахъ, I—IV, 1890—1. Каталогъ украинскихъ древностей коллекціи В. В. Тарновскаго, К., 1898 (дуже цінна колекція в Княжої гори). Вкінці: Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко — Древности Приднѣпровья, де вип. V, 1902, присвячений спеціально староруській штуці: се досить богата збірка, а вступними замітками. Згадаю тут також свою публікацію молотівського скарба в Записках т. XXV.

По історії музики в староруські часи досі дуже мало вроблено. Згадаю праці: Ундольскій Замишчання для історії церковнаго пѣнія въ Россіи, 1846. Одоевскій Къ вопросу о древнерусскомъ пѣснопѣніи, 1864. Равумовскій Церковное пѣніе в Россіи, Москва, 1867. Арнольдъ О теоретическихъ основаніяхъ древнорусскаго церковнаго и народнаго пѣнія (Правосл. Обзорѣніе 1873, IV), Теорія древнерусскаго церковнаго и народнаго пѣнія, Мва, 1880. Металловъ Очеркъ истории православнаго церковнаго пѣнія въ Россіи, 3 вид. 1900, Москва. Смоленскій О древнерусскихъ пѣвческихъ нотацияхъ, 1901 (Памятники древн. письменности ч. CXLV). Огляди: Буліча в Енциклопедическімъ Словарі Брокгауза і Ефрона т. XXVIII, I с. 615 і далі (передруковано також в книжці: Россія, Спб., 1900). Саккети Главные моменты въ развитіи русскаго православнаго духовнаго пѣнія (Ж. М. Н. П. 1901, VIII).

32. Питанне про освіту в давній Руси (до с. 454 і далі).

З високою оцінкою давньої освіти виступив був Карамзін (т. V с. 215), але його гадки про давні школи дуже сильно скритикував Нейман в Studien zur gründlichen Kenntniss der Vorzeit Russlands вид. Еверсом, 1830. Потім звістки Татіщева приймали нпр. Соловйов Історія Россіи I с. 746—8, Бяляев Равскавы изъ русскої исторіи I с. 394—5, м. Макарій Історія рус. церкви III с. 123, Порфирьевъ Історія рус. словесности I⁶ с. 199 й ин. От нпр. до яких виводів приходив Соловйов (I с.): „маємо повне право прийняти звістку про істнованне шкіл при церквах, єпископських дворах і заведених князями своїм коштом“... і т. н. З особливими компліментами староруській освіті виступив був Шевирьов у своїй Історії русскої словесности, виходячи в звісток про християнські чесноти суспільности. На такім же традиційнім становищі став Лавровскій в своїй монографії О древнерусскихъ училищахъ, 1854: він приймав звістки Татіщева, вгададував ся про істнованне організованих шкіл при єпископських катедрах і по інших місцях, про предмети науки і т. н.

Доперва Голубінскій в Історії церкви (I, 1 с. 580 і далі першого видання), відкинувши татіщевські звістки, прийшов до виводу, що ваходи коло освіти були тільки за Володимира й Ярослава, але не удержали ся. Русь, думає він, ніяких шкіл ніколи не мала, і по якихось сьвітліjších початках за Володимира й Ярослава (такі сьвітліjší початки

автор припускає в огляду на літописні звістки та супроти появи такого Іларіона) не могла підняти ся над рівнем простої письмённости. В своїй крайности погляд Голубінського одначе не міг знайти собі загального припання. Не кажу вже, що такі ненаукові фабрикати як, скажім, Миропольского Очеркъ исторіи церковно-приходской школы (1894) і т. и., далі собі в всякої згадки про „учение“ виводять істнованне шкіл і т. и., але вже і в соліднійших працях знаходимо ни певний скептицизм для виводів Голубінського. Нпр. Никольскій в своїй розвідці про Клима Смолятича виступає, хоч і обережно, проти поглядів Голубінського (репліку Голубінського див. в новім виданню с. 848—851). Пипін у своїй Исторіи русской литературы, не зайнявши якогось певного становища у сій справі, з одного боку ніби приймає погляди Голубінського (I гл. VII), але на иньших місцях готовий признати татішевськіи звісткам значіння „преданія“ (с. 329). Владіміров (Древ. рус. литература) і його ученик Лобода (Чтенія кнѣв. т. XVII, II) також не рѣшають ся відмовити всякого значіння звісткам Татішева; ще більш рішучо приймали їх нпр. Никольскій в Пам. др. письм. ч. 114, 1896, і Лавровскій — Посланиє м. Климента, 1894, так що се викликало відправу ві сторони вступника поглядів Голубінського проф. Харламповича (Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ — Н.-лит. сборникъ Галицкой матицы, I, 1901).

В своїй Исторіи Київщини (с. 417) я прийняв в цілости критику Татішевських звісток, дану Голубінским, але признавав погляд його на староруську освіту внадто песимістичним; свій погляд я потім розвинув ширше в I вид. сеї Исторіи і повторю його без значнійших змін і сїм виданню. Як бачу, прийняв його вповні проф. Перетц в своїй статі: Образованность (Книга для чтенія по рус. исторіи, під ред. Д.-Запольского, 1904). Завважу, що в своїй недавній статі про схедеографію (як више) сам Голубінскій дещо попускає в свого погляду.

Про круг відомостей давньої Руси див. Бѣляевъ О изученіи греческаго языка въ Россіи — Прописен 1851 р., його ж О географическихъ свѣдѣніяхъ въ древней Руси. Сухолиновъ О языкознаніи въ древней Руси — Ученыя Зап. II отд. Академіи т. I, 1854. Порфирьевъ О чтеніи книгъ въ древнія времена — Православный Собесѣдникъ 1858 р., його ж Объ источникахъ свѣдѣній по разнымъ наукамъ въ древнія времена, ів. 1860. Забѣлинъ Характеръ начальнаго образованія въ до-Петровское время, 1856 — передр. в Опытахъ изученія рус. древностей и исторіи, 1872. Бобынинъ Состояніе математическихъ знаній въ Россіи до XVI в. — Ж. М. Н. Пр. 1882 і осібно 1886. Голубінскій Вопросъ о заимствованіи домонгольскими Русскими отъ Грековъ такъ называеиной схедеографіи (Извѣстія отд. рус. яв. 1904, II). Загальні

огляди у Мілюкова Очерки по історіі русской культуры II (с. 227 і далі) і у Пшпіна Історія русской словесности I гл. II і VII.

Література поодиноких підручників давньої Русі. Про історичні переклади: Сухомяновъ О древней русской лѣтописи, 1856. Оболенскій Лѣтопись Переяслава Суздальскаго (в передмові), 1851. Срезневскаго Свѣдѣнія и замѣтки о малопз. памяткахъ. Истрипъ Хронографы въ русской литературѣ (Византійскій временникъ, 1898) і Изъ области древне-русской литературы (Ж. М. Н. П. 1903—5, не скінчене). Шахматовъ Древнеболгарская энциклопедія X в. (Византійскій временникъ, 1900) і репліка Истрина: Одинъ только переводъ Псевдокаллистоена (Виз. врем. 1903). Розановъ Замѣтки по вопросу о русскихъ хронографихъ (Ж. М. Н. П. 1904, I). Истоминъ Нѣкоторые данныя о протографѣ еллинскаго лѣтописца (ib. 1904, VII).

Спеціально про Палею історичну: А. Поповъ Книга бытія небеси п земли (Палея историческая) — Чтенія московскіи 1881, I; Вєревскій Русская историческая Палея — Филолог. Зап. 1888. Про Палею Толковапу: Успенскій Толковая Палея, 1877. Ждаповъ Палея, в Київ. Универс. Изв. 1881. Михайловъ Общій обзоръ состава, редакцій и источниковъ Толковой Палеи — Варшав. Унив. Изв. 1895. Истрипъ Замѣчанія о составѣ Толк. Палеи — Извѣстія Академіи, 1896 і 1898 і Изъ области (як вище). Каріѣвѣвъ Къ вопросу о взаимныхъ отношеніяхъ Толковой Палеи и Златой Матицы, Ж. М. Н. П. 1900, II. Шахматовъ Толковая Палея и русская лѣтопись (Статья по славяновѣдѣнію, I, 1904). Истоминъ Къ вопросу о редакціяхъ Тол. Палеи (Извѣстія отд. рус. яз. 1905, I). Видано Палею в двох кодексахъ у Москві (Палея Толковая, 1892—1897) і в Издаціяхъ общества любителей др. письменности ХGIII, 1892. Остатніми часами, в дослѣдах Михайлова і Истрина переводить ся погляд, що Толкову Палею треба уважати творомъ самостійнимъ руськимъ XIII в., і в науковій літературі він знаходить все більше прихильників. Шахматов натомість доводить староболгарскій початок її. Певне рішення сього питання тимъ інтересне, що при руськимъ початку Толкова Палея дала б намъ багато знати, які перекладені твори в тім часі були ввістні на Русі.

Про Топографію Індікоплова Срезневскій Свѣдѣнія и замѣтки XI. Про Шестоднев — при виданню його в Чтеніяхъ московскихъ 1876, III (Апдр. Попова). Про Физиолог — Мочульського Происхождение Физиолога, Рус. Фил. Вѣстн., 1889, Каріѣвѣва Матеріали п замѣтки по історіі Ф. — при виданню в Издаціяхъ общества древней письменности, ХСII, 1890, Александрова Физиологъ — Уч. зап. Казан. унив. 1893, Polivka Zur Geschichte des Physiologus in den Sl. Literaturen — Archiv XV і XVIII. Про Пчолу й иньші подібні збірники повійше —

Jagič Die Menander Sentenzen in der Kirchensl. Übersetzung — Sitzungsberichte in Wien. Ak. т. 126. Speranskij Zu den Slavischen Übersetzungen der griech. Florilegien — Archiv XV і новіше: Переводные сборники изречені въ славянорусской письменности, 1904. Семеновъ Мудрость Менаандра по русскимъ спискамъ и Изреченія Исхія и Барнавы — Памятники общ. др. письм. кн. 88 і 98, його ж Древняя русская Пчела — Сборникъ II отд. Ак. Н. т. 54, 1893. Михайловъ къ вопросу о греко-византійскихъ и славянскихъ сборникахъ изрѣченій — Ж. М. Н. П. 1893. Ровановъ Матеріалы по исторіи русскихъ пчель, 1904 (Пам. др. письм. ч. 154).

33. Література перекладеного письменства в старій Руси (с. 461).

Про перекладену богословську літературу див. особливо: Срепневскій Древніе памятники Письма и языка² 1882 й його ж Свѣдѣнія и замѣтки о малонав. памятниках. Голубінскій Библиографическій обзоръ существовавшей у насъ въ періодъ домонгольскій переводной и вообще заимствованной письменности в I т. 1 кн. Исторіи Церкви. Порфирьевъ Исторія русской словесности⁶, 1897 с. 19 і далі. Пыпинъ Исторія русской литературы, т. I гл. 2 — в сих працях вказана й монографічна література, тому її не буду вичисляти. Владиміровъ Древняя русская литература, 1901, гл. 1, його ж Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст. — Чтенія кievськi, IV. Архангельскій Творенія отцевъ церкви въ древне-русской письменности — Обзорѣніе рукописнаго матеріала, Спб., 1888, Творенія отцевъ Церкви въ древнерусской письменности — Извлеченія изъ рукописей и опыты историко-литературныхъ изученій, I—IV, Казань, 1889—90. Арх. Леопидъ Библиографическія разысканія въ области древнѣйшаго періода славянскої письменности IX—X в. (Чтенія московскіи 1890. III). Пѣтуховъ Болгарскіе литературные дѣятели древнѣйшей эпохи на русской почвѣ (Ж. М. Н. П. 1893, VI). Волковъ Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнѣ-русскихъ книгахъ XI—XIV вв., 1897.

Про переклади світських повістей: Пыпинъ Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказок русскихъ, 1857; новий короткий огляд сеї літератури дав він в II т. своєї Исторіи словесности, гл. XIII (1898), а Веселовскій в Исторіи словесности Галахова, т. I³, 1894, с. 394 і далі, йогож Изъ исторіи романа и повѣсти, 1886. З спеціальної літератури що повійше: Истрия Александрія русскихъ хронографовъ — в Чтеніяхъ московскихъ 1893 і осібно, його-ж Сказаніе объ Индѣйскомъ царствѣ в Древностяхъ-Трудахъ славянскої комиссіи I, 1895 (і осібно), тамже уваги Долгова до того-ж. Веселовскій Поэма о Дигенисѣ — Вѣстникъ Европы 1875, Южно-русскія былинны, 1881—4,

Тихонравовъ Девгеніево дѣяніе — Сочиненія т. I. Jagić Der weise Akirios — Byz. Zeitschrift 1892; Потанинъ Акпръ повѣсти и Акпръ легенды — Этногр. обозрѣніе 1895; Григорьевъ — Къ вопросу о происхожденіи и редакціяхъ повѣсти объ Акпрѣ Премудромъ (юбелейный сборникъ В. О. Миллера, 1900). Франко Варлаам і Йоасаф в Записках т. VIII, X, XVIII і XX, осібно 1897. Булгаковъ Стефанитъ и Ихнилать — Изданія Общества Люб. Др. Письм. 1877—8; Смирновъ в Филологических Записках, 1879; Викторовъ Стефанитъ и Ихнилать, М., 1881; Рыстенко Къ исторіи повѣсти „Стефанитъ и Ихнилать“ въ византійской и славянорусской литературахъ, 1902 (Лѣтопись одеск. іст. філ. тов. X). Веселовскій Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврастѣ, 1872. Він же до староруських часів зачисляє перехід на Русь і повісти про Вавилонське царство — Повѣсть о Вавилонскомъ царствѣ (Славянскій сборникъ, II, 1876). Про сю повість іще Жданов — Повѣсти о Вавиловѣ (передр. в книжці Русскій былевой эпосъ, 1895).

Корпус апокрифів, які внайшли ся в українських версіях і рукописах, публікує др. Франко в Панятках укр.-руської мови й літератури, вийшло три томи (1896—1899), і сього року вийде четвертий (останній). В передмовях подані огляди літератури і вважав з ними питань. З курсів літератури апокрифічній літературі багато місця уділяють Порфіреві і Владиміров (як вище). Про апокрифи Данилового Паломника — Заболотскій Легендарный и апокрифический элементъ въ Хожденіи Данила, 1899. (Рус. Фил. вѣстн. т. 41—2). Про неповність індексів як джерела до пізнання дійсного вапаса перекладів — Тихонравова Историческій очеркъ статьи о книгахъ истинныхъ и ложныхъ (Сочиненія т. I), Каряѣва ор. с. Ж. М. Н. П. 1900, II с. 358 і далі.

Що до походження перекладної літератури (панонського, балканського, західноєвропейського) див. лінгвістичні спостереження Соболевского Церковно-славянскіе тексты моравского происхождвнія (Р. Ф. В. 1900). Къ исторіи древнѣйшей церковно-славянскій письменности (ibid. 1902), Изъ исторіи заимствованныхъ словъ и переводныхъ повѣстей (Унив. Иав. кнѣв. 1904, XI, репліка Істрина: Къ исторіи заимств. словъ, Одеса, 1905), Римскій патерикъ (Изборникъ кievскій 1904), і ряд житий, по його гадці переложених в латинського — друкує він в Іавѣстіяхъ отд. рус. яз. від р. 1903.

34. Література староруського письменства.

Загальні праці про староруське письменство — в старших: м. Евгенія Словарь писателей духовнаго чина, 1817 і 1827, Максимовича Исторія древней русской словесности, К., 1839 (передр. в III т. Сочиненій), Строева Библиологическій словарь — посм. видання в Сбор-

нику II отд. Ак. Н. т. XXIX, Филарета Обзоръ русской духовной литературы — в Ученыхъ Зап. II отд. Акад. Наук, III, 1856, Шевырева Исторія русской словесности преим. древней, I—II 1858—1866, Макарія Исторія рус. церкви т. I—III, Срезневского Древніе памятники письма и языка¹ 1882, О. Миллера Опытъ историческаго обзора русской словесности², 1865. Новіше: Голубинскій Исторія рус. церкви т. 1, 1, 1880, нове вид. 1901. Огоновскій Исторія литературы русской I, 1887 (староруська література дуже коротенько). Reinholdt Geschichte der russischen Literatur von ihren Anfängen, Лвськь, 1886. Галаховъ Исторія рус. словесности, в новій редакції, 3 вид. 1894, т. I³, Порфирьевъ, як вище, I⁶, 1897. Пыпинъ, як вище, т. I, 1898. Владиміровъ, як вище, 1901 (праця необроблена і вартості дуже нерівної). Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, I, 1894 (містять писання (не всі) і статі про Луку Жидату, Іларіона, Теодосія, Кирила Туровського, оцінку видання див. в т. VI Записок Наук. тов. ім. Шевченка). Загальний огляд студій над староруським письменством у Котляревського Древняя русская письменность (недокінчене, передр. в IV т. його Сочиненій). Показчик (досить недокладно вроблений) — Мевієръ Русская словесность съ XI до XIX ст., ч. I (XI—XVIII в.), Спб., 1899.

Про літературу проповідничу спеціальніше: арх. Антоній (Вадковскій) Древне-русская проповѣдь и проповѣдники въ періодъ до-монгольскій — Прав. Обзор. 1881, передр. в книзі Язъ исторіи христіанской проповѣди, 2 вид. 1895, Катаевъ Очеркъ исторіи русской церковной проповѣди, 2 вид. Одеса 1883, Поторжинскій Исторія русской церковной проповѣди въ біографіяхъ и образцахъ съ пол. IX по XIX в., 2 вид., К., 1891 (підручник для духовних семінарій).

Про полемічну літературу XI—XII в. Августинъ Полемическія сочиненія противъ Латинянъ въ русской церкви XI—XII вв. — Труды кiev. дух. академіи 1867, Макарій т. I і II, Поповъ Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ Латинянъ, Москва, 1875, Павловъ Критическіе опыты по исторіи древнѣйшей греко-русской полемики противъ Латинянъ — Отчетъ о XIX присуд. наградъ Уварова і осбно, Спб., 1878, Голубинскій I, 1² с. 853 і далі.

35. Писання Кирила Турівського (до с. 471).

Першу вбірку писань Кирила Турівського, не кажучи за молитви, що були друковані ще в XVI в.⁴) — видав Калайдович 1821 р. в книзі Памятники російской словесности XII вѣка; писання Кирила ваймають

⁴) В виденськім молитовнику 1596 р., в островській псалтири 1598 р. (Филаретъ I. с.).

більшу її частину: тут видано пятнадцять утворів Кирилових або надписуваних його іменем, і дано деякі замітки про його письменську діяльність; се видання властиво ввело Кирила в круг науки. Замітки Калайдовича викликали статю Каченовского в Вѣстнику Европы 1822, де він підносив несамостійність Кирила супроти візантійських вайрців. Після того видав Макарий в V т. Ученых Записок II отд. (1856) канон і ще деякі писання в загальною статью, Порфірєв в Православнім Собесѣднику 1857 р. молитви Кирила з статью про них, Сухомлинов в книзі Рукописи гр. Уварова, т. II (одинокий), 1858, видав усі писання Кирила, в виїжком канона, і в передмові дав ширшу студию, що вістаєть ся й досі найбільш солідною в сій справі. Потім повну збірку писань Кирила, але в російським перекладі, із вступною (компілятивною) статью дав еп. Евгеній в книзі Творенія св. отца нашего Кирилла еп. туровскаго, К., 1880, а самі проповіді видав Пономарьов у Памятниках церковноучит. лит. I, з вступною статью й примітками. Нарешті Лонарьов видав у ХСVII кн. Памятників др. письменности Слово в великую субботу, врештою дуже подібне до слова в неділю мирносошія.

Окрім тих писань, що признають ся всіма за Кирилові, часто уважають за Кирилові й мають деяку правдоподібність його авторства ще отсі: 1) Притча про сліпого й кривого (інакше Притча о душѣ челоувѣчестей и о тѣлеси) — интересна перерібка притчі, що є в Прологах, а туди вайшла в орієнтальних переказів: її стрічаємо і в Талмуді і в і в Тисячі й одній ночи (Сухомлиновъ — Два сенитическихъ скаванія встрѣчающихся въ памятникахъ рус. литературы, Сборникъ II отд. Акад. Н., X); в збірнику „Статьи по славяновѣднію“ має вийти про неї розвідка дра Франка. 2) Слово къ Василю игумену печерському „о бѣлоривцѣ челоувѣцѣ и о мншествоѣ“, що містить в собі притчу з повісти про Варлаама й Йоасифа (Голубінский думає, що імя Василя і Печерського монастиря — се інтерполяціі). Натомість такі слова як Слово на пятдесятницю або про ходженне до церкви своєю простотою так відріжняють ся від автентичних слів Кирила, що дуже тяжко їх уважати Кириловими.

Про його писання окрім вичислених статей при виданнях див. іше: Срезневскій Новые списки поученій Кирила Т. — Истор. чтение II отд. 1854 і 1855, Баратынскій Кирилль Туровскій какъ проповѣдникъ — Духовный вѣстникъ 1863, Макарія Исторія церкви т. III, Голубінского I. с., Пѣтуховъ Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ въ древнерус. литературѣ — Сборникъ II отд. Акад. Н. т. XLII. До біографіі самого Кирила одиноким джерелом служить досить шабьонове оповіданне прологів від 28 цвѣтня — у Сухомлінова ор. с. Найстарші кодекси його писань маємо в XIII в.

36. Памятки староруської агіографії (до с. 484 і далі).

Повість про Печерський монастир — в складі Найдавнішої літописи; нею багато займали ся, але майже виключно тільки ві становища питання про авторство Нестора що до Найдавнішої літописи; найліпша аналіза її (з сього становища) в статі Щепкіна *Zur Nestorfrage* (*Archiv für slavische Phil.* т. XIX); в рештою див. літературу Найдавнішої літописи. Проба оборонити авторство Нестора для сеї повісти — у Шахматова Нѣскольکو словъ о Несторовомъ житіи Феодосія (*Извѣстія II отд. академіи наукъ 1896, I*); на сїм же становищу стоять Владіміров і Абрамович (як нижше).

Память і похвала Володиміру в новіших виданнях (з різних кодексів): Чтенія кiev. істор. товариства т. II, Мусинь-Пушкинскій Сборникъ 1414 г. (*Записки академіи наукъ т. LXXII*), *Записки академіи наукъ по историко-филол. отд. т. I. Против датования Памяти XI віком замітка Соболевского в Чтеніях кiev. істор. тов. II. 2 с. 8.*

Життя Бориса і Гліба — анонімне і Несторове — див. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, з Сильвестровського кодекса XIV в., вид. Средневєскогo, 1860 (літографічне факсініле і текст, про довільности його див. замітки Лопарьова в *Памятниках др. письменности вип. LXXXIV с. 5—6*). Видання з старших кодексів: анонімного — Чтенія московські 1870, I і знову 1899, II (XII в.), Несторового — там же 1859, I (XII в.). Питання про Якова Мніха не заступлене відповідною літературою; давніші замітки в *Историч. чтеніяхъ о языкѣ и словесн., 1854* (Погодіна, Тюріна, Макарія), *Извѣстія акад. наукъ X* (Буткова) новіше вказане в т. I пр. 55. Язикова аналіза Билярского *Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ літописи* — *Записки акад. наукъ, т. II. Про відносини житий Бориса і Гліба між собою з історичного погляду див. ще: Андрієвського: Давыдова Боженка, К. Старина 1885, VI, і у Голубінского² 742. Про джерела літописного оповідання: Голубовскій *Служба Борису и Глѣбу въ Иваницкой мнѣѣ* (Чтенія кievські XIV), пор. т. II с. 4.*

Житие Феодосія видане раз Бодяньским в Чтеніях москов. 1858 III, вдруге Поповим (поправнійше) *ibid.* 1879, I. Про залежність його від життя Сави — Шахматова Нѣскольکو словъ о Несторовомъ житіи Феодосія. Іменем Нестора надписуєть ся в Печерськім Патерику „Слово о перенесеніи мощей св. Феодосія“, і пок. арх. Леонид доводив автентичність сього авторства (Чтенія московські 1890, II — там і текст), се авторство дуже неправдоподібно: се риторична банальна ампліфікація літописного оповідання про віднайденне мощей Феодосія, зроблена набуть якимсь кievським ритором XIII—XV в. від імени Нестора, тому що його уважали автором того літописного оповідання.

Про життя Антонія маємо згадки тільки в посланнях Симона й Полікарпа, з котрих дуже трудно щось близьше сказати про нього; о скільки воно вістать ся загадковий, видно нпр. з того, що новіші дослідники зовсім розходять ся в поглядах на нього: Шахматов здогадуєть ся, що воно було написане в останній чверти XI в., противно Щепкін кладе на другу половину XII в., при тім справедливо вказує на різні апокріфічні річи, що мали бути в сім життю (се зауважив уже Голубівський — I. 1² с. 756), див. Щепкінъ — Zur Nestorfrage (Archiv т. XIX), Шахматовъ Житіє Антонія и Печерская лѣтопись (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1898, III), його ж Отвѣвъ о сочиненіи Zur Nestorfrage (Извѣстія II отд. 1898, I).

З циклю св. Миколая Слово про перенесення мощей св. Миколая найліпше видане в Памятниках древней письменности виш. X (1881) Шляпкинъ, з розвідкою про нього; крім того про се ще статя Красовского Установленіе въ русской церкви праздника 9 мая (Труды Киев. дух. акад., 1874). Слово се має той інтерес, що належить до свята в грецькій церкві невідомого й уставленого наслідком безпосередніх зносин Руси з Італією (через паломників). (Інакшу гадку висловив Соболевский Труды X сѣзда III с. 64 — він уважає його написаним в Царгороді, але доказ, який він дає, — що Міри лежать по тій стороні моря, нічого не доводить — се міг сказати і Русин і Італіянин). Чуда видані два рази арх. Леонідом в Памятниках древней письменности: раз в 1881 — Житіє і чудеса св. Миколая мирликійскаго и похвала ему, в друге в 1888 — Посмертныя чудеса св. Миколая (в останнім всі чотири чуда, в першім тільки три), з вступними розвідками. Нове виданне з Макарієвих Міней: Житіє и чудеса святителя и чудотворца Миколая, Мва, 1901. Велика книга про св. Миколая — А. Вознесенскій і Ө. Гусевъ — Житіє и чудеса св. Миколая чудотворца и слава его въ Россіи, Спб., 1899, не має наукового характеру.

Арх. Леонид в першій розвідці довів неоригінальність життя, в другій виставив здогад, що всі 14 посмертних чуд (не тільки руські) написані Єфремом митрополитом переяславським, що він же переклав грецьке житіє св. Миколая й написав слово про перенесення мощей, уставляючи свята 9 мая в 1090 р.; але докази на се слабкі, властиво тільки оден — що Єфрем був у Царгороді, а уставляти свята він не міг, бувши тільки титулярним, а не дійсним митрополитом, як приймає видавець. Київські чуда св. Миколая дуже легко могли бути написані і в XII в., і різними авторами. Про чудо з дитиною висловлений був здогад, що се лише дублет чуда св. Климента — Владиміровъ Др. рус. лит. с. 57, Франко Св. Климент с. 280—1, др. Франко ставить здогад, що тут маємо слід емуляції нової київської катедрі св. Софії, що мала

ту чудовну ікону „Мокрого Миколая“, з Десятинною церквою, що мала мощі Климента. Але зв'язь цих чуд в дійсности не так ясна.

Послання Симона й Поликарпа, неважаючи на свою незвичайну популярність і велику вартість, студійовані досить мало. З давнішої літератури треба згадати: Кубаревъ О Патерикѣ Печерскої. — Чтенія московські 1847, IX, й О редакціяхъ Патерика Печ. — *ibid.* 1858, III. Макарій Обзоръ редакцій Кієвопечерскаго Патерика — Историческія чтенія о языкѣ и словесахъ академіи, 1856—7 рр., і потім в Історії церкви т. III² с. 181 і далі. Голубинскій I. 1 с. 628 і далі (кілька дотепних увар). Викторовъ — Составители Кієвопечер. Патерика и дальнѣйшая его судьба, 1871, Воронеж. Яковлевъ — Древне-кієвскія религіозныя сказанія, 1875, Варшава. Новійше: Шахматовъ Кієвопечерскій Патерикъ и печерская лѣтопись (Ивѣстія II отд. академіи 1897, III — в сій розвідці пробує він відрізнити редакції Патерика, нараховує їх аж вісім, але оперує дуже неповним матеріалом, так що його система досить невпевна); його ж: Житіє Антонія и Печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III). Абрамовичъ Исслѣдованія о Кієво-Печерскомъ Патерикѣ какъ историко-литературнонь памятникѣ, 1902 (Ивѣстія отд. рус. яа. і осібно). Goetz Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands, Passau, 1904.

З текстом стоїть річ ще гірше. Одиноке досі видання Яковлева — Памятники русской литературы XII и XIII в., Спб., 1872, зроблене дуже слабо; реставрації початкового тексту він навіть не пробував зробити. Кілька текстів у Владімірова *op. c.*, в екскурсі.

37. Літописи (до с. 487 і далі).

Література Найдавнійшої літописи вказана у мене в екскурсі I тому. Додати: Шахматов — Радзивиловская лѣтопись, 1902, Толковая Палеа и русская лѣтопись, 1904 (Статьи по славяновѣдѣнію, I), Сказанія о призваніи Варяговъ (літературна аналіза) — Ивѣстія отд. рус. яа. 1904, IV. Заболотскій Къ вопросу объ иноземныхъ источникахъ „Начальной лѣтописи“ (Рус. фил. в. 1901). Никольскій Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владімірѣ (Христ. чтеніє 1902, VII). Соболевскій Древняя предѣлка начальной лѣтописи (Ж. М. Н. П. 1905, III).

Література Київської літописи далеко бідніша від Найдавнійшої; головна праця — Бестужева-Рюміна О составѣ русскихъ лѣтописей, 1868, окрім того: замітки Погодіна в IV т. його Исслѣдованій, Соловйова (т. I с. 781 і далі), Костомарова Лекціи по русской исторіи, Маркевича О русскихъ лѣтописяхъ, вип. II, 1885 (про літописи Київську й Галицьку), Шахматова Общер. своды и Радзививл. лѣтопись (*passim*).

Галицько-волинську літопись студійовано дуже мало, хоч як і літе-

ратурна й історична пам'ятка вона має високий інтерес. Причиною була по часті таки більша трудність дослідів над нею, по часті її чисто-український характер — через те вона менше інтересувала російську науку. Окрім кількох заміток Погодіна й Соловйова (l. c.), треба вгадати названі вище книжки Костомарова (Лекції) й Бестужева-Рюміна (О составѣ), далі: Шараневича Die Hupatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österr. Geschichte, Льв., 1872, Маркевича О русских летописях, вып. II. Крім того „Іпатський“ літопися (Київській й Галицько-волинській равон) присвячено розділ у книжці (посмертній і дуже слабкій) проф. Арістова: Первые времена христианства въ Россіи по церковно-історическому содержанию русских летописей, Спб., 1888. Фирсовъ Содержание и характеристика галицко-волинской летописи по Іпатскому списку, 1898 (вступний виклад в казанськiм університеті — не дає майже нічого). Моя розвідка: Хронологія подій галицько-волинської літописи, 1901 (в Записках т. XLI). Крім того деякі замітки при виданні літописи Петрушевича (Волинсько-галицька літопись, Льв., 1871), і особію в монографії Дашкевича Князівне Данила с. 2—6) і мої повисші викладі історії тих часів. Стилістичній формі літописи присвячена розвідка О. Макарушки: Складня причасників в Волинсько-галицькій літописи (Справовданне академ. гімназії, 1896).

Тексти Київської й Галицько-волинської літописи видано двічі петербурською комісією — в II т. Полного зібранія літописей (1843) і вдруге 1871 р. п. н. Літопись по Іпатскому описку; в першiм виданні ужито крім Іпатського кодекси Хлебніковський і Єрмолаєвський (XVIII в.), в другiм Єрмолаєвський відкинено вовсім, хоч деякі варіанти його були цікаві, як не для реконструкції тексту, то з інших поглядів, а ужито натомість Погодінського. Видання сі взагалі дуже слабкі в текстуального погляду, а особливо фатально випали що до Галицько-волинської літописи: в основу положено Іпатський кодекс, а він хоч часом давнійший, але своєю редакцією наймолодший, і по просту баламутить читача своїм укладом, не кажучи вже про поодинокі лекції (деякі мої поправки до тексту див. Записки т. VIII). Обидва видання стали ся вже бібліографічною рідкістю. Будемо надіятися, що новіше видання, поручене петербурською археографічною комісією ак. Шахматову, випаде більш науково.

38. Література Слова о полку Ігоревім і Моленне Данила (до с. 492—3).

З безконечної літератури Слова о полку Ігоревім піднеу тільки найважніше. Огляди літератури Слова: Жданова Литература Слова о п. Иг. — К. 1880 (в Университетских Известіях), Барсова (дав. нивше), Владимірова — Слово о полку Игоревѣ, К., 1894 і Древ. рус. литер.

Розвідки — Вс. Миллеръ Ваглядъ на Слово о полку Игоревѣ, Москва, 1877 (погляд на Слово як на результат літературних впливів візантійсько-болгарських). Потебня — Слово о п. Иг., Воронеж, 1878 (зв'язки Слова з народною поезією). Барсовъ — Слово о п. Иг. какъ художественный памятникъ кievской дружинной Руси т. I—III, Москва, 1887 і 1890 (найбільша й найважійша праця: т. I — бібліографія і перегляд літератури, зв'язки Слова з книжною літературою й народною поезією, т. II — переклад і палеографічна критика, т. III — лексикологія, А—Н, далі не було). Новійше — В. Каллашъ Нѣсколько догадокъ и соображеній по поводу „Слова о п. Игоревѣ“ (1900, Юбилейный сборникъ В. Ө. Миллера — про них мої замітки в Записках т. XL).

В нашій літературі маємо: Огоновського Слово о полку Игоревѣ, текст в перекладом і вступною статтю, Льв., 1876; Партицького Темні місця в „Словѣ о п. Иг.“, Льв., 1883 і його ж Слово о п. Игоревім, текст з перекладом і поясненнями, 1884 (Бібліотека Зорі); Коцовського Історично-літературні замітки до Слова о п. Иг., 1893 (з Справоздання академ. гімназії) і резюме реферата в XXXV т. Записок Н. Тов. ім. Ш.

Виданнями Слово не так багате, як би можна було надіяти ся; найбільш вигідне — згадане видання пок. Огоновського; добре і вигідне видання Тіхонравова Сл. о п. Иг.², Москва, 1868, давно вийшло з продажу.

Література Моленія досить значна, хоч і не вичерпує справи, назву: Безсоновъ Нѣсколько важѣчаній по поводу Слова Данила Заточника — Москвитянинъ, 1856, VII і VIII, Модестовъ О посланіи Данила Заточника — Журналъ М. Н. П. 1880, X. Голубінский I, 1² с. 867 (замітки цікаві своєю оригінальністю). Шляпкін — розвідка при виданню текстів, де дано перегляд цілої літератури (1889). Др. Щурат — Слово Данила Заточника — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. IX, 1896. Лященко О времени написанія „Слова Данила Заточника“ (Труды X съѣзда) і ширше: О моленіи Данила Заточника — Спб., 1896 (в Jahresbericht der Reformierten Kirchenschule, — добре вроблене овначеннє особи князя, а в тим і часу Моленія). Гуссовъ — Къ вопросу о редакціяхъ Моленія Данила, Одеса, 1899 (в Лѣтописи ист.-фил. общ. т. VIII). Истринъ Былъ ли „Даниль Заточникъ“ дѣйствительно заточенъ? 1902 (ibid. т. X) — виступає против сього традиційного погляду. Війницъ названа вище праця Сперанского про Пчолу (прим. 32). Головнє видання текстів — Шляпкіна в Памятниках древней письменности кн. LXXXI, 1889 (тут подано тексти різних редакцій); до того: Покровский — Новый списокъ Слова Данила Заточника (Ивъѣстія отд. рус. яв. 1903, IV). До тепер звiсно девять кодексів.

Генезальогія династыі Рамана.

Роман Мстиславіч + 1205 19/VІ, 1 ж. Руркіяна, 2 — невід. (Анаэ?)

<p>Фёдора за сямю Володымира галицкаго</p>	<p>Данило * к. 1202 + мб. 1264 1 ж. Ана Мстислава 2 — братавіч Меньшара</p>	<p>невід. донька (Олена?) за Мухаилом Ваволодичом</p>	<p>Василько * к. 1204 + мб. 1269 ж. Олена-Дубрана, донька Юрия Ваволодича? + к. 1265</p>
<p>Іраклій * к. 1223 + перад 1240</p>	<p>Лев * к. 1226 + к. 1300 ж. Констанція д. Ваг IV</p>	<p>Роман + по 1258 1 ж. Тер- труда з Рабенферля 2 ж. д. Гліба вол- ковийскаго</p>	<p>Мстислав + між 1290 і 1308 ж. д. Мен- донга</p>
<p>Юрий * к. 1260 + 1308? 1283 ж. Яро- славна судаль- ска, 2 ж. Ефремід кн. кувельска</p>	<p>Ульяслава чарнян-чаря- ска + 1302</p>	<p>Анастасія?? ж. Замонга добринскаго + 1335</p>	<p>Данило * к. 1260 (зр. 1280) подимирскаем</p>
<p>Михайло + 1286</p>	<p>Андрій + перад 1323</p>	<p>Лев ж. Тройгена мазовецкаго</p>	<p>Марія ж. Олегаста-Юрий + 1340 ж. Офка, д. Пеліміна донька?? за Дабарою??</p>

(включана)
Ізяслава

Пояснення до генеалогічної таблиці.

Таблиця ся доповнює табл. V в т. II (рід Мстислава Мономаховича), див. також пояснення скорочень. Кілька генеалогічних заміток подано вище в прим. 3 і 10; не повторюючи сказаного там додамо ще дещо до повищої таблиці.

Про імя другої Романової жінки, славної в галицькій історії регентки, можна здогадувати ся з вівстки Іпат. с. 616, що на її могилі її внук Мстислав поставив каплицю св. Іоакима і Анни: мабуть вона звала ся Анною.

Що друга жінка Данила була братаницею Мендовга, виразно каже Іпат. с. 541; підношу се тому, що в літературі є на тім пункті непевність.

Що імя Романівни — жінки Михайла Всеволодича (про неї згадки в Іпат. с. 521 і 526) було Олена, здогадую ся з Любецького синодика вид. Зотова с. 25, де читаємо: „Вел. кн. Михаила чер. Всеволодича Святославля внука и боярима его Феодора не поклонивших ся солицу и неходившихъ около куста, — убьенныхъ отъ Татаръ за православную вѣру. Кн. Михаила и княгиню его Елену“. Я думаю, що сей Михайл в Еленю не якийсь „незвістний князь“, як думає Зотов (с. 68), а тільки повторення імени Михайла Всеволодича з причин стилістичних: через влучення його з боярином Федором не було де вписати Михайлову княгиню, і через те повторено й імя князя.

Жінка Василька зветь ся Оленою в Іпат. 570, в звістці про її смерть. Натомість в листі папи до Василька з 1247 р., де папа дає йому диспензу, зветь ся вона Дубравкою (*cum igitur carissime in Christo filie Dubrauce regine illustri uxori sue, cui in tertio consaguinitatis gradu attines, matrimonialiter sis coniunctus* — *Hist. Russiae mon. I ч. 76*). Густинська літопись (с. 336) під 1226 р. подає звістку, що Василько оженив ся з донькою Юрія Всеволодича кн. володимирського (суздальського); хоч я взагалі не високо ціню звістки сеї пізньої компіляції, але сю звістку нема причини підозрівати. З нею годить ся й згадка папи, що ся Дубравка була кузинкою Василька в третій степені, бо Василько був посвячений в Юрием Всеволодичем через свою сестру, видану за Михайла Всеволодича, а Юрій Всеволодич був ожениний

в сестрою Михайла. Не звичайне тільки се чеське імя „Дубравки“ в київській династії. Тому її уважають часом другою жінкою Василька — так розв'язує сю справу Голубінский в своїй Історії церкви II с. 876, так думав і я в першій виданню. Лонгінов (Грамоты Юрія II) уважає Дубравку донькою Лешка Білого, на тій підставі, що Болеслав Лешкович був „уж“ Володиміру Васильковичу (Іпат. 580). Але можна таких комбінацій видумати й більше, тільки вони будуть зовсім гіпотетичними.

Синів Данила вчисляє Іпат. с. 483, в тім порядку, в якім я тут їх поставив; правдоподібно, що се й був порядок їх старшинства, принаймні ніщо такому розумінню не противить ся. Літопись при тім каже, що окрім названих нею п'яти синів Данило мав іще доньок і синів, але сі сини (можна розуміти про синів і доньок, але правдоподібніше брати тільки про синів) „млади отъдоша свѣта сего“. Доньку Данилову напевно знаємо тільки одну — видану за Андрія Ярославича — про се Воскр. I с. 159. Але досить правдоподібна гадка Бальцера (Genealogia с. 318) що „Переяслава Русинка“ звістна в польських джерел як жінка Земовита, сина Конрада мазовецького (Длугош II с. 468, Monum. Pol. hist. V с. 612, Zeissberg Kleine Geschichtsquellen Polens с. 160), була донькою Данила, хоч близьких вказівок на те, як вона споріднена була з руськими князями, і не маємо. Дати уродин старших Данилових синів нірку в часу його шлюбу й перших виступів Льва.

Що Анастасія, жінка Земовита добринського, внука Конрада мазовецького, була з галицької династії, се правдоподібно з огляду на посвоячення і родини Земовита і Юрія Львовича з графами в Шварцбургта (див. вище с. 116); Бальцер (Genealogia с. 345), справедливо піднісши сей факт, здогадуєть ся, що Анастасія була донькою Льва Даниловича. Се можливо, хоч вістаєть ся тільки гіпотезою, тим більше що куявські князі були свояками галицьких вже через Юриву жінку. Неясною лишаєть ся і згадка про посвоячення Юрія з Отоном баварським (див. вище с. 118).

Про т. зв. Бучу, доньку Андрія Юривича, див. с. 532; я скорше готов припустити, що жінка Любарта була донькою Юрія-Болеслава. В невиданім збірнику статей петерб. академії О. Гонсьоровский підносить ще звістку Котлубая, що син Ліздейка, внук Вітена, був оженений в 1325 р. в якоюсь „княжною белзькою“ (Galerja nieświeżska portretów Radziwiłłowskich, Вильно, 1857 с. 70), і здогадуєть ся, що то була донька Льва Юривича, — „коли ся звістка певна“ (с. 70). Власне і звістка походження дуже непевного, і комбінація зовсім гіпотетична.

Зауважені похибки¹⁾.

Стор.	рядок	надруковано:	має бути
41	9 зв.	в Сальомею	з Сальомеєю
78	17 зв. (і далі)	Бурундая	Бурандая
85	16 зв.	Куремса	Куремса
94	14 зв.	нічого.	нічого“.
141	18 зв.	володимирському	„володимирському
197	4 зв.	Руськні	Руської
198	9 зв.	Бона	Вона
204	21 зв.	внновать	внноват
211	18 зв.	на Подолі ³⁾ .	на Подолі“ ³⁾ .
217	9 зв.	тою	того
218	11 зв.	дїтьми	дїтьми“
222	7 зв.	перевжно	переважно
225	7 зв.	Чернигову ⁴⁾	Чернигову“ ⁴⁾
255	24 зв.	одинці	одинці
319	18 зв.	старини ⁵⁾ .	старини“ ⁵⁾ .
337	1 зв.	упадок	упадає
360	1 зв.	оцінка	оцінка
379	8 зв.	власти ²⁾ ;	власти“ ²⁾ ;
383	8 зв.	давати ²⁾ .	давати“ ²⁾ .
384	14 зв.	но у	но и
395	17 зв.	обїду;	обїду“.
395	17 зв.	„переходами	„переходами“
399	1 зв.	образи жити	археологічний матеріал
419	17 зв.	черпці	черпці“
426	13 зв.	долнї	долнї
430	5 зв.	щр	що
444	14 зв.	внайденїй	знайденою
486	16 зв.	баскака про	про баскака
506	2 зв.	вгадав, нь	вгадав, чи
511	20 зв.	тни	тни
517	8 зв.	Ruthenornm	Ruthenornm
524	12 зв.	Roeppel	Roeppel
525	18 зв.	Században	században
532	22 зв.	ісіанїстичнїм	їсіанїстичнїм

¹⁾ Чисто орфографічні помилки помилково.

Показчик імен і річей¹⁾.

- Австрія** і зносини Руси в нею с. 53—4, 74—6, 99.
Анастасія княжна с. 570.
Андрій, король угорський с. 18—19, 22—43, 48—52.
Андрій (Андрівич) угор. королевич с. 41—3, 47—8, 51—2.
Андрій, кн. овруцький с. 169, 172.
Андрій, кн. чернігівський с. 162, 187.
Андрій, кремінецький посадник с. 85, 161.
Андрій Всеволодич, кн. чернігівський с. 176—7.
Андрій Юривич, кн. волинський с. 113—17, 120—21.
Андрій Ярославич, кн. володимирський с. 166—7.
Анна, жінка Ростислава Михайловича с. 67.
Антоній Печерський с. 483, 564.
архітектура с. 90, 108, 422—33.
Ахмат баскак с. 153—4, 183—5.
Бякота н. с. 84—5, 157, 161, 182.
Бату, хан с. 63—5, 69, 87, 145—8, 150.
Белз н. і Вельька венля с. 24, 28—9, 40—41, 45, 63, 92.
Беля, король угорський с. 48, 52—4, 56, 58, 66—8, 72, 74—7.
Бенедикт, угор. воєвода с. 25, 31, 36.
Берестє м. і берестейська волость с. 24, 31—2, 38, 44, 102, 106, 117, 226, 433.
Білевська волость с. 180.
Білобережжя с. 86, 157.
Божський с. 155.
Бог р. с. 84.
Болохово і **Болоховці** с. 56, 86, 91, 155—7, 160—1, 182, 535—6.
Волховсько князівство с. 180.
Борятинське князівство с. 180.
боярство с. 3—8, 12—14, 18—21, 25—30, 33, 36—7, 39—42, 48—51, 55—9, 61, 227—31, 302—13.
Брянн м. с. 382—3.
Брянськ м. с. 171, 177—81.
Бурундай, татар. воєвода с. 78, 82—3, 87—90, 100.
Буча (ніби княжна волинська) с. 532.
Варлаам, печерський ігумен с. 378, 415—16.
Василь Олександрович, кн. брянський с. 181, 187—8.

¹⁾ Показчик містить в собі тільки важніші імена і вказує місця, які дають щось більше над просту вгадку.

- Василько Романович, кн. волинський с. 17—24, 26—27, 29—31, 40, 44—5, 47, 50, 52—5, 57, 59—61, 63—4, 68—71, 77, 79, 82, 87—9, 92—5, 98, 156.
- Верещин м. с. 32.
- Верхуслава, княгиня с. 295, 380, 382—3.
- вирник с. 237—8.
- Вишгород м. с. 217, 219, 222, 226, 293, 382.
- Візантія — зносини з нею с. 9—10, 260—79, 407—8, 414, 421, 457; візантійський вплив на Русь с. 357—9, 366—7, 370, 376, 413—14, 416, 422 і далі, 457 і далі, 501—2.
- віче с. 209—21, див. ще громада вовода с. 235.
- воєнна організація с. 233—4, 248—53.
- Возвягель (Звягель) м. с. 87, 157—9, 170.
- Войшелк, вн. с. 81, 92—4.
- Волян с. 28, 36—7, 51, 56, 78—9, 83—4, 92—3, 107, 144, 147, 151, 155, 202, 213, 421, 487—8, 500—1.
- Волинська літопись с. 488—9.
- Волвоийськ м. с. 76, 81.
- Волвоноске князівство с. 181.
- Володар Ростиславич с. 216, 218.
- Володимир м. і князівство с. 21—4, 31, 62, 87—8, 97, 103—4, 111, 172—3, 216, 270, 294, 296, 421, 424, 523—4.
- Володимир Василькович, вн. волинський с. 92—5, 98, 258, 381—3, 385, 397, 432, 438, 457.
- Володимир Ігоревич, кн. галицький с. 20—23, 25—8.
- Володимир Мстиславич, кн. с. 204, 219—20, 229.
- Володимир Рюринович, кн. вівський с. 45, 52, 299.
- Володимир сьв. вн. вів. с. 226, 292, 305, 358—60.
- Володимир Ярославич, вн. галицький, с. 2, 7, 12, 229.
- Володимирво Володаревич, вн. галицький с. 396, 399.
- Володислав, галицький боярин с. 61.
- Володислав Кормилчич, гал. боярин і князь с. 7, 12, 27, 29—31, 308.
- Володислав Локтев, кор. польський с. 98, 111—12, 114—16, 118, 120—23, 126, 128—9, 133—4.
- Воргол м. с. 183.
- Воротинські князі с. 180.
- Всеволод Всеволодович, вн. червенський с. 508.
- Всеволод Лаврентій Ярополчич, вн. чернігівський с. 177.
- Всеволод Олександрович, вн. с. 59.
- Всеволод Ольгович, вн. вівський с. 195, 216, 419.
- Всеволод Семен, вн. чернігівський с. 177.
- Всеволод Ярославич, вн. київський с. 217, 225—6, 229, 362, 419.
- Веслав Брячиславч, вн. с. 200, 210, 223.
- Вслонин м. с. 81.
- Вятицька земля с. 180.
- Вячеслав Мономахович, вн. с. 201, 224.
- Галицька літопись с. 487—8, 491, 494—5.
- Галч м. і князівство с. 15, 24—5, 27—31, 34—40, 42—3, 47—52, 54—7, 213—14, 299, 421, 424, 429—30, 433.
- Галичина с. 111—142, 202, 428, 430—1, 435, 494—5, 500—1.
- Генрих, вн. глоговський с. 122.
- Георгій митрополит с. 471.
- Гімберт воло Відва с. 75—6.
- Гліб Зеремієвич боярин с. 44, 51.
- Гліб Святославч вн. с. 188.
- Гліб Юрєвич, кн. с. 213, 215.
- Глухівське князівство с. 178.
- Городець м. с. 155.
- Городок (галицький) м. с. 38, 43.

Городок (на Случи) м. с. 157—8.
 Городно (на Німані) н. с. 81.
 Гремислава, жінка Дешка с. 508.
 Григорій Зарубський с. 477.
 громада с. 14, 49, 182, 187—9,
 200, 238 (див. ще віче); про-
 тивкнязівський рух громад с.
 53, 84—7, 89, 91, 153—61,
 223.
 Губин м. с. 155.
 Гертруда, герцог. австрійська с.
 74—6.
Давид Ігорович, кн. волинський
 с. 198, 216, 218.
 Давид Ростиславич, кн. с. 204, 419.
 Давид Святославич, кн. черни-
 гівський с. 206, 419.
 Данилів м. с. 88, 148.
 Данило ігумен с. 406, 485.
 Данило Заточник с. 492—3.
 Данило Мстиславич, кн. с. 109
 —10.
 Данило Романович, король с. 17
 —92, 156—61, 168, 170, 202,
 267, 269.
 дань див. податки.
 дворський с. 232.
 Деревич м. с. 155.
 десятник с. 236.
 діти (іх становище в праві) с.
 384—5.
 дітський с. 233, 237, 242.
 Дмитро кн. чернігівський с. 178,
 187.
 Доброслав боярин с. 51, 57—8.
 Дорогичин м. і дорогичинська во-
 лость с. 44, 56, 63, 72.
 Дорогобуж м. с. 226, 421.
 дружина с. 249—50, 302—11, 313.
 духовенство див. церква, церков-
 ні люде.
 Дунай, боярин с. 381.
 Дядьків м. с. 155, 157.
Єлецькі князі с. 180.
 Єфрем митр. переяславський с.
 268, 564.
Забуже с. 38, 512.
 вакупи с. 319—23, 342.

західні впливи й культура на Ру-
 си с. 135—6, 430—31, 501—3.
 Звенигород м. с. 180.
 Здітов с. 81.
Жирослав боярин с. 42.
 жінка, її становище с. 374—84.
Иван, кн. путивльський с. 187.
 Іван Володимир, кн. київський с.
 169, 172.
 Іван Дмитрович, кн. переяслав-
 ський с. 175.
 Іван Ростиславич Берладник, кн.
 200, 213—14.
 Ігор Ольгович, кн. с. 211, 214,
 216, 220—21, 477, 483.
 Ігор Святославич с. 253.
 ізгої с. 319.
 Ізяслав Давидович, кн. київський
 с. 201, 211—12, 224, 250, 308.
 Ізяслав Мстиславич, кн. київський
 с. 52, 195, 199—201, 205,
 211, 213—16, 219—20, 250,
 263, 309, 385.
 Ізяслав Мстиславич, кн. (XIII в.)
 42, 46, 52, 54, 85.
 Ізяслав Ярославич, кн. київський
 с. 195, 200, 210, 216—18,
 220, 223, 225, 356, 362, 416,
 420.
 Ізяславль м. с. 148.
 Іларіон митр. с. 261—2, 417, 467
 —8.
 Інгвар Ярославич, кн. Луцький с.
 8, 23, 27.
 Іоан митр. с. 481.
Казимир В. король с. 126.
 Казимир Справедливий, в. кн. с. 508.
 Камінь м. с. 24.
 Камінець на Лосні м. с. 433.
 Камінець на Случи м. с. 148, 160.
 Канів м. с. 174, 444.
 Карачев м. с. 180—81.
 Київ м. с. 148—52, 161, 165—
 —73, 175, 182, 189—91, 202
 —5, 211—12, 299, 420, 424
 —8; Київщина с. 153, 155,
 158, 162, 166, 168, 171, 174
 —6, 181, 189, 191, 202, 208,
 210, 214—25, 336—7, 501.

Київська літопись с. 487—8.
 Климент (Клим) Смолятич, митр.
 с. 263—5, 470—1.
 Кобринь н. с. 105, 382—3.
 Кобудь м. с. 155.
 Ковельське князівство с. 180.
 Колодяжен м. с. 148, 160.
 Кольман кор. галицький с. 31—
 2, 34, 39—40, 53.
 Комов м. с. 32.
 Конинське князівство с. 180.
 Конрад. кн. мазовецький с. 46—
 7, 54, 59, 77—8.
 Кременець н. с. 43, 85, 148.
 Кудин м. с. 155.
 Куремса, татар. воевода с. 83—7,
 160.
 Курськ і Курське князівство с.
 178, 183—5, 215.
 Лаврів с. 431.
 Лев Данилович, кн. галицький с.
 54, 58, 67—8, 85—8, 92—
 113, 168, 270, 431.
 Лев Юрєвич, князь галицький с.
 113—18.
 Лешко Білий, в. кн. польський с.
 4—6, 8, 10—11, 15, 37—40,
 42, 46, 131.
 Липовецьке князівство с. 178,
 183—4.
 Литва с. 16, 39, 77—82, 88, 92
 —5, 110, 112, 117, 127, 178
 —9.
 література с. 48, 459—99.
 Лопасна м. с. 181.
 Лука Жидята еп. с. 281, 474—5.
 Лучськ м. і князівство с. 45, 56,
 62, 87—8, 270.
 Любарт, кн. с. 127, 530—2.
 Люблин м. і Люблинська земля с.
 77—8, 89, 97—8, 111—12.
 Львів м. с. 88, 97, 104, 194, 523.
 Малиарство с. 435—9.
 Мезецьке (Мещовське) кн. с. 180.
 Межибоже м. с. 86.
 Мендовг король с. 55, 59, 73, 80
 —82, 87, 158, 170.

Мешко Старий кн. польський с. 3.
 Милій, старшина с. 84—5.
 Милоніг Петро, будівничий с. 428.
 Митуса, сьпівець с. 453.
 Михайло Всеволодович, кн. чер-
 нигівський с. 45—6, 52, 54—
 6, 63—5, 149, 161—2, 176
 —7.
 Михайло Дмитрович, кн. чернигів-
 ський с. 178.
 Михайло Олександрович, кн. чер-
 нигівський с. 178.
 Мишецьке князівство с. 180.
 міщанство с. 314—5.
 Могуцій (Маусі), воевода татар.
 с. 64, 163.
 мозаїка с. 440—42.
 монетна система с. 347—52.
 Мономах кн. кнїв. с. 198, 200—
 2, 204—6, 210, 214, 216, 225,
 290, 396—6, 474, 476—7.
 Мосальське князівство с. 180.
 Мстислав Данилович, кн. волин-
 ський с. 92—3, 98, 100, 102,
 105—11, 226.
 Мстислав Ізяславич кн. володи-
 мирський с. 196, 198, 200,
 202, 211, 215, 230—1, 265,
 308, 508.
 Мстислав Михайлович, кн. кара-
 чевський с. 180.
 Мстислав Мономахович, кн. ки-
 ївський с. 200, 202, 204,
 290.
 Мстислав Мстиславич, кн. га-
 лицький 35—45, 196, 251,
 419.
 Мстислав Романович, кн. київський
 с. 42, 196.
 Мстислав Ростиславич, кн. біл-
 городський, с. 419.
 Мстислав Святославич, кн. чер-
 нигівський с. 196.
 Мстислав Ярославич Німий, кн.
 пересопницький с. 3, 25, 27
 29, 45.
 музика с. 452—4.

- Невільництво** с. 324—8, 338—41, 391—3.
- Нестор**, письм. с. 378, 395, 412.
- Никифор**, митр. с. 412, 479, 481.
- Ніядилова** вдова, бояриня с. 382.
- Німці** на Русі с. 134—6.
- німецьке** право на Русі с. 136.
- Ніфонт**, галицький митр. с. 271
- Новгородок** м. с. 81.
- Новгородське** (сівер.) князівство с. 169, 178.
- Новосиль** м. с. 180.
- Ногай**, татар. воевода с. 95, 97, 183, 185.
- Оболенськ** кн. с. 169.
- Одоське** князівство с. 180.
- Олег**, кн. переяславський с. 175.
- Олег**, кн. рильський с. 153, 183—4, 189.
- Олег Романович** кн. с. 178—9.
- Олег Святославич** кн. с. 214.
- Олександр**, кн. новосильський с. 187.
- Олександр Всеволодич**, кн. белзький с. 23—4, 27, 29, 31, 37, 40—41, 45, 78, 507—8.
- Олександр Ярославич**, кн. володимирський с. 166—7.
- Олена**, жінка Василька с. 568.
- Олена**, жінка Казимира Справедливого с. 508.
- Ольга** сьв., жінка Ігоря с. 381—3.
- Ольга**, жінка Ярослава Осмомисла с. 381.
- Опіво** лґат с. 72—3.
- Остер** м. с. 425.
- отроки** с. 233, 236—7, 242, 303—4.
- Переворськ** м. с. 96.
- Перемиль** м. с. 24, 41, 45, 51.
- Перемишль** м. с. 25, 27, 31, 42, 49, 55, 57—9, 92, 270, 453.
- Пересопниця** м. с. 45, 421.
- Переяслав і Переяславщина** с. 147, 153, 175—6, 181, 202, 213, 334, 336, 420, 425.
- Переяслава** Русинка, жінка Земовіта с. 570.
- Петро** митр. с. 272—3, 277.
- печатник** с. 232.
- Пинськ і Пинщина** с. 44, 46, 79, 81, 93.
- Пляно** Карпіві, посел. папський, с. 63, 68—71, 79, 162—3, 165.
- Побоже** с. 84—7, 155, 157.
- податки** с. 185—6, 238, 255—7, 292—3, 295—7, 314.
- Подніпрове** с. 146—191, 501—3.
- покладник** с. 233.
- Полікарп**, ігумен с. 380, 419, 483—5.
- Половці** с. 9—10, 19, 39, 43, 48, 51—2, 54, 60, 336.
- Полоний** м. с. 294.
- Польща**, Поляки — їх участь в руських справах с. 3—6, 11, 15, 46—7, 59—61, 77—8, 88—9, 95—8, 115—16, 130—1, 253, 503, 506—12.
- полюде** див. податки
- Понизє** с. 43, 47, 84.
- Поросє** с. 174, 336.
- посадник** с. 225, 233, 236.
- право** с. 225, 352 і далі; див. ще судівництво.
- Прусія**, зносини Русі в нею с. 80, 112, 116, 125—6.
- Путивльське** князівство с. 178.
- Ремісники** с. 342.
- Рильське** кн. с. 178, 183—4, 189.
- Рим**, зносини в них с. 11—12, 68—73.
- рівьба** с. 433—5.
- роботи** с. 256—7.
- родинне** житє с. 372—4.
- Родіон** Несторович с. 151.
- Роман** Данилович кн. с. 75—6, 78, 81—2, 87, 92, 158.
- Роман** Ігоревич кн. с. 20—23, 26, 28.
- Роман** Михайлович, кн. брянський і чернігівський с. 177—9.
- Роман** Мстиславич, кн. галицький с. 2—19, 200, 211, 496; його вдова с. 18—19, 21, 24, 28—9, 381.
- Роман** Ростиславич кн. с. 202.

Ростислав Михайлович, кн. галицький с. 54—61, 67, 149, 157.
 Ростислав Мстиславич, кн. київський с. 195, 198, 202—4, 211, 213, 231, 254, 265—7, 285, 294.
 Ростислав Рюрикович, кн. галицький с. 24, 385.
 Сальмея, кор. галицька с. 31, 41. селянство с. 315—29, 337—42.
 Семен Михайлович, кн. новосильський с. 180.
 Семенко Черний, боярин с. 47.
 Серапiон еп. с. 474, 477—8.
 Сергій Олександрович кн. с. 187.
 Синоп, еп. володимирський с. 380, 417—18, 483—5.
 Синевідський мон. с. 150.
 Синелець м. с. 294.
 Сiмоць м. с. 157.
 Случ р. с. 84, 155.
 смерди с. 316—19.
 соцький с. 225, 236.
 Спiшський в'їзд і унова с. 31—2.
 Станислав кн. київський с. 173, 175.
 Стародуб м. с. 214.
 Стефав V кор. угор. с. 77, 98.
 Стожок м. с. 88.
 Столпе м. с. 32.
 Судислав, боярин с. 29, 36, 38—43, 45, 47—8, 50—2, 304.
 Судислав Володимирович кн. с. 195.
 судівництво с. 225—6, 237, 239—48, 257, 282—9.
 Святосполк Іваславич, кн. київ. с. 214, 216, 218, 223, 225, 229, 250, 420.
 Святослав кн. липовецький с. 154, 183—4.
 Святослав Всеволодич, кн. київ. с. 205, 224—5, 229, 287, 381, 419.
 Святослав Глібович, кн. брянський с. 181.
 Святослав Ігоревич кн. володимир. с. 21—3, 25, 27—8.

Святослав Мстиславич кн. карачевський с. 181.
 Святослав Ольгович, кн. чернигів. с. 204, 215, 220, 249, 381.
 Святослав Ярославич, кн. київ. с. 217, 225, 362, 412, 420, 457.
 Святосла Давидович кн. с. 418.
 сябри с. 319.
 Сянiк м. с. 18, 27, 135.
 Татари — їх відносини до Руси с. 56, 62—70, 72—3, 83—90, 99—104, 118, 144—5, 147—50, 153—4, 156—60, 162—6, 170—1, 174—6, 181—9, 533—4.
 Телебуга, Тула-буга, хан с. 100, 102, 183—4.
 Теогвост с. 271—4, 277.
 Теодор, митр. галицький с. 271—4, 277.
 Теодосій Грек, письм. с. 409—10, 480—81.
 Теодосій Печерський с. 291, 384, 409, 415—17, 475—6, 480—1.
 теорія про Полян-Великоросів с. 146—7.
 теорія про спустошеня Подніпрова с. 145—7, 190—1.
 Теробовль м. і волость с. 42, 92.
 Тетерев р. с. 84, 157.
 тивун с. 233, 236.
 тисяцький с. 225, 233—6.
 Тихомель м. с. 36.
 торгівля с. 344.
 Торуське князівство с. 180.
 Трубчевське с. 178.
 Турів м. і вол. с. 81, 202, 213, 270.
 Угорщина, Угри — їх відносини до Руси с. 3, 10, 18—20, 22—3, 24—35, 37—43, 45, 47—54, 56—61, 66—8, 74—7, 98—100, 131—2.
 Угровськ м. с. 32, 47, 94, 421.
 унія церковна с. 11—12, 32—3, 68—73, 265.

- Ф**едір кн. ківський с. 172—4, 182.
 Филип, боярин с. 29.
 фінанси 255 й далі.
- Ж**олти м. і волость с. 31, 44, 63,
 89—90, 92, 109—10, 254,
 431—4.
- християнство — його вплив с. 328,
 374—5, 375—6, 386, 387—94,
 401—21.
- церква — церк. організація, церк.
 люде с. 260, 288—9, 322—32.
- Ч**ервень м. і волость с. 421.
 чернецтво с. 413—21.
- Чернигів і Чернигівщина с. 64,
 148—9, 151—3, 175—81,
 187, 191, 197, 202, 213, 216,
 254, 420, 488.
- Чернятин с. 86, 159.
- Черторийськ м. с. 43—4, 46, 433.
- Чорні Клобуки с. 385.
- Ш**варно Данилович кн. с. 86—7,
 92—5, 158.
- Шумськ м. с. 28, 51, 88.
- Щ**екарів м. с. 96.
- Ю**бідерство с. 397—400, 443—52.
- Юрій-Болеслав Тройденович, кн.
 вол. с. 123—7, 129, 131—42.
- Юрій Данилович, ніби кн. холи-
 ський с. 109—10.
- Юрій Львович, кор. руський с.
 102, 105—8, 110—15, 270,
 565.
- Юрій Михайлович, кн. торуський
 с. 180.
- Юрій Мономахович, кн. сувдаль-
 ський с. 195, 199, 201, 213—
 16, 223—4, 264—5, 309.
- Юрій, кн. пороський с. 174.
- Я**ков, внїх с. 474, 476, 481, 483.
- Янка (Анна), донька Всеволода
 Ярославича с. 380.
- Ярополк Ізяславич кн. волинський
 с. 258.
- Ярополк Мономахович, кн. кїв-
 ський с. 200—1, 204, 211,
 216.
- Ярослав м. с. 59—62, 254.
- Ярослав Володимиркович, кн. га-
 липцький с. 195, 203, 226,
 261—2, 293, 381, 387.
- Ярослав Всеволодич, кн. пере-
 яславський с. 21, 64, 161—2,
 165—7, 251, 493.
- Ярослав Ізяславич, кн. луцький
 с. 204.
- Ярослав Святуполкович, кн. во-
 линський с. 386, 480.
- Ятвяги с. 72, 78—81, 95.

З М І С Т.

I. Галицько-володимирська держава (XIII—XIV в.) с. 1—142

Загальний погляд (с. 1). Утворення держави (с. 2). Обставини встановлення Романа в Галичу (с. 3); оповідання Кадлубка (с. 4); його недорічності (с. 5); відносини до бояр (с. 7). Діяльність Романа — відносини до руських князів (с. 8), походи на Половців (с. 9), союз з Візантією й Угорщиною (с. 9—10), відносини до Польщі (с. 11); легенда про папське посольство (с. 11—2). Внутрішні відносини (с. 12), нагинки на бояр (с. 13); популярність Романа (с. 14). Похід на Польщу й смерть Романа (с. 15); традиція про нього (с. 16).

Галицько-волинські замішання по смерті Романа — загальна характеристика (с. 17). Інтервенція Угорщини й протекція угорського короля (с. 18); похід Ольговичів (с. 19); Ігоревичі в Галичині (с. 20) й Володимирі (с. 21); утеча Романової княгині з дітьми (с. 22). Усобиця Ігоревичів (с. 23), переїзди в Володимирській волості (с. 24), замішання в Галичу (с. 25), боярська різня (с. 26); кампанія 1211 р. (с. 27), повішення Ігоревичів (с. 28); Данило в Галичу (с. 28—9); вокняження Володислава (с. 29). Спишська умова (с. 30); поділ Романової спадщини (с. 31); Кольоман в Галичу (с. 32); справа унії (с. 33); повстання Галичан (с. 34). Конфлікт кор. Андрія з Лешком (с. 35), Мстислав у Галичу — вперше (с. 36), становище Данила (с. 36—7), його перші самостійні кроки — вертає собі Забуже (с. 37). Новий союз Лешка з Андрієм і вигнання Мстислава (с. 38). Мстислав у Галичу вдруге (с. 39), розрив його з Данилом (с. 40), угода з Угорщиною (с. 41), королевич Андрій в Перемислі й війна 1226/7 р. (с. 42). Абдікація й смерть Мстислава (с. 43).

Сполучення волинських земель Данилом (с. 44), його відносини до руських (с. 45), і польських князів (с. 46). Боротьба за Галич — Данило в Галичу 1230 р. (с. 47), боярська опозиція (с. 48), кандидатура Олександра белзького (с. 49), угорська кампанія 1232 р. (с. 49—50), Данило опановує Галич вдруге, 1233 р. (с. 51). Смерть короля Андрія (с. 52), Данило на коронації Белі (с. 53); союз Данила з Австрією й політика угорського короля (с. 54). Боротьба Данила з Ростиславом 1236—8 р. (с. 55); галицькі замішання під час похода Бату (с. 56); панування боярства в Галичині (с. 57). Шлюб Ростислава (с. 58); битва під Ярославом 1245 р. (с. 59).

Кінець галицьких занішань — причини того (с. 62). Поділ земель між Данилом і Васильком (с. 62—3). Татари і їх зверхність — оповіданне П. Карпіні (с. 63); розпросторенне татарської зверхности по українських землях (с. 64), подорож в Орду Данила (с. 65). Зміна угорської політики (с. 66), союз з Данилом (с. 67). Зносини з папою (с. 68), проєкт хрестоносного походу (с. 69), розчарованне Данила (с. 70), коронація (с. 72), розрив з папою (с. 73). Шлюб Романа з Гертрудою Бабенберг (с. 74), участь Данила в боротьбі за австрійську спадщину — похід на Шлезак (с. 75), кінець австрійського епіводу (с. 76) й дальші відносини до Угорщини (с. 76—7). Відносини польські (с. 77), окупація Люблина (с. 77—8). Відносини литовські в I-ій пол. XIII в. (с. 78), союз з Мендовгом (с. 79), окупація Ятвяжської землі (с. 80), боротьба і згода з Мендовгом (с. 81). Характеристика заграничної політики Данила (с. 82). Татарські відносини — пляни Данила (с. 83), ірватіація до Татар на Україні (с. 84), „Куремсина рать“ (с. 85), походи Романовичів на „людей Татарських“ (с. 86), прихід Бурундая (с. 87), знищенне замків (с. 88) і похід на Польшу (с. 89). Смерть Данила (с. 90), його характеристика (с. 91).

Наступники Данила — становище Василька (с. 92), його смерть (с. 92—3). Відносини до Литви (с. 93), Шварно в. кн. литовським (с. 94); війни з Ятвягами (с. 95). Відносини до Польщі (с. 95—6); пляни Льва на краківський стіл (с. 96), друга окупація Люблина (с. 97). Відносини до Угорщини (с. 98); сліди здобутків за Карпатами (с. 99). Відносини до Орди (с. 100); залежність від неї Галицько-волинської держави — її прояви (с. 101); татарські спустошення (с. 103). Лев Данилович і Володимир Василькович — їх характеристика (с. 104); тестамент Володимира (с. 105); заходи Льва і Юрія (с. 106); Мстислав Данилович волинським князем (с. 107). Темні часи (с. 108); спадщина Мстислава (с. 109); сполученне Галицько-волинської держави за Юрія Львовича (с. 110); політична ситуація в перших роках XIV в. (с. 111); утворенне галицької митрополії (с. 112); королівський титул Юрія (с. 113); смерть Юрія (с. 114). Лев і Андрій Юрєвичі (с. 115), їх політика і союз з Прусією і відносини до Татар (с. 116), литовські відносини (с. 117); участь в угорських справах (с. 118); руські землі й партизани за Карпатами (с. 119); кінець Юрєвичів (с. 120). Безкняжий час (с. 121); претенденти (с. 122); Юрїй-Болеслав (с. 123), початок його князювання (с. 124); його загранична політика: союз Прусією (с. 125) й становище супроти Польщі (с. 126), союз з Литвою (с. 127), польсько-угорський союз (с. 128) і пороозумінне в справі Галичини (с. 129); традиції угорської політики (с. 130); відносини до Угорщини Юрія-Болеслава (с. 131). Внутрішні відносини — ввістки про них (с. 132), релігійна справа (с. 133), протегованне німецької колонізації (с. 135), відносини до боярства (с. 137); смерть Юрія Болеслава (с. 138); кандидатура Любарта (с. 139), його роля (с. 140). Любарт князем галицько-волинським (с. 141).

II. Подніпрове в другій половині XIII і на початку XIV віка . . . . . с. 143—191

Брак відомостей (с. 143). Гіперболізм в оповіданнях про татарські

спустошення — звістки про Волинь і Галичину (с. 144). Теорії про повне спустошення Подніпров'я (с. 145); боротьба з ними в науці (с. 147). Татарський погром в дійсності (с. 148); доля українських міст (с. 149) і української людності (с. 150); неправдоподібність масової еміграції (с. 151); безперервність колонізації Подніпров'я (с. 152); безпосередня татарська зверхність з становища колонізації (с. 153). Протикнязівський рух (с. 155), Болховці (с. 155—6) і болховські князі (с. 156—7); боротьба з ними Данила (с. 157); інші громади „татарських людей“ і боротьба з ними Данила (с. 158); політичні змагання цих громад (с. 159); відносини до цього руху Татар (с. 160) і його дальша доля (с. 161). Подніпров'я під татарською зверхністю (с. 161), її розпросторення (с. 162); відносини Орди до підвласних в оповіданню Карпів (с. 163), його побільшення (с. 165). Київський стіл в середині XIII в. (с. 165—6); фактичні обставини київського життя (с. 167 і 170); князі пугівської династії в Київщині (с. 169); становище Київщини під безпосередню татарською властю (с. 171); епізод з кн. Федором київським 1331 р. (с. 172). Вказівки на безкняже життя інших волостей — Поросе (с. 174); Переяславщина (с. 175). Чернігівські землі (с. 175—6); чернігівський стіл (с. 176) і князі (с. 177); інші тутешні князівства (с. 178), кн. Брянське (с. 178—9), кн. ятицькі (с. 179), верховські князівства й їх династії (с. 180); ослаблення Чернігівщини й її територіальні втрати (с. 181). Устрій і відносини Київщини під татарською зверхністю (с. 181—2). Становище задніпрянських князів (с. 182); епізод з баскаком Ахматом (с. 183); обставини супроти татарської зверхності (с. 185); князі в Орді (с. 186); деморалізаційний вплив татарської зверхності (с. 187) і переміни внесені нею в життя задніпрянських князівств (с. 187—8). Еміграція боярства й духовенства з подніпрянської України (с. 189), перенесення митрополитичого престолу з Києва (с. 190), упадок культурного життя на Подніпров'я (с. 191).

III. Політичний і суспільний устрій українсько-руських земель в XI—XIII в. . . . . с. 194—332

Вступні замітки (с. 192). Державна система — Володимирова династія й її становище (с. 193), рівноправність князів (с. 194), патріархальні відносини (с. 195), княже старшинство (с. 195—6); родова теорія (с. 196) і її корективи (с. 197); різні чинники в княжих відносинах: чинник родовий, брацтво князів (с. 198), ділчність (с. 199), княжі умови (с. 200), вплив землі (с. 201); різні типи межикнязівських відносин (с. 202). Старшинство: права старійшини (с. 203) і функції (с. 204), титул (с. 205); відносини старших і молодших князів в поодиноких землях (с. 205—6). Княжі з'їзди (с. 206). Загальний характер політичної системи (с. 207).

Політична організація землі — її ідеальна схема (с. 208). Земська самоуправа (с. 209), віче на Україні (с. 210). Функції віча: вибір і усунування князя в Києві (с. 210—1), ряд (с. 211); неправильність своєї вічевої функції (с. 212) й причини того (с. 212—3); факти в інших землях (с. 213); відносини князів до своєї функції віча (с. 214). Участь віча в інших політичних справах — на запитання князя (с. 214—5)

і в власної ініціативи (с. 215—6). Город і пригороди (с. 216—7). Становище князів супроти віча (с. 217—8). Склад віча (с. 218), форми скликання (с. 219) і парад (с. 220) віча, місця нарад і ставленні рішень (с. 221). Князь — форми вокняження (с. 222), становище князя в землі (с. 223), безрадність землі без князя (с. 223—4). Функції князя: політичні, воєнні (с. 224), законодавні, адміністративні (с. 225), судові, фінансові, участь в церковних справах (с. 226); погляд на княжу владу духовенства (с. 227).

Управа — боярська рада (с. 227), різні погляди на неї (с. 228), практика нарад (с. 229), склад ради і зміст нарад (с. 230), посторонні учасники їх (с. 231). Княжий двір (с. 231), дворський, печатник (с. 232), стольники, покладники, ключники, тіуни й иньша служба (с. 233). Управа місцева (с. 233), тисяцький (с. 234), соцькі (с. 235) й десятники (с. 236), посадники (с. 236), осмики, митники (с. 237), громадська самоуправа (с. 238). Суд — роди суду (с. 238), суд громадський (с. 239—40) і його відносини до княжого (с. 240), суд княжий (с. 241), судові агенти (с. 242), форми процесу — слідство (с. 243), роля покривженого (с. 244), роля судні (с. 245), судові докази (с. 246), ордалії (с. 247), виконання судового рішення (с. 248). Воєнна організація — термінологія (с. 249); дружина (с. 249—50), вої (с. 250), воєнна практика (с. 251), устрій війська (с. 252), воєнне право (с. 253), зброя і машини (253—4), турніри (с. 254). Фінанси — доходи (с. 255), дань, полюде (с. 255—6), натуральні роботи й обов'язки (с. 257), оплати спеціальні (с. 257—8), княже господарство (с. 258—9); видатки (с. 259).

Церковна організація — відносини руської церкви до патріарха й цісаря (с. 260); факти самостійного ставлення митрополитів: епізод з Іларіоном (с. 261), поставлення Клима Смолятича (с. 262), дальша історія сього інцидента (с. 264); поставлення м. Кирила (с. 267). Справа місцевих митрополитів: митрополія переяславська (с. 268), проєкт володимирсько-суздальської митрополії (с. 269), заснування галицької митрополії (с. 270), її дальша історія (с. 271) і апеспення (с. 272); митрополія литовська (с. 274). Організація руської церкви: участь патріарха в її внутрішніх справах (с. 275), його суд (с. 277). Склад руської митрополії — єпархії (с. 278); відносини митрополита до єпископів (с. 280); ставлення єпископів (с. 281); иньші функції митрополита (с. 282). Єпископська управа (с. 283), клирос (с. 284—5), єпископський суд (с. 285), церковні устави (с. 285—6), обсяг церковного суду (с. 286—7), церковні люде (с. 286), джерела церковного права (с. 287); иньші сьвітські функції єпископів (с. 287—8) і участь їх в політичній життю (с. 290); участь сьвітської влади в церковних справах (с. 291). Парафії (с. 291—2); монастирі (с. 292); церковні доходи — десятина (с. 293), маєтности (с. 294), легати (с. 294—5), спеціальні оплати (с. 295), „ставлене“ (с. 295—6). Становище руської церкви під татарською вержністю (с. 297—8). Громади католицькі (с. 298); єпископи *in partibus* і місії (с. 298); єпископи місійні (с. 300).

Суспільні верстви (с. 301). Люде княжі (с. 301—2), дружина й її верстви (с. 302), дружини боярські (с. 304), великість дружин (с. 304—5), їх склад (с. 305), дідичність урядів (с. 307); боярські маєтности (с. 308), земська аристократія в дружині (с. 309); княжа служба (с. 311).

Боярство земське — термінологія (с. 311—2), боярство земельне і капіталістичне (с. 312), його привілеї (с. 313). Міщанство (с. 314). Селянство (с. 315), смерди (с. 316), їх землеволодіння (с. 317); іагрі й сябри (с. 319), закупи (с. 320), надужитя над закупками й законодавня оборона їх прав (с. 321). Несвобідні (с. 323), джерела невільництва (с. 324), правне становище холопів (с. 325), фактичне їх становище (с. 326), поступ в праві (с. 327); втікачка холопів (с. 328). Церковні люде (с. 329); початки і розвій священичої верстви (с. 329—30), її дідичність (с. 330), вимоги для священицтва (с. 331); чернці й иньші категорії церковних людей (с. 332).

IV. Побут і культура . . . . . с. 333—503

Економічні відносини: загальний погляд (с. 333), перешкоди в економічній розвою (с. 334); війни (с. 335); половецькі набіги (с. 336). Ослаблення Подніпровя й відлив людности (с. 336—7); упадок селянства (с. 337), розвій невільництва (с. 338) і великих господарств (с. 339); невільна праця в промислі й ремеслі (с. 340); земельна власність (с. 341), її розвій (с. 342); ремесла й промисли (с. 343); торгівля (с. 344), кредит (с. 345), лихва й її обмеження (с. 346). Монетна система (с. 347), гривна (с. 348), иньші одиниці рахунку (с. 349); монета металічна (с. 350); справа шкіряних грошей (с. 351).

Право як культурно-побутове явище — джерела до пізнання староруського права: умови з Греками (с. 352), Руська Правда — її редакції (с. 353), їх характер (с. 355), місце укладу (с. 356), джерела їх (с. 357), питання про рецесію права — право скандинавське (с. 357) і візантійське (с. 358). Головні принципи староруського права (с. 359), початки суб'єктивної оцінки (с. 360); система кар — піста (с. 361), головщина і вира (с. 363), продаж (с. 363—4), інститут дикої вири (с. 365); кара смерті (с. 366), поток і розграблення (с. 367), кара на тілі (с. 368). Цивільне право: позика і насм, поклажа (с. 368), спадщинне право (с. 369), круг спадкоємців (с. 370), тестамент (с. 371). Загальна характеристика права (с. 372).

Побут: відносини родинні — родові пережитки (с. 373), правні постанови — Р. Правда (с. 373—4), церковні устами (с. 374), впливи церкви — на шлюбні відносини (с. 375); становище жінки (с. 376), відносини подругів в староруських літературних пам'ятках (с. 377); аскетичні погляди (с. 378), участь жінки в справах церковних (с. 380) і політичних (с. 381); становище вдови в праві (с. 382) і житю (с. 383); становище дітей (с. 384); свободність сексуальних відносин (с. 385); конкубінат і многоженство (с. 386); срамословіє (с. 387). Головні вади суспільности в представленню староруських моралістів — сексуальна свобода (с. 387), п'янство (с. 387), інквєтиви на п'янство (с. 389); надужитя власти (с. 390), науки князям (с. 391); надужитя в відносинах до челяди (с. 392); лихва (с. 393), процентові норми (с. 394). Образи життя: Мономахова наука (с. 395), богацьке житє в Слові про богатого й Лазаря (с. 396), образки в иньших пам'яток (с. 397), археологічний матеріал як ілюстрація побуту — предмети туалєти й окраси (с. 398—400).

Християнство й його культурні впливи — росповсюдження християнства (с. 401), останки поганства (с. 402), двоєвіре (с. 403), християнські покривки старого житя, побожна гіпокрізія (с. 404); впливи

християнства (с. 405); обрядовість (с. 406); паломництво (с. 407), спори про піст (с. 408), релігійна виключність (с. 409). Крайности аскетизму — відносини до жінки (с. 410), до забав і штуки (с. 411). Політичні теми проповіді (с. 412), освящення влади (с. 413). Чернецтво (с. 413), початки монастирів (с. 414), Антоній (с. 414) і Теодосій печерський (с. 415); студийська устава (с. 416); Печерський монастир і його авторитет (с. 417); форми аскетизму (с. 418); надмірне поважання чернецтва (с. 419); статистика монастирів (с. 420); руські монастирі за границями Русі (с. 421).

Штука — архітектура (с. 422): типи церковної будови (с. 423), будівляна техніка (с. 425), окраси церков (с. 427), руські майстри (с. 428); „галицький“ тип церков (с. 428), декорація зверху (с. 429) і внутрішні окраси (с. 430); будови не церковні (с. 432); будівництво деревляне (с. 433). Різьбарство (с. 434). Малярство: фрески — софійські церковні (с. 435) і сьвітські (с. 436), фрески кирилівські (с. 437); малярство іконне (с. 438); мініятури (с. 439). Мозаїка (с. 430), мозаїки софійські (с. 431) й михайлівські (с. 432). Емаль горожена — її початки й техніка (с. 443), емальові образки (с. 444), дороги оправи в емальми (с. 445), Мстиславове євангеліє (с. 446), ковтки-мошонки (с. 447) й інші емальовані декорації (с. 447—8). Юбілерство — його мотиви: спіраль (с. 448), різьба (с. 449), філігран і перлистий орнамент (с. 451), ковтки т. зв. київського типу (с. 449); домашність виробів (с. 452). Музика (с. 452), церковний спів (с. 453), свійська творчість (с. 454).

Освіта — ріжниця в поглядах (с. 454), справа шкільництва в давній Русі (с. 455), предмети шкільної науки (с. 456), джерела знання — книжне почитання (с. 458), круг відомостей (с. 459), лектура богословська (с. 461), лектура сьвітська (с. 463), апокріфи (с. 464). Оригінальна творчість — неповність відомостей (с. 465); перевага церковних інтересів (с. 467), загальний характер богословсько-моралістичної літератури (с. 466), вища й низша школа в ній (с. 467); Іларіон (с. 468), Клима Смолятич (с. 470), Кирил турівський (с. 470), анонімні автори — похвали св. Клименту (с. 472) й похвала Рюрику (с. 473). Проста манера — полеміка Клима з Фоною пресвітером (с. 474), Лука Жидята (с. 475), Теодосій Печерський (с. 475), Яков Мніх, Мономах (с. 476), аноніми XII в., Георгій Зарубський, Серапіон (с. 477—8), похвала Теодосію (с. 478); анонімна література (с. 478). Письменники Греки — релігійна полеміка (с. 479), м. Леон, Георгій, Іоан (с. 479—80), Никифор, Теодосій Грек (с. 480); писання канонічні (с. 481); поучення м. Никифора (с. 482). Агіографічні твори — шніх Яков, сказання про Бориса і Гліба (с. 483), твори Нестора (с. 483—4), писання про св. Миколая, повісти про Ігоря Ольговича (с. 484), повісти Симона й Полікарпа (с. 485). Паломники (с. 485—6). Історичне письменство (с. 486), літопис Найдавійша (с. 487), Київська (с. 488), Галицько-волинська (с. 488—9), загальні прикмети староруської історіографії (с. 490), її форма (с. 492). Сьвітські твори: Моленіє Данила (с. 492—3), Слово о полку Ігоревім (с. 493—4), староруська поезія і арґистична проза XII—XIII вв. (с. 494—5), останки поетичної творчости (с. 495), відгомони княжих часів в сучасній пісні (с. 496). Загальний погляд на староруське

письменство (с. 498), гіперкритичні погляди в новійшій науковій літературі (с. 499).

Загальний погляд на політичну й культурну еволюцію давньої Русі: державний процес (с. 499), елементи культурної еволюції (с. 501), вломанье політичного й культурного життя (с. 502), значіння сього факту (с. 503).

Примітки . . . . . с. 504—567

1. Література Галицько-волинської держави XIII—XIV в.	504
2. Польські й інші західні звістки про смерть Романа	506
3. Кілька генеалогічних питань	507
4. Повішення Ігоревичів	509
5. Спишська умова й коронація Кольомана	510
6. Мстиславові походи на Галичину	513
7. Звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і інші угорські походи на Галичину	516
8. Австрійський епізод політики Данила	518
9. Традиція про останні літа життя Льва і дата його смерті	520
10. Записка про смерть Юрія Львовича в історії Длугоша	521
11. Грамоти Андрія, Льва і Юрія-Болеслава	523
12. Література останніх десятиліть Галицько-волинської держави	524
13. Війна галицько-волинських князів з Литвою й утрата Берестейсько-дорогичинської землі	525
14. Лист Локєтка про останніх Романовичів	527
15. Оповідання Івана Вінтертурського	527
16. Юрій-Болеслав	529
17. Шлюб Любарта	530
18. Польсько-угорський союз	532
19. Оповідання про конфлікт Юрія-Болеслава в Угорщиню	533
20. Звістки про смерть Юрія-Болеслава	534
21. Література Болоховців і противниківівського руху	535
22. Політичний устрій давньої Русі	536
23. Література церковного устрою в давній Русі	539
24. Галицька і литовська митрополія	543
25. Література суспільного устрою давньої Русі	545
26. Ізгої, сябри і закупи	545
27. Економічні відносини. Гроші	546
28. Література староруського права й його джерел	547
29. Питання про рецесцію в староруській праві	551
30. Література родинного права	553
31. Література староуської штуки	553
32. Питання про освіту в давній Русі. Джерела відомостей в різних галузях звання	556
33. Література перекладеного письменства в старій Русі	559
34. Література староруського письменства	560
35. Писання Кирила Турівського	561
36. Памятники староруської агіографії	563
37. Літописи (література їх)	565
38. Література Слова о полку Ігоревім і Моленіє Данила	566

Генеалогія династії Романа	с. 568
Примітки до генеалогічної таблиці	с. 569—70
Імя жінки Михайла Всеволодича (с. 569), жінка чи жінки Василька (с. 569—70), діти Данила (с. 570); жіноче потомство Юрєвичів (с. 570).	
Важніші похибки	с. 571
Показчик імен і річей	с. 572—8
Зміст	с. 579—86
Слово на закінченне	с. 587

Се друге видання III тому різнить ся від першого, випущеного з кінцем 1899 р., передовсім тим, що перша глава старого видання — огляд Волини й Галичини (з історією сих земель до сполучення їх в державу Галицько-волинську) перенесено до II тому, до огляду всіх українських земель; таким чином в сїм новім виданню III том містить не пять, а лише чотири глави. Окрім того, як взагалі в сїм другім виданню, перенесено під текст нотки, з виїмком лише найбільших, доповнено бібліографічні огляди новішою літературою і використано її спостереження й факти для самого представлення подій і відносин. В різних місцях знайдуть читачі також спостереження, нав'язані чи то новішими студиями, чи то власною роботою автора над історичним матеріалом. Введено нарешті чимало характеристичніших епізодів з джерел для ілюстрації відносин.

Так, поминаючи дрібніші додатки, чимало нових фактів і спостережень внесено в огляд Галицько-волинської держави XIV віка (для одноцільности дещо перенесено сюди також і в т. IV). Розширено огляд політичної системи давньої Руси. Додано де що, на основі студій пізнішого матеріалу, до огляду оподаткування. Використано нові знахідки й студії для історії штуки і артистичного промислу. Взято дещо — що певніше, з новішої літератури староруського письменства, де останніми роками ведеть ся дуже оживлена аналітична робота, але переважно в характері все ще лише передвступних студій. Все се в сумі, не вважаючи на тісніший друк приміток під текстом, збільшило і отсі глави, як і попередні томи, о кілька аркушів друку.

Червень—серпень 1905.

Львів.

